

4

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Bañcerowski Janusz–Bárdosdi Vilmos:* A „haza” fogalma a világ magyar nyelvi képében
- Horváth László:* A gyűjtőnév irányította egyeztetésről
- Szabó Zoltán:* Az „irányzatiság” mint egy lehető stilisztikai vizsgálati elv
- Balázs Géza:* Választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata
- Rácz János:* A soknevű *sulyom*, *zsurló* és *csormolya*
- Markó Alexandra:* A fonetika oktatása Európában
- Balogh Judit:* Az értelmezős szerkezet helye a szintagmák között II.
- Nádas Tímea:* A határozói igeneves figura etymologicák grammatikai vizsgálata
- Lengyel Zsolt:* Az írott nyelv mint az elsajátítás tárgya

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bañcerowski Janusz–Bárdosi Vilmos: A „haza” fogalma a világ magyar nyelvi képében</i>	1
<i>Horváth László: A gyűjtőnév irányította egyeztetésről</i>	10

Nyelv és stílus

<i>Szabó Zoltán: Az „irányzatiság” mint egy lehető stilisztikai vizsgálati elv</i>	23
<i>Balázs Géza: Választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata</i>	36

Nép és nyelv

<i>Rácz János: A soknevű sulyom, zsurló és csormolya</i>	54
--	----

Nyelv és iskola

<i>Markó Alexandra: A fonetika oktatása Európában</i>	61
---	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Balogh Judit: Az értelmezős szerkezet helye a szintagmák között II.</i>	68
<i>Nádas Tímea: A határozói igeneves figura etymologicák grammatikai vizsgálata</i>	83
<i>Lengyel Zsolt: Az írott nyelv mint az elsajátítás tárgya</i>	94

MAGYAR NYELVŐR

128. ÉVF.

*

2004. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

A „haza” fogalma a világ magyar nyelvi képében

A *haza* olyan kognitív tartománynak (doménnek) a neve, hívszója, amely a világ magyar nyelvi képében rögzült a magyar nyelvre és kultúrára jellemző világnézetnek megfelelően. Ez a fogalom manapság gyakrabban jelenik meg az egyes politikai jellegű szövegekben (főként a történelmi dátumokkal kapcsolatos évfordulók alkalmával rendezett nemzeti ünnepeken tartott szónoki beszédekben, dalszövegekben, illetve az ezekről az eseményekről tudósító írásokban, jelentésekben), az edukációs diskurzusban, az iskolai oktatásban (főként a nemzeti történelem, a nyelv és a szépirodalom oktatásában), valamint az egyházi nyelvben is, a köznyelvben történő használata viszont aránylag korlátozott. Viszonylagos gyakorisággal szerepel azonban az *ország* szó szinonimájaként a sajtó- és a médianyelvben, a hivatalos, illetve félhivatalos jellegű szövegekben, például: *Ma már hazánkban is kapható olyan nem hormontartalmú készítmény...* (Metróújság 2003. aug. 25. 17. old.); *Nem javult hazánk kockázati megítélése* (Metróújság 2003. szept. 9. 7. old.); *Hazánkban tartózkodik az Európai Unió parlamentjének a delegációja. Hazánkban látogatást tett a francia államfő. Hazánkban fogják képezni az iraki rendőröket. Hazánk csatlakozott az Európai Unióhoz. Hazánkban is többpártrendszer működik. Hazánkban felgyorsul a népesség csökkenése.* Az iskolai oktatás a *haza* fogalmát főként a XIX. és XX. századi hazafias szépirodalom és költészet segítségével aktivizálja. A *haza* szó mellett a *hon* a magyar himnusz szövegében is szerepel („...*Őseinket felhozád Kárpát szent bércére, Általad nyert szép hazát Bendegúznak vére. ...Hányszor támadt tenfiad, Szép hazám kebledre, ...Bújt az üldözött s felé Kard nyúl barlangjában, Szerte nézett s nem lelé Honját a hazában,...*”). A *haza* szó a Magyar Köztársaság alkotmányában is előfordul: 40/A. § (1) *A fegyveres erők (Magyar Honvédség, Határőrség) alapvető kötelessége a haza katonai védelme.* 70/H. § (1) *A haza védelme a Magyar Köztársaság minden állampolgárának kötelessége.*

Az európai nyelvekben ennek az összetett fogalomnak a neve az *anya* (pl.: ang. *motherland*, *mother country*; fr. *mère patrie*, sp. *madre patria*, m. *anyaország*), az *apa* (pl.: bol. *otecszto/tatkovina*, cs. *otčina*, fr. *patrie*, sp. *patria*, lat. *patria*, len. *ojczyzna*, lit. *tėvynė*, ném. *Vaterland*, or. *otecszto/otcsizna*, sz-h. *otadžbina*), a *szül(ő)* (pl.: bol. *rodina*, bel. *radzina/radzima*, lit. *gimtinė*, m. *szülőföld/szülőhaza*, fr. *terre natale*, *pays natal*, sp. *tierra natal*, *país natal*, or. *rodina*), a *ház* (pl.: cs. *domov/domovina*, m. *haza/hon/otthon*, ném. *Heimat*, ang. *Homeland*,

szl. *domovina*), valamint az *(állam)hatalom* (pl.: cs. *vlast*, szlo. *vlast*) nevéből képzett szóalak.

A fenti példák azt mutatják, hogy az említett nyelvek esetében a tárgyalt fogalmat illetően ötféle megnevezési modell érvényesül. Négy közülük, amelyek az *anya*, az *apa*, a *szül(ő)*, a *ház (otthon)* fogalmán alapulnak, a *család*, az ötödik pedig (vö. cs. *vlast*, szlo. *vlast*) az *(állam)hatalom* fogalmával hozható közvetlen összefüggésbe, illetve ebből vezethető le.

A magyar nyelvre az első típus jellemző, amelyet még az olyan lexémák is megerősítenek, mint például a *házasság* képzett szó, amely tudvalevőleg a család-alapításra, a legszorosabb emberi kötelekre vonatkozik (vö. pl.: *házaspár*, *házasságot köt*, *házasodik*). Érdemes még hozzátenni, hogy a *ház* szóhoz nemcsak reális tárgyat (építményt) lehet rendelni, hanem közösséget, embercsoportot is (pl.: *Azt beszéli az egész ház. Talpon van az egész ház.*). Ha viszont az országgyűlésre, illetve a törvényhozás valamelyik testületére vonatkoztatjuk, tulajdonnévként is előfordulhat: *Tisztelt Ház!* A szóban forgó típus a magyar nyelvben a következő variánsokban jut kifejezésre: *haza*, *hon (otthon)*, *anyaország*, *anyaföld*, *szülőhaza*, *szülőföld*. Ezeknek a lexémáknak a kollokációja, valamint a használata (a hasonlóságok ellenére) eltér egymástól, mivel más és más aspektusok, azaz profilok jellemzőek rájuk. A *haza* és a *hon (otthon)* etimológiailag rokon szavak, és közvetlenül a *ház* fogalmához kapcsolódnak (Horger 1935: 46–8; Szinyei 1915: 111–4; Méyszöly 1918: 257–65; Szinyei 1919: 25–6; Ház és haza. *Nyr.* 1952/2: 153). A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (1970: 76–7, 140–1) szerint „...a *haza* határozószó főnevesülésével keletkezett a szóvégi *a* lativusi funkciójának elhomályosulása után...”, a *hon* pedig „...a *honn* ’otthon’ határozószó főnevesülésével jött létre...”. Hozzá kell tenni, hogy nagyon ritkán bizalmas és gyakran tréfás megfogalmazásban a *pátria* latin eredetű szó is használatos a szülőföld, otthon jelentésében (pl.: *vkinek a szűkebb patriája* [= vkinek a szülőhelye, lakó- vagy működési helye]), bár korábban, a történelmi időkben a hazát jelentette, például II. Rákóczi Ferenc jelmondatában: *Cum Deo pro patria et libertate*. A *pátria* szó jelenik meg továbbá még a kissé régies és választékos *patrióta*, *patriotizmus*, *lokálpatrióta*, *lokálpatriotizmus* alakokban is.

A *haza* szó azt a kognitív tartományt hívja elő, amelynek belső taxonómiai fragmentumai a következő profilokat jelölik (lásd ÉrtSz.):

1. azt az **országot**, ahol valaki született, ahonnan származik, ahol él és ezen ország népe tagjának tartja magát (pl.: *Azt mondta, hogy nem tud különbséget tenni haza, hon és Magyarország között* (MNSZ.); *Az én hazám Magyarország, itt születtem, itt élek és itt szeretnék meghalni*);

2. azt a **vidéket**, amelyről valaki származik, illetve ahol él (pl.: *vkinek a szűkebb hazája*; *vkinek a fatornyos hazája*; *Azóta sem jött haza szülőfalujába. Paraszt ember... hazának [nevezi] azt a falut, melyben született* [Jókai Mór]);

3. azt a **politikai, társadalmi, alkotó közösséget**, illetve egy meghatározott ideológiai eszmék szerint szervezett **társadalmat**, amely az ország történelme során alakult ki (pl.: *Urak országából dolgozók hazája. Egy új hazát, mely szebb a réginél – És tartósabb is kell alkotnotok, Egy új hazát, ahol ne legyenek Kiváltóságok kevély nagy tornyai* [Petőfi Sándor]; *A szocialista haza már a múlté*);

4. azt a **lakó-** vagy **tartózkodási helyet**, ahol az emberek valamely csoportja életformájának megfelelő feltételeket talál (pl.: *A századvégi Párizs a mindenünnen odasereglett művészek hazája*);

5. azt az **országot, vidéket**, ahonnan valami eredetileg származik, ahol valami elterjedt és ma is honos (pl.: *A dohány hazája Amerika. A selyemtermelés és a porcelán hazája Kína. Az örök hó/jég/nyár hazája. A tea/az opera/a futball/a demokrácia hazája*);

6. azt az ember hite szerinti örökös tartózkodási helyet, ahova halála után kerül, tehát a **másvilágot, a mennyországot** (pl.: *Boldogabb hazába költözött. Az Isten az örökös hazájába vitte. Ők nyugszanak örökös hazában* [Vörösmarty Mihály]).

A hazához hasonlóan a *hon* szó is a következő profilokat hívja elő:

1. azt az **országot**, ahol valaki született, ahol él és az adott nép történelmi és szellemi közösségéhez tartozónak vallja magát (pl.: *honfi(társ)*; *Különbséget nem látok, mert én nem tudom megkülönböztetni a hont és Magyarországot.* [MNSZ.]; *Kié e hon, ha nem a miénk? Ha érte mindent megtevénk...* [MNSZ.]; *A hon népe az ezeréves hon polgárai. Ez magyar hon. A hon a népmilliók közös, szabad otthona* [MNSZ.]; *Ó, én édes honom, te jó Magyarország!* [MNSZ.]; *...s nemsokára osztozik sorsában az egész hon* [MNSZ.]; *Veszélybe kerül a hon, jön a muszka...* [MNSZ.]; *Külhonban sóvárog*);

2. azt a **helyet, vidéket, országot**, ahol valaminek hazája van, ahol valami különösen elterjedt és jellemző rá (pl.: *A citrom és narancs hona. A boldogság/a fény hona. Oda vezess, hol pálmafák virulnak, A napnak, illatoknak szép honába* [Madách Imre]);

3. a **lakóhelyet** (pl.: *Vármegyénk elérte mind a kék eget s a hon helyett ölelt egy vad vidék* [MNSZ.]);

4. **otthont, hajlékot, lakást** (pl.: *...Bújt az üldözött, s felé Kard nyúl barlangjában, Szertenézett s nem lelé Honját a hazában...* [Kölcsey Ferenc]).

A *haza* és a *hon* extenziójára vonatkozó eltérések nagyon jól megmutatkoznak az általuk létrehozott szókapcsolatokban. Azt mondjuk például, hogy *honvágy* és nem *hazavágy*; *honatya/honanya* és nem *hazaatya/hazaanya*; *honlap* és nem *hazalap*; *honvéd, honvédség, honvédtiszt* és nem *hazavéd* stb.; *honfoglalás* és nem *hazafoglalás*; *honfitárs* és nem *hazafitárs* stb. Viszont azt mondjuk, hogy *hazaárulás, hazaáruló* és nem *honárulás, honáruló*; *hazatelepítés, hazatelepülés, hazarendelés, hazamenetel, hazafiság* és nem *hontelepítés* stb. Ezen kívül a *haza* helyhatározói minőségben (a *hontól* eltérően, amely ilyen funkcióval nem rendelkezik), egyfajta „igekötőként”, igei szókapcsolatokat alkothat az ige-tövekkel. Például: *hazajár, hazamegy, hazagondol, hazaszólít, hazahív, hazatalál, hazatelepít, hazatelepül, hazatér, hazavergődik, hazarendel*. Megjegyzendő, hogy a *hon* szó a *hazához* képest magasabb, választékosabb stílusréteghez tartozik (pl.: *a boldogság hona*). Stílusárnyalati különbség érvényesül a *hazai* és a régies, választékos, illetőleg irodalmi hangulatú *honi* jelző között is (Grétsy László és Kovalovszky Miklós 1980: 845–6). A *haza, hon* főnevekből képzett *hazai, honi* mellékneveknek az antonimája például az *idegen, külföldi, külhoni, nemzetközi*.

A *haza, hon* fogalmának szemantikai terjedelmét és belső taxonómiájának az összetettségét a *hazai, honi* melléknevek kapcsolódási lehetőségeinek a hatá-

rai is jelzik. Ezek a melléknevek viszonylag gyakran szerepelnek a köznyelvben olyan helyzetekben, amikor meg kell különböztetni a sajátot az idegentől (pl.: *hazai/honi borok; hazai/honi turizmus; hazai gyógyszerellátás; hazai/honi környezet*). Ezekkel a melléknevekkel olyan főnevek lépnek kapcsolatba, amelyek a következőket jelölik:

1. lakóhelyet (pl.: *föld, vidék*);
2. munkahelyet (pl.: *birtok, bányák* [pl.: *A hazai bányákban idegenek is dolgoznak*], *pálya* [pl.: *A csapat hazai pályán játszott*]);
3. azt, ami itthon, belföldön termett, készült (pl.: *gyümölcs, termék, gyártmány, iparcikk, bútor, termés, bor, ital, étel, kenyér, kés* [*Magyar és vátesz, ez éppen elég, Hogy honi késsel szent szívéen döföjlek*. Ady Endre]);
4. természeti képződményeket (pl.: *táj, erdők, hegyek, folyók, vizek, tavak*);
5. kulturális jelenségeket (pl.: *nyelv* [*Honi nyelvemen ifjúságom boldog emlékeiről szólhattam ismét, kérdéseimre testvérem felelt*. Eötvös József; *Meleg szeretettel függj a honi nyelven... MNSZ.*], *dal, tánc, színház, opera, irodalom, sajtó, sport, labdarúgás, szokások, alkotások, művészet*);
6. múltat (pl.: *történelem, műemlékek*);
7. a honpolgároknak azt az általános érzését, valamint az ezt előidéző eseményeket, amelyek a hazára jellemzőek (pl.: *légkör, levegő* [*Énnekem lehetnek akármilyenek, én... hazai levegőt éreztem*. Móricz Zsigmond], *viszonyok, események, történetek* [*A honi történetekről majd máskor... MNSZ.*], *politizálás*);
8. gazdasági, politikai, társadalmi élettel kapcsolatos jelenségeket (pl.: *agrárpolitika, alvilág, közbiztonság, egészségügy, ipar, közlekedéspolitikai, légierő, vállalkozások, piac*);
9. az állampolgároknak a tevékenységük szerinti megnevezését (pl.: *adófizetők, futballszurkolók, kisbefektetők, olvasók, szakértők, tévénezők, vendégek*).

A *hazai* melléknév főnevesítés eredményeként: 1. azokat az embereket, ismerősöket jelöli, akik valakinek a szülőföldjén vagy falujában laknak, tehát a helybelieket, odavalókat (pl.: *Üdvözlöm a hazaiakat. Pesten is mindig találkozott a hazaiakkal. A hazaiak legyőzték a vendégsapátot*); illetve 2. a hazulról, otthonról, szülőfaluból hozott vagy kapott ételt, italt (pl.: *Elfogyott a hazaija. A szüleim kis hazait küldtek nekem. Tegnap kaptam egy kis hazait*).

Egyes, főként [**melléknév + haza/hon**] típusú nominális szintagmák a *haza/hon* fogalmának különböző profiljait nevesítik attól függően, hogy e fogalom gazdag „konceptoszférájában” milyen komponens kap domináló státuszt (pl.: *vkinek a szűkebb hazája; vkinek a fatornyos hazája; széles e hazában; kis hazánkban; ősi haza; közös európai haza; szocialista haza; vkinek a választott hazája; új haza; örökös haza; Bár nem egyazon úton indultak a „szellemi haza” keresésére... [MNSZ.] Helyre tette e kicsi hon állapotját [MNSZ.]; ...a 895-ben elfoglalt új haza visszafordíthatatlanul modern, keresztény, európai állammá vált... [MNSZ.]*).

A magyar „**hazának**” (*hon, otthon, anyaföld, szülőhaza, szülőföld*) alapvető dimenziója a *tér*. E tér központjában a *ház* áll, amelyet prototípusnak is tekinthetünk, a „haza” ősmintájának értelmében. Erről tanúskodnak az olyan kifejezések, mint például: *a magyar haza/hon szép tájai/vidékei; hazánkban tartózkodik vki; e hon határain túl; Jó hírek érkeznek a hazánkból. Visszament a hazájába. Kivándorolt a (szülő)hazájából. ...már nem Hargita megyéé az egykori magyar hon egyik legtávolabbi pontja (MNSZ.) Hazánk a Kárpát-medencében terül el. Hazajöttem és otthon vagyok. ...Bújt az üldözött s felé Kard nyúl barlangjában, Szerte nézett s nem lelé Honját a hazában...* (Kölcsey Ferenc).

A *haza* viszonyítási pontként jelenik meg az ember életében, és elhagyása esetén vágyódásának a tárgya is (pl.: *külföldre szakadt hazánkfia; hazavágyódás; hazavergődik; Elhagyta a hazáját/szülőföldjét. Messze él a hazájától. Messze idegenbe szakadt szülőföldjétől. Búcsút vett a hazájától/szülőföldjétől. Honvágya van. Régen várt levelet kapott a hazájából/szülőföldjéről. Most értették meg, mi az igazi hon, és milyen a hazától távol lenni...* [MNSZ.] *Allandóan szülőhazájára gondol. Hazajött Amerikából. Idegenből hazakívánczik. Hazatért idegenből.* [MNSZ.].)

Egyes kifejezések az emigráns helyzetére utalnak, akit száműztek a hazájából, vagy aki különféle kényszerítő körülményekre való tekintettel (pl.: háború, faji, vallási, politikai üldözés, életfeltételek hiánya) elhagyta a hazáját (pl.: *hontalan; hazátlan; száműzték a hazájából; kiüldözték a hazájából; külhoni magyar; elvesztette a hazáját; ott van hazája, hol a tarisnyát szöggre akasztják (= hazátlan, otthontalan ember); idegen honba menekült; hazáját elhagyni kényszerült; hazájából kivándorolt; e haza menedéket adott neki; honvágya van*). Néha az *idegen haza* befogadja őt, és így második hazája lesz, azaz olyan új ország, amely hasonlítani fog *elhagyott hazájára*.

A magyar hazafias etosznak a tettek, az áldozatkészségre, valamint az egységre apelláló morális kötelesség jellege van. Ennek célja a haza szabadságának és függetlenségének kivívása, illetve védelme, valamint a közjó. Például: *honszeretet/hazaszeretet; honvéd; honmentő háború; a hazát szolgálja; a hazának szolgál; a hon javát szolgálja; Harcolt a haza szabadságáért; Hazámért ontom véretem, ha kell, Hazámért vívok véres viadalt* (Petőfi Sándor); *„Veszélyben a hon”*; *ellenfelei pedig így: „reszkessetek”!* (MNSZ.); *Uram! Ez a név a honmentők sorába lesz felírva...* (Jókai Mór); *Ébredj hazám, mert ha most nem ébredsz, Soha többé nem lesz ébredésed...* (Petőfi Sándor); *Azért nem győzött eddig ez a hon, mert sose volt egy akaraton* (MNSZ.); *A hon megmentésére kellene sereglenuik* (MNSZ.); *Jertek haza a hon mentésére* (MNSZ.); *Saját szeméitokkal örködjetek a hon kincsei felett...* (MNSZ.); *Sokat beszéltek, szépet beszéltek, de ebből a hon még nem él meg* (MNSZ.); *...szent kötelessége a polgárnak a hon szeretete...* (MNSZ.); *Elesett a harcban a hazájáért; Talpra magyar, hí a haza!* (Petőfi Sándor); *Itt küzdenek honért a hős Árpádnak hadai...* (Vörösmarty Mihály); *Végső volt honában, Ki a szabadságért Hősi kardot ránta...* (Petőfi Sándor); *Hazádnak rendületlenül Légy híve, ó magyar!* (Vörösmarty Mihály); *A haza védelme minden állampolgárnak szent kötelessége. ...kötelesség, mit az ember a hon jólétéért teszen* (MNSZ.); *...hogymindnyájan felkeljenek a hon védelmére* (MNSZ.).

A hazafias etoszt a szemantikailag igen gazdag *haza védelmezője* formula szimbolizálja, amely ellentétben áll a *hazaárulással*. Például: *hazaáruló; elárulta a hazáját; halálra ítelték hazaárulásért; Ott is a hon megvetőit átkozánk.* (MNSZ.). A hazaárulás a legnagyobb és megbocsáthatatlan bűnnek számít. Hozzá kell tenni, hogy a hazafias etosz, amely olyan elemeket tartalmaz, mint például a szeretet, az odaadás, a becsület, az áldozatkészség, a hűség, a harc és a szolgálat több európai nemzet számára közös; ennek forrása az antik, görög–latin hagyományokban keresendő. A magyar hagyományban erősen gyökerezik a honfitársi szolidaritás követelménye a vészhelyzet vagy a szerencsétlenség elhárítása érdekében (pl.: *Magyarország, édes hazánk, szép hazánk Aggodalmas tekintettel néz reánk. Sose aggódj; szülőföldem, lesz elég Aki neked földáldozza életét* [Petőfi Sándor]).

Axiológiai szempontból a *haza* igen magas értéket képvisel az ember számára. Más országokhoz hasonlóan Magyarországon is az a tendencia nyilvánul meg, amely a *haza* értékének az abszolútizálása irányába mutat. A *hazá*hoz a legmagasabb, szinte szakrális jellegű értékek vannak hozzárendelve. Erről az olyan kifejezések tanúskodnak, mint például: *a haza oltárán; szent haza; Hazának füstje is kedvesebb, mint idegen országnak tüze; Sokat élt, ki meghalt a hazáért; A haza minden előtt!* (Kölcsey Ferenc); *Hazám, hazám, te mindenem...* (Bánk bán); *A keservek is édesebbek otthon a hazában!* (Katona József); *Szülőföldem, hazám dicső Magyarország,* (Gyulai Pál); *Szent ügy van, hon és haza van* (MNSZ.); *Életét áldozta a hazájáért; Életemet pedig Hazám, te szent hazám, Kész áldozat gyanánt Tenéked áldozám* (Petőfi Sándor); *Társaim arcáról, akik elhullanak, Én arról azt látom: A hazáért halni legnagyobb boldogság Ezen a világon!* (Petőfi Sándor); *Ha meghalok, hazám, teéredt halok meg* (Petőfi Sándor); *Ez jelentette az identitástudatot számomra, számunkra. Volt haza, volt hazaszeretet. Azután kirántották alólunk az egészet* (MNSZ.). Ezt tükrözik a zászlószalagokon szereplő jelszavak, illetőleg az emléktáblákon kivésott szövegek is. Pl.: *Hazánk védelmére* (Wasa ezred zászlószalagja, 1835); *Királyért, Hazáért, Szabadságért* (a 2. honvéd zászlóalj zászlószalagja, 1848/49); *Királyért, Hazáért, Alkotmányért* (a 3. honvéd zászlóalj zászlószalagja, 1848/49); *Hazám vitézei. Küzdjetek a szabadságért!* (győri 5. zászlóalj zászlószalagja, 1849); *Királyért és Hazáért* (...honvéd gyalogezred zászlószalagja, 1867); *Lobogj dicsőn hazáért, szabadságért* (pesti 1. honvéd zászlóalj, 1869); *A királyért és hazáért* (a 60. honvéd zászlóalj zászlószalagja, 1870); *Légy dicsően védve a haza üdvére!* (a 20. honvéd zászlóalj zászlószalagja, 1870); *Mindent a hazaért és királyért* (máramaros–szatmári 33. honvéd zászlóaljnak II. szalagága, 1870); *Hazáért és Királyért* (76. honvéd gyalogezred zászlója, 1914–1918); *Istennel a királyért és hazáért* (Budapest, V/2 Levente Egyesület csapatzászlója, 1924); *Istenért, Hazáért, Bajtársainkért Hűséggel Mindhalálíg* (Budapest, VI. ker. Frontharcos Szövetség zászlója, 1930); *Mindent a Hazáért* (Szenci Levente Egyesület zászlója, 1939); *Hazáért, Népért, Szabadságért* (1. sz. honvéd határvadász-zászlóalj, Szeged, 1947); *Isten. Haza. Család* (a Kisgazdapárt jelszava); *A haza szent földjének védelmében az 1914–1918 években elesett kortársak emlékére. A Magyar Posta személyzete* (tábla a budapesti Főposta épületén). Az, aki meghalt a haza szabadságáért vívott harcban, nemzeti hősnak számít, ami a legmagasabb morális elismerést jelenti (pl.: *hős hazafi; hősi halott; Hősi halállal halt meg a hazájáért; Itt küzdtenek honért a hős Árpádnak hadai...* (Vörösmarty Mi-

hály). Érdemes hozzátenni, hogy a különböző időkből származó zászlószalagokon szereplő jelszavak azt is mutatják, hogy a *haza* szónak az axiológiai kontextusa a hasonlóságokon kívül bizonyos változásokra is utal.

A fenti példákban is látható, hogy a magyar nyelvben nagyon erősen rögzült a személyes viszony a *hazához* (pl.: *szeretett hazám; a mi gyönyörű hazánkban; édes hazánk; Elindultam szép hazámból, Híres kis Magyarországról...; Hazám, hazám, te mindenem...; Tied vagyok, tied, hazám! E szív, e lélek; Kit szeretnék, ha tégedet Nem szeretnék?* [Petőfi Sándor]; *Magyar vagyok – Legszebb ország hazám Az öt világrész nagy területén* [Petőfi Sándor]; *Édes hazám, Magyarországon...* [Petőfi Sándor]). A *haza* iránti szeretetet stabil lexikális formációk is őrzik, például: *hazaszeretet, honszeretet, hazafi, hazafias, hazafiság, honfitárs, honvág.* (Megjegyzendő, hogy manapság egyesek a hazaszeretet gyakori hangsúlyozását gúnyosan magyarkodásnak nevezik.)

A *haza*, a *hon*, az *anyaföld*, az *anyaország*, a *szülőföld*, a *szülőhaza* háttérükből előhívják az *anya* szemantikai mezőjét. Az *anya* a *haza* archetípusának tekinthető olyan értelemben, hogy mélyen gyökerezik e fogalom szemantikai struktúráiban, és erős generatív potenciállal rendelkezik. Innen erednek az olyan metaforák, mint például: *visszatért a föld ölébe; családi fészek; a föld fiai*. A *földanya* motívum a nő sztereotipikus társadalmi szerepére (= anyaszerep) utal, amely nemcsak a hazához való viszonyt, hanem az alapmodelljét határozza meg, amelyre az áldozatkészség, a szeretet és az odaadás jellemző, hanem a honfitársak között megvalósuló viszonyt is (egy *anya gyermekei*), amely a szolidaritáson alapul. Érdemes megjegyezni, hogy a *Földanya* a mitológiában a föld termékenységet megszemélyesítő női istenséget jelenti. Tehát a *Földanya* az élők életet adója és éltetője. Ezért mondjuk azt, hogy *szülőföld, szülőhaza, anyaföld, anyaország*. A *szülőföldnek, szülőhazának, hazának fiai és leányai*, tehát *gyermekei* vannak, akikről gondoskodik, felneveli őket (pl.: *a föld szülőtte; a magyar föld fiai; e haza gyermekei; a haza fia; honfi; honleányok; Szegény haza, fiaidat Haszontalanul hívogatod... [Petőfi Sándor]; Lesz-e gyümölcs a fán, melynek nincs virága? Avagy virág vagy te, hazám ifjúsága?... [Petőfi Sándor]; Édes hazám, fogadj szívedbe, hadd legyek hűséges fiad [József Attila]; ...még csak most jöttél erre a gondolatra, mikor a haza fiatalságának színe-java harcol! [MNSZ.]; Üzenem a hazámnak, mert felnevelt... [Wass Albert]; Mindent a hazámnak köszönhetek*). Ezért nem véletlenek az *anyaföld méhében, ...Amit a hon méhe szül...* (MNSZ.) kifejezések (vö. *az anya méhében*). Połubińska–Galecka szerint a föld az *anya méhe*, amely két jelentéssel bír: (1) benne születik az élet, és (2) egyben olyan hely is, ahova halálunk után visszatérünk (Połubińska–Galecka 2000/10: 16). Nem véletlenül tapasztaljuk, hogy az országot elhagyott személyek a haláluk előtt általában visszatérnek az anyaországba, szülőföldre, szülőhazába, hazába, hogy ott találják meg a végső, örök pihenésnek a nyugvóhelyét (pl.: *Teste visszatért az anyaföldbe*).

A *szülőföld* lexéma profilírozza: (1) a *szülőhelyet* (helységet) (pl.: *Minden magyar író a saját szülőföldje nyelvét tartja a legszebbnek [Móricz Zsigmond]; Igen, ez az... Nyilván a szülőföld. – Igen a környék, Ung-parti táj [MNSZ.]; Az a szülőföld, ahol köszönnek az embernek az utcán: „Szervusz” [MNSZ.]; ...hogy vállalják a kapcsolattartást az anyaország és a szülőföld között [MNSZ.]; Meg-*

ismertet a szülőföld, magyarlakta vidékek múltjával, jelenével egyaránt [MNSZ.]; valamint (2) a **hazát, országot**, ahol születünk (pl.: *Messze idegenbe szakadt szülőföldjétől. Szülőföldem, hazám dicső Magyarország* [Gyulai Pál]). Ez utóbbit (2) profilírozza a **szülőhaza** szó is (pl.: *Vajon igényli-e a szülőhaza, hogy a Nyugaton élő magyarok bármit is tegyenek érte...* [MNSZ.]; *Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent, nekem szülőhazám itt e lángoktól ölelt kis ország, messzeringó gyermekkorom világa...* [Radnóti Miklós]; *Tudom, nem közömbös önnek a szülőhaza, ez a kis folt Európa térképén...* [MNSZ.]; *...gyermekként is kellett elhagyniuk szülőhazájukat. Örökké ott zeng a szülőföld muzsikája* [MNSZ.]).

Az **anyaország** neve két jelentést takar: (1) vmely **ország** (a történelem folyamán tőle elszakadt részhez való viszonyában) (ÉrtSz.) (pl.: *Vajon mindent megtesz-e az anyaország a horvátországi magyarok identitásának megőrzése érdekében?; A kisebbségi magyarok és az anyaország közötti kapcsolattartás; A romániai magyar kisebbséget elzárták anyanemzetétől, az anyaország kultúrájától; Az anyaország a határon túli szétszórta élő magyarokra is számít; Az anyaország segítse a határon túli magyar közösségek értelmiségi utánpótlását* [MNSZ.], valamint (2) az **ország**, amelynek gyarmata van (pl.: *Az anyaország és a gyarmatok között kereskedelmi forgalom fejlődött ki* [ÉrtSz.]).

Ma Magyarországon a **haza** fogalma különböző ideológiai viták tárgyává vált. E viták egyes résztvevői gyakran nagyon kritikusan viszonyulnak a nyelvben rögzült képhez, és megpróbálják újraértelmezni e fogalom hagyományos elemeit, szemantikai összetevőit a mai viszonyok figyelembevételével (pl.: *az európai haza; Európa a nemzetek hazája; Szakítani a türelemmel, a belátással, a haza hamis fölmagasztalásával* [MNSZ.]). Ez a kérdéskör azonban jelen cikkünknek nem tárgya.

Befejezésül érdekességgént megemlíthetjük, hogy a mai fiatalok körében egy nemrégiben Magyarországon és Erdélyben végzett kérdőíves felmérés szerint, amelyben 24 húsz és harminc év közötti személy vett részt (főként egyetemisták, de voltak közöttük orvosok, fotóművészek, tanárok, irodai alkalmazottak, háztartásbeliek, előadó- és zeneművészek) a **haza** fogalmát a következő paraméterek határozzák meg (Iván 1999):

1. genus proximum: *lakóhely, család, szülőhely, ország, történelem, származás, azonos nyelvű és kultúrájú közösség, szülőföld, közösségi összetartozás, otthon, terület, nemzet, szülők, rokonság, nép, anyanyelv, Magyarország* (a válaszok között [Erdélyben] volt olyan is, amely a hazát „lejárattott fogalomnak” nevezte);
2. a **haza**, *hon* nevéhez kapcsolódó szavak: *hazafi, hazaszeretet, hazafiaság, hazaárulás, hazaárulás, hazatérés, hazaad, hazabeszél, honvágy, hontalan, honfoglalás;*
3. a **haza** szó által ébresztett asszociációk:
 - (a) pozitív tartalmú asszociációk: *szeretet, szerelem, hűség, biztonság, béke, kötődés, hazaszeretet, kötelesség, összetartozás, vérszerződés, Petőfi Sándor, matyó hímzés, himnusz, zászló, politika, honfoglalás, szabadságharc, rendszerváltás, térkép, Széchenyi István, Budapest, otthon, szüleim, barátok, Alföld, nyár, tűz, domb, felhő, erdő, család, nyugalom, öntudat, fészek, hovatarozás, féltés, önfeláldozás;*

- (b) negatív tartalmú asszociációk: *leragadott konc* (sic), *diktatúra*, *keserűség*, *nemzeti érzelmek túllihegése*, *agresszív néptanítók*, *diszkrimináció*, *hideg*, *világháborúk*, *demagógia*;
4. a haza főnév jelzői: *meleg*, *erős*, *édes*, *egyetlen*, *hű*, *bátor*, *önfeláldozó*, *kis*, *szép*, *biztonságos*, *ismerős*, *szeretett*, *értékes*, *virágzó*, *otthont adó*, *büszke*;
5. a haza főnévhez kapcsolódó igék: *véd*, *szeret*, *vigyáz*, *szolgál*, *tisztel*, *áldozatot vállal*, *meghal érte*, *felülről irányít*, *lel*, *bevonul*, *befogad*, *szónokol*, *lovagol*, *felvonomul*, *szavaz*, *tüntet*, *tönkretesz*, *családöt alapít*, *fajtt tart fenn*, *elárul*, *gyilkol*, *eszik-iszik*;
6. a haza szóval kapcsolatos leggyakrabban előforduló kulturális alkotások: Petőfi Sándor: *Nemzeti dal*; Erkel Ferenc: *Bánk Bán*; Vörösmarty Mihály: *Szózat*; Kölcsey Ferenc: *Himnusz*; József Attila: *Hazám, Születésnapomra*. (A kérdőívekben több elírás is található, illetve sokan nem tudták az általuk említett alkotások szerzőjének a nevét. Többen nem a vers címét, hanem annak kezdő sorát adták meg.)

RÖVIDÍTÉSEK

ang. = angol; bel. = belorusz; bol. = bolgár; cs. = cseh; fr. = francia; lat. = latin; len. = lengyel; lit. = litván; m. = magyar; ném. = német; or. = orosz; sp. = spanyol; sz-h. = szerb-horvát; szl. = szlovén; szlo. = szlovák

SZAKIRODALOM

- A magyar nyelv értelmező szótára* (= ÉrtSz.). 1984. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bañcerowski Janusz 1992. A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *Magyar Nyelv* 95: 188–95.
- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. (Szerk.: Nyomárkay István). Eötvös Loránd Tudományegyetem. Szláv és Balti Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2001. A föld nyelvi képe a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 125: 397–407.
- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Bárdosi Vilmos – Ettinger Stefan – Stölting Cécile 1992. *Redewendungen Französisch / Deutsch. Thematisches Wörter- und Übungsbuch*. Francke Verlag. Tübingen. (1998², 2003³) (UTB für Wissenschaften. Uni-Taschenbücher 1703).
- Benkő Loránd (főszerk.) 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Budenz József 1885. Egyház. *Magyar Nyelvőr* 1: 69–71
- Grétsy László és Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980. *Nyelvművelő Kézikönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hadvovics László 1995. *Magyar frazeológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ház és haza. 1952. *Magyar Nyelvőr* 76: 153.
- Horger Antal 1935. Az alszik: *olt*-féle hangviszonyhoz. *Magyar Nyelv* 31: 46–8.
- Iván Andrea 1999. *A „haza” és a „család” szó nyelvi képe*. (A Szláv Nyelvézeti Doktori Iskola keretében készült, nem publikált doktoranduszi dolgozat.) Eötvös Loránd Tudományegyetem. Szláv és Balti Filológiai Intézet. Budapest.

- Kiss Gábor (szerk.) 1998. *Magyar szókincstár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Magyar Nemzeti Szövegtár* (= MNSZ.). 1998–2003. Magyar Tudományos Akadémia. Nyelvtudományi Intézet.
- Mészöly Gedeon 1918. A Halotti Beszéd *hazoa* szaváról és a -vá, -vé rag hangtörténetéről. *Magyar Nyelv* 15: 15–25.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások* (2. kiadás). Gondolat. Budapest.
- Połubińska–Galecka, Emilia 2000. Językowy obraz ziemi we współczesnej polszczyźnie. *Poradnik Językowy* 10: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa. 16.
- Szinnyei József 1915. A Halotti Beszéd olvasásához. *Nyelvtudományi Közlemények*. 44. sz. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia. 111–6.
- Szinnyei József 1919. *Hazoa*. *Magyar Nyelv* 15: 25–6.
- Tótfalusi István é. n. *Magyar szótörténeti szótár*. ANNO Kiadó.
- Új magyar tájszótár (B. Lőrinczy Éva) 1988. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bañcerowski Janusz – Bárdosi Vilmos

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz and Bárdosi, Vilmos

The concept of “motherland” in the Hungarian linguistic image of the world

“Motherland” is the name or call word of a cognitive domain that has become fixed in the Hungarian linguistic image of the world in terms of a view of the world that is characteristic of Hungarian language and culture. The internal taxonomy of that concept is made up of six domains referred to by the following lexemes: *haza* ‘one’s own country’, *hon (otthon)* ‘home(land)’, *anyaország* ‘mother country’, *anyaföld* ‘mother earth’, *szülőhaza* ‘land of birth’, *szülőföld* ‘native soil’.

The basic dimension of the Hungarian concept of “motherland” is space. In the centre of that space stands the “house” that can be taken to be the prototype, in the sense of ancient model, of “motherland”.

The lexemes listed above all have the semantic field of *anya* ‘mother’ in their background. “Mother” can be seen as the archetype of “motherland” in the sense that the latter is grounded in the conceptual structures of the former and has a strong generative potential.

The authors reconstruct the linguistic image of the concept of “motherland” on the basis of a large linguistic material and cover some axiological aspects as well.

A gyűjtőnév irányította egyeztetésről

A gyűjtőnév irányította egyeztetés kérdéskörének szakirodalma viszonylag gazdag, de jórészt rövid megjegyzésekből áll, amelyekhez legföljebb néhány példa csatlakozik. Kiemelkedő kivétel Rácz Endre terjedelmes, részletes, alapos összefoglaló tanulmánya, amelyet előbb éppen a Magyar Nyelvőrben tett közzé (1977: 385–402), majd – némi átdolgozás és kiegészítés után – két fejezet formájában a magyar nyelvbéli egyeztetésről szóló szintézisében (Rácz 1991: 48–55, 150–69). Elemzésemben legfőbb kalauzomnak az utóbbi változatot tekintem.

Az említett mű egyben kiváló tudománytörténeti szemle is (lásd pl. a szakirodalom listázását: Rácz 1991: 48–9), engem tehát mentesít az előzmények bemutatásától. Ennek köszönhetően, úgy vélem, elegendő, ha most csupán a közelmúlt és a jelen egyetemi tankönyveit, valamint a Nyelvművelő kézikönyvet hozom szóba.

A múlt század utolsó harmadában használt leíró nyelvészeti egyetemi tankönyvben, „A mai magyar nyelv” címűben, az alany és az állítmány egyeztetéséről szóló fejezet szerzője természetesen Rácz Endre (1968: 248–56). A gyűjtőnévvel mint alannal társuló többes számú állítmányt úgy említi, mint a XIX. század költői nyelvében szokásosat, hozzátéve: „Ma az ilyen egyeztetés már pongyolának számít” (i. m. 250). Ugyanakkor megjegyzi, hogy az új tagmondatban viszont az értelmi (többes számú) egyeztetés nem pongyolaság.

A Nyelvművelő kézikönyv szócikkének írója, Tompa József így fejt ki véleményét: „Bántó hiba a művelt fogalmazásban, ha valaki a kevésbé gondos élőbeszéd mintájára a gyűjtőnévi vagy a mennyiségjelzős egyes számú egyedi alanyhoz – mintegy ráértéssel – többes számú állítmányt fűz” (1980: 146). Ez lényegében összhangban van az egyetemi tankönyvvel, az viszont ellentétben áll vele, hogy Tompa az új (tag)mondatban sem ajánlja a számbeli átcsapást (uo.).

A régebbi felváltó, az ezredfordulón megjelent egyetemi tankönyv, a Magyar grammatika (= MGr.) az alany és az állítmány egyeztetését tárgyaló fejezetben (Lengyel 2000: 399–401) egyáltalán nem tér ki a gyűjtőnév irányította egyeztetésre. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy nem érezte feladatának egy ritkának tartott, a normával ellentétes jelenségnek, a gyűjtőnév melletti értelmi egyeztetésnek a bemutatását. Egyébként a könyv más helyén, a főnév jelentésével foglalkozó fejezetben szóba kerül, hogy a gyűjtőnevek „alanyi mondatrészi szerepükben egyes számú állítmányt kívánnak meg maguk mellett” (Balogh 2000a: 129). – A MGr. – ezt nem kritikai élel állapítom meg, csak pusztá tényként – a gyűjtőnév irányította egyeztetéssel kapcsolatban Rácz könyvéhez képest nem hozott újdonságot, tehát a téma iránt érdeklődőknek változatlanul elsősorban ahhoz érdemes fordulniuk.

A Rácz-féle szintézis (érthetően) a régebbi tankönyv nyomán halad, és – szemben a Nyelvművelő kézikönyvvel – erősen hangsúlyozza a mondategységen belüli és az annak határán túllépő egyeztetés különbségét. Ezért is szentel külön-külön fejezetet a két típusnak. A másodikból (1991: 150–69) pedig azt is megtudjuk: más az egyeztetés a mondategészen belül, és megint más annak határán is túllépve, hiszen „az új mondatban az értelmi egyeztetés elsőprő győzelmet arat az alaki felett” (i. m. 157), míg az összetett mondat kereteiben maradvá, annak új tagmondatában az alaki egyeztetés van fölényben (igaz, egyáltalán nem elsőprőben; uo. 158–9).

A szintézis meggyőző érveléssel, beszédes példákkal és statisztikákkal támogatva mutatja be az egyeztetési szabályokat és azok áthágását, a tendenciák érvényesülését és az érvényesülés arányait.

Felvetődhet a kérdés: érdemes-e folytatni a vizsgálódást egy olyan jelenséggel, illetőleg témakörrel kapcsolatban, amelyről ilyen részletes és színvonalas összefoglaló munka született? Úgy vélem: igen. A személyes kutatói kíváncsiságon kívül objektívebb érv is támogatja ezt a választ. Rácz Endre monográfiája tekintélyes nagyságú korpuszon alapul, de ennek legújabb tételei is az 1970-es évek közepéről származnak, s a szövegmintának akadnak a XX. század első felé-

ből való részletei is. Érdemes tehát szemügyre venni a század végének és napjainknak a nyelvhasználatát.

Mostani írással ilyen irányú vizsgálódásra vállalkozom, de rögtön szeretném leszögezni, hogy – Rácz Endre munkájával ellentétben – egyáltalán nem a teljesség igényével. Figyelmemet a nyelvhasználati hibákra, furcsaságokra fordítom, anélkül, hogy megállapítanám, milyen az előfordulási arányuk a szabályos megoldásokhoz képest. Meg sem tudnám ezt tenni, hiszen nem szerkesztettem korpuszt; adataimat a véletlen hozta előm: én csak felfigyeltem rájuk, és feljegyeztem őket. Úgy sejttem, ez a „módszer” csak részben felel meg annak, amit Rácz Endre a könyvében tallózó gyűjtésként emleget, s amellyel a korpuszból nyert adatokat kiegészítette: a Rácz-féle tallózásban a véletlenül kívül valószínűleg a tudatos keresgélés is szerepet kapott.

Nem most fordulok először ilyen módon az egyeztetés kérdései felé. Előbb a Rácz Endre hetvenedik születésnapjára összeállított emlékkönyvben mutattam be néhány „mazsolaszemet” (hibát, furcsaságot, érdekességet) (Horváth 1992: 116–23), majd ugyanezt tettem óra emlékezve egy két évvel később megjelent folyóiratcikkekben (Horváth 1994: 302–7). Mindkét írásban helyet kaptak olyan példák, amelyekben gyűjtőnév volt az egyeztetés irányítója (1992: 117–20, ill. 1994: 304–5, 307). Most azonban sokkal nagyobb gyűjtemény áll rendelkezésemre, mint a korábbi esetekben: ez lehetővé és egyben szükségessé is teszi, hogy ezúttal csakis a gyűjtőnév irányította egyeztetéssel foglalkozzam. – Hamarosan más egyeztetési típusokra, jelenségekre is szeretnék hasonló módon sort keríteni, a határozottságbeli egyeztetéssel pedig már meg is tettem ezt (Horváth 2003: 25–33).

Mostani gyűjteményembe nem számítom be az előző alkalmakkor idézett példákat. Hetvennél több olyan adat alkotja, amelyben gyűjtőnév irányítja az egyeztetést. Valódi statisztikák készítésének a gyűjtés véletlenszerűsége miatt nem láttam értelmét, de a típusokról, altípusokról szólva szükség esetén utalni fogok a hozzávetőleges arányokra.

Az adatok az 1992 és 2002 közötti időszakból valók. Kétharmadnál is nagyobb részük az újságnyelvből származik, elsősorban a Népszabadságból. Akad azonban a források között nyelvészeti folyóirat és könyv, valamint néhány regényfordítás, sőt még gyógyszerhez mellékelte tájékoztató is. Az írott nyelviékhöz a rádióban vagy a tévében hallott példák is társulnak; csekély számuk ellenére viszonylag sokféle fokozatot képviselnek az írott és a beszélt nyelv közötti skálán az előre felvett műsorajánlattól az élő sportközvetítésig.

A példaanyagot két csoportra osztva mutatom be: előbb a mondategységen belüli, majd az annak határát átlépő egyeztetésről szólok. A gyűjtemény adatainak összesen körülbelül háromnegyed részét idézem példaként.

I. A mondategységen belüli egyeztetésről

Gyűjteményem adatainak mintegy 80%-a tartozik ide. Ez két okból sem meglepő. Egyrészt azért nem, mert olvasgatás vagy tévézés közben könnyebb észrevenni a mondategység határán belüli rendellenességet, mint a nagyobb

szövegkörnyezetben jelentkezőt. Másrészt azért sem, mert a tagmondathatáron túllépve kevésbé szigorú az egyeztetés szabálya, így érthető, hogy hibás megoldás inkább a mondategység keretében fordulhat elő.

Azt sem mondhatjuk váratlannak, hogy a mondategységen belüli adataimnak csaknem 90%-ában az irányító szerepű gyűjtőnév a szórendet tekintve megelőzi egyeztetési partnerét.

A mondategységbeli egyeztetés adatait két csoportra osztottam aszerint, hogy az egyeztetést irányító gyűjtőnév az alany szerepét tölti-e be, vagy másfélet. Az elsőként említett eset négyeszer gyakoribb az utóbbinál.

1. A gyűjtőnév alany. – A legsűrűbben előforduló hiba természetesen az, hogy az egyes számú gyűjtőnév mellett az állítmány értelmi egyeztetéssel többes számba kerül (1.1.). Sokkal ritkább ennél, hogy a gyűjtőnév(féle) többes, az állítmány viszont egyes számú (1.2.). Megesik továbbá az is (valamivel többször), hogy az állítmány összhangban van az alany egyes számával, ugyanakkor azonban az alany mint gyűjtőnév egy másik mondatrészt csábít értelmi egyezésre (1.3.).

1.1. Az egyes számú alany mellett a többes számú állítmány többnyire ige. A szórendet tekintve majdnem mindig az alany után áll, de általában nem közvetlenül, mivel az igét rendszerint tárgya, illetve egy-két határozója is megelőzi: „A legjobb *csapat* a Bükk-fennsík Legfürgébb Szarvasúzői címet *nyerik el*” (Népszabadság 1999. máj. 5. 33); „A tervezett 2004-es magyarországi labdarúgó Európa-bajnokság előkészítését végző alapítvány elnökévé a *kormány* Mezei Györgyöt, alelnökévé Berzi Sándort *jelölik*” (Népszabadság 1998. dec. 18. 4). Természetesen az sem példátlan, hogy az ige közvetlenül követi az alanyt, ahogy ebben a meglehetősen suta mondatban: „A *rendőrség* *kéri*, hogy aki az ügyvel kapcsolatban bármilyen információval rendelkezik, értesítse a rendőrséget a 07-es telefonon” (Népszabadság 1994. ápr. 5. 21).

Érthető, hogy az ellenkező sorrend, vagyis az alanyt megelőző többes számú ige csak kivételesen fordul elő: „Vele [ti. Lagzi Lajcsival] *lesznek* az Irigy Hónaljmirigy teljes *csapata*” (Műsorajánló. TV2. 1999. nov. 8. 20.32).

Egyetértek azzal, hogy Rácz Endre (1991: 48–55, 163) a gyűjtőnevek körében tárgyalja a *pár*, illetőleg a *rész*, *százalék* típusú főnevek melletti egyeztetést. Magam a *pár* alany mellett csupán egyszer, Lucy Maud Montgomery regényének fordításában bukkantam többes számú ígére: „Az eszményi *pár* ezenközben az egész vonatút alatt egy szót sem *váltottak*” (Anne családja körében. Ford.: Szűr-Szabó Katalin. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. 323). A *rész* főnév mellett azonban – nyilvánvalóan az alany többes számú birtokos jelzőjének hatására – aránylag gyakori az igei állítmány értelmi egyeztetése: „várhatóan a **kismamák** *egy része* a terhességi és gyermekágyi segély egyéves lejáta után *visszamennek* korábbi munkahelyükre” (Népszabadság 1995. ápr. 5. 4); „Az akkori **másodévesek** *egy része* Szakács László főszerkesztő vezetésével *kezdtek bele* a 2000 decemberéig tartó munkálatokba” (Népszabadság 2001. márc. 7. 26). Igaz, csak egy-egy alkalommal, de ugyanezért került többes számba az ige a mennyiségjelzős *százalék* főnév után, valamint a főnévi értékben használt törtszámnevet (mint alanyt) követően: „a magyar légtér védelmét ellátó **vadászpülők** *több mint 90 százaléka* mélyen

a szükséges minimum alatt, a kelleténél sokkal kevesebbet *tölthetnek* a levegőben” (Népszabadság 1998. júl. 31. 4); „a tárgyaláson elhangzott **kérdések és válaszok egyharmada** a Farkas Helga-ügyre *vonatkoztak*” (Népszabadság 1998. dec. 23. 9).

Megesett egyébként az is, hogy nem birtokos jelző, hanem a gyűjtőnévnek személynevek alkotta kijelölő jelzője csábította többes számba az állítmányt: „olyanok kerültek ki Laky Karcsi bácsi csodálatos neveldejéből, mint a Konrád-csapat, a **Sanyi–Jani–Feri trió** felejtethetlen korszakot *jelentettek*” (Zuglói Lapok 1995. 6. sz. 8).

A névszói állítmány értelmi egyeztetésére sokkal kevesebb példát találtam, mint az igeiére. Azt tapasztaltam, hogy akár főnév, akár melléknév(i jellegű) az állítmány, jellemzően az alany birtokos jelzőjének hatására kerülhetett többes számba: „**Családtagjaim** *nagy része* már közel nyolcvan éve zuglói *lakosok*” (Zuglói Lapok 1999. 9. sz. 4); „Az alkalmazás során jelentkező nem kívánt **mellékhatások** túlnyomó *többsége* a készítmény szedésének felfüggesztésével *megszüntethetők*” (a Tarivid filmtablettához mellékelte tájékoztatóban olvastam 1995. nov. 10-én).

Mivel névszói állítmányból itt kevés van, feltűnő, hogy közülük kettő is az alany elé, sőt mondatkezdő helyzetbe került. Érdekes, hogy mindkettő nyelvészeti szövegből való, más-más folyóiratból és szerzőtől: „*Ilyenek* pl. a kicsinyítést, értékelést kifejező **származékszók** döntő *többsége*” (Nyr. 1997. 474); „*Ilyenek* többek között az értékminősítő **jelentésjegyek egy része**” (MNy. 2001. 452).

Az eddig tárgyalt, egyszerűbbnek mondható esetek után áttérek az olyan adatok bemutatására, amelyekben a gyűjtőnévvel mint alanyal kapcsolatban lévő állítmánynak az értelmi egyeztetéséhez valamiféle közbevetés vagy a főmondatba beékelődő vonatkozó mellékmondat járul hozzá. Gyűjteményemnek minden idevágó példájában ige szerepel a gyűjtőnévvel összetartozó állítmányként; ezt az igét az idézetekben félkövér dőlt betűvel emelem ki.

Monográfiájában Rácz Endre igen röviden szól arról a szerkesztésmódról, amelyben a gyűjtőnévi alany és az állítmány közé az alanyra vonatkozó értelmező(féle) kerül (1991: 54); utal azonban arra, hogy korábban máshol (Rácz 1961: 407–8) tárgyalta már azt. Határozott véleményét a régebbi tanulmányból ismerhetjük meg: „Nemegyszer [...] olyan esetben is találkozni többes számú állítmánnyal, amikor az egyes számú alanyt közbevetett, többnyire gondolatjellel, illetőleg mélyebb hangfekvéssel és nagyobb szünettel elkülönített többes számú értelmezője van. Ez kétségtelenül helytelen egyeztetés. [...] Még nagyobb ez a hiba akkor, ha az értelmező zárójelben van” (1961: 408).

Egyetértek Rácz Endrével, tehát kellemetlen meglepetésben volt részem, amikor nemrég éppen nyelvészeti szöveget olvasva ütköztem ilyen hibába: „A grammatika latin *terminológiája* (a szóosztályok *elnevezései* stb.) arról **tanúskodnak**, hogy [...]” (Nyr. 2001. 272). Kisebb a botlás akkor, ha a közbevetés nem értelmező, hanem hozzátoldó jellegű, s ezzel közelít a tényleges alanyhalmozáshoz: „Veszélyesnek tartom azonban azt, hogy a *kisgazdapárt* – esetenként *mások is* –, ha valami nekik [!] nem tetsző ügyről van szó, azonnal alkotmányvédelmet **emlegetnek**” (Népszabadság 1995. jún. 1. 8).

Míg az előző bekezdés idézeteiben jól követhető a hibázás logikája, igen csak meglepő a következő példa, hiszen a gyűjtőnévi alanyon kívül a köz-

bevetés is az egyes szám használata mellett szólna, mégis többesben áll az igealak. Itt talán még a közbevetés nélküli eseteknél is zavaróbb az értelmi egyeztetés: „Csapó és védője szerint a vád nem megalapozott, s a *rendőrség* – személy szerint *Kovács ezredes* – megszállottként *igyekeznek* bizonyítani a bűnösségét” (Népszabadság 1998. dec. 3. 11).

A vonatkozó mellékmondatok beékelődéséről Rácz Endre szintézisében (többek között) ezt olvashatjuk: „Az egyeztetésnek ez a felemás módja [ti. egyes számú gyűjtőnév mint alany + többes számú állítmány] rejtettebbé válhat, ha az alanyt és az állítmányt olyan vonatkozó mellékmondat szakítja el egymástól, amelyben a gyűjtőnévi alanyra vonatkozó névmás – értelmi egyeztetéssel – többes számba kerül [...]. Ha mármost az ilyen többes számú vonatkozó névmás a mellékmondatban az alany szerepét tölti be, akkor természetesen a mellékmondatnak az állítmánya is többes számú lesz. S minthogy közvetve – a vonatkozó névmás segítségével – a főmondat alanyához is kapcsolódik a mellékmondatbeli többes számú állítmány, a főmondatnak rá következő állítmánya szinte észrevétlenül siklik át a többes számba” (Rácz 1991: 53). Gyűjteményemből ezt a jelenséget egy olvasói levélből való idézettel szemléltethetem: „Végezetül a *képviselő-testület* – *akik okosabbak, mint én* – miért Pákozd teret *fogadtak el?*” (Zuglói Lapok 1998. 4. sz. 4).

Több olyan újságnyelvi példával is találkoztam, amelyben a főmondatbeli alanynak a beékelődő mellékmondatban birtokos szerkezet felel meg: a birtokos jelző a vonatkozó névmás; a birtokszó pedig a mellékmondat többes számú alanya, s egyénekként nevezi meg azt a csoportot, amely a főmondati alanyban egységként gyűjtőnév alakjában jelent meg. Elegendő egyetlen példát idéznem, mivel a többi a lényegét tekintve ugyanolyan szerkezetű: „*az ellenzék, amelynek jeles képviselői a médiahajóra felszálltak, mintha vonakodnának* beszállni az ügyekbe” (Népszabadság 1994. okt. 1. 3). A főmondati állítmány többes száma egyáltalán nem helyeselhető, noha a közbeékelte mellékmondat „csábereje” tagadhatatlan.

Az állítmány értelmi egyeztetése minden eddigi idézett példában ellenkezett a mai köznyelvi normával. Van azonban olyan eset is, amelyben nincs kodifikált egyeztetési mód, sőt (legalábbis tudomásom szerint) még ajánlott sincs. Az olyan alanyhalmozásra gondolok, amelyben az egyik alany egyedet jelöl, a másik pedig gyűjtőnév, azaz az alany(együttes) *Timur és csapata* típusú. Rácz Endre szintézise igen részletesen tárgyalja az állítmánynak két vagy több (halmozott) egyes számú alannyal való egyeztetését (1991: 96–138), de az említett típus csak futólag, kiemelés és állásfoglalás nélkül, a szövegben „megbúvó” példák formájában (101, 103) kerül benne szóba. Nem tudjuk, melyik egyeztetésmód a gyakoribb az ilyen alanykombináció mellett. A választ akkor sem ismerjük, ha a kérdést csak az alanyok + állítmány szórendre és az igei állítmányra vonatkoztatjuk. Nem véletlenül élek éppen ezzel a korlátozással, mivel a gyűjteményembe került két példa ezt az altípust képviseli. Az elsőben személynévhez, a másodikban állatnévhez társul a gyűjtőnév: „*Demszky Gábor és kabinete* nem hosszú távon *gondolkoznak*” (Népszabadság 1998. márc. 11. 29); „*Harry hátulról még látta, hogy Csámpás és a bilincses trió* libasorban *elindulnak* az alagútban” (J. K. Rowling: *Harry Potter és az azkabani fogoly*. Ford.: Tóth Tamás Boldizsár. Animus Kiadó, Budapest, 2002. 347). Sok kérdést lehetne feltenni ezzel a szerkezetípusal kapcsolatban. Most

csak kettőre hívom fel a figyelmet, válasz nélkül: Hogyan hat az egyeztetésre az alanyok sorrendje? Befolyásolja-e az egyeztetést az, hogy az alanyok között van-e logikai birtokviszony?

Annak az adatcsoportnak a szemléjét, amelyben egyes számú alany irányítja az állítmány (értelmi) egyeztetését, három különleges példával szeretném zárni.

Az elsöben az értelmi egyeztetésben nyilván fontos szerepet játszik az alany többes számú birtokos jelzője. Érdekes, hogy az ige úgy kerül többes számba, hogy megelőzi alanyát. A mondat azonban elsősorban nem ettől különleges, hanem attól, hogy a tárgynak az alanytól függő birtokos személyjelezése egyes számú, így ez az egyeztetés ellentétben van az állítmányéval: „Kincses sziget című regényét [Stevenson] 1883-ban írta meg, és ezzel *kezdétét* vették a **kalandregények sora**” (Műsorismertetés. MTV2. 1998. jan. 29. 17.57).

A második példának az az érdekessége, hogy a cikk alcímében még értelmi, szövegében viszont már szabályos, alaki egyeztetést találunk: az alcímben: „A moszkvai *duma* még nem *mondtak* igent”; de a szövegben: „A *duma* *felkérte* Jelcin elnököt, hogy [...]” (Népszabadság 1997. máj. 17. 3).

A harmadik példa közvetve szól a gyűjtőnév irányította értelmi egyeztetés ellen: azzal, hogy elénk tárja az alaki egyeztetésnek egy előnyös tulajdonságát. Azt igazolja, hogy előállhat olyan helyzet, amelyben csakis az egyes számú állítmány bizonyítja a gyűjtőnév alanyi szerepét: „A falakat és a rézsútos mennyezetet borító posztereken még mindig ott *röpködött és integetett* Ron kedvenc *kviddicscsapata, a Chudley Csúzlik játékosai*” (J. K. Rowling: Harry Potter és a Tűz Serlege. Ford.: Tóth Tamás Boldizsár. Animus Kiadó, Budapest, 2002. 59). Ha ugyanis a halmazott igei állítmány többes számba kerülne (*röpködtek és integettek*), abban aligha látnánk értelmi egyeztetést, sokkal inkább úgy értékelnénk, hogy a *játékosai* az alany, az állítmány alakja pedig (természetesen) ahhoz igazodik. Alany tehát az eredeti mondat értelmezőjéből válna, és a gyűjtőnevet csak birtokos jelzőként kezelhetnénk. (Persze, akkor gördülékenyebb volna így: „Ron kedvenc *kviddicscsapatának*, a *Chudley Csúzliknak* a játékosai”.)

1.2. Olyan szerkezettel, amelyben a **többes számú alany** valódi gyűjtőnév, és mellette **egyes számú állítmány** szerepel, (szerencsére) nem találkoztam. Az viszont előfordul, hogy a többes számú alany jelentése összefoglaló jellegű, vagyis némileg gyűjtőnévszerű, tehát az állítmány egyes száma a furcsasága ellenére sem egészen indokolatlan: „*az utóbbi évek* mintha *feladta volna* ezt az igényesebb popot” (Népszabadság 2002. jún. 7. 10). Még kevésbé ítéhető el az alaki inkongruencia akkor, ha a gyűjtőnévszerű többes számú alany a közneveknek és az *Egyesült Államok* típusú, azaz plurale tantum formájú tulajdonneveknek a határsávjához (vö. Rác 1991: 31) tartozik: „*Ilyen volt* például a *nemzetiségi színházi napok*” (Népszabadság 1993. aug. 7. 19).

1.3. Az **egyes számú alany** mellett az állítmány szabályos, alaki egyeztetése ellenére is disszonánssá válik a mondat szerkesztés, ha egy **másik mondatrész birtokos személyjelezése** értelmi egyeztetésről tanúskodik (vö. Rác 1991: 168–9), azaz a gyűjtőnév jelentésének hatására a **többes számú birtokosra utaló személyjel** tűnik fel: „A jómódú kínai *család* ötéves *gyermekükkel* egy XIII. kerületi lakásban *él*” (Népszabadság 2002. ápr. 6. 20); birtoktöbbséítéssel kombinálva: „Nemzetközi

kábítószercsempész bandát *leplezett le* másfél éves nyomozás után a magyar *rendőrség* nyugat-európai és afrikai *kollégáikkal* együttműködve” (Népszabadság 1995. okt. 18. 20). Komplikáltabb – ha úgy tetszik, jelzőhalmozással, ha úgy tetszik, alanyhalmozással (vö. Rácz 1991: 91–6) bonyolított – szerkezetben is megfigyeltem ilyen egyenetlenséget: „A berkeszi *Szerdi és a budapesti Winkler család szívkébe zárt* [engem]” (Színes RTV. Rádió- és televízióújság. 1996. jan. 8–14. 21).

Az értelmi egyeztetésről tanúskodó toldalék részleges értelmezőben (vö. Balogh 2000b: 458) is feltűnt egyszer-kétszer: „*A sport – köztük a sakkozás* – lehetővé *tette* azt is, hogy a látássérült ember integrálódását elősegítse” (Zuglói Lapok 1996. 19. sz. 5). A zavart itt megszüntetné, ha a *köztük* helyébe a *főleg*, a *például* stb. lépne.

2. A gyűjtőnév más mondatrész. – Adataim körében ez a „más mondatrész” a tárgy, a részeshatározó és a birtokos jelző.

2.1. A tárgy egyik példája hasonlít az alany adatsorát lezáróhoz, de itt a *köztük* helyébe szerintem a *benne* vagy az *azon belül* kívánkoznék: „Csaknem fél éve választották meg a Fővárosi *Közgyűlést*, *köztük* a KDNP három »újonc« képviselőjét” (Népszabadság 1995. ápr. 25. 3).

A gyűjtőnév mint tárgy a szintagmakeretből kilépve, a vele közvetett viszonyban lévő praedicativusi határozón szintén okozott – szerintem nem helyesíthető – értelmi egyeztetést: „A kispazda elnök úgy fogalmazott, hogy a »*Fideszt* mi a *barátainknak* tartjuk«” (Népszabadság 2001. ápr. 30. 4).

2.2. Ha az egyeztetést irányító gyűjtőnév nem alany, akkor a leggyakrabban **részeshatározó:** vagy birtoklást fejez ki (dativus possessivus), vagy pedig a főnévi igenévvel van alany–állítmányivá transzformálható kapcsolatban.

A birtoklás kifejezésekor az értelmi egyeztetés az alany személyjelezésében nyilvánul meg: „Az *alvilágnak* olyan emberekre volt *szükségük*, akik nyelveket beszélnek” (Népszabadság 1995. nov. 27. 8).

Az ilyen egyeztetés esélyét növeli, ha a főmondatba olyan mellékmondat ékeződik be, amelyben (a mondategység határán átlépő értelmi egyeztetéssel) többes számú vonatkozó névmás utal vissza a gyűjtőnévre; a névmás mellett természetesen a mellékmondati állítmány is többes számba kerül: „A Weasley *családnak*, akik mind a hét gyermeküket a Roxfortba *járatják*, alig van valami spórolt *pénzüik*” (Sean Smith: És megteremtette Harry Pottert... Joanne Rowling életrajza. Ford.: Károlyi Eszter. Magyar Könyvklub, Budapest, 2002. 76).

Míg az effajta alaki inkongruencia helyességében kételkedem, elfogadhatóbbnak tartom az értelmi egyeztetést olyankor, ha a részeshatározó mellett egy kölcsönösséget kifejező határozó is jelen van, ráadásul az többes számú: „Az *MDF-nek* pedig a *MIÉP vezetőivel* vannak *nézetkülönbségeik*” (Népszabadság 1994. ápr. 16. 4).

Nem pártolom viszont a gyűjtőnévvel kifejezett részeshatározó mellett a főnévi igenév értelmi egyeztetést mutató személyragozását. Három ilyen adatomból elegendő az egyiket idéznem: „Persze nem hiszem, hogy az efféle konfliktusok esetében az *egyesületnek* a játékosok pártjára kellene *állniuk*” (Népszabadság 1997. febr. 12. 24).

Egy vizilabda-mérkőzés közvetítésekor esett meg az, hogy maga a főnévi igenév (megfelelő megoldásként) személyragtalan maradt, határozójának személy-

jelezésén azonban (helytelenül) értelmi egyeztetés tükröződött a részeshatározóként szereplő gyűjtőnév hatására: „Ezzel együtt most a *csapatnak* át kell lépni a saját *árnyékukon*” (MI. 2001. jún. 24. 15.48).

2.3. A gyűjtőnév a **birtokos jelző** szerepében két ízben idézett elő értelmi egyeztetést.

Az egyik esetben a birtokos jelzőre visszautaló határozónak a személyjelölő toldaléka testesíti meg a zavaró alaki inkongruenciát: „A történeti *tényanyag* kiválasztásáért, a *belőlük* levont következtetésért tehát a kutató tartozik számadással” (Nyr. 1999. 474).

A másik példa emlékeztet az alany–állítmányi egyeztetésnek arra a közbevetéses típusára, amely Rác Endre találó megfigyelése szerint „a mondat egységen kívüli egyeztetés irányába mutat” (1991: 54). Igaz, sajtónyelvi adatomban a gyűjtőnév nem alany, hanem olyan birtokos jelző, amelyet közbevetés választ el a birtokszavától. Az implicit alanyú közbevetésben a számallapot-határozó (és az állítmány) tanúskodik értelmi egyeztetésről: „A tegnap nyilvánosságra hozott budapesti *lista – mindannyian indulnak* egyéni jelöltként is – meglepetése Semjén Zsoltnak, a KDNP-frakció fiatal szóvivőjének előkelő harmadik és Vasuta Gábor vállalkozó [!] ötödik helye” (Népszabadság 1994. jan. 14. 4). A megszakítás nehezíti és lassítja a mondat szerkezet áttekintését, nem is beszélve a későbbi raghasználati egyenetlenségről. – Hogyan lehetne könnyebben érthetővé és gördülékenyebbé tenni a mondatot? Szerintem például így: *A tegnap nyilvánosságra hozott budapesti lista meglepetése Semjén Zsoltnak, a KDNP-frakció fiatal szóvivőjének az előkelő harmadik, valamint Vasuta Gábor vállalkozónak az ötödik helye. A lista tagjai egyébként mindannyian indulnak egyéni jelöltként is.*

II. A mondat egység határát átlépő egyeztetésről

Gyűjteményem adatainak a kisebbik része, körülbelül 20%-a tartozik ide. Nemcsak azt érdemes hangsúlyozni, hogy ebben a csoportban az egyeztetés átlépi a mondat egység határát, hanem azt is, hogy mindig a mondat egész keretén belül marad. (Az új mondatban, illetve az új tagmondatban megjelenő értelmi egyeztetés összevetését – erre már korábban is utaltam – lásd Rác 1991: 157–9.)

A mondat egység határán átlépő egyeztetés példáit két csoportban tárgyalom. Az első kétszer nagyobb a másodiknál, és azokat az adatokat tartalmazza, amelyek (többek között) az új tagmondatbeli állítmány egyeztetésmódja miatt érdemelnek figyelmet. A kisebb csoportba az új állítmánytól független névmásítási esetek kerültek.

1. Az új tagmondat állítmányának egyeztetéséről. – Itt két (szinte egyforma nagyságú) alcsoportot különíthetünk el aszerint, hogy a gyűjtőnév alany-e.

1.1. Ha a kiindulásul szolgáló tagmondatban a gyűjtőnév **alany**, akkor az új mondat egységben természetesen implicit alany válhat belőle. A nyelv művelők véleménye erősen megoszlik arról, helyes-e ilyenkor az új tagmondat állítmányának értelmi egyeztetése (vö. Rác 1991: 152–3). Korpuszvizsgálatában Rác (uo. 159) úgy találta, hogy az alaki egyeztetés a szokásosabb, de az értelmi is gyakori.

Nem hinném, hogy az itteni első példában megfigyelhető számbeli átcsapás az olvasók körében osztatlan sikert arat, de a szerző láthatólag igen tudatosan, mondandójának szolgálatába állítva alkalmazza: „Aligha kétséges, hogy az 1993-as év állata a dinoszaurusz (volt, van, lesz). Azon az őslénytani apróságon most ne akadjunk fenn, hogy a *dinoszaurusz* nem »egy« *állat (volt)*, hanem a hüllők alosztályának egy igen népes, változatos csoportját *alkották*” (Népszabadság 1993. szept. 25. 32).

Ezzel szemben nem találok efféle mentséget arra az egyenetlenségre, hogy a második tagmondatban még alaki, a harmadikban viszont már értelmi az egyeztetés: „A *KDNP tartja* magát Helsinki szelleméhez: *kizárja* a határok erőszakos megváltoztatásának lehetőségét, de nem *ellenzik* a békés megoldásokat” (Népszabadság 1994. ápr. 25. 4). Ennél is rosszabb, ha már az első tagmondatban sor kerül a hibás többes számra, a második viszont egyes számra vált: „az oktatási rendszer az alsóbb osztályokban a fiúknak *jelentenek* hátrányt, később a lányok ellen *fordul*” (Népszabadság 2001. szept. 6. 21).

Az I.1.3. pontban több példát láttunk már arra a disszonáns szerkesztésmódra, hogy az állítmány (szabályos) alaki egyeztetése ellenére egy másik mondatrész értelmi egyeztetéssel kapcsolódik az alanyhoz. Tetézheti ezt az, hogy az új tagmondatban az állítmány is többes számba csap át: „Egy másik verzió szerint az orosz *mafia elégelte meg* a műsor miatt *rájuk* irányuló figyelmet, és *szervezték meg* az interjút” (Népszabadság 2001. máj. 14. 19). A mondat szerkesztés javítására nem az egyes szám (*szervezte meg*) használata lenne az egyetlen mód; nem volna rossz a többes szám sem, ha az implicit alany helyén sor került volna az eredeti alany névmásítására (*ők szervezték meg*).

Az eddig idézett, mellérendelő tagmondatkapcsolatokon kívül alárendelőben is előfordult egyeztetési zavar. Elém került például egy olyan lánc, amelyben az első alárendelt tagmondatban (teljesen szabályosan) egyes számú vonatkozó névmás utalt vissza (alanyként) a főmondat gyűjtőnévi alanyára, s e névmás egyes számához a vele összetartozó névszói állítmányé is igazodott; az újabb mellékmondatban viszont az alany implicitté vált, az igei állítmány pedig többes számúvá: „Olyan jeles *szereplőgárda gyűlt össze*, Marica grófnővel az élen, *amely képes* arra, hogy bármelyik holdfényes éjszakán *lehozzák* nekünk a csillagokat” (Pesti Műsor 1997. 32. sz. 6). Természetesen nem az alany törlődése a baj, hanem az, hogy az igei állítmánynak számban a relatív főmondat vonatkozó névmási alanyához kellene igazodnia (alaki egyeztetéssel), nem pedig az abszolút főmondat gyűjtőnévi alanyához (értelmi egyeztetéssel). A relatív főmondat jelenléte miatt a mellékmondati igei állítmány alaki inkongruenciáját kétségtelenül hibásnak tartom. Vitathatóbb volna, helytelen-e az értelmi egyeztetés az abszolút és a relatív főmondat ilyenféle összeolvasztásakor: *Ez a szereplőgárda képes arra, hogy lehozzák nekünk a csillagokat*. (Bevallom, nekem ez sem nagyon rokonszenves, de elfogadhatóbb; megítéléséhez vö. Rác 1991: 154–61.)

Ha a mellékmondatban (helyesen) az *amely* vonatkozó névmás alanyként utal vissza a főmondat gyűjtőnévi alanyára, akkor súlyos hiba, ha a mellékmondat állítmánya többes számba kerül. Valószínű, hogy abban a példában, amelyet Wilbur Smith regényének fordításában találtam, azért siklott át többes számba az

állítmány, mert előtte már tárgyának személyjelezése is értelmi egyeztetéssel igazodott a főmondati alanyhoz: „Igy hát egy szigorú szakértőkből álló *bírálóbizottság volt az, amely* félretéve a táncolást, a harci pózokat és a hengegést, *figyelmüket* inkább a menyasszonypénz felértékelésének komoly feladatára *összpontosították*” (Harag. Ford.: Somló Ágnes. Delej Kft.–Maecenas Könyvkiadó Kft., h. n., é. n. [? 1995.] 238).

1.2. Ha a kiindulásul szolgáló mondategységben a gyűjtőnév **nem alany**, az új tagmondatban természetesen akkor is válhat belőle implicit alany. Rácz Endre megfigyelése és korpuszvizsgálata szerint ebben az esetben a gyűjtőnév „egyes számú alakjának hatása kevésbé sugározhat át az új tagmondatba: ilyenkor akadálytalanul bekövetkezhet, s fölénybe is kerül az értelmi egyeztetés, vagyis a többes számú állítmány” (1991: 159); igaz, a statisztikát illetően adatainak csekély száma miatt Rácz némi óvatosságra int (uo.). Ezek alapján a következő példában nyugodtan mondhatnánk szabályosnak, sőt szokásosnak a mellékmondati állítmány többes számát; ráadásul azt a mellékmondatnak egy másik elemén már megelőzte (s ezzel megelőlegezte) az értelmi egyeztetésről tanúskodó személyjelezés: „A nyilatkozat felkéri az *egész magyar népet*, hogy *lehetőségeik* szerint *nyújtsanak* támogatást az árvízkárosultaknak” (Népszabadság 1997. júl. 16. 4.). Hogy itt mégis furcsállom a mellékmondatbeli értelmi egyeztetést, annak (a saját ízlésemen kívül) talán az az oka, hogy az *egész* jelző a gyűjtőnév összefoglaló jellegét emeli ki az egyedekre utalással szemben.

Érdekes, hogy az értelmi egyeztetés okozta számbeli átcsapás az ellenkező irányban is előfordul. Ha az egyeztetés irányítója olyan többes számú főnév, amely egy csoportnak, például egy pártnak a tagjait jelöli, akkor megesik, hogy a szöveg alkotója magát a pártot fogja fel az új tagmondat implicit alanyaként, s az állítmányt annak (mint gyűjtőnévnek) az egyes számához igazítja. Két ilyen adatomból elegendő eggyel szemléltetnem a botlást. Az egyeztetést a főmondat részeshatározója irányítja; a főmondati alany, a főnévi igenévnek a személyragozása még igazodik a többes számhoz, a mellékmondatban azonban – az említett okból – az állítmány már egyes számú: „A *szabaddemokratáknak* el kell *dönteniük*, hogy *akarja-e* a két-, illetve a négypárti liberális együttműködést” (Népszabadság 1994. febr. 4. 1).

A gyűjtőnév természetesen nemcsak implicit alanya lehet az új tagmondatnak, hanem névmásítására is sor kerülhet. Korpuszvizsgálatakor Rácz Endre azt tapasztalta, hogy az új mondategységben alanyi szerepben az anaforikus személyes vagy mutató névmás (s vele együtt az állítmány is) mindig többes számú (1991: 162). Ugyanezt mutatja az az adatom, amelyben az egyeztetésnek a gyűjtőnévszerű (a mennyiségnevekhez is közel álló) irányítója tárgyi funkciójú. A baj nem is a többes számú (mutató) névmással és az állítmánnyal van, hanem azzal, hogy egy későbbi tagmondatban az anaforikus határozó visszatér az egyes számhoz: „A budapesti személygépkocsiknak naponta csak egyharmada indul el, számításainknál azonban a fennmaradó *kétharmadot* is figyelembe vesszük, hiszen *ezek* helyét *foglalnak el*, akadályozva a gépjárművek, a kerékpárosok, a gyalogosok mozgását, és a tulajdonosaiknak akkor is pénzbe *kerülnek*, ha nem járnak *vele*” (Népszabadság 1997. nov. 7. 31).

2. Az új állítmánytól független névmásítási esetek. – Ezekben az a közös, hogy a gyűjtőnévre visszautaló névmás nem alany.

2.1. Maga a gyűjtőnév viszont többnyire **alany**. Rácz Endre statisztikával is alátámasztotta azt a megfigyelését, hogy az erre visszautaló személyes vagy mutató névmás – értelmi egyeztetéssel – rendszerint többes számba kerül (1991: 163). Magam is inkább csak kissé furcsának, mint rossznak tartva jegyeztem fel a következő két névmásítást, de könnyen lehet, hogy ebben sem volt igazam: „A májusi választásokon nem az a kérdés, hatalmon marad-e a jelenlegi *koalíció*, hanem az, hogy a liberális vagy a baloldali pártok váltják-e le *őket*” (Népszabadság 1994. ápr. 14. 4); „Tódulna ide a *nagyközönség* is szívesen, *nekik* azonban csak az év egyetlen napján, a zsarunapon nyitnak kaput” (Népszabadság 1996. ápr. 26. 28).

Kétségtelenül zavart okoz viszont az, ha a mondat megfogalmazója – esetünkben egy pártszóvivő vagy a szavait közvetítő újságíró – nem tudja eldönteni, hogy egy mozgalom nevét plurale tantumként kezelje-e, vagy azzal magyarázza-e (magának) a főnév többes számát, hogy az országos mozgalom sok kis helyi csoportból áll. A bizonytalankodásnak egyenletlenség az eredménye; példában az állítmány alaki egyeztetéssel többes számba került, az új tagmondat anaforikus névmása viszont értelmi egyeztetéssel egyesbe: „A *Magyar Ut Körök* a választásokon teljes erővel *támogatják* a MIÉP-et, ám a kereszténydemokraták és a kiscgazdák is számíthatnak *rú*” (Népszabadság 1993. dec. 10. 4).

Már egy korábbi írásomban is említettem, hogy nem könnyű az egyeztetés, ha ikrekről esik szó (Horváth 1994: 304–5). Az akkoriakhoz hasonlóan mostani példám is a Népszabadságból való. A suta című cikkben („Szenzációs *iker* Londonban”) ezt olvashattuk: „Orvostörténeti szenzáció történt a londoni King’s College kórházban: egy héttel ezelőtt *világra jött egy hármasierképár, akik* közül a fiú, Ronin méhen kívüli terhességből született” (1999. szept. 11. 18). A *hármasierképár* nyelvi és logikai szempontból szintén szenzációs: igazán kíváncsi lennék rá, hogy alkothat párt páratlan számú egyed... Hogy ne érezzem magam földhözragadtnak, fellapoztam az ÉKsz. második, átdolgozott kiadását, de (megrökönyödés nélkül) csak ezt találtam benne az *ikerpár* címszó értelmezéseként: ’két ikertestvér’. Az *akik* névmás egyébként mind az *ikerpár*, mind a *hármasierkek* alanyhoz illene (vö. Rácz 1991: 164–7).

Amolyan függelékként szeretnék még két megjegyzést fűzni ehhez a példához. – Már évtizedekkel korábban is előfordult, hogy páratlan számú gyermekből álló ikerpárról adott hírt a sajtó: „A világon az egyetlen életben levő *ötös ikerpár* – az argentinai Dilligenti család gyermekei – szombaton ünnepelte 18. születésnapját” (Esti Hírlap 1961. júl. 18. 6: idézi Rácz 1961: 407). – Kedves és szellemes ötletnek tartom viszont azt, hogy egy mostanában játszott spanyol rajzfilmsorozat, amely három kislány kalandjairól szól, a magyar fordításban a *Trikrek* címet kapta (lásd pl. Színes RTV 2003. 37. sz. 12).

2.2. Utolsóként azt a példát mutatom be, amelyben sem az anaforikus névmás, sem a gyűjtőnév(féle) **nem alany**: „[Lothar] kibújt a *ruhájából* [!] és kimosta *őket*” (Wilbur Smith: Lángoló part. Ford.: Süle Gábor. Delej Kft.–Maecenas Könyvkiadó Kft. [1995.] 442). Efféle kombinációt Rácz idézetei között (vö. 1991: 163) nem találunk. Valószínűleg nem magával az egyeztetési altipussal van baj, hanem

a konkrét példával. Kontaminációfélet látok benne: *kibújt a ruhájából, és kimos-ta × kibújt a ruháiból, és kimos-ta őket*. Azt hiszem, a szöveg azt szeretné közölni, hogy több ruhadarabról van szó, ezért a vegyülés második tagjaként megadott megoldást választanám.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000a. A főnév jelentése. In: *MGr.* 127–9.
- Balogh Judit 2000b. A részleges értelmező. In: *MGr.* 458.
- ÉKsz. = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó. [Budapest.]
- Horváth László 1992. Egyeztetés és mazsolaszemek. In: Kozocsa Sándor Géza–Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest. 116–23.
- Horváth László 1994. Újabb mazsolaszemek az egyeztetések köréből. *Magyar Nyelv* 302–7.
- Horváth László 2003. Hibák és furcsaságok a határozottságbeli egyeztetésben. *Magyar Nyelv* 25–33.
- Lengyel Klára 2000. Az állítmány és az alany egyeztetése. In: *MGr.* 399–401.
- MGr. = Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Rácz Endre 1961. Az állítmány egyeztetése az értelmezős szerkezetekkel. *Magyar Nyelvőr* 403–15.
- Rácz Endre 1968. Az alany és az állítmány egyeztetése. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest. 248–56.
- Rácz Endre 1977. Az állítmány egyeztetése a gyűjtőnévi alannal. *Magyar Nyelvőr* 385–402.
- Rácz Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tompa József 1980. Alany és állítmány egyeztetése. In: Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 145–50.

Horváth László

SUMMARY

Horváth, László

On agreement governed by collective nouns

This paper discusses the issues of grammatical agreement governed by collective nouns on the basis of a data set collected between 1992 and 2002. The author does not try to treat the emerging issues in their entirety: his attention is focused on errors, peculiarities, and curious examples. The analysis covers cases of clause-internal agreement as well as those of agreement spanning clause boundaries.

Az „irányzatiság” mint egy lehető stilisztikai vizsgálati elv*
(A stílustörténet mint alkalmazott diszciplína)

1. Bevezetés. Kiindulópontunk az, hogy a stílustörténet az egymást váltó irányzatok sorozatából kikerekedő fejlődésrajz. Épp ezért a stílustörténetet irányzattörténetnek is lehetne nevezni. Témánk szempontjából kiemelt jelentősége van a történeti folyamatba ágyazott irányzatok stíláriis sajátosságainak, amelyek foglalatát „irányzatiság”-nak nevezzük, és ezt vizsgálati elvnek tekintjük, egy olyan új módszertani alapelvnek, amelyet alkalmazni lehet a stilisztikai kutatásokban, hasznosítani lehet valamennyi ágába tartozó jelenségek vizsgálatában. Ezért tekintjük itt a stílustörténetet alkalmazott diszciplínának.

A tanulmányban megválaszolandó kérdés így hangzik: Mit is kínál a stílusjelenségek vizsgálata számára az „irányzatiság”? Az erre a kérdésre adható felelet ma még inkább csak lehetőség-jelzés, javaslat, más szóval munkahipotézis, emiatt a kérdés tárgyalása egyfajta tájékozódás és tájékoztatás akar lenni.

A szóban forgó kérdés lényege, tárgya és célja az irányzatiságnak mint vizsgálati lehetőségnek a konkretizálása azzal, hogy példaként több és többféle irányzati stíláriis sajátosságot veszünk sorra a stilisztikai ágak szerinti csoportosításban, és ezzel próbáljuk szemléltetni, megvilágítani azt, hogy melyek is az irányzatiság összetevői, amelyek segítségével a stílusjelenségek vizsgálatát kiegészíthetjük, és ezzel sok mindenben megújíthatjuk. És így, gondolom, bizonyítani tudjuk az irányzatiságnak mint vizsgálati lehetőségnek a realitását.

Az irányzatiságnak ilyen célú és szempontú vizsgálata két kérdéskörhöz kötődik: az irányzathoz és vizsgálati módjaihoz. Mindkettőnek elsősorban a témánk kifejtéséhez szükséges elméleti vonatkozásait tárgyaljuk.

2. Az irányzat. Vizsgálatunk tárgyának, az irányzatiságnak a hordozója az *irányzat*, többet mondó elnevezéssel *stílusirányzat*, vagy *irányzati stílus*. A továbbiakban a rövid *irányzat* műszó szerepel, amibe beleértjük a minket közelebb-ről érdeklő alkotórészét, egyik rétegét, a stílust.

2.1. Az irányzat fogalmi tartalma, státusa és kapcsolata más kategóriákkal (például a korstílussal vagy az egyéni stílussal) még nem eléggé tisztázott kérdés, minthogy maga a stílustörténet is még kialakulatlan diszciplína, még mindig a stilisztika legkevésbé kifejlődött ága. Sok körülötte a vitatott kérdés, nem egy esetben valamilyen téves egyoldalú felfogás fékezi, hátráltatja a kibontakozást. És ez a helyzet jellemzi alapegységének, az irányzatnak az értelmezését is.

* Készült a Sapientia Alapítvány Kutatási Programok Intézetének támogatásával

Erről a helyzetről tájékoztat Markiewicz (1968: 148), aki szerint „az irodalmi irányzat fogalmának elméleti kikristályosítása lassan ment végbe, s mind a mai napig nem érte el a kívánt pontosságot, egyértelműséget”. Ennél is rosszabb helyzetre, okra utal Bojtár (1975: 29), mert szerinte az irányzattal való foglalkozás azt jelenti, hogy „az irodalomtudomány egyetlen vitathatatlan tényét, az irodalmi művet elhagyva fokozódik a ködös spekulációk veszélye”.

Mindez nyilván igaz, de vizsgálatunkhoz mégiscsak szükséges az irányzatnak egy számunkra elfogadható értelmezése, olyan, amely összhangban áll stilisztikai felfogásunkkal. Ezt a fogalmat több, egymáshoz közel álló értelmezésből vonatkoztathatjuk el, nyilván olyanokból, amelyek alapján a stílust az irányzat alkotórészének tekinthetjük.

Az irányzat fogalmának több értelmezésben is olyan sajátosságait emelik ki, amelyek számunkra itt relevánsak.

A legáltalánosabb az, hogy az irányzat közös jegyeket magukba foglaló művek együtteséből, „műkonkrétumokból” áll, ezekből elvont forma (Sötér 1970: 1–2), „tipologikus konstrukció”, illetőleg „idealizáció” (Markiewicz 1968: 162), „utólagosan absztrahált tulajdonságok sorba rendezésének” az eredménye (Szabolcsi 1989: 414). Szerdahelyi (1992: 632–4) szerint az alapul szolgáló konkrétum a közös sajátosságokkal összekapcsolható írók.

Fontos továbbá az is, hogy az irányzat „rendszer” jelentő egység (Sötér 1970: 1–2), struktúra, aminek Vajda (1978: 29–30) három rétegét különíti el: (1) eszmék, értékek, célok, (2) művészi eljárások és (3) a stílus. Bojtár (1975: 33) az irodalmi műnek három „tárgyát” tartja számon: esztétikai (a szépség), szemantikai (a jelentés) és morfológiai (a struktúra). Ezek esetleg átvihetők az irányzat szintjére is, már csak azért is, mert Bojtár (1975: 35) is úgy véli, hogy az irányzat fogalmának kialakításakor tulajdonképpen művek azonosításáról van szó.

Számunkra az irányzat fogalmának lényeges sajátosságait a fentebb idézett értelmezésekből lehet kikövetkeztetni, pontosabban elgondolásunkat ezekkel a sajátosságokkal lehet megvilágítani.

Az irányzat valóban összetett jelenség, szerves összetettség, struktúra, amelynek több rétegét, alkotórészét (részstruktúráját) lehet elkülöníteni (l. Vajdánál), ezek közül az egyik a minket közelebbről érdeklő stílus. Az irányzat alapja, forrása egy valamilyen konkrétum, pontosabban azonos konkrétumok kapcsolata, azaz az irányzat közvetve irodalmi művek közös stiláris sajátosságainak, közvetlenül pedig írók, egyéni stílusok közös sajátosságainak az egységesítő, szintetizáló kategóriája, aminek megfelelője lehet a Foucault-nál olvasható „átfogó kifejezésforma” (Bókay 1990: 29, 1997: 225). Mindemiatt az irányzat és ezen belül az irányzati stílus elvont forma, elvonatkoztatás és általánosítás eredménye, textológiai szempontból pedig szöveg feletti minőség (Szabó 1988: 133–8).

És ez a főlerendelt kategóriára, a szépírói stílusra is vonatkoztatható. A szépírói stílus és a hozzátartozó valamennyi kategória az irányzattal és az irányzatisággal együtt a következő – absztraháltsági fokát tekintve növekvő – elvonatkoztatási sorba tartozik: (az alapul szolgáló konkrétum) az irodalmi mű stílusa → egyéni stílus és műfaji stílus → irányzati stílus (az irányzatiságok foglalata) → szépírói stílus.

Az irányzat felépítése ugyanolyan, mint közvetett, végső elvonatkoztatási alapjáé, az irodalmi műé, azaz az irányzati stílus egyik rétege, egyik alkotóeleme egy átfogó kategóriának, az irányzatnak (l. erről fentebb Vajda és Bojtár értelmezését).

Az irányzati stílus összetevői, alkotóelemei stílári sajátosságok, azaz irányzatiságok, mint amilyen például: egyszerű, díszített, statikus, dinamikus, élőnyelvi, tárgyias, valamint az ezeket alakító stílusesszközök, például: akusztikai, zenei, vers-tani elemek, szavak, szókapcsolatok, igék vagy névszók (túlsúlya), képek, rövid vagy hosszú vagy bővítő mondat- és szövegszerkezetek, illetőleg eljárások: tömörítés, nyomatékosítás, halmozás.

Alkotóelemei szoros egységet alkotnak, az irányzat egységes egész, teljesség, globalitás és totalitás és szerves összetettség: *struktúra*. Struktúra ugyanúgy, mint az irodalmi alkotás.

Mint struktúrának van egy valamilyen princípiuma, szervező vagy rendező elve. Ez lényegében egy átfogó sajátosság, olyan, amely egyaránt jellemző az irányzat egészére, valamennyi alkotóelemére, így az irányzatiságokra is. Ilyen sajátosság, tehát szervező elv például a gótikát (a kódexirodalom stílusát) jellemző additív jelleg, a reneszánszra jellemző harmónia, a klasszicizmusra jellemző normatív jelleg, a szecesszióra jellemző díszítettség.

A szervező elvből, illetőleg annak segítségével ki lehet következtetni, le lehet vezetni az irányzat stílári sajátosságait, és ami legalább ennyire fontos, ki lehet mutatni az irányzat belső összefüggéseit (Szabó 1999).

Az irányzat problematikájába tartozik egy másik vitatott kérdés, az irányzat egységes vagy nagyfokú heterogén jellege. Ez utóbbiból kiindulva többen is tagadják egy-egy irányzat létét. E tekintetben elfogadhatjuk Wellek (1970: 133–4) véleményét, aki szerint az irányzatra a viszonylagos egység és a homogén sokféleség jellemző.

Valóban egy-egy irányzatot egy egységben fogunk fel, de számolunk belső változataival. Így például a barokknak több belső változatát tartjuk számon: egyházi (katolikus, majd protestáns is), világi, udvari, népies, polgári, kegyes-érzelmes irodalom stb. A változatokból adódó heterogenitás elismerése nem cáfolata annak, hogy van egy egységben felfogható barokk irányzat.

Az irányzat struktúraként való felfogása stílustörténeti vizsgálataimban az 1970-es években alakult ki (l. pl. Szabó 1979). Az irányzat fogalmának újraértelmezése, újra átgondolása az újabb elméletekhez kötődik, mint amilyen például a mai pragmatika, hermeneutika, kognitív nyelvészet vagy a posztmodern diszkurzivitás és retoricitás, amelyek alkalmazásával – mint most itt is láthatjuk – az irányzat és a többi stílustörténeti kategória fogalmát új és más megvilágításba próbálom helyezni, és ez az új megvilágítás produktív módon kiegészítheti az eddigi értelmezéseket. Mindez az irányzat vizsgálati módjaira is vonatkozik (l. a 3. alatt).

2.2. Problematikus továbbá az irányzat elhelyezése a stílustörténeti folyamatban, ami egy tágabb kategóriába való besorolását feltételezi. Egy ilyen lehetőség lenne a tágabban értelmezett korstílusba vagy stíluskorszakba, irodalmi korszakba mint egy nagyobb, átfogóbb, időben hosszabb egységbe való beillesztése.

A korstílus és társainak az értelmezésében azonban nagy a tarkaság, sok az egymásnak ellentmondó, sőt: az egymást kizáró vélemény, emiatt alkalmazásuk

meglehetősen problematikus (minderről l. részletesen Klaniczay 1971, Csetri 1970, Pór 1975, Bormann 1983, Szerdahelyi 1992, Szathmári 1995, Vasy 1997, Blumenberg 2000).

De egy nagyobb, átfogóbb, több irányzatot is magába foglaló kategóriára – nemcsak elvi, hanem gyakorlati okok miatt a jobb tájékozódás, eligazodás és egy világos, jól áttekinthető tárgyalásrend érdekében is – mindenképpen szükségünk van, és ezt – ma és ideiglenesen – egy lehető stílustörténeti korszakolásban találhatjuk meg, onnan vehetjük át periódus (korszak) és azon belül a kisebb fejlődési szakasz fogalmát, kategóriáját (a négy nagy korszakot és az azokon belüli kisebb fejlődési szakaszokat l. Szabó 1998: 31–3).

3. Az irányzat vizsgálati módjai. Az ide tartozó kérdések közül itt csak azokat tárgyalom, amelyek közvetlen összefüggésben vannak témánkkal (a többiekéről, a részletekről l. Szabó 1998: 11–39).

3.1. Ebben – mint a fentebb jelzett stílustörténeti szintézis bevezetőjében olvashatjuk – lényeges kiindulópont az, hogy az irányzat kétarcú jelenség, vizsgálata egyaránt igényel szinkroniát és diakroniát: a szinkronia szintjén a vizsgálat struktúráközpontú, a diakronia szintjén pedig sorozatközpontú. A sorozat is struktúrát alkot, aminek felfogásához jó analógia az, hogy „az irodalomtörténeti folyamat rendszer” (Szili 1992: 169–71).

A szinkronia és a diakronia összekapcsolása a stílustörténetben is szükséges, módszerének lényege ugyanaz, mint a többi történeti diszciplínában: a történetiségnek az egymást követő szinkrón leírások sorozatára kell épülnie (Jakobson 1969: 215), a szinkronikus összefüggések egy diakronikus sorozat alkotóelemei (Rosén 1969: 33). Mindebből következik, hogy az irányzatok a történeti folyamatban a nyelvtörténetből jól ismert műszóval szinkrón metszetként foghatók fel.

3.2. Stílustörténet-elméletünk alapja a textológia, ezért beszélhetünk a stílustörténet egy szövegelméleti modelljéről (Szabó 1995b, 1998: 16–9). Ebből is következően a diakronikus vizsgálatok közvetlen textológiai alapja a szöveg történetisége, amit egyik megnyilvánulásában kövületként lehet felfogni (Szabó 1992, 1998: 17). A szöveg történetiségét több más újabb szempont alapján is megvilágíthatjuk.

3.2.1. Az egyik az intertextualitás. Kristeva (1968) szerint az irodalmi mű struktúráját olyan részletek alkotják, melyek korábbi szövegekből való „újraírások”, átvételek, fejújítások (irodalomtörténeti összefüggésükről l. Kibédi 1983: 45–9). Ez az intertextuális összefüggés lehet a történeti magyarázata annak, hogy egy-egy irányzatiság visszatérő, felújuló stíláriis sajátosság is lehet.

Például a vallásos barokk műveiben a gótikát képviselő kódexekből eredeztethető, „újraírt” stíláriis sajátosságokra figyelhetünk fel, többek között érzéki hatású képekre: „Jézus neve méz a szájban, muzsika a fülben” (Pázmány Péter újévi prédikációjából). És ez a gótikára jellemző „naiv édelgésre” vezethető vissza: mézi édességgel folyó avagy édeslő ajakok” (Nagyszombati Kódex).

Visszatérések, irányzatiságok „újraírásai” a stílustörténet mindegyik szakaszában voltak. Egy mindenképpen elfogadható vélemény szerint a legtöbb a reneszánsz, a századforduló és a posztmodern irodalom intertextualitásából mutatható ki (Pozsvai 2000).

Átvétel a legnagyobb mértékben a posztmodern irodalom stílusában figyelhető meg. Kulcsár Szabó (1996: 259) szerint a posztmodern irodalmi alkotás létformája az intertextualitás. Esterházy Péter átvételeinek több száz forrását sorolja fel.

A legismertebb eljárás az idézés, a szöveg szerinti átvétel. Ennél fontosabb számunkra egy kevésbé ismert eset, a posztmodern irodalom intertextualitásának egy sajátos változata: irányzatiságok „újraírása”, egy valamilyen stílusos sajátosságra való utalás, Németh G. Béla (1971: 324, 327) idevonható műszavával egy ilyen sajátosságra való „rájátszás”: egy irányzati stílusjegy mintaként, analógia-ként való hasznosítása (részletesen és példákkal l. Szabó 2002b).

Az irányzatiságnak a történetiséggel is összefüggő intertextuális vonatkozásait két, ide is vonható véleménnyel világítjuk meg: a szövegek kapcsoltsága „az állandó mozgás állapotában létezik” (Kulcsár Szabó 1996: 270), továbbá az, hogy az intertextualitás „folyamat és nem állapot” (Bókay 1997: 479).

3.2.2. Az irányzatiságok diakroniáját meghatározó szövegtörténetiségnek több más megnyilvánulását az egyfajta szövegtudománynak tekinthető hermeneutika historizmusában fedezhetjük fel.

Az egyik idetartozó lehetőség a rekonstrukció elve: a megértés érdekében helyre kell állítani a mű eredeti jelentését (Gadamer 1984: 127–9). Ha ezt a mű vizsgálatáról átváltjuk az irányzatra, akkor a szempont itt is a helyreállítás, egy irányzat létrejöttének, körülményeinek, eredeti atmoszférájának a rekonstrukciója lehet, hisz idővel egy-egy irányzat jellege, tartalma módosul, sok mindenben eltér az eredetitől.

Például a jezsuita mozgalomból, a katolikus ellenreformációból kinőtt barokk később protestáns környezetben is feltűnik nyilván nem kevés módosulással.

A hermeneutika egy másik vizsgálati elve arra vonatkozik, hogy az értelmezések és értékelések változnak, amiből az is következik, hogy a szöveg történetébe beletartozik értelmezéseinek és értékeléseinek folyamata, az eltérésekről tanúskodó története, és ez összekapcsolódik a Gadamer-nél (1984: 213–4, 316) oly fontos hatástörténeti elvvel (l. még Bókay 1997: 319, 453).

Például Petőfi és Arany népiessége, a sok élőnyelvi szó ma természetesnek tűnik, de akkor sokak szemében költőietlennek hangzott, emiatt Petőfi stílusos egyszerűségét, természetességét egy kortársa, Szemere Miklós „vad neveletlenségnek” mondta.

Fontos elvet jelent Gadamer-nél a hatástörténeti tudathoz tartozó „horizont”, ami „mindent átfog és körülzár, ami egy pontról látható” (Gadamer 1984: 213–4; l. még Bókay 1997: 319). A mozgás, a változás magyarázatának lényege a „horizont-váltás” (Kulcsár Szabó 1996: 16). És ez különbözik eddigi tudásunktól, ami szerint a változás lényegében struktúraváltozás, az, hogy megváltozik egy irányzat struktúrája, és újként egy másik struktúra, egy új irányzat, új irányzatiságok hordozója alakul ki.

3.2.3. Az előzőek mellett sok újat jelent a szöveg történetiségének a kognitív szemlélete. Ennek lényege Tolcsvainál (1996: 260–1; 1997) a szövegtípus-hoz, a típusba való besoroláshoz kötődő tudás, ismeret és emlékezet. A beszélő nyelvi ismeretei változnak, és ezzel változik a szövegtípushoz való értékviszonyulás: ez az a pont, ahol a szöveg, a stílus „történetisége alapvetően megragadhatóvá válik”.

Mindebből számunkra a következő összefüggés releváns: a szövegtípus stílustípus (pl. szépirói, tudományos, társalgási; l. Szabó 1988: 139–43), így a szövegtípushoz kötődő változó tudás, ismeret és emlékezet a stílustípusra és ezen át az irányzatiságra és történetiségének magyarázatára is vonatkoztatható.

4. Az irányzatiság mint vizsgálati elv. Az eddigiek során az irányzatiságok néhány sajátosságát az irányzat fogalmához és vizsgálati módjaihoz kapcsolva tárgyaltuk a mindenképpen szükséges alapozás szándékával. Ezek után áttérhettünk tulajdonképpen témánk kifejtésére, arra, hogy mit is jelent az irányzatiság mint vizsgálati elv, majd ennek lehetőségeit próbáljuk megvilágítani a stilsztika három ágában (a 6–8. alatt)

4.1. Az irányzatiság mint vizsgálati elv stílusjelenségek irányzati sajátosságokkal való megvilágítását jelenti, olyan eszközt, amelyet ha eddig alkalmaztunk is, kevésbé tudatosítottunk, produktív lehetőségeivel nemigen foglalkoztunk.

Eszerint az irányzatiság stilsztikai vizsgálatok egyik kiindulópontja, anyaga lehet, részben valami olyasmí, mint a reflektor, a reflektor éles fényének megvilágító ereje, azaz irányzatok stílári sajátosságaival megvilágíthatunk, és így megmagyarázhatunk stílusjelenségeket, többet tudhatunk meg lényegükről, mint amit addig megtudtunk más szempontú megközelítésekkel, egyszóval ez a megvilágítás kiegészítheti az eddigi vizsgálatok eredményeit.

A megvilágítás, az ebből adódó magyarázat eredménye valamilyen újat jelentő megállapítás, ami az általános tudományelmélet szempontjából azért fontos, mert – mint Poppnél (1980: 28) olvashatjuk – „a tudomány nem fogalmak, hanem állítások rendszere”.

És ez a magyarázat és megállapítás összefügg más eljárásokkal, mint amilyen az összehasonlítás (Szabó 2001), ami hozzásegít olyan célok megvalósításához, mint amilyen az invariáns felfedése a stilsztikai variánságban, sokféleségben, valamint minél több stilsztikai univerzálé feltárása, kimutatása (tudományelméleti jelentőségükről l. Wartofsky 1977: 95–6, 136–9).

4.2. Az eddigiekben elméleti alapon próbáltam megvilágítani az irányzatiságnak mint vizsgálati elvnek a lényegét és a módszertani lehetőségeit. Érdemes azonban ezt a gyakorlat felől is megközelíteni, mert félreértések, meddő viták adódhatnak abból, ha nem vagyunk figyelemmel az irányzatiság szempontjára.

A példa egy régi, az ötvenes évek közepén lezajlott vita. A felmerült kérdés lényege az volt, hogy mi határozza meg a mondat szerkezetek jellegét, azt, hogy egyszerűek vagy bonyolultak.

Az erre a kérdésre adott két felelet lett a vitapont, ebből lett a tollharc. A két eltérő vélemény lényege a következő: a meghatározó tényező a gondolat, a tartalom (Tompa 1954; 1955), ezzel ellentétben meghatározó az irányzat (Herczeg 1955).

Az irányzat elvét valló Herczeg (1955: 206–7) legfőbb érve az volt, hogy Pázmány Péter hosszú, terjedelmes és szerteágazó mondat szerkezetei a barokkból következnek. Kosztolányi mondatai nem azért egyszerűek, mert gondolatai nem olyan bonyolultak, mint Pázmányé, hanem azért, mert egy más irányzat sajátosságai határozzák meg. És ehhez ma hozzátehetjük, hogy ez az irányzat a húszas

és harmincas években ható tárgyas-intellektuális stílussal párhuzamos tendencia, az egyszerűsödés és klasszicizálódás.

5. Az 1–4. alfejezetben felvetett idetartozó, a téma lényegéről és különböző összefüggéseiről tájékoztató, felvilágosító elméleti kérdések tárgyalása után következik a téma gyakorlati vonatkozásainak a bemutatása, a stilisztika három ága szerinti elkülönítésben: 1. a stilisztikai minősítés, 2. a stilisztikai elemzés és 3. a stílustipológia. Mindhárom esetben a vizsgálat lényege az, hogy irányzati sajátosságokkal világitunk meg és értelmezünk a három ághoz tartozó stílusjelenségeket.

6. A stilisztikai minősítés. A stilisztika legjobban ismert ága a stilisztikai minősítés. Tárgya a nyelvi elemek (hangok, szavak, mondat- és szövegszerkezetek) stiláris értékének, funkciójának a megállapítása (Szabó 1988: 78–92).

Erre példa a szóképzés lesz. Eddigi leíró stilisztikai vizsgálatunk révén több funkcionális sajátosságát ismertük meg, mint amilyen például a tömörítés, értelem- és érzelemárnnyalás (Szabó 1961). Mindezt kiegészíthetjük azzal, hogy irányzati sajátosságokkal világitjuk meg. Példaként négy irányzat sajátosságaiból fakadó lehetőségeket említünk meg.

A gótika, a kódexirodalom stílusának szervező elve az additív jelleg: a hozzáadás, az egymás mellé helyezés, azaz a sok halmozás és részletezés. Nemcsak a mondatokban, hanem a szó szerkezetében, a képzett szavakban is van halmozás: *magasságos, malasztosság, szorgalmatosság, drágálátosságos, kívánatosságos, boldogtalanságos* (NySz., TESz).

Ezek nem fölös továbbképzések, mint sokan vélik, hanem sajátos funkciójú túlképzések. Mint mindegyik más nyelvi elem, mindenekelőtt a mondatok halmozásának, a felsorolt képzett szavaknak is díszítő funkciója van, ami hasonlít a gótika más művészeti alkotásainak zsúfolt ornamentikájához, például a templomok csúcsíveiben az ékek egymásra rakottságához.

A barokk szervező elve a terjedelmesség, a linearításban való kiterjedtség, az extenzivitás. Megnyilvánul ez a kompozícióban, a mondatban (a barokk mondat-szövevényben) és a szó szerkezetében, a képzett szavakban is. Kedvelt, gyakran használt képzőként szerepelt a hosszabb hangtestű *-dogál* gyakorító igeképző, amit az akkori szótárak gazdag anyaga is igazol: *biztatdogál, evezdegél, készülődégél, sípoldogál, változdogál, uralkoddogál* (NySz.). Leginkább ott feltűnő, ahol a származék alapszava is hosszabb: *uralkoddogál*.

A rokokó szervező elve a tetszetősség, kellemesség, kifinomultság, amiből több stiláris sajátosság következik, többek között a miniatűr-kultusz, a kicsiségek, kecsességek, a játsszi apróságok kedvelése. Erre vall például az, hogy Fazekas Mihály versei gyűjteményének ezt a címet adta: *Aprócseprőségek*.

Ez a miniatűr-kultusz nyilvánul meg a kicsinyítő képzők gyakoriságában, azaz a szóban forgó irányzatisággal magyarázhatjuk meg a kicsinyítő képzős származékok elterjedtségét: *szép virágszállacska, híves árnyékoscska* (Csokonai), *a kis törpe violácska* (Ráday Gedeon). És ilyen jellege van a kicsinyítő képzők hangalakjához hasonló igeképzőknek is: *csak piciny lanton cicorázzon, a virágok hangicsálnak* (Csokonai).

Az expresszionizmus szervező elve a dinamikus jelleg. Itt a stílus ugyanis a ráhatás eszköze akart lenni, ebből is következően nagy a nyelvi energiája, dinamikája. Az expresszionista írók, ahol csak tehették, erőteljes mozgást kifejező igéket, igeneveket szerepeltettek. Ezért nevezik ezt az irányzatot igestílusnak is. Hogy minél több mozgást jelentő igével dinamizálhassák a stílust, különböző denominális igeképzőkkel igésítették a névszókat: *hitek máglyáznak* (Kassák), *neki-jánosultak, rám alpesedett, világgá görögtüezte* (Szabó Dezső). A valamilyen erős hangadást kifejező igeképzős hangutánzó igék használatát is ezzel az irányzatisággal magyarázhatjuk: *a víz bőgött* (Szabó Dezső), *üvöltő tengerek* (József Attila), *sikoltozó hullámok* (Szabó Lőrinc).

7. A stilisztikai elemzés. A stilisztika második ága, a stilisztikai elemzés közlemények (szövegek) stílusának a vizsgálata. Elemezni lehet például egy tudományos értekezés, egy újságcikk vagy egy irodalmi alkotás stílusát.

Elemzési modellünkben az irodalmi mű három szintjét különítettük el: a megjelenített valóság, a megjelenítő valóság és a stílus. És mindegyik esetében figyelemmel vagyunk a belső és a külső kontextusra. Stílustörténeti szempontból mindhárom szint külső kontextusa a lényeges (a modell egészéről l. Szabó 1995a).

Mindegyik szinten a szint sajátos tartalmának megfelelő irányzati sajátosságokat fedünk fel, és ezek segítségével, ezek révén megvilágíthatjuk az elemzett irodalmi mű szintjeit és ezeken át a mű egészét. Így többet tudhatunk meg az irodalmi alkotásról, több ismeretünk lesz róla, és jobb lesz a megértése és értelmezése, értékelése. Ilyen szempontú vizsgálatunkban az intertextualitásra is alapozunk.

Példánk Csokonai rokokó verse, a *Tartózkodó kérelem*. Ez a szerelmes, „érzékeny” dal bók- és epekedő vers, minthogy van benne „érzéki udvarlás és játék”, és különbözik egy másik rokokó műfajtól, a pásztori idill-elégiától (Szauder 1980: 199) (részletes elemzését l. Szabó 1988: 170–2.)

7.1. A megjelenített valóság szintjén a kiindulópont az akkor már két évszázados hagyomány, egy jellegzetes szerelmi alaphelyzet (ami már Balassinál megvolt), aminek lényege az, hogy a szerelem szenvedés. A kedves szépsége a szenvedés oka, de ugyanakkor a gyógyítás eszköze. Ez a hagyomány Csokonainál kiegészül a rokokó derűs szemléletével. A rokokóban ugyanis a szerelem bájos és szép játék még akkor is, ha az áthagyományozott sablonok szerint kínként, szenvedésként volt szokás megjeleníteni.

Csokonainál majd mindig van valami, ami érzékelteti vagy esetleg csak sejteti, hogy a szerelmes panaszait nem kell egészen komolyan venni, hogy az egész csak arra jó, hogy legyen miről évdnie kedvesével. A kint, szenvedést jelentő szerelmet el lehet viselni, és ezt az egyik verséből idézhető *nyűggel* példázhatjuk, ami – ahogy a versből kiderül – egészen kedves, kellemes valami: „Ha *nyűgbe* vertek is ti, / Lány bársony az s virágszál”, amiben a szerelmes „Gyönyörködik s örömmel /hever” (A leánykákhoz).

7.2. A megjelenítő valóságot a sok érzéki érzet alkotja: szemeid szép ragyogása, ajakid harmatozása, megemésztő tüze bánt, az ambrózia édes jó íze és kellemes illata (Csokonai más verseiből kideríthető jelentés).

A megjelenítés lényege a női szépségnek érzéki érzetekkel való felfogása és kifejezése, és ez jellegzetes rokokó sajátosság. Mélyebb alapja a felvilágosodás szenzualista filozófiája, amiből következik, hogy a szerelem egy másik lény érzékeléséből születik meg (Baróti 1980: 244).

Az érzéki érzetek kedvelése és gyakorisága alapján rokokó szenzualizmusról szokás beszélni, ami erőteljes rokokó sajátosság, intenzitásában majd csak az impresszionizmus múlja felül.

Hogy tulajdonképpen mi is az érzetek jelentősége általában és különösképpen a női szépség leírásában, arról leginkább Csokonai *A versengő érzékenységek* című verse tájékoztat. Ebben az öt érzéki érzet azon versenyez, hogy melyik tud Lilla szépségéből a legtöbbet „megérezni”.

7.3. A stílus főbb sajátosságai és az ezeket alakító eszközök a második szintből, a megjelenítés anyagából természetesen következnek, és már így is a stílus rokokó sajátosságairól tanúskodnak. A legfontosabbak azok a képek, metaforák, amelyeknek alkotóeleme valamelyik érzéki érzet, például: *Szemeid szép ragyogása eleven hajnali tűz, ajakid harmatozása*, vagy hogy „Te lehetsz írja sebemnek, / Gyönyörű kis tulipán”.

És természetesen fontos és jellegzetes rokokó sajátosság a miniatűr-kultusz, a sok, kicsi, gyenge, kecses jelenséggel alkotott stílus-eszköz: a *kis tulipán*, a *finom ír*, a *hajnal gyenge pirosságú fénye*, a *puha és gyenge harmat*, a *könnyű ambrózia* (kicsi és könnyű lehet, hisz az antik mitológia szerint az istenek eledelét galambok vitték az Olümposzra).

A megjelenítés eszközei, a képalkotó érzéki érzetek jellegzetes és divatos rokokó jelenségek. Közös vonásuk az, hogy feltűnőek, finomkodóak, és emiatt díszítő jellegűek, a rokokóra oly annyira jellemző díszítettség alakítói: a feltűnő színű és kecses tulipán, a hajnal finom, halvány pirossága, a csillogó, nedves harmat és a csók jelzőjeként a feltűnő ambrózia. A stílusnak ez a díszítettsége olyan lehet, mint amire Csokonai egyik versében így utal: a fülemilének *ékes éneklése*” vagy „a játszó pacsirta *cifrázott zengése*” (A szépség leánya).

Végül rokokó sajátosság az is, hogy a képek mozgalmasak, dinamikusak: *ragyogás*, *harmatozás* vagy az *ír*, amihez a kenegetés mozgásképzete társul.

8. A stílustipológia. A harmadik ág, a stílustipológia tárgya a stílustípusok osztályozása és jellemzése. Stílustípus (vagy más műszóval stílusfajta, stílusnem, stílusréteg, funkcionális stílus stb.) például a tudományos, hivatalos, műszaki, közírói, társalgási és a szépírói stílus és ezen belül az egyéni, műfaji és irányzati stílus (Szabó 1988: 133–54).

Az eddigiekhez hasonló kifejtéssel itt csak egy kategóriát tárgyalunk, az egyéni stílust. A vizsgálat lényege itt is a stílustörténeti megvilágítás: irányzati sajátosságok felfedése az egyéni stílusban. Ez után egy eddig még nem érintett kérdést is tárgyalunk, azt, hogy hogyan hat a nem irodalmi stílusokban, miben nyilvánulhat meg az irányzatiság.

8.1. Mint a stílustípus vagy az irányzati stílus fogalma, az egyéni stílusé sincs kellőképpen tisztázva, még nincs egy általánosan elfogadott értelmezése (Szabó 1988: 137–8; 2002a).

Ami az egyéni stílus fogalmának értelmezésében számunkra itt fontos, annak összetevői szerinti lényegét az irányzati stílusról szólva érintettük (l. a 2.1. alatt). Ebből itt két sajátosságát emelem ki.

Az egyik az, hogy az egyéni stílus is struktúra. Ebből is következik, hogy nem egy stílárius sajátosságnak van megkülönböztető szerepe, hanem az egésznek, a struktúrának. Egy-egy stílárius sajátosság (például egyszerű, természetes, erőteljes, tárgyias stb.) másokra is, több egyéni stílusra is jellemző lehet.

A másik, témánk szempontjából a legfontosabb kérdés az egyéni és az irányzati stílus összefüggése. Ebben lényeges az, hogy az írók igazodnak koruk stílusesz-ményeihez, irányzataihoz, de ez nem jelent passzív alárendelődést, hanem ellenkezőleg: azt jelenti, hogy az írók aktív alkotói az irányzatoknak, az irányzatok formarendszerét végül is az írók dolgozzák ki. Az irányzat az újnak „inkább csak az irányát sugallja, anélkül, hogy az alkotók egyéni leleményét. hajlamát vagy kezdeményezését egységesítené” (Sötér 1970: 1–2).

A legfontosabb vizsgálati elv itt is az, hogy az egyéni stílus valamelyik sajátosságát irányzatisággal világítjuk meg, azzal magyarázzuk.

Így például József Attilánál feltűnő stílusjegy a tömörség, aminek egyik esz- köze a képátszövődés, képrészletek egymásba fonódása: „*Nedves, tapadó szeled mása szennyes lepedők lobogása*” (Külvárosi éj). Ez a tömörség a tárgyias-intel- lektuális irányzat egyik sajátossága, és ezt a tudományos stílushoz hasonló kife- jezőmód és a feltűnő egyszerűség mellett a szóban forgó irányzat egyik belső vál- tozatának tekintjük (Szabó 1998: 232).

Vagy Kazinczynál a kényes választékosság, egyéni stílusának feltűnő sajá- tossága a ritka és a kellemes hangzású szavak kedvelésében nyilvánul meg: *kecs, enyelgő* és a kerülendőnek tartott *venyige* helyett alkotott *borág* (A szonett mú- zsája), továbbá a rá jellemző műgond a klasszicizmus „fentebb stíl” eszményével magyarázható meg.

Ebbe az összefüggésrendbe helyezhetjük el azt is, hogy egy stílustörténeti tipológiai kategóriát jelző irányzati sajátosságot az írók egyéni stílusára is von- natkozathatunk, meglétüket azzal is magyarázhatjuk.

Így például Cazamian (1920) az „irodalmi temperamentum” alapján az irány- zatok két típusát különíti el. Az első az érzelem és a kép természetes egybekap- csoltságával az „intenzitás örömet” jelzi, a második az intellektuális értéként felfogott szerkesztettség és áttetszőség révén a „rend örömet” képviseli. Az első többek között a romantikának felel meg, és megvan például Vörösmartynál vagy Vajdánál, a második a tárgyias-intellektuális irányzatra is jellemző, a „rend öröme” megvan például József Attilánál vagy Illyés Gyulánál.

8.2. Irányzati sajátosságok tükröződnek a különböző stílustípusokban, a szép- irodalmon kívüli területeken is. Minderre két példa.

Az 1820-as évektől ható biedermeier stílus (vagy más elnevezéssel: az alma- nach-líra stílusa; Szabó 1986: 181–4) jelentős mértékben hatott a társalgási stílus alakulására. Mesterkélts és finomkodó, de egyben választékos és csiszolt stílus- formái olyan szépítő és udvarias társalgási formákat alakítottak ki, amelyek a tár- sas élet ízlésebb, kifinomultabb igényeit elégítették ki, és amelyek szépirodalmi művekbe is bekerültek. Megvannak a szereplők dialógusaiban, például az inas

a szobalányt így szólítja meg: „Kegyed itt, szép Lidi?”. vagy más példa: „Nem is hihettem, hogy még ily menyet lehessen nagysád kegyeitől reménylenem” (idézi T. Lovas 1955: 450, 460).

Ugyancsak a biedermeier sajátosságait fedezhetjük fel az apróhirdetések stílusában is. Példánk egy házassági hirdetés: „Egy 26 éves legjobb erőben lévő férfi a rideg nőtlenséget boldog házassággal akarván felcserélni keres egy szep-lőtlen életű 18–22 éves hölgyet” (idézi T. Lovas 1955: 486).

9. Összegzés, kitekintés. A tanulmány tárgya az irányzatok stílári sajátosságainak, röviden az irányzatiságoknak vizsgálati elvként való felfogása, és az ebből adódó alkalmazások, hasznosítási lehetőségek számbavétele a stilisztika valamennyi ágában. A bemutatott (irányzatiságokkal való) „megvilágítások” nemcsak önmagukban hasznosítható tények, hanem egyben minták, jó analógiaként szolgáló esetek mások felfedéséhez, ahhoz, hogy legyen még mit bevonni ezekbe a stilisztikai vizsgálatokba.

A szóban forgó elv alkalmazása kiegészítheti, gazdagíthatja az eddig alkalmazott vizsgálati szempontokat, és így mindenképpen többet tudhatunk meg a vizsgált jelenségekről, jobban megérthetjük, értelmezhetjük és értékelhetjük őket.

Mindebből következik, hogy az irányzati sajátosságokkal való megvilágítás lehetséges, szükséges és mindenképpen produktív vizsgálati lehetőség, új módszertani alapelv.

Gondolom, sikerült szemléltetnünk és bizonyítanunk az „irányzatiságnak” mint vizsgálati lehetőségnek a realitását és produktivitását. És ennek alapján elfogadhatjuk azt a véleményt, hogy az irányzattörténet (stílustörténet) alkalmazott diszciplína (is), és talán ez az új státusa is növelheti az irányzattörténetnek, a stilisztika egyik legelhanyagoltabb ágának a jelentőségét.

Mindemellett hangsúlyoznunk kell, hogy az „irányzatiságok” vizsgálati lehetőségeinek a megítélésében még óvatosnak kell lennünk, még sok mindent meg kell tennünk a szóba jöhető vizsgálati elvek kidolgozásában, megszilárdításában, más elvekkel való összekapcsolásában.

Az „irányzatiságok” révén elért eredményeket – ugyanúgy, mint a más megközelítésből származó eredményeket – tovább kell vinnünk, elsősorban az összehasonlító stilisztika különböző irányú kapcsoltságai alapján kell továbbhaladnunk. Ilyen alapon kell majd stilisztikai univerzálék, valamint (a stilisztikai sokféleségben, variánságban) invariánsok felfedésére törekednünk. És így tud majd az irányzati sajátosságokra alapozó vizsgálat az általános stilisztika, a stíluselmélet felé közelíteni (tudományelméleti jelentőségükről l. Wartofsky 1977: 95–6, 136–9).

És még két összegző megjegyzés. A tanulmánynak egyaránt van elméleti és gyakorlati irányultsága, valamint a leíró mellett történeti jellege is. A szerző reméli szeretné, hogy tanulmánya hasznos és tanulságos viták kezdeményezője lesz.

SZAKIRODALOM

- Bencze Lóránt 1995. Segédtelemek Petőfi S. János szövegsemiotikai rendszeréhez. *SzemSzt.* 8, 201–7.
- Blumenberg, Alexander 1983. Zum Umgang mit dem Epochenbegriff. Cramer Thomas (Hrsg.): *Literatur und Sprache im historischen Prozess*. Vorträge des Deutschen Germanistentages. Band 1: Literatur. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 178–94.
- Blumenberg, Hans 2000. A korszakfogalom korszakai. *Helikon* 3, 303–23.
- Bojtár Endre 1975. Az irodalmi irányzat. *Literatura* 3–4., 29–42.
- Bókay Antal 1990. Megjegyzések az irodalom folyamatszerűségének hermeneutikai alapjairól (Az irodalomtörténet mint interpretációs jelenség). *Studia Poetica* 9., 23–56.
- Bókay Antal 1997. *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bormann, Alexander von 1983. Zum Umgang mit dem Epochenbegriff. In: Cramer, Thomas (Hrsg.): *Literatur und Sprache im historischen Prozess. Vorträge des Deutschen Germanistentages*. Band 1: Literatur. Max Niemeyer Verlag, Tübingen. 178–94.
- Cazamian, Louis 1920. *L'évolution psychologique de la littérature en Angleterre*. Paris.
- Csetri Lajos 1975. A stílusfogalom történetéből és az irodalom stílustörténeti elmélete. In: Nyíró Lajos (szerk.): *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. század irodalomtudományi irányzatairól*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dobos István 2001. A szöveg történetisége – a történelem textualitása. *It.* 4., 594–610.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Herczeg Gyula 1955. A stílusvizsgálat módszeréhez. *Nyr.* 2., 204–17.
- Jakobson, Roman 1969. *Hang – Jel – Vers*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kibédi Varga Áron 1983. Egy intertextuális irodalomtörténethez. *Helikon* 1., 42–9.
- Klaniczay Tibor 1964. *Marxizmus és irodalomtudomány*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klaniczay Tibor 1971. Az irodalmi korszak fogalmáról. *Kritika* 1., 7–11.
- Kristeva, Julia 1968. Problèmes de la structuration du texte. *Linguistique et littérature. La Nouvelle Critique*. Numéro spécial. Novembre, 54–64.
- Kulcsár Szabó Ernő 1996. *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Argumentum, Budapest.
- T. Lovas Rózsa 1955. A társalgási nyelv. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Tanulmánygyűjtemény. Akadémiai Kiadó, Budapest, 435–96.
- Markiewicz, Henryk 1968. *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh G. Béla 1971. A Babits-vers mint „hasonlat”. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 321–37.
- Péter Mihály 1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. *ÁNYT.* XII., 221–31.
- Petőfi S. János 1995. Válaszok és megjegyzések a szemiotikai textológia felépítését érintő kérdésekre, megállapításokra. *SzemSzt.* 8., 212–26.
- Popper, K. R. 1980. Bevezetés a tudomány logikájába. Részlet. In: Hársing László (szerk.): *A tudományfejlődés elméleti problémái*. Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály, Budapest, 22–40.
- Pór Péter 1975. A korstílusok fogalmi és gyakorlati modellje. *Literatura* 3–4., 14–28.
- Pozsvai Györgyi 2000. Az intertextuális hagyományteremtés poétái a századfordulón. *ItK.* 3–4., 353–75.
- Rosén, H. B. 1969. Intervention to the Paper of Bertil Malmberg „Synchronie et diachronie”. In: Al. Graur (Réd. en chef): *Actes du Xe Congrès International des linguistes*. Vol. I. Éditions de l'Académie de la R. S. de Roumanie 33.
- Sötér István 1970. A stílus mint tükrökép és eszmény. *Kritika* 6., 1–12.
- Szabó Zoltán 1961. A szóképzés stilisztikai minősítéséhez. *Nyr.* 3., 284–99.

- Szabó Zoltán 1986. *Kis magyar stílustörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán 1992. A szöveg történetisége. *SzemSzt.* 4., 34–9.
- Szabó Zoltán 1995a. A stilisztikai elemzés egy szövegelméleti modellje. *SzemSzt.* 8., 145–52.
- Szabó Zoltán 1995b. A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje. *Nyr.* 1., 68–80.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai*. Corvina, Budapest.
- Szabó Zoltán 1999. A stílustörténet egy belső összefüggéséről. *MNy.* 3., 257–67.
- Szabó Zoltán 2001. Gondolatok az összehasonlító stilisztikáról. *Nyr.* 1., 30–46.
- Szabó Zoltán 2002a. Az egyéni stílus mint szövegszerkezeti struktúra. In: Andor József–Benkes Zsuzsa–Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 463–8.
- Szabó Zoltán 2002b. A posztmodern intertextualitás egy sajátos változatáról. In: Gréczi-Zsoldos Enikő–Kovács Mária (szerk.): *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc. 168–71.
- Szabolcsi Miklós 1989. Csoport, iskola, áramlat. In: Szili József (szerk.): *Az irodalomtörténet elmélete. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 1995. Korstílus és stílusirányzat. In: Szathmári István: *Három fejezet a magyar költői stílus történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 22–4.
- Szaunder József 1980. *Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szerdahelyi István 1992. Stílusirányzat. Stíluskorok. In: Szerdahelyi István (főszerk.): *Világírodalmi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 13., 632–6.
- Szili József 1964. Egyetemes korszakok az irodalomtörténetben. *Literatura* 1., 5–14.
- Szili József 1969. A történetiség mint az irodalmi mű létezőmódja. *Helikon* 3–4., 296–308.
- Szili József 1992. Az irodalom mint folyamat. In: Szili József (szerk.): *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, nyelv az irodalomelméletben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 153–97.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1997. A stílus történetisége. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvári Egyetemi Nyomda, Kolozsvár, 414–8.
- Tompa József 1954. A stílusvizsgálat módszeréhez. *Nyr.* 1–2., 44–59.
- Tompa József 1955. Még egyszer a stílusvizsgálat módszeréhez. *Nyr.* 2., 218–9.
- Vajda György Mihály 1978. *Összefüggések. Világirodalmi tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Vasy Géza 1997. *Korok, stílusok, irányzatok az európai irodalmakban*. Korona Nova, Budapest.
- Wartofsky, Marx W. 1977. *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Wellek, René 1970. *Conceptele criticii*. Editura Univers, București.

Szabó Zoltán

SUMMARY

Szabó, Zoltán

Features of literary trends as a possible principle of investigation (The history of literary trends as an applied discipline)

The aim of this study is to present “stylistic features” of literary trends as a new principle of stylistic investigation. In this view, these features serve as a reflector by means of which stylistic phenomena can be put in a new light. In other words, they represent new principles for the inquiry into stylistic facts belonging to various branches of stylistic. By way of this inquiry, we can deepen

our understanding, we can penetrate into their latent “content”, and we can complete our knowledge of them obtained so far by other criteria, in terms of other approaches. For instance, by introducing such “features” into the stylistic analysis of a literary work, our knowledge of the analysed work is enriched, and this “addition” contributes to a better understanding and to a more profound interpretation and evaluation of it.

In this way, one of the most neglected branches of stylistics, the history of literary trends (the history of literary style) can be considered as an applied discipline, and by way of this new aspect its importance may increase. In discussing these problems it is to be stressed that in this initial phase the question at issue, the possibilities offered by the history of literary trends, have to be judged as a working hypothesis; consequently, biased exaggerations (unfounded refusals or undesirable overrating and misunderstanding) should be avoided.

The structure of the study answers the purpose, the intended discussion of “stylistic features” from various points of view. The first section deals with the problems of the subject-matter joined with the concept of literary trend, several matters of the history of literary trends and those of the underlying theory, i.e., textology. The following three sections present a survey of “features” belonging to three branches of stylistics: stylistic evaluation, stylistic analysis, and style typology.

The study has both theoretical and practical aspects, as well as both descriptive and historical orientations. The main task for the near future is to reveal stylistic universals, as many as possible, and to find invariants in the mass of stylistic variants, in the great variety of stylistic features of literary trends.

Választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata

A 2002. évi tavaszi országgyűlési választási időszakban megnyilvánuló sms-hadjárral a 21. századi informatikai technológia visszatért egy ősi, a modern tömegkommunikáció előtti korban sokfelé elterjedt, de nyomokban azóta is fennmaradt jeladási, kommunikációs módhoz, saját terminusommal a „futótűz-” vagy „pontról pontra-” kommunikációhoz.

Ennek nyomai az ókori és középkori fejlett híradási módszerekhez vezetnek vissza. Feltételezések szerint a középkori Magyarországot behálózták a látó- és hallótávolságra elhelyezkedő híradó és hírvevő őrszemek (mai névemlékei ennek az úgynevezett *Látó-hegyek*), akik a híreket a lovaknál sebesebben, tehát pontról pontra kommunikációval, akár néhány óra alatt, több száz kilométerre tudták közvetíteni. Az egykor nyilván hivatalosan megszervezett híradó szolgálat mellett számos igen hatékony, napjainkig élő nem hivatalos akusztikus és vizuális jeladó-jelvevő kommunikációs rendszert írtak le a néprajztudósok: például a dob-, kürt-, gesztus-, fényjel- vagy kútgémnyelvet.

A „futótűz-kommunikáció” emlékeztet a láncelevelekre (szerencselánc, Szent Antal-lánc, képeslapküldés), amelyeket babonás okból kell(ett) hagyományos postával vagy újabban villámpostával (interneten) továbbküldeni (ezekben főként a továbbküldés gesztusa, a „futótűz” jelleg az érdekes, no meg némelykor némi piramisjáték-hatás is felbukkant, például korábban a pénzküldés).

A kulturális rétegződés törvényszerűségét jól mutatja, hogy a kör-sms-kommunikáció sokban hasonlít a megelőző kommunikációs módokra. Az sms ugyanis használható személyes, sőt bizalmas közlésekre, de kör-sms formájában már több

annál: ismert vagy ismeretlen feladótól ismert vagy nem ismert közönségnek szól, azaz egyféle tömegkommunikáció. A választási sms-ekhez toldott „Add tovább!”, illetve „Küldd tovább 10 embernek!” típusú felszólítás az említett lánclevélre emlékeztet, a tartalom azonban időszerű, sokszor a hivatalos tömegkommunikációt megelőző vagy kiegészítő, máskor egyfajta második nyilvánosságot megszólaltató, ismét máskor folklorisztikus hatású.

Az sms-hírközlés a választási kampányban egyúttal sokban hasonlít a graffitira (a falfirkálásra), amely az ókortól napjainkig minden rendszerben, minden (párt-) politikai villongásban különleges szerepet kapott. A graffiti meghatározásában elmondták már: sajátos (fordított) „ellenzéki” tömegkommunikáció. Ennek nyomán az sms elektronikus graffitinak is felfogható. (Erről bővebben lásd: Balázs 2003.)

Az internet (e-mail) és az sms szerepeltetése a 2002. évi országgyűlési választási hadjáratban (az egyéb, már ismert módszerek mellett) a választási kampány totalitását, a nyilvános és a magánszféra összekapcsolódását eredményezte.*

Elméleti keret

Tanulmányom elméleti keretét az információs társadalommal kapcsolatos nemzetközi (lásd: Crystal 2001), de főként magyarországi kutatások jelentik (különösen: Glatz szerk. 2000). Ezen belül főként Nyíri Kristóf filozófiai vázlatát alkalmazom a globális társadalom és helyi kultúra viszonyáról, különösen az átalakuló közlésmódok szempontjából (Nyíri 2000).

Elemzésem nem csupán nyelvi-nyelvészeti elemzés, hanem az úgynevezett kiterjesztett vagy külső nyelvtudomány területéhez sorolható. A „pragmatikai fordulat” óta különösen kiterjedő szövegtan és/vagy diszkurzuselemzés, valamint interpretáció-elmélet is tipikusan ide sorolható, s ezek értelemszerűen érintkeznek a folklorisztikával (a „népi szövegek” tanával), valamint a szemiotikával (a jeltudománnyal).

A választási sms-hadjárat egyik jellemző nyelvi formája a humor. Ehhez főhasználtam (és kiegészítettem) Nagy Ferenc (1968) humortipológiáját.

Végül pedig az sms-folklor leírásában, rendszerezésében alkalmaztam az 1980-ban indult folklórelemzéseim (graffiti, tetovált szöveg, jelvényfelirat, jelszó, ruhafelirat, egyéb felirat stb.) legfontosabb módszereit és tanulságait (rövid összefoglalás: Balázs 1993a).

* A tanulmány a Westel Mobil Távközlési Rt. és az MTA Filozófiai Kutatóintézete A huszonegyedik század kommunikációja nevet viselő interdiszciplináris kutatási programja megrendelésére és támogatásával készült. A tanulmány eredményei beépültek az intézet német nyelvű tanulmánykötetbe: Nyíri Kristóf (Hg.): Allzeit zuhandeln – Gemeinschaft und Erkenntnis im Mobilzeitalter. Passagen Verlag, Wien, 2002. 228. 239. – A tanulmány teljes, nem nyelvészeknek szóló változata megjelent Magyarország politikai évkönyvében (szerk.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest, 2003. II/1380–1398), ez a rövidített változat, amely elsősorban a kutatásnak a nyelvészet számára fontos gondolatait tartalmazza. A témából tartott német nyelvű előadásom megjelent a Semiotische Berichte (Wien), Jg. 27. 1–4/2003. 271–82. oldalán Lauffeuerkommunikation oder Kommunikation Punkt für Punkt. Die Rolle des SMS (Short Message Service) in der ungarischen Wahlkampagne des Jahres 2002 címmel.

Az átalakuló tömegkommunikáció

A 2002-es tavaszi magyarországi országgyűlési választási kampányban meglepetéssel tapasztalták a mobiltelefon-tulajdonosok, tudományos szakemberek, nyilván maguk a politikusok is, hogy a hagyományos kommunikációs és tömegkommunikációs csatornák mellett új, informatikai, mobilkommunikációs csatornák is helyet követeltek maguknak, s váratlanul komoly információs, sőt közvéleményformáló szerepet vívtak ki.

Az egyik ilyen eszköz a hálózatra kapcsolt számítógép, annak is társalgó (*cse-telő*) fórumai, illetve *villámposta-* (e-mail-) szolgáltatása. A másik új kommunikációs eszköz – s ez dolgozatom fő tárgya – az SMS (Short Message Service = rövid szöveges üzenet, a továbbiakban köznevesült formában: *sms*, de írásváltozata akár *esemes* is lehetne; ennek nyomán: *kör-sms* vagy *köresemes* rövidített, kiolvasott, öszvér stb. formák lehetségesek). Megszületett az *akció-e-mail* és az *akció-sms*.

Mindkét eszköz az informatikai forradalom terméke. Bár már jó előre jelezték, hogy az informatika gyökeresen beleavatkozik az életünkbe, most mégis egy kicsit meglepetten tapasztaltuk az új jelenségeket. Szecső Tamás 1996-os – utolsó nyilvános – előadásában ekképp jelezte a változások előszelét: „A francia TF-1 televíziós program egyik stratégiája úgy fogalmazott a minap, hogy a »digitalizáció olyan, mint valami földrengés: lökéshullámaait szakmánk valamennyi területén érezni«. Én rögvest hozzáteszem: ezek a lökéshullámok – ha nem is szűkebben csak a digitalizációból eredeztetve! – a tömegkommunikációs kutatások szintjén is szabadlják, hasogatják a terepet, »ahol (hogy most meg a BBC fejlesztési menedzserének a szavait idézzem!) a telefontársaságok műsorszórókká válhatnak, a műsorszórók műholdtulajdonosok lehetnek, a műholdtulajdonosok bekerülhetnek a kiadók világába, akik viszont kábelrendszereket üzemeltetnek«. Mindeközben a médiakutatások Lazarsfeldtől McLuhanig feszülő klasszikus íve leszakadni látszik; a kutató kénytelen sutba vágni a hagyományos fogalmi hálót, s a társadalmi kommunikáció posztmodern világában új, adekvát magyarázó elvek irányában tapogatózik” (Szecső 1997: 135).

A kommunikáció-, médiaelméleti, filozófiai, információs stratégiai jelzések már hosszabb ideje mutatják tehát a „földrengést”, amely átrendezi információs-kommunikációs-nyelvi-közösségi világunkat, láncolatainkat, a konkrét jelenségek fölbukkanása mindenesetre meglepetés, (ön)igazolás, tudományos izgalom: hogy hogyan is ragadjuk meg, írjuk le és magyarázzuk mindezt.

Az új jelenségre az előrejelzések ellenére különösképpen nem készült senki. Nehéz azt hinni, hogy az új informatikai lehetőségeket valamelyik párt jó előre beépítette volna választási stratégiájába. Ez valahogy „magától”, a dolog természetéből adódott. Az 1998-as időszakhoz képest most már elérte az internet-hozzáférés és mobiltelefon-tulajdonlás számaránya a hatékony „másodlagos” kommunikációs-tömegkommunikációs szint kritikus küszöbét. A „futótűz-” vagy „pontról pontra-kommunikáció” nem működik, ha kevés jeladó és jelvevő van. A láncolat könnyen megszakad, az üzenetküldés nem hatékony. Ha azonban kellő számú jeladó és jelvevő van, már nem veszélyes az entrópia, a szükségszerű „zaj”, mert a kommunikáció hatékony, nagy (most már egyébként pontosan is meghatároz-

ható) számú emberhez eljut. A társadalomtudós számára pedig azért különösen érdekes és értékes ez a helyzet, mert *in situ nascendi* ragadhatja meg a történéseket. Erre különösen a szociológusok, pszichológusok, antropológusok, néprajzkutatók és nyelvészek érzékenyek.

Az első sms-ek felbukkanásakor a publicisták és a politológusok már megfogalmazták a jelentőségét, de az ezt elemző társadalomtudomány későn ébredt; még jó, hogy a Nyílt Társadalom Archívum 2002. április 11-én felhívást tett közzé, hogy elektronikus kampánylevél-archívumot nyit. A felhívásra két hét alatt mintegy 2000 e-mail és 300 sms érkezett. A mobilszolgáltatók szerint több millióra becsülhető a két forduló között elküldött (és a hadjárathoz kapcsolódó politikai tartalmú) sms-ek száma (Magyar Hírlap, 2002. május 11. 26.). A viszonylag kis számú (300) szöveg milliós nagyságrendben való terjedését a lánclevelek módszerének követése, a „futótűz-kommunikáció” tette lehetővé.

Új „tömegkommunikációs” forma: a kör-sms

Az sms, tehát a mobiltelefonon küldhető, 160 karakternyi (egységnyi) „rövid” szöveges üzenet mára széleskörű, többszintű, sokféle alkalmazású „sms-kultúrát” hozott létre, amelynek sajátos összetevője volt a 2002. évi országgyűlési választásokban kapott szerep.

Mert hogy az sms eleinte csak a személyes (csaknem) közvetlen kommunikáció sajátos formája volt, azt is mondhatjuk, hogy „telefonpótlék” vagy „telefonkiegészítő”. Azután bizonyos korosztályokban, „műfajokban”, szövegtípusokban kivirágzott. Elsősorban a fiatalok (különösen a diákok) kedvelt személyes üzenetküldő, kommunikációs szolgáltatása lett (nyilvánvalóan ebben a viszonylagos olcsóság játszott döntő szerepet). Azután szélesedett a felhasználási mód, s az sms kezdett az üdvözlőlapok (karácsonyi, újévi, talán húsvéti, valamint születésnapj és névnapi kártyák) helyére lépni. 1998 óta évről-évre tapasztalom, hogy – különösen a karácsonyi és újévi – postán küldött képeslapok száma csökken (már-már csak az üzleti szférára korlátozódik), a magánéletben átadja helyét az sms-üdvözlőeknek. (Ezek egy része is nyilvánvalóan kör-sms, tehát továbbküldött üzenet.) Újabbban külön szövegkultúrája alakult ki a Valentin/Bálint-napi üdvözlőszokásoknak, s ezek java része szintén az sms-szolgáltatást veszi igénybe. Ebben a formájában az sms elsősorban személyes információs és fatikus (kapcsolattartó) funkciót lát el.

Az sms-küldésnek (sms-ezésnek) már korábban is kialakult egy formája, az úgynevezett *kör-sms*, vagyis az egyszerre több személynek elküldhető üzenet, amely már átmenetet jelent a személyes és a tömegkommunikáció között, de valójában még személyes kommunikáció. Ha ugyanis egy azonosítható személy (leginkább ismerős) küld valakinek egy sms-t, akkor az személyes kommunikáció, ha egy nem azonosítható személy vagy esetleg azonosítható szervezet (intézmény, egyesület, párt), akkor már tömegkommunikációról van szó. A tömegkommunikáció ugyanis olyan kommunikáció, amely fentről, egy központból, lefelé, közvetítő eszköz segítségével konkrétan, személyesen nem nevesíthető célközönséghez szól. Elektronikus tömegkommunikációról akkor beszélünk, ha a közvetítő eszköz rádió, te-

levízió, illetve újabban ide soroljuk az informatikai eszközöket is (ez utóbbit azonban digitális kommunikációnak is nevezhetjük).

Jelen elemzésemben csupán az akció-sms-sel, annak is a 2002. évi választási hadjáratban először felbukkanó és közéleti-politikai jelentőséget kapó kommunikációs összetevőivel, szövegeivel foglalkozom. A szövegek gyűjtési időszaka: 2002. április 7-ét követő nap (az első választási sms-t április 8-án kaptam), az utolsó sms időpontja pedig a választási forduló második napja, vagyis 2002. április 21. Ezután a választási sms-hadjárat abbamaradt, más nem lépett a helyébe, legföljebb a mobiltelefonok memóriájában őrizgették vagy őrizgetik egyesek a „jobb” szövegeket. (Ez az úgynevezett emlék-sms. Különleges „mobilozási” szokás az érdekesebb sms-ek „elmentése” – raktározása – és társaságban való mutogatása. Ekkor a mobil jegyzetfüzetként, emlékkönyvként szolgál.)

Nincs adatom arról, hogy a választás idején miként, milyen körben kerültek sms-listákra egyes telefonszámok. Szűk baráti körben érdeklődtem, kiderült, hogy a többség kapott a választás két fordulója között választással kapcsolatos sms-eket, de a „szóródás” igen nagy volt: az 1–2 sms-t kapóktól a 20–30 sms-t kapókig. Például a családban az egyik (20-...) mobiltelefonosnak egyetlenegy ilyen tematikájú sms-e érkezett azonosítható baráttól.

Saját mobiltelefonomra (30-...) viszont kéttucat választással kapcsolatos információ, illetve egyéb üzenet érkezett kizárólag ismeretlen helyről (mobilszámról vagy az internetről). Ez a mennyiség a napi „sms-termést” föltűnően növelte, s igyekeznem kellett a fölöslegeseket törölni (hogy legyen helye a többinek), az érdekesebbeket, a folklór-természetűeket pedig lejegyeztem. Hogy a választási hadjáratban az sms számomra is első információs forrássá tudott válni (a médiakutatók szerint napjainkban az első tömegkommunikációs információforrás a rádió, ezt követi a televízió, s csak ezután következik a sajtó), annak okát a sokesatornás médiavilágban látom. Ha az ember hagyományosan (arra szocializálva) csak bizonyos időszakokban (csak bizonyos, bejáratott időpontokban, médiumokat és műsorokat) olvas, hallgat és néz, akkor a műsorkészítői szelekciós mechanizmusok miatt nem tudhat meg mindent (más kérdés, hogy nincs is sok értelme mindent tudni vagy mindent tudni akarni).

Baráti körben folytatott érdeklődésem arra vezetett, hogy választással kapcsolatos sms-t általában saját csoportból információ, agitáció vagy megerősítés céljából kaptak.

Az elemzés anyaga, hipotézisek, az elemzés menete

Elemzésem anyagát tehát a saját mobiltelefonomra érkezett sms-ek, az egyetemi hallgatóim által lejegyzett sms-ek, a sajtóban megjelent híradások [(SMS-harc a pártok között, Magyar Nemzet, 2002. április 12.; György Péter: Választás és kommunikáció, Népszabadság, 2002. május 4.; Sükösd Miklós–Dányi Endre: E-mail és sms a 2002-es választási kampányban, Magyar Hírlap, 2002. május 11.; (Turul) Kampány mobiltól mobilig, Utolsó Figyelmeztetés, 2002. május; a Soros Alapítvány által létrehozott archívum (www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv/):

Saját sms	24
Magyar Nemzet	1
Népszabadság	12
Magyar Hírlap	14
Utolsó Figyelmeztetés	17
Egyéb tallózó egyéni gyűjtés	20
Archívumválogatás	201

A választási hadjárat sms-einek tanulmányozása előtt folklorisztikai-szövegtani szempontból a következő hipotéziseim voltak:

- Az sms-folklórban korábbi folklór vagy folklór jellegű jelenségek (szövegek, szövegtípusok, változatképzés) bukkannak fel, kapnak új médiumot.
- Az sms-folklórban megerősödik az új(fajta) beszélnyelviség (*másodlagos írásbeliség*) vagy szlenges írásbeliség.

Előrebocsátom, hogy az első hipotézisem messzemenően igazolódott, a második azonban nem.

A következő folklorisztikai-szövegtani szempontok szerint mutatom be és elemzem a gyűjtött anyagot:

- szövegtani szempontok, a szövegtípusok történetisége és jelene, funkciója, változatképződés,
- kommunikációs-kód- és szemiotikai jellemzők, intertextualitás, technikai determinizmus, helyzethez (közvetítő közeghez) kötődés, eszköz-jellemzők
- érvelési technikák, interpretáló stratégiák
- stílus; stilisztikai-nyelvi formák, a nyelvi humor formái, változatképződés.

Szövegtípusok

Az sms médium-, vagyis kommunikációs-tömegkommunikációs szerepét jól mutatja, hogy sokféle, másutt, más médiumban már bejáratott, ismert műfaj, szövegtípus jelenik meg hordozó szerepében (sokszor persze kifordítottan, átköltve, travesztia formájában). Ilyen gyakori műfaj például a jelszó, a kortesdal (választási rigmus, amely leginkább a népi csúfolókra emlékeztet), a hír (a rémhír), a tudósítás, az idézet, a közlemény, a felhívás, a hirdetés, az útállapot-jelentés, a vicc, valamint különféle kifordított, átírt, úgynevezett travesztia-műfajok (travesztia = komoly tárgyú írásmű satirikus, más korba, viszonyok közé helyezett változata, hasonmása, pl. „színházi ajánló”): *Bábszínházunk bemutatja: A lóvá tett polgár-*

*rok avagy Magyarország (tőlem) JOBBAT érdemelve. Főszerepben: Medgyessy Péter. Magyar hangja: Kovács László (04. 16. 15.30).*¹

Kortesdal → sms-rigmus. A kortesdalok már a 19. századi magyarországi pártharcokban közismertek voltak. Néhány példa ezekre a történelmi időkből (Katona 1980: 279–80 nyomán). Még az 1848 előtti követválasztások idején keletkezett: *Hogyha Kossuth lesz a követ / Pap és nemes adót fizet.* 1867 utáni kortesdalok: *Nem kell sokat darányi, / Éljen doktor Darányi!; Tisza malma két közre jár / Bécsnek öröl, nekünk darál. / Gesztre megyen extra-vasút / Abcug Tisza, éljen Kossuth!; Szabó Károly olyan fajta, / Ki a kormány talpát nyalja. / Nyaljad Károly, jó tiszttára! / Püspök leszel nemsokára!* A korai munkásmozgalommal kapcsolatos: *Kossuth Lajos azt üzeni: / Jobboldali nem kell neki! / Táncsics legyen a követünk, / Ő a mi kedves vezérünk!* (Mint látható, ez is a Kossuth-nóta egyik átirata. Ehhez hasonló jellegű megoldás a 2002. évi kör-sms-ekben is felbukkan.)

A kortesdalok 1945-ben, 1956-ban, majd pedig 1988-ban elemi erővel éledtek újjá. Az 1990-es választások kortesdal- és jelszókultúráját dokumentáltam. Ebből valók a következő jellemző rigmusok (Balázs 1993b: 69): *Akitől a földet kapom, / Szavazatom arra adom; A mi pártunkban nincs marxista / Győzni fog a 7-es lista; Elég volt a sok mese / Jöjjön Ugrin Emese; Gondolj a honra / Szavazz a Hornra; Félre a kételyt / Tölgyessy Pétert; Elég volt a sok káder / Most már jöjjön Áder.*

Bár 1990 óta is folyamatosan gyűjtöm a választási folklórt, a rendszerváltozáskor megnyilvánuló játékos-humoros hangot csak 2002-ben a mobilkommunikációnak a választásba való bekapcsolódásakor tapasztaltam ismét. És ezt is kizárólag csak mobilkommunikációs formában. Ebben a médiumban az 1990-es választások (és az azt megelőző, a rendszerváltozást előkészítő megmozdulások) színes, változatos plakátcsatározásának hangvétele tért vissza 2002-ben. Tehát az új technika föltámasztott valamit egy korábbi választási korszak elevenségéből, játékoságából. Tipikus és a választási rigmusok ösképére emlékeztet a 2002. évi választások egyik alapszövege (most versformában – vagyis „javítva” – közlöm):²

Budapesti parasztok

Medgyessyre szavaztok (Változata: Horn Gyulára szavaztok, 04. 12. 16.29.)

De eszmél a vidék

Nem kell nekünk pribék

Lesz még hab a tortán

Vezérünk az Orbán (04. 11. –)

Mint már oly sok korszakban, a Kossuth-nóta átirata is előfordult sokféle változatban, dialogikus (érv-ellenérv) formájában is:

¹ Az idézett szövegek után tett zárójeles kódszám a www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv anyagára utal. Az első a hónap, nap, a második az időpont (óra, perc) jelölése. Ahol a dátum helyén – jel van, ott a dátum hiányzik.

² Az sms-szövegek közül a rigmusokat versszerűen közlöm. A jelszavak, üzenetek között már az eredeti írásmódra törekedtem (ahol annak funkciója van az elemzés szempontjából). Az eredeti, valódi helyesírású anyag visszakereshető az archívumban.

*Kovács elvtárs azt üzenete,
elfogyott a bankbetétje.
Nem jön a lé jó 4 éve,
kéne 1-2 Tocsik féle.
Princz Gábort bankvezérnek!
Ne higgyünk az MSZP-nek! (04. 11. –)*

*Kövér Laci ha felül a lovára...
Kötelet dob mindenkinek nyakába!
Ha nem szavaz a pártjára...
Felhúzza az első fára!
Éljen a szabad választás, éljen a haza...! (04. 16. 17.04)*

Ezekben a szövegekben a népköltészet sok-sok vonása megragadható: a korábbi, sokszor dallamos vagy deklinálható szövegekre való rímelés, a narratív, továbbköltő hajlam, a stilisztikai cizelláltság. Sms-üzenetként továbbított egyéb csipős rigmusok ugyancsak a korábbi választási hadjáratok hangvételére emlékeztetnek:

*Olcsobb lesz az LSD
Üzeni az MSZP (04. 13. –)*

*Narancs nőtt valaha a magyar rónán
Gázkutatót keres rajta most az Orbán
Nemhiába kérdezték meg elégszer
Miért utat épít most a Vegyépszer? (04. 16. 7.57)*

*Feltámadt a Lázár
felszökik a gázár (04. 15. –)*

*Kötéllel a nyakamban
MSZP-re szavaztam (04. 16. 10.39)*

Egyéni, „népies” alkotás a következő:

*Míg Viktor a nyálát verte
Én dolgoztam kinn a kertben
Magyar vagyok de utcára nem megyek
Vasárnap majd szépen csöndben ixelek (! 04. 16. 14.33)*

A népszerű húsvéti locsolóversre rímelő, de valódi választási rigmus a következő:

*Szavazáson jártam
Kövér Lászlót láttam
Meg akartak verni*

MSZP fog nyerni
Félre ború, félre kétely
Megy a Viktor, jön a Péter (04. 15. 22.46)

Jó példa a szövegek folklorisztikus terjedésére az sms mellett egy korábbi forma, vagyis a sokszorosított szöveg. Ennek a rigmusnak az egyik változatát egy kollégám az első választási fordulót követő harmadik nap egy benzinkutastól kapta:

Szavazáson jártam,
Sok pufajkást láttam,
Meg akartak verni,
A Fidesz fog nyerni.
Félre ború, félre kétely,
Viktor marad, búsul Péter. (Saját gyűjtés.)

Sms-jelszó. A választási hadjárat legsajátabb műfaja: a jelszó. A jelszó persze önmagában olyan kisműfaj, amelynek keretébe sokféle egyéb szövegtípust, megnyilatkozást besorolhatunk. Most mégis a jelszónak szűkebb értelmezését tartjuk szem előtt, mely szerint: jelszónak tekinthetjük a rövid, rendszerint egymondatos, állandósult kifejezést, amely valamilyen csoporthoz, közösséghez, társadalmi mozgalomhoz való tartozást, illetve annak érdekeit fejezi ki (Szemerényi 1979: 679–80). A korábban csak választási plakátokra, hordozható táblákra (transzparenszokra), illetve egyéb választási propagandaanyagokra vagy falakra írt rövid szövegek egyre újabb és újabb helyeken bukkannak föl, gyakorlatilag minden nyilvános helyet kihasználva (a metrómozgólépcsőket csakúgy, mint a pólókat és a széldzseki-eket). Ugyanúgy jelentek meg a választási szlogenek, jelszók az sms-kommunikációban. Annyi volt a különbség, hogy ezek a jelszók többnyire a hivatalos, máshol is felbukkanó jelszók változatai voltak, illetve érezhetően egyéni továbbgondolások, alkotások. Például: *Hajrá magyarok Orbánt váltsatok! küldd tovább!* (04. 12. 16.22), *Velünk szavaz az ország! MSZP* (04. 15. 22.47), *Ha nemet mondasz a gyűlöletre mondj igent a kormányváltásra* (04. 13. 9.55), *Sokan vagyunk és elegen* (04. 15. 9.10. – egyértelmű utalás Orbán Viktor egyik beszédének „Még soha nem voltunk ilyen sokan, mégsem voltunk elegen” kitételére). *Sokan voltak de nem lesznek elegen* (04. 15. 22.31); *Magyarország többet érdemel* (az MSZP választási jelmondata); *Medgyessy Péter vagyok. A választások első fordulóját az MSZP nyerte. Magyarország többet érdemel. A második fordulóban kérem szavazzon a Fideszre!!* (04. 16. 10.01); *MSZP + SZDSZ = LOP START* (04. 16. –. Utalás az SZDSZ választási plakátjának egyik mondatára: *Lop stop!*); *A jövő elkenődött* (04. 15. 9.11. Utalás a Fidesz választási jelmondatára: *A jövő elkezdődött!*); *A jövő véget ért!* (04. 15. 22.51.)

A kontextusból hiányosan kiragadott idézetek, illetve kifordított jelszók azonban már „átalakított” jelszónak minősülnek. Sok ilyen egyéni, alkalmi forma terjedt el: *A hét süteménye: narancsos bukta* (04. 12. 16.22), *A heti kedvenc sütiim a narancsos bukta* (04. 15. 22.36), *A szocialisták a javadat akarják. Ne add oda!* (04.12. 21.04). Változata: *Orbán Viktor a javadat akarja. Ne add!* (04. 15. 9.08.)

Sms-hír, hírszolgálat. Az sms-kommunikáció egyik alapfunkciója a híradás. A 2002. évi választási hadjáratban az sms-hírszolgálat alternatív (tömeg)kommunikációként viselkedett. Természetesen felszólítások, hírek, álhírek, tréfás hírek egymással annyira keveredve bukkantak fel, hogy sokszor nehéz volt az értelmezés (mi az információ, mi a dezinformáció, mi a komoly, mi a vicc). Sok szövegben azonban kellő jel van arra vonatkozóan, hogy valamit komolyan vagy tréfásan kell-e venni. Például: *Holnap Napkeltében 7–8-ig Orbán lesz* (04. 15. –); *Hofi Géza temetése szombaton 12 órakor lesz a Farkasréti temetőben. Gyere el és hozz egy szál piros szegfűt* (04. 12. 17.41); *HÍR: Mi hiszünk a szeretet és az összefogás erejében, hajrá Magyarország, hajrá magyarok – ezzel zárta beszédét a kormányfő a Kossuth téren 250 ezer ember előtt //wp.hu* (04. 15. 22.34) – Ez a szöveg szerkesztett sms-hír, de továbbküldött formában a választási hadjárat része lett. *Elég a hamisításból! Bojkott a hazugságmentes tájékoztatásért. Ma 16 órától 168 órán :) át ne nézd a TV2-t, az RTL-t, az ATV-t! Friss hazugságaikról hírt adunk* (04. 14. –); *Ma este fényhidat építünk a polgári Magyarorszáგért. Várunk 8-kor gyertyával a Duna hídjain. Hívj mindenkit, hogy fényünk messze ragyogjon!* (04. 18. 15.50).

Átmeneti műfajok is felbukkantak. Például híradásba oltott rigmus: *Kommunisták féljeteK, medgyes buktát egyetek, liberósok csönd legyen, Viktoré a győzelem, mert tudja a magyar nép: szombat 3 Kossuth tér* (04. 12. 16.49).

Sok szó esett a sajtóban a választások során a tudatos dezinformációról, rémhírterjesztésről. A választási sms-szövegek között alig található ilyen. A másik fél rossz(abb) színben való feltüntetése, az ezzel kapcsolatos túlzás, nagyotmondás, sőt paradoxon viszont aligha vehető bárki által is komolyan, hiszen többnyire ott a „vételi utasítás” az ironikus vagy humoros értelmezésre.

A kör-sms kódjellemezői

Az sms hírközeg (kommunikációs kód) jellegét mutatja a hírszolgáltatáson, jelszó-kommunikáción túl az intertextualitás, vagyis az egyéb szövegek, szövegrészletek továbbításának igénye: *Gyűlölöm azt aki telt kupa mellett bort iszogatóván háborút emleget és lélekölő viadalt. S kedvelem azt aki bölcs és (...) zengve szeretni tanít* (04. 12. 16.21), *s mi borzadózva kérdezzük mi lesz még honnan uszulkan ránk új ordas eszmék fő-e új méreg mely közénk hatol* (04. 16. 17.56), *de mi férfiak férfiak maradjunk / és nők a nők – szabadok kedvesek / s mind ember mert ez egyre kevesebb...* (04. 16. 17.57)

Persze nemcsak poétikai-irodalmi megoldások vannak, hanem médiaszövegek is: *Viktor! Ön a leggyengébb láncszem! Viszlát! Ha ezt akarod hallani, még egyszer szavaznod kell!* (04. 15. 22.38, A leggyengébb láncszem című kereskedelmi tévéműsor formaszövege alapján.)

Az sms-kommunikáció egyik sajátossága a szöveg terjedelmének behatároltsága, vagyis a 160 karakternyi hosszúság. A választási sms-hadjárat szövegeit vizsgálva kiderül (ami a mindennapi sms-küldésben is rendszerint nyilvánvaló), hogy a 160 karaktert szinte soha nem használják ki a küldők; vagyis a 160 betűegy-

ségnyi szöveg a modern világ e kommunikációs formájában, a lecsupaszított szövegtípusokban tökéletesen elegendő.

Annak ellenére, hogy az sms-ezők nem használják ki a 160 karaktert, a takarékos megfogalmazás és a rövidítés fontos szerepet kap. Mivel azonban a választási sms-hadjárat leginkább „nyílt, nyilvános” kommunikáció volt, ezáltal a rövidítés-szerűséget, a rejtvénytömörséget nem vitték túlzásba a küldők. Igazán csak néhány példa van az ikonikus írásra vagy a szlenges helyesírásra: *Fidesz-matek: 2szoba 3gyerek 4kerék 5karika 6alom 7főig* (04. 16. 15.59). Szinte alig találkozni ebben az anyagban mosolykóddal, emotikonnal. Ezek az ikonikus jelek az e-mailben bukkantak fel, de a fiatalok sms-kommunikációjában is gyorsan terjedtek. Az egyes szolgáltatók kis füzetecskéikben is népszerűsítették (pl. Erdős és társai 2001). Ez a rejtvényektől általában nem mentes nyelvi megfogalmazásmód sokban hasonlít a média nyelvhasználatára. A helyi, kisebb jelentőségű, esetleg szubkulturális média megenged olyan nyelvi formákat, sőt nyelvváltozatokat, amelyek egy csoport „belső” kommunikációjához tartoznak, az országos közszolgálati és kereskedelmi média azonban nem. A kereskedelmi a minél nagyobb közönséghez való eljutás kívánalma miatt, a közszolgálati (az előbbi mellett) egyéb kulturális „értékek” közvetítése, a közszolgálat miatt.

Egy mosolykódra találtunk az anyagban: ... *mégis MAGYAR vagyok :-)* (04. 15. 18.01). És egy „szomorúkódra” is: *Ader Jani bajsa konyul... Fidesz-világ bealkonyult! Stumpf Pistinek dagad feje: Partunk ezt érdemelte-e? Busong Orban Viktor maga: nem lesz ebből diktatura :-)* (A szomorúság ikonikus jele, 04. 16. 17.02). A választási sms nyelvhasználata tehát ezt a „nyílt”, lehetőség szerint minél nagyobb réteghez eljutó kommunikációs stílust mutatja. Ennek tudható be, hogy az irónia, sőt sokszor a maró gúny szinte soha nem süllyed le a vulgaritásig. Kivétel persze akad.

A jelzés kedvéért felbukkan a nyilvános sms-ekben oly gyakori (egyébként föltehetőleg a különböző cset-fórumok nyelvi illemszabályaiból eredő, sőt a különböző, automatikus nyelviellenőrző programok kikerülésére szolgáló) enyhítés, a vulgaritás elrejtése: *Fiatal Akarnokok SZövetsége – ne szopd be még egyszer!* (04. 16. 18.47).

Kódjellemző utasítások figyelmeztetnek a helyes cselekvésre: *Küldd tovább!, Küldd tovább 10 hazafinak!, Add tovább!, Add tovább 5 magyarnak aki szerint a magyarság nem a pártállástól függ.* Ez egyben az sms-kommunikáció e fajtájának legfontosabb szövegjegye, amennyiben egy igen régi európai művelődéstörténeti hagyományhoz, a bevezetőben már említett úgynevezett *Szent Antal-lánchoz* kapcsolódik. A Szent Antal-lánc egy verses ima volt, s ezt is tovább kellett küldeni (Hoppál 1984). Később a képeslap-küldözgetés, majd az úgynevezett *szerecsenlevelek* küldözgetése hódított tért, sőt az internet megjelenésével a különféle *lánclevelek* (pl. kérés, hogy minél többen írjanak valakinek, például egy beteg kisgyermeknek) a világhálón is megjelentek. A kultúrában a legritkább esetben születik valami teljesen új. Ez a jelenség tehát azt is mutatja, hogy a **verses ima** → **levél** → **e-mail** → **sms** vonalon miként váltott (többször!) médiumot egy műfaj.

Az sms-kommunikációban további zavaró tényezők („kommunikációs zajok”) vehetők figyelembe, amelyek a szövegek befogadását, megfejtését nehezítik.

Az egyik: a kis képernyő. Vagyis a szövegekből legfőljebb 4 sor látszik, az elválasztás nem lehetséges, ezért a hely kihasználása nem takarékos, s különösen rigmusok, versek esetében az egybefüggő szövegmassza (a sorok áttekintésének korlátozott volta, a sortörések nem jelölése) meglehetősen nagy odafigyelést, gondos, rejtvényfejtő tagolást, sokszor többszöri vagy akár hangos olvasást feltételeznek (hiszen csak akkor bukkan elő a rím...). Még tovább nehezíti a szöveg elolvasását a pontatlanul vagy hanyagul használt sms: vagyis a kis- és nagybetűk összekeverése, az általános nagy- vagy kisbetűzés (*BECSÜLETESEBB KOKÁRDÁT KITŪZNI MINT TITKON VÖRÖS CSILLAGRA SZAVAZNI* 04. 18. 07.30), a mindent egybe írás, a programozások logikátlanságai (a pont után nagybetűt ír, de a magyarban is következhetnek nagybetűk nem pont után... stb.).

Érvelési technikák

Minden választási hadjárat a pontos és téves logikai érvelés sokféle retorikai módját vonultatja fel. Általában sérülten, hiányosan, de alkalmazzák a deduktív (tételből, esetből következő eredmény), az induktív (esetből, eredményből következő tétel), abduktív (eredményből, tételből következő eset) következtetéstípusokat. Néhány példa:

Induktív következtetés:

eset

Sokan vannak a Kossuth téren?

tétel (feltételes):

Persze a finálé mindig a legnagyobb. Itt a vége! (04. 15. 9.09)

Deduktív következtetés:

eset:

Te miért nem viselsz kokárdát?

eredmény (szükségszerű):

Mert mikulaskor hordok mikulassapkat kokardat + marc 15én. Aug20an pedig ha strandon vagyok fürdögatyat. Mégis MAGYAR vagyok :-) (04. 15. 18.01)

Deduktív következtetés kifejtettebb változatban:

tétel:

A pótköltségvetés a Bokros-csomag leánykori neve.

eset:

Az MSZP pótköltségvetést akar kormányra kerülése esetén.

eredmény (szükségszerű):

Jó ha résen leszünk vasárnap! (04. 17. -)

Abduktív következtetés

eredmény, tétel:

A ló négy év alatt tönkrement

eset (föltételes)

Vajon mitől fog most két hét alatt nagyobbat ugrani?? (04. 18. 20.40)

Sőt az érvelésre vagy következtetésre tanító szöveg is van:

Ha kimész a Fidesz nagyulásra a Parlament elé és nincs rajtad kokárda mit mondasz? a) Agitalni voltam, b) Letépték rolam! c) Szemét striga vagyok és NYE-RÜNK!! (04. 15. 18.02.)

Elevenek a premisszákból és következtetésekből felépülő szillogizmusok, illetve rövidített (hiányos) változatai, az entümémák. Pl. *A fideszes hülyítő propaganda szerint veszélyben a haza. Orbán így maga ismeri be: veszélybe vitte hazánkat tehát ő alkalmatlan. Aki egyetért adja tovább* (04. 13. 16.47). Ez a szöveg tulajdonképpen egy téves szillogizmus.

0. premissza: veszélyben a haza
1. (rejtett premissza): Orbán veszélybe vitte hazánkat
2. konklúzió: Orbán alkalmatlan

Mint a szillogizmusok tanából tudjuk, ha a két premissza nem következetesen, logikusan épül egymásra, a következtetés téves. De igen sokszor hatásos.

Aligha sejthettük, hogy az sms-kommunikációban a vitakultúrában létrejött hagyományos érvelésmódok képesek továbbélni. Hiszen ez az úgynevezett „másodlagos írásbeliséghez” tartozó kommunikációs mód a jelen pillanatra, helyzetre történő összpontosításában, kiegészítő kommunikációs módok alkalmazásával közelít a szóbeliséghez. Ez pedig teljességgel más, mint az írás. Ong nyomán Nyíri Kristóf (2000: 45) kifejti: „A szóbeli gondolkodás *operacionális*: nem általánosító szillogizmusokban mozog; nem érzékel elvont logikai azonosságot vagy ellentmondást; konkrét célok, fizikai műveletek mentén szerveződik”. A jelenlegi sms-anyag azt mutatja, hogy ez a kommunikáció még az írás logikája szerint szerveződik, de bizonyos kategóriák már bomlóban vannak (pl. az érvelési technikák emlékeztetnek a kevésbé következetes szóbeliségre). A választási hadjárat sms-anyaga azért volt kitűnően alkalmas ennek a jelenségnek a vizsgálatára, mert a választás mindig érvek-ellenérvek keresztüztében alakul, tehát értelemszerűen sokféle érvelési technika felbukkan.

Sms-nyelv és -humor

A (teljesnek mondható) választási kör-sms-anyag összegyűjtése további nyelvészeti elemzésre is alkalmas. Kevés hasonló jellegű anyagot ismerünk. Veszelszki Ágnes (2002) megjelentette egy 2001. évi (saját telefonjára érkezett sms-anyag) elemzését. Ez személyes, magán jellegéből (zárt kommunikáció) fakadóan sokkal több eredeti, beszélt és írott nyelvi, illetve speciálisan sms-nyelvi kategóriát foglal magában, és kínálja magát az elemzésre. A jelen formáról és anyagról már elmondtam, hogy jobbára a nyilvános kommunikáció, a tömegkommunikáció körébe sorolható, ezért nyelvilleg egységesebb. Persze felbukkannak benne választási-po-

litikai divatszók és szlengszók („a fiúk”, *striga*, *köcsög*, *bukta*), sőt kis mértékben nyelvi durvaság is, de egyáltalán nem jellemző a jelzésszerű rövidítés, a rejtett kódolás, de még a helyesírási szabályokkal való radikális szakítás vagy tiltakozás sem. Ennyiből a választási szövegek nem „tipikusan” sms-szövegek, és nem válósítják meg az általam korábban megfigyelt „sms-helyesírás”, azaz kópírás és antihelyesírás jellemzőit, szabályszerűségeit (Balázs 2002: 170–1).

Minden választás egyik alapvető nyelvi fegyvere, eszköze a humor. Sokféle humorelmélet létezik, tény, hogy a humor komplex jelenség: föltehetőleg alapvető, antropológiai jegye az embernek, enyhíti az agresszivitást, társadalmi feszültségeket vezet le (vagy dolgoz fel), érzelmi hatású, a tudósok számára társadalmi hangulatmérő eszköz. Nyilvánvaló, hogy a humornak, így a nyelvi humornak is vannak etnikus vonatkozásai is. Tudományosan nehéz bizonyítani, valóban mérhető összevetést pedig még nem végeztek a tárgyban, de közkeletű és ma már sokoldalúan dokumentált az a tény, hogy a magyar ember kedveli a humort, a folklór tele van humoros műfajokkal, a „pesti vicc” pedig európai mértékben is kiemelkedő (vö. Katona 1980: Eröss 1982). A nyelvi humor eddigi legalaposabb tipológiáját Nagy Ferenc (1968) készítette el. Nyilvánvalóan mindegyikre lehetne bőven sok mai folklór példát mondani, a választási sms-hadjáratban azonban értelem szerűen a hosszabb szövegekhez köthető humoros stilisztika nem bukkanhatott fel. Ezért csak néhány jellemző, kiemelt humorforrással foglalkozom, és némiképpen kiegészítem Nagy Ferenc kategóriáit. Hírparódia: *A Reuters jelenti: az anyakirálynő halálával Magyarországon is véget ért a viktoriánus kor* (04. 18. 11.07). Rémhír – ál rémhír („vételi utasítással”): *Az MSZP-sek le fogják dozerolni a Kékestetőt! Valamivel fel kell tolni a Balatont nem?* (04. 16. 15.10). Álközlemény: *Kedves elvtársak! A nemzet kiárusítása 4 évig szünetelt, most végre folytathatjuk! Ajánlataikat az Andrássy út 60-ban, a Nostalgia és Barátság házában várjuk!* (04. 11. –), *Sajnálattal közöljük hogy a Fidesz élt 14 évet. Hosszantartó 4 évi diktatura után narancsmérgezésben és túlzott hatalomvágyban elhunyt* (04. 16. 18.01); (folytatása:) *Szavazóurnás temetése: 04.21. Táviratcím: BOLSE VIKTOR 2012 Felcsut Le is út 00* (04. 16. 18.03.; a *Felcsut le is út* a „*le is út, fel is út*” szólás torzított változata). Álhirdetés: *Miniszterelnöki gyakorlattal kezdő jogász állást keres. Ugyanott kokárda eladó* (04. 15. 22. 37). *Magyarország 27. leggazdagabb embere vagyok. Szeretnék a leggazdagabb lenni. Ehhez kérem a segítségét! Medgyessy Péter* (04. 18. 12.36). Ál-újtjelentés: *Az Utinform hirei: A parlament és Felcsút közötti útszakasz lezárva költözködés miatt. Nagy torlódás varható!* (04. 16. 20.03).

A nyelvi humor kedvelt területe a névalkotás, a tréfás névtorzítás (népetimologizálás): *medgyes pite*, *Orbán bukta*, *Bolse Viki*, *OVI* (Orbán Viktor). Ehhez kapcsolhatók az egyéb – már említett – névtorzítások: *Szavazóurnás temetése: 04. 21.én Táviratcím: Bolse Viktor 2012 Felcsut Le is út 00* (04. 16. 18.03).

Nem kell társadalomkutatónak lenni ahhoz, hogy észrevegyük, a pestinek mondott magyar vicc az egyik legélőbb folklórműfajunk. Egy-egy nevezetes eseménnyel csaknem azonos időben, a hírrel, rémhírral azonos sebességgel születik és érkezik meg a vicc. Ezt természetesen segítik a korábbi viccek, hiszen sok időszzerű vicc csak egy-egy régebbinek a felújítása. De vannak mindig újak, csak itt és

most érvényesek. A 2002. évi választási hadjáratnak is megvannak a maga viccei, s ezek terjedését első ízben gyorsította az sms.

Az „akkor lesz jó világ...” kezdetű vicctípus három változata is keringett a futótűz-kommunikációban. Egyik változata:

Akkor lesz jó világ, ha özv. Medgy. P-né bemegy Magyar Bálinthoz a börtönbe megkérdezni, hogy ki ölte meg Kuncze G. temetésén Kovács Lászlót (04. 17. 07.36). Változata: Milyen lesz a jó világ? Ha özvegy Medgyessy Péterné elmegy a börtönbe megkérdezni Kovács Lászlót hogy Kuncze Gábor temetésén ki lötte le Dospot Pétert (04. 17. 08.59).

Természetesen a magyar vicchagyományban régóta ismert vicctípusról van szó. Rendszerint nagyobb történelmi-politikai várakozások, fordulatok előtt bukkantak fel és aktualizálódtak. Például 1961-ben (Katona 1994: 115):

- *Mikor lesz igazi jólét Magyarországon?*
- *Ha majd a Nemzeti Bank önkiszolgálóvá válik.*

1965-ben (Katona 1994: 127):

- *Mikor lesz ránk igazán jó világ?*
- *Ha majd egy amerikai turista száz dollárért hetven forintot kap, hogy megnézze Magyarországot.*

A rendszerváltozás időszakában (1989) pedig a mai vicc tökéletes előképét is lejegyezték, természetesen akkori szereplőkkel (Katona 1994: 226):

- *Mikor lesz nyugalom és jólét Magyarországon?*
- *Ha majd Grósz temetésén Pozsgay megkérdezi Berecz özvegyét, hogy ki volt az a férfi, aki Kádár temetésén lelőtte Sarlóst.*

S hogy a vicctípus az említetteknel jóval régebbi lehet, mutatja egy múlttal kapcsolatos változata 1950-ből (Katona 1994: 36):

- *Mikor volt nálunk jó világ?*
- *Mikor Vas (Zoltán) még csak fém volt a sok közül. Révai (József) egy több-kötetes lexikon, Rákosi (Mátyás) rendező pályaudvar és Farkas (Mihály) csak egy a fenevadak közül.*

További, sms-en terjesztett politikai viccek:

- *Tudod-e, miért viselik a fiúk a kokárdát?*
- *Mert 15-én volt a szalagavató, és 21-én lesz a ballagás. (Saját gyűjtés.)*
- *Hány kormánypárti fér el a Kossuth téren?*
- *Az összes. (04. 17. 11.16)*

- *Hol tud az MSZP másfél millió embert összegyűjteni?*
 – *A Gulagon...* (04. 15. –, 04. 16. 14.34)

A vak, a süket és a hülye beszélget. A vak: láttam az MSZP programját! A süket: hallottam a megvalósult ígéreteket! A hülye: akkor szavazzunk rájuk! (04.18. 19.07)

Mit mond 22-én reggel Orbán Viktor?

Vagy azt, hogy az állam én vagyok, vagy azt, hogy az állam leesett.

Hiányok és kérdések

Mind folklorisztikai, mind pedig nyelvészeti szempontból nagy jelentőségűnek tartom a 2002. évi választási hadjárat sms-anyagának összegyűjtését. A rendelkezésre álló gyűjtött anyag azonban nem alkalmas a következő, egyébként fontos és érdekes szempontok elemzésére, azaz a gyűjtésen túl az adatok további (az anyagból nem magyarázható) kérdéseket vetnek fel:

- Milyen arányban reprezentálják a szövegek az egyes pártokat? Észrevételem szerint meglehetősen kiegyenlített képet mutatnak, de pontosabb képet nem rajzolhatunk meg belőlük.
- Milyen tömegben, arányban terjedtek, kikhez jutottak el az sms-ek?
- Milyen alapon, kiválasztással terjedtek az egyes szövegek? Hogyan oszlanak meg a választási sms-ek az egyes mobilszolgáltatók között?
- A kommunikációs módból egyértelműen nem határozható meg, hogy az sms-kommunikáció befolyásolta-e a választó akaratát.
- Azt sem tudhatjuk, hogy az sms egy átmeneti, pillanatnyi „tömegkommunikációs” szerepet kapott-e (úgy vélem, igen, ez egyszeri ilyen erőteljes jelenség volt), vagy lesz-e folytatása.³

Eredmények, következtetések

A jelenségnek és az anyagnak vannak komoly tanulságai is. Először is az első hipotézis bizonyítást nyert:

- Az sms-folklorban korábbi folklor- vagy folklor jellegű jelenségek (szövegek, szövegtípusok, változatképzés) bukkantak fel, kaptak új médiumot.

³ A tanulmány 2002 júniusában született. Akkori megjegyzésem beigazolódott. A 2002. októberi önkormányzati választásokon semmilyen sms-hadjárat nem folyt. (Természetesen a képet árnyalja, hogy az egyfordulós önkormányzati választások jellege egészen más, mint az országgyűlési választásoké.)

A második hipotézis nem, illetve csak nagyon korlátozottan (az érvelések logikai felépítésének az előbeszédre jellemző szervezetlenségével) bizonyítható:

- (b) Az sms-folklórnban megerősödik az újfajta beszéltnyelviség (másodlagos szóbeliség) vagy szlenges írásbeliség.
- (c) A választási sms-hadjárat az sms mint médium újfajta térnyerését, kiterjedését is mutatta, valamint néhány műfajban fölvázolhattuk a jellemző kommunikációs módok közötti átmenetet (pl. élőszóbeli vice → sms-vice, lánclével: levél → e-mail → sms).
- (d) Az új (egyszeri?, alkalmi?) kommunikációs forma a nyilvános kommunikáció szerveződését, formáit, mintáit követte, általában kerülte a nyilvános szint alatti nyelvhasználati formákat.
- (e) Nem valósult meg a más, magánjellegű sms-kommunikációban jól tanulmányozható sajátos „sms-nyelv”, alig bukkant föl az ikonikusság (képiség), vagyis 2002-ben a magyar köznyelv uralkodott a választási sms-ekben.
- (f) A 2002. évi sms-választási folklór a magyar nyelvi humor gazdag eszköztárát használta fel, s ezzel egyfajta közösségi összetartozást, élménypolitizálást jelentett.
- (g) Bár a hiányok között megemlítettem, hogy egyértelműen aligha határozható meg, hogy az sms-kampány befolyásolta-e a választó akaratát, az föltételezhető, hogy napi beszédtemává lett, a napi beszédtemáknak pedig van hatásuk a választási eredményre is. Ha óvatosan úgy fogalmazok, hogy a részben e modern technikák miatt is elsőként „totálisnak” nevezett választási hadjáratban additív, vagyis hozzátevő, összetevő hatása lehetett az sms-nek, akkor nem állhatok messze a valóságtól.

Ha valaki fölismeri és megragadja a 21. századi, végletesen és véglegesen átalakuló kommunikáció, tömegkommunikáció éppen időszerű állapotát, útját, szerepét, hatásait (jelen esetben a „futótűz-” vagy „pontról pontra”-kommunikációt), a befolyásolás új eszközeire tehet szert. Mivel azonban ez az átalakulás folyamatos és soha véget nem érőnek tűnik, azt is mondhatjuk, hogy a tömegkommunikáció (a média) egymagában már sohasem érhet el olyan óriási és mindent elsöprő hatást, mint a 20. században. Ha így van, akkor ez a „demokratikus informatizmus”.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1993a. Életünk feltűnő jelei. 15–25. In: *Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Kozocsa Sándor Géza. ELTE, Budapest.
- Balázs Géza 1993b. A jelszó szemiotikai, nyelvi arculata. *Magyar Nyelv* LXXXIX/3. 56–70.
- Balázs Géza 2002. Sms-helyesírás. 170–1. In: *Nyelvünkben a világ*. Ister, Budapest.
- Balázs Géza 2003. „Minden házfalat cseréljete sms-falra”. Sms-fal mint elektronikus graffiti. *Magyar Nyelvőr*, 2003: 144–59.
- Balázs Géza szerk. 2002. *Informatikai technológia és nyelvhasználat*. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázatából. Trezor, Budapest.

- Crystal, David 2001. *Language and the Internet*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Erdős Tamás és társai 2001. *Írász! Sms-5letek & karakterterminál mindenkinek*. Park Kiadó, Budapest.
- Eröss László 1982. *A pesti vice*. Gondolat, Budapest
- Glatz Ferenc szerk. 2000. *Az információs társadalom*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. (Magyarország az ezredfordulón)
- Hoppál Mihály 1984. Szent Antal-lánc avagy a szerencse lánclevele. *Világosság*, XXV/12. 769–76.
- Katona Imre 1980a. Kortesda. 279–80. In: *Magyar Néprajzi Lexikon*. 3. Főszerk.: Ortutay Gyula. Akadémiai, Budapest.
- Katona Imre 1980b. *Mi a különbség?* Közéleti vicceinkről. Magvető, Budapest (Gyorsuló idő).
- Katona Imre 1994. *A helyzet reménytelen, de nem komoly*. Politikai vicceink 1945-től máig. Móra, Budapest.
- Nagy Ferenc 1968. A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelv*, 92/2. 10–22.
- Nyíri Kristóf 2000. Globális társadalom, helyi kultúra. Filozófiai vázlat. 43–64. In: Glatz Ferenc szerk. 2000.
- Szeckső Tamás 1997. Földrengések a médiakutatásban. 135–9. In: *Médiakritika*. Tanulmányok a médiakritika megközelítésének témaköréből. Szerk.: Terestyéni Tamás. Osiris Kiadó, MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.
- Szemerényi Ágnes 1979. Jelszó. 679–80. In: *Magyar Néprajzi Lexikon*. 2. Főszerk.: Ortutay Gyula. Akadémiai, Budapest
- Veszelszki Ágnes 2002. Űzi a mobon? Sms-szövegek 2001-ben. 239–47. In: Balázs Géza szerk. 2002.

Balázs Géza

SUMMARY

Balázs, Géza

A folkloristic/textological study of pre-election circular SMSes

Initially SMS, the short text-containing message sending system of cellular phones, served the purpose of personal communication. Nevertheless, as mobile phones have been catching on, the SMS has started to function in other ways (e.g., as replacement for postcards, news service, and even as a means of mass communication). Unexpectedly, SMS was given an important role during the 2002 parliamentary elections in Hungary. Between the two election rounds, campaigning was also going on via SMS (circular SMSes). Nearly all the 300 important messages of the two weeks have been documented. The results of the present research on election SMSes are as follows: (a) formerly observed phenomena of folklore or folklore-like texts have received a new medium; (b) the new type of spoken language usage has been strengthened; (c) SMS as a medium has been extended and put to new types of uses; (d) it follows the organisation of public mass communication; (e) it differs from the private language use of SMSes; (f) colourful linguistic humour and political talk in terms of experiences have appeared; (g) the SMS led to a total election campaign and it may have had an effect on the election results.

A soknevű sulyom, zsurló és csormolya

A Magyar értelmező kéziszótárban a **sulyom** állóvizek, mocsarak felszínén tenyésző, ehető termésű növény; *Trapa natans* (1228). A középkorban halastavakba ültették a sulymot. Vízinövény voltát jelzi 'úszó' jelentésű faji *natans* neve is, mely a latin *natare* = úszni igéből származik. Holtágaink vizét gyakran kilométer hosszan borítja összefüggő szőnyege. Régebben a csónak végéből szedték össze a halászok, fontos néptáplálék volt. Főzve vagy sütvé fogyasztották magas keményítőtartalmú termését, de kenyér és puliszka is készült belőle. A fontos néptáplálék szedését azonban szigorúan szabályozták. A halászok sulyomadót is fizettek. A sulyom a meleg nyarakat kedveli, ezért elterjedési területe az idők során dél felé húzódott. Nagy terméseinek 5000–7000 éves kövületei jelenlegi elterjedésének határától északabbra is megtalálhatók a tavi üledékekben. Ez azt sugallja, hogy abban az időben melegebb volt az éghajlat, s így a sulyom északibb területeken is képes volt megélni.

Sulyom szavunk növénynévként 1405 körül, a Schlägli szójegyzékben fordul elő először: „acatega: *suliu*”. 1554-ben az Oklevélszótár szerint: „Ferreá instar nucum aquaticarum vulgo *sulyom*”. Melius Herbariumában (1578) a *sullyom*, *sullyomlapu* a 'Trapa natans', Szikszai Fabricius Balázs Nomenclatorában (1590) a *sulyom* 'Tribulus aquaticus' (22), illetve 'Nux aquatica, lacustris' (29) jelentésű. 1715-ben foglalkozásnévben tűnik fel: „*sulyom-áruló*” (GazdtörtSzemle 9). Csapónál (1775: Uj füves és virágos magyar kert) *vizi dió*. Benkő József 1783-ban megjelent Nomenclatura Botaniconjában a *Tribulus terrestris* a *földi sulyom*, és ismét a *Trapa natans* a *sulyom*, illetve *vizi dió* (ez a német *Wassernuß* tükörfordítása), *vizi gesztenye* (ennek mintája nyilván az ugyancsak német *Wasserkastanie* volt). Diószegi Sámuel 1813-ban megjelent Orvosi Fűvész Könyvében *sulyom*. A TESz. szerint bizonytalan eredetű. A *sulyom* talán összefügg *suly* 'skorbut, aranyér, vérbaj' szavunkkal (vö. *sülyfű*). Említi a finnugor eredetű *süm* ~ *sül* szavunkból való származtatás lehetőségét is; a Baranya megyei N. *suly* változat *-m* kicsinyítő képzős alakja lehetne. Ez annál is inkább lehetséges, mert a szerbhorvát nyelvterület határáról való a tájnyelvi szó, és a szerbhorvát *šulj* egyik jelentése 'sulyom'. Skripecz Sándor felveti (MNy. 89) az orosz *csilim*, ukrán *csulim*, román *ciulin* 'Trapa natans', illetve török és iráni gabonanevek lehetséges ideartozását.

Borbás Vince szerint Linné a *Trapa* nevet a francia *chasse-trape* 'rókavas, vastór' szóból latinosította, a régiek a sulymot a tribulusról, erről a vastövisről, vastórról vagy lábcsapdáról nevezték el; ezt a vaseszközt az ostromolt hely körül a fűbe hányták el, hogy az ellenség vagy a lova lábát megsebesítse. Ez a vaseszköz volt a rómaiaknál a *tribulus*. Borbásnak igaza lehet, noha a *Trapa* nemzetségnév nem Linnétől származik, már a XVII. században Bauhinnál felbukkan

(1623: Pinax, illetve 1650: Historia plantarum universalis) a *Tribulus aquaticus*, *Tribulus terrestris* párhuzamaként, de forrása valóban francia szó, a 'vassulyom, lábcsapda' jelentésű fr. *trappe* kifejezés. Bizonyítja az etimológiát a régebbi *Tribulus* genusnév is, hiszen a – már Vergiliusnál, Ovidiusnál, Pliniusnál is – olvasható latin *tribulus* 'a gabonaföldek tüskés gyomnövénye' elnevezés a Theophrasztosz és Dioszkuridész által kiemerítően leírt növény 'vízidió; ehető, gyógyító hatóerejű gyümölcsökkel' jelentésű görög *tribolosz* nevének átvétele. Ez pedig a gör. *triboloi* 'négy tüskével ellátott háromszögű vassulyom (lábhurok)' nevéből magyarázható. Ezt az eszközt először a gaugamelai csatában, Kr. e. 331-ben használták az ellenséges támadás megakadályozására. A magyarban *tüzes-sulyom*, *vassulyom* (R. 1605: *thwzes swliom*, *was suliom* OkISz.) a neve. A tulajdonképpen 'háromszögű' jelentésű *tribolosz* tehát a növény csészelevelekből fejlődött 2–4 feltűnő tüskéjére utal; a hegyes vaseszköz nevével alkotott metaforikus növénynévnel a névadás szemléleti háttere a növény sajátságos törös fegyverzete, négy-csúcsú termésének gyümölcstövisé, amely a fürdő, halászó, gázoló ember lábát felsebzi. Keszthelyen ugyanezért *Isten nyíla* vagy *bökös hínár* a neve. A Bodrogeközben *gyoszom*.

Mivel ennek a vízinövénynek ehető a termése, könnyen érthető *vízi dió* társneve, mely a legtöbb európai nyelvben szintén megvan; vö. angol *water chestnut*, német *Wassernuss*, orosz *vodjánoj oreh*. Pótolja a gesztenyét, innen a *vízi gesztenye* neve. Dél-Ázsiában kenyeret sütnek a lisztjéből. A sulyom termésének neve *bika* Baján (Nyr. 42) és Fogarason (uo. 45), illetve Bácsón (MNöv.). Ennek az oka, hogy terméséből szarvak állnak ki. Nevezik még *jezsuitadió* és *vízimogyoró* néven. A *Trapa natans sólyomcsemege* (R. 1792: Váli; N. KertLap. 17: Nagykőrös) neve a növény *sulyom* nevéből való népetimológiás átalakítás eredménye. Egyszeri előfordulású; idegen nyelvi párhuzama nincs, a német *Falken* (< *Falke* 'sólyom') ugyan növénynévként is szerepel ('Pelargonium'), de ennek a magyar növénynévhez aligha lehet köze.

Magát a növényt *istennyilának* nevezik némely vidéken, mert rendkívül el tud szaporodni. Gúnyos neve a *királydinnye* (R. 1525: *királyné asszony dinnyéje*, 1807: *királydinnye*), illetve a *koldustetű* (R. 1578: Herbarium, 1783: NclB., 1793: Földi, *1807: MFűvK., 1833: Kassai, 1894: FöldrKözl., 1896: TermTudKözl. 28, 1903: MVN., 1911: Nsz.). Egyes növények termése, tüskés gyümölcse rátapad mindenféle ruhaszövetre, az állatok bundájára, s így terjednek mindenfelé, mint a koldustetű. A *koldustetű* (*kúdüstetű*, *kódistetű*) elnevezés számos más növényt is jelöl. Ilyen például a mizsót, a párlófű, tüskemag, Orlay-murok, ragadós galaj, szerbtövis, subás farkasfog, bojtortján stb. Könnyen lehetséges – figyelembe véve a szó első fölbukkanását az írásbeliségben –, hogy a magyar nyelvben Melius J. Péter honosította meg tükörfordítással, mégpedig német mintára. Német megfelelője ugyanis szó szerint megegyezik; vö. az akkori R. (XVI. sz. második fele) *Bettlersleus* 'Xanthium' elnevezéssel.

* A debreceni fűvészkönyv szerzői ezt a kifejező és érzékletes népi elnevezést – minden bizalommal Földi hatására – felsorolják ugyan, de a *Tribulus terrestris*-nek új nevet adnak: *sulyom szurdants*.

A **zsurló** spórákkal szaporodó, ízekre tagolódó, érdes tapintású gyom-, illetve gyógynövény; *Equisetum* (1544). Szerepel még a szótárban a **békarokka** 'zsurló' (105). *Zsurló* szavunkat a TESz. 1803-tól adatolja (Márton: „Pferdeschwanz [...] lófarkfű, tálmosó *súrló*, sikárlófű”), noha már korábban, Benkő József 1783-ban megjelent *Nomenclatura Botanica* című összeállításában is szerepel a *súrló-fű*. Diószegi Sámuel 1813-ban megjelent Orvosi Fűvész Könyvében 'súrló', a CzF. szótárban 1874-ben *zsúrló*. A népnyelvben használatos *sullófű* (SzegSz.) alakváltozata is. Magyar fejlemény, jelentéstapadással önállósult a régi *surlófű* 'ua.' összetétel előtagjából, mely a *súrol* ige folyamatos melléknévi igeneve. Az elnevezés motivációja az, hogy a jelölt növény bokros töve és kemény, érdes szárai miatt ónedények fényesítésére, edények súrolására, tisztítására kiválóan alkalmas. A zsurlót – dörzsölőeszközként – már az ókorban is erre használták.

A növényt nagy terminológiai gazdagság jellemzi. Az elnevezések mögött különböző névadási szemlélet, képalkotás, több áttételen nyugvó botanikai forrás, idegen nyelvből való fordítás, népi átvétel lehet. Felhasználására utalnak olyan nevei, mint a *kannamosó* (R. 1689: OklSz.) a német *Kannenkraut* mintájára; ma nyelvjárási *lantamosó* (Gömör) és a *kannasurló* (Tatrag: *kannasulló*), továbbá az *üvegmosó*, a *surló fű*, a *tálmosó fű* (R. 1544: OklSz., 1578: Melius: *Herbarium*, nyelvjárási *támosó* [Ormánság]). Debrecen környékén *élesmosó* a neve. Az *élesmosó* az ÜMTsz. értelmezése szerint erős szálú növényből (pl. cirokból) készült, közepén összekötött mosogatóeszköz. Más növényt is neveznek így: az *élesmosófű*, hasonneven *mosófű*, *sikárfű* 'súrolókefibe való erős gyökérszálú pázsitfű; *Chrysopogon gryllus*' (276). Debrecen környékén a szegény asszonyok és gyerekek a gyökereit kihúzták, s a héjától megtisztították. A sárga, fás gyökereket csomóba kötözve árulták. Hosszú gyökérszálai ugyanakkor fonásra, kötélnek, kefének is felhasználhatók. Faedényeket mosogattak vele. De visszatérve a zsurlóra: cinből készült edények fényesítésére való alkalmassága miatt Túrkevéen, Pozsony és Vas megyében *cinsikó* a neve. Ennek népetimológiai alakulata a *cincsikó*. A Szigetközben *sikó*, *sikóparé*. A Rozsnyó környéki *kamvis*, népetimológiával *kamviksz* a növény ugyancsak 'kannamosó' jelentésű német *Kannwisch* nevének átvétele. Ugyancsak közvetlen német forrásból kerülhetett át a *cingrát*, melynek népetimológiája Kecskeméten és Bagon a *cindrót*, Bácsadorjánon a *cingróf*. Az átvett szó a német *Zinnkraut* 'cinfű' volt. Ide tartozik a növény román *iarbă de cositor*, azaz 'cinfű' neve is. Nyilvánvaló, hogy a *súrló(fű)* a *súrol* igére vezethető vissza. Az *Equisetum siklófű* (R. 1873: Ballagi, 1911: Nsz.) nevének esetében a *sikál* igével van dolgunk, ugyanis a síkos 'csúsztató' jelentésű szavak közös szógyöke a *sik-* (pl. *siklik*, *sikamlós*, stb., illetve *megsikul* 'megcsúsztok' jelentésben). 'Sikárlófű' jelentése lehetett. Csapó József már 1775-ben tudósít arról, hogy ezzel a fűvel a Dunántúlon edényeket mosnak. Az *Equisetum arvense* ilyen felhasználásának nyomai azonban sokkal korábbiak, Hyeronimus Bock 1551-ben megjelent fűvész-könyvében azt olvashatjuk, hogy cin- és más fémedényeket tisztítanak vele a cseleddlányok. Felépítése mellett kavasvartartalma teszi alkalmassá edénysúrolásra. Erdélyben, Gyimesben még ma is használatos dörzsölőeszköz, a „*sullófű-vel*” tisztítják az esztenán (kunyhó kint a havason) a fából készült edényeket.

Ez a bambuszhoz hasonlító mocsárlakó az egyetlen leszármazottja azoknak a hatalmas, páfrányszerű növényeknek, amelyek úgy 200 millió évvel ezelőtt borították a földet. A száruk tetején fejlődnek ki a lófarakra, a kukoricatorzsára vagy az üvegmosó kefére hasonlító spóratartó képletek. A növény tudományos *Equisetum* neve is erre enged következtetni, hiszen ez a régi, már Pliniusnál olvasható latin *equisaetum*, *equisetum*, *equisaetis* (< latin *equus* = ló és *saeta*, *seta* = állati szőr, sörte) elnevezésre vezethető vissza, mely a görög *hippochaité* 'ua.' fordítással való átvétele. Dioszkuridésznél olvasható a növény *hippurisz* (< görög *hipposz* = ló és *ourá* = fark) elnevezése, mely szintén a kemény, szívós, sörteszerű, levéltelen gallyaira utal. Ezeknek az ókori neveknek mintájára keletkeztek a zsurló nyári zöld meddőhajtásának külsejét leíró mai elnevezések; vö. német *Pferdeschwanz*, németalföldi *paardestaar*, román *coada calului*, francia *queue de cheval* és természetesen a magyar szaknyelvi és a nyelvjárásokban szélesen ismert *lófarkfű* név. Az igen régóta szótározott és az orvosbotanikai művek mind-egyikében szereplő *lófarkfű* (R. 1604: *lofarkfű* 'Equisetum, Hippuris' [MA.], 1762: PPB., majd 1775: Csapó) ma Szegeden és a moldvai Lészpeden kívül első-sorban az erdélyi nyelvjárásokból adatolt: Dicsőszentmárton, Ludas, Mezőpanit, Vajdakamarás, Árapatak, Magyarlapád, Háromszék, Székelyudvarhely, Györgyfalva. A magyar elnevezés pontos nyelvi megfelelője a görög, latin és számos mai idegen nyelvi névnek. A *medvesfark* (N. Zelnik: Lészped) a zsurló moldvai csángó neve. Ott ennek a hasonnevei is mind alakfestő elnevezések; vö. *medveszakáll*, *lófark*, *kecskeszakáll*. Már Pliniusnál olvasható egy *arction* növénynév. A latin *arcturus* a görög *árktosz* 'medve' és az *oura* 'fark' folytatója, a szőrös levelekre utaló elnevezés. A *medveszakáll* (N. Zelnik: Csügés | Gyógyn.: Csíkszereda) székellyöldi, illetve moldvai csángó etnobotanikai név. Román tükörszava a *barba ursului* 'ua.', illetve nevezik *peria ursului*-nak is. További társneve a népnyelvben a *golyafésű*.

De hasonlítják a zsurlót egyéb állatok farkához is, például német *Fuchschwanz*, *Schaafschwanz*, *Rattenschwanz*, azaz 'róka-, valamint birka-, patkányfark'. Szintén régi a magyar írásbeliségben (1588: FrankHasznK.) a növény *macskafark* elnevezése, ma a Kalotaszeg, Borszék, Orotva-Tilalmas, Bánffyhunad, Magyarvalkó, Kürt, Kárpátalja, Rát környéki népnyelvben használatos. Idegen nyelvi megfelelője a francia *queue de chat* és a német *Katzenschwanz*. A névadás szemléleti háttérét jól megvilágítja, ahogy Csapó leírja a zsurlókat (1775): „az alsó száron a felső apró hosszú száracskák úgy állanak; mint a meg-ijedt matskának a farka”.

A zsurló földrajzi heteronimája még a *csikófark* (Kalotaszeg, Gyergyó, Magyarújfalú, Ördögkeresztúr, a Borsa mentén, Kiskunság, Bonchida, Szászfenes, Kajántó, Szászlóna, Csíkszereda), mely a növény hosszú, egyenes szárain ülő apró levélkéit, bojtszerű formáját írja le. Román megfelelője a *coada minzului*. Az *Ephedra distachya* magyar szaknyelvi *csikófark* elnevezése valószínűleg német mintára keletkezett, és a vesszős zöld hajtásokkal a zsurlóra hasonlító porzós virágra utal.

Más a névadási szemlélet háttére az erdélyi *pókláb*, *póklábúfű* nevének (N. Szabó–Péntek: Mikóújfalú). Sokágú szára emlékeztet a póklábakra. Szintén a nő-

vény külleme motiválta *fentőfű* és még számos – eredetileg részben fűvészkönyvekben felbukkanó, idegen nyelvből fordított – népnyelvi elnevezését. Ilyen a *békaláb* (Csík m., Gyimes és a csángóknál: Gajcsána-Magyarfalú, Klézse, Diószén, Pusztina). Lehetséges átvétel a németből; vö. a ném. *Froschhaxen, Krötenfuß* = békacsülök, illetve békaláb tükörszavakkal, továbbá a *békabokor* (N. ÚMTsz.: Csíkban), amelynek német megfelelője a számos más növényt is jelölő *Krötenbusch, Krötenbüschel*. Idetartozik a *békarokka* is, amely 1578-ban bukkan föl legelőszőr, Melius Herbáriumában. Ezután a fontosabb forrásai: 1595: FK., XVII. sz. eleje: Herbolarium, 1775: Csapó, 1783: NclB., 1793: Földi, 1798: Veszelszki, 1813: OrvF., 1835: Kassai, 1843: Bugát, 1862: CzF., 1893: Pallas, 1909: Graumann. A népnyelvben szintén ismert, a történelmi Magyarország szinte minden vidékéről adatolt a nyelvjáráásokból: ÚMTsz. | SzegSz. | OrmSz. | Szabó-Péntek | MNöv. | Nagy | Nép és Nyelv 1943 | Kovács | Édes | BüTsz. | MNy. 23, 33 | Ethn. 3 | NéprÉrt. 33, 35 | Nyr. 4, 10, 30, 33, 37, 85, 95 | BaNyj. Az összetétel *-rokka* (ma 'guzsaly, motolla') utótagja jövevényt, az olasz *rocca* vagy a német *Rocken* 'ua.' jöhet számításba, amelyeknek végső forrása egy 'fon, fonadék' jelentésű germán szótó. Ez pedig a jelölt növényre kitűnően illik. A fonás műveleti eszközeire, közvetve a fonásra mutat a növény *bábaguzsaly* és *orsósarok* társneve is. Hasonneve a *kígyórokka* (R. 1525: MNy. 11), egy korai újfelnémet *trechenviz* 'Dracontea; kígyófü' fordítása (a kfn. *viz* szó a motolláláskor elosztott fonalak számát jelenti). A magyarban a középkori *kígyórokka* elnevezés a fürtös gyöngyike tájnyelvi neveként őrződött meg mindmáig Baranyában, Kopácson (Nyr. 86).

A mocsárlakó növény, a zsurló képes a vízben oldott aranyat fölszívni. Az teszi érdekessé ezt a tényt a herbalista számára, hogy az orvosok gyakran írnak föl aranytartalmú készítményeket reumás ízületi gyulladásra, s a zsurlófünek is hosszú története van az ízületi fájdalmak gyógyításában. Évszázadokkal ezelőtt aranytartalma miatt az ügyeskedők meggazdagodhattak vele. Egy tonna friss szárban kb. 100 gramm aranyat képes abszorbeálni.

A **csormolya** vetésekben tenyésző, bíborvörös virágú, mérges magvú gyomnövény; *Melampyrum arvense* (209). A *mezei csormolya* rét- és szántóföldi gyom, de a legelőkön is előfordul. Itt kártétele kisebb. Latin *arvense* fajneve termőhelyére utal (< latin *arvum* = szántó). A búzában kellemetlen, mert hasonló alakja és nagysága miatt nehéz kitisztítani. Kemény magját az őrlés csak összelapítja, ezért a lisztbe ma már csak ritkán kerül. Ha mégis, a liszt és kenyér ily színűre festődik. Hazánk területéről a fajra vonatkozó első archaeobotanikai adatok a bronzkorból valók.

1708-ban, Pápai Páriz Ferenc szótárában bukkan fel először a *tsormolya*, 1775-ben Csapónál *csormolya*, majd 1783-ban Benkő Józsefnél *tsermely* (NclB.). 1792-ben Baróti Szabó Dávid szótárában *tsormoly*, *tsörmöly*, 1798-ban Veszelszkinél *tsermellye*, 1807-ben Márton József szótárában *tsermoja*, 1830-ban a Tudományos Gyűjteményben *csörmöl*. További alakváltozata a nyelvjáráásokban a *csermelye*, *csermény*, *csermenye*, *csermolya*, *csermillye*, *csörmöle*, *csirmolya*, *csermoglya*, *csermille*, *csermölye*. Nagy földrajzi elterjedtségű nyelvjárási és szaknyelvi szó. Bizonytalan eredetű, lehetséges, hogy szláv jövevénytől; vö. szerb-

horvát N. *črmanj* 'csormolya'. A román N. *ciormoedg, ciormoiag* 'ua.' a magyarból való.

A csormolya *Melampyrum* nemzetségneve Linné előtt Bauhinnál már szerepel, Theophrasztoz és Dioszkuridész 'gabonaföldek gyomnövénye' jelentésű görög *melampyron, melampyrosz* nevére vezethető vissza. Tulajdonképpen 'fekete liszt' jelentésű, mert a görög *melasz* 'fekete', a *pyrosz* (többnyire többes számú alakja, a *pyroi* olvasható) pedig 'liszt' jelentésű. Bár az összetétel *melasz* előtagja fordítható 'komornak, vészesnek, gonosznak' is, ebben az esetben a jelölt gyomnövény tömeges fellépésének veszélyére, kárára utal. A motiváció ez esetben az, hogy a félpazsita gaz szívógyökerei elvonják a művelésben álló gabonánövények tápanyagait. Hiába, az egykori, részben már ókori növénynevéadás miatt nem könnyű megfejteni, a névadó gondolkodásmódjába, szemléletébe nehéz annyi évezred múlva beilleszkedni!

A csormolya egyik társneve a *feketebúza* (R. 1775: Csapó), ezek szerint Csapónak nem voltak kételyei, és így fordította a görög–latin nevet. Meg is magyarázza: „A' buzak között terem, szint úgy feje van nékie, melly piros színü; A' magva a' buzához sokat hasonlít.” Megjegyzi továbbá, hogy „E' magoknak liszti a kenyeret megfeketitti, és a' ki ilyen kenyeret eszik, annak fejét meg-nehezitti.” További társneve a *fintor* és a *rókafarkfü* (R. 1604: MA., 1762: PP., 1775: Csapó, 1798: Veszelszki, 1813: OrvF., 1835: Kassai, 1843: Bugát, 1870: CzF., 1897: Pallas; N. SzamSz.). A zsurlót is szokták rókafarknak nevezni nyári zöld meddőhajtásának külseje miatt; a hajtást ugyanis sok vékony, elágazó száracskája miatt különböző állatok farkához hasonlítják. Mint Csapó írta (1775): „az alsó száron a felső apró hosszú száracskák úgy állanak; mint a meg-ijedt matskának a farka. Némellyik olyan mint a' Róka-farka”. A német *Fuchsschwanz* 'Amaranthus caudatus', de különösen a *Fuchsschwanzgras* 'Alopecurus' szó szerint mind a három tagjában egyező a *rókafarkfü* növénynevéünkkel. A német nevet a latinból fordították; vö. *alopecurus* (< görög *alopez* = róka; *oura* = fark > latin *Alopecurus pratensis* 'réti ecsetpázsit'), akár a francia *queue renard*. Idegen nyelvi megfelelői a francia *vulpin des prés, vulpine*, olasz *coda di volpe*, orosz *liszohvoszt lugovoj*, cseh *psárka lucni*, lengyel *lisi aga*, román *coada-vulpii*.

HIVATKOZÁSOK

(A nem közismert rövidítések feloldása)

Csapó = Csapó József: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1774.

Édes = Édes Jenő: *A Balatonfelvidéki népnyelv*. Bp., 1907.

FK. = Beythe András: *Fives kxn×v*. Németújvár, 1595.

Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról*. Béts, 1793.

Graumann = Graumann Sándor: *A magyar növénynevek szótára*. Langensalza, 1909.

Gyógyn. = Kovács Levente: *Gyógynövény zsebkönyv*. Csíkszereda, 1996.

Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a faknac fveknec nevekrxl, természetekrl és haßnairól*. Kolozsvár, 1578.

Herbolarium = Herbolarium, Vincentiae (1491) bejegyzései. (In: MNy. 11: 131–135.)

KertLap. = Kertészeti Lapok. Bp., 1885–.

- Kovács = Kovács Antal: „*Járok-kelek gyöngyharmaton*”. Mosonmagyaróvár, 1987.
MFüvK. = Diószegi S. – Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
MNöv. = Csapody – Priszter: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
MVN. = Hoffman K. – Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Bp., 1903.
Nagy = Nagy Rózsa: *Adatok a Baranya megyei Nagyváty...* Kolozsvár, 1943.
NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (In: Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Budapest, 1911.
Szabó–Péntek = Szabó A. – Péntek J.: *Ezerjófű*. Budapest, 1996.
Váli = Váli Mihály: *Házi orvosi szótártska*. Győr, 1792.
Veszelszki = Veszelszki Antal: *A 'növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.
Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (CsopNyelvDolg. 36). Bp., 1987.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

Sulyom, zsurló, csomolya

The author lists popular names for *sulyom* 'water-chestnut', *zsurló* 'horsetail', and *csormolya* 'Melampyrum arvense', and analyses the motivations and circumstances among which the various names arose.

A fonetika oktatása Európában

1991 óta Európában erősödik az együttműködés a fonetika és a beszéd más tudományainak oktatása területén. Ez a fejlődés jelentős mértékben az Európai Uniónak köszönhető, amely az Erasmus-program által lehetővé tette a hallgatók és kutatók-oktatók külföldre utazását, nyári egyetemeken való részvételét és ezáltal a tananyag korszerűsítését. Mindez a tudományközi kapcsolatok erősödését is jelenti. Ugyancsak az Unió támogatásával, immár a Socrates-program keretében 1996-ban új tematikus hálózat jött létre **Beszédkommunikációs tudományok** néven azzal a céllal, hogy reflektáljon az oktatás aktuális állapotára és a jövőbeli kihívásokra. A hálózat, amelyben 80 (főleg európai) partnerintézmény vesz részt, több nemzetközi szervezet támogatását is élvezi.

A fonetikai munkacsoport 1996-ban feltérképezte az európai fonetikaoktatás aktuális helyzetét. Kérdőíves módszerrel végezték az adatgyűjtést 25 ország 89 intézményében. Az összesített eredmények alapján képet alkothatunk az európai fonetikaoktatás helyzetéről. Ennek a felmérésnek az eredményeiből ismertetünk néhányat az alábbiakban.

1. Hol oktatnak fonetikát?

A táblázat a válaszadó intézmények számát mutatja országonként. Természetesen a minta sem teljesnek, sem reprezentatívnak nem mondható, ugyanakkor a válaszadók nagy száma jogosít bizonyos következtetések levonására.

Németország	12
Nagy-Britannia	11
Spanyolország	9
Franciaország	8
Hollandia	7
Finnország, Magyarország, Svédország	4
Olaszország, Svájc, Szlovénia	3
Ausztria, Görögország, Izland, Lengyelország, Norvégia, Oroszország, Portugália	2
Belgium, Csehország, Észak-Írország, Észtország, Horvátország, Litvánia, Románia	1

Magyarországról a négy válaszadó hely a Pécsi Tudományegyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Budapesti Műszaki Egyetem Távközlési és Telematikai Tanszéke, valamint a Veszprémi Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke voltak.

2. Miért, milyen céllal oktatnak fonetikát?

A fonetikaoktatás keretei alapján öt típus különíthető el:

A válaszok alapján a fonetikaoktatás 34%-ban **fonetikai intézetekben** zajlik, ahol a fonetikát önmagáért oktatják (alap- és emelt szinten is). Itt az a cél, hogy a diákok stabil alaptudáshoz jussanak a fonetika főbb területein (produkció, akusztika és percepció), ugyanakkor megszerezzék a szükséges elméleti és kísérleti szakismereteket a területen végzendő tudományos kutatáshoz. Ennek a kategóriának a kiugró aránya elgondolkodtató lehet, hiszen Magyarországon a fonetikaoktatás ilyen célú felhasználása – úgy is fogalmazhatnánk, hogy a közvetlen fonetikusképzés – sajnos nem kap teret. A világon több helyütt az egyetemeken önálló fonetika szak is létezik, például az USA-ban, Nagy-Britanniában, Németországban, Finnországban, Horvátországban; nálunk azonban ez legfeljebb csak törekvésként fogalmazható meg.

A fonetikaoktatás 21%-át a **nyelvészeti intézetek** látják el, ahol az általános nyelvészeti tananyag része a fonetika mint alapozó tantárgy. Ezekben a kurzusokon az a fő cél, hogy a hallgatók elsajátítsanak olyan alapvető tényeket és készségeket, mint a fonetikus jelölés és a beszédképzés alapjai, amelyek később hasznosak lesznek számukra leíró nyelvészeti tanulmányaikban, valamint elvezeti őket annak megértéséhez, hogy a fonetika miképpen illeszkedik a nyelvészetbe mint egységes tudományba. Itt a hangsúly a témák általános áttekintésén van, mivel nincs idő a részletezésre.

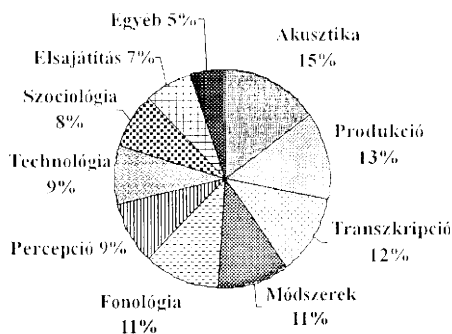
A **filológiai intézetekben** zajló fonetikai oktatás az egy bizonyos nyelvvel foglalkozóknak ad elméleti és gyakorlati tudást, ez a tárgy oktatását 22%-ban határozza meg. Ebbe a kategóriába sorolták a kutatók a pszichológus hallgatók fonetikai alapképzését is.

A **beszédtechnológiai intézetekben** – a válaszadók 19%-a – a fonetikát a számítógépes alkalmazásokhoz szükséges nyelvészeti tudás részeként tanítják.

A **beszéd- és nyelvi zavarok terápiáját** oktató intézmények elsősorban a klinikai gyakorlatban (a diagnosztikában és a kezelésben) alkalmazható tudásanyagra összpontosítanak, mint a fonetikus jelölés és a műszeres mérések. Ezek aránya a mintában azonban csak 4%.

3. Mit oktatnak?

A teljes adatmennyiség alapján az oktatott témák megoszlása az alábbi kör-diagramon követhető nyomon (Bloothoof 1997: 21):

Az intézményi válaszok alapján a témákat relatív fontossági sorrendbe állították. A lényeges elemek közé azok kerültek, amelyeket az intézmények több mint 80%-a kötelező vagy választható tárgyként oktat. Az akusztikai fonetika tárgyköréből ide tartoznak **az akusztikai fonetikai alapok, a beszédhangok akusztikus jellemzői**, a szupraszegmentális szerkezet akusztikus vonatkozásai; a beszédpercepció témájából a hallási rendszer felépítése és funkciója; a beszédképzésből **a beszédhangok artikulációja**, a légzés, a gégefő anatómiája és fiziológiája, a zöngéképzés elméletei, a szupraszegmentális szerkezet képzési vonatkozásai; a módszerek és eszközök tárgyában a kutatási módszertan és a kísérlettervezés alapjai, valamint a beszédelemzési eszközök (pl. hangszinkép); fonológiából a megkülönböztető jegyes elemzés; a fonetikus lejegyzés és hallástréning tematikájából pedig **a fonetikai reprezentáció, a mássalhangzó- és magánhangzó-szimbólumok**, a finom jelölés és a diakritikus jelek. (Azokat emeltük ki félkövérrel, amelyeket a válaszadó intézmények több mint 80%-ában kötelezőként tanítanak.)

A kötelezőnek tekintett témák közül – úgy gondolom – az **akusztikai** fonetikai területekre kell felhívni a figyelmet, amelyek a magyarországi fonetikaoktatásban máig nincsenek kellően reprezentálva, sőt azt is elmondhatjuk, hogy ezek a témák helyenként még csak említésszinten sem jelennek meg. Holott a beszédre vonatkozó ismeretekből kihagyni annak akusztikus jellemzőit olyan, mintha nyelvtanból nem tanítanánk meg a mondatelemzést, irodalomból a Nyugatot vagy biológiából a főemlősöket. Az akusztikum negligálásával olyan fonetikai ismeretektől fosztjuk meg a diákokat, amelyek hiányában a korszerű kísérleti és alkalmazott fonetikai eredmények megközelíthetetlenek maradnak a számukra.

A transzkripció lehetőségei közül Magyarországon a nemzetközi fonetikai jelölésrendszer oktatásának elterjedtségét sem tarthatjuk megnyugtatónak.

A kevésbé lényeges elemek az intézmények specializációit tükrözik. Ezeket a válaszadók több, mint 50, de kevesebb, mint 80%-a jelölte meg választható vagy kötelező elemként. Akusztikai fonetikából Fant forrásszűrő modellje tartozik ide; a beszédpercepció köréből a pszichoakusztika, a szegmentális és szupraszegmentális szintű kulcsok és egységek percepciója, a beszédpercepció modellek és a prozódia percepciója; a beszédképzés tárgyában a toldalékcső anatómiája és fiziológiája. Itt jelennek meg a nyelvelsajátítással, a beszédtechnológiával és a szociofonetikával-dialektológiával foglalkozó tárgyak; a módszerek és eszközök témaköréből pedig a beszédképzés vizsgálatának eszközei, a statisztikai módszerek és a beszédadatbázisok. A fonológián belül ide sorolódnak a szupraszegmentális, a taxonomikus és a generatív fonológia mellett az egyéb fonológiai elméletek (metrikus, auto-segumentális stb.); a transzkripció és hallástréning köréből pedig a szupraszegmentális szerkezet lejegyzése. Végül ebben a kategóriában jelennek meg a modern fonetika területei is.

Néhány helyen oktatják csak az alábbiakat: beszédpercepcióból a multimodális percepciót és a hallássérültek beszédpercepcióját; beszédképzésből a beszédprodukciónak a zavarait; a transzkripció és hallástréning témájából a patológus beszédtranszkripcióját; valamint olyan egyéb területeket, mint a fonetika idegen nyelvet tanulók számára és a fonetikatörténet.

A felmérést végzők arra is választ vártak, hogy az egyes intézményekben milyen oktatási formákat alkalmaznak az egyes témakörök esetén. A legáltalánosabb az előadás (több, mint 90%) szinte minden témánál, kivéve a transzkripciót és hallástréninget (itt csak 70%). A második leggyakoribb mód a gyakorlati munka, gyakran előadással kombinálva. A transzkripció és hallástréning esetében ez a vezető módszer (95%), más területeken 52–88%-ban fordul elő. Az önálló feldolgozás módszerét 40–50%-ban alkalmazzák, ez az arány nem változik témakörönként. Az internet sokkal kevésbé használatos az oktatásban (5–10%, bár ez az arány 1996 óta valószínűleg megváltozott). A válaszadók más oktatási formákat, módszereket, eszközöket is megneveztek, de ezeknek gyakorisága együttesen nem érte el az 5%-ot: audiovizuális módszerek (videoanyagok, audiokazetták), számítógépes oktatás, hallgatói kiselőadásokra épülő szemináriumok, problémamegoldó csoportok, laboratóriumi munka, terepmunka, alkalmi konferenciák.

Az itt bemutatott kérdéseken túl több más információt is begyűjtöttek a válaszadóktól (pl. az oktatók száma, a hallgatók száma a különböző oktatási szinteken – alapozó, törzskurzusok, illetve graduális és posztgraduális szinten; vagy az intézmények jövőbeli oktatási tervei, a tervezett módosítások stb.).

Végül azokat az ajánlásokat ismertetem, amelyeket a fonetikai munkacsoport ennek a felmérésnek az alapján állított össze az oktatás tartalmára vonatkozóan. Az ajánlások nem preskriptív szándékkal születtek, inkább a tudományos párbeszéd alapjául szolgálhatnak, amely alapján időről időre meg is kívánják azokat újítani. Három csillag jelöli az elengedhetetlenül szükségesnek, két csillag a bevezető jelleggel szükségesnek, egy pedig a periferiálisnak tartott anyagrészeket.

Táblázatos formában összegezve mutatom be, hogy milyen tartalmi struktúrát javasol a munkacsoport az önálló fonetikai, a nyelvészeti orientációjú és a filológia vagy nyelvszakos oktatásban. (A másik két kategóriához – a beszédtechnológiai és beszéd-nyelv terapeutaképzéshez – tartozó ajánlások is megtalálhatók a forrásokban: Bloothoof et al. 1998: 7–8. és <http://www.hlcentral.org/htmlengine.shtml?id=319>.) Az összehasonlíthatóság kedvéért: az első oszlop tartalmát tekinthetjük egy fonetika szak számára ajánlott követelményrendszernek (ehhez hasonló módon épül fel például az ELTE Fonetikai Tanszékének Kísérleti és alkalmazott fonetikai önálló programja), a második oszlop a magyar nyelv és irodalom szakon a Fonetika, Pszicholingvisztika, Szociolingvisztika és Nyelvjárás tan kurzusok elemeit tartalmazza.

Ajánlások a fonetika oktatásához. A stúdiumok elemei a különböző specializációkban

***	Oktatása elengedhetetlenül szükséges.
**	Az adott specializációban részt vevő hallgatók számára kiemelten fontos tudásanyag, de inkább csak bevezetőként vagy az alapozás szintjén tanítandó.
*	Csak ajánlott téma.

A stúdiumok elemei	Specializációk		
	Fonetika	Nyelvészet	Filológia
Beszédképzés			
Légzés	***	*	*
A gégefő anatómiája és fiziológiája	***	**	**
A zöngéképzés elméletei	***	*	*
A toldalékcso anatómiája és fiziológiája	***	**	**
Artikuláció (beszédhangok, elméletek)	***	**	**
Prozódia	***	***	*
Akusztikai fonetika			
Alapok	***	**	**
Fant forrásszűrő modellje	***	*	*
A beszédhangok akusztikus jellemzői	***	**	**
Szupraszegmentális eszközök	***	**	***
Beszédpercepció			
A hallási rendszer felépítése és funkciója	***	*	*
Pszichoakusztika	***	*	*
A szegmentális és szupraszegmentális szintű kulcsok és egységek percepciója	***	**	**
Beszédpercepció modellek	***	*	*
Multimodális percepció	**	*	*
A prozódia percepciója	***	*	*
Beszédelsajátítás			
A nyelvelsajátítás elméletei	*	*	***
A beszédpercepció fejlődése	*	*	**
A beszédprodukción fejlődése	*	*	**
Gyermekstúdiumok	*	*	*
Idegennyelv-elsajátítás	*	*	***
Beszédtechnológia			
Beszédszintézis	**	*	*
Beszédfelismerés	*	*	*
Beszédtechnológiai módszerek	*	*	*
Alkalmazások	*	*	*
Módszerek és eszközök			
A kutatási módszertan és a kísérlettervezés alapjai	***	*	*
A beszédképzés vizsgálata	***	*	*
Akusztikai elemzés	***	*	*
Statisztikai módszerek	***	**	*
Beszédatatbázisok	*	*	*
Fonológia			
Megkülönböztető jegyes elemzés	**	***	***
Szupraszegmentális fonológia	**	***	**

A stúdiумok elemei	Specializációk		
	Fonetika	Nyelvészet	Filológia
Fonológia			
Fonemikus analízis	**	***	**
Fonológiai folyamatok	**	***	**
Fonológiai reprezentációk	**	***	**
Szociofonetika/dialektológia			
Regionális változatok	**	***	***
Társadalmi változatok	**	***	***
Stilisztikai változatok	**	***	***
Nem fonetikai szempontok	*	***	***
Történeti vs. leíró	*	***	***
Sztenderdizáció és többnyelvűség	*	***	***
Transzkripció és hallástréning			
Durva transzkripció	***	***	***
Mássalhangzó-szimbólumok	***	***	***
Magánhangzó-szimbólumok	***	***	***
Finom transzkripció	***	***	***
Hangsúly- és dallamjelölés	***	***	***
Beszédpatológia			
A beszédpercepció zavarai	*	*	*
A beszédprodukción zavarai	*	*	*
A patológikus beszéd transzkripciója	*	*	*

Ha összevetjük ezt az ajánlást a magyar és idegen nyelv szakos fonetikaoktatási anyagokkal, nyilván sok hasonlóságot és sok eltérést is találunk, amelyek indokolhatók az eltérő célokkal, a különböző tárgyak egymásra épülésével, a hagyományok különbségével és sok minden mással. Úgy gondolom azonban, hogy a viszonyítás, az összevetés lehetősége mindenképpen fontos mind a hazai kollégákat, mind a külföldi oktatóhelyeket illetően, hiszen más szemléletet, módszereket, eszközöket, motivációkat ismerhetünk meg, amelyek egynémelyikét talán saját munkánkban is alkalmazni tudjuk.

SZAKIRODALOM

- Bloothoof, Gerrit et al. 1997. The Landscape of Future Education in Speech Communication Sciences. 1. Analysis. Led. Utrecht.
- Bloothoof, Gerrit et al. 1998. The Landscape of Future Education in Speech Communication Sciences. 2. Proposals. Led. Utrecht.
- <http://www.hlcentral.org/htmlengine.shtml?id=319>.

SUMMARY

Markó, Alexandra

Phonetics education in Europe

The major aim of Socrates Thematic Network on „Speech Communication Sciences” is to reflect on future directions in phonetics education and to initiate activities that promote desirable and needed developments. The Thematic Network started its work in 1996 and first made an analysis of the current state of education in Speech Communication Sciences in Europe. Building on this work, the working groups of the network made proposals on the outline and contents of academic studies in Phonetics, Spoken Language Engineering and for the Speech Communication component in Speech and Language Therapy. This paper presents (i) the most important results of the survey which summarized 89 institutions’ answers on aims, elements and tools of study (etc.) as well as (ii) the proposals for phonetics education with linguistics-oriented aims.

Az értelmezős szerkezet helye a szintagmák között II.*

9. Az értelmezős szintagmában megjelenő esetbeli egyezés kérdése

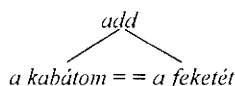
9.1. Mint ahogy arról korábban már volt szó, az értelmezős szerkezetben megjelenő azonos vagy hasonló toldalékolást a szakirodalomban **esetbeli egyeztetésnek** tartják, ahol szabályosan egyeztetjük az értelmezői bővítményt az értelmezett szóval, mégpedig számban és esetben (vö. például Károly 1962: 295; Rác 1968: 351; Kálmánné 1991: 368), s ez az esetbeli egyeztetés kapcsolja össze az értelmezős szerkezet tagjait.

9.2. Az előző fejezetekben nemcsak az **értelmező jelző voltát cáfoltuk** (mivel a szókapcsolatban nem jelenik meg a balra bővítéssel kifejezett jelzős nyelvtani viszony és az ezzel összefüggő morfématikus jelöletlenség a bővítményen), de azt is kimondtuk, hogy az értelmezős szerkezet **nem alárendelő szintagmaként** viselkedik (hiszen bár az értelmezőnek van viszonyjelölő toldaléka, viszonyragja nem az értelmezett szavához fűződő nyelvtani viszonyt jelöli). És ha egy szintagmában a tagok között **nincs nyelvtani viszonyítás**, akkor az a szintagma nem nevezhető alárendelő szintagmának. Az értelmező ugyanis nem alanya, tárgya, határozója az értelmezett szónak, akár milyen toldalékot is hordoz magán. Esetragja (névutója) mégis van (sőt még birtokjele is lehet: *Hozd be a gitárt, Gergőt, a fiamét!*), ez pedig gyakran – de nem szükségszerűen – megegyezik az értelmezett tag toldalékával. Az **esetbeli egyezés** azonban **nem feltétlenül egyeztetés** következménye az értelmezős szintagmában; a gyakorlatban **nem is mindig szabályszerű**, és előfordul, hogy csak részben (vagy egyáltalán nem) jelenik meg a szerkezetben.

9.3. Természetesen mindig létrejön az azonosság, ha az **alany** szerepét tölti be az értelmezett szó a mondatban, ilyenkor mindkét tag ragtalan, **alanyesetben** áll (vagyis zéróragos): *Zsófi, a nagyobbik lány moziban volt tegnap.* (Ugyancsak ragtalan az értelmező az értelmezettjéhez hasonlóan akkor, ha a névszói **állítmány** kap értelmezőt: *Ő Rebeka, egy régi kedves tanítvány.* Ebben az esetben azonban a névszó segédigével bővül az állítmányi funkció „igényei” szerint, a fenti példában a segédige a kijelentő mód, jelen idő, E/3. sz. következtében zérófokon van.)

9.4. Ha a mondat **tárgyának** van értelmezője, rendszerint az is felveszi a tárgy ragját, vagyis **tárgyesetbe** kerül: *Hívjuk meg Tamást, a fenti szomszédot is!; Könyvet, hármat is olvasott egyszerre.* Előfordulhat azonban, hogy csak az egyik tag (leginkább az értelmező) kap tárgyragot: *Add a kabátom, a feketét!* A mondat tárgya zéróragos főnév (az E/1. sz. birtokos személyjel jelenléte teszi lehetővé számára a tárgyi mondatrészszerepben való megjelenést), vagyis az értelmezője nem egyeztetődik vele, mivel annak tárgyragja van. Mindkét tag felel azonban a *Mit adj?* kérdésre, vagyis mindkettő azonos módon, tárgyként kapcsolódik az igei állítmányhoz.

Ábrázolása ennek megfelelően:

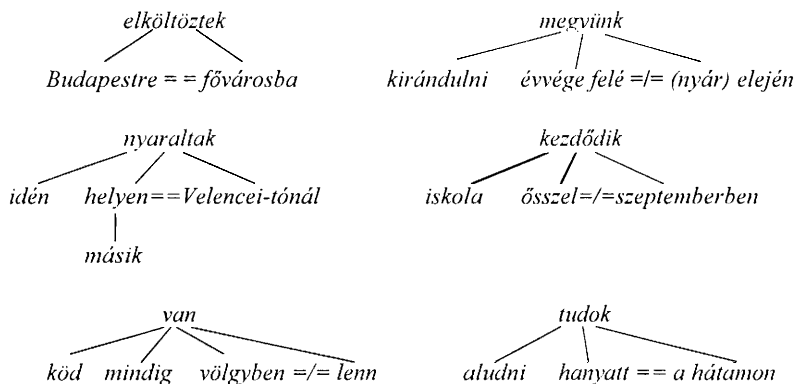
* Az I. részt lásd a Nyr. 2003. évi 4. számában.

Mondatunkban a két tárgy szoros kapcsolatban áll egymással, ugyanarra a jeltárgyra vonatkoznak, közöttük azonosság (*a kabát = a fekete kabát*) állapítható meg.

9.5. Ha a mondat **határozója** kap értelmezőt, ez gyakran megegyezik a toldalék alakját tekintve az értelmezettel (ragos névszói, főnévi – ez lehet alkalmilag főnevesült szóalak is – szerkezettagok tehát esetalakjukat tekintve ilyenkor azonosak egymással): *Sokat beszélgettünk a filmről. a tegnap estiről* – delatívus; *Gergő szeret együtt lenni Áronnal, a barátjával* – instrumentális (eszközhatározói eset). A főnévi viszonyragot potenciálisan megkaphatja határozószó is, akár az értelmezett, akár az értelmező szerepében jelenik meg: *A közelbe, a szomszéd utcába* – illatívus – (*a szomszéd utcába, a közelbe*) *költöztek a barátaink*. Ha a határozót névutós névszó fejezi ki, az azonos névutót a szóismétlés elkerülésére rendszerint csak az értelmező után tüntetjük fel (ezt azonban már nem nevezhetjük esetbeli egyezésnek, sőt nem is soroljuk a névszóragozásba, mivel túlságosan kitérítaná a ragozás kereteit, vö. Balogh 2000: 192): *Hétfvén sok mindent vásároltak a család, a rokonok részére*.

A viszonyító eszközök azonban **különbözök** is lehetnek: *Elköltöztek Budapestre* (sublatívus), *a fővárosba* (illatívus); *Kirándulni évvége felé* (névutó), *a nyár elején* (superessívus) *megyünk*; *Egy másik helyen* (superessívus), *a Velencei-tónál* (adessívus) *nyaraltak az idén*. Sőt határozószó is megjelenhet a szintagmában: *Az iskola ősszel* (határozószó), *szeptemberben* (inessívus) *kezdődik*; *A völgyben* (inessívus), *lenni* (határozószó) *még mindig kód van*; *Aludni csak hanyatt* (határozószó), *a hátamon* (superessívus) *tudok*. Ez utóbbi példákban sem beszélhetünk esetbeli egyezésről, hiszen az esetet az esetrag képviseli, az esetalakot az esetrag hozza létre, tehát ha az esetrag nem ugyanaz (vagy nem jelenik meg: *az esemény csütörtökön, [két] napja történt*), akkor az eset is más.

Másrészt a határozószós, névutós példákban viszonyrag híján nem is határozható meg az eset, tehát az esetbeli egyezés ezekben sem valósul meg. A szakirodalomban felvetődik ilyenkor az értelmi egyeztetés vagy fél-egyeztetés kérdése (vö. Rácz 1991: 37–8), ez az „áthidaló megoldás” azonban az esetbeli egyeztetés szempontjából nem elég meggyőző, sőt nagy valószínűséggel egyáltalán nem is létezik. Az a tény ellenben, hogy a szerkezettagok az irány tekintetében megegyeznek, tehát hogy mindkettő ugyanarra a *hol?*, *hova?*, *mikor?*, *hogyan?* stb. kérdésre válaszol, azt mutatja, hogy ezek a tagok egyformán hely-, idő- vagy állapothatározók, azonos módon kapcsolódnak fölrendelt tagjukhoz, az igei állítmányhoz. Ábrázolásuk tehát (ez a == jel ezen szerkezetek tagjai között is az azonosítás jelölése szolgál, bár teljes azonosítás nem minden szerkezetben fordul elő, vö.: !=/=:)

9.6. Az alannyal és a tárggyal ellentétben – amelyeket tipikusan alanyesetű, illetve tárgy-esetű főnév szokott kifejezni – a határozói mondatrészt, a **határozókat nem lehet** úgynevezett **határozói esetekkel jellemezni**. Nyelvünkben az egyes határozófajták létrehozásának számos le-

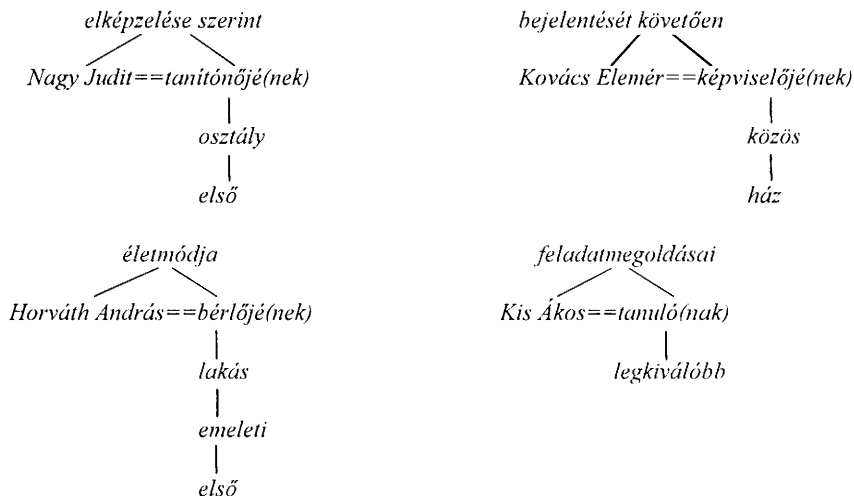
hetősége van (ragos vagy névutós névszó, névmás, határozószó, igenév stb.), ugyanakkor egy főnév bármelyik határozói esetalakja többféle határozó megalkotására is alkalmas (például: *felmászik a házra* – helyhatározó; *pénzt költ a házra* – célhatározó; *a házra gondol, vágyik egy szép házra* – aszemantikus határozó stb.). Hogy pontosan milyen határozó lesz az adott szóalakból, az a határozós szintagma alaptagjának és bővítményének, a határozóragos névszónak a konkrét kapcsolatán múlik. A kapcsolat lehet szemantikai tartalmú, például hely-, idő-, mód-, állapotahatározós stb. viszony, de aszemantikus vonzat is; és kifejezhető a főnév többféle esetalakjával. A magyarban a határozói esetek száma nagy, jóval több esetet foglal magában, mint bármelyik indoeurópai nyelv (vö. Balogh 2000: 195–204). Ebből következően az egyes határozófajták nem jellemezhetők egy-egy határozói esettel, mivel egy konkrét határozó kifejezőeszközei között többféle esetalak is szóba jöhet. Különbséget kell tehát tenni a határozói viszony vagy funkció és a határozói esetalak között, mivel ezek között nyelvünkben nincs pontos megfelelés (vö. Kiefer 1987: 481). Így például a helyhatározós viszony kifejezhető: *-ba/-be* (illativus); *-ban/-ben* (inessivus); *-ból/-ből* (elativus); *-ról/-ről* (delativus); *-n/-on/-en/-ön* (superessivus); *-ra/-re* (sublativus); *-tól/-től* (ablativus); *-nál/-nél* (adessivus); *-hoz/-hez/-höz* (allativus); *-nak/-nek* (dativus); *-ig* (terminativus) ragos főnévvel (valamint névutós névszóval, határozószóval, illetve névmással). (Vö. Keszler 2000: 432–3.)

9.7. A jelzőkhöz járuló értelmezők körében az esetbeli egyeztetés a főnévi szófajú birtokos jelzővel és értelmezőjével kapcsolatban merülhet fel. (Hiszen a tipikusan melléknévi minőségjelzőnek, mennyiségjelzőnek, amelyek mindketten minősítést fejeznek ki, nincs viszonyjelölő ragjuk. Vö. Keszler 2000: 354; Laczkó 2000: 47.) A birtokos jelző ragja, a *-nak/-nek*, a dativusi esetrag, ez azonban nem kötelező a birtokos jelzős szerkezetben, mivel ragtalan főnév (azaz a nominativusi alak) is betöltheti ezt a mondatrészszerkezetet: *a fiúnak a kutyája*, *a fiú kutyája*. (Ezért nincs a magyarban genitivusi eset, mert a magyar főnévnek nincs olyan speciális esetalakja, amely birtokos jelzői szerepét és csak azt jelölné. Vö. Kiefer 1987: 481.) Értelmezős szerkezetben szerencsés egyformán alakítani az értelmezőt és az értelmezettet, mindkettőt ragtalanul hagyni, vagy mindkettőre kitenni a ragot. Nyelvművelő kézikönyveink is ezt a megoldást ajánlják, és jobbik megoldásnak tartják a ragos változatot, mivel az a félreérthetelenebb típus, vö. „*Itt van Sárinak, az unokahúgomnak a lánya*” és „*Itt van Sári, az unokahúgom lánya*” (Károly S. példája, 1962: 309).

Mégis, a szabály ellenére a **beszélt nyelvben** manapság gyakran **elmarad az egyeztetés**, ezt a nyelvművelő irodalom „felemás egyeztetésnek” nevezi, pedig véleményem szerint itt nincs is szó egyeztetésről: *Nagy Judit(Ø)*, *az első osztály tanítónőjének elképzelése szerint*; *Kovács Elemér(Ø)*, *a ház közös képviselőjének bejelentését követően*; *Horváth András(Ø)*, *az első emeleti lakás bérletjének életmódja*. Ezekben a példákban az értelmezett szó, a birtokos jelző nominativusban áll, az értelmező pedig egy újabb birtokos szerkezet tagjaként jelenik meg, ahol – mivel saját magának is van már egy birtokos jelzője – dativusi esembe kerül, ezzel egyértelműen jelölve azt, hogy ő is birtokos jelzői szerepet lát el. Vagyis **nem a saját értelmezett tagjának az alakját másolja**, hanem csak **azonos funkcióba kerül vele**.

Még olyankor is előfordul az említett „felemás egyeztetés”, amikor az értelmezőnek nincs is saját birtokos jelzője: *Kis Ákos*, *a legkiválóbb tanulónak a feladatmegoldásai*, ebben a példában is a birtokos jelzői funkció jelölésére szolgál az esetrag megjelenése. Mivel mindkét esetalak alkalmas a kérdéses jelzői szerep kifejezésére, ezért egyre terjed, és lassan már fel sem tűnik, elfogadhatóvá válik a szerkezet. Más a helyzet természetesen akkor, amikor félreértésre ad okot a kifejezőmód, vagyis a korábbi akadémiai nyelvtanbeli mondat a következő változatban: „*Itt van Sári, az unokahúgomnak a lánya*”.

A fenti példák ábrázolása:

Az értelmezős szerkezetbe kerülő birtokos jelzők is azonosító viszonyban vannak egymással, mivel ugyanazt a személyt (dolgot) jelenítik meg, vagyis ugyanarra a jeltárgyra vonatkoznak.

9.8. A nyelv művelő irodalom is kitér arra, hogy az értelmezős szerkezetben az egyeztetés nem mindig feltétlen alaki azonosságot jelent, hanem csak azt, hogy a toldalékok mondattani szerepe ugyanaz (vö. Tompa 1980: 558; Grétsy–Kemény 1996: 154). A nem feltétlen alaki azonosság az esetbeli egyeztetés terén valójában **nem egyeztetést** jelent. Az azonos mondattani szerepre utaló eltérő viszonyító elemek (toldalékok, névutók stb.) csupán az azonos mondatbeli funkciót jelezhetik.

10. Az értelmező megjelenése a mondat szerkezetében

10.1. Az értelmezőnek az értelmezettjével megegyező mondatrészi szerepe, nem alárendelő szintagma volta még egy fontos következménnyel is jár. Míg a jelző csak szerkezetszintű mondatrészi lehet, addig az értelmező a mondat bármelyik szintjén megjelenhet. A korábban, a 8. pontban bemutatott mondat szerkezeti ábrák azt mutatják, hogy azokban a példákban az értelmező sokkal természetesebben jelenik meg mondat szinten, mint szerkezetszintű (vagyis jelzői) bővítményként.

A **mondat szinten való megjelenést** támasztja alá az a jelenség is, hogy bizonyos esetekben az alany, illetve a tárgy **értelmezője irányíthatja az állítmány egyeztetését** (vö. Rác 1968: 251; 1991: 19–20), amit jelzőként – megítélésem szerint – az értelmező bizonyosan nem tehetne meg. Az alany-állítmányi viszonyban ugyanis az alany szabja meg az állítmány egyeztetését. Az igei állítmány ragozását még a tárgy személye és határozottsága is befolyásolja, jelző azonban nem kerülhet ilyen kapcsolatba vele. Például: *Ági és Panni, az újonnan jött osztálytársak hamarosan beilleszkedtek az osztályközösségbe* – egyes számú alanyok, többes számú értelmező – többes számú állítmány. *Két diákot, Nagy Jósikát és Kis Pistát behívták az igazgatói irodába* – határozatlan tárgy – 3. személyű határozott tulajdonnévi értelmező – határozott ragozású állítmány.

10.2. Előfordul, hogy a magyarban szerkezetszintű tárgy is hatással van az igei alaptag egyeztetésére (pl.: *El akarom adni a házat*), ez azonban egy főnévi igenévi tárgyon keresztül kapcsolódik az állítmányhoz. A 3. személyű határozott tárggyal (és itt a szerkezetszintű bővítmény tárgy volta a fontos tényező) rendelkező szerkezetes igenévi tárgy a 3. személyű határozott tárgy kifejezési módjai közé tartozik (vö. Balogh 2000: 416–7).

10.3. Nem mond ellent a fentieknek az a jelenség, hogy közömbös viszonyú elemek között is létrejöhet egyeztetés, például a *nekem már mennem kell* típusú példában, ahol az állítás és az állítás vonatkoztatottja, vagyis a cselekvéshordozó egyeztetődik egymással, utalva ezzel a köztük lévő logikai kapcsolatra. A mondatrészszerkezeteket tekintve a részeshatározóként megjelenő cselekvőhöz igazodik az alany szerepét betöltő főnévi igenév személyragja. Mindkét tag az állítmány bővítője, mondatszintű elemek, egyeztetésük azonban nem kötelező, a *nekem már menni kell* forma is tökéletesen grammatikus.

Természetesen jelző is irányíthat egyeztetést, a birtokos jelzős szerkezetben: *az én könyvem*.

11. Az értelmező megítélése a szakirodalomban

11.1. A szakirodalomban korábban, az értelmező státusáról igen éles vita folyt, s ennek során éppen a fentiekben említettek alapján jutott néhány kutató (pl. Deme László 1962; Jakab István 1977, 1978) arra a következtetésre, hogy az értelmezős szerkezet tagjai közötti viszony sokkal inkább mellérendelő, mint alárendelő jellegű. Sőt, a dolgozat elején említett akadémiai nyelvtanban, amely jelzős, tehát alárendelő szintagmaként itéli meg az értelmezős szerkezetet, a **Tompa József** által írt jelzőfejezetben ezt (is) olvashatjuk róla: „Az értelmező és jelzett szava a maga kettős viszonyragjával (névutójával) és hangsúlyával mintegy **külön-külön ugyanazon mondattani viszonyban van a velük kapcsolatos további mondatrészekkel** [kiemelés tőlem B. J.], s így a többtagú (halmazott) mondatrészekkel – mellérendelő szó szerkezeti tagokkal – rokon alakulat ...” (Tompa 1962: 261–2). A szórendi fejezetben **Deme László** pedig így nyilatkozik: „(a minőség-, mennyiségjelző) ha hátravetve **értelmező jelzővé** válik, akkor szórendi szempontból **nem jelző többé, hanem a jelzett szóval azonos minőségű megismételt mondatrész** [kiemelés tőlem B. J.]; tehát például második tárgy ebben: *Veszek neki csizmát, pirosat ...*” (Deme 1962: 483).

11.2. Figyelemre méltó, érdekes álláspontot képvisel **Elekfi László** korábban már idézett tanulmányában, aki bár nem tartja az értelmezőt jelzőnek, említett munkájában leszögezi, hogy az értelmező azért „bizonyos rokonságot mutat a jelzővel”. Mivelhogy „nem tartozik olyan szorosan egy tagba a jelzett főnévvel, hanem mintegy külön állításként, [...] csak objektív értelme szerint tartozik hozzá, a mondatrészek szubjektív elrendezése szerint elválik tőle ...”.

Dolgozatából úgy tűnik, hogy az értelmezőt különállónak tartja valamennyi korábbi mondatrésztől, hiszen ezt írja róla: az értelmező „vagy állítmányt kíván, vagy magához az állítmányhoz csatlakozik és vele együtt alkot értelmezős szerkezetet. Ilyenformán az értelmező mintegy közbülső helyen áll a jelző és az állítmány közt, de sem az egyikkel, sem a másikkal nem azonosítható” (Elekfi 1957: 113).

A főnév és a vele kapcsolatos minőség-, mennyiség-, illetve birtokosfogalom viszonyának mondatbeli megjelenési lehetőségeit többféleképpen jellemzi a tanulmányban: **1. jelzős viszonyként**: *piros rózsza; huszonöt dió; Péter tolla*; **2. értelmezős viszonyként**, mint jelzett szó és melléknévi, számnévi, birtokos-értelmező: *a rózsza, a piros (virít); ez a dió, huszonöt (volt a tálban); az a toll, a Péteré (nagyon jó)*; **3. predikatív viszonyként**: *a rózsza piros, a rózsza piros; a dió huszonöt, a dió huszonöt; a toll Péteré, a toll Péteré* – ez utóbbi esetekben az alany-állítmány megítélését a hangsúlyozástól teszi függővé, tehát itt kétféle lehetőség is van (114–5, 116–7). Az *ez az ember az apám* (ez az ember az apám) **predikatív szerkezet** jelzős szerkezetként nem szokott előfordulni, csak **értelmezőként**: *ez az ember, az apám, nagyon szorgalmas* (127).

Az értelmező mondatrészi szerepe egyértelműen nem válik világossá, csak értelmezőként említetik meg a cikkben (bár az általános jellemzésben Elekfi László a jelzőhöz közelinek tartja, annak ellenére, hogy kimondja: nem tekinti jelzőnek), a fenti **2. viszony** megjelölése alapján (jelzett szó és értelmező) azonban mégiscsak a jelző (?) kívánkozik a jelzett szóhoz (bármennyire is mögé kerül). Ebből kiindulva alárendelő szerkezetnek tekinthetjük az értelmezős szintagmát a szerző meg-

ítélése szerint. Ebben az esetben viszont a szerkezettagok közötti grammatikai alá-fölrendeltségi viszony (és annak jelöltsége) kelthet hiányérzetet az olvasóban.

11.3. Károly Sándor az értelmezőről írott, jól ismert monográfiájában (1958) közvetlen homogén viszonyú szerkezetnek nevezi az értelmezős szerkezetet, s megkülönbözteti a közvetett homogén viszonytól, azaz a mellérendeléstől.

11.3.1. Nagyon szemléletesen a következőképpen fogalmazza meg a mellérendelő szintagma és az értelmezős szerkezet tagjai közötti kapcsolat különbségét: „Míg [...] a halmazott mondatrészekben a tagok azért egyenlők, mert egyszerre kerülnek azonos jellegű függési viszonyba, az azonosító szerkezet tagjai azért kerülnek azonos jellegű függési viszonyba, mert egyenlők” (Károly 1958: 20). Vagyis az **azonos jellegű függési viszonyt**, tehát az értelmezőnek az értelmezett szó fölérendelt tagjához való hasonló kapcsolatát ezzel már Károly Sándor is elismeri. Mégis az azonosító szerkezetet bemutató ábrában elsikkad a megfogalmazásban szereplő azonos jellegű függési viszony. Ábrája ugyanis a következő:

Ahol X = az A kapcsoló (azaz fölérendelt, vagyis alap)tagja; A = az X kapcsolt tagja (vagyis bővítője) és a B kapcsoló tagja. De a B -t már nem köti össze az X -szel, pedig a megfogalmazásból ez következne. Vagyis talán helyesebb lenne így az ábra:

Mivel a halmazott mondatrészeket meg így ábrázolja:

Ahol X = közös kapcsolótag vagy az alany-állítvány szerkezet egyik tagja, az $A = B$ pedig azt jelenti, hogy azonos értékű tagokról van szó, amelyek egyformán kapcsolódnak az X alaptagjukhoz.

11.3.2. Károly különbséget tesz az úgynevezett érintkezést kifejező (ezek tulajdonképpen a jelzőknek megfeleltethető) és az azonosságot kifejező értelmezők között, az ezekben a szerkezetekben megvalósuló fogalmi viszony és a mondatfunkció szempontjából. Az érintkezést kifejező értelmezős szerkezetet mindkét szempontból alárendelésnek tartja; ezzel szemben az azonosságot kifejező értelmezős szintagmát csak a mondatfunkció szempontjából veszi alárendelésnek, a fogalmi viszony szempontjából ellenben mellérendelésnek ítéli. Tehát csak **tartalmilag ismeri el az azonossági viszonyt mellérendelésnek**, de nem fogadja el mellérendelő szintagmaként. Elsősorban annak alapján, hogy az értelmezős szerkezet „nyelvtani szinonimikus kapcsolatban van” az alany-állítványi viszonytal, vagyis átalakítható alany-állítványi kapcsolattá. Ez az átalakíthatóság azonban elképzelhetetlen a kapcsolatos, az ellentétes, a választó vagy az oki viszonyt kifejező szerkezetek esetében (vö. Károly 1978: 46–50). Ez valóban így van, de akkor felmerül a kérdés, hogy miért sorolják a nyelvtenok a mellérendelő kötőszós azonosítást a kifejtő magyarázó mellérendeléshez, hiszen az alany-állítványból való levezetés ezzel a szerkezettel kapcsolatban is előfordulhat (*Megérkezett Pista, azaz a barátom – Pista a barátom*). Sőt, ez utóbbi példa értelmezős kapcsolatból is létrejöhet egyetlen kötőszó hozzáadásával (*Pista, [azaz] a barátom*). Vagyis ha az alany-állítványi

kapcsolatból való levezetés nem jellemző a mellérendelő szintagmákra, akkor a **mellérendelő kötőszós azonosítás sem lehet mellérendelő szintagma**.

11.3.3. Károly Sándor is kitér arra említett, 1958-as dolgozatában, hogy a közvetlen homogén viszony (az azonosság) szerkezeteinek tipikus kifejezőeszközei között az esetegyeztetés, a sorrend, a szünet és a külön hangsúly mellett az esetleges kötőszó (az *azaz*, *vagyis* kötőszókat említi) is megjelenhet (Károly 1958: 13). Ugyanakkor a tanulmány egy másik helyén utal az értelmezős szerkezet tagjainak közvetlen kapcsolatára, s ezt a közvetlen kapcsolatot úgy jellemzi, hogy a **két tag „közti viszony az egyenlőség jelével fejezhető ki”**. A két tag „egymással egybeesik, egymással azonos. Nincsenek a feltételezettség viszonyában egymással, egyik sem tételezi fel a másikat, **egyneműek, homogének**, egynemű fogalmakat fejeznek ki ... **Viszonyuk ... azonosítás**. [Kiemelés tőlem B. J.]” (Károly 1958: 6.)

A főnévi azonosító szerkezetek mellett (melyeknek alany-állítmányi mondatfunkciójuk is lehet) megemlíti az úgynevezett sajátos azonosító szerkezeteket (melyekből nem hozható létre alany-állítmány), erre a második típusra a következő példákat említi: *tanítani, azaz oktatni; jófejjű, azaz okos; benn, a szobában* (13). Később az „értelmező, értelmezés” elnevezést is bírálja, s helyette inkább az „azonosítás” műsót tartaná jobbnak a szerkezet jelentéstartalma alapján (28).

Károly Sándor tehát minden lényeges szempontot megemlít munkájában az értelmezős szerkezettel kapcsolatban, és ennek ellenére mégis jelzős szerkezetnek tartja. Pedig az általa felsorolt tulajdonságok segítségével tulajdonképpen ő maga jelöli ki a helyét a szintagmák között.

12. Az értelmezős szerkezet tagjainak egymáshoz való viszonya

Az említett sajátosságoknak a figyelembevételével megállapítható, hogy az értelmező és az értelmezett kapcsolata egészen **különleges kapcsolat**, mely nem hasonlít az alárendelő szintagma tagjainak a viszonyára.

12.1. Az értelmezős szerkezetek tagjainak a szófaji természete hasonló, gyakran azonos szófajúak, mégha ez az **értelmezői tagnál** csak a szóelőfordulás **aktuális szófaját** jelenti is. Az értelmezői tag toldalékai, melyek az értelmezett szó viszonyító eszközeivel azonos vagy hasonló funkciót fejeznek ki, megjelenésükkel mindenképpen ennek **esetleges alkalmi szófajváltását** is jelölik (*Vettem rétest, mákos rétest – Vettem rétest, mákosat*). Ennélfogva a konkrét szóelőfordulás az őt létrehozó szóalak alapján az adott helyzetben nem eltérő disztribúciójú, mint az értelmezett szó. Vagyis ebben az alakban, ezekkel a toldalékokkal a szóalak ugyanolyan társulási képességekkel rendelkezik és jellemezhető, mint értelmezett szava (*vettem finom rétest – finom mákosat vettem*). Tehát az értelmezős szerkezet disztribúciója bármely tagjával megegyezik; a szintagma maga bármelyik tagjával helyettesíthető; így bármelyik tag kihagyható belőle (természetesen a szövegkörnyezettől függően). Az értelmezett tag nem kívánja meg az értelmező jelenlétét, nem írja elő jelentéstípusát, valamint alakját sem. (Az értelmező ellenben kötve van az értelmezett szóhoz, mivel értelmezett tag nélkül nincs értelmező.) A szerkezet tagjai közül nem lehet kérdezni egyik tagról a másikra, esetleg a minősítő értelmezőre az értelmezett taggal (*Rétest, milyet/mennyit hoztál?*).

A tagmondattal való kifejezhetőség szempontjából is egyformán viselkednek a szerkezet tagjai. A következő példákban mindkét tag megjelenhet mellékmondatos formában: *Dorka és Zsuzsi a legjobb barátaid, azok, akikkel végre jól érzed magad!* – *Dorka és Zsuzsi azok, akikkel végre jól érzed magad, a legjobb barátaid*.

Az értelmező és értelmezett szava a mondatnak egyazon szintjén található, és azonos mondatrészi szerepet is töltenek be. Vagyis a mondat egy mondatrészszerkezetében két, egymással értelmezős, azonosító kapcsolatban lévő szó jelenik meg.

12.2. A felsorolt tulajdonságok alapján **inkább a mellérendelésre hasonlít** az értelmezős szerkezet tagjainak a viszonya. Emellett viszont lényegesen el is tér a tipikus mellérendelő szint-

tagmáktól. Az értelmező és az értelmezett között gyakran megvan a lehetőség az alany-állítmányi kapcsolat létrehozására, ez pedig abból következik, hogy a szerkezet két tagja a valóságnak ugyanarra az elemére, ugyanarra a jeltárgyra vonatkozik, közöttük az azonosság viszonya állapítható meg. Tehát esetükben **csak a nyelvi jelek halmozódnak**, ezek ugyanannak a denotátumnak a különféle megnevezései. Ebben lényegesen különböznek a mellérendelő szintagmától, ahol a szerkezettagok külön jeltárgyakra is utalnak.

13. Az értelmezős szintagma típusa

13.1. Az értelmezős szerkezet tehát **sajátos átmeneti szerkezet** az alárendelő és a mellérendelő szintagmák között, hiszen egyikhez sem sorolható, mivel mindkettőre érvényes tulajdonságokkal is jellemezhető. Tulajdonképpen egy harmadik típusú szintagmát képvisel. A szerkezetfajtát Károly Sándor alapján **azonosító szintagmának** is nevezhetjük. (Ezt az elnevezést ajánlja Dér Csilla is – az értelmezőről készült – dolgozatában: 1999, 2001.) Mivel azonban az értelmezés szélesebb körű, mint az azonosítás, hiszen nemcsak teljes azonosítást jelenthet, hanem minősítést, tulajdonítást, részleges értelmezést, esetleg helyesbítést is, ezért talán szerencsésebb **értelmezős-azonosító** szerkezetnek nevezni a szintagmacsoportot.

A szerkezettípust mindenekelőtt főnevek (ezek lehetnek természetesen nemcsak lexikai főnevek, hanem csak alkalmilag, a szerkezetben főnevesült szavak) hozzák létre, amelyek általában (a mondatrésztől is függően) esetbeli, számbeli egyezést mutatnak. De rajtuk kívül más szófajok (igék, igenevek, határozószók, melléknévek stb.) is alkothatnak sajátos azonosító szerkezeteket, amelyek az értelmezés (esetleg helyesbítés, kifejtés stb.) vagy az azonosítás mozzanatát tartalmazák. Valamennyi típus kapcsolódhat **értelmező, azonosító kötőszóval**.

13.2. Ennek megfelelően a mellérendelő szintagmák közül az értelmezős-azonosító szintagmákhoz kerülnek az úgynevezett mellérendelő kötőszós azonosító szerkezetek, melyek – az azonos denotátumra való vonatkozásuk miatt – eddig sem igazán illettek bele a magyarázó mellérendelésbe. Így a **magyarázó mellérendelés csak az okadó magyarázó típust** tartalmazná, ami a következőképpen épjen a fordítottja.

14. Szintagmák a mai magyar nyelvben

A fentiek alapján a szintaktikai típusú szószerkezetek a következőképpen alakulnak a mai magyar nyelvben:

A) Alárendelő szintagmák (grammatikai alá-fölrendeltségi viszony)

Típusok: alanyos, tárgyias, határozós, jelzős alárendelés; illetve igei, főnévi, melléknévi (számnévi), határozószói, igenévi, névmási alaptagú szerkezetek

B) Mellérendelő szintagmák (logikai viszony a szerkezettagok között, mely grammatikai formában a kötőszó segítségével jelenik meg)

Típusok: kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető, okadó magyarázó szerkezetek

C) Értelmezős-azonosító szintagmák (az azonos mondatrészi szerepet betöltő szerkezettagok közül a második tag értelmezi, más fogalmi kategóriával – kiegészítő tulajdonsággal, helyesbítő, pontosító vagy azonosító jelleggel, esetleg a részlegesség kifejezésével – jellemzi az értelmezettet)

A szintagma fajtái:

1. **minősítő értelmezős szerkezet** (a szerkezettagok között megjelenhet a *mégpedig* kötőszó): *Szeretem a rétest, az almásat; Újságot, egyszerre hármat is vett.*
2. **tulajdonító értelmezős szerkezet** (itt is szerepelhet a *mégpedig* kötőszó): *Hozd be a gitárt, Gergőét!*
3. **azonosító értelmezős szerkezet** (a szintagma tagjainak jelentésköre teljesen azonos): *az, vagyis* kötőszóval is állhat:
 - a) **főnévi azonosítás:** *Találkoztam Virággal, a tanítványommal.*
 - b) **„sajátos azonosítás”** (nemcsak főnevek között): *Fenn, a dombon még mindig van hó; Holnap tanulnom, azaz olvasnom kell; Egész nap csak énekeltek, táncoltak, vagyis mulattak.*
4. **pontosító-helyesbítő értelmezős szerkezet:** *vagyis, illetve* kötőszóval is: *Fehér, vagyis krémszínű függőnyt vettünk.*
5. **egész-rész viszonyt mutató, részleges értelmezős szerkezet:** (az értelmező az értelmezettben megjelölt személyeknek, dolgoknak csak egy részét; esetlegesen egy kiemelt, megkülönböztetett típusát, csoportját jelöli meg), több fajtája lehetséges:
 - a) a szerkezet tagjai között **nincs teljes azonossági** viszony: *Az ELTE BTK magyar tanszékei Budapesten, (mégpedig) az Astoriánál vannak.*
 - b) az értelmezett szó jelentéstartalmának **csak egy részét kifejező, köztük, benne** névmással kapcsolt típus: *az ELTE szakemberei, köztük a bölcsészet képviselői*
 - c) **kiemelő értelmező:** *főleg, elsősorban, különösen, mindenekelőtt* kapcsolóelemmel: *a megye területein, főleg a városokban; a közönség, elsősorban a fiatalok*
 - d) **példaadó értelmező:** *például, mint* kötőelemmel: *az élelmiszeripari termékek, például a sonka, a szalámi; egyes kerületekben, mint a II. kerületben*
6. **mint-es értelmező:** *a hűgomat mint orvost keresték tegnap; bátyámat mint tanút hívták be*

15. A mint-es értelmező

Az előző pontban lévő felsorolás – amely az értelmezői típusokat mutatta be – megemlíti a *bátyámat mint tanút hívták be* szerkezetet is, mint amelyik egyik fajtája az értelmezős szintagmának. Itt is valójában egy denotátumnak a különböző megnevezéseiről van szó, a halmozott nyelvi jelek számban és esetben megegyeznek. Közöttük azonban megjelenik a *mint* segédszó.

15.1. A *mint* eredetileg kötőszó, ezért a *mint* kötőszós mondatrész eredetileg állapothatározói mellékmondat, de a fenti szerkezetben már teljesen elvesztette mellékmondatjellegét. A *mint* viszonzó a mögötte álló főnév részeként jelenik meg, teljesen beleolvad annak intonációs egységébe, s egy hangsúlyos határozóhoz hasonlóan az igeikötőt az ige mögé rendeli. *A bátyám mint tanú (vett részt a tárgyaláson)* típusú szókapcsolatban alanyesetű főnevet kapcsol a *mint* viszonzó, ezt a *mint*-et prepozícióként kezeli a MGr., a *mint*-tel kapcsolt főnevet pedig essivusi állapothatározónak tartja (Keszler 2000: 436), mivel a *mint tanú* szókapcsolat a *tanúként* ragos főnévvel felcserélhető. Így a *bátyám mint tanú* szerkezet állapothatározós szintagmaként jelenik meg a határozói fejezetben.

15.2. Az említett megoldás, tehát a *mint*-tel kapcsolt mondatrész határozónak való minősítése első pillantásra akkor is kézenfekvőnek tűnik, ha a főnevek valamilyen esetragot kapnak (bár az alanyesetben is szerepel rajtuk a Ø viszonyrag). A kiinduló példában *tárgyragosak* a szerkezet tagjai: *Bátyámat mint tanút hívták be*. Joggal merülhet fel azonban a kérdés, hogy hogyan válhat egy tárgyragos főnév (ami nem határozói értékű tárgy) állapothatározóvá egy viszonzó segítségével (ráadásul a magyarra egyáltalán nem jellemzően egy előjárósóként viselkedő viszonzóval). Jóllehet, a fenti példa valóban helyettesíthető a *bátyámat tanúként hívták be* változattal, mivel a *mint tanút* – a főnév tárgyragja ellenére – valóban megfelelni látszik a *tanúként* állapothatározónak.

15.3. De kaphat a *mint*-es szerkezet másféle viszonyragot is, például **határozóragot**: *A bátyámmal mint tanúval jelentem meg a tárgyaláson*. Itt már mást jelent, ha a *-ként* ragos főnévvel helyettesítjük a *mint*-tel bevezetett mondatrészt: *A bátyámmal tanúként jelentem meg a tárgyaláson* – ebben a mondatban a *tanúként* a beszélőre vonatkozik, vagyis a mondat alanyára, nem pedig a *bátyámmal* társhatározóra. Dativusrag is járulhat a főnevekhez: *Bátyámnak mint tanúnak küldték az idézést a bíróságról* – itt az előzőnél elfogadhatóbb, bár nem teljesen meggyőző a *mint tanúnak* szerkezetet *tanúként*-ra felcserélni: *?Bátyámnak tanúként küldték az idézést*; illetve *Bátyámnak mint tanúnak a vallomása sokat segített az ügy felderítésében* – birtokos jelzőként egyáltalán nem lehetséges a helyettesítés: **Bátyámnak tanúként a vallomása sokat segített*.

15.4. A fenti példák azt mutatják, hogy egy már meglévő, viszonyraggal megjelölt főnévi mondatrészszerép nemigen válhat más típusú funkcióra. A *mint*-es szerkezetekben a **rag által kijelölt pozíció** a szerkezet mindkét tagjára érvényes. A mondatrészi szerepet a *mint* kötőszó nem befolyásolja, csak árnyalja a szintagma jelentését. Ez a szerkezet is egyfajta értelmezős szerkezet, ***mint*-tel kapcsolt értelmezős szintagma**, amelyben az azonosító viszony a tagok között úgy jelenik meg, hogy a *mint* kötőszó kiemel egy, az adott szituációban **lényeges szempontot**, a konkrét állapotra, helyzetre (?) utaló jellemzőt (a sok lehetőség közül), és ezzel értelmezi, azonosítja az értelmezett szót. Hiszen a fenti példában „a bátyámat sokféle minőségben is behívhatták volna a tárgyalásra, például mint sértettet, a sértett rokonát, mint gyanúsítottat stb”. De ebben az esetben *mint tanúnak* kellett megjelennie. A kötőszót el is hagyhatjuk (*bátyámat, a tanút hívták be*), s ekkor a második tag előtt megjelenik a határozott névelő, ami gyakran előfordul az értelmező előtt. Ugyanakkor ez esetben az igeikötő is visszakerülhet az ige elé: *bátyámat, a tanút behívták*. Eltűnik viszont a *mint* kötőszó által jelölt **jelentéstöbblet**, mely a behívott személynek az adott szituációban fontos szerepére vonatkozik. (S ha ez a jelentéstöbblet a szituációra vonatkozhat, akkor a *mint* funkciója akár a pragmatikai jelentéssel is kapcsolatba hozható.) A *mint*-es szerkezetben az azonos inflexiós morfémákkal ellátott szintagmatagok véleményem szerint az értelmezős szerkezetekhez hasonlóan azonos mondatrészi szerepet jelölnek, és a mondat azonos szintjén helyezkednek el.

Mivel az előljárószó mondatrészeremtő szerepe a magyarban nem tipikus, így a főnevek *mint* kötőszós kapcsolatát a fentieknek megfelelően kellene értelmezni, a szerkezetet pedig az értelmezős szintagmák között említeni.

16. Egy másféle *mint*-es szerkezet

Hasonlít – legalábbis első látásra – a *bátyámat mint tanút (hívták be a bíróságra)* szerkezetre egy másik *mint*-es szókapcsolat, mégpedig a *jobban szeretem a malucsültet, mint a finomfőzeléket* típusú példa kiemelt része. Itt is két tárgyragos főnév áll szemben egymással, s közöttük a *mint* kötőszó jelenik meg.

Ez utóbbi szerkezet azonban mégis alapvetően eltér a korábbitól, hiszen ennél a szintagmánál a szerkezettagok között nincs szó azonosságról, mivel itt **nem azonosak a denotátumok**. Ebben a szerkezetben nemcsak a nyelvi jelek halmozásáról beszélhetünk, de a jeltárgyak is különbözők. Itt két azonos mondatrészszerépű szó kapcsolódik a nekik közösen fölérendelt harmadikhoz, mégpedig oly módon, hogy közöttük egy sajátos viszony, a **hasonlítás** is megjelenik.

17. Az értelmezős szerkezetek táblázatos összevetése az alárendeléssel és a mellérendeléssel

Térjünk vissza ismét az értelmezős szerkezetekhez, és hasonlítsuk össze az értelmezős szintagmákat az alárendelő és a mellérendelő szerkezetekkel, elsősorban a dolgozat első részében, a 5. pontban bemutatott kritériumok alapján.

Alárendelés	Mellérendelés	Értelmezés-azonosítás
1. A szintagmatagok egymáshoz való viszonya, a mondszerkezetben való elhelyezkedés		
Nem egyenlő értékű tagok grammatikai alárendelő kapcsolata. Az alaptag létesíti a nyelvtani viszonyt, megszabja a bővítmény típusát, esetleg formáját.	Egyenlő értékű tagok logikai-grammatikai kapcsolata. A tagok nem határozzák meg egymást. Azonos mondatrészszerében kapcsolódnak közös fölérendeltjükhöz, a közös fölérendelt tag azonban nem feltétlen követelménye a mellérendelő szerkezetnek, hiszen állítmányok között is előfordul a viszony. A nyelvi jelek különböző jeltárgyakra vonatkoznak.	Egyenlő értékű tagok értelmezős kapcsolata. A tagok többnyire azonos módon kapcsolódnak egy nekik közösen fölérendelt taghoz, de egymással is szoros kapcsolatban, értelmezői, azonosító viszonyban vannak. Csak a nyelvi jelek halmozódnak, denotátumuk azonos. A közös fölérendelt tag állítmányok értelmezős kapcsolatában természetesen nem jelenik meg.
A szerkezettagok a mondat különböző szintjein helyezkednek el, általában különböző a mondatrészi szerepük.	A szintagmatagok a mondat egyazon szintjén állnak. Mondatrészi szerepük azonos.	A szerkezettagok a mondat azonos szintjén állnak. Mondatrészi szerepük azonos.
2. Szófaji-alaktani jellemzők		
A tagok többnyire eltérő szófaják és toldalékolásúak.	A tagok többnyire azonos szófaják és ragozásúak.	A tagok aktuális szófaja általában megegyezik. Ezt többnyire az azonos ragozás is jelzi.
3. A szerkezet és a tagok disztribúciója		
A tagok eltérő disztribúciójúak. A szerkezet disztribúciója az alaptagéval azonos.	A tagok azonos disztribúciójúak. A szerkezet disztribúciója bármelyik tagjáéval megegyezik.	A tagok azonos disztribúciójúak. A szerkezeté bármelyik tagéval megegyezik.
4. A helyettesíthetőség kérdése		
A szintagma csak az alaptagjával helyettesíthető (ha nincs kötelező vonzata), bővítményével sohasem.	A szintagma bármelyik tagjával helyettesíthető.	A szintagmát helyettesítheti bármelyik tagja a szövegkörnyezettől függően. (A <i>mint</i> -es értelmező csak értelmezettjével állhat.)
5. A kihagyhatóság		
A szintagmából csak a bővítmény hagyható el (de csak ha nem kötelező vonzat), az alaptag sohasem.	A szintagmából bármelyik tagja elhagyható.	A szerkezetből bármelyik tag elhagyható. Bár az értelmezői pozíció csak az értelmezős szerkezetben jelenik meg. (A <i>mint</i> -es értelmezős szerkezetből az értelmezett tag nem hagyható ki.)

Alárendelés	Mellérendelés	Értelmezés-azonosítás
6. A kérdezhetőség szempontja		
Az alaptaggal kérdezzünk a bővítményre.	Egyik taggal sem lehet kérdezzünk a másikra.	Egyik taggal sem kérdezzünk többnyire a másikra.
7. A tagok mellékmondat formájában való kifejezhetősége		
A bővítmény többnyire kifejezhető alárendelt mellékmondatl.	Egyik tagot sem lehet mellékmondatlal kifejezni a szakirodalom szerint. Ezzel szemben van rá példa, hogy még mellérendelő viszonyú állítmányokat is meg lehet jeleníteni mellékmondatos formában.	Leginkább az értelmezői tagot fejtjük ki mellékmondat formájában, de elvileg az értelmezett taggal is megtehetjük ugyanezt.
8. A szintagmatagok közötti kapcsolat megvalósulása		
A szintagmatagokat a nyelvtani viszonyítás és bizonyos esetekben az egyeztetés is összeköti. A nyelvtani viszonyokat a viszonyragok, az egyeztetést leginkább a személyragok, személyjelek, egyéb jelek (esetleg az esetragok is) jelölik. A jelzős szerkezetnél a szórend jelöli a viszonyt.	A szintagmatagokat logikai-grammatikai viszony köti össze. Ennek jelölői lehetnek a kötőszók, amelyek jellemzők az egyes típusokra. Az azonos mondatrészi szerep gyakran jár a tagok azonos toldalékolásával, de ez az esetbeli egyezés nem tekinthető egyeztetésnek. A szerkezettagok különböző jeltárgyakra vonatkoznak, tehát nem csak a nyelvi jelek, de a jeltárgyak is halmozódnak.	A szintagmatagokat értelmező, azonosító viszony köti össze. Csak a nyelvi jelek halmozottak, de mivel azonos jeltárgyra vonatkoznak, így egyenlők, vagy esetleg az értelmező szűkíti, helyesbíti, értelmezi az értelmezett jeltárgyjelentését, kiemeli jelentésének egy aspektusát, például ad rá stb. A tagok közötti értelmező, azonosító viszony és az azonos mondatrészi szerep gyakran jár együtt a köztük megjelenő esetbeli egyezéssel, melyet elsősorban az esetragok jelenítenek meg. Ez az esetbeli egyezés azonban nem kötelező, nem is mindig jelenik meg, még főnévi tagoknál sem. Más szófajoknál pedig szóba sem jöhet. Az értelmező, azonosító, helyesbítő stb. viszonyt jelölhetik kötőszók, pl. <i>azaz, vagyis, mégpedig</i> stb.

18. Az értelmező mondatrészek típusai

18.1. Az értelmező tehát valójában kifejtő (minősítő, tulajdonító), helyesbítő, magyarázó, azonosító stb. értelmű mondatrész. Csak az értelmezett szó által jelenik meg, vagyis feltételezi az értelmezős szintagmát. Nem tekinthető külön mondatrész-pozíciónak, és nem köthető egyetlen mondatrészhez sem, tehát nem is a jelzők egyik fajtája. Ezzel szemben bármely mondatrészi szerep betöltésére alkalmas, még a jelzőére is. A mondatnak ugyanis bármelyik mondatrésze kaphat értelmezőt, és ez az értelmező az értelmezett tag mondatrészi szerepének megfelelő funkciót fog betölteni a mondat szerkezetében. Így megkülönböztethetünk értelmező állítmányt, értelmező alanyt, értelmező tárgyat, értelmező határozót és értelmező jelzőt. A legutolsó már nem azonos a korábban értelmező jelzőnek nevezett fogalommal, hiszen ebben az új rendszerben az értelmező (helyzetű) jelzőnek az értelmezett szava is jelző.

18.2. Nézzünk példát az egyes típusokra, amelyekben az értelmezős viszony megjelenhet kötőszóval és anélkül is:

1. Az állítmány értelmezője az értelmező állítmány:

Ez a férfi Károly, (azaz) a sógorom.

Egész nap tanultunk, (vagyis) olvastunk.

2. Az alany értelmezője az értelmező alany:

Zsófi, (vagyis) a lányom már gimnazista.

A baracklekvár, (mégpedig) a tavalyi már régen elfogyott.

3. A tárgy értelmezője az értelmező tárgy:

Add ide a kalapom, (mégpedig) a feketét!

Rég nem láttam Adámot, (azaz) az unokaöcsémet.

4. A határozó értelmezője az értelmező határozó:

Lent, (vagyis) a völgyben nagy köd van még.

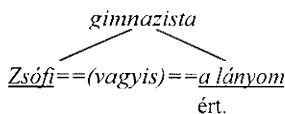
Keszthelyen, (azaz) a Balaton-parti városban szoktunk nyaralni.

5. A jelző értelmezője az értelmező jelző:

A hagyma héjának a levével szép piros, (azazhogy) barna tojást lehet festeni.

Pistának, (vagyis) a barátunknak a balesetét még most is emlegetjük.

18.3. Az értelmezői helyzetű mondatrész tehát mondatbeli funkcióját tekintve mindig azonos az értelmezett szó szerepével. Ennek megfelelően a mondat szerkezet ábrázolásakor **ugyanazon a szinten van a helye az értelmezős szerkezet mindkét tagjának**. Az értelmezőt mondatelemzőskor mondatrészi (tehát állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói, jelzői) szerepének megfelelően célszerű jelölni, és esetleg érdemes egy *ért.* jelzéssel utalni arra, hogy itt értelmezői helyzetű állítmányról, alanyról, tárgyról, határozóról vagy jelzőről van szó. Tehát a fenti első, alanyi példán bemutatva:

19. Remélhetőleg a fenti gondolatmenet lehetőséget ad az értelmezős szerkezetekkel kapcsolatosan felmerülő vitás kérdések tisztábbán látására. Valószínű, hogy az ezt a szintagmát érintő,

sokszor egymással szöges ellentétben álló, máskor bizonyos engedményeket is lehetővé tevő vélemények képviselői azért nem tudtak megegyezésre jutni, mert mindenáron jelzős alárendelő vagy mellérendelő szintagmában gondolkodtak az értelmezős szerkezettel kapcsolatban. Pedig ennek a szintagmának – a szerkezettagjai közötti viszonyát, az értelmezést, azonosítást tekintve – nincs igazán helye sem az alárendelő, sem a mellérendelő szintagmák között.

Formai szempontból inkább a **mellérendeléshez húz**, hiszen az azonos vagy hasonló inflexiók toldalékok az azonos mondatrészi szerepre utalnak. Az értelmezős szintagma tagjai között nem is jelenik meg a nyelvtani alárendelő viszony, amit viszonyjelölő eszközzel, vagy a szoros szórenddel jelölni lehetne. Ugyanakkor a jelentéstartalmát tekintve eltávolodik a mellérendeléstől, és az **alárendelő szintagmákhoz közelít**, hiszen az azonosítás, az azonos jeltárgyra vonatkozó különböző megnevezések, értelmezések, nyelvi jelek halmozása nem jellemző a mellérendelő szintagmákra. Elég erre Tompa Józsefnek a Rácz Endre által is idézett kitűnő és igen szemléletes példáját megemlíteni, amelyben szembeállítja egymással az egyeztetés szempontjából a mellérendelő és az értelmezős szintagmát: *Pistát és a fiamat ellenfeleknek tekintették; de: *Pistát, a fiamat ellenfeleknek tekintették* (Rácz 1991: 16).

Ennek megfelelően az **értelmezős szintagma** se nem alárendelő, se nem mellérendelő, hanem a kettő között elhelyezkedő, „átmeneti”, mindkettőtől bizonyos szempontból eltérő, harmadik típusú szerkezet, **értelmezős-azonosító szintagma**.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1964. A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció fényében. *MNy.* 60: 61–8.
- Antal László 1977. *Egy új magyar nyelvtan felé.* Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Budapest.
- K. Balogh Judit 1989. A mellérendelő szó szerkezetek és határeseiteik. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest. 57–90.
- Balogh Judit 2000. A névszórágózás. A jelző és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 183–208, 444–60.
- Balogh Judit 2002. Még egyszer az értelmezőről. In: Keszler Borbála–Kiss Róbert Richard (szerk.): *Harminc-éves a Mai Magyar Nyelvi Tanszék.* A 2000. október 16-án rendezett tudományos ülés szak előadásai. Budapest. 95–7.
- Balogh Judit 2002b. Néhány gondolat az értelmezői egyeztetésről. In: Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető Anyanyelvünk.* Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 56–60.
- Balogh Judit 2003. Jelző-e a „hátravetett jelző”? In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványa, Budapest. 206–10.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–762.
- Berrár Jolán 1965. Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. In: *NytudÉrt.* 46. sz. 17–24.
- Berrár Jolán 1967. A jelzős szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest. 450–5.
- Deme László 1962. A szórend. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 471–502.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1976., 1987. *A beszéd és a nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dér Csilla 1999. *Hová rendeljük? – Az értelmező grammatikai státusa.* Szakdolgozat.
- Dér Csilla 2001. Értelmeznek vagy azonosítanak? *MNy.* 97: 77–83.
- Elekfi László 1957. A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei.* XI. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 95–149.

- Farkas Vilmos 1962. A többtagú (halmozott) mondatrészek. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 315–29.
- Grétsy László–Kemény Gábor 1996. (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Auktor Könyvkiadó, Budapest.
- S. Hámori Antónia 1995. A jelzős szerkezetek. In: Benkő Loránd, E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 329–408.
- Imre Samu 1962. A minőség- és mennyiségjelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 265–85.
- Jakab István 1977. Az értelmező és az értelmezett szó szerkezeti viszonya. *Nyr.* 101: 9–19.
- Jakab István 1978. Igen. az értelmező mellérendelés. *Nyr.* 102: 293–8.
- Kálmánné Bors Irén 1991. A jelző. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest. 368–76.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyudÉrt.* 16. sz.
- Károly Sándor 1962. Az értelmező jelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 295–314.
- Károly Sándor 1978. Valóban mellérendelés az értelmező? *Nyr.* 102: 46–50.
- Keszler Borbála 1992. Azonos főkategóriájú mondatrészek viszonya a mondategységen belül. In: Keszler Borbála (szerk.): *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 89–96.
- Keszler Borbála 2000. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. A szintagmák. A halmozott mondatrészes mondatok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 67–76; 349–60; 461–4.
- Kiefer Ferenc 1987. A magyar főnév esetei. *MNy.* 83: 481–6.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 187–292.
- Kubinyi László 1954. Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez. *MNy.* 50: 408–19.
- Kugler Nóra 2000. A mondatban általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 369–93.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 152–74.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kieszótára*. Korona Kiadó, Budapest.
- M. Korchmáros Valéria 1992. A mondategység szerkesztettsége. A jelzők. In: *Mondattan*. JATE, Szeged. 21–44; 126–41.
- Laczkó Krisztina 1994. A szintagma általános jellemzői. Az alany-állítmányi viszony megítélése. In: Faluvégi Katalin, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 91–3, 98–9.
- Laczkó Krisztina 2000. Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 37–50.
- Laczkó Krisztina 2001. Az alany és az állítmány viszonyáról: hozzárendelés vagy alárendelés? *Nyr.* 125: 407–18.
- Lengyel Klára 2000. A nyelvi egységek szinteződése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2000.
- Pap Mária 1971. Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról. *NyK.* 73: 113–28.
- Rác Endre 1968. A határozók. A jelzők. A halmozott mondatrészek. In: Rác Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest. 285–335; 336–59; 360–6.
- Rác Endre 1976. Anyanyelvünk új szófüzési, mondat szerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése. In: Grétsy László (szerk.): *Mai magyar nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rác Endre 1977. Gombocz Zoltán magyar grammatikai munkássága. *MNy.* 73: 444–58.
- Rác Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rác Endre 1994. A hozzárendelő szintagma. A főnévi szerkezet. In: Faluvégi Katalin, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 70–3; 91–6.
- Rác Endre egyetemi előadásai. Kézírtos jegyzetek.
- Szabó Dénes 1958. *A mai magyar nyelv*. Kézirat. ELTE BTK.
- Tompa József. 1962. A szó szerkezetek. A jelző. A birtokos jelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 65–94; 260–4; 285–94.

Tompa József 1964. Egyik legnagyobb tévedése? *MNy.* 60: 428–32.

Tompa József 1980. *Az értelmző és az értelmezői egyeztetés* című szócikkek. In: Grétsy László, Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. 553–9.

G. Varga Györgyi 1977. A szószerkezetbokr vizsgálatáról. In: Rácz Endre, Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 95–109.

Balogh Judit

SUMMARY

Balogh, Judit

The place of appositive constructions among syntactic patterns

This paper tries to find the place of appositive constructions in the overall syntactic structure of present-day Hungarian. Capitalising on the fact that *Magyar grammatika* [Hungarian Grammar], a recent university textbook first published in 2000, does not define appositions as a kind of attributes (as was usually done beforehand), the author looks at the various types of appositions: qualifying, attributing, and identifying ones, as well as appositive adverbs, and concludes that appositions – due to their inflectional endings – play the same syntactic role in sentences as their host nouns do. On the other hand, appositive constructions cannot be taken to be coordinative constructions since their constituents normally refer to the same entity in two different ways, hence they are in a close-knit relationship with each other, termed an appositive-identifying relation here. They constitute a third kind of syntactic constructions alongside subordinative and coordinative ones.

A határozói igeneves figura etymologicák grammatikai vizsgálata¹

Bevezetés; az előző vizsgálat összefoglalása

Dolgozatom első részében (Nyr. 2003: 207–21) a főnévi igeneves töisméltéseket (*vanni van, játszani játszottam*), valamint azok elemzési lehetőségeit mutattam be. Munkám elején fontosnak tartottam jelezni, hogy a figura etymologica terminust – grammatikai vizsgálatról lévén szó – kizárólag a grammatikai jelenség megnevezésére, tehát nem retorikai-stilisztikai műszóként használom. Ezután a szerkezetet összevetettem a hagyományos tekintethatározóinak minősített (vö. *foglalkozására nézve orvos; anyagilag megéri*) formákkal, továbbá megvizsgáltam, hogy az *olvasni olvastam, vásárolni vásároltam* főnévi igenevei mennyiben rendelkeznek a szófaj általános tulajdonságaival (bővíthetőség, nyelvtani szinonimák, képzésmód, transzformálhatóság). Arra a meglepő következtetésre jutottam, hogy a töisméltés *-ni* képzős eleme szófajától igen eltérő jegyeket visel. A *vanni* alak például kizárólag figura etymologica tagjaként (*vanni van*) számít grammatikusnak, a töisméltéses főnévi igeneves szerkezetek pedig csak korlátozottan transzformálhatók időben (*szeretni szerettem*, de: ? *szeretni szeretni fogom*) és módban (*szeretni szerettem volna*, de: **szeretni szeressétek*). Miután bebizonyosodott, hogy a *látni láttam, szeretni szeretem* igeneve sem a tekintethatározó, sem a főnévi igenév követelményeit nem teljesíti maradéktalanul, kénytelen voltam megkérdőjelezni a hagyományos elemzés létjogosultságát.

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Keszler Borbálának és Lengyel Klárának a dolgozatomhoz nyújtott segítségükért, javaslataikért.

Dolgozatom itt olvasható fejezeteiben a határozói igeneves *várva vár, kérve kér* figura etymologicák részletes grammatikai vizsgálatát végzem el a már említett módon, azaz szófajtani és mondatnyi szempontból egyaránt. Végül – utalva az előző cikkben vizsgált főnévi igeneves *látni láttam, kérni kértem* alakokra – javaslatot teszek a töisméltéses szerkezetek egy lehetséges grammatikai besorolására.

A határozói igenév mint fokhatározó?

A határozói igeneves figura etymologica elemzése a főnévi igeneves *kérni kértem*-féle töisméltésekhez hasonló hozzáállást kíván. Itt ugyanis szintén az a kérdés, hogy a *várva vár, kérve kér, tudván tud* szerkezet igeneve határozó-e. A főnévi igeneves formától eltérően azonban azt is meg kell válaszolnunk, hogy létezik-e egyáltalán határozói igenévvvel kifejezett fokhatározó. Ez a főnévi igenévi tekintethatározó kapcsán nem merült fel, hiszen – mint példáink bizonyították – létezik önálló főnévi igenévvvel kifejezett tekintethatározó is (vö. „*Mesélni, danolászni nem volt párja*”).

Mielőtt rátérnénk a szerkezet tüzetesebb vizsgálatára, állást kell foglalnunk azzal a vélekedéssel kapcsolatban is, mely szerint a *várva vár, kérve kér* töisméltések a szóösszetételhez közeli-tenek, vagy – egyes megállapítások szerint – már összetett szók is lettek. Pais Dezső következetesen érvényesíti álláspontját helyesírásában is (ti. bizonyos alakokat kötőjellel ír, miközben kifogásolja, hogy a helyesírási szabályzatban ezek már különírva szerepelnek; Pais 1961: 271). Noha el kell ismerünk, hogy ez esetben a főnévi igenevesnél kötöttebb formával állunk szemben, amely nem tűri el a közbevetést, és transzformációja is lényegesen körülményesebb az infinitívusi alakokénál, végső soron mégiscsak szó szerkezettel van dolgunk. Az AkH¹¹. 98. szabálya kimondja, hogy amennyiben ugyanazon szónak különböző toldalékolású változatai önállóan is élnek, külön kell írunk őket (*szemtől szembe, háztól házig, várva várt*), ám kötőjellel kell élnünk, ha az egyik tag nem fordul elő önmagában (*nőttön-nő, unos-untalan*). Pais Dezső helyesírási eljárását már csak azért sem tartom elfogadhatónak, mert rendszerezésében az egyes határozói igeneves alakok nem egyforma elbírálás alá esnek: a *kérve kér, várva vár* szerinte biztosan összetétel, a *látván lát, adván ad* még csak efelé „hajlik”, ám a *jövén eljő* egyértelműen szó szerkezet, mivel utal az akcióminőség különbségére. Az ilyesfajta megkülönböztetések tévútra vezethetnek, elbizonytalaníthatják a nyelvhasználót, mivel csupán szubjektív értékítélet hívja elő őket, ily módon nem számíthatunk rájuk az összetett szavak és szó szerkezetek elhatárolásának egzakt bizonyítékaként.

Tudjuk, hogy bár a *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév fő feladata a határozói szerep betöltése, és időviszonyító jellegének gazdagsága miatt komplex fokhatározóként is gyakori, mégsem képes mindenfajta határozó kifejezésére. Önállóan nem lehet fokhatározó, figura etymologica előfordulásában azonban hagyományosan fokhatározói minőséget tulajdonítunk neki. A szerkezet besorolása korántsem egyértelmű, hiszen a grammatikák egy része módhatározóként tartja számon (pl. A. Jászó 1992: 443; Simonyi 1895: 313).

Még mindig megválaszolásra vár azonban a kérdés, hogy létezik-e töisméltéses, határozói igenévvvel kifejezett fokhatározó. A kivételes jelleg önmagában is kétségeket ébreszthet, ám a hagyományos fokhatározókkal összehasonlítva további ellentmondásokat fedezhetünk fel. Az egyetlen dolog, ami miatt az igeneves formát a fokhatározóval rokoníthatjuk, a fokozás ténye, ám ugyanúgy nem teljesíti az alárendelő szintagma feltételeit, mint a főnévi igeneves töisméltés. A mesékből jól ismert *Ment, ment, mendegélt* szókapcsolat is fokoz, de e fokozás magyarázata az ismétlésben mint stilisztikai eszközben keresendő, nem mérhető mondatrészsztinten (azaz a *Ment, ment, mendegélt* múlt idejű igéit nem tartjuk fokhatározónak pusztán azért, mert fokozó jelentésűek). Mint a későbbiekben látni fogjuk, számos példa van arra is, hogy a határozói igeneves figura etymologica nem fokozó értelmű, így a feltételezés szemantikai vonatkozásai sem szolgálnak elég érvvel.

Tartva magam a főnévi igenév esetében alkalmazott módszerhez, itt is összevetem a szerkezet határozói igenevét az általános szófaji tulajdonságokkal. Szempontjaim alapjául az egyetemi tankönyv erre vonatkozó fejezete szolgál.

Határozói igenév (-va/-ve, -ván/-vén)	<i>várva vár; kérve kér; tudván tud</i>
Igeként bővül, az igenevek közül a legszélesebb körben bővíthető szófaj (Lengyel 2000a: 242).	Amennyiben bővül a szerkezet, a bővítményeket az ige és az igenév együttesen kapja: <i>Mindenki várva várta a szép hangű énekesnőt</i> ; de: <i>*nagyon várva vártam a trolit</i> .
Ha átalakítjuk igévé, a szerkezet bővítménystruktúrája megmarad (<i>tegnap este a kertben sétálva</i> → <i>tegnap este a kertben sétáltam</i>).	Az igenév az igével azonos töből származik, ezért az ilyen jellegű transzformáció nem vezet eredményre (<i>várva vártam az estét</i>) <i>*vártam vártam az estét</i>).
Kifejezhető mellékmondat formájában, ez általában segít mondatrészszerének eldöntésében is: <i>Befejezven a levélírást, leragasztottam a borítékot</i> → <i>Miután befejeztem a levélírást, leragasztottam a borítékot</i> (Lengyel i. h. 238).	Nem alakítható át mellékmondattá. így fokhatározós alárendelésé sem.
Többségére az alaptaghoz való laza kapcsolódás mód jellemző.	Az egyik legkötöttebb forma; a főnévi igeneves <i>látmi láttam</i> -félével ellentétben még a közbevetett szavakat és (tag)mondatokat sem tűri: <i>*várva is vártam; *várva nagyon sokáig vártam; *várva – már amennyire lehetett – vártam</i> . Kizárólag igéje mellett állhat, mégpedig előtte: <i>Várva vártam az előadás végét</i> .
Alárendelés bővítményeként alaptagja korlátlanul módosítható: <i>nevetve néz</i> › <i>nevetve nézett volna</i> .	A szerkezet idő- és módbeli transzformációja lehetséges, ám az egyes alakok gyakorisága eltérő. Sűrűn előfordulnak a múlt idejű alakok (<i>várva vár</i> → <i>várva várt</i>), a jövő idejűek azonban meglehetősen ritkák (<i>kérve fog kérni</i>). Az ige módbeli átalakítása során is érezhető a gyakoriságbeli eltérés: a felszólító módú forma sűrűn előfordul (<i>bízva bízzál, kérve kérjétek, látva lássanak</i>), a feltételes módú kevésbé (<i>várva várnánk, kérve kértem volna</i>). ¹
Automatikus képzésű.	Noha az igenévképző megengedné, a szerkezet nem tűr meg akármilyen igét. Vö.: <i>*biciklizve bicikliztem, *vásárolva vásárol</i> ; de: <i>sírva sír, futva fut, várva vár, kérve kér, bízva bízik</i> .
A mondatnak határozói mondatrésze. Lehet időhatározó (<i>Befejezven a főzést, elmosogattam</i>), okhatározó (<i>Tanulván az esetből, többször nem szóltam hozzá</i>), állapothatározó (<i>A gyerek vacogva, betegen feküdt</i>) és néha célhatározó (<i>Résnyire nyitotta az ablakot, utat engedve a füstnek</i>), de gyakran komplex határozó is (vö. Lengyel i. h.). Önmagában fokhatározó nem lehet.	A határozói igeneves tag ugyanúgy nem közöl plusz információt az igei alaptaghoz képest, mint ahogy azt a főnévi igeneves töismétlés esetében láttuk, és pontosan azért, mert egyazon töből származnak, lexikai és referenciális jelentésük azonos. Emiatt nem tekintem alárendelésnek. Egvedüli támpontunk a határozói igenév képzője lenne, ám ennek jelentése, mondatbeli funkciója nem írható le önmagában, az igetötől elvonatkoztatva.

¹ Lengyel Klára észrevétele.

A határozói igeneves figura etymologica igéi

Mint az vizsgálatomból kiderült, a határozói igeneves forma szófajától igen eltérő jegyeket visel, ezért nem szabad kizárnunk a szófajváltás lehetőségét sem. Az igenév képzője a forma elengedhetetlen összetevője, ám míg az önálló határozói igenevek esetében a képzés automatikus (*gépelve, biciklizve, vacsorázva*), a figura etymologica már nem alkotható meg akármilyen igéből (**gépelve gépelt, *vacsorázva vacsoráztunk*). Úgy tűnik, hogy a határozói igeneves szerkezet megalkotását az ige jelentése is befolyásolja, a lehetőségek tehát jóval korlátozottabbak, mint a főnévi igeneves főisméltéseknél.

A rendelkezésemre álló szöveganyag rendkívül sokféle, és számos példa nem található meg a mai köznyelvben. Vizsgálatom során igyekeztem minél több igét számításba venni, amely valaha élt a nyelvhasználatban, esetleg kedvelt volt a költészetben. Éppen ezért sok olyan alakot is felsorolok majd, amelyet egy jelenkori beszélő furcsának tart. Tisztában vagyok vele, hogy a mai nyelv-érzék csak töredéküket tartja helyesnek, mégis úgy vélem, a költői használat és a régiség nyelvének gazdagsága elég indok arra, hogy ezeket is egyenrangú előfordulásoknak minősítsem. A csoportosításkor szándékosan nem veszem figyelembe az egyes szókapcsolatok gyakoriságát, és azt sem tartom feladatommak, hogy „költőiségüket” vagy „hétköznapiságukat” minősítsem. Ezek poétikai és stilisztikai problémák, melyeket leíró grammatikai szempontból nem tartok fontosnak vizsgálni.

áldva áld: 1. *Gyanútól ment a lelkem, Hisz annyi hű szív áldva áld* (Verdi: Az álarcosbál; Libretto);

2. *Áldunk téged, te győzedelmek atyja, / Néped áldva áld!* (Puccini: Tosca.)

állva áll: *áll az állam / állva áll csak / néha átsap / fejünk fölött* (Szilágyi Ákos: Árpádkor).

bánva bán: *Minden este bánva bánják, / Hogy e vadat mér' kívánják, / Mért is űzik egyre, nyomba, / Tévelytő bús vadonba* (Arany János: Buda halála, 6. ének).

biztatva biztat: *Elmentem Fehér Györgyhöz tíz óraker, és biztatva biztattam a' Nyelv történetét írásra* (Horváth István Pest–budai naplója).

bízva bízik: *Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál!* (Madách Imre: Az ember tragédiája)

csengve cseng: 1. *Hangja ring, ring, ring, / Mintegy rúna-vers szerint, / Zengve-ringva, csengetőn / A taktusokra peng, / Csengve cseng, cseng, cseng, cseng (...)* (E. A. Poe: A harangok; ford.: Harsányi Zsolt); 2. *Hold szítál fényt. Sűrű csend. / Négy vaspatkó csengve cseng / Sápadt fényed, holdvilág, / mintha Néki ontanád (...)* (Jeszenyin: Álmodt látok; ford.: Rab Zsuzsa.)

élve él: *Örvendjünk, hogy olyan ország fiai lehetünk, melynek még van élő hagyománya, hogy a magyar zene Monumentumainak értékesebb fele nem könyvtárakban szunyad, hanem élve él* (Kodály Zoltán: Néprajz és zenetörténet).

értve ért: *Mert hiába játszuk akár Bartók, akár Beethoven műveit napestig, ha nem gondoskodunk róla, hogy minél többen legyenek, akik hallva hallják, értve értik* (Kodály Zoltán: Bartók halálának tizedik évfordulójára).

fájva fáj: 1. *Füdd meg a kürtöt, hadd zengjen a táj, / Hadd visszhangozzék amaz ezer év, / Ami új-jong és ami fájva fáj* (Juhász Gyula: Pusztaszer felé); 2. *Én tudtam, hogy közöny és merev csönd van az éjben, / de hogy ilyen soká tart, azt most meg nem értem / és fájva fáj* (Kosztolányi Dezső: Csáth Gézőnek); 3. *Tünt éveket idézni, / Mélázni a mezőben / S gondolni holmi szépet / S a bennünk fájva fájó / Ember tragédiáját / Feledni pillanatra / S csak élni, élni* (Juhász Gyula: Új anakraóni dal).

fázva fázik: *Én ismerek egy ismeretlent, / Ki életet korán tanul, / s amikor úgysis fázva fázik: / hullaként a hullámba hull* (Dsida Jenő: Nincs már semmi).

felejtve felejt: *A' Méhek' kész haszna legyen mindenkor előttd, / És a' kis tsipést Gazda, felejtve felejt's'd* (Nagy János: Méhi gazdaság..., 1786).

- félte félt:* (...) csak az jutott eszembe, hogy föl kellene találni a virtuális szatírát, de ezt sem mondtam, hiszen hallom a Nagy Erdélyi Bárdot [nem csata-], amint félte félt, mondván: vigyázz, ezek megölnek (...)
- forrva forr:* Egy gyertya még, s imám is *forrva forr*, / s csókszomjas ajkam válladra hajol (Alexandr Blok: Carmen 7.; ford.: Baka István).
- fogyva fogy:* A gyertya *fogyva fogy*, / s lassúbb a vér (Kosztolányi Dezső: A pohár eltörik).
- futva fut:* 1. Az élet *futva fut* (Sík Sándor: Szent Alexius); 2. *Futva fut*; de bármi gyors *futása*, / *Vele száguld keble óriása* (Vörösmarty Mihály: Salamon).
- hallva hall:* De jó apja Gév *hallva hall*, látva néz, / E szóktól okos szíve tüstént nehéz (Firdauszi: Királyok könyve; ford.: Devecseri Gábor).
- halva hal:* 1. (...) *mielőtt / megismerhette volna ő a kéjt, / melyet ki nem ért, sohsem élt, de halva hal, ki ért.* (Oscar Wilde: Charmides II.; ford.: Babits Mihály); 2. *És mi halkulunk halkán / És mi meghalunk halva / S az a minden örömrünk: / Valaki örül rajta: / Kiáll a középze वाली* (Ady Endre: Másokért halunk meg).
- húzva húz:* Romlott szívem vérével én most / sötétre festem a világot, / és *húzva húz* vadul felétek / egy átok (Kosztolányi Dezső: Egy átok).
- írván van írva* (D²): *Írván vagyon írva, világ elejétül: / Amit rátok küldött vétek ostorának: / Vesszejét eltörte Isten haragjának* (Sík Sándor: Zrínyi harmadik éneke).
- kapva kap:* 1. *Kapva kaptam két leveledet, mellyekből sok szép dolog esett érte semre.* (Petőfi Sándor: Arany Jánosnak [P. S. levelezéséből]) 2. [állandósult szókapcsolat részeként]: *vki kapva kap az alkalmon / lehetőségen / pillanaton.*
- kérve kér:* Mert amikor a gyermekszem *kérve kér*, / abba minden vágy és csoda belefér (Szűcs Imre: Gyermekszem).
- kívánva kíván:* *Eltűnt előlem minden, az egész Világ körültem semmivé lett, őt láttam, őt éreztem csupán csak ezt a kívánva-kívántat* (Kármán József: Fanni hagyományai).
- küzde küzd:* 1. *Bárhogy van is, az nyilvánvaló, hogy a történelem utáni ember már nem küzdve küzd és bízza bízik, mert nincs miért küzdenie (...)* (Albert Gábor: A lineáris ember); 2. *De jó újra új, váltva régi tért / Mind küzdve küzd s tajték hull alatt* (Shakespeare: 60. szonett; ford.: „Blackati”).
- látva lát:* *De jaj, nem tudok így maradni, / Szeretném magam megmutatni, Hogy látva lássanak, / Hogy látva lássanak* (Ady Endre: Szeretném, ha szeretnének).
- lopva lop:* *Lopva lopom magamtól most is az időt. Rendes foglalkozásaimhoz járul most még a casino hureczkoldása – képzelheti mennyi könyvtárnoki teremtettéssel saturáltak napjaim napestig* (Gyulai Pál levelezéséből).
- mászva mász(ik):* *Majd kikölti nyolc fiát [ti. a bagoly]. / És röpi nyavalyás / Nem fog tudni, mászva mász, / És megesszük, jó ebéd lesz* (Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde; idézi Horváth 1991: 27).
- óhajtva óhajt:* *Sőt néhány ízben rajta kaptam, hogy rendkívüli zavarodással függeszti rám szemeit. Laroquené gyakran nyugtalan és határozatlan tekintetet vetett rám, mintha óhajtva óhajtana és félve félne valami kellemetlen tárgy felett beszélni velem* (O. Feuillet: Egy szegény ifjú története. Ford.: Salamon Ferenc).
- ropogva ropog:* (D) *A völgyek nyögtek, / Sziklák dübörögtek, / Villámok kerengtek, / Sziklasorok rengtek. / Az árban, a zajban, az éjben / Ropogva ropogtak a mélyben / A kővilág ős gyökerei mind* (Sík Sándor: A Vág születése).
- sírva sír:* (D) *Ezek az én testvéreim, / Akik árván, bolyongva járnak / Bizonytalan ösvényein / Kétesvilágú éjszakáknak. / Ezek, akikért sírva sír a lelkem* (Sík Sándor: A belülvalók mecse).

² D = Diósi Géza: Figura etymologica. Nyr. 1918: 42–4. (Gyűjtés Sík Sándor költeményeiből.)

- sújtva sújt:** *A Te neved megszenteltessék / E nép mindig Benned bízott, / Te székely Isten, félünk Téged, / Bár sújtva sújt ostorod (Székely Miatyánk).*
- szállva száll:** *Az Időmadár (útja oly rövid!) / már szállva-száll – és kiszáradt a szád! (Omar Khajjám: Rubájját; ford.: Sziklay Andor.)*
- szánva szán:** 1. *Délibáb volt a lány szerelme, / Mely kopár pusztát szánva-szán / Csalóka fényét önti rája, / Hogy így enyhítsen bánatán (Ady Endre: Mesét mondok);* 2. *Koldúsa koldúsabb világnak! / Borulj reám; én szánva szánlak. / Lelkem a porban is megért, / Szeret s megáld hű szívedért (Reviczky Gyula: Rózsakinálás);* 3. *Ó be szánva-szánlak, / Hogy elpazaljátok a tündérszerencsét. / Mint botor Ézsaunál késő lesz a bánat, / Hogy elfogadtátok érte a tál lencsét (Lenkei Henrik: A mai ifjúsághoz);* 4. *Hasonlítom a többiekhez / És szánva-szánom vem-magamat, / Ki sorsát érte, de ilyen sorsot. / Minden nőt benne szeretetek / S egy kicsi-kicsi nő érdem / Sincs talán benne avagy benne van (Ady Endre: Holnap talán elküldöm).*
- szeretve szeret:** *Oly türelmes nő vagy, oly szép, / Hogy szeretve szeretnélek: / Csak erősebb lelkű volnék! / Csak szívem ne szánna téged! (Reviczky Gyula: Egyedül állsz...).*
- szúrva szúr:** (...) *Tüskéjük halkán, szúrva szúr, / míg tüzek égnek a szemében, / pityereg az új földesúr (Gyurkovics Tibor: Jókai).*
- tárva tár(ul):** (D) *Ablak, ajtó tárva tárult, házak szíve pusztá lett (Sík Sándor: Hamvazás).*
- telve telik:** *Lehet, holnap, ugyane part se tenger / Telve-telik előtem förtellemmel (Tersánszky Józsi Jenő: Prológ).*
- törve tör:** *Harmadszor: mikor egygy vas horgot vet néki, a' melylyre akkor akad mikor a' szük-ségtől szorongattatik; a' világtól meg-vettetik, veszedelemben, gyalázatban forog, 's a' t. És ezek ama' nagy esetek közül valók, a' melylyek sokszor a bünnöst törve törik az Istenhez té-résre (...) (Külömbféle válogatott elmefuttatások; ford.: Illei János).*
- törtetve törtet:** (D) *Ide küldte a föld / Tűzmelle hevét: / A mélységből a magasba szökő /Források erét. / Törtetve törtetett / Mind, mind lefelé (Sík Sándor: A Vág rigmusai).*
- tudván tud:** *Amikor (a tanácsadó) egy különleges tervet maga kovácsol, és így tudván tud róla (www.tau.hu/irodtar/tanacsad.htm).*
- túrve túr:** *Krisztus szolgálja túrve túr, keveset beszél, de annál többet tesz Krisztusért (Kazalanci Szt. József).*
- vágyva vágy(ik):** (...) 1. *nyelveden Isten íze, leheleted hajnal és hajnal, inaidban bizserge iram húz előre, siettet és combod húsa vágyva vágy előbbre hűs fuvalmak ellen (...) (Szép Ernő: A park ködben).*
- várva vár:** *Sok szót nem ejte jó apám, / Buzgón szágulda bár, / De egyre sír és vár reám / anyácskám, várva-vár (Lord Byron: Childe Harold búcsúja; ford.: Tóth Árpád).*
- vélve vél:** *Te, kit a bánatos elme / Meg nem fog, de vélve vél, / Égnek földnek fejedelme! / Add meg, amit még remél (...) (Batsányi János: A szerencse).*
- vonva von:** 1. *Ha szívemet társi szomja / Emberekhez vonva-vonja, / De majd, mint beteg az ágyba, / Visszavágyik a magányba: / Te adsz neki puha párnát, / Te virrasztod éji álmát (...) (Arany János: A vigasztaló);* 2. *Csak vágy a dal, sejtés, mely vonva von / Feléd, feléd, büvös, tündéri hon (Madách Imre: Legszebb költészet).*
- zengve zeng:** *Száll a hajó és újra felharsog a tenger / És zengve zeng örök, idegen, titkos zenéje (Sárközi György: A kormányos és az utazó).*
- zúgva zúg:** (D) 1. *Lenn zúgva zúgnak nagy, szomorú habok (Sík Sándor: A remete a sivatagba indul);* 2. *Zúgva-zúg, egymásba zúg a templomok / összes harangja, nehéz bronzuk leng, leng hívással, / intelemmel (Dobai Péter: Róma, nyárdéli órán);* 3. *Átok rá, ki engemet / Elszakasztja tőletek: / Sugár testvérek, tavasz, / S zúgva zúgó rengeteg! (Tompa Mihály: Fenyő-kereszt);* 4. *Itt a sűrű lombos fákon / Fülemile szól, gerle bűg, / Enyhe fészken meghuzódik, / Mikor a szél zúgva zúg (Lévay József: Boldogság).*

A példaanyag igéi mind igenem, mind igeaspektus, mind tranzitivitás szempontjából eltérőek. Nem találhatunk számukra átfogó jelentéstani kategóriát sem, amelybe együttesen belefoglalhatnánk őket. Morfológiai felépítésük is különböző, hiszen találunk köztük egyszerű és továbbképzett alakokat is. A sokféleség azonban nem jelent rendszertelenséget.

Hasonlítsuk össze a folyamatos és mozzanatos aspektusú igékből létrejött figura etymologicákat! A *várva vár* jelentéstöbblete a *vár*-ral szemben nem a folyamatosság, hiszen maga az ige is folyamatos szemléletű. A *várva vár* intenzitást is jelöl ('nagyon vár vmit'), ugyanakkor talán hosszabb időtartamra utal, mint az igealak egymagában. Aki *várva vár* valamit, az egyfolytában, kitartóan, vágyakozva, minden porcikájával összpontosít rá. Egészen más a helyzet a mozzanatoságot jelentő igékkel. A *cseng* ige véleményem szerint mozzanatos és folyamatos történést is jelölhet a szövegkönyvezettől függően. A *Cseng a telefon* mondatban például folyamatos aspektusú, a *Csengve cseng a patkó a macskakövön* igéje ellenben egy sor folyamatosan ismétlődő, pillanatnyi eseményt jelöl. A figura etymologica szerepe itt tehát nem az intenzitásbeli eltérés visszaadása, hanem a gyakorító képzőkhöz hasonlóan az esemény egymást követő többszöri, sorozatosan megtörtént természetének közvetítése. A jelenség adaléku szolgálhat Majtyinszkaja megfigyeléséhez, aki szerint bizonyos hangutánzó vagy hangulatfestő igék aszerint tekinthetők gyakorító vagy mozzanatos jelentésűeknek, hogy tövük egyszerű vagy kettős mássalhangzóra végződik-e (*lebeg – lebben, lötyög – lötyöven*: Majtyinszkaja 1963: 369). A figura etymologica – noha a nyelv más szintjén megvalósuló ismétlésről van szó – szintén képes egyes igék aspektusának megváltoztatására, funkciója tehát ez esetben a gyakorító képzőkéhez közelít. A *sikongat* jelentése 'többször felsikolt'; a *csengve cseng* alaké pedig: 'többször megcsendül'. Míg tehát a folyamatosságot jelző igéknél beszélhetünk fokozásról, a mozzanatos igéknél ez nem figyelhető meg, hiszen a *csengve cseng* nem jelöl intenzitásbeli eltérést. A jelenség azonban nem pusztán a mozzanatos igéknél figyelhető meg, hiszen a *halva hal, felejtve felejt, vélvé vél, látva lát* szerkezetek egyaránt nem fokoznak. A szintaktikai okok mellett tehát szemantikai indokaink is vannak arra, hogy megkérdőjelezzük a határozói igeneves töismétlés fokhatározói minőségét, hiszen számottevő példánk van arra is, hogy a szerkezet nem fokozó jellegű.

Igenem szempontjából megállapíthatjuk, hogy feltűnően nagy arányban szerepelnek a töismétléses formák között mediális igék (*él, hal, fáj, forr, ropog, cseng, zeng, tárul, áll, zúg* stb.). Ám ez a kategória is tovább bontható. Történést fejez ki például a *fagy, cseng, zeng, ropog*; állapotot vagy állapotváltozást a *fáj, forr* és az *áll*. Abaffy Erzsébet osztályozását alapul véve, leginkább az általa harmadik és negyedik csoportként számon tartott mediális igék vesznek részt határozói igeneves figura etymologicákban (Abaffy 1978: 288–90³). Előbbiek azok, amelyeket sem tisztán tranzitív, sem kauzatív igés mondatokból nem lehet levezetni: ide tartoznak a *nő, él, hal* és képességjelölőként a *lát* és *hall* igék is. Abaffy utóbbi kategóriája a cselekvő igékkel mutat rokonságot: a kettőt sokszor nem is lehet egyértelműen elhatárolni egymástól. A szembenállás akkor a legnyilvánvalóbb, ha ugyanazon ige kontextustól függően cselekvő és mediális is lehet (Abaffy példája: *A gyerek órákig készül másnapra – Az ebéd órákig készül*). Az általam összegyűjtött igék közül elég sok hasonlóképpen viselkedik. A *szúr* abban az esetben aktív, ha a cselekvés szándékos (pl. *Peti mindenkit oldalba szúr az ernyőjével, és csak nevet rajta*). Mediális viszont akkor, ha élettelen tárgyról van szó (*Tüskéjük halkán, szárva szúr*), vagy a személy akaratlanul szúr meg valakit (pl. *Kati csatja szúrja a táncpartnerét*).

A mediális igék gyakoriságának oka feltételezésem szerint az, hogy a határozói igenév képzőjének jelenléte az állapotjellegét erősíti. (Ne felejtjük el, hogy e szófaj tipikus mondatrészszerupe az állapothatározói funkció: *Megázva találtunk rád az ajtó előtt*.) Még a cselekvő igék *-va/-ve; -ván/-vén* képzős származékai is állapszerűbbekké válnak alapigéjükhez képest: a *várva vár, szállva száll* formák cselekvő jellege némiképp háttérbe szorul, s leginkább tartamjelentésük domborodik ki. Ám erre nem minden cselekvő ige alkalmas: véleményem szerint pontosan ez az, ami gátat vet a korlátlan számú alak megszerkesztésének. A **biciklizve biciklizik* forma azért nem jöhet

³ A tanulmányra Keszler Borbála hívta fel a figyelmemet.

létre, mert az ige jelentése miatt nem képes a folyamatosan fennálló állapotra utalni, azaz hiába kapja meg az igenévképzőt, jelentésköre nem engedi meg a figura etymologicás szerkezet nyújtotta állapotjelölő funkciót. Az állapotjelleg kifejezésével magyarázom azt a kivételes esetet is, hogy ez a rendkívül merev szerkezet, amely nem tűri a közbevetést, egy előfordulásban mégis kettéválva szerepel: *írván vagyon írva*. Ez azért lehetséges, mert az *írva van* egyetlen, analitikus szerkesztésű mediális igealak (a kérdésről bővebben l. Lengyel 2000b: 69).

Ia az igék jelentését vizsgáljuk, a sokféleség mögött megint csak észrevehető egyfajta rendszer. Legjellemzőbbek a tudást, érzelmet vagy akaratot kifejező cselekvés igéi (*bánva bán, bízva bíz, értve ért, felejtve felejt, féltve félt, kérve kér, kívánva kíván, törtetve törtet, tudván tud, vágyva vágyik, várva vár, véelve vélt*); ezekben még érvényesül ugyan a cselekvő jelleg, de a határozói igeneves taggal állapotszerűségük válik nyomatékosabbá. A *törtetve törtet* a mozgás igéi között is joggal szerepelhet aszerint, hogy konkrét vagy elvont jelentésben használjuk (*futva fut, húzva húz, törtetve törtet*). Talán ez az a csoport, amelynél a legcsekélyebb fenntartással értelmezhető az a hagyományos vélemény, amely a határozói igeneves töismétléseknek fokozó jelleget tulajdonít. A harmadik nagyobb csoport a hangadást kifejező igéké (*csengve cseng, zengve zeng, zúgva zúg*). Végül pedig egy csoportba vehetjük a létezés (vagy nem-létezés) kifejező igéket (*élve él, halva hal*), amelyek már tisztán állapotjelentésűek. A négy kategória tehát egy jól látható ívet képez a cselekvő és mediális igeik között, melyeknek határai természetesen nem élesek.

A figura etymologica és az alárendelő szintagma

Az előzőekben többször utaltam arra, hogy a töismétléses szerkezet nem felel meg az alárendelés követelményeinek. Ez az eltérés azonban nem abból adódik, hogy homlokegyenest más szerkezeztől van szó – hiszen a grammatikák pontosan a hasonlóságok miatt tartották őket alárendeléseknek –, hanem abból, hogy egyes kritériumok egyszerűen nem értelmezhetők a töismétlés esetében. Az alárendelés ugyanis azt feltételezi, hogy két, referenciálisan nem azonos szó kapcsolódik össze, a bővítmény mintegy az alaptag kiegészítése, folytatása, általa többletinformációkhoz jutunk, azaz elnevezéséhez híven bővít, kiegészít.

Az igeneves figura etymologica esetében – lévén lexikai és referenciális azonosság a két tag között – hagyományos vizsgálatunk többnyire megfeneklík. Egy grammatikai szerkezetet vizsgálhatunk csupán, egy keretet, amelybe különböző ige-tövek beleilleszthetők, ily módon az összes jelentéstani támaszunk cserben hagy bennünket. A mondatrészekre jellemző tartalmas jelentés helyett kizárólag jelentéstöbbletet regisztrálhatunk, amelyet a szerkezet milyensége irányít: a határozói igeneves főmák többnyire fokozást, a főnévi igenevesek megengedést és nyomatékosítást hordoznak. Amint láttuk, a határozói igenév esetében még azzal is számot kell vetnünk, hogy eddigi ismereteinkkel ellentétben nem kizárólag fokozó jelentése lehet; a mozzanatos igeik határozói igeneves figura etymologicái például nem fokoznak. Megjegyzem: pontosan ezekben az esetekben válik nyilvánvalóvá, mennyire ki vagyunk szolgáltatva szemantikai szempontjainknak. Egy lehetőségünk azonban mégis marad. Ahhoz, hogy kellő bizonyossággal el tudjuk határolni a figura etymologicát az alárendelő szintagmától, egybe kell vetnünk egy tipikusan alárendelőnek tartott szerkezettel. Legszerencsésebb, ha azt a mondatrészszeretet választjuk, amelyet a figura etymologicás szókapcsolatoknak tulajdonítani szoktak. Az alárendelés általános jellemzőit az egyetemi tankönyv alapján állítottam össze. Mivel a vizsgált szempontok a főnévi igeneves forma esetében is azonos eredményt hoznak, ez esetben eltekintettem attól, hogy mindkét szerkezeztől táblázatot közöljek. Módszeres elemzéssel kimutatható, hogy a töismétlés határozói igeneve nem alárendelő szintagma része, azaz sem határozói bővítménynek, sem fokhatározónak nem tarthatjuk.

<i>nagyon szeret</i>	<i>várva vár</i>
A két tag különböző természetű, disztribúciójuk is eltérő, de együttes elemkörnyezetük megegyezik az alaptagéval. Az alárendelő szintagmák mindkét tagját felcserélhetjük azonos disztribúciójú elemekkel. Példákon: <i>kimondhatatlanul / rettentően / igazán / módfelett szeret; nagyon kedvel / szível / vonzódik / ragaszkodik</i> (vö. Keszler 2000: 350, 351).	A két tag ugyanazon tövből származik; lexikai jelentésük azonos. Rendkívül kötött szerkezet, a felcserélhetőségnek nem tesz eleget: <i>várva vár</i> › <i>*várva szobrozzik, *várva kiles, *várva álldogál; *álldogálva vár, *szobrozva vár, *kilesve vár</i> . Csak akkor kapunk helyes szerkezetet, ha mindkét alak tövét kieseréljük egy azonos disztribúciójú (és természetesen azonos tövű) elemre: <i>várva vár</i> › <i>állva áll</i> .
Az alárendelő szintagma két alkotótágya közül az egyik előírja vagy megengedi a másik jelenlétét (a <i>nagyon szeret</i> esetében megengedi).	A két tag kölcsönösen feltételezi egymást, noha látszólag az ige viselkedik alptagként. Ha jobban megvizsgáljuk őket, beláthatjuk, hogy mind függésük, mind szemantikai ürességük kétirányú. Az azonos tö miatt ez a forma rendkívül kötött, tagjai nem lehetnek meg egymás nélkül, hiszen amennyiben az egyiket eltávolítjuk vagy átalakítjuk, a szerkezet megszűnik figura etymologica lenni (l. előző pont). A „bővítmény” nem tud új információval szolgálni az „alaptaghoz” képest, mivel annak lexikai jelentését hordozza; egyszersmind az igei tag jelentése is üres, hiszen a szerkezet első tagja, a határozói igenév már kifejezte a lexikai jelentést. Kettejük viszonya tehát a hagyományos kétdimenziós, hierarchikus módon nem ábrázolható.
A szintagma alaptagja felől kérdezhetünk a bővítményre (<i>szeret</i> → mennyire szeret? <i>Nagyon</i>).	A lexikai azonosság miatt a kérdésfeltevés lehetetlen: <i>vár</i> › mennyire vár? <i>*Várva</i> . Kétségtelen, hogy a szerkezet együttes jelentése: 'türelmetlenül, nagyon vár', de ezt mondatrészszerpeként a határozói igenév nem fejezi ki (ezért nem is lehet a határozói igenév önállóan fokhatározó!). A mondatrészszerpek tehát nem oszlanak el a két tag között, nem választható le egyik a másiktól egymáshoz viszonyított lexikai ürességük miatt. Már maga a kérdésfeltevés is szétzilálja ezt az egységet, és pontosan jelzi, hogy a szerkezet nem alárendelés, hanem egy rendkívül kötött, megszilárdult forma.
A bővítményi rész mindig önálló mondatrész.	A töisméltés tagjai (az azonos lexikai és referenciális jellemzők miatt) egymásra vannak utalva, a „bővítményi rész” az azonos tövű ige mellett nem tekintethető önálló mondatrésznek.

Állandósult szószervezetek – állandósult formák?

Miután mind szófajtani, mind szintaktikai oldalról bizonyítottam, hogy a figura etymologica nem tekinthető alárendelésnek, éppen ezért határozónak sem, joggal vetődhet fel a kérdés: ha nem az, akkor hová sorolható? Az ellentmondások feloldására két út kínálkozik aszerint, hogy a szintagmákkal rokon vagy azoktól eltérő vonásokat kívánjuk-e hangsúlyozni.

Az egyik megoldás az lenne, ha a nyelvészeti hagyományban ismert „belső tárgy” mintájára felvennénk a „belső határozó” terminust is. Az *életet él, halált hal, fogadást fogad* figura etymologicák tárgyai ugyanis csak formailag tárgyak: a lexikális és referenciális tartalmuk – mint láttuk – az igében rejlik, azaz a tipikusan tárgynak tartott bővítványekkel ellentétben (*almát eszik,*

vacsorát készít) sem szemantikailag, sem szintaktikailag nem önálló egységek a mondaton belül. Ugyanez igaz a *várva vár, kérve kér; látni láttam* esetében is, amelyek besorolása érdekében bevezethetnénk a belső határozó fogalmát is. Ez azonban csak a kérdéskör kikerülése volna csupán, hiszen még mindig a szintagmák között tartanánk számon a kérdéses alakokat, ráadásul a figura etymologica elemzésén túl az úgynevezett „belső mondatrészek” vizsgálatával is adósok maradnánk. Ezt a módszer azért nem volna szerencsés, mert a külső és belső mondatrészek oppozíciója megkettőzné rendszerünket, további zavarokat okozva ezzel, és azt is figyelmen kívül hagyná, hogy mindegyik esetben szófaji eltolódás megy végbe.

A másik – véleményem szerint következetesebb – megoldás az alárendeléstől való egyértelmű elhatárolást hivatott hangsúlyozni. Noha az igeneves alakok viszonya számos ponton emlékeztet az alárendelésre, az azonos fő és referenciális tartalom lehetetlenné teszi, hogy e töisméltéses formákat a valódi alárendelés kategóriájába soroljuk. Egy állandó szerkezetünk van csupán, amely meglehetősen kétarcúan viselkedik a kétféle igeneves szerkezetben: a főnévi igenév képzőjének produktivitását nem sérti, sőt olyannyira termékenyvé teszi, hogy még egészen kivételes alakok is megszerkeszthetők belőle (*vanni van, szabadni szabad*). A másik oldalon azonban éppen az ellenkezője tapasztalható: a határozói igeneves figura etymologica egy viszonylag homogén jelentéstani kategória sajátja. Az igeneves töisméltések közös jellegzetessége, hogy – az igenévi természettől homlokegyenest eltérően – nem vagy csak részben transzformálhatóak, önálló bővítésményeik pedig nincsenek. A bővítésményt a szerkezet együttesen kapja, ez jelzi a tagok egymásrautaltságát.

Úgy tűnik, csupán egy forma áll előttünk, amely képes az igető jelentésének kiüresítésére, a szófaji tulajdonságok megváltoztatására, a szintaktikai szerkezet gyökeres átalakítására. Ez egy olyan keret, amelyben az igék aspektusuktól és nemüktől egészen eltérően is viselkedhetnek. A szerkezet váza azonban mindeközben nem változik, éspedig azért, mert nem is változtatható meg az értelem és a grammatikai megfelelés sérülése nélkül.

A figura etymologica mindezek alapján leginkább az állandósult szó szerkezetekre emlékeztet, hiszen azok tagjai sem helyettesíthetők más – akár azonos disztribúciójú – igékkel (Keszler i. h.). A tagok kiüresedése is sok esetben megfigyelhető (pl. *résztl vesz*). Az állandósult szó szerkezetek mintájára – úgy tűnik – érdemes lenne felvennünk az állandósult forma csoportját is, amelynek leírása, komplex jelentésének rendszerezése további vizsgálatokat igényel. A kategória és terminus Lengyel Klára ötlete, és noha kiválóan alkalmas a nyelvi jelenség kifejezésére, nem tartom kizártnak, hogy amennyiben egyéb állandósult formák leírására is sor kerül a nyelvészeti kutatásokban, ez differenciálódni fog, és különböző alcsoportokra oszlik majd.

Összegzés

A figura etymologica rendkívül összetett jelenségéből csupán szeleteket kiragadva igyekeztem megoldást találni két igeneves szerkezet grammatikai besorolására. Nyelvtanaink több mint száz éve igyekeznek a hagyományos módszerekkel élni, ám vizsgálódásaim során bebizonyosodott, hogy ez a következetesség feladása nélkül lehetetlen. A határozói igeneves formák nagy része nem fokoz; az alakzat azonban képes az igeaspektus és igenem megváltoztatására is. Milyen határozót ismerünk, amely ilyen adottságokkal rendelkezik? E töisméltéses szerkezet funkciója hagyományos eszközökkel leírhatatlan, komplex jelenség: hol a gyakorító képzőkhöz, hol az egyszerű szóisméltésekhez közelít. A főnévi igenév jelentése is átalakul, amint figura etymologicában vesz részt; szófaji jellegét elveszítve mondatrészszerpként megragadhatatlan jelentéstartalommal ruházódik fel, amely lehet megengedő, de feltételes is.

Az állandósult forma megjelölés több szempontból is megnyugtatóan tisztázná a töisméltés kérdéskörét. Egyfelől megszűnne az a jelenleg élő kényszer, hogy a tagokat mindenáron külön

mondatrészszeréppel, egymáshoz viszonyított tartalommal jelöljük meg. Ezzel elismernénk autonóm voltukat, kölcsönös tartalmatlanságukat, és azt, hogy a mondatban egyetlen egységként vesznek részt. Ugyanakkor megnevezésünk tudatosan játszana rá az állandósult szó szerkezet terminusra, amely – mint láttuk – vele igen sok rokon vonást mutat. Végül pedig nyitva maradna a lehetősége annak is, hogy a későbbi kutatások során egyéb alakok is bekerülhessenek e kategóriába, amelyek ugyancsak rendelkeznek egyfajta morfológiai kerettel, amelybe bizonyos szavak különféle szabályok szerint beleilleszthetők.

Dolgozatom célja korántsem az volt, hogy kielégítő megoldást adjak e rendkívül szövevényes jelenségre; erre nem is vállalkozhattam volna. Válaszaim legalább ugyanennyi megválaszolatlan kérdést rejtenek – ha nem többet. A szófajváltás problémaköre például további részletes kutatásokat kívánna. Bár tudom, hogy az általam kiválasztott jelenségek egy kérdéssorozat töredékei csupán, talán mégis adaléku szolgálhatnak egy későbbi komplex vizsgálat számára, amellyel véleményem szerint továbbra is adós a nyelvtudomány.

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1978. A mediális igékről. *MNy.* 280–93.
 AkH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik, példaanyagában átdolgozott kiadás. MTA, Budapest, 1996.
 Diósi Géza 1918. Figura etymologica. *Nyr.* 42–4.
 Horváth László 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. *Nyelvtudományi Értekezések* 133.
 A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. 411–54.
 Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 349–366.
 Lengyel Klára 2000a. Az igenevek. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 223–51.
 Lengyel Klára 2000b. Az igenevek helye a szófaji rendszerben. *NyudÉrt.* 146. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 B. Lőrinczy Éva 1970. A határozó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest, 162–259.
 Majtyinszkaja, Klara 1963. A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben. *NyK.* 361–70.
 Pais Dezső 1961. Részletek a határozós összetételek fejezetéből. *MNy.* 266–73.
 Rác Endre 1968. A határozók. In: Benczédy József–Fábián Pál–Rác Endre–Veltsov Mártonné (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Simonyi Zsigmond 1895. *A magyar határozók* II. Budapest.
 Zlinszky Aladár 1912. Az ismétlés módjai. *Nyr.* 139–41.

INTERNETES KERESŐRENDSZEREK:

- Elender Kincs kereső – <http://www.kincs.elender.hu>
 Historical Dictionary Corpus, Hungarian Academy of Sciences – <http://www.nyud.hu/hhc>
 Index Kereső – <http://www.index.hu>
 Google kereső: <http://www.google.co.hu>

SUMMARY

Nádas, Tímea

A grammatical study of participial figura etymologica

This paper is a sequel to the author's earlier 'A grammatical study of infinitival figura etymologica'; its aim is to conduct a detailed syntactic (part-of-speech-related) investigation of participial stem doublets (i.e., constructions of the *várva vár* 'look forward with impatience' [literally: wait waiting], *kérve kér* 'implore' [literally: ask asking] type). Given the fact that it is exclusively in the case of such stem doublets that 'participial adverbs of degree' are known in the relevant literature, the author approaches the construction at hand with a rather critical attitude. She shows to what extent the adverbial participle in such constructions meets the general requirements of that part of speech and in what ways it departs from them. She then comes to the conclusion that such forms do not meet the criteria of subordinate (hence of adverbial) constructions either semantically or syntactically. In view of the relatively infrequent occurrence of the construction, she backs up her arguments with selected examples taken from works of fiction. Finally, by analogy with 'set phrases', she suggests that a new concept, that of 'set forms', be introduced.

Az írott nyelv mint az elsajátítás tárgya (pszicho- és szociolingvisztikai közelítés)

Bevezető megjegyzések

A nyelvelsajátítást a genetikailag örökölt beszédképesség (nyelvi innáta) és a környezet együttesen határozza meg. A nyelvelsajátítást és a nyelvtanulást a kritikus periódus választja szét, bár a mai napig vita tárgya a kritikus periódus életkori határa (a 3., 6., illetve a 9. életév szokott előfordulni felső határként). Az erős változat szerint a kritikus periódus folyamán „tökéletes”, utána nem tökéletes nyelvismeretre teszünk szert. A nyelvelsajátítás ugyanis biológiailag és pszichológiailag motivált, a nyelvtanulás inkább társadalmilag, és ez okozza a minőségi különbséget. A nyelvi innáta-készségek természetes megnyilvánulásának szinte kizárólag a hangzó nyelv elsajátítási eseményeit szokás tekinteni. (Az innáta hatásait a kétnyelvűség bizonyos formáitól nem szokás megtagadni, de az életkor és a nyelvismeret minőségének összefüggését firtató viták végén nincs még pont.) Az írott nyelv birtokba vételét jobbára a kritikus periódus utáni eseménynek tekintik. Ennek következménye, hogy ettől a nyelvi manifesztációtól rendszerint megtagadják az innátizmus hajtóerejét. E szerint a szemlélet szerint az írott nyelv szinte kizárólag (iskolai) tanulás eredménye. (Az írott nyelv újszerű tárgyalására lásd Barton, D. 1994, Camps, A. és M. Milian 2000, Grabe, W. és R. B. Kaplan 1996, Lengyel Zsolt 1999, Scholes, R. J. 1993).

A nyelvelsajátítás nem szűkíthető az első nyelv hangzó formájára; a gyermek már kezdettől fogva képes elsajátítani az emberi nyelv valamennyi formáját: a hangzót, az írottat és a jeletet. Ismert (de nem eléggé) az a tény, hogy a süketnéma gyerekek előbb kezdik a jelnyelvet elsajátítani, mint az ép hallású gyerekek a hangzó nyelvet. Az írott nyelvvel való ismerkedés, bizonyos elemeinek elsajátítása sem az iskolai padban kezdődik (erről majd az esettanulmány fog bizonyosságot tenni). Nincs neurológiai, biológiai (innáta jellegű) korlátozás (inkább csak társadalmi késztetés) arra nézve, hogy a nyelvi formák közül hányat és milyen sorrendben vesz birtokba a gyerek.

Nyelvelsajátítás: elméleti közelítések

Természetesen nem valamennyi közelítés hozható szóba, és a rövid áttekintés is csak arra fókuszál, hogy a főbb közelítések miként vélekednek az innáta és a környezet viszonyáról, a nyelvi fejlődésben képviselt arányukról.

Napjainkban a behaviorista, a maturációs és a konstrukcionista elméleti keret a legfontosabbak a jelzett viszony leírására (Gleason, J. B. 1985, Gósy Mária 2001, Ingram, D. 1989, Lengyel Zsolt 1981, Nelson, K. 1996). Vannak nyelvelsajátítási (rész)folyamatok, tapasztalati tények, melyekre csak az egyik közelítés ad megfelelő magyarázatot, mások értelmezése azonban akár kétféle közelítésmódot is megenged, illetve igényel (Hornstein, N. és D. Lightfoot 1981, Jackendoff, R. 1997).

A behaviorizmus szerint a gyermek meglehetősen passzív szerepet játszik a nyelvelsajátításban; ez a felfogás az utánzásnak, az utánzási folyamatoknak és a megerősítésnek tulajdonít elsőrendű jelentőséget. A környezet reagál a gyermeki megnyilatkozásokra: „jutalmazza” azokat; tartalmukra reagál; a javítások inkább a tartalomra és nem a formára irányulnak.

Az utánzás részben magyarázza a nyelvelsajátítást. Hatóköre korlátozott: a fonetika, kisebb mértékben a szókincs vonatkozásában igen, de a grammatika esetében nem jöhet szóba. A gyerek produkciós képessége behatárolja az utánzást, a gyerek képtelen produkciós szintjét jóval meghaladó nyelvi imitációra.

A behaviorista felfogás szerint a gyermek kevés nyelviinnáta-képességgel születik mind a percepció, mind a produkció vonatkozásában. A gyermek képes vokalizálni, innáta-auditív készségei lehetővé teszik saját és mások vokalizációjának megkülönböztetését. Képes a vokalizációt bizonyos kontextushoz kapcsolni, ami az asszociációs készséget alapozza meg. A kezdeti vokalizáció a belső feszültség kifejezése, majd a megoldás (a szoptatás, a komfortérzés helyreállása) nyomán megerősítést nyer mint hathatós eszköz, és ez eredményezi a beszédproduktiót. Az első funkcióba állított gyermeki beszédhangok azok, amelyeket a gyermek a környezetében hall. Figyelemre méltó azonban Moskowitz (1970) máig meg nem cáfolt megállapítása: a gyermeki fonémaelsajátítási sorrend nem követi a felnőtt nyelvi abszolút fonémagyakoriságot (ennek részben a gyermeki artikulációs képesség is oka).

A nyelvelsajátítást maturációs keretbe ágyazó közelítésmód az innátizmus változata. A modern innátizmust Chomsky fogalmazza meg (Chomsky 1965); ennek nyomán a múlt század 60-as, 70-es éveiben addig nem látott mértékben fellendült a különböző anyanyelvű gyermekek nyelvi fejlődésének a vizsgálata. Ezekről a kutatásokról azt remélték, hogy az egységes kutatási módszer révén nyert empirikus adatok egybevetethetők lesznek, az egybevetés pedig az univerzális grammatika konkrét tartalmára fog fényt deríteni: a különböző anyanyelvű gyerekek azonos fonetikai (fonológiai), lexikai, szemantikai és grammatikai fejlődésének „legnagyobb közös osztója” alkotja az innáta tartalmát.

A maturációs elmélet szerint minden újszülött általános és gazdag nyelvi képességgel születik. Ez – többek között – úgy is megjelenik, hogy a különböző anyanyelvű gyerekek körében a nyelvelsajátítás szakaszai, az egyes szakaszok jellemzői azonosak. Az egyedfejlődés során a környezeti beszédingerek (a gyermekhez intézett beszéd) hatására automatikusan működésbe lép a „nyelvelsajátító mechanizmus” (Language Acquisition Device). A „szerkezet” általános nyelvi és tanulási elveket tartalmaz, ezek működésének eredményeképpen a gyermek nyelvi, grammatikai szabályokat „fogalmaz meg”, amelyeket igyekszik alkalmazni. Más szavakkal: a hallottak a (környezet), valamint a rendelkezésére álló univerzális grammatika alapján a gyerek „hipotéziseket hoz” a megnyilatkozások létrehozásáról intézkedő szabályokról. Az így nyert szabályok szerint megnyilatkozókat generál. Ennek a tevékenységének köszönhető, hogy a gyermek olykor olyan formákat használ anyanyelvében, amelyekre nézve nem kaphatott a környezettől mintát. A 3 éves magyar gyerekek az *enyém autó* kifejezést a környezettől nem hallhatták, mégis használják. Ha a gyermeki tesztelés

negatív eredménnyel jár (a környezet nem erősíti meg az *enyém autó* formát), akkor egy idő után a gyermek lemond e forma használatáról.

A maturációs elmélet szerint a gyermek kezdetben minden emberi hangot produkál, később azonban a környezetében elő nem fordulókat elhálnak. Az emberi beszédhangok birtokba vétele fokozatos, biológiai program. Ennek bizonyítéka, hogy bármely nyelv elsajátítása során bizonyos hangtípusok (zár, rés stb.) azonos életkorban tűnnek fel. Az univerzalisták a beszédtapasztalatnak csekély szerepet tulajdonítanak, szerintük a gyermek nyelvi képességei születéstől fogva kiválóak, ezért inkább csak finom ráhangolás szükséges. A kutatások valóban azt bizonyítják, hogy az újszülöttek kiváló hallási képességekkel rendelkeznek. Különbséget tudnak tenni anyjuk és más női hang között; a születést követő napokban képesek a hangforrás felé fordulni. Néhány hetes korukban másként reagálnak emberi hangra, mint nem emberi hangra. Egyesek szerint a hallásképeség már a méhen belül elkezdődik. A vita egyre inkább arra éleződik ki, hogy a magzat, az újszülött észlelési rendszere a beszédhangok (a fonológiai jegyek) megkülönböztetésére „programozott-e előre”, vagy az újszülött általában (nem csak emberi beszédhangokra „kihelyezett”) kitűnő hallási képességekkel rendelkezik.

Nem tisztázott, hogy a nyelvelsajátító szerkezet vajon kizárólag csak nyelvi univerzálékat (szórend, szófajok) tartalmaz, vagy olyan általános tanulási eljárásokat, amelyek részhalmozóként nyelvi jellegűeket is magukba foglalnak. A veleszületettséget hathatósan támogatja a nyelvelsajátítás gyorsasága, a különböző anyanyelvű gyermekek nyelvi fejlődésének nagyfokú hasonlósága, valamint az, hogy a felnőtt beszéd komplex, rendezetlen. Az utóbbi mozzanat drámaibb hangon is felmerül: a felnőtt beszéd bőven tartalmaz hibákat, rossz mondatkezdéseket (Chomsky 1968: 88). A hibák mellett fontos az is, hogy a nyelvi input eleve nem hordoz elegendő információt az emberi nyelv gazdag, bonyolult és fontos strukturális jellemzőiről (pl. az összetevők határaitól, törlésekről, mozgásról stb.). Ezeknek köszönhetően a nyelvi környezet korlátozott szerepet játszik az elsajátításban.

A nyelvelsajátítás konstrukciós közelítésmódja az innátaelmélet változata; egyik legnagyobb hatású képviselője a múlt század kiemelkedő pszichológusa, Piaget. A konstrukcionizmus szerint egy adott életkor nyelvi szabályai kettős arculatot mutatnak: a külső (környezeti) nyelvi tényeket a maguk képéhez hasonítják, illetve ők maguk is hasonulnak a külső nyelvi tényezőkhöz. A gyakori magyar gyermeknyelvi *lót* forma kitűnően felmutatja ezt a kettősséget. A *-t* végződés a „külső” szabályok (tárgyas forma képzése) ismeretét bizonyítja. A gyermeki belső rendszerállapotot pedig az tükrözi, hogy kezdetben a gyerek tartja magát az általános szabályhoz: „vedd a tövet és illeszd hozzá a végződést: *hajó+t, ajtó+t* stb.” A következő állomás a *lót* forma, amely a belső (mentális) szabályban való módosulást tükrözi (a szótagszám változását). Végül megjelenik a felnőtt *lovat*. Ezek a változások úgy játszódnak le, hogy eközben a gyerek mindvégig *ló – lovat* formát hall. A „belső szabályok” tehát időről időre átépülnek, ennek egyik lehetséges formája az, hogy új alszabályok jelennek meg.

A konstrukcionista közelítésmód a fonetikai fejlődésben rezonanciaelméletként jelenik meg. Spanyol és angol csecsemők reakcióját mérték spanyol és angol VOT-ra. Kiderült, hogy a spanyol csecsemők jobban felismerték az angol fonémákat, amelyek inkább bázis jellegűek, mint spanyol megfelelőik. Ez alapján arra következtettek a rezonanciaelmélet hívei, hogy a gyerek nem partalan univerzalizmussal születik, hanem az univerzalizmus a bázishangokra korlátozódik. Más kontrasztok csak tapasztalat (azaz tanulás) révén jelennek meg. Bizonyos fonémadiszkriminációs képességet a csincsillák körében is sikerült kimutatni (Kuhl, P. K. és Miller, J. D. 1975). Kérdés tehát, hogy a szóban forgó és hasonló diszkriminációs képesség humán vagy szubhumán szintű-e. További kérdés, hogy a nyelvi ontogenezis későbbi szakaszaiban a környezet által meg nem erősített megkülönböztető képesség örökre eltűnik-e (és a felnőtt már nem észleli ezeket a különbségeket), vagy bár nem vesz el, de nehezebb a megkülönböztetés (Werker, J. és R. Tees 1984). A kognitív közelítés Piaget életművét tekinti előzményének, de magával a kognitív közelítéssel itt nem foglalkozunk.

A maturációs felfogás a nyelvi környezetről – bár szerepét nem tagadta – tulajdonképpen nem sokat tud mondani: leginkább a genetikusan öröklött kibontakozási terének, sajátos katalizátorának tekinti, ezért e szempont alapján nem sokban különbözik a tanulásméleti (behaviorista) modelltől, amely a nyelvi környezetnek pusztán megerősítő funkciót tulajdonít. Ily módon a nyelvi környezet – mindkét felfogásban – statikus, illetve alig-alig strukturált. Fokozza az ellentmondást, hogy az elsajátítás mikro- vagy mezotársadalmi környezetben zajlik, viszont a fenti elméletek csak makrotársadalmi perspektívát képesek kínálni (e gondolatra még visszatérünk).

Epigenézis

Az epigenézis az evolúciós biológia keretein belül jelent meg. Lényege (Bereczkei Tamás 1998) az, hogy az egyedfejlődés során a genetikai szabályozás (az innátarendszer) valószínűsít bizonyos magatartásformákat, azok kifejlődését, de a konkrét kimenetel (azaz megjelenik-e vagy nem az adott magatartásforma) több külső tényezőtől függ. Az ember genetikai adottságai sokféle lehetőséget biztosítanak, viszont a bennünket érő külső (társadalmi) hatások jelentősen módosítják működésük konkrét formáját.

Néhány példa az epigenetikus szabályok működésére, azaz arra, hogy az évmilliókkal ezelőtt kialakult, majd rögzült viselkedési formák a mai megváltozott társadalmi viszonyok keretein belül miként köszönnek vissza. Fajunk túlélését jelentette az az évezredekkel (-milliókkal) ezelőtt kialakult meglehetősen egyszerű munkamegosztás, amely szerint a férfiak feladata a vadászat, a nőké a lakhelyül szolgáló zárt térben (barlangban stb.) az utódgondozás volt. Ebből a munkamegosztásból adódik – máig hatóan – az, hogy a férfiak általában a térészlelési (térorientációs) készségek tekintetében, a nők pedig a beszédkésztség tekintetében jobbak. Térorientációs képességeket igénylő munkakörökben – építész, sofőr stb. – férfidominanciát tapasztalunk. A beszéd neurológiai alapjainak tekintetében jól ismert az a különbség, hogy a lateralizáció a férfiaknál kifejezettebb, a nőknél kevésbé (ebből következően a női agyféltekék jobban képesek átvenni egymás funkcióit). Genetikai örökségünk elvileg nem zárja ki, hogy balkezes gyerekeket jobbkezesre kényszerítsünk, de ez a kimenet negatív következményekkel járhat.

A XX. század végén, a XXI. század első éveiben a nyelvsajátítás különböző nyelvek és kultúrák, a média, a családi nyelvhasználat, a beszélő-író (rajzoló, ábrázoló stb.) társadalom metszés- és hatásvonalai között és mentén zajlik. A nyelvfejlődés (nyelvi ontogenezis) vizsgálatába hasznosnak mutatkozik az epigenézist az eddigieknél jobban bevonni, azaz rendszeres vizsgálat tárgyává tenni, hogy gazdag és komplex innátarendszerünk és a napjainkban a gyermeket körbevevő rendkívül vegyes (gazdag) nyelvi-információs környezet milyen viszonyba képes lépni.

Az epigenetikus törvények szerint a mai technikai civilizációs környezet egyforma készítményt jelent a nyelv akár hangzó, akár írott formájának elsajátítására. A hangzó nyelv elsajátítása nem nélkülözheti a vizualitást. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele a szájról olvasás. A gyerek 3-4 éves korig szinte csak a szemtől szembeni kommunikációs helyzetet képes megoldani, kezelni. Jól ismert az első telefonbeszélgetések alkalmával mutatott gyermeki kommunikációs zavar (gyakran kudarc) a vizuális élmény hiánya miatt, a gyerek nem beszél, mert nem látja a partner arcát.

A hangzó nyelvi folyamatok anatómiai, fiziológiai és neurológiai okoknak köszönhetően időben gyorsabban zajlanak, mint a hasonló írott nyelvek, ami annak kedvez, hogy a hangzó nyelvi forma legyen az első elsajátítandó, tudniillik így hamarabb jutni egy és ugyanazon információhoz. Szaporodnak azonban az olyan megfigyelések, esettanulmányok, amelyek szerint az egyidejű elsajátítás nemcsak hogy nem kizárt, hanem akár természetes is lehet.

Egyfelől jó lenne többet tudni arról, hogy miként támogatja egymást a két nyelvi forma. Másfelől a későbbi információfeldolgozás, ismeretszerzés, kommunikáció szempontjából kellene a mainál sokkal többet tudni arról, hogy az elsajátítási korszakban (kb. 1–6 éves életkorban) milyen

és mekkora haladást tesz meg a gyerek az írott nyelv spontán fejlődése (elsajátítása) területén. A szóban forgó életkorban ugyanis magától értetődő a hangzó nyelvi fejlődés beható ismerete az iskoláztatás szempontjából, de sokkal kevesebbet tudunk arról, hogy az írás területén mit ért el a gyerek. Fokozza a helyzet ellentmondásosságát, hogy a későbbiek során (serdülő-, felnőttkorban) a technikai-civilizációs társadalmi kommunikáció az írott nyelvi információnak ugyanolyan fontosságot (bár részben más tartalmat és funkciót) tulajdonít, mint a hangzó nyelvnek. Tehát eleve előnyösebb helyzetbe kerül az, aki az elsajátítási életkorban megfelelő haladást tesz mindkét nyelvi forma elsajátításában. (Az más és sajnos nagyon is fájó kérdés, hogy az írott nyelvben az iskoláztatás előtt már komoly haladást elért gyermekkel az iskola ma még nemigen tud mit kezdeni. Pedagógiai rendszerünk tehát nem képes követni a társadalmi mikrováltozásokat.)

Esettanulmány: hangzó/írott – írott/hangzó nyelv (Konszekutív kontra szimultán)

Az esettanulmány arra szolgáltat példát, hogy az „először a hangzó, majd az írott nyelvi forma” sorrend környezeti hatásoknak köszönhetően módosulhat. Nincs okunk annak feltételezésére, hogy az írott nyelv ne rendelkezne innátaalappal. Nem is egy tapasztalati tény (pl. az arcfelismerés és a fonémadiszkriminációs készség időben egyszerre jelenik meg) ennek realitását erősíti. Az esettanulmányt megelőzi egy rövid áttekintés a gyermeki vizuális-grafomotorikus fejlődéséről Feuer Mária munkája alapján (Feuer 2000). Az írás fejlődése ma alig-alig tárgyja a gyermeknyelvi kutatásoknak. Ugyanakkor bár a gyermekrajzok klasszikus témája a fejlődéslélektannak, nem a „nyelvszerűség” e vizsgálatok fő iránya, hanem az önkifejezés, az esztétizálás, a gyermeki világlátás stb.

0;8,0 – 1;8,0

(a pontosvessző előtt az évek, utána a hónapok, a vessző után a napok száma):

Az író-, rajzeszköz használata – ha megfelelő alkalom kínálkozik – már 1 éves kor előtt elkezdődik. Kezdetben a gyerek markolja a ceruzát, szájába veszi, firkrát nem produkál. Rövidesen azonban képes lesz a ceruza grafitos végét ferdeszögben erősen rányomni a papírra; így „írnak”, inkább „szántanak” a papíron. A vonal rendszerint határozottan kezdődik, de folytatásként a nyom elveszhet. A gyerek egyszerűen élvezzi a nyomhagyást, hogy munkálkodása valamit eredményez. A funkcióöröm jellemzi ezt a tevékenységet. Az „írást” a vállöv végzi, ezért eleve nem lehet kellően strukturált.

1;8,1 – 2;3,0

A gyerek egyféle vonalforma előállítására törekszik, tehát a vonalvezetés dominál. A kivitelezésben még mindig a vállövé a vezető szerep, de a mutatóujj is kezd szerephez jutni. Egyre magabiztosabban uralja a tevékenység fizikai kereteit: csak a rajzpapír határolta felületre „ír”.

2;3,1 – 3; 0,1

A firkalást értelmező mozgás az uralkodó, ezzel szoros kapcsolatban a mintakövetés a jellemző. Firkái, rajzai és a külső valóság között hasonlóságot fedez fel, bár ez gyakran utólagos: a gyerek a „mű” elkészülte után mondja meg, hogy mit is rajzolt. A ceruza fogásában és irányításában egyre nagyobb szerep jut a hüvelyk-, mutató- és középsőujjnak, a gyerek többféle ceruzafogással is kísérletezik. A hüvelyk- és mutatóujj egyre közelebb kerül a ceruza hegyéhez, ennek köszönhetően a grafomotoros kivitelezés egyre pontosabb. A „technika” fejlődése lehetővé teszi olyan újabb (tömb-, vegyes, zárt, írást utánozó) firkák, vonalak megjelenését, melyek a betűvetést készítik elő, illetve alapozzák meg.

3–4 év

Megjelenik az írást imitáló grafikai mozgás; a betű-, szóírás elvének megértése. Ennek egyik jelzése az ilyen gyermeki kérdés: hogyan kell írni az Ákos betűt? Megszilárdul az utánzó firka, ami látás révén irányított kézmozgást feltételez. A kéz mozgása tehát előre tervezett. Az izommozgást most már főleg a csukló irányítja. A gyerek az ábrázolandó tárgyat nemcsak egészként képes megrajzolni, hanem képes alkotórészeire bontani, és az egyes részleteket megrajzolni (vizuális szegmentálás).

A gyermeki firkák, a vonalformák fejlődése előzményként szolgál a betűíró, latin betűtípusokat használó írásrendszerek számára (is). Kezdetben a pontszerű elemek dominálnak; a függőleges vonal megelőzi a vízszintes irányút, az utóbbi pedig a diagonális, illetve a hajlított vonalat. Az egyszerű vonalakat követik a többszörösök (sokszoros függőleges, vízszintes, diagonális, hajlított vonal). Ezek után jelenik meg a cikkcakkos (hullám-) vonal, az egyszerűes hurok, sokszoros hurok, spirál, körkörös vonal. A firkaformák megjelenési sorrendje rendezett és hierarchikus: az egyszerűbbtől tart a bonyolultabb felé.

Levente – az esettanulmány „főszereplője” – esetében egyszerűsítés arról beszélni, hogy hamarabb tanult meg írni (olvasni), mint beszélni. Itt most elegendő azt hangsúlyozni, hogy az írott nyelv iránti érdeklődése – akárcsak a kétnyelvűek esetében – együtt jár a metanyelvi tudatosság nagyobb fokával. Sok verbális megnyilatkozása mögött sajátos vizuális-optikai világszemlélet tárulkozik fel.

1;10,23–2;0,0

(a naplórészletek idézőjelek között, a gyermeki megnyilatkozások dőlten szedve szerepelnek):

- „Levente felfedezi: függőlegesekkel, vízszintesekkel a papír felosztható járdákra, utakra, kereszteződésekre.”
- „Levente nagyon belejött az olvasásba, mással sem foglalkozik. Az utcai feliratoknál megáll, s az ismert betűket hangosan mutogatva olvassa. 1 nap már három új betűt is képes elsajátítani. A legújabbak: *E, Í, B, C, M, F.*”
- „Állandóan olvas. A könyveket mostanában nem a képekért nézi, hanem az azonos betűket, számokat mutogatja, 2 keze 1-1 ujját tartja a 2 azonos formán egyszerre. Amiket biztosan kiolvas már: *A, B, E, i, I, V, g* és néha az *O*, bár ezt nem mondja ki.”

(i) A két éves kor előtt tehát Levente a szokásosnál nagyobb érdeklődést tanúsít az írás (betűk, számok) iránt. Ez egyaránt magyarázható szűkebb, családi (a szülők egyetlen oktatók) és tágabb (utca, lakhely) motívumokkal (a séták során bőven látható mindenféle felirat).

(ii) A vizuális nyelvvel való ismerkedést elsősorban a „receptív” aspektussal, az olvasással kezdi. Ez kezdetben komolyan igényli a szem és a kéz koordinációját: a kéz segít a szegmentálásban, annak elhatárolásában, hogy mi a percepció tárgya.

(iii) Levente először a betűazonosságot fedezi fel. A felismert betűformák vonalszerkezetét a vízszintes és a függőleges irány szerinti építkezési elv jellemzi. Ez megfelelésben van a vonalformák megjelenési sorrendjével.

2;1,0–2;5,0

- „Az összes betűt ismeri (az *Y*-t és a *W*-t csak felismeri). Több mindent fordítva mond: *csitt-csatt – tics-tacs*”
- „1–10-ig számol, közben mutatja a tárgyakat. A betűket is már ujjával rámutatva balról jobbra mondja el. Egy-két szót egészként is felismer.”

(i) Levente gyakorolja az irányokat: bizonyos szavakat visszafele is tud mondani, ugyanakkor a szavakat alkotó betűket balról jobbra haladva mutatja. Felfedezi és gyakorolja a szerialitás elvét.

(ii) Az írott nyelv iránti érdeklődés együttjár a számok iránti érdeklődéssel. Ez további vizsgálatot érdemel, és eszünkbe juttatja Papp Ferenc megjegyzését (Papp 1973), mely szerint a magyar írott nyelv nem merül ki néhány tucat betűből (grafémából), fel kell venni a számokat és az írásjeleket is.

(iii) Az, hogy Levente két és fél éves korára valamennyi betűt felismeri, teljes megfelelésben van azzal, hogy a hangzó nyelvben is ebben az életkorban az értés szintjén a gyermek birtokolja anyanyelve teljes fonémaállományát (ez nem feltétlenül vonatkozik a produkcióra).

2;5,10–2;7,0

- „*Anya figyelj! Ezt is megnyomom (számítógépen). Sok »a«! Ó, de szép!*”
- „Biztonságosan megmutatja jobb/bal lábát, kezét, fülét (bal és jobb kézzel is, közben mondja is). Elég jól számol, olykor téved. Olvasás: már általában balról jobbra egy betűt sem kihagyva olvas minden nagybetűt. Ékezetekben már biztos: *E-É, Ü-U, Ö-O*. »*Ez nem E, ez É*« – mikor *É*-t lát. A szavak jelentését egyben még nem mindig ismeri fel.”
- „*RÖVID, HOSSZÚ, LENT, FENT* szavakat könyvből önállóan betűzi; a *RÖVID, HI-DEG, MELEG* szavakat betűzi, majd össze is olvassa.”
- „*Anyá ne beszélj, Hadd olvassam el ezt! Elolvasom a rövidet (ti. a rövid szót) R-Ö-V-I-D. Az van odaírva, hogy hosszú, pici.*”

(i) Az első két feljegyzés szerint az írott nyelv iránti érdeklődés Levente számára nemcsak megismerési (kognitív) jellegű, hanem világszemlélet is.

(ii) Az ékezetekről tett megjegyzések szerint egyfelől Levente számára a betűk (a grafémák) úgy léteznek, mint a megkülönböztető jegyek társadalmilag érvényes kombinációi. Másfelől fejlett metanyelvi ismeretekről vallanak. Az irány felismerése és tudatos kiválasztása bizonyára az írott nyelv iránti korai érdeklődés hozama, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a diszlexia egyik gyakori járulékos tünete éppen az iránytévesztés.

(iii) Egy adott szót betűkre tud bontani, és egyben is ki tud olvasni. Ez egyfelől metanyelvi tudatosságra vall (a gyerek előre közli mit fog majd kibetűzni!). Másfelől a vizuális memoriális megtartási készség kellő fejlettségéről vall: képes megtartani a szegmenseket mindaddig, míg tart a kiolvasási folyamat.

(iv) Levente a *rövid* szó komponentális elemzését végzi el.

(v) A számítógép billentyűzetének használata nagyban könnyíti az írás elsajátítását.

2;7,1–3;0,0

- „*Peugeot – pezsó-nak mondja; Renault – renó-nak mondja!*”
- „*Egy bádogdoboz tetejére rátett egy pár korongot: korongszendvics.*”
- „*Levente »tetői«-re felírtuk nyomtatott nagybetűkkel – a belső oldalra – a családtagok és szomszédok neveit (kb. 20). Ma elkezdte egyenként pörgetni őket, és »röptében« közölte mindegyikről: Na, ki forog most? – a Csaba forog stb. 1-1 tévesztéssel mind a 20-at megnevezte. Lassan alakul a szóképes olvasás.*”
- „*A mágiikus tábláját teljesen sötétre satírozza: Nem is látszik a tábla. Az a címe a képnek, hogy fekete. Az a címe, hogy sötét van.*”
- „*A behajtani tilos táblának van bugyija, törölközője, és tud bilibe kakálni, ha vizes lesz a pólója, átöltözik.*”

(i) Az autómárkák „kiolvasása” aláhúzza annak jelentőségét, hogy a mai technikai civilizáció, a megváltozott környezet a korábitól eltérő ingerekkel szolgál. A legtöbb gyerek hamarabb és gyakrabban találkozik autóval (járművekkel, különböző gépekkel, számítógéppel), mint például állatokkal. Az autómárkáknek presztízsük van, különösen fiúgyerekek körében. A játékautók, modellek

egy-egy eltérő vonása (gömbölyű lámpás, csapott hátuljú stb.) a forma iránti érzéket növeli. Mindezek bőven kamatozódhatnak az írott nyelv birtokba vételekor.

(ii) Tanulások a fenti márkamegnevezések a maguk „hibrid” jellege miatt is. A *pezsó, renó* a (magyar) betűérték és a kiejtés szerinti elvek együttes érvényesülését mutatja: a szó elejét a magyar graféma-fonéma megfelelési szabályok szerint ejti a gyerek, a szavak további részében azonban a kiejtés elve az irányadó.

(iii) A *korongszendvics* megnevezés, a „tetőkkel” való játék, a címadás, a stoptábláról tett megjegyzés ismétellen arról vall, hogy az írott nyelv iránti érdeklődés áthatja Levente egész világszemléletét.

3;0,1–3;4,1

- „*Én is golyóstollal szoktam írni, csak én rajzolok vele... Anya ne írjal a golyóstollal! Ez golyóstoll? Anya, ne ilyen csinálj! Ne rajzolj! Ne írjal vele!*”
- *Ha az á-ról elveszünk egy vesszőt, a lesz, és ha az ő-ről elveszünk egy vesszőt ó lesz.*
- *Betűs kekszről: Ez egy L. Ez egy Levente betű.*”
- „Ábécés pókerét olvasva (a kiolvasott betűvel kezdődő szót mond): *a – alma, c – cipő, g – csiga (cs helyett), d – darusautó, t – Mikulás (Télapó helyett), x – ikszilofon, ö – ördög; ő – őri; sz – fa (a sziget szó helyett, mivel a sziget szó ábrázolásaként néhány fát tüntet fel a kép).*”
- „Tetőkkel játszik, a tetőkön különböző szavak, betűk vannak. *Ez az Orsi tető. Ez a Levente.* (Anya: És a Sanyi melyik?) *Ez a SA-NYI (a tetőre APA van írva). Úgy hívják apát, hogy Sanyi.*”
- „Olykor a számot is betűnek nevezi.”
- „A héten Levente elkezdett betűket alkotni celluxdarabokból (V, X, Y; *az X egy olló betű; a T kalapját balra húzza el: ez meg egy hetes betű*). A CD-lejátszó műszerfalára mutatva *melyik betű jelzi a Hol a tél-t* (a 28-as Kaláka-dalt), azaz arra kíváncsi: *melyik szám jelzi ezt a dalt. Őt lapos korongból kirakja a Levente betűt (L).*”

(i) A metanyelvi fejlettség tanúi az *ír, rajzol, olvas, elveszünk egy vesszőt* stb.

(ii) Ismét felbukkan a betű mint megkülönböztető jegyek társadalmilag érvényes kombinációja felfogás „értése”.

(iii) Levente képes a szóképek betű szerinti megbontására. Ezt a tudását különböző kontextusokban képes érvényesíteni (tetők, ábécés póker, CD-lejátszó kijelző fala, celluxdarabokból betűforma készítése stb.).

(iv) A „*Sanyi – apa*” azonosítás mögött komoly teljesítmény húzódik.

3;5,1–3;9,0

- „Nagyon érdeklik az autójelek és a geometriai formák. Régóta felismeri az autójeleket (kb. 1 éve), de a formáját most kezdi megnevezni. Például: *»a rombusz a Renault jele; az Opel jele egy körben egy kis cikkcakkos vonal«* (ezt az apja tanította). *»A Mercedesz jele egy körben egy háromágú csillag. A vastag S a Seat, a vékony S a Suzuki jele. A H a Honda jele, meg a Hyundaié.* Az egyszerűbb formákat jól ismeri: kör, háromszög, rombusz, merőleges, párhuzamos (a neveket az apja tanította).”
- „Új hobbija van: ollóval vagdos: (i) kb. 1 hétig mindent miszlikbe; (ii) véletlenül egy általa ismert alakzat sikerül (*ez egy hetes, nézd, kivágtam egy D-t*); (iii) bizonyos képeket megpróbál körbevágni.”

(i) Képes az azonos betűket megkülönböztetni: *A vastag S a Seat, a vékony S a Suzuki jele.* Igényli a különböző geometriai formák nevének megtanulását. Ebben ismét a vizuális nyelv teljes ismerete iránti gyermeki vágy tükröződik.

(ii) Újabb csatornát jelent az ollóval történő kontúrok kivágása.

Zárás helyett

Gazdag innáta-rendszerünk – Levente példája mutatja – lehetővé teszi az anyanyelv hangzó és írott formájának szimultán elsajátítását. Mindkét folyamat meghatározott struktúra (az elemek sorrendisége) és elvek (szabályok) szerint halad. A családi és a szűkebb ökolingvisztikai jelenségek (az írott nyelvvel szembeni szülői magatartás, utcai feliratok, tévé stb.) megfelelő készíttetést jelenthetnek a gyerek számára. A siker azonban azon múlik, hogy a szülők felfedezik-e a gyermek érdeklődését. Levente esetében igen.

A fenti esettanulmány többszörösen aláhúzza a nyelvi környezet (ökolingvisztika) fontosságát. Egyfelől a bolti feliratok, utcai plakátok és vizuális környezetünk egyéb konkrét jelenségei felkeltik a gyermek érdeklődését is; alig van olyan földrajzi pontja Magyarországnak, ahol az írás-olvasás első leckéit ne az utcán kapná meg a gyerek.

Levente – és a hozzá hasonló gyerekek – esetében át kell gondolni azt is, hogy az iskola megkezdésekor ezek a gyerekek méltánylandó írott nyelvi tapasztalattal rendelkeznek. Jelenlegi iskoláztatási rendszerünk azonban az ilyen esetekre nincs felkészülve.

Az esettanulmány másik tanulsága az, hogy a nyelvelsajátítás dimenzióit „finomítani” kell. Egyfelől a (szándékos vagy akaratlan) lingvicizmus miatt, tekintettel arra, hogy a nyelvelsajátítás, majd az erre épülő további szocializációs folyamatok, nem egyike a társult lingvisztikai témáknak, hanem egyéni sorsokat befolyásoló, társadalmi csoportok létezési formáját meghatározó folyamat, amelynek minden egyes összetevőjét ismernünk kell. Finomítani kell az elemzési kereteket azért is, mert a mai szociolingvisztikai tételek többsége osztály-, csoport-, rétegszinten fogalmazódnak meg (makroszociológiai lépték). Ugyanakkor a nyelvi fejlődés szociológiailag ennél „kisebb” – család, nagycsalád, rokonság, utca, busz stb. – szinten zajlik (mezoszociológiai lépték). Igaz az „anya – gyermek” kapcsolat nyelvi fejlődésben játszott szerepe viszonylag intenzív kutatás tárgya (mikroszociológiai lépték). A jelenlegi állás szerint a mezoszociológiai lépték hiányzik.

JEGYZET

Az esettanulmány empirikus adataiért köszönetet mondok Simon Orsolya és Czeglédi Sándor egyetemi oktatóknak, amiért gyermekük nyelvi fejlődéséről általuk rögzített adatokat nagylelkűen rendelkezésemre bocsátották.

SZAKIRODALOM

- Barton, D. 1994. *An introduction to the ecology of written language*. Blackwell, Oxford, Cambridge.
- Bereczkei Tamás 1998. *A belénk íródott múlt. Evolúció és emberi viselkedés*. Dialóg Campus kiadó. Budapest–Pécs.
- Camps, A.–Milian, M. szerk. 2000. *Metalinguistic activity in learning to write*. Amsterdam University Press.
- Chomsky N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge. Mass.: M.I.T. Press.
- Chomsky N. 1968. *Language and Mind*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Feuer Mária 2000. *A gyermekrajzok fejlődéslélektana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gleason, J. B. 1985. *The development of language*. Charles E. Merrill Publishing Company, Toronto, London.
- Gósy Mária 2001. *Pszicholingvisztika*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Grabe, W. és R. B. Kaplan 1996. *Theory and practice of writing*. Longman London and New York.
- Hornstein, N.–Lightfoot, D. 1981. *The logical problem of language acquisition*. Longman, London and New York.
- Ingram, D. 1989. *First language acquisition. Method, description and explanation*. CUP.
- Jackendoff, R. 1997. *The architecture of the language faculty*. MIT Press, Cambridge Massachusetts).

- Kuhl, P. K.–Miller, J. D. 1975. Speech perception by the chinchilla: voiced-voiceless distinction in alveolar plosive consonants. *Science* 190: 69–72.
- Lengyel Zsolt 1981. *A gyermeknyelv*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Lengyel Zsolt 1999. *Az írás: kezdet – folyamat – végpont. Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai*. Corvina. Budapest.
- Moskowitz R. 1970. The two-year-old stage in the acquisition of English phonology. *Language* 46: 426–41.
- Nelson K. 1996. *Language in cognitive development*. CUP Cambridge.
- Papp Ferenc 1973. Hang, fonéma, betű és a teljes magyar ábécé. *Magyar Nyelvőr* 97/3: 324–31.
- Scholes, R. J. szerk. 1993. *Literacy and language analysis*. Hillsdale LEA.
- Werker, J. és R. Tees 1984. Cross-language speech perception: evidence for perceptual reorganization during the first year of life. *Infant behavior and development* 7: 49–63.

Lengyel Zsolt

SUMMARY

Lengyel, Zsolt

Written language as the object of acquisition

This paper analyses the issue of language acquisition in a psycho- and sociolinguistic perspective, discussing its behaviourist, maturational and constructionist theories. All these approaches share the feature that, with respect to language acquisition, they take both an innate language faculty and a set of environmental effects into consideration. The various approaches mainly differ in terms of the proportions of influence they attribute to each of these components. Another shared feature is that most approaches usually restrict the issue of language acquisition to the acquisition of the spoken form of one's native language. However, evidence is accumulating that, due to environmental factors, a simultaneous acquisition of the written and spoken versions of the mother tongue cannot be excluded, either. This paper presents detailed data concerning the linguistic development, with respect to written language, of a child between the ages of 2 and 4. The phenomenon analysed here, the pre-school acquisition of the written form of a child's native language, raises not only theoretical problems but also those of a very practical nature in connection with mother tongue education.

A puding próbája – Gondolatok a *Magyar szólástár*-ról

1. Le a kalappal!

A népies szólásoknak, képes kifejezéseknek, szókapcsolatoknak, költői képeknek, fordulatoknak ez a pompás nyelvrézekkel és leleményességgel egybegyűjtött hatalmas adattömege olvasmányosnak is meglepően érdekes. Több mint hasznos, nélkülözhetetlen ez a könyv. – Mindezt nyugodt lelkiismerettel állíthatnám a *Magyar szólástár*-ról, ha nem félnék attól, hogy egy könyvmoly filosz felfedezi, hogy idegen tollakkal ékeskedem. Ezért aztán bevallom, hogy ez a csonka idézet a *Pesti Hírlap* 1937. január 11-i számából származik. Rövid írásában Halász Gyula köszönti ezekkel a lelkes szavakkal Bíró Izabella és Schlandt Henrik Szólások és fordulatok magyar-német gyűjteménye (német címe szerint *Ungarische Redensarten und Redewendungen im Spiegel der deutschen Sprache*) című közel hétszáz oldalas, valóban kitűnő szótárát.

Azt hiszem, minden túlzás nélkül állíthatom, hogy Bárdosi Vilmos főszerkesztő és négy szerkesztőtársa (Balázs Géza, Balogh Péter, Hessky Regina és Kiss Gábor), valamint az anyaggyűjtésben részt vevő tíz munkatársuk szólásgyűjteménye valóságos hab a 2003-as magyar szótártermés tortáján, pedig annak szeletei között nem kisebb falatok akadnak, mint a *Magyar értelmező kéziszótár* (ÉKsz.²) második, átdolgozott kiadása. A *Magyar szólástár* – a továbbiakban *Szólástár* vagy egyszerűen csak *a szótár* – előkelő helyét, többek között, annak köszönheti, hogy egy messzemenően „felhasználóbarát” termékről van szó: rendkívül hasznosak és szemléletesek a szótárhasználót segítő információk (pl. a belső borítólapon az „Útmutató a *Magyar szólástár* használatához – A szócikkek felépítése és a szótárban alkalmazott jelek, rövidítések magyarázata”, vagy a hátsó borítólapon a „Mutatvány a fogalomközi mutatóból” – bár ezt talán szerencsésebb lett volna „Részlet a fogalomközi mutatóból”-nak nevezni). Igen jó ötlet, hogy minden páros oldal alján megtalálhatók a szókapcsolatok lematizációjára vonatkozó alapvető tudnivalók, illetve, hogy a páratlan oldalak aljára odanyomtatták a legfontosabb rövidítések feloldását. A *Szólástár* hasonló jellegű külföldi kiadványokkal összevetve is kiállja a próbát, sőt a minősítések rendkívül pontos megadása, a helyzetmondatok, illetve a közmondások esetében alkalmazott metanyelvi értelmezések igen következetes alkalmazása, s végül, de nem utolsó sorban, a fogalomközi mutató rendszerének a kidolgozása szinte egyedülállónak mondható. Egy szó mint száz, szerintem olyan munkáról van szó, amely minden bizonnyal új fejezetet nyit a magyar szótárírás történetében. Néha talán erőltetettnek hat, hogy a fogalmazás során tollamra kívánckozó fordulatokat, szólásokat beveszem szövegembe, de így egyúttal ellenőrzöm, hogy ezek szerepelnek-e a vizsgált gyűjteményben. Az új fejezetet nyit szókapcsolatot, illetve az angol *last, but not least*-nek megfelelő kifejezést például nem találok benne. Itt jegyzem meg, hogy a *Szólástár*-ban megadott „Bibliográfiai válogatás”-ból hiányolom Békés István, valamint Bernáth Béla könyvének a megemlítését (Békés 1977, Bernáth 1986).

Egyértelműen pozitív véleményemet előrebocsátva, a továbbiakban nem kívánok a szótár érdemeinek méltatásával foglalkozni, sem annak felépítését nem fogom részletesen ismertetni. Ez utóbbit azért sem tartom szükségesnek, mert ezt megtették – s nem is akárhogyan – maguk a szerzők. Az említett információkon kívül kitűnő eligazítást nyújt a szótár használójának a bevezető (VII–XXIII), illetve az egyes részeket megelőző hosszabb-rövidebb leírás (lásd „Névfelidéző kapcsolatok”, 393. o.; „Fogalomközi mutató”, 409–413. o.; „Szómutató”, 621. o.), vagy akár a kötés

hátoldalán található néhány mondatos összefoglaló a szótár egyes részeiről). Bemutatás helyett megpróbálom a *Szólástár*-ban alkalmazott megoldásokat a főszerkesztő, Bárdosi Vilmos, illetve az egyik szerzőtársa, Hessky Regina, korábbi frazeológiai nézeteivel szembesíteni, illetve az említett kilencszázharminchetes kiadvány gyakorlatával és saját magam elképzeléseivel összevetni. Nemrégiben publikáltam ugyanis egy mutatványt készülő katalán frazeológiai kisszótárból (Morvay 2002), s a *Szólástárral* való összevetés, bár eltérő fajsúlyú munkákról van szó, jó alkalom szerkesztési elveim újragondolására.

2. Ha akarom vemhes, ha akarom, nem vemhes

Az első kérdés, amely felmerülhet az az, hogy milyen szótár is ez. Ha a fő-, illetve az alcímemet nézem, a válasz egyértelmű: (magyar) szólásszótár, közelebbről pedig: szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomközi szótára. A bevezető „Szótárunk típusa és fő jellemzői” című rész sorai közt olvasva, az ember mégis arra a meggyőződésre juthat, hogy tulajdonképpen egy frazeológiai szótárral áll szemben, hiszen ott a szótár anyagával kapcsolatban *állandósult szókapcsolatokról, frazémaanyagról, frazématípusokról* olvashatunk. (lásd X–XI. o.). Formális szempontból azonban a dolog mégis egyértelmű: ez a kiadvány nem frazeológiai szótár, mert a szerzők nem annak nevezik. A magyar szótártani hagyományokhoz kapcsolódva – legalábbis a címben – a „szólás” terminus mellett teszük le garast. Nyilvánvaló, hogy a cím megválasztásában az is sokat nyomott a latban, hogy a „tár” szóval a kiadó egy korábbi szótárára, a *Magyar szókincstár*ra utal. A szólás azonban köztudottan egy szűkebb fogalmat takar. Mint Hessky és Bárdosi egy korábbi cikkében, a *ÉKsz.* egy címszava kapcsán olvashatjuk: [a szólás elnevezéssel a szótár a frazeológiai egységeknek (FE)] „csak viszonylag szűk körét, a nemzetközi terminológia szerint hagyományosan idiomatikusnak bevezett egységeket különíti el ilyen módon. Ezzel szemben a frazeológiai irodalomban ma már általánosan elterjedt a FE-ek jóval tágabb értelmezése” (Hessky, Bárdosi 1992: 105). A *Szólástár*at forgatva az az ember benyomása, hogy a szerkesztők a frazeologizmus fogalmát igen tágan értelmezték. Számomra elég érthetetlen módon olyan se íze, se büze szókapcsolatokat is bevettek gyűjteményükbe, mint *olimpiai eskü/fáklya/falu/karikák*, vagy olyan, nem lexikalizálódott (nem frazeologizálódott) elemeket, mint *vén csaj/spiné/spinkó*. (A *vén ceker/csoroszlya/csofrogány/szatyor* kifejezések közlését, persze, nem kifogásolom). Ami a sportterminusokat illeti, szerintem ezeket csak akkor kellett volna megadni, ha idiomatikus jelentéssel is rendelkeznek. Ezért aztán feleslegesen tartom a [les] címszó alatt hosszú magyarázat kíséretében található • **lesen áll [van]** szakkifejezés közlését. Egyébként más hasonló esetben a szótár csak az átvitt jelentést magyarázza: [váll] • **két vállra fektet vkit** [jelentése:] legyőz vkit. A kifogásolt példákon kívül abban sem vagyok biztos, hogy az *egy szemernyit sem aludt* szókapcsolat felvétele indokolt lenne (lásd a *ÉKsz.*² megfelelő címszavát). Az *X. Y. menő vállalkozó, de egy szemernyi esze sincs* mondat bárki által összerakható alkotóelemekből áll, ezért aztán a szótár – nagyon helyesen – csak a *menő fej* illetve a *nagy menő* szókapcsolatot dokumentálja. Persze a *szemernyi* szó esetében nem tagadható annak „frazeoid” jellege, abban az értelemben, hogy nem tehető bármely nyelvi elem elé. Ezért van létjogosultsága egy más típusú szótárnak is, amely az idiomatizmusok mellett (vagy helyett) az úgynevezett „kollokációkat” is felveszi anyagába, illetve a címszó más szavakkal való kombinálásának lehetőségeit is igyekszik bemutatni.

A *Szólástár* szerkesztői, mint említettem, tágan értelmezték a frazeologizmus fogalmát. Néha talán túl tágan is: véleményem szerint, bármennyire hasznos, nem igen illik a gyűjteménybe a „Névfelidéző szókapcsolatok” lista, mivel abban számos monolexikális egység is szerepel, mint például a *filozófus, a finác, a futógép, a galileai* stb. Furcsállom egyébként, hogy épp a *Megváltó* neve hiányzik ebből a sorból. (Zárójelben megjegyzem, hogy a *finác* (más források szerint: *a vámos, a vámos*) ragadványnév esetében a szerkesztők bakot löttek, hisz az nem a filozófus Jean-Jacques, hanem Henri Rousseau, a festő, eredeti foglalkozására utal). Bár az ilyen jellegű információk nagyon hasznosak, mégis inkább egy Bart István munkájához hasonló kulturális szótárba (Bart 2000) kívánkoznak.

3. Lássuk a medvét!

A *Szólástár* alapvetően két nagy részből áll: az első egy rendkívül gondosan megszerkesztett, többé-kevésbé hagyományos frazeológiai szótár, amely mindenekelőtt a legkülönbözőbb jellegű írott és beszélt nyelvi szövegek megértését szolgálja, a második pedig a feldolgozott anyag aktív használatát, az egyes szókapcsolatok visszakeresését elősegítő két mutató (*Fogalomköri mutató* ill. *Szómutató*).

A szótári rész, mint azt korábban már jeleztem, igen következetes a minősítések terén, valamint a helyzetmondatok és a közmondások esetében alkalmazott metanyelvi értelmezések megadásában. Szerény véleményem szerint azonban ez a rész túl passzívra sikerült, s ezen egy következő kiadásban talán érdemes lenne változtatni. Mire is gondolok? A szótári rész, valószínűleg abból az elvből kiindulva, hogy a frazeológiai egységek variánsai a mutatók segítségével könnyen visszakereshetők, ezeket a formákat külön szócikkekben adják meg, anélkül, hogy azok egymásra utaljanak. Lásd például a következő három variánst, amelynek a definíciója teljes mértékben megegyezik, s ezért azt csak az első helyen idézem: [far] • **egy farral két nyeregben [nyerget] ül** [jelentése:] a) egyidejűleg két olyan munkát végez v. két olyan állást tölt be, amelyek mindegyike egész embert kívánna; b) egyidejűleg két ellentétes követelménynek akar megfelelni, két ellentétes szempontot próbál kielégíteni. [fenék] • **egy fenékkal [VULG. seggel] két lovat ül meg [két nyeregben ül]** BIZ. [segg] • **egy seggel két nyerget [két nyeregben] ül** VULG.

Egyes kutatók szerint az állandó szókapcsolatok terén csupán az ilyen jellegű változatokat lehet nyugodt szívvel szinonimikus jelentésűeknek tekinteni. Anélkül, hogy ebbe a kérdésbe most részletesen belemennék, jelzem, hogy a frazeológiai szinonímia mibenlétének túl tág értelmezése számos problémát vet fel, különösen vonatkozik ez a példamondatok is közlő szótárokra (Morvay 2003). A sok, nehezen elkerülhető buktató megléte miatt, úgy vélem, hogy egy frazeológiai szinonimaszótár megszerkesztése helyett szerencsésebb megoldás Bárdosi Vilmos és társainak vállalkozása. Megjegyezném azonban, hogy munkájukban egy-egy fogalomkörhöz gyakran túl sok alfogalom tartozik, ami az aktív szótárhasználatot időnként megnehezíti. Lásd például **SEXUALITÁS** [BUJA, BUJASÁG; EREKCIÓ; ÉRZÉKI, ÉRZÉKISÉG; HOMOSZEXUALITÁS; IMPOTENCIA, IMPOTENS, KIELÉGÜL, KIELÉGÜLÉS, KÖZÖSÜL, KÖZÖSÜLÉS; MAGÓMLÉS; ÖNKIELÉGÍTÉS; SZERELMESKEDÉS, SZERETKEZIK; SZÜZESSÉG ELVESZTÉSE/ELVÉTELE; TAPOGAT, TAPOGATÁS], *l. még:* UDVARLÁS, UDVAROL; VISZONY. Igaz ugyan, hogy a kérdéses alfogalmak a megfelelő helyen önállóan is szerepelnek, s onnan a fő fogalomkörhöz visszautalnak.

Visszatérve a variánsok megadásának kérdésére, szerintem egy jó frazeológiai szótárban az ilyen alakokat valamilyen módon mindenképpen össze kellene hozni. A legegyszerűbb megoldás ilyenkor az utalás lenne, mivel a fogalomköri mutató használata, főleg, ha poliszém kifejezésről van szó, néha kissé nehézkesnek bizonyul, nekem legalábbis nem mindig sikerült ily módon visszakeresni a recenzióban idézett kifejezéseket. Az egyik ilyen sikertelen próbálkozásom az imént említett frazeologizmussal kapcsolatos, amelyet én leginkább közmondásszerű formában ismerek és használok: *nem lehet egy fenékkal két lovat megülni.* (*Magyar-katalán kéziszótárunkba* is közmondásként vettük be. Lásd ott a **fenék** címszó alatt. A mondás más nyelvbeli, például baszk megfelelőivel kapcsolatban lásd Morvay 1996.) A *Szólástár* mutatójában a kérdéses kifejezés magyarázatában előforduló szavaknak megfelelő *egyidejű(ség)* vagy *egyidejűleg*, illetve (*ellentétes*) *követelmény* és *szempont* kulcsszó nem szerepel, az **ELLENTÉT** kulcsszó alatt pedig nem található az adott frazeologizmus. Máskor a bőség zavara az, ami megnehezíti a keresést: a *kifogásol* jelentésükben próbáltam egy a recenziómba alcimként felhasználható frazeologizmust keresni, de látva a **BÍRÁL, BÍRÁLAT** kulcsszó alatt található információhalmazt, inkább saját kútfőmre támaszkodtam, pedig hát az én fejem se káptalan. Nem kétséges, hogy a variánsok közlése a *Fogalomköri mutató*ban is elképzelhető, s a *Szólástár*ban ez általában meg is valósul. Csak egyetlen egy példát idéznék: a **SEXUALITÁS** fogalomkör alatt nemcsak a *vkinek kangörcse van, rájön a kangörcs vkire* alak szerepel, hanem ez utóbbit szinonimájával összevonva közli a szótár: **rájön a bakhatnék**

[a kangörcs] vkire. Úgy vélem, hogy a szótári rész sokkal használhatóbb lenne, ha minden egyes kifejezés mellett ott állna az a szemantikai kulcsszó (vagy azok a kulcsszavak), amely(ek) alatt a kérdéses variánsok megtalálhatók. Az ÉRTÉKMÉRÉS, ÉRTÉKREND HELYREÁLLÍTÁSA kulcsszó alatt például tizenhat szinonimikus kifejezést találunk. A szótári részben most ezek a következő formában szerepelnek (csak egy példát idézek): ■ **Nehogy már a befőtt rakja [tegye] el a nagymamát!** HM., SZLENG, TRÉF. {indulatos kifakadás, figyelmeztetés az értékrend helyreállítására}. Szerintem a szótárhasználó munkáját nagyban megkönnyítené a szemantikai kulcsszó jelzése csillag segítségével – a definíció belüli {indulatos kifakadás, figyelmeztetés az értékrend* helyreállítására}, vagy esetleg külön a szócikk végén {indulatos kifakadás, figyelmeztetés az értékrend helyreállítására} [*értékmérés, *értékrend]. A mereven alkalmazott lematizációs szabályok helyett, megfelelő utalási rendszert alkalmazva, szerintem, elképzelhető lenne, hogy az összes variáns a közös alkotóelem alatt adja meg a szótár, még akkor is, ha az – mint a korábbi példa esetében – történetesen igei vagy egyéb nem névszói elem. A korábban idézett szókapcsolat változatait például az [ül] címszó alatt lehetne közölni **egy fenékkkel/farral [VULG. seggel] két lovat/nyerget/nyeregben ül**, kiegészítve az említett közmondásszerű használatlaltal, amelynek meglétére – mint látni fogjuk – O. Nagy Gábor (1976²) is utal. A *Szólástár*ból hiányolom egyébként a *Na nehogy már!* kiszólást, amelynek felvétele lehetővé tenné, hogy – megfelelő utalásokkal – a szótárban mind a tizenhat variáns a **nehogy** címszó alatt szerepeljen, s ily módon a definíciót csak egyetlen alkalommal kelljen megadni. A *Magyar-katalán kéziszótár* (Faluba, Morvay 1996) a frazeologizmusok megadása terén széles körben használja az utalásokat, és az említett katalán frazeológiai kisszótáram számára is megpróbáltam pontos utalási rendszert kidolgozni, s a frazeológiai egységeket csupán egyetlen helyen dokumentálni. Az ott megadott információkat, mint az a lejjebb idézett példában látható, a szemantikai kulcsszó megadásával egészítettem ki, amelyet igyekeztem a definícióban előforduló szavak közül kiválasztani.

Egy adott nyelv frazeológiai rendszerének, a frazeologizmusok funkcionálásának megfelelő bemutatásához sok esetben a címszavakon belüli utalásokra is szükség lett volna, mert a *Szólástár*ban gyakran egymástól elszakítva szerepelnek olyan összetartozó kifejezések, mint a [bőr] címszó alatt található: • **majd lesül [leég v. leszakad] a bőr vkinek az arcáról [BIZ. a képeről v. VULG. a pofájáról [jelentése:] nagyon szégyelli magát; valamint jóval lejjebb: ■ **Hogy nem ég [jön v. süil] le a bőr az arcáról [BIZ. a képeről v. VULG. a pofájáról!** HM. {felháborodás kifejezése: szégyellje magát}. Illusztratív példamondatok hiányában sajnos az sem derül ki, hogy ez a helyzetmondattal igen gyakran második személyre vonatkoztatva, kérdés formájában használatos: **Nem süil le a bőr a képedről?** Véleményem szerint, a későbbiekben egy bővített, esetleg CD-ROM formájában megjelenő kiadásban, érdemes lenne a szótárt példákkal kiegészíteni. Ennek megvalósítása a Tinta Könyvkiadó másik frazeológiai gyűjteménye, a *Szólástárral* nagyjából egy időben megjelentetett *Magyar szólások és közmondások szótára* című kötet (Forgács 2003) anyagának felhasználása révén nem is tűnik kivihetetlen feladatnak. (Már amennyiben a kiadó és a szerzők is belemennek ebbe a megoldásba).**

A *Nehogy már*-os mondások kapcsán még szeretném elmondani, hogy véleményem szerint a szótárban feleslegesen sok az individuális vagy szűk csoportnyelvi használatra jellemző kifejezés, illetve variáns. A frazeológiai sémák kitöltésére számos alkalmi változat születhet, de ezek közül csak a legismertebbeket érdemes felvenni, mert az egyéni képződmények sora a végtelenségig szaporítható: *Nehogy már a jegy lyukassza ki a kalautz, ... a sör csapolja a kocsmárost, ... a dudu fújja a skótot, ... a tehén fejje meg Mari nénit, ... a sip fújja meg a rendőrt, ... a hold ugassa meg, a kutyát, ... a tolvaj üldözze a rendőrt, ... a béka egye meg a gólyát, ... a bárány falja fel a farkast.* Az ilyen frazeológiai sémák alapján létrehozott variációk egyébként a közmondások terén is megtalálhatók, lásd például a Békés I. gyűjteményében szereplő szállóigét: *Mondd meg, hogy mit eszel, s megmondom, hogy ki vagy* (I. 472), amely egy, több európai nyelvben is megtalálható közmondás struktúrájára épül. Lásd, például az Arthaber gyűjteményében az 1110. szám

alatti példákat (Arthaber: 557–558), valamint a mexikói Dario Rubio munkájában a *Dime con quien andas y te diré quién eres* spanyol közmondás sémáján alapuló variánsokat (Rubio 1940: 150). Nota bene: ez a lehetőség némileg ellentmond annak a korábban már idézett definíciónak, amely szerint a frazeologizmusok olyan polilexikális nyelvi egységek, amelyeket a nyelv használata során nem létrehoz, hanem reprodukál, hisz az ilyen improvizált alakok tudatos nyelvi tevékenység termékei, melyek idővel esetleg frazeologizálódhatnak. A korábban felsorolt *Nehogy már ...*-os példák egy részét ugyan diákjaimmal találtuk ki, de azt gondolom, hogy az ilyen formák szűk körben könnyen elterjedhetnek, illetve elterjeszthetők.

4. Ahol nincs, ott ne keress!

Szeretnék röviden kitérni a stílusminősítés, illetve a durva kifejezéseket vagy ilyen szavakat tartalmazó szókapcsolatok kérdésére is. Günther Haensch és Reinhold Werner szótársorozatukban ezt a problémát úgy oldják meg, hogy ilyenkor a *coloq. (colloquial)* minősítés után egy felkiáltójel tesznek (lásd például Haensch, Werner 2000: LVI), ily módon jelezve, hogy az adott kifejezés a bizalmas beszédben használatos, de van benne egy trágár szó. Ezt a megoldást – az *ügy megjíjdt, hogy egy zabszem se férne a fenekébe* szóláshasonlatunknak megfelelő katalán fordulat kapcsán – a frazeológiai kisszótáramban én is alkalmaztam.

A *Szólástár* bevezetőjében azt olvashatjuk, hogy [gyűjteményünk nem vette fel] „a kirívóan vulgáris, durva kifejezéseket vagy ilyen szavakat tartalmazó szókapcsolatokat (más faszával veri a csalánt ‘számára kellemetlen v. hátrányos dolgot másvalaki kárára, hátrányára próbál elvégeztetni, elintézni’), amelyeket az érdeklődők speciális szótárakban találhatnak meg” (XII). Lelkük rajta! Ez a döntés ugyanis azt jelenti, hogy a szótár nem magyar anyanyelvű használói, például műfordítók, számos olyan, a mai magyar irodalmi alkotásokban gyakran előforduló kifejezést nem találunk meg a szótárban, amelynek vezérszavát (például *baszik, fasz, picsa, pima, pöcs* stb.) az ÉKsz.² trágár minősítéssel felvett az anyagába. Azon is elgondolkozhatnánk, miért van az, hogy a magyar nyelvhasználatban, és a szótárak egy részében, a nemi szervekkel és a nemi aktussal kapcsolatos szavak és szókapcsolatok még ma is tabunak számítanak, miközben olyan szavak, mint a *Szólástár*ban is szereplő *fig* stb. többé-kevésbé polgárjogot nyertek, de a kérdés taglálása túl messze vezetne.

5. Végül, de nem utolsó sorban

Befejezésül álljon itt még egy rövid észrevétel. Hessky és Bárdosi, idézett cikkük 2.4. pontjában megállapítják: „Ahoz, hogy minél biztosabban és pontosabban használhasson a beszélő egy FE-et, a szótárnak a lehető legrészletesebb morfo-szintaktikai (például valencia, ragozásbeli restrikciónak stb.), szemantikai, pragmatikai-szituációs, szocio-stilisztikai információkat kell szolgáltatnia.”. Én ebből a bonyolult, a *Szólástár*ban általában igen jól megoldott frazeográfiai kérdéskörből csupán egyet ragadnék ki. A szerkesztők messzemenően törekedtek az idézetben szereplő szempontok figyelembevételére, olyannyira, hogy megpróbálták jelezni azt az illeszkedési pontot, ahová a *vki, vmi* rövidítés, illetve ezek ragozott formájának a helyére az állandó szókapcsolathoz nem tartozó, de a mondatbeli használathoz szükséges elemek behelyettesíthetők. Ez azonban, szerintem, az esetek java részében, kilátástalan vállalkozás. A [béka] címszó alatt például ezt találjuk: • **hideg vkinek a keze, mint a béke lába** [jelentése:] hideg és nyirkos a keze. Hirtelenjében nem is tudnék olyan mondatot alkotni, amely ennek a sémának megfelel. Természetesnek csak a *Péter keze hideg, mint a béka lába* vagy a *Hideg a kezed, mint a béka lába* példát találok. Ugyanezt kifogásolhatnánk a • **nem káptalan vkinek a feje** és számos más kifejezés esetében. Úgy vélem egyszerűbb lett volna a kérdéses elemeket következetesen a szókapcsolat előtt vagy után megadni.

6. Itt a vége, fuss el véle

(Nem mese ez, gyermek..., főleg nem mese habbal)

A puding próbája az, hogy megeszik..., s bár nem mindent „ettem meg”, amit a *Szólástár* felkínál, mégis minden kisebb-nagyobb kifogásom ellenére komolyan azt gondolom, hogy alapjában

véve egy olyan új típusú, az aktív nyelvhasználatot segítő lexikográfiai munkáról van szó, amely a feldolgozott anyag méretét, a kidolgozás színvonalát tekintve nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő – bár nem hibátlan – alkotás. Csak remélni lehet, hogy a Tinta Könyvkiadó hamarosan a CD-változattal is megörvendezteti a felhasználókat, s hogy a szerkesztők a későbbiekben esetleg tovább finomítják a *Szólástár* némely megoldását. Érdemes lenne, mert ez a szótár iskolát teremthet.

SZAKIRODALOM

- A magyar nyelv értelmező szótára* (= ÉrtSz.). 1984. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Állítsátok meg a világot, ki akarok szállni*. 1990. Budapest. Biográf.
- Arthaber, Augusto 1986. *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali italiani, latini, francesi, spagnoli, tedeschi, inglesi e greci antichi*. Milano. Hoepli.
- Bárdosi Vilmos (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Bart István 2000. *Amerikai-magyar kulturális szótár*. Budapest. Corvina.
- Békés István 1977. *Napjaink szállóigéi*, I–II (2. javított, bővített kiadás). Budapest. Gondolat.
- Bernáth Béla 1986. *A szerelem titkos nyelvén*. Budapest. Gondolat.
- Bíró Izabella – Schlandt Henrik 1937. *Szólások és fordulatok magyar–német gyűjteménye (Ungarische Redensarten und Redewendungen im Spiegel der deutschen Sprache)*. Budapest. Kilián Frigyes utódja M. Kir. Egyetemi Könyvkereskedés.
- Faluba Kálmán – Morvay Károly 1996. *Diccionari hongarès-català*. Barcelona. Enciclopèdia Catalana.
- Forgács Tamás 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Haensch, Günther – Werner, Reinhold 2000. *Diccionario del español de Cuba*. Madrid. Gredos.
- Hessky Regina – Bárdosi Vilmos 1992. Frazeológiai egységek szótári leírásának kérdései. *Filológiai Közöny*. 1992/3–4, 103–13.
- Morvay, Károly 2002. *Atent com un gos caçaire. Mostra d'un petit diccionari fraseològic. Miscel·lània Joan V'eny 1*. Barcelona. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 99–146.
- Morvay, Károly 1996. *Harri batez bi kolpe. Cuestiones de fraseología comparada. (Herri literaturaren IV. Jardunaldiak 'Paremitlogiaz')*. Durango, 1996–XII–06/07). *Euskera* 1996/3: 719–67.
- Morvay, Károly (2003, megjelenés előtt). *La fraseología en la lengua literaria del siglo XX. Actes del 13è Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. (Girona, 8–14 de Setembre de 2003).
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. (2. kiadás). Gondolat. Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.). 2003. *Magyar Értelmező Kéziszótár* (=Éksz.²). Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Rubio, Darío [Ricardo del Castillo] 1940. *Refranes, proverbios y dichos y dicharachos mexicanos*, I–II. México D.F. Editorial A. P. Márquez.

Morvay Károly

Újabb segítségek kiejtésünk ápolásához

Elekfi László–Wacha Imre: Az értelmes beszéd hangzása – Mondatfonetika, Kitekin-téssel a szövegfonetikára. Szemipex Kiadó, 2003, 1–453. o.

Köznyelvünk írott változatát, annak használatát többféle és számos alapozó mű, tanulmány, cikk rögzíti, a beszélt változatnak azonban mindmáig nem volt, *egészében* még ma sincs kézi-könyve. Ha kérdezik, milyen a beszélt köznyelv, azt szoktuk válaszolni, ahogy a közszolgálati rádióban a hírolvasó bemondók és a krónikákban megszólaló műsorvezetők beszélnek. Nem mindenki tudja, hogy a közszolgálati rádió állandó belső munkatársainak egy külön bizottság, a mikrofonbizottság előtt vizsgát kell tenniük. E bizottság munkáját a rádió nyelvi bizottságával együtt

kidolgozott norma segíti; ennek alapján mondhatjuk, hogy az említett rádiós szereplők beszéde, kiejtése – a hangképzéstől kezdve a mondatfonetikai eszközökig – mintául szolgálhat.

A köznyelvi kiejtés első része, a hangképzés, a beszédhangok kiejtése, a hangkapcsolatok szabályszerűségei hosszabb ideje és számos kézikönyvben ki van dolgozva; van kiejtési szótárunk; erősen hiányoltuk a folytatást, a mondat- és szövegfonetikát. Ha fölvetettük a szükségét, többnyire az a megfontolás álltott a kidolgozás elé akadályt, hogy kiejtésünkben még mindig sok az ingadozás, több tekintetben sem tapasztalhatunk megállapodottságot.

Ez a helyzet, ezek az előzmények sarkalltak két nyelvész kutatót arra, hogy nekifogjanak a mondatfonetika kidolgozásának, s így született meg – más jellegű munkák miatt többször is hosszabb-rövidebb időre megszakított – huszonöt évi szorgalmas, fáradtságos munka eredményeképpen ez az alapvető mű, a mondatfonetika, kitekintéssel a szövegfonetikára. Készítői, *Elekfi László* és *Wacha Imre*, az MTA Nyelvtudományi Intézetének volt munkatársai.

Huszonöt év! Jóval több, mint amennyit Horatius egy újonnan megjelentetendő műtől megkívánt (Nonum prematur in annum). Miért? A terület óriási, irodalma szinte könyvtárnyi, de a két szerző győzte, mert a köznyelvi kiejtéssel foglalkozó számos cikk, tanulmány az ő tolluk alól került ki; mert harmincvalahány éve részt vesznek a szép kiejtési Kazinczy-, a nyelvhasználati sátoraljaújrhelyi versenyek bírálóbizottságainak munkájában; mert Wacha Imre évtizedeken át segítette a rádiósok nyelvi képzését, továbbképzését, tagja volt a mikrofonbizottságnak. Nem kis akadályt jelentett a könyv kiadásában, hogy évekig nem volt rá vállalkozó kiadó, félvén a piacon tapasztalható nehézségektől, ami a szakkönyvek kelendőségét illeti, mígnem *Szemenkár Mátvás kiadó* – mint máskor is – felajánlotta segítségét. Remélem, a szakembereknek és az iskoláknak (az alsó-, a közép- és a felsőfokú oktatási intézményeknek) és magának az életnek, a közönségnek az érdeklődése rácafol a félelemre.

„Dolgozatunk kézikönyv jellegű mű egyik fejezetének készült” – írják a szerzők az előszóban, majd valamivel lejjebb: „A mondatfonetikai eszközök használatának főleg a standardra, a z i g é n y e s k ö z n y e l v i n y e l v h a s z n á l a t r a vonatkozó szabályait, törvényszerűségeit próbáltuk összegyűjteni, főleg leíró, tanácsadó szándékkal.” (6. o.)

A könyv tartalmáról részletes tartalomjegyzék segítségével tájékozódhatunk. Fő fejezetei: a hangsúlyozás, a hanglejtés, a beszédritmus (melynek leírása szinte teljesen új a kiejtéssel foglalkozó szakirodalomban), az írásjelek és a kiejtés. Hasznos kiegészítés a sajátos alkalmazási területek: felolvasás, vers- és prózamondás, szövegejtés énekléskor, színpadi beszéd és előadó-művészet. Mint az alcím is utal rá, a tárgyalás szükségszerűen ki-kitér a szövegfonetikára (41, 200, 350–58 stb.), de ez a fejezet természetesen még kidolgozandó. Részletes a szakirodalmi jegyzék (411–37), és áttekintést kapunk a kötetben használt jelekről, jelölésekről (439–443).

Örülünk a könyv megjelenésének, köszöntjük a kiadót, mégis hangot kell adnunk egy alapvető hiányérzésünknek, hogy *nem kaptunk a példákhoz szemléltető hangzó anyagot*, CD formájában. Számos helyen, a sok példára figyelve nehéz követni a szerzők hangoztatását (pl. 120, 140, 216–24 stb.). Meg kell azonban jegyeznem, hogy a gyakorló és gyakorlott előadók a szerzők leírásai alapján, a többféle hanglejtésábrák és belső hallásuk segítségével eligazodhatnak. A hangzó anyag elkészítése sajnos még jó néhány évig hátráltatta volna a munka megjelenését.

A szerzők körültekintően számba vesznek minden témát, jelenséget tárgykörükön belül. A beszélt köznyelv áll elemzéseik, tárgyalásuk középpontjában, de kitérnek a társalgási stílus és a nyelvjáráások sajátosságaira, finomságaira is (pl. 51, 225, 243). Szemléltetőanyaguk részben a köznyelvből, részben a szépirodalmi, tudományos és publicisztikai stílusrétegekből való. Sok szép irodalmi szöveget elemeznek; példatáruk igen gazdag: szerepelnek benne többek közt Tinódi, Ady, Arany, Babits, Dzsida, József Attila, Kossuth, Kosztolányi, Petőfi, Sánta Ferenc művei, nemegyszer a szövegmondás variációival.

Hasznosak a *kiejtési hibákra és a kiejtési babonákra* történő utalások. A hanglejtésbeli hibákat külön fejezet tárgyalja (213–27); meglepő, hogy ugyanilyen összegzés nem található a hang-

súlyt és a szünetet tárgyaló részek végén. E nyilvánvaló figyelmetlenséget, a töménytelen tapasztalati anyag számbavételét valamilyen módon, akár például kiegészítő tanulmányban (füzetben) pótolni kellene addig is, míg a teljes könyv második kiadása megjelenhet.

A könyvet tanulmányozva elcsodálkozhatunk, milyen sok kiejtési babona él iskoláinkban, az előadók és a közönség körében. Csak egy-két példa: vessző előtt fölemeljük a hangunkat, szünetet tartunk; a jelzős szerkezetben mindig a jelző hangsúlyos; a kijelentő mondat hanglejtése ereszkedő; az állítmány legyen hangsúlyos stb. E közkeletű nézetekkel szemben meg témájuk elvi, elméleti alapjaira támaszkodva a szerzők mindig a mondanivaló fontosságát hangsúlyozzák, a beszédbeli viszonyok figyelembevételét ajánlják, utalnak a szövegösszefüggésre, ebben a téma és a réma szerepére.

Az élő beszéd – a maga sokoldalú összefüggéseivel és összetettségével, a situáció, az előismeretek meghatározó szerepével, a metakommunikáció gazdag eszközkészletével – az árnyalatoknak szinte végtelen gazdagságát állítja elő (és élénk). Már ez is körültekintésre inti az elemzőt, a leírót. De észre kell vennünk azt is, hogy *a szerzők elvi megfontolásból is kerülik merev kiejtési szabályok előírását*; sokkal inkább a tanácsadás, a segítség jellemzi munkájukat, nem pedig a nyelv-művelés ellenzői, bírálói részéről gyakran hangoztatott előírás (preskripció). A példák elemzésében igen gyakran találkozunk variációkkal (40, 44–5, 85, 178–96, 256, 260–1, 285–88 stb.), a szerzők elfogadnak két-, háromféle megoldást is. (Itt van a reflexió a mai köznyelvi ingadozásokkal kapcsolatban.)

Ez a körültekintő, a finom kiejtési árnyalatokra is figyelő szakmai hozzáállás határozza meg a mű szerkezetét, előadásmódját, stílusát. Gyakorlatok a grammatikai felkészültséget igénylő, de jól áttekinthető, pontos és gondos elemzések, amelyek megvilágítják a hangoztatás összetettségét (pl. 248–50, 254–55). Fontos és érdekes része a könyvnek, hogy különféle grammatikai eszközök (pl. utalószők) hogyan jelzik a mondatban a folytatást, a befejezést, illetve, hogy a mondatfonetikai eszközök miként fejezik ki a hallgatóhoz, illetve a beszéd tárgyához való viszonyt (350–58). De ugyanilyen gyakoriak a halmazösszerűen áradó részletek, a szerteágazó, közbevetésekkel (zárójellel, gondolatjelekkel) terhelt mondatok (25, 62, 151, 158–9, 310–14).

A könyvnek a jelenlegi felfogását látva, ismerve nehéz állást foglalni a sokféle részlet tekintetében: kellene? – nem kellene? De azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a szerteágazó részleteket felvonultató (al)fejezetek előtt szükség lett volna bevezető összefoglalóra, áttekintésre, ahogy egy-két részlet előtt találkozunk is ilyennel (pl. 310). – Ugyanígy: a sok-sok utalás hasznos azok részére, akik csak egy-egy témában kívánnak tájékozódni, de nemegyszer soknak, feleslegesnek tűnnek a téma egészét áttekintő olvasónak.

Ezzel a részletezésekkel elérkeztem a könyvnek talán legfőbb problematikájához, a műfajhoz. A kérdés: irdatlan nagy anyag, áradó tapasztalatok alapján álló *tudományos kézikönyv-e* – vagy: *nyelvhasználati tanácsadó?* Azaz: akadémiai vagy egyetemi mondatfonetika plusz kiejtési kézikönyv együtt? Most, előzetes feldolgozások hiányában a szerzők alighanem szükségesnek látták, hogy mindkettő legyen. Egyébként – felfogásom szerint – a tudománynak jelentős részben feladata a gyakorlat szolgálata, a gyakorlati segítségnek, tanácsadásnak pedig tudományos alapokra van szüksége. Persze ez így csupán általános megállapítás, mert a megoldást könyvünk esetében nem látom, de talán a szerzők maguk se tudták az alapvető kérdést eldönteni. Azt azonban tudom, hogy a szorgalmasan összehordott és feldolgozott anyag figyelembevétele nélkül ezután aligha lehet kiejtésről beszélni, mert természetesen még számos további szakkönyv, tanulmány, cikk és tudomány-népszerűsítő munka elkészítésére lesz szükség.

Végül szólnom kell *a mű szaktudományi alapjairól*. Eddigi érintőleges megjegyzéseimből is kiderülhetett, hogy a könyv elméleti alapja az úgynevezett budapesti nyelvleíró iskola felfogása a nyelvről, a nyelvleírásról. Ez biztos, a kutatásban, a pedagógusképzésben és az iskolákban kipróbált, bevált alap, jó áttekintést ad a nyelv természetéről, szerkezetéről; nem olyan elvont, nehezen követhető, mint a generatív nyelvleírás követő műveknek a nyelvről, a nyelvleírásról vallott felfogása.

Természetesen ez a nyelvelméleti felfogás is változik, fejlődik; ezt a mozgást tükrözi például a legújabb egyetemi leíró nyelvtan is (Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála, 2000., Nemzeti Tankönyvkiadó). Ez a tankönyv nem ismer például névszói állítmányt [ez félreértés! (a szerk.)]; nem ezt a nézetet tükrözi a mondatfonetika a 64., 359. oldalon, illetve mintha elfogadná a 67. oldalon. Ugyancsak szaktudományi kérdés, a nyelvlélektani irányzat felfogása, hogy a közlő a beszédben valamely, a tudatában élő globális tartalmat részekre bont. Ez a nézet erősen vitatható, sokan cáfolják is; mégis mintha ez jelenne meg a 334–5. és a 348. oldalon.

Befejezésül. Szeretnék – a szokástól eltérően – szubjektívabb lenni. Mikor Wacha Imrétől megkaptam a könyvet, azt mondtam neki, hogy ezzel Elekfi Lászlóval együtt beirták magukat a tudománytörténetbe. Hogy ezt miért és hogyan gondoltam, azt szándékoztam megírni ebben a szemlében. Azt kívánom a szerzőknek, legyen idejük és erejük a befejező rész, a szövegfonetika megírására.

Bencédy József

Szathmári István: A stíluselmélet és gyakorlata. Kodolányi füzetek 16. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 2002. 440 l.

Bár a stilisztikai kutatások története a messzi múltban gyökerezik, a modern, szövegtani, pragmatikai, regiszterelméleti, beszédett-elméleti, kognitív alapon kiszélesedő stilisztika a XX. század második felétől bontakozik ki. Ebben a folyamatban meghatározó szerepet tölt be Szathmári István, aki a magyar stilisztikai kutatások kiemelkedő egyénisége. Több mint fél évszázados stíluskutató tevékenysége során több alapvető kézikönyv, monográfia, megszámlálhatatlan tanulmány, cikk szerzője, tanulmánykötetek szerkesztője.

Jelen kötetébe a legkülönbözőbb helyeken megjelent tanulmányait, cikkeit gyűjtötte egybe. Nem egy kötet számára készültek tehát ezek az írások, és mégis egészében úgy hatnak, mintha több évtizedes munkálkodása során Szathmári tanár úr szeme előtt mindig is egy majdani gyűjteményes kötet terve lebegett volna. Írásai átfogják a stilisztika valamennyi ágát. A kötet szerkezeti felépítésében követi az általános tudományelmélet igényes szempontjait.

A kötet az előszót követően öt fejezetből épül fel: I. A stíluselméleti háttéréről (alapvetés), II. Korstílusok és stílusirányzatok, III. Egy-egy műnek, egy-egy író-költő életművének a stílusvizsgálata, IV. A Kossuth rádió Édes anyanyelvünk adásában elhangzott rövid stíluselméletek, V. Nyelvi-stilisztikai műsorelméletek (a Magyar Rádió Nyelvi Bizottsága megbízásából).

Az első fejezet a stíluselméleti háttérét rajzolja meg. Felvillantja a funkcionális stilisztika főbb jellemzőit, kitér a stíluszintek stilisztikai eszközeire, a magyar stilisztikai kutatások századfordulós értékelésére, majd pedig a stíluselmélet szükségességét emeli ki.

Ami a funkcionális stilisztikát illeti, a szerző leszögezi, hogy az a Saussure-tanítvány Ch. Bally, valamint a J. Marouzeau, M. Cressot, G. Devoto által megalapozott funkcionális szemléletű nyelvtudományi irányzatból nőtt ki, és felöleli a teljes nyelvhasználatnak a stílus felől történő vizsgálatát. „Egyrészt kutatja – fejtegeti a szerző – a nyelvi eszközöknek (a hangtól a szövegig), valamint a nyelven kívüli, de a kommunikációban felhasznált jelenségeknek (látható nyelv, paralingvisztikai eszközök stb.) a stílárius lehetőségeit; továbbá a par excellence stilisztikai jelenségek (pl. képek, alakzatok stb.) stílusértékeit. Másfelől vizsgálja a kommunikáció során a társadalmi élet fontosabb területein kialakult kifejezőmódokat (stílusrétegeket stb.). Külön foglalkozik a másként szerveződő szépirodalmi, művészi stílussal, és végül kitér az elsősorban ez utóbbihoz kapcsolódó stíluselméleti módszerek tárgyalására” (8). Természetesen, az újabb megközelítési módszerek, mint a szövegnyelvészeti, kommunikációelméleti, pragmatikai, beszédett-elméleti vagy a kognitív, meg-

termékenyítően hatottak a funkcionális stilisztikára, és mára multidiszciplináris tudománnyá szélesítették.

A továbbiakban a szerző a stilisztikai eszközök szintjeit vizsgálva megállapítja: „Mivel [...] a stílus is a kommunikáció eredménye (»beszéd«, de a kifejezőmód felől tekintve), a nyelvi szintek – megtoldva bizonyos speciális stilisztikai jelenségekkel – meghatározott módon mintegy »átfordíthatók« a stílusesszók szintjeivé” (9). Ennek megfelelően elkülöníti az akusztikai szintet a szó- és kifejezőkészlet szintjét, a szintaktikai, képi és szövegszintet, valamint a nyelven kívüli jelenségek szintjét.

A stilisztika századfordulós értékelése során a stilisztikának általában és benne a magyar stilisztikának a mai helyzetéről elmélkedik. Abból indul ki, hogy a stilisztikai kutatások történetében az 1960-as években voltak ugyan hullámvölgyek, de a hetvenes évek elejétől fokozatosan megváltozott a stilisztika státusza. Az 1994-ben Párizsban megjelent *Qu'est-ce que le style?* című kötet, amely az 1991-ben megrendezett stilisztikai konferencia előadásait tartalmazza, szerinte arról tanúskodik, hogy a stilisztikai kutatások az elmúlt húsz évben megsokszorozódtak, sőt a kiszélesedett funkcionális stilisztika valóságos reneszánszát éli. Ő maga a stilisztika önállósodását – elméleti kiszélesedésén kívül, illetve ennek következtében is – abban látja, „hogy immár mintegy bebizonyosodott, hogy a stílust – szemlélettől, elméleti háttértől függően – többféleképpen le lehet írni” (18). Egyetért tehát Tolcsvai Nagy Gábornak Andereggre hivatkozó véleményével, „amely szerint például nincs általános érvényű stílusdefiniáció, hanem a nyelvfelfogástól és a szemlélettől függ, hogy hogyan közelítjük meg ezt a fontos kategóriát, illetve hogy melyeket tartjuk lényeges vonásainak” (18). Külön szól a több mint negyedszázada működő stíluskutató csoport tevékenységéről is, amelynek – tegyük gyorsan hozzá – Szathmári tanár úr a szellemi vezére, irányítója. Kiemeli, hogy a stilisztikának „ezt a – mondhatnánk – újraéledését és egyben kiszélesedését csoportunk nemcsak tudomásul vette, hanem ennek jegyében végezte kutatásait, megtartva a sokszínűséget, a többféle stilisztikai felfogás és szemlélet érvényesítését” (15).

A stíluselemzés jelentőségét taglalva Szathmári István hangsúlyozza, hogy az igen fontos a beszédnek, mindenfajta szövegtípusnak és különösen a szépirodalmi műveknek a megértése, illetve átélése szempontjából. A szerző többféle elemzés híve, véleménye szerint a „stíluselemzés módját mindenkinek magának kell kialakítania, felhasználva és ki-ki magán mintegy átszűrve a kikristályosodott elemzőmódokat” (20). A stíluselemzés szükségességét szerinte az is indokolja, hogy a szépirodalmi vagy művészi stílus különbözik a mindennapi és egyéb nyelvi stílustól, mert benne nemcsak nyelvi és szövegalkotási szabályok érvényesülnek, hanem poétikaiak is. A stíluselemzés mikéntjét részletezve a szerző leszögezi, hogy „a stíluselemzés [...] összefoglalásszerűen annak a módszeres vizsgálat, hogy a költő, író milyen szövegszerkezetet, milyen nyelvi-stilisztikai jelenségeket, illetve milyen nyelven kívüli eszközöket, továbbá hogyan, milyen funkcióban használt fel mondanivalója kifejezésére” (22).

Folytatólag bemutatja a funkcionális stilisztika alapján álló stíluselemzés menetét: „körvonalazzuk – írja a szerző – az elemzendő mű üzenetét (fő mondanivalóját, sugallatait), továbbá legjellemzőbb stílusvonását [...]. Meg kell továbbá állapítanunk a mű legfontosabb szövegtani, elsősorban szerkezeti és kohéziós sajátosságait. Majd mintegy ezek »fényében« igyekszünk körülírni a mű egyes akusztikai, szókészleti, grammatikai, szövegtani, extralingvális és képi elemeinek, jelenségeinek a stílusértékeit, lehetséges stílushatását” (23).

A kötet második nagy fejezetében Szathmári István a korstílus és stílusirányzat kérdéseit taglalja. A fejezet első tanulmányában tisztázza a korstílus és a stílusirányzat lényegi vonásait, jellemzőit. Tudomásul véve, hogy a korstílus és a stílusirányzat fogalmát többen másképpen ítélik meg, sőt vannak, akik létét is tagadják, ő maga úgy látja: „Számunkra, a stilisztika szemszögéből az a legfontosabb, hogy a korstílus és a stílusirányzat – leegyszerűsítve – végső soron [...] a nyelvi-stilisztikai eszközök közötti válogatás eredménye, és hogy végeredményben – a forma felől nézve – azok meghatározott arányban történő felhasználása jellemzi őket.” „Szintén leegyszerűsítve,

ezek úgy jönnek létre, hogy több tényező, mindenekelőtt a korabeli szociokulturális viszonyokban beállott változás és az általuk is meghatározott magatartás, szemlélet, közizlés, hangulat hatására a korábbi stílus megváltozik” (30).

A továbbiakban a szerző számba veszi a fontosabb korstílusokat és stílusirányzatokat: a középkori irodalom stílusát, a reneszánszt, a romantikát, a XIX–XX. század fordulójának stílusirányzatait, a szecessziót, az impresszionizmust és végül a XX. század költői stílusait.

A középkori irodalom stílusának bemutatását a történelmi háttér megrajzolásával kezdi, majd a szórványemlékek, a korai szövegemlékek és a kódexek jellemzésével folytatja. A reneszánszt a szerző korstílusként értelmezi, ugyanis minden művészeti ágat áthatott. Előbb arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi idézte/idézhetette elő azt a korszakváltást, amelynek eredményeképpen a reneszánsz létrejött. A választ a gazdasági, társadalmi, művelődési életben, a világszemléletben bekövetkezett változásban találja meg. Ezt követően a szerző a reneszánsz építői stílust jellemzi. Ennek legfőbb ismérve az antik kultúra tisztelete, amely a klasszikus eszményeket, a harmóniát és a szépséget juttatja érvényre. A magyar reneszánsz bemutatása során kiemeli a reformáció fontosságát, amely nagymértékben hozzájárult az anyanyelvű kultúra terjesztéséhez. Itt elsősorban a zoltár- és bibliafordítások jelentőségét hangsúlyozza.

A romantika létrejöttének és elterjedésének okát kutatva Szathmári István elsősorban a polgárság nézeteinek megváltozását, illetve a francia forradalom, a napóleoni háborúk következményeit emeli ki. Általános társadalmi kiábrándultság vezet el szerinte egyfajta meneküléshez. „A menekülés, a korábbiakkal és az akkori jelennel való szembefordulás aztán mintegy kialakítja a később romantikusnak nevezett felfogásmódot – írja –, és ez a magatartás, felfogásmód az egyes művészeti ágakban kikristályosítja, megszüli az egész kort átfogó irodalmi és művészeti irányt, illetve stílust, a romantikát” (74).

A XIX–XX. század fordulójáról értekezve kijelenti, hogy se a századforduló körül, se a XX. században nem alakult ki minden művészetet átfogó korstílus, ehelyett az egyes művészetekben érvényesülő stílusirányzatok hatottak, mint például a szimbolizmus, a szecesszió, az impresszionizmus, az expresszionizmus stb. Külön és kiemelten foglalkozik a szecesszióval, az impresszionista stílussal, az avantgárd stílusával és végül a tárgyias-intellektuális stílussal.

Nagyon hasznosnak ítélem, hogy valamennyi stílusirányzat bemutatását, jellemzését egy vagy több mű elemzésével illusztrálja. A középkori irodalmat az *Ómagyar Mária-siralom*, a reneszánszt Balassi Bálint *Egy katonának*, a romantikát Vörösmarty Mihály *A vén cigány*, a szecessziót Ady Endre *A vár fehér asszonya*, *Sóhajlás a hajnalban* és *Valaki útravált belőlünk*, az impresszionizmust Tóth Árpád *Esti sugárkoszorú* és Babits Mihály *Messze... messze...* című versének elemzése világítja meg.

Ezek az elemzések mind a funkcionális stilisztika alapján állnak, és a felsorolt versek sokrétű, komplex, a részletek finom árnyalataira is figyelő, művészinek mondható megközelítései. A szerző az elemzések során mindig a mű egészéből indul ki, felvillantja a mű üzenetét, legjellemzőbb stílusajátosságait, legfőbb szövegtani, ezen belül szerkezeti és kohéziós jellemzőit, majd ezek alapján részletesen elemzi a mű akusztikai, szóképzeti, grammatikai, szövegtani és képi elemeinek a stílusértékét. Végül ismét az egészhez tér vissza, amikor a vers esztétikai értékét, hatását foglalja össze.

A kötet harmadik nagy fejezete egy-egy műnek, egy-egy író-költő életművének stílusvizsgálatát tartalmazza. Széles kitekintésű, sokrétű elemzést olvashatunk első összefüggő magyar nyelvű szövegemlékünkről, a Halotti Beszédéről, a reformáció korában készült Vizsolyi Bibliáról, Kossuth Lajos szónoki beszédeiről, Petőfi Sándor nyelvéről, Ady Endre stílusforradalmáról, a szép szavú Móra Ferencről, Németh László költői nyelvéről, Márai Sándor *Halotti beszéd* című versének alakzatairól, Weöres Sándor stílusújításáról, Pilinszky *Apokrif* című költeményének első soráról. De találunk néhány átfogóbb jellegű tanulmányt is, a nyelvtörténész Bácsai Géza stilisztikai kutatásairól, a sajtónyelvről, amelyet a szerző a funkcionális stilisztika szemléletét követve jellemez, illetőleg a földrajzi neveknek szimbólumként való felhasználásáról.

A kötet negyedik fejezetébe Szathmári István a Kossuth rádió *Édes anyanyelvünk* adásában elhangzott rövid stíluselmzéseit gyűjtötte egybe. Ezeket az elemzéseket, a műfaji jellegből adódóan rövideg, tömörség, lényegre törő megfogalmazásmód jellemzi. Általában egy-egy kiemelt lényeges kérdést villantanak fel, ezek köré szerveződik az elemzés.

Az első elemzés Szemlér Ferenc *Atomkor* című, mindössze két szóból álló költeményének három lehetséges értelmezését villantja fel Mózes Huba egy korábbi írására reflektálva. A következő rövid stíluselmzésben a szerző a tavaszt köszöntő *Mi két az ég!* című Petőfi-vers hangulatának titkát kutatja. A képzők stílusértékéről, a magyar képzőrendszer gazdagságáról ír egy Ady alkotta érdekes származékszó, az „*ellovan*” kapcsán. Weöres Sándor *Szavak* című versét elemezve az argó jellegű, sokszor igen szellemesen használt, sajátos hangulatot árasztó szavak, kifejezések különböző megítéléséről elmélkedik. Szubjektív emlékeket is felidéző szép elemzést olvashatunk Áprily Lajos *Tavasza a Házsongárdi temetőben*, illetőleg *Március* című verséről, Kányádi Sándor *Játszva magyarul*, Illyés Gyula *Új nép a parton* és *Szekszárd felé*, valamint Ady Endre *Májusi zápor után* című alkotásáról.

A kötet zárófejezetében a szerző nyelvi-stilisztikai műsorelemzéseit közül válogat. Ezekben a meteorológiai jelentések, a Kölyökrádió, a Déli krónika, az Esti magazin, a Sportszombat nyelvről, stílusáról ír. A szerző a műsorok általános nyelvi jellemzését széles keretbe ágyazva készíti el, majd számba veszi az egyes műsorokban tapasztalt hibákat. Igen hasznosak a hangképzéssel, a hangsúlyozással, a szünetekkel, a tagolással, a hanglejtéssel, a lélegzetvétellel kapcsolatos megjegyzései.

A kötetet névmutató zárja, amely nagyban segíti a kötetben való tájékozódást.

Összegzőként elmondható, hogy a hatalmas anyagot felvonultató, impozáns kötet, amely egyben a tudományág folyamatos megújuló képességét is jól példázza, a magyar stilisztikai kutatók mérföldkövének tekinthető. A kötet tanulmányai – a Sorbonne-on 1991-ben megrendezett konferencia eredményeivel összhangban – azt bizonyítják, hogy a modern szemléletet és módszereket magába olvasztó funkcionális stilisztika a nyelvi jelenségek vizsgálatában korábban nem remélt távlatokat nyithat.

Kabán Annamária

Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2003. évi munkájáról

1. A 2002-ben újjáalakult Magyar Nyelvi Bizottság 2003-ban két ülést tartott, valamint több tudományos és kulturális rendezvényen képviseltette magát. Az ülések előtt a bizottság tagjai megemlékeztek Kiss Lajos, illetve Szende Aladár korábbi bizottsági tagok elhunytáról.

A bizottság 2003. március 17-i ülésén megvitatta Balázs Géza Magyar nyelvstratégiai teendők a közeljövőben című problémafelvető vázlatát. A szerző Alapfogalmak, A nyelvpolitika, nyelvstratégia alapelvei, A nyelvpolitikai, nyelvstratégiai cselekvést szorgalmazó okok, Magyar nyelvstratégiai teendők (hangtan, élőbeszéd, szóhasználat, nyelvtan, szövegten, nyelvváltozatok, helyesírás), Intézmények, Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának programjához alcímek szerint rendezte mondanivalóját. A hozzászólók különösen a szaknyelvek és a helyesírás ügyének fontosságát emelték ki, illetve kiegészítették az elméleti alapozás, a határon túli magyarok helyzetének, valamint az EU-csatlakozás nyelvi következményeinek a szempontjaival. Javaslatként elhangzott, hogy egy-egy bizottsági ülésen kerüljön terítékre egy-egy szakma szaknyelve, a következő ülésen pedig a helyesírás ügyének áttekintése következzen.

A Bizottság 2003. november 18-i ülésének témája: Helyesírásunk időszerű kérdései volt. Két tanulmány született erre az alkalomra: Laczkó Krisztina: Gondolatok a helyesírási szabályzat 12. kiadásáról és Dobsonyi Sándor: A magyar helyesírás jövőjéről. A bizottság a két tanulmány kapcsán felmérte azokat az új nyelvi alakulatokat, melyeknek az írása nincs szabályozva, és olyan határozatot hozott, hogy a következő üléseken ezeket a problémákat egyenként megtárgyalja, és javaslatot tesz a hiányzó szabályok megalkotására.

2. A 2003-ban a bizottság által kidolgozott, illetve kidolgoztatott tudományos helyzetképeket a magyar nyelvstratégia és azon belül a magyar helyesírás köréből a szerzők megjelentetik.

3. A bizottság kapcsolatai az MTA más bizottságaival, tudományos kutatóintézetekkel, külső főhatóságokkal, vállalatokkal. A Magyar Nyelvi Bizottság az MTA-nak egyetlen olyan bizottsága, amelynek tagjai nemcsak egy szakterület képviselőiből állnak, hanem minden osztálynak egy képviselője helyet kap benne. Ennek megfelelően a bizottság nemcsak olyan kérdésekkel foglalkozik, melyek kizárólag az I. Osztályt érintik.

A bizottság folyamatos kapcsolatban van az osztályokkal; a különböző tudományterületekkel való kapcsolattartás intenzitása azonban változó, a szükséglethez igazodik. A bizottságnak különösen szoros kapcsolata van (Fábián Pál, Hönyi Ede és Földi Ervin révén) az FVM keretében működő Földrajzinév-bizottsággal.

4. A bizottság kapcsolatai más tudományos egyesületekkel. A bizottság tagjai nagy számban vettek részt 2003. április 5-én a Magyar Szakírók Szövetsége első nagygyűlésén a Magyar Tudományos Akadémián, amelynek témája A szaknyelvek helyzete 2003-ban: a legsürgősebb teendők. A bizottság tagjai közül előadást tartott: Bösze Péter, Fábián Pál, Bertók Loránd, Balázs Géza. – A bizottság tagjai közül többen részt vesznek az MTA Társadalomtudományi Központ Nemzeti Stratégiai Kutatási Programjában, amelynek 2003. március 11-én Szöveg/félre/értés – A szövegértés helyzete mint nyelvstratégiai kérdés címmel volt konferenciája. A konferencián a bizottság tagjai közül előadott: Balázs Géza, Antalné Szabó Ágnes, Adamikné Jászó Anna. – A bizottság szoros kapcsolatban van a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal. – Mint mindig, 2003-ban is részt vállalt a magyar nyelv hetének a megrendezésében (a rendező ez évben Somogy megye volt),

majd az eredmények értékelésében. A magyar nyelv hete ez évben is sikeres volt. – A bizottság tagjai közül többen részt vettek a Magyar Szemiotikai Társaságnak az Apáczai, a magyar jeltudomány úttörője című konferenciáján Egerben, 2003. november 21-én. Előadást tartott: Keszler Borbála, Zimányi Árpád és Balázs Géza.

5. A bizottság munkájához kapcsolódó egyéb eredmények. A bizottság tagjai nyelvészeti folyóiratok, periodikák szerkesztői (Magyar Nyelvőr: Keszler Borbála; Édes Anyanyelvünk: Grétsy László, Alkalmazott Nyelvtudomány: Gósy Mária, Beszédkutatás: Gósy Mária, Acta Linguistica Hungaricae: Siptár Péter), illetőleg szerkesztőbizottsági tagjai (Adamikné Jászó Anna, Balázs Géza, Fábíán Pál, Gósy Mária, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor, Szende Aladár, Tolcsvai Nagy Gábor), tagjai a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának (Balázs Géza, Bencédy József, Deme László, Fábíán Pál, Szathmári István), valamint szerkesztői, illetőleg szereplői több rádiós és televíziós anyanyelvi műsornak (Balázs Géza, Deme László, Fábíán Pál, Grétsy László stb.). – A bizottság tagjai közül Heltainé Nagy Erzsébet az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő közönségszolgálatában is részt vesz. – A Magyar Nyelvi Bizottság gazdája a Magyar Nyelvőr című folyóiratnak, amely a művelt közönség (különösen a pedagógustársadalom) nyelvi-nyelvművelő igényeinek kielégítésén túl törekszik a legszélesebb értelemben vett nyelvtudomány hazai és nemzetközi eredményeinek tudományos közlemények formájában való megjelentetésére is. A folyóirat olvasható az interneten is.

2003-ban a bizottság tagjai egyénileg több országban is képviselték a magyar nyelvkultúra ügyét. Így tagjaink közül többen részt vettek prágai, brünni, gráci, adai stb. nyelvművelő eseményeken, ahol köszöntőt, illetve előadást tartottak. 2003. április 4-én ünnepelték Adán (Szerbia és Montenegró) a Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület tíz éves évfordulóját. Bizottságunk nevében Balázs Géza és Szűts László mondott köszöntőt, illetve tartott előadást az ünnepségen.

Balázs Géza

A fonetika a felsőoktatásban 2003. november 11.

Az ELTE Fonetikai Tanszékének szervezésében tanácskozást tartottak *A fonetika a felsőoktatásban* címmel. A szervezők célja egy olyan új szakmai fórum létrehozása volt, mely lehetőséget nyújt arra, hogy az ország felsőoktatási intézményeiben a beszéddel kapcsolatos tantárgyakat (fonetika, fonológia, alkalmazott fonetika, beszédtechnika) oktatók megismerhessék egymás munkáját, megoszthassák és megvitathassák egymással a tanítás során felmerülő – s így talán legaktuálisabb – kérdéseket, tapasztalatokat, problémákat. Többek között a következőket: a fonetikaoktatás tartalma, tematikája; a tananyag összeállítása (újabb tudományos eredmények, elméletek beépítése, súlyozása stb.); segédanyagok alkalmazása; a hallgatók önálló munkájának keretei; módszertani újítási lehetőségek; a fonetika(oktatás) helyzete a többi nyelvészeti tudomány tükrében; a külföldi fonetikaoktatásból levonható tanulságok.

A szervezők szándéka szerint a tanácskozás a további szakmai párbeszédnek is alapjául szolgálhat. Az első rendezvényt 2003. november 11-én az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanácstermében tartották számos résztvevő és érdeklődő jelenlétében. (A rendezők nem kis örömmel rengeteg diák is ült a díszterem soraiban.)

A konferencia első szekciójában általában a fonetika, illetve az egyetemi fonetikaoktatás múltját és jelenét bemutató előadások kaptak helyet. Elsőként Gósy Mária (ELTE, Fonetikai Tanszék) *A fonetikaoktatás tartalmi kérdései* című előadásában fölvezolta, hogy a szaktárgy milyen egyéb tudományterületekkel áll szoros kapcsolatban: például a fül-orr-gégészettel, a foniátriával,

a pszicholingvisztikával vagy a műszaki tudományok közül többek közt a beszédtechnológiával. A professzorasszony ismertette a fonetika oktatásának célját; áttekintette a főbb területeket, az artikulációs, akusztikai és percepció fonetikát, megemlítve az alkalmazási lehetőségeket, illetőleg a beszéd vizsgálatának főbb eszközeit. Kovács Magdolna (Debreceni Egyetem, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék) részletesen ismertette ez utóbbiak tanórai alkalmazásának lehetőségeit, tudománytörténeti hátterüket, kiemelve kísérleti fonetikai jelentőségüket is.

Az egyetemi fonetikaoktatás elmúlt három évtizedét tárgyalta Fodor Katalin (ELTE, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék), elsősorban saját tapasztalatai alapján. A harminc év alatt a tantárgy óraszám, gyakorlata több változáson ment keresztül. Jelenleg a pesti bölcsészkar magyar szakán már nemcsak az egy féléves fonetikakurzus elvégzésére van lehetőség. *Kísérleti és alkalmazott fonetika* címmel ugyanis 2003 tavaszán önálló program indult a Fonetikai Tanszék égisze alatt, amelyet a konferencián a tanszék két tanársegédje, Bóna Judit és Imre Angéla mutatott be. A program célja, hogy olyan ismereteket adjon, amelyek megfelelnek a tudomány és a gyakorlat korszerű kívánalmainak, és amelyek birtokában a hallgatók képesek lesznek speciális fonetikai, beszédtechnológiai munkálatok, kutatások elvégzésére, illetve részt vehetnek a gyakorlati oktatásban is. A kurzusokon a diákok megismerkedhetnek az alapvető fonetikai ismereteken kívül többek között az alkalmazási lehetőségekkel, a leggyakoribb beszédzavarokkal, a beszéd rögzítésének elméletével és gyakorlatával; továbbá részt vehetnek például beszédviselkedési kurzuson, vagy önálló kísérletet dolgozhatnak ki a beszédpercepció tárgykörében. A programra a magyar szakos hallgatókon kívül várják az idegen nyelv szakosokat, illetve a természettudományokat tanulókat is.

A fonetikaoktatás korszerű, átfogó segédkönyvvel gazdagodott, mivel 2003 szeptemberében Gósy Mária és Menyhárt Krisztina szerkesztésében megjelent a *Szöveggyűjtemény a fonetika tanulmányozásához* című kötet, amelyet a tanácskozáson Menyhárt Krisztina (MTA Nyelvtudományi Intézet) mutatott be a hallgatósnak. A szöveggyűjtemény a szegmentális, a szuprasegmentális és az alkalmazott fonetika területéről közöl tanulmányokat; a kötet végén pedig fonetikai fogalmakat magyarázó szöveget, illetve ajánlott irodalom található.

A konferencián helyett kapott a külföldi egyetemeken folyó fonetikaoktatás áttekintése is. Az 1996-os európai szintű felmérés eredményeit Markó Alexandra (ELTE, Fonetikai Tanszék) ismertette. A kutatás azt próbálta meg föltérképezni, hogy az európai egyetemeken milyen témakörök és milyen módszerekkel oktatnak leginkább a fonetika tárgykörében. Európa számos országában létezik önálló fonetika szak is – hazánkban ez még várat magára. A fonetikakurzusokon legnagyobb arányban akusztikai fonetikát, beszédprodukción és transzkripción oktatnak, előadások és gyakorlati órák keretében.

A második szekciónban fonológiai tárgyú előadásokra került sor. Bárkányi Zsuzsanna (MTA Nyelvtudományi Intézet), Kiss Zoltán (ELTE, Elméleti Nyelvészet Program), Rebrus Péter (MTA Nyelvtudományi Intézet) és Törkenczy Miklós (MTA Nyelvtudományi Intézet) közös előadásukban a fonetika szerepét mutatták be a mai fonológiai kutatásban és -oktatásban. A fonológiai szabályszerűségeknek fonetikai magyarázatuk van, ezért a mindenkori fonológiaoktatásnak támaszkodnia kell a fonetika eredményeire. Ennek megfelelően az ELTE BTK Elméleti Nyelvészet szakán, illetve a Miskolci Egyetem Angol Nyelvészeti Tanszékén az oktatás fonetikai bevezetővel kezdődik. A hangok, hangcsoportok fonetikai és fonológiai jellemzőinek megismerése után a hallgatók megismerkednek a Speech Analyzer szoftver használatával, s maguk is végezhetnek elemzéseket. Szépe Judit (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Elméleti Nyelvészet Tanszék) előadásában rámutatott, hogy a fonetikai értelemben vett devianciát tartalmazó közlések független bizonyítékként szolgálhatnak a magyar szegmentumállományról feltételezett néhány rendszerösszefüggést illetően. Ennek szemléltetésére több példát is bemutatott a zárhangok-affrikáták és obstruensek-szonoránsok realizációjából, afáziás betegek beszédében és nyelvbottlások jelenségeiben. Nádasdy Ádám és Szigetvári Péter (ELTE, Angol Nyelvészeti Tanszék) néhány változó fo-

nológiai elméletre hívta fel a hallgatóság figyelmét, amelyeket az oktatásba is be kellene építeni. Kérdésfeltevésük középpontjában az állt: hogyan közelíthetők meg a tisztázatlan fonológiai jelenségek a tanórán, ahol a diákoknak egyértelmű tudásanyagot szeretnének átadni.

A délutáni ülészakokon került sor azokra az előadásokra, amelyek a fonetika szerepét a főiskolai oktatásban és a magyar mint idegen nyelv tanításában tárgyalták. Adamikné Jászó Anna (ELTE, Magyar Nyelvtudományi Főiskolai Tanszék) a főiskolai tankönyv új kiadásának összeállításakor felmerült terminológiai és módszertani „problémákat” osztotta meg a konferencia résztvevőivel. Tapasztalatai szerint a hallgatóknak, sajnos, sokszor gondot okoz a fonetika terminusainak és fogalmainak elsajátítása – könyvükben különböző módszerekkel igyekeznek ezt megkönnyíteni a számukra. H. Gerendás Ágota (Berzsenyi Dániel Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék) is felvetett néhány problematikus kérdést, például a zárt *e* hang kérdéskörét, vagy a részleges és teljes hasonulás határeseteit, amelyek a terminológia újraértelmezését is szükségessé teszik. Az is kérdéses, hogy vajon törvényszerűségnek tekinthető-e a mássalhangzó-kiesés bizonyos szavakban, illetve hogy mit kellene tanítani a rövidülés tendenciájával kapcsolatban. Lendvainé Décsy Kornélia (Nyugat-Magyarországi Egyetem, Magyar Nyelvi Tanszék) tanítóképző főiskolai tapasztalatai alapján a hangtanoktatás helyének és tartalmának megválasztási szempontjait összegezte. Raátz Judit (ELTE, Magyar Nyelvtudományi Főiskolai Tanszék) felméréséből az derült ki, hogy a hallgatók milyen hangtani ismereteket sajátítanak el a középiskolákban, és milyen fonetikai képzettséggel nyernek felvételt magyar szakra. Az előadás igencsak elgondolkodtató volt abból a szempontból, hogy a hangtan oktatása mennyire háttérbe szorul a magyar közoktatásban. Ennek megfelelően a magyar szakra felvett hallgatók jelentős része meglehetősen hiányos fonetikai ismeretek birtokában kezdi meg az első félévet. Az egyetemi oktatás során így nem lehet biztos alapokra támaszkodni, szinte előlről kell kezdeni a hangtan tanítását.

Ezekre a biztos hangtani alapokra a magyar mint idegen nyelv oktatásában is nagy szükség van, hiszen ez egyfajta metanyelvet is jelent a tanár és a diák számára. Szende Virág (Balassi Bálint Intézet) hangsúlyozta előadásában, hogy a kiejtéstani tanításnak – amely nagyon fontos az eredményes nyelvtanulás szempontjából – fonetikai ismeretekre kellene támaszkodnia. Emiatt célszerűnek látja a logopédia területén bevált módszereknek a nyelvtanításban való alkalmazását. Kárpáti Tünde (ELTE, Központi Magyar Nyelvi Lektorátus) a beszédértés fejlesztésének fontosságáról beszélt, amely a kommunikatív nyelvtanításban minden eddiginél nagyobb hangsúlyt kap. A beszédértés azonban elválaszthatatlan a hallásfejlesztéstől, illetve a helyes kiejtés kialakításától, amelyben a fonetikanak szintén nagyon fontos szerepe van.

Zárszavában Gósy Mária méltatta a színvonalas előadásokat, valamint a nagy létszámú, egészen az esti órákig kitaró hallgatóságot. Javasolta, hogy a résztvevők a jövőben rendszeresen vitassák meg a terminológia problematikus kérdéseit, s egységesítsék a jelenlegi, többféleképpen használt és értelmezett szakkifejezéseket. A Fonetikai Tanszék célja, hogy állandó fórumot teremtsen a fonetikaoktatás aktuális kérdéseinek tisztázására.

Grácsi Tekla Etelka – Horváth Viktória

A Bükk-*kel* írásmód problémája

Akadémiai helyesírási szabályzatunk szótári részében sokak számára meglepő újdonság, hogy a *Bükk* (hegység) *-vel* ragos alakja így helyes: *a Bükk-*kel**. Magyaráztaként a szótár a szabályzat 154. c) pontjára utal, amely szerint: „...arra kell törekednünk, hogy a toldalékos alakok leírására olyan megoldást találjunk, amely biztosítja az alapforma visszaállíthatóságát: *Kiss-sel*, *Wittmann-né*, *New York-i* stb. (Nem pedig: **Kissel*, **Wittmanné*, **newyork-i* stb.)” Szerintem azonban a *Bükk* alapforma visszaállíthatósága akkor sem volna veszélyben, ha egyszerűsítve íránk: *a Bükk*kel**. Sokan nem is írják vagy írják ezt másképp ma sem, mert fűresának találják az új, a „szabályos” írásmódot. Nem értik, hogy ha a *bükk* fafajtának *-vel* ragos alakja *bükk*kel**, akkor a belőle származó helynévnek (hegységnévnek) ugyanilyen alakját miért ne lehetne egyszerűsítve írni: *a Bükk*kel**.

A szokatlan *Bükk-*kel** írásmód tekintetében fokozza a bizonytalanságot az AkH. 94. pontja, amely így fogalmaz: „A toldalékolás következtében egymás mellé kerülő három azonos mássalhangzót jelölő betűt kettőzöttre egyszerűsítjük. [...] A szabály nem érvényesíthető a magyar családnevekre, az idegen tulajdonnevekre és a szóösszetételekre...” E szerint az egyszerűsítésnek nincs helye a következő három névtípusnál: a) a magyar családneveknél, például *Kiss*, *Kiss-sel*, *Tarr*, *Tarr-ról*; b) az idegen tulajdonneveknél, például *Thoman Mann*, *Thomas Mann-nál*, *Mariazell*, *Mariazell-*tel**; c) a szóösszetételeknél, például *balett*, *balett-táncos*. Tehát szó van itt az **idegen tulajdonnevekről**, de nincs utalás **magyar helynevekre**.

Ha ragaszkodunk a *Bükk-*kel** írásmódhoz, akkor a 94. szabálypontnak a kivételekre vonatkozó, idézett mondatát a szabályzat következő kiadásában ki kellene egészíteni a magyar helynevekre való utalással, így: „A szabály nem érvényesíthető a magyar családnevekre **és helynevekre**, az idegen tulajdonnevekre és a szóösszetételekre.”

Persze meggondolandó, hogy a *Bükk-*ön** kívül alig néhány magyar helynév végződik hosszú mássalhangzóra. A háromezernél több mai magyarországi **helység*n*év** között csak nyolc ilyen találtam, a következőket: *Fadd* (Tolna megyében), *Matty* (Baranya megyében), *Nagypall* (Baranya m.), *Nemesbikk* (Borsod-Abaúj-Zemplén m.), *Nyirtass* (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.), *Tass* (Bács-Kiskun m.), *Ukk* (Veszprém m.), *Viss* (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). Ha megköveteljük a *Bükk-*kel** írásmódot, akkor ezekre a magyar helységnevekre is gondolnunk kell, s akkor így írjuk helyesen a következő mondatot: „Törődjünk többet *Fadd-dal*, *Matty-*tyal**, *Nagypall-lal* és *Nemesbikk-*kel** is!” Minthogy ebben a mondatban nem **idegen**, hanem **magyar** tulajdonnevek vannak, a jelenlegi 94. helyesírási szabály nem hatalmaz fel bennünket, hogy egyszerűsítve írjuk: *Faddal*, *Mattyal*, *Nagypallal*, *Nemesbikk*kel**. Valószínű, hogy e községek lakosainak többsége nem is tudja, hogy „helyesen” *Bükk-*kel**, *Fadd-dal* stb. szóalakot kell(ene) írnia. Ezért jobb lenne, ha az AkH.-nak valamikor sorra kerülő tizenkettedik kiadása a **magyar helynevek** ragozására is kiterjesztené az egyszerűsítő írásmódot, vagyis a *Bükk*kel**, *Faddal* stb. formát kívánná meg az írásban.

A magyar helyesírásnak nem három, hanem négy alapelve van; a negyediknek az AkH.-ban külön fejezete **Az egyszerűsítő írásmód**, ám az egyszerűsítés mint lehetőség egész helyesírási rendszerünkben érvényesülhet. Amikor ésszerű az egyszerűsítés, ne idegenkedjünk tőle!

Szemle

<i>Morvay Károly</i> : A puding próbája – Gondolatok a <i>Magyar szólástár</i> -ról (főszerk.: Bárdosi Vilmos)	104
<i>Bencédy József</i> : Újabb segítség kiejtésünk ápolásához (Elekfi László–Wacha Imre: Az értelmes beszéd hangzása)	109
<i>Szathmári István</i> : A stíluselemzés elmélete és gyakorlata (Ismeretű: <i>Kabán Annamária</i>)	112

A Nyelvőr hírei

<i>Balázs Géza</i> : Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2003. évi munkájáról	116
<i>Gráczy Tekla Etelka-Horváth Viktória</i> : A fonetika a felsőoktatásban	117

A Nyelvőr postájából

<i>Pásztor Emil</i> : A Bükk-kel írásmód problémája	120
---	-----

Olvashatóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.e3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@e3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rác János:** A magyar nyelv halneveci. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókines magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rác János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Róza és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-émlékkülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvmlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bañcerowski Janusz: Az információ értékéről és feldolgozásáról szóló metainformációs igék a magyar nyelvben

Horváth László: A mennyiség irányította egyeztetésről

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila: A különírás és az egybeírás. Vitaanyag

Bóna Judit: Tanárjelöltek beszédprodukcója felolvasáskor

Zilahy Lajos: Helyzetkép a biharugrai tájszavak állapotáról

Rácz János: Egy virág nem tavasz

Pete István: A morféma újradefiniálásának szükségessége

Haader Lea: A Nyulak szigeti skripórium mint műhely

Balogh Judit: Az értelmezői mellékmondat

II. Varga Márta: Rokon funkciójú nyelvtani elemek kognitív szemantikai vizsgálata. A „hiány” kifejezésének lehetőségei a magyarban

Csontos Nóra: Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bañczewski Janusz</i> : Az információ értékéről és feldolgozásáról szóló metainformációs igék a magyar nyelvben	121
<i>Horváth László</i> : A mennyiség irányította egyeztetésről	128
<i>Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila</i> : A különírás és az egybeírás. Vitaanyag	141

Nyelv és iskola

<i>Bóna Judit</i> : Tanárjelöltek beszédprodukciója felolvasáskor	158
---	-----

Nép és nyelv

<i>Zilahy Lajos</i> : Helyzetkép a biharugrai tájszavak állapotáról	166
<i>Rácz János</i> : Egy virág nem tavasz	180

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Pete István</i> : A morféma újradefiniálásának szükségessége	187
<i>Haader Lea</i> : A Nyulak szigeti skripórium mint műhely	196
<i>Balogh Judit</i> : Az értelmezői mellékmondat	206
<i>H. Varga Márta</i> : Rokon funkciójú nyelvtani elemek kognitív szemantikai vizsgálata. A „hiány” kifejezésének lehetőségei a magyarban	212
<i>Csontos Nóra</i> : Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban	242

MAGYAR NYELVÖR

128. ÉVF.

*

2004. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

Az információ értékéről és feldolgozásáról szóló metainformációs igék a magyar nyelvben

1. Az információ értékéről szóló metainformációs igék a magyar nyelvben

Az ember által megszerzett információ mennyiségének túlnyomó részét a természetes nyelvben kódolt információk képezik. Minden egyes nyelvi közlés nemcsak nyelvi szemantikai funkciót realizáló konkrét információ, hanem egy meghatározott és megismételhetetlen módon kialakított fizikai anyag is, amely egy adott konkrét információadótól függ, aki egy adott konkrét közlési aktusban éppen valamilyen és nem más módon.

Az ember kommunikál a külső világgal, nemcsak más emberekkel, hanem az objektív valóság más objektumaival is. Ebben a közlési folyamatban nemcsak az információ tartalmáról van szó, hanem egyidejűleg értesítjük a vevőt arról is, hogy milyen módon jutottunk az információhoz, hogyan és milyen körülmények között lettünk az információ birtokosai stb. Olyan megnyilatkozásokról van szó, amelyek magáról az információról, azaz a „magasabb rendű” információkról, tehát a metainformációkról szólnak (Greniewski 1969; Bańczerowski 2000: 112–43).

Az adó által továbbított információ a vevő számára bizonyos értékkel bír, amelyet elsősorban a következő tényezők határoznak meg:

- (1) az információ igaz volta;
- (2) a vevő informáltságának az állapota;
- (3) az információ redundanciájának a foka.

Azok a metainformációs igék, amelyek az információ értékének a vevő által történő megállapítását tükrözik, azt mutatják, hogy az információ igaz voltának az értékelése két különböző szempontból történhet:

- (1) az információadó szempontjából;
- (2) a metainformáció-adó szempontjából.

Az adó viszonyát az általa közölt információhoz, valamint az információ igaz voltáról szóló azon véleményét, amelyet az adó kiegészítésként továbbít a vevőnek, az olyan igék, igei szerkezetek tartalmazzák, mint például: *állít, biztosít, garantál, kezeskedik, feltételez, vél, vélekedik, kételkedik, kétségbe von, tagad, sejt, tart, gondol* (olyan értelemben, mint pl.: *Arra gondolok, hogy hamarosan 65 éves leszek*). Az ebbe a csoportba tartozó igéknek a sémáját a következő módon írhatjuk le:

IGE = A NYELVI INFORMÁCIÓ TOVÁBBÍTÁSA + AZ ADÓNAK A VÉLEMÉNYE
AZ INFORMÁCIÓ IGAZ VOLTÁRÓL, AMELYET A VEVŐNEK SUGALL

A metainformáció adójának a véleményét az adó által közölt információ igaz voltáról az olyan igék és kifejezések jelzik, mint például: *hazudik, valótlanságot (mond) állít, hazudozik, hazugsággal kivágja magát, meghazudtol, becsap, ámít, áltat, elszédít, mellébeszél, megtéveszt, csal, csűr-csavar, kertel, hímez-hámoz, ködösít, henceg, füllent, lódít, átejt, kieszel, kohol, fantáziál, hetet-havat össze-hord, elkalandozik, összevissza beszél, félrebeszél, hasal, légvárakat épít, kiszínez, túloz, komédiázik, fecseg, elfecseg, csacsog, megbabonáz, elszédít, locsog, bepaliz, kitalál, költ, rávesz, rászed* stb.

Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy ezek az igék, talán néhány kivételtől eltekintve, kimondottan arról tájékoztatnak, hogy az adónak a szándéka a nem igaz információ továbbítása. Ezek az igék rámutatnak az információ hamisságának a fokára is, például vö.: *hazudik* és *kiszínez* vagy *becsap* és *áltat* stb. A *hazudik*, a *hazudozik*, a *megtéveszt*, a *füllent*, a *lódít* stb. igék az információ teljesen hamis voltára utalnak, az olyanok viszont, mint például: *ámít*, *áltat*, *elszédít*, *fecseg* stb. inkább azt mutatják, hogy az információ nem lényeges módon tér el az igazságtól. (Ebben az esetben figyelmen kívül hagyjuk azt a metainformációs többletet, amely arról szól, hogy min alapul az igazságtól történő eltérés). A feljebb felsorolt igéknek a szerkezete az alábbi sémát követi:

IGE = A NYELVI INFORMÁCIÓ TOVÁBBÍTÁSA + AZ INFORMÁCIÓ HAMISSÁGI
FOKÁNAK AZ ÉRTÉKELÉSE A METAINFORMÁCIÓ ADÓJA ÁLTAL + AZ ADÓ
INTENCÍJÁNAK A METAINFORMÁCIÓ ADÓJA ÁLTALI ÉRTÉKELÉSE A HAMIS
INFORMÁCIÓ TOVÁBBÍTÁSÁT ILLETŐEN

A fenti csoporthoz tartozó igék azt mutatják, hogy ezen igék segítségével kizárólag csak az információ hamisságának a fokát lehet meghatározni. Ez talán arra is utal, hogy igazság tulajdonképpen csak egy van, és tőle csak kisebb vagy nagyobb eltérések lehetségesek.

Ahogy már volt róla szó, az információ értéke viszonylagos nagyság, amely a vevő informáltságának a fokától függ. Ugyanazt az információt a különböző vevők különböző módon értékelhetik. A magyar nyelvben nagyon kevés olyan ige van, amelyek az információnak erről a relatív értékéről szólnak. Ezt az értékelést általában olyan összetett kifejezések tartalmazzák, amelyek a *mond*, *beszél* igékből és a tulajdonképpeni értékelést tartalmazó megfelelő főnevekből állnak. Érdeemes megjegyezni, hogy ebben az esetben is majdnem kizárólag az információ negatív értékeléséről van szó, például: *hiúlységeket, zagyvaságot, sületlenségeket, valótlanságot, ostobaságokat, lehetetlenségeket, közhelyeket, badarságokat, frázisokat, szármárságot, hazugságokat mond; butaságokat beszél* stb.

Az információ negatív értékelése az olyan kommunikálási szándékunkból ered, amely általában akkor jut kifejezésre, amikor olyan közölnivalónk van, amely értékelésünk szerint az adott vevő számára fontos lehet.

2. Az információ feldolgozásáról szóló metainformációs igék a magyar nyelvben

Mint ismeretes, az ember az információt a külső világról nemcsak a vizuális, audiális, taktilis, olfaktív és gusztatív csatornán keresztül szerzi meg, hanem képes a megszerzett információk alapján, bonyolult gondolati műveletek útján új információkhoz is jutni. Ebben az esetben az új információk forrásai a már ismert információk, amelyek belső mentális feldolgozás alá kerülnek. Az emberi agy olyan berendezésnek tekinthető, amely a bemeneti információkat a kimenetén új információkká alakítja át. Ezekről az információfeldolgozási folyamatokról olyan metainformációs igék tájékoztatnak, amelyek egyrészt rámutatnak a transzformáció fajtájára, másrészt pedig a feldolgozandó bemeneti információra, tehát a transzformált információk forrására. Az első esetben olyan igékről van szó, mint például: *rájön, kitalál, megfejt, megtud, megért, felfedez, hozzáénekel, kiszámol, kiszámít, becsül, felbecsül, észrevesz, felismer, eldönt, konkludál, következtet, konstatál, megállapít, kiolvas, kikövetkeztet, kikalkulál, kiagyal, kispekulál, kikombinál, kigondol, kiokoskodik, kitalál, kifürkész, felderít, kipuhatol* stb.

Íme néhány példa:

*A botanikus az évgyűrűk száma alapján **megállapította**, hogy a fa legalább 150 éves.*

*A nő a férfi őszülő hajáról **következtetett** az életkorára.*

*A könyv elolvasása után **rájöttem**, hogy a javasolt megoldás teljesen rossz.*

*Sokat olvastam és **rájöttem**, hogy... szent emberi küzdelem a tudomány (Kaffka Margit).*

*A csillogó szeméből azt **olvastam ki**, hogy ivott.*

*A tanár meglátta őket, s rögtön **megsejtette**, hogy miről van szó.*

*Az orvos megvizsgálta őt, és rákétagséget **diagnosztizált**.*

*A tudós megfigyelések alapján **megfejtette** földünk eddig ismeretlen jelenségét.*

*Elemelve a lövedék becsapódási szögét **állítom**, hogy a lövész a szemben lévő épület tetején volt.*

*Amikor megjöttek, **megérezte**, hogy nagy baj történt.*

*Fejből **kiszámolta**, hogy mennyinek kell lennie az egész összegnek.*

*Abból, amit mondtál, **kiagyalok** valamit.*

*Három adatból **kiszámította** a háromszög területét.*

*Abból, amit halottam, **kitaláltam** az egész történetet.*

*A baj a nyakunkon van, de majd **kiokoskodunk** a feleségemmel valamit.*

*Az öreg kényelmetlenül kezdett pislogni, hogy így apróra **kitapogatom** a tudományát (Gárdonyi Géza).*

*Nem mondott sokat, de az elég volt ahhoz, hogy **megtudjam** (felderítsem, kipuhatoljam) a gondolatát. Stb.*

A feljebb felsorolt igék a bemeneti és a kimeneti információnak, valamint az információt feldolgozó mechanizmusnak (amely a bemeneti információ vevője és

a kimeneti információ adója) a megnevezését implikálja. Ezeknek az igéknek a jelentését a következő módon írhatjuk le:

IGE = AZ INFORMÁCIÓT FELDOLGOZÓ BERENDEZÉS + A TRANSZFORMÁCIÓFAJTA
MEGHATÁROZÁSA

Ebben a mondatban például, hogy *A vadász a szarv nagyságából és alakjából arra következtetett, hogy az őzbak legalább 10 éves volt*, az információforrás: az őzbak szarvának a nagysága és alakja, a kimeneti információ: az őzbak legalább 10 éves volt, az információfeldolgozó berendezés: a vadász, a *következtetett* ige viszont arra utal, hogy az információ következtetésen alapult. Az ilyen típusú metainformációs struktúrák a következő sémát követik:

X AZ I_1 INFORMÁCIÓBÓL I_2 INFORMÁCIÓT KAPOTT T TRANSZFORMÁCIÓ
SEGÍTSÉGÉVEL

Annak ellenére, hogy az ilyen típusú igék a mondatban helyet nyitnak az információs szituáció három elemének, csak kettőnek a meghatározása szükséges ahhoz, hogy a mondat szintaktikailag helyes maradjon: (1) az információt feldolgozó berendezés és (2) a kimeneti információ mint a feldolgozás eredménye. A harmadik elem, azaz a bemeneti információ (az információforrás) viszont a mondatban elhagyható, és a mondat a továbbiakban is helyes marad: *A vadász arra következtetett, hogy az őzbak legalább 10 éves volt*. Arról viszont, hogy a mondat mélystruktúrájában szerepelnie kell a bemeneti információnak is, csak az ige tájékoztat.

Az ige nagyon gyakran világosan meghatározza a bemeneti és a kimeneti információk közötti viszonyt is, például a *következtet* arra mutat, hogy a kimeneti információ a bemeneti információból következik. Vannak azonban olyan igék is, amelyek az információt feldolgozó berendezésnek inkább a passzív magatartását szuggerálja, például: a *megtud* ige: *Az asztaltáncoltatásból megtudta, hogy a közeli jövőben nagy meglepetés vár rá*. Az ilyen jellegű igék szerepelhetnek olyan mondatokban is, amelyek világosan megjelölik az adót, például: *Az orvostól megtudta, hogy komoly betegségben szenved*.

Külön csoportot alkotnak azok az igék, amelyek az információt feldolgozó berendezésnek az aktív magatartására utalnak, de a mondat felszínén sem a bemeneti információ, sem pedig az információforrás nincs megjelölve. Olyan igékről van itt szó, mint például: *felfedez, kiszimatol, kiszagol, kiszaglász, kinyomoz, kitudakol, megorront* stb. Példák:

A barátom hasonló helyzetbe került, mint én, és hamarosan felfedeztem, hogy mit jelent az emberi szeretet.

Kiszimatolták, hogy figyeljük őket, és gyorsan eltávoztak onnan.

Embereink kitudakolták, hogy hol rejtőzködik a tettes.

Vajon tisztességes ember ő? ... Milyen jól belelátott a vén ... Mindent egy pillanat alatt megért, s mindent kiszagol (Móricz Zsigmond).

A rendőrség kinyomozta, hogy kik voltak a felbujtók.

Azok a sunnyogó alakok, ... bizonyosan a közelgő rendőröket orrontották meg (Jókai Mór).

A transzformáció fajtára utaló igékhez soroljuk a matematikai műveleteket megnevező igéket és igei szerkezeteket is: *hozzáad, összead, summáz, levon, kivon, kivonást végez, szoroz, megszoroz, sokszoroz, oszt, feloszt, szétoszt, hatványoz, meghatványoz, gyököt von, gyököz, logaritmizál, integrál, differenciál*. Ide sorolandók a nyelvi egységeken végrehajtott műveletek is, például: *ragoz, fokoz*.

A gondolkodási folyamatról olyan igék és igei szerkezetek is tájékoztatnak, mint például: *gondol, gondolkodik, gondolkozik, töpreng, átgondol, meggondol, megfontol, kigondol, elgondolkodik, gondolkodóba ejt, eltöpreng, elmélkedik, mérlegel, medítál, bölcselkedik, töri a fejét, okoskodik, fontolóra vesz* stb.

A felsorolt igék abban különböznek az előzőektől, hogy az egész gondolkodási folyamatnak nem a kezdő és a végső pontjáról, azaz a bementi és a kimeneti információról tájékoztatnak, hanem arról, hogy mi történik e két pont között. Nem közlik sem a premisszákat, sem a végső következtetést, inkább csak a következtetési folyamatra utalnak. Az ilyen igéket tartalmazó metainformációs kifejezések nem közlik sem a bemeneti, sem pedig a kimeneti információkat, csak azt jelzik, hogy milyen nyelven kívüli elemekre vonatkoznak. Ebben a csoportban a *gondol* ige neutrális, alapjelentése: hírt adni arról az információs szituációról, amelyben az adó azonos a vevővel, és nem igényel semmilyen külső anyagi hordozót (az információ cirkulálása zárt körben történik). Például: *Milyen csodálatos a természet – gondoltam egyet, és elaludtam*.

Most térjünk át azoknak a metainformációs igéknek a tárgyalására, amelyek az információs forrásra utalnak. A magyar nyelvben elég sok olyan metainformációs ige szerepel, amely – néhány kivételtől eltekintve – szélesebb értelemben is használható, nevezetesen, rámutat az információ átadási folyamatára is. Ezek használata abból a különbségből következik, amely az adó és az információs forrás között fennáll, és azt közvetíti, hogy az információadók osztálya az információs források osztályának az alosztálya.

A magyar nyelvben, úgy tűnik, nagyon kevés olyan ige van, amely kizárólag csak az információs forrás létezését implikálja. Ez azt jelenti, hogy ezen a funkción kívül nem rendelhető az ilyen igékhez az alanyi adó funkciója. Soha nem használhatjuk azokat olyan metainformációs funkcióban, amely az emberre vonatkozik. Itt mindenekelőtt a *látszik* és a *következik* igékre gondolunk:

Ezekből a tényekből az látszik, hogy mélységesen tévedtünk.

A jelenlegi politikai helyzetből az következik, hogy a demokrácia véglegesen győzött.

Elemezzük az ebbe a csoportba tartozó következő metainformációs igéket és igei szerkezeteket: *szól, bizonyít, illusztrál, implikál, közöl, emlékeztet, dönt, figyelmeztet, ábrázol, választ ad, jelent, jelez, tájékoztat, mutat, megerősít, elmentmond, igazol, meggyőz, előrevetít, szuggerál, kijelöl, tanúskodik, magyaráz, tanít, rámutat, kifejez, megjelöl, árulkodik, szemben áll, szembefordul, megalapoz, megszab* stb.

A külföldről érkező hírek arról **szólnak**, hogy a politikai helyzet a világon nagyon feszült.

A táblázat azt **illusztrálja**, hogy a nemzeti össztermék fokozatosan nő.

A gazdasági mutatók azt **bizonyítják**, hogy az ország gyorsan fejlődik.

A közúti jelek arra **emlékeztetik** a gépkocsivezetőket, hogy vezessenek óvatosan és körültekintően.

Csak az utolsó hathatós lépések **döntötték el**, hogy a végeredmény igen pozitívan alakult.

A bemutatott bizonyítási anyag **választ ad** arra, hogy ki volt a valódi maffiafejező.

A statisztikai adatok arra **figyelmeztetnek**, hogy a lakosság öregszik és fogy.

A tények arról **tájékoztatnak**, hogy gyilkosság történt.

A madarak viselkedése azt **mutatja**, hogy közeledik az ősz.

A vállalkozások sokasága **megalapozta** a jólétet.

A nemzeti érdekek **szemben állnak** a globális törekvésekkel.

A feljebb felsorolt igék a két különböző, azaz a bemeneti és a kimeneti információfajta között fennálló kapcsolatra utalnak az információfeldolgozó berendezés említése nélkül. A bemeneti információ nem más, mint előzmény, premissza, a kimeneti pedig konklúzió, amely a premissza alapján történő következtetési folyamatnak a végeredménye. A premisszafajták különböznek egymástól, és különböző „erővel” is bírnak. A magyar nyelvben viszonylag sok olyan ige van, amely rámutat a premissza fajtájára, azaz meghatározza a bemeneti információ jellegét a kimeneti információ viszonylatában. A premissza fajtájának meghatározására sokszor nagy szükség van, mivel a valóságban csak kivételes esetekben van dolgunk logikai következtetéssel. Az esetek túlnyomó többségében csak valószínűsíthető, redukciós, statisztikai, illetve az analógián alapuló következtetésről van szó. A premissza fajtájának a meghatározása bizonyos értelemben közvetett módon meghatározza a konklúzió valószínűségi fokát is.

Például, ha összehasonlítunk két olyan igét, mint a *jósol* és a *bizonyít*, láthatjuk, hogy az első esetben a premissza a *jóslás*, a másodikban pedig – a *bizonyítás*. Ezeknek az igéknek a szerkezeti sémáját a következő módon írhatjuk le:

IGE = A BEMENETI INFORMÁCIÓ FORRÁSA (A KÖVETKEZTETÉSNEK A
PREMISSZÁJA) A KIMENETI INFORMÁCIÓ SZÁMÁRA + A PREMISSZA FAJTÁJÁNAK
(„EREJÉNEK”) A MEGHATÁROZÁSA

A premissza „erejének” a meghatározása sokszor annyira fontos, hogy a metainformációs kifejezés felszínén külön lexikális egységként jelenik meg, amely átveszi az ige teljes szemantikai értékét, például *válaszol* = *választ ad*, *jósol* = *jóslást jelent*, *jövendöl* = *jövendőmondónak lenni* stb.

Az igét, amely több grammatikai információ hordozója, például a személy, a szám, az idő, a mód stb., ezekben a kifejezésekben gyakran a kontextus határozza meg.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE. Szláv és Balti Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest.
- Greniewski, H. 1969. *Sprawy wszystkie i jeszcze inne*. KIW. Warszawa.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

Hungarian metainformational verbs concerning the value of information and the processing of information

1. Information transmitted from the sender to the receiver has a certain value, determined primarily by the following factors: 1. the truth value of the information; 2. the degree of informativeness of the receiver; 3. the amount of redundancy in the information.

Metainformational verbs that reflect the value of the information as determined by the receiver show that the evaluation of the truth value of the information can be performed in two different respects: 1. from the point of view of the information sender; 2. from the point of view of the metainformation sender. The sender's attitude with respect to the information he transmits, as well as his opinion on the truth value of the information that he additionally conveys to the receiver, are described by verbs like *állít* 'state', *biztosít* 'assure', *garantál* 'guarantee', *kezeskedik* 'vouch for', *feltételez* 'suppose', *vél* 'figure', *vélekedik* 'opine', *kétkedik* 'doubt', *kétségbe von* 'cast doubts on', *tagad* 'deny', *sejt* 'guess', *tart* 'hold', *gondol* 'have in mind' (as in *Arra gondolok, hogy hamarosan 65 éves leszek* 'What I have in mind is that I'll soon be 65 years old').

The opinion of the sender of the metainformation as to the truth value of the information transmitted by the (other) sender is signalled by verbs and expressions like *hazudik* 'lie', *valótlan-ságot mond/állít* 'tell an untruth', *becsap* 'deceive', *ámít* 'inveigle', *áltat* 'delude', *elszédít* 'dazzle', *mellébeszél* 'prevaricate', *mejtéveszt* 'lead astray', *csal* 'cheat', etc. These verbs may also suggest the degree of falsity of the information, cf. *hazudik* 'lie' vs. *kiszínez* 'embroider (a tale)' or *becsap* 'deceive' vs. *áltat* 'delude', etc.

The same information can be evaluated differently by diverse receivers. That evaluation is usually expressed by phrases that consist of the verb *mond* 'say' or *beszél* 'talk' and the appropriate nouns in the accusative, conveying the evaluation itself, like *hülyeségeket* 'stupid things', *valótlan-ságot* 'untruth', *ostobaságokat* 'nonsense', *lehetetlenségeket* 'impossible things', *frázisoka-t* 'platitudes', *hazugságokat* 'lies', *butaságokat* 'rubbish', etc.

2. The human brain can be seen as an apparatus that transforms input information into new information as its output. Such procedures of information processing are described by metainformational verbs that point out the type of transformation involved, on the one hand, and characterise the input information to be processed, that is, the source of the transformed information, on the other. In the first case, verbs like *rájön* 'be seized with', *kitalál* 'find out', *megfejt* 'solve', *megtud* 'learn', *megért* 'understand', *felfedez* 'discover', *kiszámol* 'calculate', *kiszámít* 'work out', *becsül* 'estimate', *felbecsül* 'appraise', *felismer* 'recognise', etc. are concerned.

The verb often clearly defines the relationship between input and output information. For instance, *következtet* 'conclude' suggests that the output information follows from the input information.

A separate group of verbs refer to an active behaviour of the information processing apparatus but, at the surface, neither the input information nor the source of information is signalled: *felfedez* 'discover', *kiszímatol* 'nose out', *kiszagol* 'ferret out', *kiszaglász* 'get wind of', *kinyomoz* 'detect', *kitudakol* 'pry out', *megorront* 'suspect', etc.

Verbs of mathematical operations like *hozzáad* 'add to', *összead* 'add up', *summáz* 'sum up', *levon* 'subtract', *kivon* 'take away', *kivonást végez* 'perform subtraction', *szoroz* 'do multiplication', *megszoroz* 'multiply by', *sokszoroz* 'multiply', etc. also belong to verbs referring to type of transformation.

The process of thinking is also referred to by verbs like *gondol* 'think', *gondolkodik/gondolkozik* 'be thinking', *töpreng* 'brood over', *átgondol* 'think over', *meggondol* 'reflect upon', *megfontol* 'consider', *kigondol* 'conceive', etc.

A mennyiség irányította egyeztetésről

A gyűjtőnév irányította egyeztetés hibáiról és furcsaságairól szólva már jeleztem, hogy más egyeztetési típusok, jelenségek hasonló tárgyalására is szeretnék sort keríteni (Horváth 2004: 12). Ugyanott (11–2) egyben amellettt érveltem, hogy az effajta vizsgálódás Rácz Endre kitűnő monográfiájának megjelenése (1991) után is szükséges.

Mostani írásom címének megválasztásakor az egyszerűség és a rövidség kedvéért lemondtam a teljes pontosságról, hiszen az egyeztetést nem maga a mennyiség irányítja. A címet mégis helyénvalónak érzem, mivel a mennyiség az a közös jegy, amely cikkem három résztémáját összefűzi: a következőkben ugyanis a mennyiségjelző utáni számhasználattal, a mennyiségjelzős főnév irányította egyeztetéssel, valamint a mennyiségnévtől függővel foglalkozom.

A sorra kerülő résztémák szakirodalma összességében még a gyűjtőnév irányította egyeztetésénél is gazdagabb, de a Rácz-féle szintézisnek (1991: 46–7, 56, 60–1, 64, 67–8, 73–4, 171, 183–5 és passim) köszönhetően most is eltekinthetek a tudománytörténeti szemléletől. A Rácz-monográfián kívül ezúttal is szóba hozom a közelmúlt és a jelen egyetemi tankönyveit, valamint a Nyelvművelő kézikönyvet, de ezt most az általános bevezető helyett a résztémákhoz kapcsolódóan célszerűbb megtennem.

Elemzésem céljáról és előkészítéséről ugyanazt írhatom, mint a gyűjtőnév irányította egyeztetéssel kapcsolatban: „Figyelmemet a nyelvhasználati hibákra, furcsaságokra fordítom, anélkül, hogy megállapítanám, milyen az előfordulási arányuk a szabályos megoldásokhoz képest. Meg sem tudnám ezt tenni, hiszen nem szerkesztettem korpuszt; adataimat a véletlen hozta elő: én csak felfigyeltem rájuk, és feljegyeztem őket” (Horváth 2004: 12).

A gyűjtőnév kora, nagysága és műfaji összetétele szintén igen hasonló a gyűjtőnéves vizsgálat alapjához. Összesen mintegy hetven adat alkotja az 1992 és 2003 közötti időszakból. Ezúttal is kétharmadnál nagyobb az újságnyelvi adatok részesedése; a többi forrás között most is akadnak nyelvészeti folyóiratok, regényfordítások, és az írott nyelvi példák mellől itt sem hiányoznak a tévében hallottak. (A fordítások esetében természetesen az idegen nyelvű eredeti szöveg

is befolyásolhatja az egyeztetést.) A gyűjtemény adatainak mintegy 80%-át idézem példaként.

A gyűjtés véletlenszerűsége miatt – akárcsak az előző cikkben – lemondok a statisztikakészítésről, de helyenként tájékoztatásul utalok a típusok előfordulási arányaira. Az első és legfontosabb ilyen információnak még itt, a bevezetőben a helye: a gyűjteménynek csaknem a kétharmadát a mennyiségjelzős főnév irányította egyeztetés adatai alkotják; a fennmaradók pedig szinte egyenlő számban tartoznak a mennyiségjelzős szintagmán belüli, illetőleg a mennyiségnév irányította egyeztetéshez.

A gyűjtőnevekkel kapcsolatban fontos szempont volt, hogy az egyeztetés a mondat egységen belül vagy annak határát átlépve megy-e végbe. A mennyiségjelzős szintagmán belüli egyeztetést tekintve ez a kérdés természetesen eleve ki van zárva. Gyűjteményemben csupán kétszer fordul elő, hogy a mennyiségjelzős főnév hatása a tagmondathatáron átnyúlva érvényesül; a mennyiségnév egyszer sem lép át a mondat egység keretén. Erre a kivételelességre, illetőleg teljes adathiányra az adott rész témákról szólva próbálok majd magyarázatot adni.

I. A mennyiségjelzős szintagmán belüli egyeztetésről

A múlt század utolsó harmadában használt egyetemi tankönyvben, „A mai magyar nyelv” címűben (= MMNy.), ezt olvashatjuk a mennyiségjelző utáni számhasználatról: „A jelzett szó a mennyiségjelző után egyes számban áll [...], csupán néhány hagyományos kifejezésben tesszük mindig többes számba: *minden körülmények között, minden idők legnagyobb embere* stb. [...] Ezenkívül az *összes* és a *többi* jelző után is előfordul a jelzett szó többes számban, bár az egyes szám használata ilyenkor is szokásosabb: *a többi ember(ek), az összes gyerek(ek)*” (Rácz 1968b: 343). A régebbi tankönyvet felváltó Magyar grammatika (= MGr.) túl kategorikusan fogalmaz: „A mennyiségjelzőt [...] csak egyes számban álló névszó követheti” (Balogh 2000: 446); kár, hogy nem ejt szót sem a *minden idők* típusú kifejezésekről, sem az *összes* és a *többi* utáni ingadozásról, hiszen ezek nemcsak a MMNy. írásakor voltak meg, hanem napjainkban is léteznek.

A Nyelvművelő kézikönyvben Tompa József a történeti háttérre is utalva fejti ki véleményét: „Nyelvünknek mint a finnugor nyelvcsalád tagjának ősi sajátága, hogy a jelzett szót a többséget kifejező mennyiségjelző után is egyes számban használja: *s o k ember; e z e r munkás. A s o k emberek, e z e r munkások* forma jórészt a latin, ill. a német nyelv hatására, régebben a magyarban is élt. Mai irodalmi és köznyelvünkben azonban az utóbbi fajta »értelmi egyeztetés« már bántó hiba, noha 19. századi nagy íróink műveiben és nyelvjárásainkban egyaránt sok példa van rá. Az újabb írói nyelvben jobbra csak régies vagy népies stílusértékben fordul elő” (1985a: 149). Tompa megemlíti mind a *minden idők* típusú kifejezéseket (uo.), mind az *összes* és a *többi* utáni számhasználati ingadozást (uo. 150), egy másik szócikkében pedig a *némely* utánira is felhívja a figyelmet (1985b: 173).

Rácz Endre – a már említett tankönyvfejezeten kívül – Tompával összhangban nyilatkozik a mennyiségjelzős szintagmán belüli egyeztetésről egy folyóirat-

cikkben, amellyel monográfiájának egyik fejezetét megalapozta (1980: 258–61), továbbá magának a szintézisnek több helyén is (1991: 46–7, 56–60). Ráadásul – írásainak műfajából adódóan – nagyobb teret szentelhet a történeti és nyelvjárási háttér bemutatásának. Tompához hasonló gondossággal jelzi a számhasználat fontos kivételeit. Igen hasznos az *összes* és a *többi* melletti egyeztetéssel foglalkozó szakirodalom listázása (Rácz 1980: 260).

A mostani cikkemhez gyűjtött példák között nincsenek olyanok, amelyek az *összes*, a *többi* és a *némely* utáni számhasználatot érintik. Ezt az egyeztetési ingadozást más alkalommal, a diakróniának teret adva szeretném szemügyre venni, bevonna a kutatásba a *csupa* utáni számhasználatot is (vö. Horváth 1992: 118).

A mennyiségjelzős szintagmán belüli egyeztetéshez gyűjteményemből csakis olyan adatok tartoznak, amelyekben a jelzett szó értelmi egyeztetéssel – sértve a mai normát – többes számba kerül. A hiba oka többnyire figyelmetlenség lehet, esetenként talán kontaminációval fűszerezve. Aligha véletlen, hogy a botlás általában olyankor következik be, ha a mennyiségjelző és jelzett szava közé minőségjelző ékelődik be, s ezzel a mennyiségjelzős szintagma tagjainak kapcsolata kissé meglazul. Úgy tűnik (és érthető), hogy elsősorban az igenévi szerkezettel kifejezett minőségjelzőnek – noha nem kizárólag annak – van ilyen lazító hatása.

A hibás egyeztetés megfigyelhető mind határozott, mind határozatlan számnév mellett: „Amerikai felmérés szerint Budapestet a világ *tíz* legkedveltebb *konferenciahelyszínei* [így írva!] között tartják számon” (Népszabadság 1998. okt. 31. 47); „[Torgyán József a] Menyét szakmailag kimagasló tudásúnak nevezte, s úgy ítélte meg, hogy helye van a *sok* »süksükelő«, elvtársi alapon kinevezett *személyek* testületében” (Népszabadság 1998. nov. 18. 4). Fokjeles, illetőleg képzőszerű utótaggal megtoldott számnév után szintén megjelent a többes szám: „az emberek többsége szívesebben látna *kevesebb*, de jobban felszerelt, kényelmesebb *kórházakat*” (Népszabadság 1995. jún. 6. 3); „*Kilencféle* ősi és modern *kezelésekkel* gyógyítjuk [!]: reuma, idegzsába, [...] stb. betegségeket” (Zuglói Lapok 1994. okt. 5. 7). Középfokú alak után nyelvészeti szövegben is megtörtént ez: „a *több* ugyanazon oldalról vett *példák* esetében csak az utolsó mögött adom az adatolást” (Nyr. 1992. 275).

Tompa szerint „A (*sok*) *számos* évekig egyeztető mód erősen régies vagy népies stílusértékű” (1985a: 150). Sajtónyelvi példámra azonban az archaizálás vagy a népiesség nem lehet érvényes, tehát a birtoktöbbsítés nem helyeselhető: „Az utasok a rendszer *számos*, a forgalomszervezésre vonatkozó *előnyeit* egyelőre nem érezhetik” (Népszabadság 2000. ápr. 7. 27).

A következő mondatrészletben a jelzett szó többes száma nem pusztán hibás, hanem a főnévnek és a vele koreferens visszaható névmásnak a disszonanciája miatt egyenesen meghökkentő: „*néhány* ilyen *önmagát* pártnak nevező kis *csoportocskákon* belül bizony korábban is voltak már olyanok, akik [...]” (Népszabadság 1994. aug. 13. 19).

Van olyan adatom is, amelyben számjelzős mértéknévféle után került sor a jelzett szó értelmi egyeztetésére: „Az új midibusz, illetve a folyamatosan üzembe kerülő, összesen *170 darab* csuklós *buszok* megfelelnek a legszigorúbb európai környezetvédelmi előírásoknak” (Népszabadság 1994. dec. 15. 44).

Helyeslés nélkül, de – a közlendő bonyolultságára, disztributív jegyére tekintettel – az eddig idézeteknél nagyobb megértéssel fogadtam ezt az értelmi egyeztetést: „*A csoportok első négy helyezettjei jutnak tovább*” (Népszabadság 2001. jún. 21. 20). Az újságíró valószínűleg attól tartott, hogy az egyes számú alany (és állítmány) félreértést okozhatna. Ha tényleg így gondolta, szerintem tévedett; de a vélt vagy valós csapdát mindenképpen elkerülhette volna, ha ezt írja: *Minden csoportból a négy-négy első (helyezett) jut tovább*.

A mennyiségjelzős szintagmán belüli egyeztetés példasorát olyan adattal zárom, amely kétségtelenül ide is tartozik, de egyben át is vezet az alany és az állítmány egyeztetésének világába, ugyanis a mennyiségjelzős főnév állítmányi szerepű benne: „Egerszegi Krisztina és Kovács István – *ők a két díjazottak*” (Sportpercek. Duna TV. 1997. jan. 18. 21.27). – Attól függetlenül, hogyan vélekedünk az egyeztetés helyességéről, kuriózummal van dolgunk, hiszen „A mennyiségjelzős főnév [...] csak szórványosan fordul elő névszói állítmányként, illetőleg az összetett állítmány, tárgy vagy határozó névszói részeként” (Rácz 1991: 32). Az ilyen állítmányt a Rácz-féle monográfián (i. h.) kívül a Nyelvművelő kézikönyv is csupán futólag említi (Tompá 1980: 146–7), az egyetemi tankönyvek megfelelő helyén pedig szó sem esik róla (vö.: Rácz 1968a: 249–50; Lengyel 2000: 400). A rövid említésekben Tompa és Rácz voltaképpen csak a példamondatok formájával érzékelteti, hogy a jelzett szó egyes számát tartja természetesnek és helyesnek; igaz, könyvének más helyén Rácz ezt – bár közvetetten – véleményként is leírja (1991: 110). – Saját példámhoz visszatérve: rá vonatkozólag is egyetértek ezzel a véleménnyel. A mennyiségjelző utáni értelmi egyeztetés és az alany hatása nyilván együtt eredményezte a jelzett szónak, vagyis az állítmánynak a többes számát. E két faktor ellenére azt tartanám helyes megoldásnak, ha a mennyiségjelzős szintagmán belüli alaki egyeztetés általános szabályán a jelzett szó állítmányi funkciója sem módosítana, tehát az idézett helyett az *ők a két díjazott* formára voksolok. – Bár nem pontos az analógia, megjegyzem, hogy a gyűjtőnév mint állítmány szintén egyes számban marad a többes számú alany mellett; Rácz példáját átvéve: „Ezek az *emberek* egészes *tömeg (voltak)*” (1991: 32).

II. A mennyiségjelzős főnév irányította egyeztetésről

A korábbi egyetemi tankönyvben még példákkal kísért értékelést olvashatunk az állítmánynak a mennyiségjelzős alany melletti értelmi egyeztetéséről: „Ha az alany gyűjtőnév vagy mennyiségjelzős főnév, ehhez értelmi egyeztetéssel többes számú állítmány kapcsolódhatnék. A múlt [ti. a XIX.] század költői nyelvében még szokásos volt az efféle egyeztetés [...]. Ma az ilyen egyeztetés már pongyolának számít. Kevésbé nevezhető pongyolaságnak az, ha a szabályos egyeztetés után, később [ti. a mondategység határán túl] csap át többes számba a gyűjtőnévi vagy mennyiségjelzős főnévi alanyra vonatkozó állítmány” (Rácz 1968a: 250).

A Magyar grammatika viszont az alany és az állítmány egyeztetését bemutató fejezetben (Lengyel 2000: 399–401) már egyáltalán nem szól a mennyiségjelzős

alany irányította egyeztetésről. Ennek valószínűsíthető magyarázatát megértéssel (bár nem teljes egyetértéssel) fogadom: a MGr. – akárcsak a gyűjtőnévvel kapcsolatban – nyilván nem érezte feladatának egy ritkának tartott, a normával ellentétes jelenségnek, a mennyiségjelzős főnév melletti értelmi egyeztetésnek a tárgyalását.

A Nyelvművelő kézikönyv szócikkírójaként Tompa József részint osztja Rácznak a MMNy.-ből az imént idézett véleményét: „Bántó hiba a művelt fogalmazásban, ha valaki a kevésbé gondos élőbeszéd mintájára a gyűjtőnévi vagy a mennyiségjelzős egyes számú egyedi alanyhoz – mintegy ráértéssel – többes számú állítmányt fűz” (Tompa 1980: 146); részint eltér attól: „Ügyelnünk kell arra is, hogy ha ilyen alaki egyeztetéses szerkezet után a tartalmat új mondatban vagy tagmondatban folytatjuk, lehetőleg szintén ne váltsunk át az értelmi egyeztetéses többes szám használatára” (uo.).

A mennyiségjelzős alanyak és az állítmányok a mondategységen belüli egyeztetéséről Rácz Endre külön is készített egy részletes tanulmányt (1980: 257–73), s azt kisebb változtatásokkal a szintézisébe is beemelte (1991: 56–68). Könyvében a mennyiségjelzős főnévnek a mondategység határán átívelő irányító szerepét is tüzetes vizsgálatnak vetette alá (1991: 169–91); ennek során beszédes adataival és körültekintő érvelésével igazolta azt, amit lényegében már az egyetemi tankönyvben (Rácz 1968a: 250) is állított: a mondategység határán átlépve módosulnak az egyeztetési szabályok és tendenciák, teret kap az értelmi egyeztetés, sőt a mondategész határán túl óriási fölénybe kerül (Rácz 1991: 172–7). – Elemzésemben a legfontosabb támaszomnak a könyvbeli két fejezetet tekintem.

A bevezetésben magyarázatot ígértem arra, hogy gyűjteményem adatai majdnem kizárólag a mondategységen belüli egyeztetéshez tartoznak. Ugyanazt a két okot említhetem, mint az irányító szerepű gyűjtőnévvel kapcsolatban (Horváth 2004: 12–3). Az egyik maga a gyűjtésmód, hiszen olvasgatás vagy tévézés közben könnyebb észrevenni a tagmondatbeli rendellenességet, mint a nagyobb szövegkörnyezetben megbúvót. A másik pedig abból következik, amit Rácz Endre feltárt: ha a tagmondathatáron túl szabadabb az alaki és az értelmi egyeztetés közötti választás, akkor természetes, hogy hibás megoldás sokkal inkább a mondategység keretében fordulhat elő. – Mostani gyűjteményemben a mondategység határán túli hibák részesedése feltűnően kisebb, mint a gyűjtőnévi irányítóval kapcsolatban mért 20% (Horváth 2004: 18). Egyelőre nem tudom megállapítani, hogy a különbség oka a saját nyelvérzékemben, ízlésemben keresendő-e, vagy objektívabb tényezőkben.

1. A mondategységen belüli egyeztetésről. – Az egyeztetést irányító mennyiségjelzős főnév adataim között majdnem mindig alany, csupán egyszer határozó.

1.1. A mennyiségjelzős főnév mint alany mellett szinte valamennyi esetben az a hiba, hogy az állítmány – még a mondategység keretében – értelmi egyeztetéssel többes számba kerül. Másféle rendellenesség két alkalommal bukkan fel: ez a határozónak az állítmány szabályos (alaki) egyeztetésével ellentétes többes számú személyjelezése.

1.1.1. Az állítmány értelmi egyeztetése adataim többségében igen figyelhető meg: „Az asztalnál ülő két csinos lány a cég fontos klienseinek kijáró tisztelettel fogadták [Garryt]” (Wilbur Smith: Harag. Ford.: Somló Ágnes. Delej Kft.–

Maecenas Könyvkiadó Kft., h. n., é. n. [? 1995.] 680); „A két összeférhetetlen *FBI-ügynök* már a mozikban is az emberi ésszel felfoghatatlan, természetfeletti dolgok nyomába *erednek*” (Színes RTV 1998. nov. 16–22. 43).

Ami a névszói (főnévi) állítmányt illeti, Rácz felhívja a figyelmet arra, hogy a többes szám használata nem mindig kerülhető el (1991: 64–5). Az általa idézettek sorába a következő (nyelvészeti szövegből való) példa szerintem nem illene bele, ezért az értelmi egyeztetést nem tartom helyesnek: „A *többi szó* a hagyományos paraszti gazdálkodás tárgykörének hajdan élő és használt *elemei*” (Nyr. 1994. 424). Elismerem azonban, hogy itt a többes szám valamelyest indokoltabbnak, elfogadhatóbbnak tűnik, mint az előbb idézett igés mondatokban.

Növeli a kísértést az értelmi egyeztetésre, de nem mentség rá, ha gyűjtőnév kerül a mennyiségjelzős alany szerepébe: „A megállapodást a *két párt* teljes terjedelmében nyilvánosságra *fogják hozni*” (Népszabadság 1998. jún. 23. 4).

Ha a mondatnak több alanya van, az alanyok kölcsönös viszonya kedvez az értelmi egyeztetésnek (Rácz 1991: 97–8, 101, 111; lásd e helyeken a szakirodalmi hivatkozásokat is). Mennyiségjelzős alany mellett azonban a kölcsönös névmás jelenléte ellenére is helytelenek, az analógia túlhajtásának tartom az állítmány többes számát. Erre a jelenségre igés példám nyelvészeti szövegből van, míg névszói-igei állítmányú egy programmagazinnál: „Az ok az lehet, hogy a *két mondatrész* predikatív logikai viszonyban *vannak egymással*” (Nyr. 2001. 414); „A *két gyermek* minden tiltás ellenére, szökve és vándorolva, egymásra találva, majd újra elszakítva, végül *egymáséi lesznek*” (Pesti Műsor 2001. okt. 4–10. 15).

Joggal nevezi visszatetszőnek Rácz Endre (1991: 66–7) azt a szerkesztésmódot, amelyben az értelmi egyeztetésre már az állítmány előtt, a mennyiségjelzős alannal közvetett viszonyban lévő birtokszón sor kerül (vö. még Horváth 1994: 305). Adataim közül kettőt idézek; az egyikben a tárgynak, a másikban a határozónak az értelmi egyeztetése jelzi előre az állítmányét: „A *két koalíciós párt* néhány kérdésben, így a városfejlesztés területén 2000-ig szóló távlati *terveiket* is *megfogalmazták*” (Népszabadság 1995. jún. 13. I); „A képviselő-testület szerint az elmúlt három hónap alatt nyíló *három új üzlet* ríktó színekre vagy éppen feketére festett *külsejükkel elcsúfítják* a Ferenc körút látképét” (Népszabadság 1994. jún. 3. III).

Ha a mennyiségjelzős főnevet (mint alanyt) ugyancsak mennyiségjelzős főnév értelmezi, ugyanolyan helytelen az értelmi egyeztetés, mint az önmagában (értelmező nélkül) álló mennyiségjelzős alany mellett. Két ilyen adatom meglehetősen hasonlóan egymásra, ezért elegendő az egyiket idéznem: „*Két népszerű színész, két közönségkedvenc* felváltva *játszanak* az Operett Színházban a Luxemburg grófjában” (Pesti Műsor 1997. okt. 9–15. 6).

Gyűjteményemben az állítmány értelmi egyeztetésének az eddig tárgyalt, egyszerűbb eseteit alig feleannyi adat képviseli, mint a komplikáltabbakat. Az utóbbiakban az értelmi egyeztetésben általában értelmező (jellegű) közbevetés vagy a főmondatba ékelődő mellékmondat játszik szerepet. A gyűjtőnévi alannal kapcsolatban azt tapasztaltam, hogy a mondat effajta megszakítása mindig igét csábított többes számba. A mennyiségjelzős alanytól egyszer-kétszer névszói vagy névszói-igei állítmány is távolabbra kerül ilyen körülmények között, noha az igék

fölénye itt is szembetűnő. Az idézetekben a mennyiségjelzős alannyal értelmileg egyeztetett állítmányt (szófajától függetlenül) félkövér dőlt betűvel emelem ki.

Az értelmező közbevetésére Rácz Endre a könyvében csak egy-két példa erejéig tér ki (1991: 67), de utal arra a korábbi tanulmányára, amelyben részletebben foglalkozott ezzel a kérdéskörrel (1961: 405–8). Ebből a régebbi írásból idézek most számunkra lényeges megállapításokat: „A számjelzős főnévvel [...] kifejezett alannak többes számú értelmezője is lehet. Az állítmány ilyenkor szabályos egyeztetéssel egyes számba kerül. Ez az egyeztetés járja akkor, ha az értelmező közbevetés jellegű (s esetleg részleges értelmű is). [...] Ha azonban az állítmányt megelőző értelmező ki van emelve, nem tekinthető hibának a többes számú állítmány használata sem” (uo. 407). [...] „Nemegyszer azonban olyan esetben is találkozni többes számú állítmánnyal, amikor az egyes számú alannak közbevetett, többnyire gondolatjellel, illetőleg mélyebb hangfekvéssel és nagyobb szünettel elkülönített többes számú értelmezője van. Ez kétségtelenül helytelen egyeztetés. [...] Még nagyobb ez a hiba akkor, ha az értelmező zárójelben van” (uo. 408). Rácz állásfoglalásával Tompa is egyetért (1980: 147).

Gyűjteményem adataiban az értelmező gondolatjeles vagy zárójeles közbevetésben szerepel, tehát az állítmány többes száma hibásnak tekinthető. Példáim a sajtónyelvből valók. Az elsőben részlegesnek mondhatjuk a számállapot-határozót is tartalmazó értelmezőt; az értelmi egyeztetés már az állítmány előtt is megmutatkozik a birtokos személyjelezésben: „*A négy gyerek – hárman testvérek – a kihallgatásuk során elismerték a tettükre [!] rótt cselekményeket*” (Népszabadság 1996. febr. 12. 22). A második példában horgászokról esik szó, a többes számú értelmezők halmozásával: „*Magyarországon hozzávetőlegesen 330 ezer ember – férfiak, nők, gyerekek, [!] – reménykednek a nagy fogásban*” (Népszabadság 1993. aug. 7. 32). A harmadikban a zárójeles mondatrészlet a többes számba az alany denotátumaira külön-külön érvényes állításokat sűrít; mint az első példában, itt is megelőlegezi az állítmány többes számát a birtokos személyjelezés: „*Miután két jonesborói fiú (11 és 13 évesek) társaikra löttek, a szomszéd iskolában a gyerekek kacagtak, amikor tanáruk elmondta, mi történt*” (Népszabadság 1999. nov. 29. 13). A sort záró példában a gondolatjeles értelmezőn belül nem igazi halmozás, hanem appozicionális mellérendelés (vö. Rácz 1991: 102) figyelhető meg: „*Három kamasz fiú – osztálytársak és barátok – elhatározzák, hogy nem várnak tovább*” (Színes RTV 2003. szept. 29.–okt. 5. 49). – Ezt a filmajánló részletet egyébként a hetilap egy későbbi alkalommal szóról szóra megismételte (2004. márc. 22–28. 37); legújabban viszont már helyes formában közölte: „*Három kamasz fiú – osztálytársak és barátok – elhatározza, hogy nem vár tovább*” (2004. máj. 3–9. 54).

Ha a mennyiségjelzős alannak nem többes számú értelmezője van, hanem halmozva követi több egyes számú értelmező, akkor is az ismertetett szempontok alapján ítélni lehet meg az állítmány egyeztetését (Rácz 1961: 405–7). Közbevetés után tehát nem pártolható a többes szám: „*Két budapesti fiatalember – M. T. és V. K. – beismerték, hogy tavaly június 27-én éjjel ők ölték meg több késszúrással a Margitszigeten Christopher Michael Stangroom brit állampolgárt*” (Népszabadság 1996. máj. 30. 20).

Nem jobb, sőt még rosszabb az állítmány értelmi egyeztetése, ha a közbevetett értelmezőt mennyiségjelzős főnevek alkotják: „tizenkét óra leforgása alatt négy ikerszülést is levezettek az orvosok. *A nyolc újszülött – hat kislány és két kisfiú – egészségesek*” (Népszabadság 2000. okt. 20. 25). (Az ikrekkel kapcsolatban egyébként sem könnyű az egyeztetés; vö. Horváth 1994: 304–5; 2004: 21.)

Szintén visszatetsző az állítmány többes száma olyankor, ha a közbevetésbeli halmozás részleges értelmezőt vagy ahhoz hasonló szerkezetet hoz létre: „*Sok szerző – nálunk* nevezetes könyvükben *Konrád György és Szelényi Iván* – ezért *beszélhettek* a késő kommunista rendszerben értelmiségi hatalomról” (Népszabadság 1996. febr. 3. 25); „a szafari *minden tagja, beleértve a három fiút és a kövér herero szakácsot is, hidat építettek*” (Wilbur Smith: Harag. Ford.: Somló Ágnes. Delej Kft.–Maecenas Könyvkiadó Kft., h. n., é. n. [? 1995.] 216).

Adatgyűjteményekben a főmondatba ékelődő mellékmondatok képviselője nagyjából akkora, mint az értelmező közbevetéseké. A főmondatbeli állítmány értelmi egyeztetése az idevágó példák mindegyikében hibás, de fokozati különbség észlelhető aszerint, mennyire nyilvánvaló vagy rejtett a hiba, azaz mennyire tekinthetők „enyhítő körülményeknek” a mellékmondat tulajdonságai. Effajta fokozatokat Rácz Endre is megkülönböztet (1991: 65–6, 67–8).

Különösen feltűnő a (relatív) főmondat állítmányának a többes száma akkor, ha a beékelődő mellékmondatban mind a vonatkozó névmás, mind az állítmány egyes számú: „Fogalmam sincs, hogy az a *néhány millió néző, aki* a főváros mozi-pénytárainál októberig csaknem három és fél milliárd forintot *hagyott* ott [...], mennyire *elégedettek* az idei filmfelhozattal” (Népszabadság 2000. okt. 12. 37).

A mennyiségjelzős főnévre vonatkozó névmás – szabályos értelmi egyeztetéssel (Tompai 1985c: 1258; Rácz 1991: 184–8) – többes számba is kerülhet. Ha ez a névmás nem alanyi funkciójú, nem ad kielégítő magyarázatot a főmondatbeli állítmány többes számára, noha inkább hathat az értelmi egyeztetés irányába, mint az egyes számú névmás: „Állítólag *néhány* kísérleti *állat, melyeket* szigorú puliszka-diétára [!] fogtak, egy hét után frenetikus szexuális étvágyról és képességekről *tettek* tanúbizonyságot” (Népszabadság 1996. ápr. 30. 27); „A *két* hajszála egyforma, koromfekete *labda, amelyekre* [Wood, a csapatkapitány] mutatott, egy árnyalattal *kisebbségek voltak*, mint a piros kvaff” (J. K. Rowling: Harry Potter és a bölcsek köve. Ford.: Tóth Tamás Boldizsár. Második kiad. Animus Kiadó, Budapest, 2002. 159).

Ha viszont „az ilyen többes számú vonatkozó névmás a mellékmondatban az alany szerepét tölti be, akkor természetesen a mellékmondatnak az állítmánya is többes számú lesz. S minthogy közvetve – a vonatkozó névmás segítségével – a főmondat alanyához is kapcsolódik ez a többes számú mellékmondatbeli állítmány, a főmondatnak rá következő állítmánya szinte észrevétlenül siklik át a többes számba” (Rácz 1991: 65). Ez tehát már valódi „enyhítő körülmény”, hiszen az ilyen mellékmondat jelenléte egyrészt rejtettebbé, másrészt érthetőbbé teszi a főmondatbeli egyeztetési rendellenességet. – Gyűjteményem ideillő adataiban a következő kombinációk fordulnak elő: – mind a mellékmondatban, mind a főmondatban ige az állítmány: „*Két* idősebb *boszorkány* viszont, *akik* a hátsó sorban *ültek*, barátságos intéssel *üdvözölték* a Roxfort igazgatóját” (J. K. Rowling: Harry

Potter és a Főnix Rendje. Ford.: Tóth Tamás Boldizsár. Animus Kiadó, Budapest, 2003. 127); – a mellékmondatban névszói-igei állítmány van, a főmondatban igei: „*Hat barát, akik valamikorévfolyamúrsak* [!] *voltak* a főiskolán, tíz év elteltével **elhatározzák**, hogy együtt ünneplik az új év kezdetét” (Népszabadság Magazin 1996. okt. 19–25. 35); – a vonatkozó mellékmondatban (és az utána következőben) igei állítmányt találunk, a főmondatban névszói-igeit: „*az a 12 független képviselő, akik egyik párthoz sem tartoznak, csak hogy elkerüljék az alkotmányjogi bonyaldalmakat, készek lettek volna megszavazni Boross Péter miniszterelnökségét*” (Népszabadság 1993. dec. 22. 4).

A főmondatba ékelődő mellékmondat nem feltétlenül tartalmaz vonatkozó névmást, hanem implicit alanyú is lehet. Az implicit alany a főmondat alanyával, azaz a mennyiségjelzős főnévvel esik egybe, s a mellékmondat állítmánya – szabályos értelmi egyeztetéssel (vö. Rácz 1991: 172–7) – többes számba is kerülhet. „Ám az már nem természetes, hogy a közbevetett mellékmondatnak az efféle többes számú állítmánya a főmondatét is magával rántsa a többesbe, s a mondategyeségen (a főmondaton) belül felemás egyeztetéshez vezessen” (uo. 67).

Saját gyűjteményemben az implicit alanyú beékelés kétféle mellékmondatban jelentkezik. Az egyik a megengedő alárendelés példája: „Susan vette a kicsit »anyai« szárnyai alá, méghozzá olyan szenvedélyes gyöngédséggel, amelyet a *többi gyerek* – bármily *kedvesek* is *voltak* a szívének – sosem **váltottak ki** belőle” (Lucy Maud Montgomery: Anne és a Szivárvány-völgy. Ford.: Szür-Szabó Katalin. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. 8). A másik pedig olyan közbevetés, amely a vonatkozó mellékmondatokra emlékeztet, de a kötőszó hiánya el is választja azoktól: „*Két nyugdíjas öregasszony – barát nők voltak, valamikor egy helyen dolgoztak – éldegéltek együtt*” (Agatha Christie: Nemezis. Ford.: Vermes Magda. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999. 205).

Olyan mellékmondat beékelődésére is van példám, amely nem implicit, hanem határozatlan alanyú, alanya tehát nem azonos a főmondatéval. Ebben az időhatározói mellékmondatban a birtokos személyjelezés tanúskodik értelmi egyeztetésről. Kár, hogy ez az önmagában véve szabályos művelet (vö. Rácz 1991: 189–90) a főmondatbeli határozót és azzal együtt az állítmányt is többes számba csábítja: „*Három brit pilóta, miután gépüket lelőtték, ejtőernyőjükkel Párizs közepén landolnak*” (TV Magazin 1995. júl. 1–7. 31).

Eddig csakis olyan eseteket mutattam be, amelyekben a mennyiségjelzős főnév egyedüli alanyként irányította az egyeztetést. De melyik egyeztetésmód szokásos és szabályos akkor, ha halmazással van dolgunk, és a halmazott alanyok egyike vagy mindegyike mennyiségjelzős? – Tompa így ad tanácsot: „Ha az egyes számú alanyok közül valamelyiknek mennyiségjelzője vagy határozatlan névelője van, általában jobb az egyes számú állítmány” (1980: 148). Rácz valamivel részletesebben, korpuszvizsgálatának az eredményeit is figyelembe véve fogalmazza meg Tompáéval egybeeső véleményét: „Érdekes módon befolyásolják az alaki, illetőleg az értelmi egyeztetés érvényesülését a több egyes számú alany esetén is az egyetlen egyes számú alannyal való kongruenciának a szabályai. Ez utóbbi vonatkozásban a mai köznyelvben az értelmi egyeztetés pongyolaságnak, sőt helytelenségnek minősül például a mennyiségjelzős egyes számú alany mellett [...]. Ha mármost

a halmozott egyes számú alanyok egyike – különösen az állítmányhoz közelebb álló – mennyiségjelzős, illetőleg *egy* határozatlan névelős főnév, akkor az egyes számú egyeztetés járja, hiszen különben rajta marad a mondaton a pongyolaság bélyege, lenyomata. Még inkább így áll a dolog, ha mindegyik alany mennyiségjelzős, vagy ha az alanyoknak közös mennyiségjelzőjük van” (1991: 101).

Az egyszerűbb esetnek valóban a mennyiségjelzős alanyok halmozása látszik. Ilyenkor az állítmány értelmi egyeztetése aligha helyeselhető: „Dr. Schindler Jenő, a kerületi szakorvosi rendelőintézet főigazgató főorvosának megnyitója után *négy kislány és négy kislány* rigmusba szedve *előadták*, mit vél egy kisgyermek a doktor bácsikról” (Zuglói Lapok 1997. júl. 8. 1). – A halmozást értelmezőszerű betoldás is követheti, de a közbevetés korábban ismertett példáihoz hasonlóan itt is jobb volna elkerülni, hogy az értelmezőfélének a többes száma maga után vonja az állítmányét: „*a négy fiú és négy leány – mindannyian három év körüliek – felügyelet nélkül maradtak* arra az időre, amíg gondozónőjük felhozta az uzsonnát” (Népszabadság 1998. szept. 11. 23).

Nehezebb a döntés az állítmány egyeztetésmódjáról olyankor, ha az egyik alanynak van mennyiségjelzője, a másiknak viszont nincs. Láthattuk, hogy mind Tompa (1980: 148), mind Rácz (1991: 101) az állítmány egyes számát pártfogolja. Van azonban a Rácz-idézetnek egy töprengésre készítő részlete: „a halmozott egyes számú alanyok egyike – különösen az állítmányhoz közelebb álló – mennyiségjelzős” (uo.). Vajon mekkora itt az alanyok sorrendjének a jelentősége? Befolyásolja-e ebben az esetben a nyelvhasználatban a szórend az egyeztetést? Erre vonatkozó statisztikát nem ismerek, így felelni sem tudok. Elméleti szempontból mindenesetre egyetérthetünk Rácz Endrével: az alaki egyeztetés szabálya valóban akkor látszik szigorúbbnak, ha a mennyiségjelzős alany van közelebb az állítmányhoz. – Csak a másik sorrend képviselőjeként került előm egy példa; benne az állítmány többes számát inkább kissé furcsának érzem, mint hibásnak: „*A három tanár és Caramel a bárpulthoz léptek*” (J. K. Rowling: Harry Potter és az azkabani fogoly. Ford.: Tóth Tamás Boldizsár. Animus Kiadó, Budapest, 2002. 187).

1.1.2. Az állítmány szabályos, alaki egyeztetése ellenére disszonancia lép fel, ha egy **másik mondatrész birtokos személyjelezése** értelmi egyeztetésről tanúskodik (vö. Rácz 1991: 67). Két példában egy-egy határozó egyeztetése mond ellent az állítmányénak; a másodikban a közbevetett értelmező talán még jobban kiemeli az állítmány és a határozó közötti diszharmóniát: „*a két szolgáltató* szinte egyazon napon *jelenik meg* a piacon előre fizethető, újrátölthető mobil *egységkártyáikkal*” (Népszabadság 1997. nov. 21. 13); „*Kedden, a késő délutáni órákban a makói rendőrkapitányság épületében két szolgálatban lévő hivatásos rendőr – egy férfi és egy nő – szolgálati fegyverükkel öngyilkosságot követett el*” (Népszabadság 1994. febr. 24. 11).

1.2. Egy példában a **mennyiségjelzős főnév mint határozó** váltott ki visszatsző értelmi egyeztetést, amely a jelző és jelzett szava közé ékelődő tárgynak a birtokos személyjelezésében nyilvánul meg: „*azt sem tudtam, mit csináljak a sok lelki sérült, a mellőzöttségüket agresszivitásban levezető gyerekekkel*” (Népszabadság 1993. szept. 11. 18).

2. A mondategység határát átlépő egyeztetésről. – Két adatom közül az egyikben alanyként, a másikban határozóként irányítja a mennyiségjelzős főnév az egyeztetést.

2.1. „Az olyan mondatokban, amelyeknek állítmánya a mennyiségjelzős főnévi előzménnyel mint implicit alannyal alakilag vagy értelmileg megegyezik, a birtokos személyjelezés az állítmány egyes vagy többes számához igazodik” (Rácz 1991: 190). A **mennyiségjelzős alany** utáni egyeztetés példájában ezt a harmóniát töri meg a mellékmondat: „Három évvel ezelőtt *határozta el néhány hazai üzletember, hogy jövedelmük* egy részéből tudományos díjat *alapít*” (Népszabadság 2000. ápr. 3. 7).

2.2. A **mennyiségjelzős határozó** irányította egyeztetés példájához Rácz anyagában (1991: 176–7) nem találtam hasonlót. Adatomban az előzménybeli részes-határozóból az új tagmondatban implicit alany lesz, s ahhoz ennek a mondategységnek az állítmánya (valamint egy határozónak a birtokos személyjelezése) alaki egyeztetéssel igazodik; a mondathatáron túl viszont értelmi egyeztetést mutat a személyjelezés: „A közelmúltban *három – 20 és 25 év közötti – magyar lánynak* egy szardíniai ismerős segítségével sikerült távoznia a szigetről, s a római konzulátustól *kért segítséget hazatéréséhez. Elbeszélésükből* nyilvánvalóvá vált, hogy a szigeten egy vagy több, szervezett [...] hálózat működik” (Népszabadság 1994. febr. 17. 6). A mondategység határán átlépő számváltással nincs semmi baj (vö. Rácz 1991: 189–90). Az implicit alany melletti alaki egyeztetés viszont legalábbis furcsának tűnik nekem: feltehetőleg azért, mert az előzménybeli mennyiségjelzős főnév nem alany (bár vö. Rácz 1991: 176).

III. A mennyiségnév irányította egyeztetésről

A mai köznyelvben a mondategységen belül az egyes számú mennyiségnévi alany mellett az értelmi kongruencia sérti a normát (Rácz 1991: 71). A többes számú mennyiségnév mint alany mellett szintén az alaki (ebben az esetben persze többes számú) egyeztetés a szabályos (uo. 72–3). Ha a mennyiségnév nem alany, hanem *-an/-en* ragos számállapot-határozó, az állítmány többes számú (Rácz 1968a: 251; 1991: 68, 73–4).

Ha az egyeztetést az ilyen számállapot-határozó irányítja, akkor a mondat-egység határán túl természetesen fel sem merül a többes számba való átcsapás problémája, hiszen az állítmány eleve többes számú (Rácz 1991: 191). Ha viszont a mennyiségnév (egyes számú) alany, akkor az új tagmondatban implicitté válva szabad választást enged az alaki és az értelmi egyeztetés között; ilyenkor egyébként még gyakoribb az értelmi egyeztetés, mint a gyűjtőnévi vagy a mennyiségjelzős irányítóval kapcsolatban (uo. 194). Természetes tehát, hogy hibás egyeztetés sokkal inkább a mondategység keretében fordulhat elő, mint azon túl. Gyűjtésem jellegén kívül éppen ez a magyarázata annak, hogy itt egyetlen adatom sincs a mondategység határán átívelő egyeztetésre.

A mennyiségnév irányította egyeztetés rendellenességeit két csoportban mutatom be. Az elsőhöz tartozó adatokban a mennyiségnév alany, a másodikat kép-

viselőikben pedig számállapot-határozó. Az adatszámot tekintve a második csoport kissé nagyobb.

1. A mennyiségnév alany. – Ilyenkor az egyes számú alany melletti értelmi egyeztetés a jellegzetes hiba, de a többes számú alany utáni egyes számú állítmánya is akad példa.

1.1. Az egyes számú alany előidézte értelmi egyeztetésre igei és főnévi állítmánnyal is hozhatok példát: „az 1994-es menetrend szerint az eddiginél 27 vonattal *kevesebb közlekednek* majd” (Népszabadság 1994. máj. 28. 5); „Ez a *kettő* jól ismert példányok [lovakról van szó]” (Poirot. Brit krimisorozat. Mi nyílik a kertben? Duna TV. 2001. okt. 20. 17.29).

„Rendszerint egyes számban marad az állítmány a birtokos személyjeles számnevek és számnévi névmások után is” (Rácz 1991: 72). Ezt a szabályt hágja át a következő példám, nyilván a közbevetésben szereplő többes számú kérdő névmás hatására: „E csoport egyik tagja Karancsival beszélgetett, majd *néhányuk* – azt, hogy pontosan *kik*, a bizonyítási eljárás során nem sikerült tisztázni – *felmentek* az épület emeletére” (Népszabadság 2001. márc. 28. 21).

1.2. Meghökkenítő a többes számú alany utáni egyes számú állítmány. Az értelmi egyeztetés nem jöhet szóba, így a hiba valószínűleg egyszerűen a figyelmetlenségnek (esetleg kontaminációnak) a számlájára írható: „A nem budapestiek körülbelül harmada munka vagy tanulás miatt lakik a fővárosban. A *többiek* viszont a színházlátogatásért *jött* a fővárosba” (Népszabadság 2000. aug. 9. 24); a lehetséges kontamináció: *a többiek jöttek × a többi jött*.

2. A mennyiségnév számállapot-határozó. – Az értelmezővel kapcsolatos, bonyolultabb példák előtt idézek egy egyes számú melléknévi állítmányt; megjelenése a figyelmetlenségnek vagy kontaminációnak a következménye lehet: „A karddal remekül bánó spanyol nemes, Ramírez veszi szárnyai alá, kiképzzi a távol-keleti sportokra, s elárulja neki, hogy *mindketten halhatatlan*” (Színes RTV 1999. jan. 4–10. 58). A számításba vehető vegyülés: *mindketten halhatatlanok × mindkettőjük halhatatlan*.

Hiba, ha a számállapot-határozó utáni közbevetett értelmező eltéríti a számhasználatot, vagyis egyes számba tereli az állítmányt (Rácz 1991: 74). Az értelmező az egyik adatomban mennyiségjelzős főnév: „Negyvenháromezernél több fővárosi fiatal kapott behívót sorkatonai sorozásra az idén, de csaknem *húszszerezen* – 48 százalékuk – nem *jelent meg* az irodákban” (Népszabadság 1999. dec. 9. 37). Jellemzőbbnek tűnik azonban a halmozott értelmező, zárójelben vagy gondolatjelek között: „Ez úgy lehetséges, hogy *öten* (Boross Péter, Horváth Balázs, Kiss Gyula, Mádl Ferenc és Szabó Iván) két tisztséget is *betöltött* a kabinetben” (Népszabadság 2000. nov. 9. 9); „*hármán* – Varga László, az Országgyűlés kor-elnöke, Isépy Tamás és Ivanics István – pedig a vezető kormánypárt országos listáján *szerepel* majd” (Népszabadság 2001. máj. 5. 4).

Ha a halmozott értelmező – legalábbis írásjelezésének tanúsága szerint – hangsúlyosabb, akkor a szerkezet az alanyhalmozásra emlékeztet (vö. Rácz 1961: 406–7, bár nem számállapot-határozóval), az pedig nagyon is megengedné az állítmány egyes számát. Ennek ellenére sutának érzem az ilyen mondatszerkesztést: „Tocsik Márta alvállalkozója, az Utilitas Rt. vezetői közül *kettén*, Bernhardt

Barnabás és Kovács Attila üzleti kapcsolatot **tart fenn** Virág Attilával” (Népszabadság 1996. okt. 24. 4); „A Zuglói Lapokban is megjelent Sydney 2000. olimpiai tozó kérdéseire adott válaszok alapján *ketten: Fleischmann Andorné és Ság László szerzett* jogosultságot, hogy Zugló képviselőjében részt vegyen a budapesti döntőn” (Zuglói Lapok 2000. febr. 8. 11). Véleményem szerint jobb volna az értelmezőt „lefokozni” közbevetéssel, s az állítmányt a számállapot-határozóhoz illő többes számba tenni.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000. A minősítő jelző. In: *MGr.* 445–8.
- Horváth László 1992. Egyeztetés és mazsolaszemek. In: Kozocsa Sándor Géza–Laczko Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest. 116–23.
- Horváth László 1994. Újabb mazsolaszemek az egyeztetések köréből. *Magyar Nyelv* 302–7.
- Horváth László 2004. A gyűjtőnév irányította egyeztetésről. *Magyar Nyelvőr* 10–22.
- Lengyel Klára 2000. Az állítmány és az alany egyeztetése. In: *MGr.* 399–401.
- MGr. = Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- MMNy. = Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- NymKk. I. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv I.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- NymKk. II. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv II.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rácz Endre 1961. Az állítmány egyeztetése az értelmezős szerkezetekkel. *Magyar Nyelvőr* 403–15.
- Rácz Endre 1968a. Az alany és az állítmány egyeztetése. In: *MMNy.* 248–56.
- Rácz Endre 1968b. A mennyiségjelzős szerkezet alaki kérdései. In: *MMNy.* 343.
- Rácz Endre 1980. Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategységben belül. *Magyar Nyelvőr* 257–73.
- Rácz Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tompa József 1980. Alany és állítmány egyeztetése. In: *NymKk. I.* 145–50.
- Tompa József 1985a. Mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma. In: *NymKk. II.* 149–50.
- Tompa József 1985b. Minőségjelzős szók egyes vagy többes száma. In: *NymKk. II.* 173.
- Tompa József 1985c. Vonatkozó névmás számbeli egyeztetése. In: *NymKk. II.* 1258–9.

Horváth László

SUMMARY

Horváth, László

On agreement governed by quantity

The author's previous paper in this year's first issue of *Magyar Nyelvőr* (pp. 10–22) discussed some errors, peculiarities, and curiosities of grammatical agreement governed by collective nouns. In the present paper, written with similar methods and aims, he turns to some particulars of

the general issue of agreement that share 'quantity' as a common feature. The analysis is based on a data set collected between 1992 and 2003. First, agreement within the quantifier phrase, then (in the lengthiest part of the paper) agreement governed by a quantified noun, and finally, that governed by a quantifier (a numeral used as a noun or a pronoun referring to quantity) is considered.

A különírás és az egybeírás

Vitaanyag¹

Köztudott tény, hogy a gyakorlat oldaláról nézve a magyar helyesírás egyik legneuralkikusabb pontja a különírás és az egybeírás problémaköre. Ennek elsősorban az az oka, hogy a rendszerszerűséget a magyar nyelvtan, azon belül is a szintaxis szabályai alakítják ki. Ahhoz, hogy a külön- és egybeírás szabályait megfelelően tudjuk alkalmazni, arra van szükség, hogy képesek legyünk különbséget tenni a szó szerkezetek és a szóösszetételek között, hiszen ezek a szabályok elsősorban a szavak összekapcsolásának, illetőleg az összetett szavak alkotásának törvényszerűségein alapulnak. A helyesírásnak ezen a területén mégis meglehetősen nagy számban fordulnak elő ingadozások, többféleképpen megítélhető esetek. Ez pedig abból adódik, hogy a szókapcsolatok és az összetételek között nyelvtani értelemben nem húzható meg éles határ. Nyilván ebből a tulajdonképpeni nehézségből következik, hogy a helyesírási szabályzat 95. pontja hosszabb elméleti bevezetőt tartalmaz, mint az a többi fejezetben tapasztalható.

A fejezet címében a két szó sorrendje is az elméleti alapvetést tükrözi: **különírás és egybeírás**. Az összefüggő szövegben ugyanis az egymás után következő szóalakok természetes megjelenési formája értelemszerűen a különírás, egybeírást pedig akkor alkalmazunk alapvetően, ha ezt valamiféle nyelvi ok indukálja – ez adja magát a rendszerjellegét. Ehhez hozzá kell azonban tenni, hogy az elméleti kiindulást némileg megváltoztatja a gyakorlatban a számítógép. A számítógépes szövegszerkesztők helyesírás-ellenőrző programja ugyanis csupán korlátozottan tud szövegösszefüggést értelmezni. Az ilyen programok használatakor a kérdéses szókapcsolatokat célszerű egybeírni, mert ezt a hibát a számítógép könnyebben felismeri. A szókapcsolat nyelvi vizsgálata, illetőleg a szótár használata természetesen nem nélkülözhető, hiszen a kontextustól függően mind az egybeírás, mind a különírás megfelelő lehet (vö. *drága kő – drágakő*). A legmodernebb helyesírás-ellenőrzők már sokszor figyelmeztetnek ezekre a kettősségekre. Mivel azonban az összetétellel válás nagyon produktív szóalkotási folyamat, a gép nem tartalmazhat minden adatot, ebből következően elengedhetetlen a szöveg emberi erővel történő ellenőrzése is.

¹ Készült az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága 2004. június 15-i ülése számára. Vitaanyag lévén a dolgozat nem tartalmaz szövegközi szakirodalmi hivatkozásokat.

Az alábbiakban pontokba szedve összefoglaljuk azokat a javaslatokat, amelyek a helyesírási szabályzat majdani, következő kiadásába kiegészítésképpen esetleg bekerülhetnek.

1. Az elméleti háttér viszonylagos nehézsége miatt célszerű lenne a szabályzat elméleti bevezetőjét (95. pont) annyiban újragondolni, hogy az korreláljon a grammatikai szakirodalom újdonságaival. A Magyar grammatika például a következő táblázatot hozza az összetett szavakkal kapcsolatosan:²

	szerves összetételek	szervetlen összetételek
morfológiai típusú összetételek	szintaktikai típusú összetételek	
	alárendelők	mellérendelők
	a) alanyosak	
	b) tárgyasak	
	c) határozósak	
	d) jelzősek	
	e) jelentéssűrítők	

Minderre rá kell vetíteni az összetett szavak keletkezésének okait, amelyek a következők: az úgynevezett **jelentésváltozás**, a nyelvtani viszony **jelöletlenné válása** és a **hagyomány**.

Ezek között a legfontosabb szerepe a szemantikai tényezőnek van, hiszen többnyire a jelöletlenné válást is jelentésváltozás kíséri. A jelentésváltozások összetételek közé nemcsak a *gyors írás* (sebes írás) – *gyorsírás* (sztenográfia) típusú kettősségeket sorolhatjuk, hanem a nyilvánvalóan idetartozik a teljes szó-fajváltás (*földönfutó*, *munkanélküli*, *ennivaló* stb.) esete, a bővítménykeret megváltozása következtében létrejövő összetételek (*nagyon figyelemreméltó*), a fokozás indukálta összetételek (*legszívhezsőlőbb*), valamint a két képző révén keletkező összetett szavak (*egymásmellettiség*, *életbenmaradási* stb.)

Az egyik legnagyobb problémát a szemantikai vonatkozása miatt az **állandósult szókapcsolatok** jelentik. Ezek a szó szerkezetek és az összetett szavak háttérterületéhez tartoznak, s helyes rögzítésük gyakran okoz gondot. Elsősorban a kéttagú, igei alapú állandósult szókapcsolatok problémásak. Ilyenkor a szerkezet egészére ugyanúgy érvényes a jelentésváltozás, mint az összetett szavakra, a helyesírás azonban ezt a jelentésváltozást többnyire nem veszi figyelembe, s nem jelöli egybeírással. Például a *kútba esik* határozós szintagma alkalmi szerkezetként konkrét jelentésű: *A vödör kútba esett, ki kellene onnan venni*. Állandósult szókapcsolatként azonban átvitt értelmű, azt jelenti, hogy megghiúsul: *Ez a terv kútba esett, újat fogunk kidolgozni*. Ennek oka valójában a szófajiságban keresendő,

² Arra most nem térünk ki, hogy a morfológiai típusú összetétel megnevezés nem tartható túlságosan szerencsésnek, hiszen vitatható, hogy a viszonyzó tartalmazó összetételek kialakulása morfológiai folyamat lenne. Nyilvánvaló, hogy a terminus a morfémafunkciójú viszonyzó összetételben való részvételére utal s nem magára a keletkezési folyamatra. Hasonlóképpen megfontolandó a magyar nyelvtanokban már régóta szereplő szervetlen összetétel elnevezés is, hiszen ezek az összetett szavak keletkezésüket tekintve szemantikai vonatkozásban semmiképpen nem szervetlenek.

az összetett szavak között ugyanis feltűnően kevés az ige. Az igék az összetett szavak állományának egy-két ezrelékét alkotják, s ezek is inkább a mellérendelő összetételek közé tartoznak (*csúszik-mászik, dúl-fúl*). Az igék és bővítményeik jellemzően csak akkor válhatnak összetett szóvá, ha jelentésük teljesen összeforr, együttesen lexikalizálódnak. Vagyis állandósulnak, s az ige bővítménye ilyenkor sokszor igekötőszerűvé vagy igekötővé válik. A gyakorlatban nem könnyű szétválasztani az állandósult kapcsolatokat az egybeírandó összetételektől. Egyrészt azért, mert a szerkezetek időben változhatnak, másrészt mert nincs éles határvonal a kétféle jelenség között. A *részt vesz* vagy a *szert tesz* igei alaptagú állandósult szókapcsolat tárgyi bővítményei például már erőteljesen igekötőszerű (igemódosító) tulajdonságokat mutatnak, ennek ellenére még külön kell írni őket.

A következő példákban az előtagok már teljes mértékben igekötőnek minősülnek, tehát azonos funkcióban több igehez is járulhatnak, és hátravethetők:¹

alulmarad, alulfinanszíroz, de: alul marad (lent marad)
egybeolvad, egybevág
félbehagy, félbevág
félreért, félreolvas
felülemelkedik, felülbírál, de: felül áll
fenntart, fennmarad, de: fenn ül
hazamegy, hazabeszél
helyrejön, helyreállít
jóváír, jóvátesz
kettétör, kettéágazik
kölcsönad, kölcsönkap
körbejár, körbeáll, de: körbe áll (belép a körbe)
közbeszól, közbeékelődik
különír, különválaszt, de: külön él
létrejön, létrehoz
mellébeszél, mellétalál, de: mellé áll (térben)

odanéz, odavan (érte), de: *oda van* (nincs itt)
rajtakap, rajtaüt, de: rajta ül
szembekerül, szembejön
szertefoszlik, szerteszór
továbbfejleszt, továbbáll, de: tovább marad, tovább tart
tönkremegy, tönkretesz
túlél, túljut
újjáépít, újjászületik
újrahasznosít, újrakezd, de: újra énekel (ismét énekel)
utánajár, utánacsínál, de: utána következik
végbemegegy, végbevisz
végigmér, végigkerget (térben), de: *végig kerget* (időben)

A csekély számú igei alaptagú, alárendelő összetétel között a bővítmény meghatározott mondatszerkesztéskor elválik az igei alaptagtól: *nem hagy cserben, egyet kell értenem*. Ezek a bővítmények nem viselkednek igekötőszerűen, csak egyetlen igei alaptaggal alkotnak összetételt, így valójában ugyanolyan állandósult szókapcsolatok, mint a különírt *csődöt mond, dugába dől* stb. formák. Egybeírásuk tehát inkább hagyományosnak minősíthető.

¹ Az igekötővé válás további fontos feltétele a lativusi irány megléte nem jellemzi tökéletesen minden példánkat, tehát a példasorba feltüntetett adatok a helyesírás vonatkozásában szándékosan leegyszerűsített kritériumrendszer követnek.

Az igei alaptagú, alárendelő összetételek a következők:

<i>cserbenhagy</i>	<i>helybenhagy</i>	<i>kétségbeesik</i>	<i>rosszulesik</i>
<i>egyetért</i>	<i>helytáll</i>	<i>közzétesz</i>	<i>síkraszáll</i>
<i>együttműködik</i>	<i>jólesik</i>	<i>közread</i>	<i>szemrevételez</i>
<i>ellentmond</i>	<i>jóllakik</i>	<i>nagyothall</i>	<i>útbaigazít</i>
<i>előrejelez</i>	<i>jótáll</i>	<i>nyilvánart</i>	<i>véghezvisz</i>
<i>észrevesz</i>	<i>karbantart</i>	<i>rendreutasít</i>	<i>végrehajt</i>

Az igei alaptagú összetételek vonatkozásában is látható, hogy az egybe- és különírás értelemtükröztető szerepű. Például: *egyetérttek veled*, de: *csak egyet értek a példák közül*. Az igei alaptagú állandósult szókapcsolatokat azonban többnyire külön kell írni, így az íráskép nem tükrözi a szókapcsolatok jelentésváltozását. Az igei alaptagú állandósult szókapcsolatokban a két tag jelentés-összeforrása nem egyenlő mértékű. Vannak közöttük olyanok, amelyekben a különírás ellenére megtörtént a lexikalizálódás, s vannak olyanok, amelyekben ez a folyamat még nem zárult le. Egyes állandósult szókapcsolatoknak van konkrét jelentésű használatuk is (*kézbe veszi a kalapácsot – kézbe veszi az ügyek intézését*), másoknak nincsen (*bosszút áll*). Vannak olyan bővítmények, amelyeket már nem használunk önállóan, csak az adott szerkezetben fordulnak elő (*dugába dől*).²

Az összetétellel válás kiemelendő szemantikai kritériuma mellett kisebb hatókörű, ám annál jobban felismerhető jelenség a jelöltség kérdése. Ez a jelenség kizárólag az alárendelő összetett szavaknak azokban a típusaiban fordul elő, amelyeket szószerkezetként kötelező morfológiailag jelölni. Ilyen a tárgyas, a határozós és a birtokos jelzős viszony.

A harmadik kritérium a hagyomány szerepe. Ebben az esetben a hagyományt a rendszerrel szemben működő, az értelemtükrözéssel szemben ható jelenségnek tekintjük. Vagyis ha két szó vagy szóalak egybeírását nem indokolja a nyelvtani rendszerszerűség, hagyományos helyesírású összetett szavakról beszélünk. A magyar helyesírásnak az egybeírás-különírás részfejezetét a nyelvtani értelemtükrözétesen túl éppen az teszi meglehetősen bonyolulttá, hogy a többi részfejezethez képest meglehetősen sok a hagyományos írásmódú szó, a kivétel, s ezek esetenként önálló, szabályba foglalható rendszert is alkothatnak. A legfőbb ilyen, hagyományon alapuló, rendszert alkotó kivétel a jelzős szerkezetek körében található. Az anyagnévi és a színnévi jelzős kapcsolatokban ugyanis a nyelvtani viszonyt a szókapcsolat felépítésétől függően kétféleképpen kell kezelni. Ugyanez érvényes a számnévi jelzős kapcsolatokra, ha a jelzett szó képzővel (-s, -i, -ú/-ű, -jú/-jű, -nyi) vagy a *-nként* raggal van ellátva. Ha mind a jelző, mind az alaptag egyszerű szó, összetételként kell kezelni, tehát egybeírást alkalmazunk. Ha azonban akár a jelző, akár az alaptag önmagában is összetétel, akkor szószerkezetként külön kell írni őket. Tehát a *selyemíng* egybeírandó, hiszen a két tag – a *selyem* és az *íng* – egyszerű szó. A *nyersselyem íng* vagy a *selyem hálóköntös* viszont különírandó, mert a *nyers-*

² Az igei alaptagú állandósult szókapcsolatok listázásától ebben a dolgozatban eltekintünk. Az összefoglaló táblázatukat lásd Laczkó–Mártonfi: 2004.

selyem és a *hálóköntös* összetett szó. Ugyanígy a *sötétkék* egybeírását kíván, a *sötét rózsaszín* vagy a *narancssárgás piros* ellenben különírást. Ugyanez az oka az *öt-éves* szerkezet egybeírásának, illetőleg a *huszonöt éves* vagy az *öt hónapos* szókapcsolat különírásának. Bár nem szigorú szabály, pusztán tendencia, de nagyjából ez érvényesül a folyamatos melléknévi igenévi jelzős szerkezetek helyesírásában is akkor, ha a jelző állandóságot fejez ki: *ugrósánc*, de: *súgró sánc*; *szerkesztőbizottság*, de: *lapszerkesztő bizottság*; *szélezőfűrész*, de: *szélező körfűrész*; *szállítóhajó*, de: *szállító űrhajó*. Ez a szabály természetesen nem alkalmazható akkor, ha a folyamatos melléknévi igenévi előtag főnevesült: *labdarúgó-bajnokság*. Az *-ól/-ő* képzős melléknévek írásában legtöbbször az okoz gondot, hogy az ilyen típusú szókapcsolatokban a fenti, eleve kivételesnek tekinthető szabály alól is vannak kivételek: *forgószínpad*, *javítóműhely*, *bevásárlóközpont*, *vendéglátóipar*. Mindez azt jelenti tehát, hogy ez a fajta szabályozás előállít a rendszerjellegnek megfelelő (vö. *huszonöt éves*, *hat hónapos*, *ugrósánc* stb.), illetőleg azzal szembenálló alakokat (vö. *ötéves*, *súgró sánc* – az *ötéves* ugyanis úgynevezett függőszerű szerkezet, a *súgró sánc* esetében pedig nyilvánvaló a szemantikai változás). Ha az alapvető rendszerjelleg nem tükröző kivételek szabályba foglalhatók, tehát önálló rendszert alkotnak, akkor ez az írásgyakorlat szempontjából nem jelent különösebb problémát, hiszen megtanulhatók.

Meglehetősen sok hagyományos írásmódú alak található az alanyos alárendelések között, ezek azonban nem alkotnak önálló rendszert, vagyis külön-külön kell megtanulni őket. Az alanyos alárendelések alaptagja jellemzően igei igenév. Hagyományosan egybeírt szerkezetek a *napsütötte*, *hólepte*, *vízmosta*, ezzel szemben különírjuk például azt, hogy *árvíz mosta*, *traktor szántotta*. Az egybeírás ilyenkor nem a jelentésváltozás, hanem a kialakult írásgyakorlat indokolja. Ugyanígy hagyományos az igei alaptagú állandósult szókapcsolatok *-ás/-és* főnévképzős alakjának gyakori egybeírása. Ha nem történik jelentésváltozás, akkor csak a kialakult szokás alapján írjuk egybe ezeket az alakokat, hiszen egyetlen képző hozzáadása a szerkezethez nem okoz összetétellé válást: *bérbeadás*, *harchavetés*, *nyakoncsípés*, *tettenérés*, *vízbefulladás*.

A hagyományon alapuló egybe- és különírás főként az alárendelő szerkezetekre jellemző. A legtöbb esetben annak ellenére kell tehát ezeket a szerkezetet egybeírni, hogy nincsen jelentésváltozás. A *fogaskerék* (minőségjelzős viszony) vagy a *tojásfehérje* (birtokos jelzős viszony) ugyanazt jelenti, mint a különírt változat, a kialakult szokáshoz alkalmazkodva mégis összetett szóként kell kezelni őket. Akad példa arra is, hogy különírást alkalmazunk a jelentésváltozás, tehát az indokolt egybeírás helyett: *kis testvér* (fiatal testvér), *fekete doboz* (repülőgépe). A különírásnak feltehetően az az oka, hogy az adott szerkezet kodifikálásakor valószínűleg még nem következett be a jelentésmódosulás.

A fenti elméleti alapvetés természetesen kissé leegyszerűsített. Összefoglalását azért tartottuk fontosnak, hogy a 95. szabályzati pont esetleges módosításához adalékul szolgáljon. Kiegészítésként alpontok felvételét lehetne javasolni, s ezek az alpontok egyrészt az összetett szavak nyelvtani viszonyait, másrészt az összetétellé válás nyelvi okait, valamint a legfontosabb problémákat tárgyalják. Mindezek jelenleg is szerepelnek a szabályzatban, részletesebbé tételükre azért

lenne szükség, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy a használók kevésbé tudják értelmezni.

2. A 96–103. szabálypontokkal kapcsolatosan (a mellérendelő összetételek), úgy vélem, különösebb változtatásra nincsen szükség. Annyit lehetne végiggondolni, hogy a szóismétlések mellé fel kellene venni a címbe a töismétlés terminust is: szó- és töismétlések, ugyanis ezek nem hangsúlyozódnak kellőképpen, így a gyakorlatban nagy a bizonytalanság. A szóismétlésekkel kapcsolatosan egy megjegyzést lehet tenni. Az ismétléses összetételek egy része nyitott szerkezetű. A fokozó jelentéstöbbséget hordozó összetételek tagjai nemcsak kétszer, hanem többször is megismételhetők. Ilyenkor minden tag közé kötőjelet kell tenni: *csupa-csupa-csupa* (ragyogás); *nagyon-nagyon-nagyon* (szeretem). Talán állást lehetne foglalni az efféle szerkezetek írásmódjáról is. A töismétléses alakok között pedig úgy tűnik, két kivételes írásmódú van, a *körkörös* és a *túlontúl*.

A mellérendelő szókapcsolatok és összetételek, valamint ikerszók fejezetcímet ki lehetne egészíteni a valódi mellérendelő összetételek terminussal, hiszen így azt a látszatot kelti a szabályzat, mintha a szóismétlés nem lenne mellérendelő összetétel. Az ikerszók közé pedig esetleg fel lehetne venni háromtagú szerkezeteket is, például: *ukkmukkáfukk*. Nem túl nagy horderejű probléma, de az ikerszók között előfordulhat a következő: amennyiben egy kétféleképpen toldalékolható ikerszónak (pl. *icipicit*, de: *icike-picike*) két egymással ellentétes írásmódot követelő toldaléka van egyszerre – az egyik (pl. képző) mindkét tag végén, a másik (pl. rag) csak az utótagén – a kötőjeles írásmódot lehetne javasolni: *icike-picikét*.

3. Az alárendelő összetett szavak helyesírási problémáit a nyelvtani viszonyok megszokott sorrendje szerint tárgyaljuk. Ez nem jelenti azt, hogy a szabályzati csoportosításon változtatni kellene, azon viszont el lehetne gondolkodni, hogy határozottabban elkülönüljenek az alanyos, a minőségjelzős és mennyiségjelzős, valamint a tárgyas, határozós és birtokos jelzős összetételek.

Az alanyos alárendelő összetett szavak esetében megállapíthatjuk, hogy zömmel igei igenévi utótaggal rendelkeznek, s többnyire a hagyomány hozza őket létre, tehát a lexikalizálódott alakokat a kialakult írásszokás szerint kell egybeírni (l. fenn is). Érdemes megnézni ezt a hagyomány alakította listát, valamint összevetni a jelentésváltozásos összetételekkel.

Igei igenévi alaptagú összetételek:

<i>alkalomadtán</i>	<i>eszemadta</i>	<i>madárlátta</i>	<i>porlepte</i>
<i>anyaszülte</i>	<i>fékomadta</i>	<i>magyarlakta</i>	<i>postafordultával</i>
<i>ármányadta</i>	<i>hajnalhasadta</i>	<i>mennydörgősadta</i>	<i>ragyaverte</i>
<i>aszályverte</i>	<i>hajóvonta</i>	<i>mohlepte</i>	<i>rozsdаетte</i>
<i>átokverte</i>	<i>hóborította</i>	<i>molyette</i>	<i>rozsdamarta</i>
<i>botcsinálta</i>	<i>hófedte ~ hófölte</i>	<i>molyrágta</i>	<i>szélfújta</i>
<i>dércsípte</i>	<i>holdtölte</i>	<i>napfelkelte</i>	<i>széljárta</i>
<i>dérlepte</i>	<i>hólepte</i>	<i>naplemente</i>	<i>szúrágta</i>
<i>ebadta</i>	<i>istenadta</i>	<i>napnyugta</i>	<i>véráztatta</i>
<i>ebugatta</i>	<i>istenáldotta</i>	<i>napsütötte</i>	<i>viharverte</i>

<i>égedta</i> (világon)	<i>istenverte</i>	<i>napszállta</i>	<i>vízmosta</i>
<i>egérrágtá</i>	<i>könnyáztatta</i>	<i>napszítta</i>	
<i>emberlakta</i>	<i>lapzártá</i>	<i>önalkotta</i>	
<i>esőverte</i>	<i>lelkemadta</i>	<i>ördögadta</i>	

Egyéb utótagok:

<i>agyafúrt</i>	<i>eszeveszett</i>	<i>lélekszakadva</i>	<i>szívszakadva</i>
<i>agyalágyult</i>	<i>fékeveszett</i>	<i>nyakatekert</i>	<i>szívszorongva</i>
<i>divatjamúlt</i>	<i>felemás</i>	<i>szívrepesve</i>	<i>ügyefogyott</i>

Erre az arányra esetleg a szabályzatban is fel lehetne hívni a figyelmet.

A tárgyias összetételek vonatkozásában jellegzetes, hogy a jelölt tárgyias összetétel meglehetősen ritka. Ezek mind jelentésváltozásos összetett szavak (pl. *semmittevő* = lusta, dologtalan), s a tárgy gyakorta csak formailag tekinthető annak a rag miatt (*jótáll*). Ide tartozik a néhány igei alaptagú összetétel, amelyben a tárgyias viszony meglehetősen elhomályosult: *egyetért*, *ellentmond*, *helytáll*, *jótáll*, *nagyot-hall*. Egyéb szófajú utótaggal: *idejétmúlt*, *számottevő*, *semmittevő*. Ugyancsak fel lehetne hívni a figyelmet, hiszen praktikus információ, erre a mennyiségi jellemzőre. Úgy tűnik, az egyetlen hagyományos jelölt tárgyias összetétel a *nagyotmondás*.

A határozós összetételek között a hagyományos írásmódúak okoznak nagy gondot. A hagyomány alapján egybeírt határozós összetételek túlnyomó többsége az igei alaptagú, értelemszerűen különírt állandósult szókapcsolatok *-ás/-és*, *-tal/-tel*, ritkábban *-ó/-ő* képzős alakja. Ezek az alakulatok hagyományos írásmódúak abból a szempontból is, hogy egyetlen képző hatására válnak összetett szóvá, jóllehet egyetlen képzőnek nincsen összetétel-teremtő ereje. Példák az állandósult szókapcsolatokból képzett hagyományos összetételekre:

<i>arculcsapás</i>	<i>fejbentartás</i>	<i>nagyratartás</i>	<i>szembenállás</i>
<i>arculütés</i>	<i>fejenállás</i>	<i>nyakoncsapás</i>	<i>színrelépés</i>
<i>bérbeadás</i>	<i>férjhezmenetel</i>	<i>nyakoncsípés</i>	<i>színrevitel</i>
<i>bérbevétel</i>	<i>figyelembevétel</i>	<i>nyakonvágás</i>	<i>távolmaradás</i>
<i>bűnbeesés</i>	<i>főbelövés</i>	<i>örökbefogadás</i>	<i>tekintetbevétel</i>
<i>célbavétel</i>	<i>harcbavetés</i>	<i>partraszállás</i>	<i>tervbevétel</i>
<i>célratörés</i>	<i>hatálybalépés</i>	<i>pofoncsapás</i>	<i>tisztánlátás</i>
<i>célravezető</i>	<i>helyretétel</i>	<i>pofoniütés</i>	<i>tollbamondás</i>
<i>ébredés</i>	<i>igénybevétel</i>	<i>pofonverés</i>	<i>továbbképzés</i>
<i>ébredtartás</i>	<i>kerékbetörés</i>	<i>rendbehozatal</i>	<i>továbbtanulás</i>
<i>együttélés</i>	<i>kétségbejövő</i>	<i>rendbejövétel</i>	<i>véghezvitel</i>
<i>együttértés</i>	<i>kétségbeesés</i>	<i>rendbetétel</i>	<i>világráhozatal</i>
<i>éhenhalás</i>	<i>kézbevétel</i>	<i>rosszullét</i>	<i>világrajövetel</i>
<i>életbelépés</i>	<i>kézhezvétel</i>	<i>sorbaállás</i>	<i>vízbefúlás</i>
<i>érvénybelépés</i>	<i>különélés</i>	<i>szájbarágás</i>	
<i>észbekapás</i>	<i>lényegbevágó</i>	<i>számbavétel</i>	
<i>fejbelövés</i>	<i>nagyrabecsuülés</i>	<i>számonkérés</i>	

Ha egy igei alaptagú határozós szó szerkezetéhez – akár alkalmi, akár állandósult szókapcsolatról van szó – képző járul, a különírást meg kell tartani, hiszen egyetlen képzőnek nincsen összetétel-teremtő ereje (a fenti hagyományos írásmódú képzett alakok tehát kivételt képeznek): *hosszan tartó, gyorsan ölő, könnybe lábadt, papírba csomagolás, pellengérré állítás, próbára tevés, háttérben mozgó, előtérbe kerülő, középpontba állítás, közhírré tétel, külföldre utaztakor*. Mindezek alapján megfontolandó, hogy a fenti, jelenleg hagyományos írásmódú alakok rögzítését nem kellene-e a bizottságnak áttekintenie, és esetlegesen felülbírálnia, ahol lehetséges, hiszen az efféle esetek nagy száma nagyon nehézé teszi a helyesírást a gyakorlatban. (Nyilvánvaló, hogy a jelentésváltozásos formák esetében az egybeírást meg kell tartani, a hagyományos írásmódú alakoknál azonban ez már elgondolkodtató.)

Fel lehetne hívni a figyelmet a következő jelenségre is: Az igenévi bővítőmennyű határozós összetételek között jellegzetesek a főnévi igenévi előtagú és *való* utótagú szerkezetek: *ennivaló, innivaló, csapnivaló, tudnivaló, keresnivaló, égetnivaló, vesztenivaló, főznivaló, kifogásolnivaló, imádnivaló, mondanivaló*. A főnévi igenévi előtaggal és a *való* folyamatos melléknévi igenévi utótaggal szerkesztett szókapcsolatok helyesírását a szófaji érték határozza meg alapvetően. Ebben az összetételi formában gyakori a szófajváltás, jellegzetes a főnevesülés. Ha a szerkezet egésze főnévi értékben szerepel, összetételként egybe kell írni, például: *enni-való, innivaló, elintéznivaló, tudnivaló, olvasnivaló, keresnivaló, vesztenivaló, mondanivaló* stb. Nem főnévi értékben azonban külön kell írni ezeket a szerkezeteket: *siíteni való hús, szégyellni való eset, olvasni való könyv, elvégezni való feladat* stb. A főnevesülés következtében ez az összetételi forma produktív. Ugyancsak egybeírandók a melléknévesült jelentésváltozásos formák: *csapnivaló* (teljesítmény), *égetnivaló* (kölyök), *csodálnivaló* (akaratérő), *kötőznivaló* (bolond), *imádnivaló* (kisgyerek) stb. A határozói igenévi bővítőmennyűt tartalmazó összetett szavak ritkábbak: *tudvalevő, mondvacsinált* stb.

A minőségjelzős összetett szavak esetében az alapvető problémát az okozza, hogy itt érvényes leginkább az a megállapítás, hogy a szó szerkezetek és összetételek között nem húzható éles határ. Ennek pedig az az oka, hogy jó néhány hagyományos írásmódú minőségjelzős összetett szó is létezik. Ezekben nincsen jelentésváltozás az alkotótagok egészét tekintve, mégis egybe kell őket írni: *nagyfokú, fiatalkorú, haditerv, útítárs, vízinövény, jótett*. Ugyancsak hagyományos írásmódúnak minősül a *borospohár* vagy a *söröspohár* minőségjelzős kapcsolat is, ugyanis ha az *-s* képzős bővítőmennyű szerkezet jelentése 'vmi tartására, tárolására szolgáló edényféle', és sem a jelző, sem a jelzett szó nem összetétel, az alakulatot egybeírjuk (de vö. *vörösboros pohár, szerszamos láda, ékszeres doboz*). Ugyanakkor léteznek minőségjelzős állandósult szókapcsolatok is. Ezekben végbemegy a jelentésváltozás – tehát a szerkezet sajátos jelentéstöbbletet hordoz –, hagyományosan mégis külön kell írni őket: *kis testvér* (fiatalabb testvér), *fekete doboz* (repülőgépe), *zöld alma* (almafajta). Különösen sok gondot okoznak a színnevekkel alkotott jelzős kapcsolatok. Hasonlóképpen problematikus a *kis* és a *nagy* melléknévből keletkező állandósult szókapcsolatok és összetett szavak közötti határ meghúzása. Erre nézzünk egyetlen szótári példát:

Kis

Összetételek: *kiságy, kisajak, kisalakú, kisalkalmazás, kisállam, kisantant, kisáruház, kisárutermelés, kisárutermelő, kisbaba, kisbefektető, kisbérlő, kisbíró, kisbojtár, kisbolygó, kisbolygóövezet, kisbőgő, kisbusz, kisbútor, kiscica, kiscsibe, kisdéd, kisdob, kisdobos, kisdoktori, kisdöntő, kisegyház, kisegyüttes, kiselőadás, kisemlős, kisenciklopédia, kisepika, kiserdő, kisértékezés, kisestélyi, kiseszű, kis-evő, kisfilm, kislevegő, kisfokú, kisforma, kisföldalatti, kisfrekvencia, kisfröccs, ksigazdaság, ksigép, kisgyűlés, kishaszonbérlet, kishatárforgalom, kishirdetés, kishitű, kishitűsködik, kishivatalnok, kishűg, kisinin, kispár, kiskiskolás, kiskiskoláskor, kisisten, kispárjátékfilm, kiskacsa, kiskakas, kiskamasz, kiskapitalista, kiskarácsony, kiskáté, kiskatekizmus, kiskatona, kiskedd, kiskereskedelem, kiskereskedés, kiskereskedő, kiskert, kiskerttulajdonos, kiskirály, kiskomám, kiskorában, kiskosztüm, kiskölyök, kiskörút, kisközösség, kiskun, kislabda, kislabdahajítás, kislátószög, kislelkű, kislelkűség, kislemez, kislexikon, kislevelű (hárs), kisliba, kismacska, kismadár, kismalac, kismedence, kismegszakító, kismester, kismillió, kismise, kismiska, kismonográfia, kismosás, kismutató, kisműfaj, kismemes, kismovella, kismenyomású, kismenyűl, kismokos, kismoros, kisöcs, kisördög, kisöreg, kisörlő, kispad, kispap, kispapa, kisparaszt, kisparasztság, kispárna, kispénzű, kispasztika, kispörkölt, kispóza, kispuska, kisregény, kisrésztvevő, kisstűl, kyszámítógép, kyszámú, kyszék, kyszűrű, kyszótár, kyszövetkezet, kistányér, kisteherautó, kistelepiülés, kisterem, kistermelő, kisterpesz, kistestű, kistisztviselő, kistökés, kisturbina, kisvad, kisvállalat, kisvállalkozás, kisvállalkozó, kisváltósúly, kisváros, kisvártatva, kisvasút, kisvendéglő, kisvilágbajnok, kisvíz.*

Allandósult, illetőleg tipikus szókapcsolatok: *kis ablak, kis aktivitás, kis alfa, kis angyal, kis békászósas, kis cipő, kis csibor, kis értékű, kis étkű, kis étvágyú, kis fejű, kis fizetésű, kis flamingó, kis fogyasztású, kis formánomú, kis haszon, kis ház, kis hja, kis híján, kis horderéjű, kis ideig, kis intenzitású, kis ívű, kis jelentőségű, kis jövedelmű, kis képernyős, kis kezdőbetű, kis kezű, kis kiterjedésű, kis lábujj, kis lángon, kis létszámú, kis lyuk, kis nemzet, kis növesű, kis őrgébics, kis összegű, kis pajtás, kis repülőmókus, kis rész, kis részben, kis sugarú, kis sűrűségű, kis számban, kis szekund, kis szemű, kis szepetim, kis szext, kis teherbírási, kis teljesítményű, kis terc, kis terjedelmű, kis termelékenységű, kis termet, kis termetű, kis testvér, kis tömegű, kis túlzás, kis udvar, kis unoka, kis vérkör, kis volumenű.*

További hasonló kettősségek találhatók például a légi melléknév szótári bokrában: *légi csata, légi felvétel, légi folyosó, légi forgalom, légi fölény, légi út; de: légibomba, légierő, légiforgalmi (társaság), légiflotta, légihíd, légiposta, légitér, légitámadás stb.* Ugyanígy a szabad melléknév bokrában: *szabad ár, szabad atom, szabad akarat, szabad demokrata, szabad mozgás, szabad pálya, szabad strand, szabad szombat, szabad vers, szabad szombat, szabad verseny; de: szabadesés, szabadgyakorlat, szabadrúgás, szabadcsapat, szabadelvű, szabadfogású, szabadidő, szabadgondolkodó, szabadkézi (rajz), szabadkereskedelmi (övezet), szabadnap, szabadtéri (színpad) stb.* A házi melléknév esetében: *házi dolgozat, házi egér, házi feladat, házi olvasmány, házi tücsök (de vö. sivatagi házitücsök), házi macska, házi veréb; de: házibajnokság, házibuli, házikenyér (kenyérfajta),*

házikolbász (kolbászfajta), *házi orvos*, *házilégys* stb. (Mindezek írásképeinek rendezése az általános helyesírási szótárak és az egyes szaknyelvi szótárak – például növénynevek, állatnevek – egységbe hozását is jelentené.)

Ezek a felsorolt problémák azonban elsősorban a szótárkészítés problémakörét érintik, s nem befolyásolják alapvetően a rendszerjellegét.

A 111. szabálypontot mindenképpen bővebb példaanyaggal látnám el, ugyanis a csak összetételi előtagként használt jelzők száma meglehetősen nagy. Az olyan összetételekről van szó, amelyekben a főnév minőségjelzője az összetett szóban levő alakjában vagy jelentésében önálló szóként nem használatos (pl. *al-*, *bel-*, *él-*, *gyógy-*, *köz-*, *kultúr-*, *pót-*).

A folyamatos melléknévi igenévi jelzőt tartalmazó összetételek között tendenciózusan a szerkezet felépítését kell az írásmódnak követnie (l. fenn), tehát: *védőszer*, de: *növényvédő szer*. Ez alól a szabályszerűség alól úgy tűnik, akkor teszünk kivételt, ha olyan az összetett alaptagot tartalmazó szerkezetekről van szó, amelyekben az alaptagnak mind az előtagja, mind az utótagja egy szótagos szó, s összetétel voltuk a mai nyelvi tudás számára részben elhomályosult: *javítóműhely*, *forgósínpad*, *mozgókörház*, *mérőműszer*, *jelzőműszer*. (Persze ettől független az egybeírás a *vendéglátóipar* és az *előhívótank* esetében, és ilyen vonatkozásban kivételnek számít a *mutató névmás* terminus.) Feltétlenül említést érdemel, hogy a folyamatos melléknévi igenévi előtagú szerkezetek formai megítélésekor a két vagy több szótagú igekötők nem számítanak összetételi tagnak: *előadóművész*, *előhívótank*, jóllehet ez alól is van kivétel: *ellenálló képesség*. Az *-ól/-ő* képzős melléknévi igenévi előtaggal rendelkező szerkezetek helyesírási szabályainak megfogalmazása feltétlenül átgondolást igényel a bizottság részéről, s ennek alapján a szótári rész egyes példáinak rögzítését is újra kellene gondolni.

A főnévi jelzős szerkezetek közé fel lehetne venni a kivételes írásmódú alakokat is, például: *férfi egyes* (mérkőzés), *férfi nemi hormon*, *férfi nemi szerv*, *férfi páros*, *férfi mellúszás*. Ugyancsak fel lehetne hívni a figyelmet arra, hogy a főnévi jelzős szerkezetek közé tartoznak a szakpárokat kifejező szókapcsolatok: *matematika szak*, *történelem szak*, ahogy a tanszékek, intézetek az efféle kifejezésekben: *matematika tanszék*, *germanisztika tanszék*.

Nagyon sok problémát szokott okozni például az *ajándék* előtagú szerkezetek helyes rögzítése is. Az alábbi egybe- és különírt formák a szótárból valók:

Ajándék

Összetételek: *ajándékbolt*, *ajándékcsomag*, *ajándékkosár*, *ajándékműsor*, *ajándékosztás*, *ajándéktárgy*, *ajándékutalvány*

Szókapcsolatok: *ajándék autó*, *ajándék bor*, *ajándék kard*, *ajándék kendő*, *ajándék kézimunka*, *ajándék könyv*

Ez a kérdéskör megint csak a szótáralkotás problémáját érinti.

Nem foglalkozik a szabályzat a következő problémákkal. Főnévi minőségjelzős szerkezet alaptagjai lehetnek a következő *-ú/-ű*, *-jú/-jű* képzős melléknevek: *alakú*, *formájú*, *értékű*, *jellegetű*, *nagyságú*, ha megnevező értékűek (pl. *négyzet alakú* = az alakja négyzet). Ilyenkor a főnevet különírjuk az alaptagtól. Egybeírást alkal-

mazunk azonban akkor, ha a főnévi előtag birtokos jelzős vagy jelentéssűrítő viszonyt alkot az utótaggal. Példák: *csillag formájú, cső formájú, ék formájú, kereszt formájú, rúd formájú, sarló formájú, téglá formájú; negyedhang értékű, tíz euró értékű, tízezer forint értékű; anyag jellegű, bér jellegű, manufaktúra jellegű, műemlék jellegű, tanulmány jellegű; babszem nagyságú, bagoly nagyságú, bálna nagyságú, borsó nagyságú, borsószem nagyságú, dió nagyságú, ember nagyságú, galambtojás nagyságú, garas nagyságú, malomkerék nagyságú, mogyoró nagyságú, ököl nagyságú; stb.* Az *értékű* melléknév elsősorban a pénzbeli értékek megnevezésekor alkot szó szerkezetet a főnévi jelzővel: *(tízezer) forint értékű*. Kivételes ebből a szempontból a *negyedhang értékű* szókapcsolat. Más példák azonban azt mutatják, hogy a főnévi előtaggal jelentéssűrítő összetételt hoz létre: *gesztusértékű, dokumentumértékű, forrásértékű, jelzésértékű, lexémaértékű, modellértékű, mondatértékű, morfémaértékű, példaértékű, példázatértékű, precedensértékű, reformértékű* stb. Az *alapú* melléknévvel alkotott szerkezeteket a következőképpen kell írni. Ha a melléknév valaminek a formájára utal, különírjuk a főnévi jelzőtől: *négyzet alapú, képi séma alapú*. Ha azonban fő összetevőt jelöl, vagy átvitt értelmű, az egybeírás a megfelelő megoldás: *devizaalapú, forintalapú, hangalapú, hardveralapú, internetalapú, kiszolgálóalapú, korpuszalapú, költségalapú, moraalapú, papíralapú, protokollalapú, szilíciumalapú, szoftveralapú, tehéntejalapú, Windows-alapú* stb. Az *értelmű/értelemben* és a *jelentésű/jelentésben* alakok előtt a főnévi jelzöt mindig különírjuk akkor, ha metanyelvi értékű, azaz a jelentést adja meg: *ez a latin szó a magyarban fakorsó jelentésű; ez a kifejezés kötekedő értelemben szerepel a szövegben*. Nyelvészeti szakmunkákban ilyenkor jelentésjelet szokás használni: *ez a latin szó a magyarban 'fakorsó' jelentésben szerepel*.

Ha a jelzői pozícióba teljes mondat kerül, a legszerencsésebb az idézőjeles megoldás: *„bocsánat, hogy élek” típusú ember; ez egy „hú de nagyon okos vagyok” jellegű megnyilatkozás; ennek a mondatnak olyan „elismerem, hogy igazad van” értéke volt; stb.*

A főnévi jelzős szerkezetek közé sorolandók az anyagnévi jelzős szerkezetek. Helyesírásukat formai alapon szabályozta a bizottság az 1 + 1, 1 + 2, illetőleg 2 + 1 felépítésnek megfelelően: *selyemköntös, bőröv, de: nyersselyem köntös, bőr pénztárca*. Arról azonban nem esik szó a szabályzatban, hogy mi a teendő akkor, ha az anyagnévi jelző szó szerkezet, illetőleg ha egy egyszerű anyagnévi jelző szó szerkezethez járul, tehát: *valódi bőr + kabát, tiszta selyem + ruha, csiszolt kő + balta, carrarai márvány + szobor, tömör arany + gyűrű* stb. Vagy: *arany + koronázási ékszer, bronz + fogadalmi ajándék, selyem + estélyi ruha, bőr + átmeneti kabát* stb. Egyfajta, az anyagnevekre vonatkozó mozgószabályos megoldásként ezekben az esetekben a három szóba írást kellene támogatni mint egyszerűbb írásformát: *valódi bőr kabát, arany koronázási ékszer, selyem estélyi ruha* stb.

A mennyiségjelzős összetételekkel kapcsolatosan csak egyetlen apró megjegyzést tennék: Nem írjuk egybe az órát jelölő kapcsolatokat, ha az *-s* képzős egytagú számjegyhez a *fél* vagy *negyed* előtag kapcsolódik, mert ezek valójában nem mennyiségjelzős szerkezetek: *fél kilences vonat, negyed tízes hírek, fél hármas indulás, negyed egyes előrejelzés*. Erre valamilyen módon ki lehetne térni egy rövid megjegyzés erejéig.

4. Megfontolandó, hogy az egyéb típusú szókapcsolatokról és összetételekről szóló részt nem kellene-e inkább a következőképpen tagolni: a morfológiai típusú összetételek, s ide tartoznának a névutós és névutó-melléknemes szerkezetek helyesírási szabályai, valamint az igeekötők, továbbá a képző- és ragszerű utótagok írásmódja. A másik nagy fejezet a szervesen összetételekkel foglalkozó rész lenne.

A képző- és ragszerű utótagok vonatkozásában a következő kiegészítést lehetne megfontolni. A legnagyobb gondot az okozza, ha az efféle utótagok olyan több szóból álló szerkezethez kapcsolódnak, amelynek nem minden tagja kezdődik nagybetűvel. Minthogy a szóban forgó utótagok természetüknél fogva elvileg nem írhatók külön, a kötőjelezés viszont zavaró írásképhez vezet, az javasolható, hogy a szerkezeteket tegyük idézőjelbe, így őrizve meg az írásképben az összetartozásukat: „*Péter bácsi*”-féle, „*Váci utca*”-fajta, „*Nagy indiánkönyv*”-forma, „*alany-állítmányi viszony*”-szerű, „*angol–magyar szótár*”-szerű. Természetesen ez a javaslat merőben szokatlan az eddigi szabályozásban, és első pillantásra furcsának tűnhet, ám az írásjel nélküli formák egyike sem biztosítja a megfelelő tagolódást: *Péter bácsiféle*, *Péter bácsi-féle*, **Péter bácsi féle* – hogy az összes lehetséges esetet felsoroljuk.

A szervesen összetételek között talán a legnagyobb bizonytalanság a *nemcsak* – *nem csak* használatában tapasztalható. Talán kimondható, hogy amennyiben a teljes kötőszói formát használjuk, a *hanem* mindig egybeírandó: *nemcsak Géza, hanem Gizi is*. Ha azonban önmagában áll, annak ellenére, hogy kiegészíthető a teljes kötőszói formával, a különírás a szabályos: *nem csak haladóknak* (ti. *hanem kezdőknek is*).

5. Mindenképpen meg kellene találni az *A-vitamin*, valamint a *szén-monoxid* típusú összetételek helyét a rendszerben, továbbá szólni a helyesírási vonatkozásokról.

6. A szótagszámlálási szabállyal kapcsolatban esetleg érdemes lenne megjegyezni, hogy ez az alárendelő összetételeket érinti, a szabályzatban ugyanis az egyéb kategóriában szerepel. A szabálypontnak továbbá az a kitétele, hogy az idegen szavaknak csak a magyarban is önállóan használatos elemeit tekintjük külön összetételi tagnak, nem könnyen értelmezhető, hiszen melyek ezek az elemek? Itt feltétlenül bővebb példaanyag kellene. Valamint nem kerülhet meg az a kérdés, hogy a képző- és ragszerű utótagok esetében alkalmazni kell-e a szótagszámlálási szabályt. Egy lehetséges megoldás: A képző- és ragszerű utótagokra is érvényes a szótagszámlálási szabály, azaz összetételi utótagként kezeljük őket ebben a vonatkozásban. Elsősorban a *-szerű* és a *-féle*, valamint a *-ság/-ság* képzővel továbbképzett alakokban realizálható: *programjavaslat-szerűség, nyereményjáték-féleség, kutyamenhely-szerűség, macskakarmolás-szerű, teljesítménytúra-szerű, tanszékvezető-féle* stb.

Ugyancsak ki lehetne mondani a következőket is: A tulajdonnevekben – elsősorban az intézménynevekben – általában nem érvényesül a szótagszámlálási szabály: *Beliügyminisztérium, Külügyminisztérium, Pénzügyminisztérium, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Szent István Egyetem Állatorvostudományi Kara*. Előfordul olyan képzett földrajzi név is, amelyikben a hét szótag ellenére nincs kötőjel: *fehéroroszországi*. Egyéb közszei kivételek: *akasztófáravaló, belügyminisztérium, hadügyminisztérium, külügyminisztérium,*

pénzügyminisztérium (a minisztériumok elnevezései az intézménynevek hatására váltak kivételes írásmódúvá).

7. A három mozgószabállyal kapcsolatban is felmerülnek problémák.

Az első mozgószabály kiegészíthető azzal, hogy érvényes a képzőszerű utótagok kapcsolódásakor is, például: *anyagcsere-vizsgálat*, de: *anyagcserevizsgálat-féleség*. Meg kellene azokat az eseteket is említeni, amikor nem hajtható végre az első mozgószabály. Ez akkor fordul elő, ha egy olyan kötőjeles írásmódú összetett szóhoz járul újabb előtag, amelyikben a kötőjelet nem a szótagszámlálási vagy egyéb mozgószabály írja elő: *A-vitamin*, *X-kromoszóma*, *spicc-cipő*, *szén-monoxid*. Ilyenkor ugyanis nem írható egybe az első két tag, s ha az utótagot közvetlenül a másodikhoz kapcsolnánk, tagolási probléma állna elő. Ezért az tűnik a legjobb megoldásnak, ha az újabb összetételi utótag is kötőjellel kapcsolódik: *A-vitamin-hiány*, *X-kromoszóma-rendellenesség*, *spicc-cipő-szaküzlet*, *szén-monoxid-mérgezés*. Ha további utótag járul az összetételhez, az újabb kötőjellel kapcsolódik: *A-vitamin-hiány-megelőzés*. Az efféle szerkezetek azonban nagyon nehézkesek, ezért célszerű feloldani őket: *az A-vitamin-hiány megelőzése*.

A második mozgószabály esetében megállapítható, hogy léteznek olyan különírt szerkezetek is, amelyek, ha egy összetételi utótag járul hozzájuk, a mozgószabály végrehajtása nélkül is majdnem ugyanazt az értelmes szerkezetet eredményezik, a két forma között a jelentéskülönbség alig érzékelhető. Ilyenkor talán megengedhető, ahogy szótári példa is van rá, hogy mindkét leírási módot megfelelőnek tekintjük. Például: *kockázatitőke-társaság – kockázati tőketársaság*; *köztársaságielnök-választás – köztársasági elnökválasztás*; *önkormányzatiképviselőtestület – önkormányzati képviselőtestület*.

Kivételes írásmódúnak számítanak a mozgószabály szempontjából az alábbi szavak, ugyanis a kötőjeles írásmód helyett egybeírást alkalmazunk bennük: *egyistenhit*, *egyistenhívő*, *egypárevezős*, *kétpárevezős*, *négyszínyomás*, *sokistenhit*, *sokistenhívő*, *többistenhit*, *többistenhívő*, *egypártrendszer*, *többpártrendszer*.

Ahogy az első mozgószabály esetében megállapítható, úgy a másodikra is érvényes, hogy a képzőszerű utótagok vonatkozásában is érvényesíteni kell: *névszói állítmány*, de: *névszóiállítmány-szerű*, *fogadalmi templom*, de: *fogadalmi-templom-féleség*, *kezelési útmutató*, de: *kezelésiútmutató-féle* stb.

Előfordulnak olyan szerkezetek, amelyekben különféle okokból nem lehet érvényesíteni a második mozgószabályt.

Ha az eredetileg különírt szerkezet jelzője ugyanolyan hosszú mássalhangzóval végződik, mint amilyennel a jelzett szó kezdődik, a három azonos mássalhangzó miatt nincs mód az egybeírásra, ezért a két kötőjeles megoldás jöhet szóba: *barokk-kép-restaurálás*, *égetett-tégla-értékesítés*, *flanell-lábmelegítő-készítés*, *festett-tapéta-bolt*. Ezeket a nehézkes szerkezeteket ezért jobb feloldani: *festett tapéták boltja*, *flanell lábmelegítő készítése*.

Ha egy állandósult kapcsolat első tagja idegen szó vagy annak származéka, a mozgószabály alkalmazása helyett szerencsésebb a különírás, annak ellenére, hogy a különírt utótag jelöletlen nyelvtani viszonyt mutat: *maine coon tenyésztő*, *férfi eau de toilette*, *mountain bike verseny* stb. (Az efféle idegen elemeket célszerű szóközt tartalmazó morfémáknak tekinteni.)

A mozgószabály ellenében különírt formációk kivételesnek számítanak. Ilyenek például a *férfi* előtagú szerkezetek között található: *férfi egyes mérközés, férfi páros, férfi nemi hormon*.

Azokban a szerkezetekben sem lehet alkalmazni a mozgószabályt, amelyek egy különírt betűjelből és egy főnévből vagy melléknévből állnak: *C épület, U vas, V alak, T dugó, S kanyar, x tengely*. Az ezekhez járuló utótag különírandó: *x tengely szerkesztés, S kanyar ív, T dugó csere*.

A harmadik mozgószabály alól két szótári kivétel van: az *élethalálharc* és a *napéjegyenlőség*. Meggondolandó, hogy nem kellene-e ezeket az alakokat a szabálynak megfelelően írni: *élet-halál harc, nap-éj egyenlőség*, ahogy többnyire a gyakorlatban történik.

Meglehetősen ritkán, de előfordul, hogy két azonos előtagú összetétel – *valutavétel, valutaeladás* – különböző utótagjai lépnek egymással mellérendelő kapcsolatba: *vétel-eladás*. A közös előtagot ilyenkor külön kell írni a kötőjellel összekapcsolt utótagoktól: *valuta vétel-eladás*. (Természetesen itt is szerencsésebb a körülírás: *valuta vétele és eladása*.) További példák: *ajak zár-rés, labda paszszolás-visszagarítás, mássalhangzó rövidülés-nyúlás*.

Ki lehetne mondani, hogy a tulajdonnévi előtagok összekapcsolásakor nem érvényesítjük a harmadik mozgószabályt.³ Ha két azonos tulajdonnévi előtagú összetétel lép egymással mellérendelő viszonyba, a tulajdonnévi kapcsolatot nagy-kötőjellel jelöljük, a közös utótagot pedig kiskötőjellel kapcsoljuk a formációhoz (*Magay–Ország-szótár*).

8. A tulajdonnevet tartalmazó összetételekkel külön is lehetne kicsit részletesebben foglalkozni. A tulajdonneveket általában főnevekkel és melléknévekkel kapcsoljuk össze előtagként. Ha egy tulajdonnév egy köznévnél a minőségjelzője, a két szót külön kell írni: *Mariska néni, Dezső bácsi, Varga úr, Bálint doktor; Szabó család, a Hollós fiú; Bánk bán, Szulejmán szultán, Renault gépkocsi, Odol fogkrém, Vénusz bolygó, Korona cipőbolt, Safi cica, a Nők Lapja hetilap*. Ha egy ilyen szerkezethez összetételi utótag járul, a megfelelő tagolás érdekében azt szintén külön kell írni: *Szulejmán szultán ellenes, Vénusz bolygó távolság, Renault gépkocsi vásárlás*. Hasonlóképpen kapcsoljuk az esetleges utótagot azokhoz az egyedi címekhez, amelyekben kisbetűs elemek vannak: *Helyesírási diákszótár szócikk, Asszonyok díja elemzés*. Arra is mód van azonban, hogy a címet idézőjelbe tegyük és az utótagot kötőjellel kapcsoljuk: *„Helyesírási diákszótár”-szócikk, „Asszonyok díja”-elemzés*.

Ha egy tulajdonnév különírt szószerkezettel lép grammatikai viszonyba, az így létrejövő alakulatot ugyancsak külön kell írni: *Pais Dezső jubileumi konferencia, Kazinczy Ferenc szépkiejtési verseny, Gundel művészeti díj, Párizs–Dakar gyorsasági verseny, Magyarország–Olaszország barátságos mérközés*.

³ Meg kell jegyezni, hogy a harmadik mozgószabályhoz tartozó alakok egy része valójában egyszerűsített jelentéssűrítő összetételek, hiszen például a *kutya-macska barátság* csak nagyon formálisan vezethető le a *kutyabarátság + macskabarátság* összetett szavakból, valójában azonban nem ebből származnak.

Akkor is különírjuk a tulajdonnevet tartalmazó összetételeket, ha az utótag egy olyan alkalmi jelzős szerkezethez járul, amelyben a szerkezet alaptagja a tulajdonnévi elem: *használt Suzuki vásár*. Ez a forma elsősorban a márkanevекnél fordul elő.

Ha egy minden elemében nagy kezdőbetűs tulajdonnév valamilyen jelöletlen összetételt alkot egy köznévvvel vagy rendszerint *-i, -s, -ú/-ű, -jú/-jű* képzős melléknévvel, akkor a két tagot kötőjellel kell összekapcsolni: *Afrika-kutató, Mars-szonda, Ady-szobor, Kazinczy-verseny, Davis-kupa, Zorán-koncert, Pilis-túra, Mátyás-templom, Szent István-bazilika; Balassi-strófás, Kossuth-díjas, Mária-arcú, Herkules-erejű; József Attila-emléktábla, Apáczai Csere János-emlékinnapély; Geiger-Müller-számlálócső*.

Ha egy kötőjellel összefűzött tulajdonnévi előtagú összetételhez újabb utótag járul, a megfelelő tagolás érdekében azt is kötőjellel kell kapcsolni: *Ady-szobor-avatás, Kossuth-díj-átadás, Davis-kupa-döntő, Mátyás-templom-restauráció*. Az esetleges előtagok ugyancsak kötőjellel kapcsolódnak – *életmű-Oscar-díj* –, s minden további utótag újabb kötőjellel járul az alakulathoz: *életmű-Oscar-díj-átadás, Davis-kupa-döntő-közvetítés*. Az ilyen nehézkes szerkezeteket, a kevéssé esztétikus írásképet elkerülendő, azonban célszerű körülírni: *életmű-Oscar-díj átadása, Davis-kupa döntőjének a közvetítése*.

9. A rövidítést és betűszót tartalmazó összetételek külön szabálypontba kel-
lene, hogy kerüljenek. Ezeket a következőképpen lehet összefoglalni. Ha egy rövi-
dítés teljes szóval alkot összetételt, és a rövidítés előtag, az elő- és az utótagot kö-
tőjellel kell összekapcsolni akkor is, ha a teljes alakban nincs kötőjel: *Bp.-látkép*
= Budapest-látkép, *fszla.-összeg* = folyószámlaösszeg, *rkp.-lezárás* = rakpartlezárás.

Ha az előtag eleve összetett szó rövidítése *fszla.* = *folyószámla*, és az ehhez
kötőjellel kapcsolt teljes utótag együttesen hat szótagnál hosszabb többszörös össze-
tételt alkot, a teljes és a rövidítést tartalmazó alakok egyaránt kötőjellel írandók:
fszla.-kivonat = *folyószámla-kivonat*. Amennyiben ez a többszörös összetétel
újabb utótago(ka)t kap, a teljes alakban eredetileg kötőjellel írt formát (*folyó-
számla-kivonat*) egybe kell írni, a kötőjelet pedig az újabb utótag elé kell tenni:
folyószámlakivonat-sorszámozás. A rövidítést tartalmazó írásformában két kötő-
jelet kell használni, ugyanis a rövidítést lezáró pont után nem lehetséges az egy-
beírás: *fszla.-kivonat-sorszámozás*.

Ha egy összetett szó rövidítésében az utótag teljes alakjában kapcsolódik
a rövidített előtaghoz, s ezért a rövidítés pont nélkül záródik (*kvttár*), a rövidítéshez
járuló újabb utótag(ok) előtti kötőjelhasználat a szótagszám függvénye. Ameny-
nyiben a többszörös összetétel teljes alakja nem hosszabb hat szótagnál (*könyv-
társzolgálat*), a rövidítést tartalmazó alakot kötőjel nélkül kell írni: *kvttárszolgálat*.
Ha azonban a teljes alak hosszabb hat szótagnál (*könyvtár-felügyeleti*), a rövidítést
tartalmazó forma a teljesnek megfelelően kötőjellel írandó: *kvttár-felügyeleti*.

Ha a rövidítés összetétel utótagja, kötőjel nélkül kapcsolódik az előtaghoz,
hiszen az összekapcsolás nem írásjelnél történik: *magasfst.* = *magasföldszint*, *nyel-
véskvtár* = *nyelvéskönyvtár*, *reálgimm.* = *reálgimnázium*.

Az ilyen típusú, rövidítést tartalmazó összetételek akkor kötőjelesek, ha
a teljes forma is az: *előadó-műv.* = *előadó-művészet*. A kötőjelet ilyenkor a szó-

tagszámlálási szabály miatt kell kitenni: ugyanis az összetétel háromtagú, és a teljes szó hét szótagból áll. Ugyanez az alak kötőjel nélkül a háromtagú, hat szótagos *előadóművész* rövidített formája: *előadóműv.*

A mozgószámbély következtében rövidítés alkalmi összetételi utótagként is állhat: *lakosságíszla.-ügyintézés* = *lakosságifolyószámla-ügyintézés*.

Létezik olyan összetétel, amelyben az egyik tag csak a rövidített alakjában él: *kft.-alapítás*. Ennek az az oka, hogy a *kft.* valójában ponttal lezárt betűszó, csak formailag tartozik a rövidítésekhez. Egy háromtagú szószerkezet (*korlátolt felelősségű társaság*) rövid, betűjejtéssel rendelkező formája, s teljes alakjában nem szokás összetételi utótaggal ellátni.

Ha a pont nélkül használt jelszerű rövidítés összetételi utótaggal bővül, kötőjellel kell az utótagot kapcsolni: *cm-beosztású*, *CO₂-szennyezettég*, *log-számítás*, *O₂-sátor*, *sin-görbe*.

A betűszók túlnyomórészt tulajdonnevek. A tulajdonnévi betűszókhöz összetételi utótagok járulhatnak, s ezeket értelemszerűen kötőjellel kell kapcsolni: *ELTE-tanrend*, *EU-csatlakozás*, *KSH-kimutatás*, *MÁV-menetrend*, *UNESCO-jogszabály*. Az összetételi utótag – ritkábban előtag – a kis- és nagybetűvel írt betűszókhöz is kötőjellel kapcsolódik: *DNS-mutáció*, *EKG-vizsgálat*, *PVC-borítás*, *tv-közvetítés*, *tbc-oltás*, *URH-adás*; *plazma-tv*. A tulajdonnévi betűszói előtaggal rendelkező összetételeket általában nem használjuk teljes formájukban, helyettük a következő megoldással célszerű élni: *a Magyar Államvasutak menetrendje*, *a Központi Statisztikai Hivatal kimutatása*, *avagy központi statisztikai hivatali kimutatás*. A köznévi betűszók összetételi utótagjukkal együtt való feloldása kétféleképpen lehetséges. Egyrészt ha a betűszó önmagában összetett szóból keletkezett, akkor a szótagszámlálási szabálytól függően egybeírás vagy kötőjelezést kell alkalmazni: *televízióközvetítés*, *tuberkolózisoltás*; *elektrokardiogram-vizsgálat*, *dezoxiribonukleinsav-elemzés*. Másrészt sokszor szerencsésebb a szerkezetes megoldás: *ultra-rövid-hullámú adó*, *termelőszövetkezet*i tag. A több szóból álló betűszókat mindenképpen ajánlatos feloldani: *az országos tudományos diákköri konferencia megbeszélése*. Ellenkező esetben a mozgószámbélyt kell alkalmazni, esetleg a teljes különírást.

A betűszókkal alkotott összetételekből akkor keletkezik különírt alak, ha a tulajdonnévi betűszóhoz jelző szerkezet kapcsolódik – *OTP személyi kölcsön* –, ha a betűszónak jelzője van – *használt VW vásár*, *mezőgazdasági tsz tag* –, vagy ha a betűszó olyan szerkezetre vezethető vissza, amelyik vesszőt tartalmaz: *tájak*, *korok*, *múzeumok mozgalom*.

10. Azokról az összetételekről sem esik szó a szabályzatban, amelyek idegen írásmódú előtagot tartalmaznak. Ezeket a következőképpen lehet összefoglalni. Ha egy idegen írásmódú szó összetételt alkot egy magyaros írásmódú utótaggal, kétféle rögzítési forma lehetséges: a teljes egybeírás és a kötőjeles kapcsolat.

Teljes egybeírás alkalmazunk akkor, ha az idegen írásmódú előtag utolsó betűje a magyarban is megszokott hangértékkel rendelkezik: *baseballmérkőzés*, *bestsellerlista*, *bojszolgálat*, *cascobónusz*, *celluitiskezelés*, *chihuahuatenyész*et, *cowboyvirtus*, *currymártás*, *floorballbajnokság*, *grizzlyvadász*at, *huskytartó*, *ketchup-adag*, *pacemakerműködés*, *peelingterápia*, *ragdollállomány*, *showmanszerű*.

A képzőszerű utótagok nem toldalékként, hanem összetételi utótagként kapcsolódnak az idegen írásmódú szavakhoz, s ebből következően a tővégi rövid magánhangzó nem nyúlik meg: *allegroszerű, lymphocytaféle, campanileszerű* stb.

Kötőjellel kapcsolódik az utótag azokhoz az idegen írásmódú előtagokhoz, amelyek vagy néma betűre végződnek, vagy az utolsó kiejtett hangot a magyar írásrendszerben szokatlan, bonyolult betűegyüttes jelöli: *barbecue-kellékek, cabernet-fogyasztás, découpage-ragasztó, homepage-kialakítás, image-váltás, parole-kategória, pole-pozíció, show-kellék, stroke-kezelés*.

A kötőjel esztétikai-tagoló szerepű is lehet a szótagszámlálási szabálynak megfelelően: *ecstasy-túlادagolás, pacemaker-beültetés* stb.

Ha egy idegen írásmódú szóalak eleve tartalmaz kötőjelet, az összetételi utótagot célszerű különírni: e-mail cím, e-business mutató, make-up készítés, taekwon-do edzés, folk-rock rajongó, hand-out kiosztás, night-club reklám stb.

Az idegen írásmódú többszavas kifejezések (mint szóköztartalmú morfémák) vonatkozásában nem érvényesítjük a mozgószabályt, helyette különírást alkalmazunk: *bischoň havanese tenyészítés, maine coon állomány, eau de parfume minta, ham and eggs rendelés, heavy metal örület, music center vásárlás* stb. A képzőszerű utótagokat azonban nem lehet a kételemű idegen szerkezetektől különírni, ezért vagy egybeírjuk az idegen szerkezet második tagjával, vagy kötőjellel kapcsoljuk őket a végződésüktől függően: *maine coonszerű, oratio obliquaszerű*, de: *bischoň havanese-szerű*.

SZAKIRODALOM

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila: Helyesírás. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. (Megjelenés alatt).
A részletes bibliográfiát lásd a kézikönyvben.

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila

SUMMARY

Laczkó, Krisztina–Mártonfi, Attila

The orthography of the Hungarian compound words

The aim of this paper is to present a keynote lecture about one of the most complicated problem in Hungarian orthography: the orthography of the compound words, which is based on semantic and syntactic rules. This research work is made for the invitation of the Hungarian Linguistic Committee in Hungarian Academy of Sciences. First the authors examine the semantic and syntactic rules which appear in the orthography of the compound words, and they also give a summary of the traditional way in writing with reference to these words. Besides they collect the great number of occurrences which are not codified in the 11th edition of the orthographical regulation and dictionary of the Academy, therefore cause a lot of problem in writing (eg. compound words containing abbreviations, proper names, foreign word etc.). The authors not only sum up, but try to solve these problems by suggesting different ways of solution. The paper also contains word lists demonstrating each occurrence.

Tanárjelöltek beszédprodukciója felolvasáskor

Bevezetés

2004 márciusában immár 14. alkalommal rendezték meg az ELTE-n az Egyetemi Anyanyelvi Napokat, amelynek keretében sor került a *Szép magyar beszéd* versenyre is. A megmérettetésen 18 hallgató vett részt, az ELTE mindegyik karáról érkeztek versenyzők. A kötelező szöveg Örkény István egyik egypercese, *A tudomány előcsarnokában* volt, szabadon választott szövegnek pedig bármelyik XX. századi magyar írótól választhattak egy háromperces részletet a résztvevők.

A jelen dolgozatban azt vizsgáljuk, mi jellemzi a *Szép magyar beszéd* versenyre jelentkezőket, azaz magukat jól beszélőnek, szépen olvasónak tartó hallgatók kiejtését, illetve milyen prozódiai és olvasási hibákat vétenek a szövegek meghangosítása során.

Az írott szöveg felolvasása közben a mondanivaló pontosan ismert, így a beszéd kevesebb tervezési műveletet igényel. Ezáltal a felolvasás alatt több idő jut a prozódianak és a szöveg értő-értelmező interpretálásának megtervezésére (Laczkó 1993). A kiejtési versenyeken elvárás a tiszta artikuláció, a hibátlan olvasás, a helyes hangsúlyozás és intonáció, illetve a szövegegész gondolatainak érzékletes megjelenítése. Egy 1993-as tanulmány (Molnár 1993) azonban arról számol be, hogy az értelmező szövegmondás már a Kazinczy-versenyeken is háttérbe szorította mind az olvasás pontossága, mind a helyes kiejtés iránti igényt. A helyzet azóta még inkább romlani látszik, ezt bizonyítják Adamikné Jászó Anna – igaz, nem kiejtési versenyeken részt vett, de ugyancsak pedagógusjelölt hallgatók körében – körülbelül 10-10 év különbséggel végzett vizsgálatai (Adamikné 2000). Ezek a felmérések arra keresték a választ, hogy az eltelt évek során történt-e változás a beszédben, s arra hívják fel a figyelmet, hogy a magyar beszéd tempója egyre gyorsul, az artikuláció pongyolább lesz, és az olvasás színvonala fokozatosan romlik még a tanárjelöltek körében is.

Az alábbiakban tehát a társaiknál szebben beszélő hallgatók kiejtésbeli, értelmezési és olvasásbeli hibáit vesszük sorra.

Anyag és módszer

A versenyen a résztvevők két szöveget olvastak fel. A zsűri először a kötelező Örkény egypercest, majd ezután a versenyzők által választott, előre begyakorolt szövegrészt hallgatta meg. A kötelező művet minden versenyző a sorra kerülése előtt 15 perccel kapta meg, tehát ennyi idő állt rendelkezésére, hogy felkészüljön

a szöveg értő interpretálására. A kötelező szöveget szándékosan úgy választották meg, hogy lehetőleg minél kevesebb párbeszédes részt tartalmazzon.

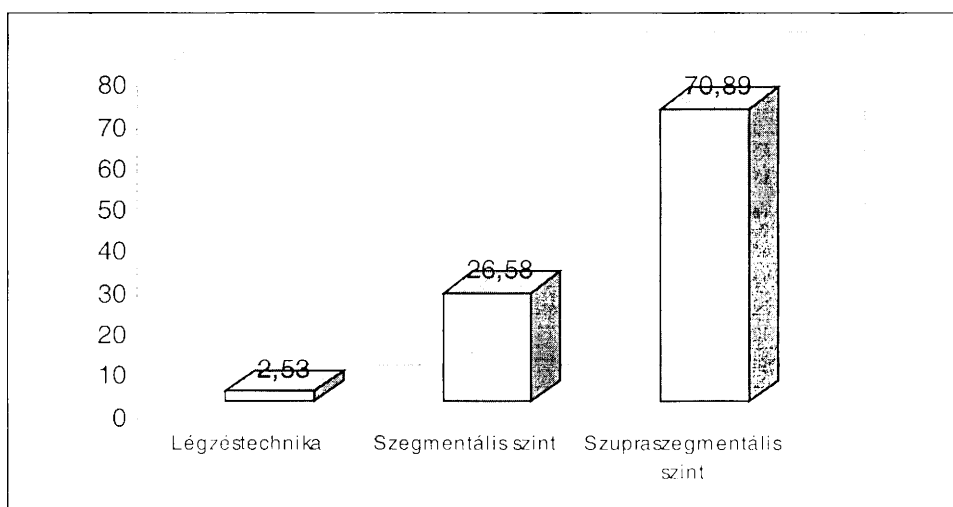
A hibákat hallás alapján jegyeztük fel.

Minden résztvevő esetében felírtuk az esetleges artikulációs hibákat (a hangképzés hibáit, a beszédhangok ejtésének hibáit, a beszéd folytonosságát érintő hibákat); a szupraszegmentumok hibáit (hangsúly, hanglejtés, beszédtempó, szünettartás stb.); illetve az olvasás hibáit (félreolvasások, megakadások, betoldások stb.). Ezeket az adatokat összesítettük, elemeztük, majd összevetettük Adamikné Jászó Anna vizsgálatainak eredményeivel.

Eredmények

Az eredmények első sorozatában azt vizsgáltuk, hogy van-e különbség a kötelező és a szabadon választott szöveg felolvasása között. Hipotézisünk szerint azt gondoltuk, hogy ez utóbbit hiba nélkül, helyes prozódiaival fogják felolvasni a versenyzők. Ezzel ellentétben azonban az eredmények sajnos azt mutatják, hogy nincs lényeges különbség a jól ismert és a mindössze 15 percig gyakorolt szöveg felolvasása között.

Ezután összevetettük a szegmentális és a szupraszegmentális szint hibáit. Amint azt az alábbi grafikonról is láthatjuk (1. ábra), a versenyzők a prozódia helyes megvalósítása során vétettek többet, az artikulációt tekintve kevesebb hibát találtunk. A grafikonról az elkövetett hibák arányát olvashatjuk le az összes hibához képest.

1. ábra

A szegmentális és szupraszegmentális szint hibáinak aránya

A 18 hallgató között igazán szépen, szinte hibátlanul beszélő és felolvasó csak 3 akadt. Az 1. táblázatban minden olyan hibát szerepeltettünk, amely legalább egy versenyzőnél előfordult. Az artikulációs és helyes ejtési hibák általában csak enyhe formában jelentkeztek.

1. táblázat
Az előforduló hibatípusok

Hibatípusok	A hallgatók aránya (%)
A beszédképzés hibái	
Rossz légzéstechnika	11,1
Artikulációs és helyesejtési hibák	
Pöszeség	27,7
Zöngétlenítés	16,6
Jellegzetesen szűk artikuláció (ajkak, fogak)	22,2
Szóvégek elnyelése	27,7
Nazalizált magánhangzók	5,5
Magánhangzó-időtartamok megnyújtása	16,6
A szupraszegmentumok hibái	
A természetestől különböző hangfekvés	11,1
A mondatvég dallamának felemelése	50
Hibás kérdő intonáció	22,2
Éneklő dallam	5,5
Túlzottan leereszkedő mondatvég	5,5
Monoton hangzás	50
Hangsúlyhiány	5,5
Túlhangsúlyozás	11,1
Hibás hangsúlyozás	44,4
Túl gyors beszédtempó (néha hadarásra emlékeztet)	22,2
Hibás szünettartás	22,2
Túl halk hangerő	38,8
A szupraszegmentumok helytelen használatának következményei	
Hibás tagolás	22,2
Az olvasás hibái	
Megakadások (javított és javítatlan), tévesztések, betoldások (hangbetoldás és szóbetoldás), ismétlés, szókihagyás, helycsere.	

Amint azt már láttuk, a prozódianál valamivel kevesebb problémát okozott a résztvevőknek a helyes artikuláció. A hallgatók 27,7%-a ejtette pöszén a mássalhangzókat, amelyek közül főként a [ʃ] és a [s] hibái voltak feltűnőek, ennél kisebb arányban fordult elő a magánhangzók nazalizálása, a zöngés mássalhangzók zöngétlenítése, a magánhangzó-időtartamok megnyújtása és a jellegzetesen szűk artikuláció, ami a zárt fogakkal, zárt szájjal való beszédet jelenti.

Nem artikulációs, de kiejtési hiba volt, és szinte mindenkinek gondot jelentett a kötelező szövegben szereplő idegen név, Gunnar Ingridsson nevének felolvasása. Ezt a két szót a versenyzők különböző idegen nyelvi ismereteik hatására a legkülönbözőbb módokon ejtették ki, pedig ez esetben a magyar szabályoknak megfelelő felolvasás lett volna a jó megoldás.

A szupraszegmentumok megvalósításánál egyaránt sokaknak okozott problémát a helyes hangsúlyozás és az intonáció. Többen nem a megfelelő helyen és hosszan tartottak szüneteket, elnyelték a szavak végét, vagy hadarásra emlékeztető gyorsasággal olvastak.

A hangsúlyozás legjellemzőbb hibái a szerző nevének, illetve más tulajdonneveknek a helytelen felolvasása, azaz a keresztnév nyomatékosítása a vezetéknevvvel szemben (*Örkény István, Vasvári Pál*), illetve a ragok, szóvégek kiemelése (*szájából, Mihály*) voltak. Némelyeknél a szó szerkezeteken, mondatokon belüli hangsúlyok is rossz helyre kerültek, amelyek egyes esetekben értelemzavaróvá váltak (*Vörös Plüss teremből, réz ablakkilincset, maradék vízet; de erre megállt – de erre megállt helyett*).

A hanglejtés legtipikusabb hibája a mondatvégi dallam emelkedésében jelentkezett, de többen nem tudták megfelelően megvalósítani a kötelező szövegben szereplő két kérdő mondatot (egy eldöntendő és egy kiegészítendő kérdést) sem, pedig a felkészülési idő lehetőséget biztosított arra, hogy a sok kijelentő mondat között szereplő eldöntendő kérdés, illetve a szöveget lezáró kiegészítendő kérdés ne legyen váratlan a felolvasóknak.

A szünettartás helyes megvalósításában felolvasáskor sokat segít a központozás. A versenyzők ennek ellenére nem mindig a megfelelő helyen tartottak szünetet, vagy egyáltalán nem tartottak szünetet ott, ahol az értelmi tagolás megkívánta volna. Olyan is akadt, aki a szerző neve után túl hosszú szünetet hagyott.

A beszédtempó csak néhány esetben tért el az átlagosnak tekinthető köznyelvi tempótól, ezekben az esetekben azonban szélsőségesen gyorsá vált. Néha érthetetlen szósorokat is produkáltak a versenyzők a túlzottan felgyorsult artikuláció miatt, és a beszédértést általában a rövid szünetidőtartamok is nehezítették. A verseny után ezek a résztvevők arról számoltak be, hogy nem érzékelték gyorsnak saját felolvasásukat. A tempóváltozást némelyiküknél az izgalom okozta. Ezeknek a versenyzőknek a felolvasása tipikusan monoton volt, hiányoztak belőle a dallamváltások és az értelmező hangsúlyozás, illetve a kérdő intonáció egyiküknél sem valósult meg helyesen.

Másik tempóbeli hibának a túllassítást tekinthetnénk, ám mivel ezek nem voltak annyira feltűnőek, nem jelöltük őket külön. Egyes versenyzőknél azonban ez a lassítás okozta az értelemzavaró, hibás hangsúlyozást és a magánhangzó-időtartamok pontatlan megvalósítását.

A felolvasás során a szövegekben bizonyos helyeken gyakoribbak a tévesztések és a megakadások. Általában az idegen szavak, az ismeretlen jelentésű szavak, az ismeretlen tulajdonnevek és az olyan idegen tulajdonnevek, amelyek ismerősek a felolvasó számára, kiejtéstük azonban bizonytalan, okozzák az olvasás hibáit. Ezeknek a szavaknak a kimondásától valószínűleg előre fél a felolvasó, így a tévesztés még nagyobb valószínűséggel következik be (Molnár 1993).

A vizsgált kötelező szövegben az egyetlen olvasási nehézséget az idegen hangzású név okozhatta, ezért az olvasásban csak kis számban rontottak a hallgatók. Ezek nagy része azonban jellemzően a kötelező szöveg adott helyein fordult elő. Az alábbiakban két nagy csoportba soroltuk az olvasási hibákat: a tévesztések és a megakadások csoportjába.

Tévesztésnek nevezzük azokat az olvasási hibákat, amikor a versenyző mást olvas, mint ami a papíron áll, és ezen többé-kevésbé átsiklik. A felolvasó általában nem figyel fel ezekre a hibákra, vagy mert maga sem veszi észre őket, vagy mert reméli, hogy a hallgatók nem vették észre a félreolvasást. A tévesztésnek több fajtája van, ilyen a hangtévesztés, a hangcsere, a kihagyás, a beszúrás, a hasonló hangzású és hasonló jelentésű szavak cseréje, a szóváltoztatás jelentésbeli hasonlóság alapján, illetve a szórendi változtatás (Molnár 1993).

E hibatípusok közül a jelen versenyen is mindegyikre akadt néhány példa.

Hangtévesztést két esetben találtunk: az egyik versenyző *plüss* helyett *prüss*t olvasott, míg a másik esetben pont fordítva, [r] helyett hallhattunk [l]-t: *eszméletre* helyett *eszméletle* formában.

Hangbetoldásra is akadt példa, az egyik versenyző néhány jelen idejű igealak helyett múlt idejűt olvasott: *átkutattunk, feltúrtunk* – *átkutatunk, feltúrunk* helyett; míg hárman az *eszméletre* helyett az *eszméletére* szót olvasták.

Kihagyás is csak kevés esetben fordult elő, ketten a határozott névelőt hagyták el egy-egy szó előtt, és volt olyan is, aki a többes szám 3. személyű igeragot hagyta el: *ott termettek* helyett *ott termettet* olvasott. Egy helyen az *és* magánhangzója is elmaradt.

A versenyzők nemcsak hangokat, hanem szavakat is betoldottak a felolvasott szövegbe. Erre csak két esetet találtunk: *nyirkos (volt) és hideg volt; nem (én) találtam ki*.

Egy-egy esetben történt hasonló hangzású, illetve jelentésű szavak cseréje, az egyik résztvevő *mikor* helyett *miközben*t olvasott, míg egy másik *méltóságos* helyett olvasott *kegyelmest*.

Szórendi változtatást egyetlen esetben figyeltünk meg: *rám nézett* helyett *nézett rá*mot hallhattunk.

A megakadások csoportját két nagyobb típusra oszthatjuk tovább: az ismétlésekre és a téves kezdésekre.

Ismétlés esetén a felolvasót valami váratlan, ismeretlen alakú vagy jelentésű szó megakasztja, ezért a szöveg valamely részét újra elolvassa. Ilyenkor a kérdéses szóalakat bárholnan újraolvashatja a felolvasó, általában egy szótagnyi vagy annál nagyobb a megismételt egység (Molnár 1993). Előfordult, hogy az igekötőt ismételte meg többször is a felolvasó: *meg-me-meg-megrezzen*. Volt, aki a szó első szótagját kezdte újra: *bő-bővíül*. Többen a rag előtti egész szóalakat ismételték meg: *tüdejé-tüdejébe, eszmélet-eszméletre, állított-állították, víz-vízet*. Egy esetben a mindössze egy igét tartalmazó főmondatot és a kötőszót olvasta kétszer a versenyző: *Kérdeztem, hogy – kérdeztem, hogy*.

Téves kezdés esetén a felolvasó észreveszi, hogy hibázott, és újraolvassa a rosszul kiejtett szót. A téves kezdéseknek Molnár Ildikó (1993) öt alcsoportját különbözteti el, úgymint: hangtévesztések, a hasonló hangalakú szavak cseréje, téves

kezdés hasonló hangzású és hasonló jelentésű szavak esetén, téves kezdés hasonló jelentésű szavak esetén, illetve szórendi változtatás.

Téves kezdésre mindössze három példát találtunk. Hangtévesztés történt a *szet-szeretnél* szó felolvasásában. Metatézist és hangtévesztést találunk egyszerre az következő példában: *szalám-szamárfüles*. A harmadik ilyen típusú hiba pedig a *ballagó* és *veder* szó kontaminációjából jött létre: [*csorgóra*] *ballagó vederből* az említett szavak összevonása által született a [*csorgóra*] *vár* szókapcsolat.

A kapott eredményeket összevettük Adamikné Jászó Anna főiskolások körében 2000-ben végzett vizsgálataival (2000). Ezek az átlagos – tehát nem kiejtési versenyen részt vett – tanárjelölt hallgatók artikulációs és olvasási hibáit mérték fel. Megállapíthatjuk, hogy a versenyen résztvevők beszédében lényegesen kevesebb hibatípust és félreolvasást fedeztünk fel, mint amennyi a tanárképzősökkel történt felmérésben szerepel (igaz, némelyik magasabb arányban jelent meg a versenyzőknél). Az átlagos főiskolások beszédében főként az artikulációt és a helyes ejtést érintő hibák szerepeltek nagyobb számban, míg a szupraszegmentumok típusait illetően nem volt nagy eltérés a két csoport között. A tanárjelölteknél a pöszeség (a [r]-hangokat is érintve), a nazalizált magánhangzók, a rossz artikulációval képzett magánhangzók és a magánhangzó-rövidítések mellett olyan beszédhibák és beszédtechnikai hibák is megjelentek, mint a dadogás, a pattogás és a lepeggés. A 2. táblázatban csak azokat a hibákat szerepeltettük, amelyek mindegyik csoportban megjelentek, hogy összehasonlíthassuk a hibát ejtő hallgatók arányait.

2. táblázat

A pedagógusjelöltek és a versenyen részt vett hallgatók hibáinak arányai

Hibatípusok	A hallgatók aránya (%)	
	Főiskolások	Versenyzők
Artikulációs és helyesejtési hibák		
Pöszeség		
– [ʃ]-hangok	60	27,7
– [s]-hangok	60	27,7
– [r]-hangok	46,6	
Nazalizált magánhangzók	6,6	5,5
A szupraszegmentumok hibái		
A természetestől különböző hangfekvés	86,6	11,1
Mondatvégi dallamemelkedés	6,6	50
Túlzottan leereszkedő mondatvég	10	5,5
Hibás kérdő intonáció	3,3	22,2
Hangsúlyhiány	40	5,5
Hibás hangsúlyozás	26,6	44,4
Túl gyors beszédtempó	40	22,2
Hibás szünettartás	23,3	22,2
A tagolás hiánya, illetve hibás tagolás	6,6	22,2

Úgy tűnik, a szupraszegmentumok tekintetében a jól beszélő diákok is sokat vétenek, aminek az lehet az oka, hogy a versenyzők a szavak kiejtésére jobban odafigyeltek, mint a szöveg egészére. A megfelelő intonáció és hangsúlyozás, illetve az ezekre épülő értelmező tagolás megvalósítása ennek a csoportnak okozott nagyobb problémát.

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy az artikulációt illetően a Szép magyar beszéd versenyre többségében az átlagnál jobban olvasó, tisztább kiejtésű hallgatók jelentkeztek. A felolvasást, a beszéd egészét tekintve azonban nem találunk nagyon nagy különbséget a gyakorlott felolvasók és az átlagos hallgatók között.

Tanulságok

Vizsgálatunkban az átlagnál szebben beszélő tanárjelölt hallgatók kiejtését és felolvasását elemeztük, majd hasonlítottuk össze egy korábbi felmérés eredményeivel. Az eredményekből kitűnt, hogy bár a Szép magyar beszéd versenyre jelentkezett hallgatók jobbak az átlagnál, az ő beszédüket is jellemzik a pontatlan artikuláció, a rosszul értelmező tagolás, a helytelen prozódia és az olvasási hibák.

Elgondolkodtató, hogy a vizsgált csoport tagjai egyszer pedagógusok és szülők lesznek, ők tanítják majd beszélni a jövő nemzedékét. Mindezt úgy, hogy ők maguk sem beszélnek helyesen, tehát rossz mintát adnak tanítványaiknak. Ráadásul mind a szegmentális, mind a szupraszegmentális szint hibás megvalósítása erősen befolyásolja a beszédpercepciót, így ezek a hibák gyakori félreértésekhez vezethetnek a kommunikáció során. Ez pedig meghatározza a tanári munka hatékonyságát is.

Végül arról sem feledkezhetünk meg, hogy a felmérésben felolvasás során vizsgáltuk a beszédet, amit rendszerint jobb kiejtés és prozódia jellemez. Ha ebben a beszédprodukciónban ennyi hibát találunk, vajon milyen eredményeket mutatna a hallgatók spontán beszéde?

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó Anna 2000. Változott-e húsz év alatt a főiskolások kiejtése és olvasása? In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 124–31.
- Laczkó Mária 1993. A tempó és a szünet viszonya a hangos olvasásban. In: Gósy Mária – Siptár Péter (szerk.): *Beszédkutatás 1993*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 184–93.
- Molnár Ildikó 1993. Tévesztés és megakadás kötött szöveg felolvasásában. In: Gósy Mária – Siptár Péter (szerk.): *Beszédkutatás 1993*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 175–84.

SUMMARY

*Bóna, Judit***Teacher trainees' speech production in reading aloud**

In this paper, the speech production of teacher trainees who are better speakers and readers than usual is investigated in their reading out texts of fiction. The author analyses their articulation errors, cases of incorrect realisation of suprasegmentals and reading mistakes; then she compares the data with results of a similar survey in which the participants were students whose overall speech production was of an average quality. The analysis reveals that teacher trainees with better-than-average speaking skills also err a lot in reading aloud; especially prosodic mistakes and mis-readings abound in their production.

Helyzetkép a biharugrai tájszavak állapotáról

1. Bevezetésül röviden szólok a közlemény létrejöttéről. Szabó Pál születésének 110. évfordulója kapcsán a Békés Megyei Hírlap közölte azt a beszélgetést, amelyet Magyar Barna folytatott a Kossuth-díjas író lányával, Bertalan Ágnes (Szabó Erzsébet) írónővel. Szabó Pál világáról, műveinek utóéletéről, lányának emlékeiről volt szó a beszélgetésben. Harminchárom év telt el az író halála óta, ide kapcsolódva kérdezte az újságíró, hogy: „Ennyi év távlatából mit jelent Önnek Szabó Pál?” Bertalan Ágnes így válaszolt: „Változatlanul nagy erőt sugároz felem. Imádtam életében, és ugyanígy imádom ma is. Műveit is nagyon szeretem. Tavaly például ismét elolvastam az összes könyvét. Ekkor azzal szórakoztam, hogy írásaiból kiírtam azokat a szavakat, melyek az ő idejében még szerepeltek a mindennapi beszédben, mára viszont nyelvünkéből teljesen kihaltak.” A beszélgetés megjelenése után levélben arra kértem az írónőt, hogy valamelyik irodalmi vagy nyelvészeti folyóiratban tegye közzé ezt a tájszógyűjteményt. Válaszában azt írta, hogy fáradt, elveszítette a régi szálakat, majd azzal zárta levelét: „elküldöm, amit tud, használjon fel belőle.” Ezúton köszönöm meg bizalmát és segítségét.

Így került hozzám a harmincoldalnyi tájszó, amelyet közlésre előkészíttem. A gépelt kéziratot alig változtattam. A Szabó Páltól vett idézetek szöveghűek. A lexémákat szoros betűrendbe szedtem, összevettem az ÉKSz. anyagával, és csak azt a néhányat hagytam ki, amelyeket a szótár nem minősített *nép* vagy *táj* jellel. Felvettem viszont több olyan szót, amely köznyelvi ugyan, de a vele alkotott szókapcsolat, állandó szókapcsolat tájnyelvi (vö. **kiver** ts i **Sz:** *kiverte az ág a szemét* 'elaggott, leépuult' stb.). (A *Mondások* c. mellékletben több ilyen szerepel.) Annyi kiegészítést kértem, hogy a szavak társadalmi használatának minőségét két jellel († – a használatból eltűnt, kiveszett; ↓ – visszaszorult, visszaszoruló, vö. Kiss Jenő: Nyr. 126: 408) és a zárt *ë* hangok feltüntetésével pontosítsuk. A szócikkek elején található jelek (†, ↓), valamint az *ë*-k mellékjelének felrakása Bertalan Ágnes munkája. Jelek több szócikk végén is láthatók, ezek a következőket jelölik: □ – az ÚMTSz. I–IV. kötete a tájszót vagy tájszói jelentést nem ismeri; ○ – a SárTsz. a tájszót vagy tájszói jelentést nem ismeri. (Megjegyzem, hogy a biharugrai *ë-zést*, *í-zést*, saját élőbeszédbeli *ë-zését* és *í-zését* Szabó Pál *Szülőföldem, Biharország*. Panoráma, é. n. című emlékezésében maga is említi. Több jel felrakásával nem akartam terhelni Bertalan Ágnes munkáját, néhány adatban az *í-zést* így is feltüntette.)

2. Szabó Pál hangulatos népies prózájának nyelvészeti elemzésére kevés hivatkozást találtam a szakirodalomban. Pedig regényeiből, elbeszéléseiből a sárréti táj, a benne élő emberek, sorsok, hagyományok, a népnyelv hiteles képe kerül az olvasó elé. Együttérzéssel, ragaszkodással ír a bihari emberekről. Ahogy Végh Ká-

roly monográfiájában olvassuk: „megtartó közösség volt számára Biharugra, az ugraiak, a környék, a környékbeliék” (*Megtartó közösség*. Bp., 1998). Csak aki belülről ismer mindenkit, mindent, az tud olyan szeretettel közeledni hozzájuk, ahogy ő, az talál olyan közvetlen hangot, mesél olyan megértéssel a nép életéről, történelméről, aki annyira otthon van Ugrán és környékén, mint Szabó Pál. Mindenütt megfordult Bihar vármegyének ezen a részén: a környező falvakban, a határban, a rétben, a sziken, ismerte a történelmet, vallást, hagyományokat (nála színesebben senki nem írta le a zángózást), a nyelvet és természetesen az embereket.

„Ezt a lápos világot az én nemzedékem nemcsak öregektől hallotta, hanem látta, ismerte is...” – olvassuk idézett életrajzi írásában (i. m. 92). Nem hiába csodálkozott rá Végh Károly Szabó Pál regényeinek olvasása közben: „Micsoda történelem van eltemetve egy falu neveiben is!” (i. m. 397). Szathmári István pedig a regényeiben található vezeték- és ragadványnevek kötődéseire figyelt fel (vö. NÉ. 15: 293–5). Szabó Pál sokféle kapcsolattal igazolja vissza, hogy a Kis-Sárrét vidéki környezetet az éltetője: képeivel, szóhasználatával erősíti, hogy hihetünk neki. Szépprózájának ettől van sajátos hangulata. (Különösen szembetűnő ez az ugyan-csak erről a vidékről való Sinka István fiatalkori elbeszéléseinek erős nyelvjárásiassága mellett, lásd a *Harmincnyolc vadalma* című kötetét.) Az alábbi tájszógyűjteményből viszont azt is látjuk, s milyen kár, hogy a falu nyelvhasználatában mára a népnyelvi és nyelvjárási szókinccs egyaránt pusztul.

3. Bertalan Ágnes adattárában 592 tájszó, illetve szókapcsolat van. Gazdag gyűjtemény, amelyet az írónő valamennyi Szabó Pál írás újraolvasásával gyűjtött ki. A *Sárréti tájszótár* szócikkeibe 491 tájszó került az író prózájából, igaz, elsősorban fiatalkori regényeiből, elbeszéléseiből. (Első regénye, az *Emberek* 1930-ban jelent meg.) Az 592 tájszóból Bertalan Ágnes 174-et minősített kihaltnak, a szóanyag 29,4 százalékát. Sajnálatos, hogy jelentős a pusztulóban levő tájszavak száma is.

Érdeemes érintenünk, hogy a bő hetven év alatt (1930–2002) milyen hatások motiválták a tájszavak pusztulását. A sokféle mozgóerőből négyet tartok meghatározónak. A természeti környezet átalakulásából származó pusztulást (*bűrű, halháj, laponyag, omboly, nyilas*); a társadalmi változások hatását (*bakter, hérész, kaláka, lóger, pendelypéznz*); a hagyományos termelés, gazdálkodás meghaladását (*ágyás, csiru, esztike, kákó, szárnyék*); a köznyelvi hatást (*csappanás, eloltja magát, gyűszűmadár, kótája, másodfű*) több más, kisebb erejű hatás között. Ezek közül az első, a 19. század utolsó harmadában, sajátos, csak a sárréti nyelvjárások tájszavainak pusztulását előidéző motiváció volt. (Arra nézve, hogy milyen állapotban vannak most a sárréti határmenti kis települések, a helyi nyelvjárások, vö. Zilahi: *Dialszimp. IV*: 342–6. Szerk.: Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttman Miklós.)

Az 592 tájszó más tanulságokat is hordoz. Ebben a szóanyagban 43 olyan tájszó van, melyeket az ÚMTSz. I–IV. kötete nem szótároz. Egy részük motiválatlan valódi tájszó (vö. *batuszkál, domisz, fusztula, gajbics, koszmány, pillókál* stb.), másik nagyobb csoportjuk motivált jelentésbeli tájszó (*csappanás, elorszajik, kancsózik, koscibere, papucsgerenda, pendelypéznz* stb.). Harmadik csoportjukat máshol még nem adatolt tájszói jelentések alkotják: ezeknek címszava és jelentése is van a nagyszótárban, de a lexémák itt szereplő biharugrai jelentése ott nem található meg (vö. *cubog, megpirkan, mezsgye*).

A *Sárréti tájszótár*ból 29 olyan adat hiányzik, amely tájszóként vagy tájszói jelentésként új Bertalan Ágnes gyűjteményében. Ezek között kevesebb a valódi, több a jelentésbeli tájszó (vö. *bőrtarsoly*, *elcsaptat*, *gyűjtövény*, *hajdúbalta*, *huszár-szegély* stb.), a legtöbb azonban olyan adat, amelyek egy-két jelentését a SárTSz. szótárhozza ugyan, a most előkerült ugrai többletet azonban nem ismeri (vö. *ácsingózik* 1. 2. ③. 'kíváncsiskodik'; *bújjbeli* 1. ②. 'ruhanemű gyűjtőneve'; *gajbics* 1. [fn] ②. mn 'görbe <láb>'; *pocokszeg* 1. ②. 'vminek az emelésére szolgáló eszköz'; *strimfli* 1. ②. 'harisnyát rögzítő gumiszalag' stb.). Vagyis az *ácsingózik* esetében például az 1. és 2. jelentést a SárTSz. szótárhozza, a 3., a Szabó Páltól most közölt jelentés azonban új, eddig ismeretlen, szótározatlan többlet. Látjuk, hogy a jelekkel ellátott szócikkek többféle információval is kiegészíthetők mindazt, amit eddig a tájszóról tudtunk, ez pedig az érintett lexémára nézve fontos többlet.

Abban, hogy a nyelvjárások szemünk előtt visszahúzódnak, hogy pusztulnak a tájszavak, egybehangzóak a szakmai tapasztalatok; vita arról folyik, hogy milyen a visszahúzódság, a pusztulás mértéke, dinamikája. Abban is egyetértés mutatkozik, hogy a változások megfigyelhetők, leírhatók. A tájszavak pusztulása is leírható, **összevethető nyelvi anyagok segítségével bemutatható**. „Egy-egy szó kihaltát csak úgy tudjuk megállapítani, ha kilépünk a szinkroniából, s egy másik, egy korábbi idejű állapothoz viszonyítva igazoljuk a kihalást” (vö. Kiss Jenő: *Nyr.* 126: 402). Szabó Pál korábban leírt ugrai és Ugra környéki tájszavait erre szeretnénk felhasználni. Negyven év helyhez kötött frói tájszótermése (az első megjelent regénytől, 1930-tól az író haláláig, 1970-ig) megfelelő nyelvi anyag a kiinduláshoz, ehhez a „korábbi idejű állapothoz” kapcsolódik Bertalan Ágnes 2002. évi minősítése a tájszavak társadalmi használatának változásáról. (Bertalan Ágnes most is Biharugrán él, a Szabó Pál Emlékházat gondolja.) A jelek segítségével képet kapunk arról, hogy a Szabó Pál regényeiben, elbeszéléseiben előforduló tájszavak élete napjainkra hogyan alakult. (Néhány tájszó mellé nem tett jelet, arra utalva ezzel, hogy ezek ma is aktívak a nyelvjárásban.)

A szógyűjteményben használt rövidítések:

K: közmondás

Sz: szólás

Szj: szójárás

A

abajgat ts i 1. '<gyermeket> babusgat, szeretget'; 2. '<tehéncsordát> háborgat, zavar'; 3. Sz. P. írásában '<a nádast> vullatja, járja, kutatja'

acél fn † 'a tűzgyújtás eszköze'

ácsingózik tn i † 'kíváncsiskodik' ○

ágál tn i † 'tilt tőle, ellene beszél vkinek'. „Ne ágálja az a vénasszony a fiútól a lányát.”

aggatódik tn i † 'ellenkezik, kötekedik'

ágas fn † *ágos* 'a tornác oszlopa'

ágasfa fn † 'vertfalú ház két, gerinctartó gerendája'

ágrólszakadt mn 'szegény'

ágyás fn † '<nyomtatáskor> nagy ponyvára szétteretett gabona'

alamuszi mn 'sunyi; csendes'

áll tn i Sz: *Nem áll kötélnek* 'nem lehet rábeszélni vmire'

almárium fn † 'háromfőköcs nagy szekrény'

ándung fn † 'kedv, hangulat vmire'

annyi nm Szh: *Annyi, mint Mocok számára*
<kicsi lehetett mindkettő>
ápertén hsz *ápertén* 'kereken, egyenesen
<megmond vmit>'
aprómarha fn 'baromfi <tyúk, liba, kacsa,
pulyka>'
árendás föld fn † 'haszonbéres föld'
árvaganéj fn *árvagané* 'legelőn összeszedett,
tüzelésre használt száraz tehéntrágya'
asztag fn † 'csépléshez összehordott gabona-
kazlak sora, utcaszerűen volt összerakva, a
cséplőgép a két sor között haladt előre'
ászok fn † 'hordók tárolására használt, kb. 50
cm magas állvány'
asztalszék fn † 'nagyobb méretű, négylábú
,,sámlí'', kisebb gyalogszékkel tettek mellé, így
ettek'
átabotában hsz † 'nagyjából, elnagyolva
<csinál vmit>'
átkászálódik tn i ↓ 'nehezen áthatol, átjut
vmin' □
átló fn † 1. 'a ház födémszerkezetének faele-
me'; 2. 'átalvető, a háti batyu hordozásához
használt alkalmatosság'

B

babaruha fn Szh: összetépi a bábruhát
'összevesznek, elválnak'
bagóhitű mn 'gyakorlatias, tárgyserverű'
<„Azt hiszem, ami a tarisznyában van.”> L.
még: *tarisznyahitű*
bakarasz fn † 'a hüvelykujj és kisujj közötti
távolság mint mérték'
bakó fn † 'kendervászonból varrott, vállra is
akasztható táska iskolás gyerekeknek'; a. †
'vászontáska szekérra a napi élelem tárolá-
sára'
baktat tn i 'lassan megy, bandukol'
bakter fn *baktér* 1. † 'órházban szolgáló vas-
utas'; 2. † 'falusi kisbíró, aki dobolt, kézbe-
sített'
báldog fn 'bádog; bádog vizeskanna'
bandzsalít tn i ↓ 'hibás szemű, ferdén néz'
batuszkál tn i 'lassan, szöszmötölve dolgo-
zik' □ ○
bazsalyog tn i 'kényszeredetten mosolyog'
bekommog tn i † 'lassan, lomhán bemegy
vhová' □ ○

belegebéd tn i *belegebéd* 'megszakad vmibe,
nem bírja erővel'
berzenkedik tn i 'tiltakozik vmi ellen'; a.
'ellenáll vminek'
beteszt tn i *beteszt* Szh: *Ez tett még be, nem a
túri vásár* 'rosszul sikerült'
betyárbútor fn Szh: *szedi a betyárbútort*
'elmegy'
birizgál ts i 'piszkál vmit <pl. liba a falról
a meszet>'
bizserél tn i † *bizserél* 'sajátos halk hangokat
hallat <pl. a liba, amikor alváshoz készülö-
dik>'
bocskor fn Szh: *Kitette a bocskorát* 'elküldte,
kitessékelté'
bodon fn 'a zsír tárolására használt, zomán-
cos, fedhető edény, zsírosbödön'; a. '◁ma-
lomban> lisztároló'
bókhásszékér fn † '◁gyékényből készített>
sátoros tetejű székér' □ ○
borjúsájú ing fn † 'bő ujjú, gyolcs férfi-
ing'
börtarsoly fn † 'pásztorok kisebb eszkö-
zeinek tárolására használt bőrtáska' □ ○
bugylibicska fn † 'olcsó, fanyelű bicska'
bújjbéli fn † 'ruhanemű gyűjtőneve' ○
bundalé fn † 'aratóknak adott gabona-
pálinka'
büdösbanka fn 'búbosbanka'
bürü fn † 'keskeny, nádkévékből összerakott
gyaloghíd'

C

canga fn † 'rosszhírű nő'
ciha fn 1. 'párnatok; dunyhatok'; 2. 'angin'
cilimpel tn i *cilimpél* 'meghatározatlan zajt
kelt'
cilinderkémény fn † *cilinderkémény* 'tete-
jén fedett kémény, a füstnyílások fent, az
oldalán vannak'
cirokmuzsika fn † 'a cirok szárából készült
játékhegedű'
condollott mn ↓ *condorodott* '◁megtépett li-
bára vonatkoztatva> csüngő szárnyú, rossz
kinézetű'; a. ↓ 'elhanyagolt külsejű <nő>'
cubog tn i ↓ 1. '◁víz> forr, zubog'; 2. <csiz-
ma a nagy sárban> sajátos hangot hallat,
cuppog' □

culáp fn ↓ 'földbe vert, hegyesre faragott végű rúd, karó'
cürhődik tn i † 'bajlódik vmivel'; a. † 'többféle nehéz munkával próbálkozik'

Cs

csámborog tn i 'céltalanul mászkál'
csanak fn ↓ 'különböző nagyságú és rendeltetésű edény/ek/'
csappanás fn ↓ 'villámlás' □ ○
csára hsz *csára szánt* 'jobbra forogva szánt'
csáva fn ↓ 'mosogatóléből, korpából készült moslék'
cséber fn *cséber* 'kisebb edény'
cséphadaró fn † 'nyeles eszköz a ponyvára terített gabona szemeinek kiverésére, cséplésére'; a. 'ugyanez az eszköz a hüvelyesek termésének kiverésére'
cseréd † 1. **cserefa**
cserefa fn † 'cserfa'
csesz ts i ↓ 'érint, horzsol vmi vmit'
csetepaté fn 'kisebb veszekedés'
csévelyeg tn i ↓ *csévelyeg* 'céltalanul mászkál, tétlenkedik'
csihaszt ts i † 'nyugtat'
csihé fn † 'kis csomó széna'; *utolsó csihéig* 'utolsó szálig'; † *csihányi* 'kis csomónyi'
csimbók fn ↓ '<pulín> összeragadt szőrcsomó'; a. 'csapzott hajtincs'
csimpolya fn † 'kisgyerek' □
csiptetőfa fn † 'a szövőszék tartozéka'
csiribirik fn † 'fiatal lányok <fiúk> csapata'
csiru fn † 'a fonál keményítésére használt, fokhagymából, málélisztből készített keverék'
csobán fn † 'fahordó, amiben az ivóvizet hordták a napszámosoknak, aratóknak'
csoroszlya fn † 'ló vontatta eke része'
csóva fn 1. ↓ 'két-három maréknyi összecsapart szalma tűzgyújtáshoz'; 2. ↓ 'földek végét, telekhatárt jelölő földcsomó'; a. ↓ 'a határban valaki földjén átjárást tiltó földcsomó'
csömöszöl ts ↓ 'vmit vmibe gyömöszöl, beletönni próbál'
csuhéj fn *csuha* 'a tengericső borítólevele'
csupor fn ↓ 'cserépedény; bádobögére'
csurgóra hsz '<itt> legfelső kévét úgy állít, hogy az eső lecsurogjon, lefolyjon róla'

csürök fn † *csürköt hurkolt* <a bakóra> 'hurkot kötött a bakó szájára <hogy rövidebb legyen>'
csüvöllő fn † 'a rokka része, csévélő'

D

dagadó fn kny Szh: *úgy megnőtt, mint a dagadó* <kelt téztára vonatkoztatva>
daruszőrű mn † <fehér szőrű tehén sötétebb színű borjának jelzőjeként>
dercepuliszka fn † *dercepulicka* 'korpás lisztből főzött puliszka'
dézsza fn 'kétfülű, fadongákból készült, fedő nélküli edény víz tárolására'
dézsma fn † 'földesúrnak, tulajdonosnak járó természetbeni rész'
disznóakol fn 'ól előtt levő kifutó'
domisz fn 'párnatok, dunyhatok anyaga, angin' □ ○
dongaboltozat fn † 'félköríves boltozat' □ ○
dosztig hsz 'böven, többet a kelleténél'
druma mn 'otromba, formátlan'
dúc fn 1. 'galambdúc'; 2. 'gerenda alátét, támaszték'
dúca fn /birtokszóként/ 'a kenyér sülés közben kidudorodott része'
dudva fn 'mezsgyébe kerítésszerűen összerakott gaz'

E

ecetcibere fn † *ecetcibere* 'hideg vízbe tett cukorból, sóból, ecetből, pirospaprikából készített egyszerű leves, amit a határban is elkészíthettek'
ekéfő fn † 'ekevas, az eke földben járó eleme'
elcsapat ts i *elcsapat a gúzzsal* '<jószágot> gúzzsal a lábán legelni enged' □ ○
elherdál ts i ↓ 'elpocsékol vmit'
eliszkol tn i ↓ 'sietve elmegy'
elkámpicsorodik tn i 'elkedvetlenedik'
elkammog tn i ↓ *elkammog* 'lassan elmegy, elballag'
elkoforcol tn i ↓ *elkorporcol* 'megrovás, szemrehányás után elmegy'
elnyekereg ts i ↓ *elnyekereg* 'eldadog vmit; nehezen elmond vmit' ○

eloltja magát *elította magát* 'öngyilkos lett'
előte fn † 'a kemence szájához támasztott, sár-
 ból tapasztott, ajtónak használt alkalmaso-
 ság'
elpizsmog tn i 'lassan, babrálva csinál vmit'
elpóklász tn i † 'elver, agyoncsap vmit' □
 ○
elsorjázik tn i *elsorjádzik* 'eltűnik, elsuhan
 vmi <pl. jármű az útmenti fák mellett>' □
 ○
elsuttyan tn i † 'észrevétlenül eltűnik, el-
 surran vhonnan'
elszádorog tn i ' <csordától, nyájtól> el-
 marad, elkóborol' ○
elszed ts i *elszedték a vadszőrét* ' <most szüle-
 tett jószágra vonatkoztatva> elszedték a
 hosszú, vékony első szőrét'
elszontyolodik tn i ↓ 'elkedvetlenedik, el-
 szomorodik'
eltuszkol ts i ↓ 'nem várt, kellemetlen
 vendéget> elküld, eltávoít'
elvet ts i ↓ Sz: *elveti a Petit* <népetimológias
 alak> 'csillapítja az éhségét' □ ○
emberszám fn *embérszám* Sz: *kiteszünk*
ketten egy okányi emberszámot 'ketten cle-
 gek leszünk hozzá'
ereszték fn † 'vendégereszalj'
eszkából ts i 'szakszerűtlenül összeállít
 vmit'
esztike fn † 'vasalt végű tisztítóeszköz az
 ekéhez'

F

fabicska fn Sz: *együtt kapták a fabicskát*
 'együtt legénykedtek'
fájin mn † '<csizma, cipő> szép, jó'
fakóra hsz † Sz: *fakóra álltak össze* 'törvény-
 telenül, házasság nélkül élnek együtt'
fallangéroz tn i † *flangéroz* 'divatozik,
 mutogatja magát'
faszari mn † 'fukar, kuporgató'
fattyú fn 1. 'a tengeri vadhajtsása'; 2. 'kisfiú';
 a. 'törvénytelen kisfiú'
felcseperedik tn i *felcseperedik* '<gyerek>
 felnő, megnő'
felhencseredik tn i † *felhencseredik* 'el-
 bukik, elesik'
felhérc fn † 'a szekér hágsója'

felkászalódik tn i ↓ *félkászalódik* 1. 'nagy
 készülődéssel készülődik'; 2. 'nehezen, las-
 san felkel'
felpeckel ts i † *félpeckél* '<csapda, egér-
 fogó> csapószerszerzetét feltámasztja'
félsuknyi hsz 'hüvelykujj és kisujj közötti
 távolság mint mértékegység fele'
felvettet ts i *félvetet* '<földet traktorral>
 felszántat'
féreg fn '<télien kaptárba, méhek közé került>
 ördögpillangó'
ferslóg fn ↓ 'láda'; a. 'deszkából készített
 szerszámtartó'
feszeleg tn i *feszéleg* 'kínosan mozgolódik'
fidibusz fn ↓ 'papírból hajtogatott gyújtós' □
filó fn 'fiók' /?/ □
findzsa fn ↓ 'csésze'
firnájszos mn † *firnájszos* 'fortélyos, ravasz'
fitet tn i ↓ 'kutat, keres vmit'
fityog tn i ↓ '<csírás után> szipog'
fodorkorpára hsz † 'megszakítás nélkül,
 értelmetlenül <itt: mondja a magát>'
foghegyen hsz ↓ *foghégyén* 'kelletlenül'
folyat tn i '<tehén> üzekedik, pázik'
fosztóka fn 'téli közös tollfosztás'
fő /fej/ fn Sz: *megyén amerre fűvel esik* 'vak-
 tában megy'
főz ts i Szj: *Szegény ember vízzel főz, oszt bot-
 tal ránt* 'semmije sincs, nagyon szegény'
fullajtár fn † 'mindenes személy'
fundál ts i 'okoskodik; tőri vmin a fejét'
funerátor fn † *funerátor* 'temetéskor a
 hivatalos dolgokat intéző személy'
furkó fn † 'föld tömörítésére használt, kb. két
 arasnyi hosszú nyelű farönk'; a. 'ugyanaz
 a savanyítandó káposzta tömörítésére'
fusztula mn † 'nagyon vékony' □ ○
futagén fn † 'petróleum'
fülfű fn 'gyógynövény, a fülgyulladás gyógy-
 gyították vele'
füstöl tn i Sz: *Füstöl, mint a Kálmán gyára*
 <pejoratív célzatú hasonlításra>
fűzfásuhogó fn † 'vékony fűzfavessző'

G

gabalyít ts i † *gabalyint* 'kendőt gyors moz-
 dulattal a nyakába terít' ○
gabógyál tn i ↓ 'össze-vissza beszél'

gacsos mn ↓ 'csámpás'
gajbics mn ↓ 'nem egyenes, görbe <láb>' □
 ○
gajdol tn i ↓ 'dalol, de nem a „kótáján”.'
galázol ts i 'vetést, veteményt letapos, tönkretesz'
galláz mn *galláz munka* 'silány munka' □
garas fn K: *egy garas éles, két garas fényes*
 <a kevés és az elegendő különbségének érzékeltetésére mondják>
gárgya fn † 1. 'kútkáva'; 2. 'gerágya' ○
gatyamadzaghúzó fn † 'guminak a korbca való behúzására szolgáló eszköz'
gerágya fn † *gérágya* 'telekhatár'
gereben fn † *gerebén* 'tört kenderből a csepű eltávolítására szolgáló eszköz'
gerendely fn † *gerendély* 'az eke gerince, hosszú fő része'
gerezna fn *gerézna* 'kikészíthető, feldolgozható állatbőr'
gesznye-gusznya fn † 'szedett-vedett, szegényes öltözet'
gezemice fn ↓ 'különféle gaz'
girimáncos mn ↓ 'sovány, rossz fizikai állapotban levő' □
gombóta fn † 'reszelt tésztát sós vízben megfőznek, leszűrik, zsírban megforgatják és borssal ízesítik'
góré fn 'lécből készült, négy lábon álló fedett tengeritároló'
göboly fn † *göbö* 'hízó tinó'
gödény fn Szh: *Isznak, mint a gödény* 'sokat isznak, állandóan isznak'
görhemálé fn † 'tengeridarából kevés sóval, tejjel összegyúrt, cipő formájú tésztaféle'; a. 'ugyanaz az alapanyag tepsibe öntve, majd sülés után szeletelve'
grádics fn 'falépcső'
guba fn † 'szegényes téli félkabát'
gubakenyér fn † *gubakényír* 'bográcsban forgatott, vízben sóval erőspaprikával ízesített, dróttal vagy késsel darabolt tésztaféle'
guborodik tn i '<beteg ember> gubbaszt, kedvetlenül üldögél'
gubbaszkodik l. guborodik
gúnya fn † 'ruha, öltözetk'
gunnyaszt tn i ↓ 'gubbaszt'
gusa fn † *gusája van* '<tehenek, borjúnak> daganat van a nyaklebenyén'

gulászta fn 'tehéntejből forralással készített, sávos étel'
gúzs fn † *gúzs köt* 'ló lábára kötelet köt, hogy csak lépegetni tudjon'
guzsorog tn i 'összehúzódva üldögél, kucorog'

Gy

gyámol fn † 'fal, kazal oldalát erősítő támaszték'
gyehenna fn † *gyéhenna* 'pokol' ○
gyetra fn † *gyetra* Sz: *viheti a gyetráját* 'mehet, nincs rá szükség'
gyújtóvány fn † 'lázás állapot; malária'. ○
gyühdés fn † 'indulásra biztatás, ösztönzés lovaknak'
gyűszűmadár fn † 'ökörsem' □

H

habaré fn 'híg sár, pocsolya'
hágat ts i 'lovat pározat, fedeztet'
hajcihő fn 'felhajítás; felfordulás'
hajdermennykő fn † *hajdermenkü* 'villám, villámcsapás'
hajdúbalta fn † 'harci szerszám; fokos'. □ ○
hajítófa fn Szh: *nem ér egy hajítófát sem* 'nem ér semmit'
hajkurász ts i '<jószágot> ide-oda hajt, kerget'
hajszra hsz † *hajszra szánt* 'bal felé forogva szánt'
halámol ts v. tn i 1. 'kapkodva eszik'; 2. 'önző módon szerez és gyarapít'
halháj fn † 'olyan fedél, tető, melyet tetőcserepek módjára egymást félig fedő rőzsekötegekből, szalma-vagy nádkévékből raktak'
hám fn 'lőszerszám a szekérbe fogáshoz'
hámfa fn † 'a szekér része, rá hurkolták az istrángokat'; a. 'egy tehénnel való szántáskor az eke előtt is használták'
hammos mn † 'kendervászonból készült takaró, amit a párnára terítettek, hogy ne piszkolódjon a huzata'
handarikázik tn i 'jókedvében ugrándozik'
hapatyol tn i '<kacsa a vízben> lefetyel, szürcsöl'
hasló fn † 'a lőszerszám has alá kerülő bőreleme'

hászi fn † 'padlás; házhéj'
hátibőr fn † *hátibőr* 'pásztorok öltözéke: birkabőrből készült, elől-hátul mellény'
hendebundálja magát 'rángatózva tiltakozik vmi ellen'
hentereg tn i *hencsereg* 'hányja-veti magát'
hepetel tn i † *hepetel* 'fal, mohón eszik'
hercehurca fn 'kapkodás, vesződés'
héresz fn Szj: † *Nem ríszire, hé, hanem a maradékra!* <lakodalomban>
hevenyében hsz 'sietve, elnagyoltan'
hídlás fn † 'deszkaborítású gödör az istállóban, ahova az állatok vizelete lefolyik'
himmi-hummi fn 'ilyen-olyan tárgy, holmi'
hinc-hanc fn † 'olyan kis semmi lány'
hiu fn † 'padlás'
hóka fn † 'olyan ló, melynek homlokán fehér folt van'
holmi fn *hummi*
hókon hsz *hókon nyomja* 'fejbe veri'
hombár fn † 'nagy deszkaláda gabona tárolására'
hoppszol tn i 'topogva egy helyben jár; kéz közben körben ugrál'
horpasz fn 'hason két oldalt levő horpadás, mélyedés'
hota hsz † 'régén, régóta'
hóttszegény mn *hóttszegény* 'nagyon szegény, nincstelen'
hóbörtös mn 'különc, hóbortos'
huppog tn i '<liba lába a porban> sajátos hangot ad'
huszárszegély fn † 'zsinór szegődísz a csizmán' □ ○

I

íge fn † 'egy íge három szál a motollán'
ínnuyjtófü fn † 'gyógynövény'
iromba l. 'szürke, fehér színű <macska>'; 2. *iromba hüvelyk ujj* 'otromba nagy hüvelyk ujj'
istráng fn ↓ 'a lószerszám része'
iszkol tn i 'futva távozik'

J

jár ts v. tn i Sz: † *járja az éhkoppot* 'éhes'

K

kábázóbicska fn 'a juhász eszköze, ezzel lékelte meg a kába birka koponyáját'
kacagány fn † 'bőrből készült, bal vállra vetett ruhadarab, férfi viselet'
kackiás mn 'hetyke, rátarti'; a. <bajusz formájára nézve is mondták>
kácsingózik l. ácsingózik
kajtat tn i 1. 'kóborol <kutya is>'; 2. 'rendetlenül megy'
kákabélú mn 1. 'sovány'; 2. 'kisétkü, étvágytalan'
kákó fn † 'aratáskor a kévézés fából <gallyból> készült eszköze'
kalá fn ↓ 'csépléskor a gabonaféléknek a gép végénél kihulló héja'
kaláka fn 'közös ingyen munka; segítség'
kalamol tn i 'matat, keresgél'; a. 'kezeivel piszkál, zavar'
kaláris fn † 'fűzött gyöngy'
kallantyú fn † 'retesz, fogantyú'
kalló fn † 'a kalolás, posztótisztítás eszköze'
kámja fn † Szj: *ne maradjon még kámja sem* 'semmi ne maradjon belőle' □
kancsózik tn i † '<birkózás közben> gáncsol' □
kanta fn † 'zománcos vizes edény fedővel' kaparász ts i 'nem egyenletesen kapar'; a. 'piszkál, hozzányúlkál'
kaparé fn 'gereblyével összekapart hulladék <tarlón, cséplőgépnél>'
kapca fn † 'négyyszögletes rongydarab, amit a lábfejre tekertek'
káposztáskó fn † 'nagyobb terméskő a kádban savanyított káposzta tömörítésére'
kaptás mn 'ló lábára vonatkoztatva> dagadt, fájós'
kaptató fn † 'dombra felfelé vezető gyalogút'
kapubálvány fn † 'díszesre faragott kapufélfa'
karatyol tn i † 'össze-vissza beszél, közbeszól'
kardalészába hsz 'szanaszéjjel, rendetlenül'; a. 'örizetlenül, gazdátlanul'
káricsál tn i † '<tyúk> kotkodácsol'; a. '<tyúk> rövid, tört hangokat hallat'
kárpálódik tn i 'hevesen tiltakozik vmi ellen'

kas fn † 'gyékényből font, kúp alakú, sárral tapasztott méhkaptár'
kásapénz fn † 'lakodalomban a főző asszonyoknak gyűjtött pénz'
kasmatol tn i † 'sárban vagy vízes gazban mászkál'
kasornya fn † 'madzag tartófonat edények szállítására'
kászalódik tn i † 'készülődik'
kátyász ts i † 'csapkod, csépel vmit vmivel'
kecel tn i † *kecél* 'kocog, szaporán tipeg'
kendő fn 'téhénnek> nyaklebeny, lebernyeg'
kenéz fn † 'vándor munkacsapat szervezője'
kenőfa fn 'fokhagymás, főzött masszát kentek vele szövéskor a fonálra, <hogy ne szálalódjon szövés közben>' □
kepe fn † 'püspöki tized'
kerékráf fn † 'fából készült szekérkerék vasalása'
kereszt fn ↓ *kérszt* '18 összerakott gabonakéve'
keverés fn † 'tarlóhántás'
kikecmereg tn i *kikecmerég* 'nehezen kijut vmiből'
kikommog tn i † 'lassan kimegy, kiballag'
kimarjul tn i † 'kisebesedik'; a. 'kifícamodik'
kipécéz ts i 'megfigyel, kijelöl'
kisbikla fn † 'alsószoknya'
kisefa fn † 'az eke vontatásához használt eszköz <ha egy tehénnel szántottak, nem járomba fogták, hanem kisefa elé>'
kislékri fn † 'kising, hosszú gyereking'
kitli fn † 'vászonköpeny, zubbony'
kiver ts i Sz: *kiverte az ág a szemét* 'elaggott, leépült'
kojtorog tn i 'füstölve ég vmi'
kolmiz ts i † '<a ruha fodrát kolmizóvassal> bodorítja'
kommányi hsz † *egy kummányit se* 'semmennyit sem'
kommenció fn † 'a béres, cseléd kialakított bére'
komód fn † *komót* 'háromfőkök bútordarab'
komótosan hsz ↓ 'lassan csinál vmit'; a. 'takarosan megy, halad'
kondér fn 'nagy edény'; a. 'a katonai konyha bádóg főzőedénye'

kőrincál tn i ↓ 'ténfereg, céltalanul járkal'
kóringyál l. kőrincál
koscibere fn † *koscibëre* 'a kosok herélésének napjára készített, tejből forralt ital'
□
kószál tn i 'céltalanul járkal, bolyong'
koszlobár mn 1. 'borzos szőrű, gondozatlan <jóság>'; 2. 'nem törődöm, piszkos <aszszony>'; 3. 'nagyon szegény'
koszmány fn † 'lepedék; piszok, szenny' □
kótája fn 'dallama'
kotmány fn † *kotmány* 'gödör, kottyánós út'
kova fn † 'régii tűzgyújtó eszköz'
kovácsfa fn † 'a sütőteknőre tett, lécből készült eszköz, ami megtartotta a terítőt'
kő fn Sz: *Két kőre jár, meg egy hengere van* 'rossz, nem működik'
ködmön fn † 'birkabőről készült, ujjas felsőkabát'
kucorgómalom fn † 'vízimalom' /?/
kucorog tn i 'guggol'
kujtorog tn i 1. 'alattomosan, figyelve jön-megy'; 2. 'vízes fa a tűzön sajátos hangot ad'
kuncsorog tni 'nagyon kér vmit'
kunéros mn *kunéros dolog* 'furfangos, ravasz dolog'
kunyerál ts i *kunyerál* 'visszatérően kér vmit'
kullog tn i † 'ballag, bandukol'
kunyhó fn. ↓ 'egyszerű pásztorszállítás'; a. 'csőszház'
kushad tn i † 'guggol, hosszabb ideig rejtőzködik'
kuszbitol ts i † 'koptat, gyorsan elnyű vmit'
kusztonoz ts i † 'biztat, ösztönöz'
kútgém fn ↓ 'az ásott kút ágasán le-fel mozgó szálfa, melynek elülső végén van az ostor, a végén a kolonc, a nehezék'
küllőfélez tn i *küllőféléz* 'kerülget vmit, mellébeszél vminek'
kvadrát fn † 'négyzögöl, területmérték'

L

lábrí fn † 'pásztormellény'
lajbí fn † 'mellény'; a. 'kiskabát'
lajt fn 'szekértalpra szerelt nagy fahordó víz-hordásra a nyári munkák idején'

lantorna fn † 'a szarvasmarha hólyagjának megszártott hártója üveg lefedésére'; a. † 'ugyanaz ablakra üveg helyett'; b. † 'ugyanaz lámpaburának'

lapickás mn Szj: *Hiba ne legyen, mikor lapickás* <„hiba” ne legyen a fiatal házasemberrel, mikor a feleség gyerekágyat fekszik>

lapocka fn ↓ 'lapicka'

laponyag fn ↓ 'lapály, lapos terület'

laposvas fn † 'az eke élezhető, cserélhető vágó része'

lappog tn i 1. † '<por> huppog vki talpa alatt'; 2. † 'rejtőzik' □

lefetyel tn i 1. *lefetyél* 'össze-vissza beszél'. 2. *lefetyél* '<kutya, mikor issza a vizet> sajátos hangot hallat'

léló fn † 1. 'kalászos gabonaszemek háncsa'; 2. 'boroshordóra forráskor felszerelt habgyűjtő'

lekoporcol tn i ↓ *lekoporcol* 'sietve lemegy vhová' □

lészakaró fn † 'terelőháló karója'

lettyét-vótytát fn † *lettyét-vótytát* 1. 'minden atyafiát, rokonát'; 2. † *lettyét-vótytát* '<munka> minden fogását, részletét'

lódul tn i 'sietve megindul'

lóger fn † *lógër* 'a csuhés tengeri összehordására kijelölt hely'; a. † *lógër* 'kijelölt hely a dézsmára összehordott töknek' ○

lohol tn i *lohajt*

lopótök fn 'bor szívására használt, hosszú nyelű tökfajta'

lóstát tn i † 'sietve megy'

lotyog tn i † '<sár> lépésekkor sajátos hangot ad'

lőcs fn † 'a szekéroldal felső részét tartó, a tengelyvégre támaszkodó, fából vágott alkatrész'

lőcsfő fn *lőcsfű* 'a szekér négy lőcsének felső része, feje'

lódörög tn i ↓ 'céltalanul járkál'

lucskos mn 'vizes'

lukma fn † 'papnak, tanítónak: természetben adott járandóság'

M

májfű fn <gyógynövény>

málépagácsa fn † 'tengerilisztből zsírral, sóval, vízzel gyúrt, tepsiben, kemencében sült tészta'

malom fn Szh: *Olyan, mint a jó idők malma* 'szeszélyes, kiszámíthatatlan'

mángorló fn † 'mosott vászonnemű simítására szolgáló, két darabból álló faeszköz'

marok fn 'levágott szálas gabonacsomó, ezekből szedik fel a kévéket'

maslog tn i 'sunyin pislog'

másodfű fn † másodfű üszöborjú 'második éves borjú'

mebabrál ts i *mëgbabrál* 'elbabrál vmivel'

mëgbarmol ts i *mëgbarmol* '<munkát> elnagyolva végez el'; a. 'rosszul javít meg vmit'

mëginal ts i ↓ *mëginal* '<például kazlat a szél> megtépáz, megroggyant' □

mëgpirtyan tn i † *mëgpirtyan* 1. '<gyümmölcs> érne kezd'; □ 2. 'hajnalodik'

mëgrökönödik tn i *mëgrökönödik* 1. 'megdöbben vmi láttán'; 2. '<vászonnemű nedvességtől> meggyűrődik, megráncosodik'

mëllgombóc fn † *mëllgombóc* '<ököllel> mellbevágás'

mente fn † 'prémes, zsinóros felsőkabát'

meszely fn † 'régi ürmérték, kb. három dl-nyi'

mezgye fn 1. ↓ 'telekhatár'; 2. ↓ 'veteményeskertben végigfutó gyalogút' □

mizserél tn i *mizsërél* '<liba este, mikor elül> babrál, matat'

mohó mn *mohos* 'falánk'

motollál ts i † *motollálja a fonalat* 'számolja a motollán levő ígékét'

motoz ts i 'lassan keresgél'

mulya mn ↓ *mula* 'tehetetlen, ügyetlen; szájtáti'

mustrafalka fn † 'kiselejtezett birkanyáj'

N

nádcsőrmő fn 'nádtörmelék'

nádfiók fn ↓ 'nádhajtás'

napszám fn ↓ 'napi munkáért járó fizetség, hét végén fizették'

nekikeveredik tn i ↓ 'nekiesik vkinek; megver vkit'

nekirugaszkodik tn i 'nekikészülődik, lendülettel hozzákezd vmihez'

Ny

- nyaggat** ts i *nyaggatták a fűzest* 'járták, kerestek benne vmit'
nyakal tn i 'mértéktelenül iszik'
nyaklóbicska fn † 'olcsó, fanyelű bicska'
nyalka mn 'jótartású, büszke'
nyári keverés fn ↓ 'tarlóhántás'
nyefeg tn i *nyefég* 'loczog-fecseg'
nyestet /?/
nyilas fn ↓ 'sorshúzással osztott földdarab'
nyű ts i † *nyövik a kendert* 'tövestül kihúzza és összerakja a kendert'
nyüst fn † 'a szövőszék alkatrésze'

O

- odaken** ts i '<birkózásban> legyűr vkit' □
oldalog tn i *ódalog* 'elsompolyog, lassan eltávozik'
olvas ts i 'számol vmit'
omboly fn † 'láp, ingovány'
ónceruza fn † '<főleg vasmunkásoknál> jelzőceruza'
ordináre mn ↓ 'közönséges <ruha, viselkedés>'
óros fn † 'cserépkancsó borkak'
orozva ign *orozva kelt csirke* 'olyan csirke, melynek anyja eltojik valahová, és titkolva, elbújva kelti ki a fiait'

Ó

- őgyeleg** tn is *őgyelég* 'céltalanul jön-megy'
öntés fn † Sz: *öntésbe hágott* 'megrontották' <Tarkapaszulyból főzött kotyvalékot öntöttek a keresztútra, hogy aki belelép, arra szálljon át a rontás>
ördögmotolla fn † 'mezei iringó, tüskés gyomnövény'
ördögpillangó fn 'sötét színű nagy lepke, bagolypille'
összegabalyít ts i *összegabalyint* 'gyorsan összetákol vmit'
összekasmatol ts i 'legázol, letapos vmit'
összetálló ts i 'hosszan szedeget vmit <például kalászokat a tarlón>'

P

- pacuha** mn ↓ 'rendetlen öltözetű, igénytelen'
padmaly fn 'sírgödör oldalába vágott üreg'; a. † 'falba vágott vaklyuk'
padurány fn 'román pásztor'
palánk fn † 'deszkakerítés'; a. 'léckerítés'
palló fn 'deszkából lerakott járda'
pamacsol ts i 'a szoba földjét pamacsoló ronggyal felmázolja'
panyókára hsz † *panyókán* 'vállra vetve <hord valamit>'
pap fn † 'a gabonakereszt legfelső, csurgóra állított, lektótt kéréje'
papucsgerenda fn † *papucsgerenda* 'a tetőszerkezet eleme' □
parasztkas l. kas
párgol ts i ↓ '<vmely testrészt gyógyítás céljából> gőzöl, inhalál'
patkópénz fn † 'fuvarosnak adott borralvaló'
pece fn † *pece* 1. '<földmérésnél> jelzőkaró'; 2. 'hügygödör az istálló mellett'
péce fn † *pécét játszani* 'bujócskázni'
pécéz ts i † 'kijelöl, megjelöl vmit'
pendely fn † *pendely* 'vászoning <hosszú>'
pendelypénz fn † *pendelypénz* 'szülésznőnek járó pénz'
penderedik tn i *penderedik* 'hirtelen megfordul, kilódul vhonnan'
pereszkél tn i *péreszkél* '<eső> csepereg' □
pergelt csiga fn ↓ *pergelt csiga* 'hagymás, paprikás lében főzött csigatészta' <Csigacsináláskor főzték>
pergő fn *pergő* SzH: *Válogat, mint juhász a pergőben*
perkészik tn i *perkészik* '<eső> lassan, permetezve esik'
pillókál tn i 1. 'nézeget, tekintget erre-arra'. 2. 'ébredés és álom között van' □
píp fn † *pípot kap* '<liba> szomjúságtól sajátos hangot hallat'
piros paprika fn 'örölt paprika'
pizmog tn i 'lassan végez vmilyen munkát'
pitvar fn † *pitar* 'konyha'
pityemotyász/ik/ tn i † 'elbabrál vmivel' □

plajbász fn † 'piros, lapos ceruza famunkákhoz'
pocokszeg fn *pocokszög* 'valaminek az emelésére szolgáló ékszerű eszköz' ○
pokolvar fn † 'gennyes seb'
pokróc fn ↓ 'rongyból szőtt takaró' ○
poroszkál tn i '◁ló> lassan megy'
portalé fn † 'díszes főbejárát' □
posta fn † *postába van töltve* 'csöszpuska> csőre van töltve' □
pőcikél tn i † '◁ló> lassan lépeget, poroszkál'
pődörödik tn i 'kilódul vki vhonnan'
prezentébe hsz † *prezentébe főzni* 'szíves-ségből főzni'
prezsmítál ts i † 'intelmeket sorol'
pusmog tn i '◁rosszindulattal> suttog vmit vki-ről'
puszmoz ↓ I. *piszmoz* □
püffre hsz *kártyáznak, de csak úgy püffre* 'időtöltésből, nem tétre kártyáznak'

R

ráf fn 'a szekerkerék vasabroncsa'
rápillant tn i *rápislant*
rásandít tn i 'sunnyin rápillant'
ráta fn † *rátáját végzi* 'osztott földjét műveli'
regnál tn i 'parancsol, rendelkezik'
rékli fn † '◁férfi és női viseletben> kabát'
rengő fn 'karos, háttámlás pad, lóca'
restás fn † 'adós'
retyerutya fn 'hozzátartozók, rokonok gyűjtőneve'
rocska fn 'zománcos fejőedény'
rostély fn † 'tornác kisajtaja'
rovásadó fn † 'egyesesadó'
rudas fn ↓ 'kb. két mázsányi szénacsomó'
rühet tn i '◁sertés> párizik'
rühettet ts i '◁sertést> pároztat'

S

sajba fn Szh: *Több a sajbája, mint a figurája* 'rosszul csinál vmit; sok hibával játszik'
sandít tn i 'titokban figyel, rápillant vkire'
sarkantyú fn I. '◁szirma sarkára szerelt alkalmatosság, dísz>; 2. † 'kőből vagy rőzsefó-nással készült gát'
sárkerep fn † 'takarmánynövény'

sebtiben hsz 'hamarjában, összecsapva'
senye mn 'balkezes'
senye-suta mn 'ügyetlen'
sifon fn † *sifony* 'ruhásszekrény'
sihell ts v. tn i † *sihüll* 1. 'szégyell'; 2. 'sajnál, bán vmit'
sillámlik tn i † 1. '◁fény> fel-felbukkan'; 2. '◁bújkáló vetés sora> látszani kezd, felismerhető'
siserehad fn ↓ *siserehad* 'élősködő, ártó embercsoport'
siska fn † 1. 'siskanád, nem haszonnád'; 2. mn 'kajla, lelógó fülv <sertés>'
sívó mn *sívó szik* 'az egész teljesen szik'; *sívó paraszt* 'igazi paraszt' /pejor/
sorjázik tn i † *sorjádzik* 'szabályos sora van'; a. '◁vetésnek> látszik a sora'
sőre fn † 'hízómarha'
sővénygyám fn † 'a sővénykerítés karója'
sővénykerítés fn † 'fűzfavesszőből karók közé font kerítés'
strimfli fn † 'harisnyát rögzítő gumiszalag' □ ○
suharc fn † 'fűzfavessző sővénykerítéshez'
suhéfattyú fn † 'serdülő fiú, suhanc'
sulyok fn † 'mosószeiken használt, a vizes váson ütőgetéssel történő tisztításához fából készített ütőeszköz'
sulyom fn 'gumós, szűrös termésű vízinövény'
summába hsz † *summába vállal* 'előre kialakított összegért dolgozik'
summás fn † 'lakóhelyétől távol dolgozó idénymunkás'
sunyít tn i 'lapít'
suttyog tn i † 'lopakodik vhová'
suttyogtat ts i † 'noszogat, biztat'
suttyomban hsz I. 'titokban'; 2. 'alattomosan'
sutyorog tn i † 'suttog'
sütőlapát fn † 'a kenyértésztá kemencébe vetéséhez használt kerek fejű, hosszú nyelvű falapát'
süvölvény fn 'serdülő fiú'

Sz

szádorog tn i ↓ 'bizonytalanul, lassan megy'
szakmányban hsz † *szakmányban dolgozik* 'állandóan, gépiesen dolgozik'

szapuló fn † 'nagy fémüst, melyben a vássoneműt fahamuval forrázták'
szárnyaségér fn † 'denevér'
szárnyék fn † 'nádból, vesszöből, kukorica-szárból hajlékony vesszővel egybefogott fal, mely széltől, esőtől védte a nyáját'
szarv fn *szarvát gyúri* 'kazalnak> sarkát gyúri'
szatinóber fn † 'a sárga szín egy árnyalata'
százlyukú fű fn † 'gyógyfű'
szedelőzködik tn i 'készülődik'
szekér fn 'utazásra, szállításra használt parasztkocsi: egy szekérré öt búzakereszt fért fel'
szél fn Sz: *Azt se tudja, hány szilbe van* 'tanács-talan'; Szj: *Megtudjuk, hány szil a világ*
szemeszöktéből hsz *szemeszöktéből* 'egyenesen <megy vminek, vkinek>'
szénamurva fn † 'szénatörmelék'
Szent Heverdel nap fn † 'lusták napja'
szigony fn † 'rúdra erősített vaskampó, amivel a szénát, szalmát kihúzzák a kazalból'
szilke fn 'kisebb öblös cserépedény'
szín fn 'féleresztes, nyitott végű melléképület szekérnek'
szipákol tn i 1. 'pipázik'; 2. 'sűrűn szívja az orrát'
szodé mn 'nagyétkű'
szortyog tn i 'dugulástól a pipaszár sajátos hangot hallat'
szotyka fn † 'közönséges nő' /pejor/
szottyán tn i *kedve szottyán* 'kedve támad vmire'
szöszmötöl tn i 'lassan, ráérősen csinál vmit'
szöszmadzagsodró fn † 'kötélgyártáshoz használt eszköz'
szurmolog tn i † 'tesz-vesz'
szuszmog tn i 'lassan csinál vmit, piszmog'
szuszmókol † 1. szuszmog
szügyellő fn 'a hám része'
szütyő fn † 'vászonzacska szárzészta, bab, borsó tárolására'

T

takaros mn *takaros kereszték* 'szabályos, nagy gabonakeresztek'
talpal tn i 'fáradozik, megy vmi után'
tályog fn ↓ 'kelés, gennyes seb'

tályogyökér fn † 'gyógynövény, melynek szelétét áthúzták a tályogon'
tambura fn 'citera'
tángál ts i 'ütleget, fenyít'
tapicskol tn i '<gyerek> sárban, vízben jár-kál, topog'
tapló fn † 'tűzgyújtó eszköz'
tapogató fn † 'fenék nélküli vesszőkosár, kézi halászeszköz'
taposómalom fn † 1. 'szárazmalom'; 2. 'egyhangú munka'
taréj fn *a fokos taréj* 'a fokos fejének felső, ütésre is használt része'
tarisznya fn Szj: *odaváló vagyok, ahol a tarisznyát felakasztják* 'kóborol, vándorol'
tarisznyahitű l. bagóhitű
téblábol tn i † *téblábol* 'topog'; a. 'tehetetlenkedik'; b. 'látatlankodik'
téka fn ↓ 'falra akasztható kis szekrény'
tekereg tn i *tekerég* 'csavarog'
tengelyszög fn † *tengelyszög* 'kétszárnyú szeg a szekér tengelyvégén'
tengerifő fn *tengerifők* 'a tengeri mellék-hajtása'
tenor fn *egy tenoron van vkivel* 'egyformán gondolkodik, egy véleményen van vkivel'
tészni fn † *tészli* 'alátét a szekértengelyvégén'
tikog tn i '<baromfi> hőségtől eltikkadva kapkod a levegő után'
tiló fn 'kendertörő'
tompORIZÁL tn i ↓ '<tehen> nyugtalanul egyhelyben topog'
topánka fn † 'cipő'; a. † 'könnyű női cipő'
torka fn † *a kemence torka* 'a búbos kemence felfelé kibebbedő része és a fal közötti két ténynyi hely <a macskák kedvelt helye>'
Tornyai Tamás fn „Hős, de hogy milyen?”
tófa fn 'nyélnek való akácfa, nem gallyából való'
törődik tn i Szj: *Törődj a magad formájával!* 'csak a hasonló korúval <rangúval> törődj!
tózsér fn † 'marhakereskedő'
triór fn † *triel* 'kalászosok tisztítására használt eszköz'
tucska fn 'tengericsutka'
tukó fn † 'hosszú vászoning kislíúknak' ○

Ü

üszög fn 'a tengeri gomba okozta betegsége'

V

vacogfű fn † 'hideglelés ellen használt gyógyfű'

vacok fn † 'négy lábú, tákolt fekvőhely istállóba, kunyhóba'

vadszőr fn *elszedték a kisebbek vadszörét* 'elszedték a születéskori hosszú, vékony szőrszálakat'

vaktában hsz 'meggondolatlanul; a. 'ismeretek nélkül'

ványadt mn *ványadt* 'beteges'

vartyog tn i '◀béka> sajtósan brekeg' ○

vasalás fn 'vaselem vmely kézi munkaeszközön'

vaskó fn † 'eldobott kés, kanál a lábbeli tisztítására'

vasláb fn † 'a kemence szájához tett <állított> háromlábú lábastartó'

vászonceléd fn † 'asszony; fehérnép'

véka fn † 'fából készült mérőedény, kb. 25 kg gabona fért bele <Felvenni egy mázsa búzát a vékában állva – a férfiak virtuskodásának egyik formája volt.>

verdít tn i † *verdít* 1. 'ordít', 2. '◀a kotló hangjának megnevezésére>'

vetemedik tn i ↓ *vetemődik* 1. '◀ladik> partnak ütődik'; 2. '◀faajtó> meggömbül, deformálódik'

vetett ganéj fn 'tüzelésre használt, szalmával vagy törekkkel kevert, négyzet alakúra szaggatott száraz tehéntrágya'

vető fn 'a vetett ganéj formázásához használt fakeret'

vígály mn 'ritka, ritka kelésű <gabona>'

villahegyhordó rúd fn † *villahegyhordó rúd* 'két, kb. négy méter hosszú, egyik végén kihegyezett nyírfa rúd a rudas mozgatására'

viselős mn † 'állapotos, terhes'

viszált mn † *viszált fonalat* 'további munkához előkészített fonalat'

vonószek fn † 'faragószék <kádárok, kerégyártók munkájához>

Z

zabola fn 1. 'a lószerszám szájba helyezett vaseleme, a lovak fékezésére és irányítására használták'; 2. † 'szájpállás'

zángó mn 'túl magas <személy>'

zeke fn 'zakó, kiskabát'

zuboly fn 'a szövőszék két végén levő feszítőhenger'

zugattyú fn 'csontból vagy fából készített, bűgő hangot adó gyerekjáték'

zuppantyú fn 'heves zápor'

Zs

zsámoly fn † 1. 'tantermi dobogó'; 2. *sámli* 'kisszék, ülőke'

zsendice fn † *zsendice* 'forralástól összcement túrószerű étel'

zsírosbodon l. bodon

zsombék fn 'sekély vízben álló torzsok'

zsombolya fn † 'zöld kukoricából érlelt téli takarmány'

zsúp fn † 'tetőfedésre használt rozsszalma'

Zilahi Lajos

SUMMARY

Zilahi, Lajos

A situation report on the dialect word stock of Biharugra

Pál Szabó's daughter, Ágnes Bertalan has gleaned dialect words of Biharugra from his father's writings. The author now publishes that collection, comparing it to the material of the Concise Explanatory Dictionary of Hungarian, the New Hungarian Dialect Dictionary, and the Dialect Dictionary of Sárrét, indicating for each item whether the dictionaries listed include the given dialect word, and also what social importance the words involved have today.

„Egy virág nem tavasz”

Amikor a Nyr. idei második száma megjelenik, a kankalin – sok társával együtt – már javában virágzik, nyílásukkal köszöntik a megérkezett tavaszt. A Magyar értelmező kéziszótárban a **kankalin** kora tavasszal nyíló, sárga virágú, évelő erdei növény; *Primula* (642), illetve a **primula** jelentése 'a kankalinnal rokon, lilás vagy pirosas virágú, széles, szőrös levelű dísznövény' (1122). A TESz. szerint 1783-tól (Molnár J.: Könyvház 1) adathozható a *kankalin*. Valóban, az erdélyi polihisztornak, Benkő Józsefnek a Magyar Könyv-ház sorozatban napvilágot látott *Nomenclatura Botaniconjában* szerepel a *kankalin*, *kankalék*, *kása-virág*. De nem ez az első felbukkanása a magyar írásbeliségben, először Csapó József „Új füves és virágos magyar kert” című könyvében olvasható a *kankalin* (és a *kankalék* is) 1775-ben (148. *sárga kükörítés* alatt a kankalin számos társnevével együtt). Márton József 1801-ben, Győrben nyomtatott „Uj német rudimenta” című művében *kankalék*, Diószegi Sámuel 1813-ban megjelent Orvosi Fűvész Könyvében *kankalin*. A nyelvjáráásokban is elterjedt, így ÚMTSz.: *kankalíkfű*, *kankalinkó*, *kankalin* | MNöv. 187: *kacinka*, *kankalék*. Más növényt is jelölnek vele, egyes vidékeken a salamonpecsét 'Polygonatum' neve *kankalinfű* a népnyelvben. A növénynev a *kankalék* 'a kútostor vedret tartó horga' (a Szamosháton *hangaré*k, *hankaré*k *honkorék*, Mezőtúron *kankarik*, Komárom megyében *kankalék*, máshol *hankalin*, *kankalyin*, sőt *kankalin*), illetve a *kankó* 'kampó, horog' szavak segítségével alkotott metaforikus elnevezés. A névadás szemléleti háttere a kankalin szárán tőkocsányon növő, kampószerűen meghajolva csüngő, ernyővirágzatban bókoló virág.

A kankalin tudományos *Primula* nemzetsége neve a korai virágzásra utal. Latinból való nemzetközi szó. A *primula* először a XVII. században, Bauhinnál szerepel. A terminus a latin *primus* kicsinyített alakja: *elsőke* (tavasszal korán nyíló virág). Szintén nyílásának idejéről nevezték el a magyarban *József-napi virág* és *husitivirág* néven, valamint *szentgyörgyikének*, *szentgyörgyvirágnak* (R. 1775: Csapó, 1807: MFüvK.), illetve *tavaszkanak*, *tavaszfünek*, *tavaszi virágnak*. Régi fűvészeink ez utóbbi nevein említik. Ilyen Melius Herbariumában (1578) a *tavaszfü*, *tavasz hirdető fü*, *tavaszi első virág*, *tavaszt hozó fü* (a németben is *Osterblume*, *Aprilblume*, *Märzen*), Beythe Istvánnál (Clusius pannóniai flóraművének magyar nomenclatorában, 1583) „*kása virág*, *tavaszi első virág*; hoc est milii contriti flos, quod milii contrici, *kása*, ab ungaris appellati, colorem referat”. Azaz *kásavirág*, mert színe olyan, mint a köleskásáé. A Senczi Molnár-, a Pápai Páriz- és a Baróti Szabó-féle szótárak (1604, 1708 és 1792), a fűvészkönyvek sorában már Csapó (1775) is közli a *kásavirág* nevet. Erdélyben *barátkása* néven is ismerik.

De nevezik *csókaláb* (R. XVI. sz.: *czio*ka *lab* [Népünk és Nyelvünk. 1935], 1783: NclB., 1798: Veszelszki, 1807: MFüvK., 1843: Bugát, 1868: Ballagi, 1894: Pallas, 1902: Nyr. 31, 1925: MF.; N. MNy. 4: Hétfalu) néven is. Ilyen a névadási szemlélet háttere a *Primula báránylábvirág* hasonnevénél is. Erdélyben a kankalint nevezik *macskaláb* néven is (NyÍrK. 34). Diószegiék a *rózsás gerely* elnevezést javasolták a *csókaláb* metaforikus terminus helyett (MFüvK.), amelyben a *gerely* utótag nyilván a latinból „lágýtódott”. *Gólyamosó* a *Primula elatior* neve

(Kótyuk 84: *gójamosó*), amely Kárpátalján, Ráton (Csap és Ungvár vonalától délre) följegyzett népnyelvi elnevezés. Szintén az a *tehéncsecsfü* (NyÍrK. 34: *tehenccsics* 'Primula veris') metaforikus terminus. Az erdélyi nevet az motiválta, hogy a kankalin lecsüngő kis sárga virágai emlékeztetnek a tehén tőgyére. *Tyúkvadító* 'Primula vulgaris' a sárga kankalin – nyilván népi megfigyelésen alapuló – társneve *tikvadító* alakban Zalaszántón használatos. A Szigetközben a *tyúkvadítottó* (Kovács) a *Glechoma hederacea*: „a tikok megkergülnek tőlle”.

A kankalint szépsége miatt *mennyország kulcsa* néven is ismerték régen. Hildegard von Bingen, a rupertsbergi zárda főnöknője a XII. században a *Hymel-slossel* nevet adta a növénynek, ma a németben *Schlüsselblume* vagy *Himmelschlüssel*, azaz 'égi kulcs', minthogy kulcsosomó módjára lógó virágzata van. Nálunk ezért *Isten kulcsa*, *Szent Péter kulcsa* (így szerepel már Lippaynál 1664-ben, a Pisoni kertben és Csapónál 1775-ben). A németben *Peterschlüssel*, a Szigetközben ma is *péterke*, *szempéter kulcsa*, illetve *kulcsvirág*, *mennyország kulcsa*, *aranykulcsocska* néven is ismeretes. Virágának színéről *kásavirág*, *sárga kükörics* (R. 1775: Csapó, 1807: MFüvK.), alakjáról *kesztyűvirág* (R. uo.; N. *istenkesztyű*; „ez egy araszni fünek kesztyű-forma virágai vagynak”). Gyógyító hatásáról pedig *égikincs*, *gutaiütsfü*, illetve *köszvényfü*, a középkorban *Arthritica* (< görög *arthritikos* 'köszvény') a növény egyik elnevezése.

Metaforikus terminus a *báránylábvirág* (R. 1908: MNy. 4; N. ÚMTsz.: Csík-szentimre | NyÍrK. 34: Erdély). Néhány botanikai munkában és nyelvjárási szógyűjteményben szerepel a kankalin *báránvirág* neve (R. 1903: NövTanKözl. 22, 1911: Nsz.; N. Zelnik: a moldvai csángóknál, Pusztina | Szabó–Péntek: Firtosmartonos). Német megfelelője a *Lämmerblume* 'ua.' tükörszó. A *Primula veris* neve azért *báránvirág*, mivel éppen akkor virágzik, amikor a bárányok is kikerülnek a rétre. Erdélyben ma is igen elterjedt a kankalin *szentgyörgyvirág* elnevezése, elsősorban Kalotaszegen és a Mezőség nyugati felében általános, de Moldvában, a csángó Bogdánfalván is előfordul. Szintén gyakran bukkan fel a *sárgavirág* terminus Máramaros–Kőhát–Szilágyság, illetve Udvarhelyszék–Háromszék vidékén. Gyergyóban – nyílási idejéről – *kakukkvirág*, illetve néhol *gólyahír* a neve; de nevezik Erdélyben még *békavirág*, *marcivirág*, *barátvirág*, *barátkása*, *kakasvirág*, *cigányvirág*, *cigámpicsa*, *paptöke*, *tehéncsecs*, *sárkelep* és *macskaláb* néven is. A *szemzijemje* és a *szuznyán* szó a növény román eredetű nevei. A Szigetközben ismerik még *babakecső*, *uritász*, *uritászli* néven.

A kankalinok közel 500 fajának mintegy fele Kínában honos, ahol régóta termesztik; a *Primula sinensis* évszázadok óta ismert dísznövény. A *tündérkankalinnak* 'Primula malacoides' és a *bugás kankalinnak* 'P. obconica' korai virágzása miatt *pao-csun*, azaz 'tavaszhiérnök' a neve. Mindkét fajnak fehér, bordó, piros, bíbor, kékeslila színű fajtáit nemesítették ki. A legszebb kerti és cserepes primulák a kínai flórából származnak. A kertekben leggyakoribbak a tavaszi kankalinok fehér, sárga, piros, barna vagy feketés árnyalatú virágai. Európában a primulával a lakást díszítik. A kankalint gyógyszerként is használják a szívbetegek és azok, akik vesebántalmakról panaszkodnak.

Hazánkban a kankalinoknak öt faja él. A *lisztes kankalin* (R. 1807: MFüvK.) a kipusztulás közvetlen veszélyébe került, fokozottan védett faj. Ma már csak Le-

sencetomajon van termőhelye, de az egykori bauxitbányászat az egész környéken elapasztotta a forrásokat, mélyre süllyesztette a karszt-talaj vizet. Nevét a levél-fonák, a csészék és a virágkocsányok egészen sajátságos, zölds kénsárga árnyalatú ezüstös hímporáról kapta. Mint Diószegiék leírták, „levelei tsipkések, kopaszok, alól lisztesek”. Ezt a belőle kristályos alakban kiváló flavonoidok okozzák, s a mirigyszőrök választják ki.

Sokkal fontosabb kerti virág volt a nemzetség egy másik faja, a *füles kankalin*, a *Primula auricula*, amelyet a lovagkorban találtak *Auricula ursi*, azaz *medvefűl* néven ismertek. Ez a neve még ma is használatos ott, ahol kertbe ültetik a növényt. A magyarban régóta ismert terminus a *medvefűl* (R. 1577 k.: *Ars Medica*, 1664: Pisoni kert, 1783: NclB., 1843: Bugát), illetve a *medvefűl*kankalin (R. 1783: NclB., 1843: Bugát, 1845: Műsz., 1867: CzF., 1873: Ballagi, 1902: Nyr. 31). Az újabb növénynevszótárak nemi neve, a latin *Arctotis* a görög *arktos* 'medve' és az *ous*, genitív *otos* 'fűl' szavakból magyarázható. Metaforikus terminus: a növény durva, érdes, mint egy medvefűl. A *medvefűl* szó szerinti megfelelője a francia *oreille d'ours*, a németben a *Bärenohr*. Benkónél (1783) és Diószegiéknél (1807) *fűl-virág* hasonneve is szerepel, valamint az *órikel*. Ez utóbbi alighanem valamelyik német nyelvjárásból való, és a 'fűl' jelentésű német *Ohr* szóval függ össze. A *cifra kankalin* (R. 1807: MFűvK.; N. *gombostűvirág*), a legnagyobb növényritkaságok közé tartozik, a Bakony címernövényének tekinthető. A zirci Bakonyi Természettudományi Múzeum emblémájában e növény látható.

A kankalinfélék családjában (Primulaceae) a kankalinfajok – tixszem, lizinka és hegyékessége – a közép-európai flórából közismert növények. A *tixszem* igen korán felbukkan a magyar írásbeliségben: XVI. század második fele: *tjék szem* 'Anagallis mas. Gauchheyhl manne' (Fuchs: *Stirpium historia* [1545] magyar bejegyzései között), 1578: *Herbarium*, 1604: MA. A népnyelvben mindmáig sokfelé használatos etnobotanikai terminus, így például Nyárády: Marosvásárhely | MTsz. | MNy. 4: Réty | SzegFűz. 2: Túrkeve | Kótyuk: Kárpátalja, Rát | Herman: Pászt.: Pusztaszentmiklós. Földi János jól látta, hogy a név „a Görög és Deák Nyelv példája szerint” jött létre. Az *anagallis* valóban régi görög növénynev. Többek véleménye az volt, hogy gyógynövényt jelöl a név, és régebben tyúksz szem ellen alkalmazták (így pl. Natter-Nád Miksa, aki szerint „leveleit a tyúksz szem puhítására használták”). Mások véleménye szerint a névadás szemléleti alapja az volt, hogy e növény virágjának színe a tyúk szemének rajzához hasonlít. A németben a *tixszemnek* a *Hühnerauge* a megfelelője, amellyel 19 különféle növényt is jelölnek. *Tyúkharpás* neve igen régtől adatható, már a XVI. század második felében: 1578: *Herbarium*, 1595: FivK., 1783: NclB., 1798: Veszelszki, 1911: Nsz.; N. Molnár: Zemplén. A magyarban Meliusnál bukkan föl először. Valószínűleg a nála is szereplő német *Hünerbiss* 'ua.' tükörfordításával vezette be. A névadás szemléleti alapja az, hogy e növény levelei cakkos szélűek, mintha megcsípkedtek volna. A *tyúkvakító* (R. 1875: Nyr., 1911: Nsz.) ma tájnyelvi szó Hevesben, Nógrádban és a Kiskunságon. A vetések szélén gyakori nyári hérics sajátságos vörös színéről kapta nyelvjárási *tyúkvakító* nevét.

Az *Anagallis arvensis* korábban univerzális orvosságnak tartott növény volt, sőt mint titkos szert, „ebdüh” ellen is igen drágán árulták. Csapó József veszett

állatok marása ellen ajánlja: „a kit a dühös állat meg mart, annak sebjét e fű ki-nyomott levével vagy vizével kell mosni. A fű porát gyakran etessék vele”. *Pondrófű* (R. 1775: Csapó, 1925: Magyary–Kossa) társneve is arra utal, hogy orvoslásra használták. A Felvidéken a népi gyógyászat fontos gyógyfüve: „pondró esetén a *pondrófüvet* megcsavarni és a sebbe nyomkodni, vagy kenyérben, tésztafélében beadni, mire az állatból kipereg a pondró” (Ethn. 48).

A kankalinfélék családjának másik képviselője a *lizinka* 'mocsaras helyeken tenyésző, sárga virágú évelő növény; *Lysimachia*' (865). A Magyar Fűvész Könyvben 1807-ben és Diószegi Sámuel 1813-ban megjelent Orvosi Fűvész Könyvében már így szerepel. A latinból származó növénynevünk. A latin *Lysimachia* genusnév a görög hadvezér, Nagy Sándor testőre, *Lysimachos* nevét őrzi, aki Nagy Sándor halála után Trákia és Macedónia királya lett. Német neve *Gelbweiderich*, *Felberich*.

A növény társneve a *sárga tyúkbegy* (R. 1577: KolGl., 1578: Herbarium, 1783: NclB., 1793: Földi, 1807: MFűvK., 1835: Kassai, 1843: Bugát, 1873: Balagi, 1874: CzF., 1911: Nsz.; N. SzegSz.). Valószínűleg az a névadás szemléleti háttere, hogy e növény jó takarmánya a baromfinak, a csirkék, tyúkok szívesen csipegetik. A *fürtös lizinka* '*Lysimachia thyrsoiflora*' sárgás virágai levélhóalji fürtökben, tömött fejecskékben állnak. Ritka növény. Nádasokban, sás között él. A *pénzlevelű lizinka* '*Lysimachia nummularia*' (R. 1807: MFűvK.) társnevei az *angyalrúgtafű*, *ínnyújtófű*, *losnonka*, *nádrafű*. Pénzermére hasonlító kerekded leveleinek alakja a névadás szemléleti háttere. Rétek, árkok, vízpartok citromsárga virágú növénye. Régóta gyógynövény. Nevezik Erdélyben *fillérfűnek* is, a növényhez fűződő legenda rávilágít a névadás hátterére: „A fösvény elásott egy fillért, ahonnan egy katona kivette a pénzt, és továbbállt vele, a lyukat pedig betömte földdel. A fösvény a fillérfüvet találta azon a helyen.” A Pallas Lexikonban az *ínnyújtófűre* azt a névmagyarázatot olvassuk, hogy a *L. nummularia* „elszakított száz edénynyalábjá mint az ín kihúzódik”. Ugyanakkor sokkal valószínűbb és kézenfekvőbb a növény gyógyhatására gondolni az ilyen neveknél. Az ÚMTsz.-ben a *csikorgófűnél* szerepel is az javallat, hogy „inrándulásra nyers *íneresztő fűjj*, *íneresztő fűj* levelét kötni”, de a tájszótárban azt is olvashatjuk, hogy „máshol a *Lysimachia nummularia*, pénzlevelű lizinka, amelynek főzetét szintén inránduláskor használják”.

Juhmétel (R. 1808: *juh-métől* Kitaibel) társneve is van a *Lysimachia nummulariának*. Az összetett szó *-métel* utótagja (R. 1470 k.: „Item contra *metel* debent eis contere grana juniperii” [CasGl. 460], 1570: *metely* [KolGl.], 1604: *métel* [MA.]) délszláv jövevényszó nyelvünkben. Jelentése: 'juhok, szarvasmarhák betegsége, amelyet az állatok májában élősködő szívóféreg okoz', illetve 'fertőzés, ragály'. A *juhmétel* név magyarázatát Priszter Szaniszló növényleírásánál találjuk: „a birkák meghízának tőle, de ősszel a nyaki mirigyek megduzzadnak, szemük erei elhomályosulnak, epevezetékükben gömbölyű lerakódások keletkeznek, és elpusztulnak. Ha a mezőkön élnek, akkor megkönnyebbülnek és meggyógyulnak. Keresztelő Szt. János ünnepéig nem ártalmas ez a növény”. A németben is jelölnek így juhokra ártalmas növényt; vö. *Schafgift* 'Hydrocotyle vulg.', azaz 'juhméreg'. A kínaiak pedig az Azálea csoporthoz tartozó fajokat nevezik

jang-cse-csu, azaz 'juhkergítő' néven. Ha a juhok lelegetik, tántorognak, majd elhullanak tőle.

Ebbe a nemzetségbe tartozik a nedves, gyengén sós talajok jellemző faja, a *bagolyfű* (R. XVI. sz. második fele: NépNyelv. 193, 1872: FKézK., 1893: Pallas, 1925: MF., 1951: Soó; N. Herman:Pászt.: Hadház), amely latin mintára létrejött elnevezés. A tudományos *Glaux maritima* név már a Linné előtti időben használatos volt a botanikai szakirodalomban. A *Glaux* Arisztotelésznél 'bagoly' jelentésű. Az ókorban a rómaiaknál is használatos növénynev volt. A *maritima* fajnévnek 'tengeri, tenger melletti' jelentése van.

A kankalinfélék családjának tagja a *ciklámen* nemzetség is. J: dunántúli bükkerdőkben nyíló, illatos lila virágú gumós növény; *Cyclamen purpurascens*. | Ennek dísznövényként termesztett változata; *Cyclamen persicum* (175), *kunrépa* J: N. ciklámen (801). Hazánk nyugati részén, Sopron, Vas és Zala megyékben a bájos, illatos, halvány rózsaszín virágú ciklámen vadon él. A legtöbb ciklámenfaj tavasszal virít. Számos forrás arról tudósít, hogy a régiek hashajtónak használták csípős gumóját. Európában már a XVII. században művelésbe vonták. A XIX. század végén annyira elterjedt, és olyan nagy lendülettel kezdték nemesíteni, hogy mára az egyik legfontosabb cserepes növény; a virágban szegény téli időszakban sok lakásban nyílik.

Neve 1877-ből adatható először *cycláma* írásképben: „Pihenés után elmentünk *cyclámákat* szedni” (TESz.). Később *cyclamen*, a népnyelvben *ciklámen*, *ciklamént*, *sziklamént* (ÚMTsz.). Latinból elterjedt nemzetközi szó a *ciklámen*, megfelelői használatosak az angol, német, francia, olasz, orosz nyelvben, forrása a latin *cyclamen*, *cyclaminos*, *cyclaminum*. A magyarba a szakirodalmi latin szó, a *cyclamen* került. Dioszkuridésznel olvasható a görög *küklaminosz*, Pliniusnál *cyclaminum* a neve, tulajdonképpen 'köröcske' jelentésű (< gör. *kükkosz* = kör). Gömbölyű gyökértörzse alapján kapta ókori nevét. Lippay Jánosnál (Posoni kert) 1664-ben még *porcsfű* is, Diószegi *tüirt szírom* néven óhajtotta népszerűsíteni (ez a virág alakjára, illetve a szírmok különös összenövésére utal). Kifejező és találó magyar neve még hiányzik. Régebbi fűvészkönyveinkben a latin *cyclaminus* néven sorolták föl.

Valaha az Alföldön is elterjedt volt, erre vall *kunrépa* neve. (A számos könyvben olvasható *kanrépa* sajtóhiba, majd szolgálai másolások eredménye.) Valószínűleg a kunok úgy sütötték és fogyasztották gumóit, mint ahogy a szibériai népek most is eszik a „földi gesztenyét”. Nevezik *disznórépának*, illetve *disznókenyérnek* is. A *disznórépa* (R: 1577 k.: *džzno repa* [Ars Medica], majd 1583: Clusius, 1780: Phytologicon, 1807: MFűvK., 1833: Kassai, 1841: NövTan. 2, 1843: Bugát, 1862: CzF. csicsóka a., 1893: Pallas. N: Molnár: Erdély) elnevezés a *Cyclamen purpurascens* nagy gumójú gyökerére vonatkozik, amelyet a disznók kitúrnak. Ugyanígy a *disznókenyér* (R: 1588: *dizno kenyér* [FrankHasznK.], 1590: SzikszF., 1664: Posoni kert, 1708: MA., 1780: Phytologicon, 1797: Tseh, 1807: MFűvK., 1833: Kassai, 1843: Bugát, 1893: Pallas. N: MagyEml. 16: Duna mentén) is. Ehető növényről van szó, ezt bizonyítja a növény *földikenyér*, *kanrépa*, *kunrépa*, *kunalma* elnevezése is. (Más növény neve, de szintén etnikai preferenciával keletkezett a régi, Meliusnál szereplő [1578] *kunok paréja* 'Portulaca oleracea')

kifejezés.) A megfőzött gumókkal etették a sertéseket is. De a vaddisznók is előszeretettel túrják ki és eszik. A német *Schweinbrot* 'Cyclamen europaeum', *Saubrot* 'ua.' tükörszó: *Schwein*, illetve *Sau* 'disznó', *Brot* 'kenyér' jelentésű. Megvan az olaszban is; vö. *pan porcino* 'ua.'. Ez utóbbi nyilván összefügg a szintén 'Cyclamen' jelentésű *porcsfű* (R. 1585: *portsfw* 'ua.' [Calepinus]) szavunkkal.

Egyes helyeken az orvhalászok a halakat kábították a ciklámengyökér apró reszelékével. Erre utal a növény *halbódító* neve (R: 1845: *halrészegítő*, *halbódító* [Műsz.]). Ez egy – ma már – különös halászati módszerre utaló név. Mint Kováts Mihály (uo.) a növény alkalmazásáról írja: „az Ichthyromethya vízbe hányt fája a' halakat megrészegíti”. Akárcsak a *halméregcserje*, *halmaszlag* stb., ezek a növények szintén a halak kábítására és így könnyű kifogásukra szolgálnak. Az ökörfarkkóró is szinte napjainkig széles körben elterjedt halmérgező növény, lásd erről bővebben: Gunda Béla: *Ethnographia Carpathica*. Bp., 1966. Ilyen halbódító növénykivonat még: a *halbogyó* J: az Anamirta cocculus csonthéjas termése. Ebben a csonthéjas termésben pikrotoxin nevű mérgező anyag van, amelyet szintén élelemszerzésre, halbénításra alkalmaznak. Ugyanezzel a halászati módszerrel kapcsolatos a *halkábítófű* 'Euphorbia', N: uo.: *halkábító* (Szigetköz) 'mindenféle kutyatej neve'. (Az *euphorbia* ókori növénynev, a görög *euphorbion* már Dioszkuridész-nél tüskés, tejnedvet is tartalmazó növényt jelöl, a latinban Pliniusnál a 'farkastej' elnevezése.) Régebben a halászok megtették, hogy a nedvet a vízbe csepegtették. Mint egy öregember emlékezik a felszínre jött kábult halak kiemelésének módjára: „csakúgy cuppogtak a halak”. További hasonló alkalmazású növény például a *halászfű*, *halászkóró*, *halászlevél* (Martos) 'Plantago altissima'. Amint egy halászember a növényt ismerteti: „én esztet a halászfüvet szoktam mindig, aszt a halászkórót méktörnyi, kicsavarnyi, mert az a lékkeserűbb a vélágon” (MNy. 45). A következők ugyanígy: *halméregfű*, *halmaszlag*, *halméregcserje* 'Anamirta paniculata' (R. 1843: *halmaszlag* [Bugát], 1880: N. *halméregfű* Székelyföld, 1901: ua. 'havasi euphorbia'. N. Gyógysz. 375: *halméreglapi* [Gyergyó] 'Euphorbia amygdaloides' | MTSz.: *halméregfű*). Ezek a nevek olyan növényeket jelölnek, amelyet kövek között szeszűznek, vízbe dobják, s a hal elbódul tőle. Olasz megfelelői is vannak az elnevezésnek, vö. N. *esca da pesci*, *tasso dé pesci* 'ua.'. A németben meglévő *Fischgras*, *Fischkraut*, *Fischblatt*, azaz 'halfű, hallevél' sokféle vízinövényt jelöl, de néprajzi adatot a halak kábítására ezekkel kapcsolatban nem találtam.

Nevezik még a ciklámént alpesiibolya, földikenyér, havasiibolya, nyúlfülű-viola néven is.

HIVATKOZÁSOK

(A nem közismert rövidítések feloldása)

- FKézK. = Hazslinszky Frigyes: *Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve*. Pest, 1872.
- Gyógysz. = *Gyógyszerészet*. Bukarest, 1956. – I. h.: 1991. (35. évf.).
- Kitaibel = Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek Kitaibel Pál útinaplóiban*. OrvTörtKözl. 1984: 3/4.

- Kótyuk = Kótyuk István: *Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton*. Ungvár–Bp., 1993.
- MagyEml. = Molnár Nándor: *A magyar emlős háziállatok neveinek történetéből*. (In: Agrártörténeti Tanulmányok 3.) Gödöllő–Budapest, 1960.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
- MFűvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
- Molnár = Molnár Nándor: *A magyar gazdasági növénynevek történetéből*. Gödöllő–Bp., 1961.
- Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (In: Magyar Könyvház 1.) Pozsony, 1783.
- NövTan. = Barra I.: *Növénytan*. Pest, 1841.
- NövTanKözl. = *Növénytani Közlemények*. Bp., 1902–.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Bp., 1911.
- Nyárádi = Nyárádi E. Gyula: *Marosvásárhely és környékén élő tavaszi és nyárelei növények*. Marosvásárhely, 1914.
- Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon*. Buda, 1780.
- Tseh = Tseh Márton: *Lovakat orvosló – könyv*. Pest, 1797.
- Veszelszki = Veszelszki Antal: *A' növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.
- Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (CsopNyelvDolg. 36). Bp., 1987.

Rácz János

SUMMARY

Rácz János

A single flower does not make spring

The author investigates the various popular names of a species of flowers blooming early in the spring, covering in each case the cause and type of naming involved.

A morféma újradefiniálásának szükségessége

1. Van-e konszenzusos morfémadefiníció a nyelvtudományban? A „konszenzusosnak” vélt morfémadefiníciók elég nagy eltéréseket mutatnak. A meghatározások közti véleménykülönbségek több csoportba oszthatók.

1.1. A morfémának nincs megkülönböztető sajátsága. Velcsov Mártonné (1968: 87) jellemzése szerint a morfémák „mind alak, mind jelentés, illetőleg funkció tekintetében önálló, felismerhető, észlelhető egységet alkotnak”. Mindez a szavakra is érvényes. Önállóaknak a szavak nagy részétől eltérően csak a szabad morfémák tekinthetők.

1.2. A morféma elsősorban jelentést hordozó vagy pedig formális egység? A német, az angol, az orosz és a magyar nyelvészek nagyobbik részének felfogása szerint a morfémák egyértelműen jelentést hordozó egységek. (Harro Gross [1988: 45]: „Morpheme sind die kleinsten sprachlichen Einheiten mit bedeutungstragender Funktion”. ‘Morfémák a legkisebb, jelentéshordozó nyelvi egységek’; J. Richards, J. Platt, H. Weber [1985: 183]: „Morpheme is the smallest meaningful unit in a language”. ‘A morféma a nyelv legkisebb jelentéssel bíró egysége’). A strukturalista L. Bloomfield és követői a morfémák meghatározásából elhagyják a jelentést (S. Chalker, E. Weiner [1994: 248]: „The smallest unit in word formation and morphology” ‘A szó megformálásának legkisebb egysége a morfológiában’; R. R. K. Hartmann, F. C. Stork [1974: 145]: „Like phoneme and grapheme, a morpheme is a formal element [...] The realisation of a single morpheme is the smallest potentially meaningful unit in a language” ‘A fonémához és a grafémához hasonlóan a morféma formális elem, amelynek a realizálása egy nyelv legkisebb virtualisan jelentéssel bíró egysége’; И. Г. Милославский [1997: 294]: „Наименьшая формальная часть слова, имеющая значение” ‘A szó legkisebb jelentéssel bíró formai egysége’). Kenesei István kiemelten hangsúlyozza, hogy „a szó, szófaj, toldalék fogalmának megragadásában is a formai, nem pedig a tartalmi, jelentésbeli tulajdonságokat” fogja vizsgálni (2000: 76).

1.3. Minek a legkisebb egysége a morféma: a nyelvnek, a szónak vagy pedig a nyelvtannak? A németben a morféma általában a legkisebb jelentést hordozó **nyelvi** egység („kleinste bedeutungstragende Einheit der Sprache”); az oroszban többnyire a **szónak** a legkisebb jelentéssel bíró része (Шведова Н. Ю. и Лопатин В. В. [1989: 24]: „Слова делятся на минимальные значимые части – морфемы”. Васильева Н. В. и др. [1995: 62]: „Морфема – элементарная значимая единица языка, выделяемая в составе слова” ‘A morféma a szó szerkezetében elkülöníthető, elemi jelentéssel bíró nyelvi egység’), az angolban viszont többnyire a legkisebb jelentéssel bíró **nyelvtani** egység (D. Crystal [1993: 257]: „the minimal distinctive unit of grammar” ‘a nyelvtan legkisebb megkülönböztető egysége’). Ha a morféma szónak a része, akkor az olyan gyökérszók, amelyek nem ragozhatók, nem fokozhatók (pl. *ismét, de, hanem*), kirekesztődnek a morfémák közül, ha pedig nyelvtani egység, akkor létezése, annak a milyensége a nyelvléfrási irányzatok koncepciójától függ.

1.4. A legkisebb nyelvi egység és a legkisebb nyelvi jel viszonya. A MGr. (Laczkó 2000: 38) definíciója szerint a morféma „a legkisebb nyelvi jel”. (Vö: H. Pelz 1987: 105: „Morpheme sind die kleinsten sprachlichen Zeichen”.) Heidrun Pelz A. Martinetre (1960) hivatkozva hangsúlyozza, hogy a nyelvi jeleket az összes többi emberek és állatok által használt jelektől a **kettős** (elsődleges és másodlagos) **tagolás** („zweifache Gliedertheit, double articulation”) lehetsége kü-

lönbözött meg. Az elsődleges tagolás kétoldalú, nyelvi jeleknek is nevezhető nyelvi (langue) egységeket (morféma, szó stb.) különböztet meg, a másodlagos tagolás pedig – beszédegységeket (parole egységeket: hangokat, szótagokat, fonetikai szavakat, frázisokat). A nyelvtani leírás a kétoldalú elsődleges tagoláson nyugszik, mivel a nyelvi jeleknek van hangalakjuk (Ausdrucksseite) és tartalmuk (Inhaltsseite). A nyelvek természetes tagolásában azonban a hangalak egységei szerinti tagolás az elsődleges. A fonéma pedig jelentést megkülönböztető legkisebb nyelvi egység.

1.5. Teljes értékű nyelvi jel-e a morféma? Karl–Dieter Bunting [1978: 96] szerint igen. („Insofern in den Morphemen eine Phonemfolge [Sprachkörper] und ein Inhalt [Bedeutung] einander zugeordnet sind, sind Morpheme die kleinsten **Vollzeichen** des Zeichensystems Sprache”). Bohumil Palek (1989: 106) viszont úgy véli, hogy a morféma nem teljes értékű jel (znak neúplný), csak „jel-jelölt” (kandidata na znak), mivel használata nem önálló (znak nesamostatný). Walter Jung (1988: 17) is megjegyzi, hogy az egyes morfémák általában nem a közlés eszközei, hanem csak nyelvi megnyilatkozások tudományos megfigyelésének és vizsgálatának megállapításai („Sie vermögen allerdings in der Regel nicht einzeln und isoliert als Verständigungsmittel zu fungieren, sondern sind erst durch wissenschaftliche Beobachtung und Untersuchung sprachlicher Äußerungen ermittelte worden.”) Ulrich Engel (1992: 15) a **szavakat** tekinti a nyelv viszonylag önálló, saját jelentéssel rendelkező **legkisebb** egységeinek („Wörter sind kleinste relativ selbständige sprachliche Einheiten, und sie haben eine eigene Bedeutung.”)

1.6. Bonthatók-e a morfémák kisebb elemekre? Forgács Tamás (2001: 47) definíciója szerint nem bonthatók. Vö.: „**Morpheme** sind kleinste bedeutungstragende Einheiten der Sprache, die als phonologisch-semantische Basiselemente nicht mehr in kleinere Elemente zerlegt werden können” ‘A morfémák a nyelv legkisebb jelentéshordozó egységei, amelyek mint fonológiai-szemantikai egységek további kisebb elemekre nem bonthatók’. Ennek némileg ellentmond R. L. Trask (1993: 175) definíciója, amely szerint „The minimal grammatical unit; the smallest unit which plays any part in morphology and which cannot be further decomposed except in phonological or semantic terms” ‘A morféma minimális nyelvtani egység; az a legkisebb egység, amely bármilyen szerepet játszhat a morfológiában, és amely csak fonológiailag vagy szemantikailag bontható tovább’. Az ÉKSz. például a *-ság/-ség* morfémának 9 jelentését különíti el. Továbbá ugyanazt a jelentést több különböző morfémával is kifejezhetjük: *Győr-ben/Győr-öt-t*, egy morféma megjelenési formája (fonémaállománya) többféle lehet: *esz-ik – ev-e-tt – e-gy-él – e-ni*.

1.7. Monema = semantema + morféma. A Martinet (1960) és követői csak a grammatikai jelentésű szóelemeket nevezik morfémának. A lexikai jelentésű szóelemek elnevezése szemantéma. A morféma és a szemantéma összefoglaló neve: monéma. Lényegében ezt az irányzatot folytatja felemás módra Kiefer Ferenc az ÚMNY.–ban (1998: 189), amikor az alaktani kategóriákat nevezi **morfémáknak**, hozzátéve, hogy a „kategóriák megállapítása részben az elemzés függvénye” (190).

1.8. Egyáltalában, szükség van-e a morfémára? A több mint ezer oldalas Str.Morf.-ban a **morféma** szót több alkalommal használják, morfémadefiníciót, morfematika fejezetet azonban nem sikerült találnom. A Kenesei István által írt fejezet címe Szavak, szófajok, toldalékok (2000: 75–136). A magyar nyelv lexikális elemeinek osztályozása során a bloomfieldi formális elemzés alapján megkülönböztet **szavakat** (független szókat: *kutya, ház*; függőszókat: *csak, nem*) és **szó alatti elemeket** (félszókat: *-szerű, -féle, gyógy-, tév-*; valamint toldalékokat, amelyek lehetnek *képzők* és *inflexiós* toldalékok). Kiefer Ferenc a **kettéosztott morfológia** jellemzése során (a szóalkotás helye a szótár, a ragozása a szintaxis vagy a szintaxisra épülő morfológiai/fonológiai komponens) megállapítja, hogy: „A képzők szótári ábrázolásával számoló elméletekben, amelyekben a képző nem önálló lexikai egység, a morféma fogalmára nincs szükség” (2000: 34–5). Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy az ÉKSz.-ban a képzők és a ragok is szótározva vannak, a hétköznapi ÉrtSz.-ban viszont egyik sincs. Ennek ellenére ritka kivételektől eltekintve (*Az izmusok története a festészetben*) a magyarban sem a képzők, sem a ragok nem önálló lexikai egységek, mivel kö-

tött morfémák. Ulrich Engel kétkötetes 888 oldalas német nyelvtanában a **morféma** szó egyszer sem fordul elő, de vannak képzők, ragok, prefixek. Ez olyan helyzet, mintha a zoológiában csak különböző állatnevek lennének, és hiányozna az **állat** szó.

2. A morféma újbóli újradefiniálása. A 'morféma' szó használatát 1881-ben Jan Baudouin de Courtenay (1845–1929), az akkor Kazanyban oktató lengyel nyelvész javasolta. Azóta a morfémadefinióit többször módosították, újrafoglalmazták. A tudományos klasszifikáció legújabb wittgensteini (és protípus) elve szerint (vö. Pete 2003) a fogalmak definiálása a centrum ↔ periféria (prototípus) elve alapján történik, vagyis a perifériális jelenségekre nem kötelező figyelemmel lennünk. A morfémadefinió módosítására vonatkozó javaslatom a következő: **A morfémák szavak és szóalakok szerkezetének valamilyen jelentéssel vagy funkcióval bíró, legkisebb aszimmetrikus formai egységei.** A definíciót kiegészítő magyarázataim a következők.

2.1. A morfémák szavak és szóalakok szerkezeti egységei. A meghatározásnak ez a része a morfémákat egyértelműen a szavakhoz köti, lehetővé teszi valamennyi szegmentális és szupraszegmentális (pl. szuperfix) számbavételét, a szavak egymorfémás szerkezetűek is lehetnek. A morfémának szavakhoz kötött meghatározása összhangban van a nyelv **szintek** szerint történő hierarchikus elrendezési leírásával is.

2.2. A tartalmi és formai oldal viszonyában a formai oldal elsőbbségének a hangsúlyozása. Az eddigi meghatározások hol a szemantikai, hol pedig a formális elemek meglétének a szükségességéből indultak ki. Ez a definíció a morfémát elsősorban **formai szerkezeti egységként** fogja fel, amely eleve kizárja azt a lehetőséget, hogy az oroszban például a *чмон-ом* szóalak *-ом* ragját három morfémaként értékeljük, amely nemet és esetet fejez ki, de azt is, hogy például az angolban a főnevek többes számát kifejező különböző, egymással semmiféle formai kapcsolatban nem lévő morfémákat egy morféma allomorfiájainak tekintjük (vö.: *dog-s, ox-en, child-r-en, cherub-im, formula-e, criteri-on* → *criteri-a, radi-us* → *radi-i, man* → *men, mouse* → *mice* stb.)

2.3. A tartalmi oldal értelmezésének kiszélesítése. A morfémával kapcsolatban az eddigi 'legkisebb/minimális jelentéssel bíró' kitélt többnyire a saussure-i konceptuális jelentéssel és különböző grammatikai kategóriák jelentésével hozták összefüggésbe, vagy csak az utóbbiakra korlátozták. G. N. Lech (1974) a nem grammatikai jelentéseknek 7 típusát különbözteti meg: konceptuális (logikai, kognitív, denotatív), konnotatív, stilisztikai, emocionális, összekapcsolódásos / transzponált, reflexiós (pl. az *iskola* szó különböző jelentései egymásból következnek), kollokációs / szókapcsolatokat felidéző (pl. *a hó fehér, a méh zümmög, a dongó döngöcsél*) és tematikus jelentéseket. O. Sz. Ahmanov (1966, 1969) szótára pedig 40 körüli jelentéstípust nevez meg, a funkciónak pedig mintegy 25 típusát sorolja fel. Ezeknek az elnevezéseknek az egy része azonban fedi vagy keresztezi egymást. Ugyanazt a jelenséget többször jelentésnek és funkciónak is nevezi. Számunkra azonban a lényeg az, hogy a morféma tartalmi oldalát **bármelyik** típusú jelentés vagy **funkció** is alkothatja.

2.4. A morfémák a forma és a tartalom aszimmetrikus egységei. A nyelvészek már régebben elismerték, hogy a nyelvi jelek formája és tartalma közötti megfelelés aránya távolról sem 1 : 1 (vö. pl. Walter Jung [1988: 19]: „Zwischen der Form und der Bedeutung sprachlicher Zeichen besteht keine 1:1-Entsprechung”). Ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy a morfémák általános sajátságai közül mindig akadnak perifériális kivételek is. A morfémák ismérvei a következők.

2.4.1. Ismételhetőek, de egyedi (unikális) morfémák előfordulása is lehetséges. A morfémák több szóban vagy szóalakban fordulnak elő. Antal László (1964: 96–7) elemzése szerint egy morfémának eleget kell tennie a **felsőhatár törvénynek** (egymástól függetlenül más szavakban is előfordulnak) és az **alsóhatár törvénynek** is (más szegmentumok mellett is előfordulnak, ismét mások mellett nem). Az *édesség* szóban például két morféma van. Az *édes* morféma a *-ség* morfémától függetlenül több mint tíz szóban fordul elő (*édesen, édesít, édesget, édesedik* a szülő, *édeses* íze van, *édesded* álomba merül, *édeske, édeskevés, édesszájú, édestestvér, édesapa, édesanya, édesvíz, édes-nemes* paprika; a *-ság/-ség* morféma *-ség* variánsa pedig az *édes* morfémától

függetlenül 484 szóban fordul elő, a *-ság* variánsa viszont 505 szóban ismétlődik más szegmentumok mellett (vö. Papp Ferenc 1969, 1994). Az egyedi (unikális) morfémák csak egyetlen szóban fordulnak elő. Például *hent-es*, *kort-es*, *kura-fi* (< kurvafi), *fábatka*, *dugába dől*; ném. *Himbeere* 'málna', *Brombeere* 'földi szeder'; ang. *bilberry* 'fekete áfonya'; orosz *nonaдья* 'papné'. Kenesei István (2000: 84) úgy véli, hogy az úgynevezett **ikerszavas összetételek** ismétlő és/vagy rímelő tagjait (pl. *ingó-bingó*, *ici-pici*, *gizgaz*, *gyimgyom*, *girbegörbe*) még morfémáknak sem tekinthetjük, mivel nemcsak önálló szónak megfelelő használatuk nincs, de valójában jelentésük sem. Ezzel kapcsolatos megjegyzéseim: 1) A *bingó*, *ici*, *giz*, *gyim*, *girbe* stb. hangalakváltozatok valóban nem morfémák, hanem az *ingó*, *pici*, *gaz*, *gyom*, *görbe* morfémák morfjai. 2) Az önálló szónak megfelelő használat nem kritériuma a morfémáknak, még kevésbé az a morfjaiknak (még a szavak nagy része is az autosemantikus főnevek kivételével csak relatíve önálló, vö. valenciaelmélet). 3) A *bingó*, *ici*, *giz* stb. nem jelentés vagy funkció nélküli egyedi morfémaváltozatok. Az én nyelvérzékelem szerint az *ingó tutaj* például nem ugyanaz, mint a kellemes érzetet keltő *ingó-bingó tutaj*. Vö.: **Ingó-bingó rózsabokor vállamon, Hozott isten, édes-kedves angyalom!** (Arany). Az *InterPici* sem lehet **Interlci-pici*, mivel nem parányi távolságon közlekednek ezek a vonatok, hanem többnyire két nagy város (pl. Szeged és Békéscsaba között; Budapestről nem indul InterPici). Ha az *ici* nem morf, akkor mihez tesszük a kicsinyítő képzőt az *icike-picike*, *icurka-picurka* variánsokban. A *Felveri a kertet a gaz / a giz-gaz* variánsok között is van némi különbség: az ikerszó kisebb-nagyobb *gyimgyomot* jelöl, nem ikerszó esetén szó lehet például csak parlagfűről is. A szablya *görbe kard*, a *girbe-görbe kard* több kisebb-nagyobb szabálytalan görbülettel rendelkező, nem használható kard. Itt emlékeztetem az olvasókat E. Sapir kísérletére, aki kérte hallgatóit, hogy találják ki, hogy a *mil*, *mal*, *malume*, *takete* értelem nélküli hangalakok közül melyikük jelöl nagy, kicsi, éles és kerek tárgyat. A válasz egyértelmű volt. A magyarban magas hangrendű szavak néha kisebb tárgyakat, tulajdonságokat, gyengébb intenzitású cselekvéseket, érzelmeket, tér- és időbeli távolságokat jelölnek, mint a nekik megfelelő mély hangrendű szavak. Vö.: *köröm* – *karom*, *sistereg* – *sustorog*, *libeg* – *lobog*, *itt* – *ott*, *akkor* – *akkor*, *dirmeg-dörmög*, *ízeg-mozog* (Pete 2001: 209). Általában arról szoktunk beszélni, hogy a fonémáknak csak jelentésmegkülönböztető szerepük van. A. P. Zsuravljov (1974) könyvet is írt a fonetikai jelentésről, amely jellegében lényegesen eltér a lexikai jelentés típusaitól.

2.4.2. A morfémák jelentéshordozók, de lehetségesek csak valamilyen funkcióval rendelkező morfémák is. Felfogásunk szerint a morfémák kijelölésének fő kritériuma **formai** szegmentálhatóságuk. Ebből következik például, hogy a német és az angol személytelen mondatok képzésére szolgáló Platzhalter funkciójú egymorfémás szerkezetű szavakat, az összetett szavak gyökerei, tövei közötti **interfixeket**, a szótó és a toldalékok közti **unifixeket** (kötőhangzókat) a jövőben morfémaként szegmentálhatnánk. Vö.: *Es regnet. It's raining. Izé, hogy is hívják a barát-o-d-a-t? galvan-o-plasztika.*

2.4.3. A morfémák minimális szemantikai egységek, de több jelentésű morfémák is vannak. A morfémák polisziemiájának két típusa van: 1) Egy morfémának egy szóalakban van több jelentése, például a *lát-lak* igealakban a *-lak* morféma kifejezi az ágens személyét és számát, valamint a tárgy személyét és számát, a *pad-o-m* szóalakban az *-m* morféma jelöli a birtokviszonyt, a birtokos személyét és számát. 2) Egy morfémának különböző szavakban lehetnek eltérő jelentései, például az ÉKSz. szerint az *át-* igekötőnek 7 jelentése van (*átküld*, *átszúr*, *átázik*, *átnyalából*, *átolvas*, *átszervez*, *átalussza* az éjszakát), a *-ság /-ség* képzőnek pedig 9 (*segítség*, *nyereség*, *szépség*, *betegség*, *magyarság*, *édesség*, *síkság*, *uraság*, *rendőrség*).

2.4.4. Homonim morfémák is előfordulnak: könyv-e-m – alsz-o-m – mögött-e-m.

2.4.5. A szinonímia lehetősége: Győrben ↔ Győrött, Péter könyve ↔ Péternek a könyve.

2.4.6. A morfémák oszthatatlan, folyamatos, megszakíthatatlan egységek, ami azonban nem zár ki különböző diszkrét, szakadásos lehetőségeket. A morfémák egységét ugyanis szemantikai oszottság esetén formai egységük biztosítja, formai oszottság megjelenésekor szemanti-

kai egységük továbbélése, formai azonosság esetén pedig jelentős szemantikai különbözőségük. Így például a *lábnyom*, *lábszár*, *kézfej* szavak birtokos személyragozáskor szétválhatnak: *A kezem fején pattanás van*; *A lába nyomába se léphetsz*; *A lábam nyomát is megcsókolhatod* – *Vaskos lábnyomától messze reng a parlag* (Arany); *Megfogta a lábam szárát / a lábszáramat*. A morfémák összevonódhatnak (*nem tudom* → *nem tom*, német: *in dem* → *im*), megrövidülhetnek (*Balaton* → *Balcsi*, *fagyalt* → *fagy*), bővíülhetnek (*ló* – *lovat*).

2.4.7. Aszimmetria a morfémák használatában. A szó szerkezetében a morfémák használatuk szerint lehetnek szabadok és kötöttek, nem helyváltoztatóak és helyváltoztatóak.

a) Szabad és kötött morfémák (freie und gebundene Morpheme, free and bound morphemes, свободные и связанные морфемы). A gyökérmorfémák általában önálló használatot is megengedő szabad morfémák, a toldalékok használata pedig egy-két kivételtől eltekintve (*az ultrák terrorselekményei*) kötött, vagyis gyökérmorfémák nélkül nem fordulnak elő. A nyelvek egy részében azonban a gyökérmorfémák között is vannak kötöttek, ami azt jelenti, hogy nincs toldalék nélküli önálló használatuk. Például: *ingó-bingó*, *fabatka*, *gyógyszer*, *gyógyul*, *feszül*, *feszés*, *háborog*, *háborgat*, *pattog*, *pattan* stb. A Str.Morf.-ban (2000: 91–3) Kenesei István az ilyen szógyökereket **passzív**, **fiktív** vagy **fantomtövek**nek nevezi. Külön érdekessége az általa követett bloomfieldi formális elemzésnek, hogy „tőnek azokat a felszókat vagy felszópróbát teljesíteni nem képes kötött formákat nevezi, amelyek maguk nem toldalékok, és/de hozzájuk képzők, azaz toldalékok csatlakoz(hat)nak” (92). Számomra érthetetlen a nyelvtudományban már elég régen meghonosodott „szabad és kötött szógyökerek” terminusok mellőzése (vö. Heidrun Pelz 1975: 16). A „passzív, fiktív, fantomtövek” elnevezések értelmetlenek, mivel ezek a „tövek” a szabad tövekhez hasonlóan aktívan részt vesznek más szavak képzésében, az így keletkezett szavakból gyakran újabb szavak képezhetők, hozzájuk egy másik gyökérmorféma is csatlakozhat. Az így keletkezett rokon szavak ugyanúgy egy szócsalád közös szemantikai magját alkotják, mint a szabad tövek. Vö.:

mész	–	–	–
mesz-es	fesz -es	tév -ed	gyógy -ít
mesz-es-en	fesz-es-en	tév-ed-és	gyógy-ít-hat-ó
mesz-es-ed-ik	fesz-es-ség	tév-es	gyógy-ít-ás
mesz-el	fesz-ül	tév-es-en	gyógy-ít-ó
mesz-el-és	fesz-ül-et	tév-ely-eg	gyógy-ul
mesz-el-ő	fesz-ít	tév-eteg	gyógy-ul-ás
ki-mesz-el	meg-fesz-ül	tév-eszt	meg-gyógy-ul
el-mesz-es-ed-ik	meg-fesz-ít	el-téved	ki-gyógy-ít
mész-kő	meg-fesz-ít-és	tév-eszme	gyógy-forrás
mész-éget-ő	fesz-táv (olság)	össze-téveszt	gyógy-fű

A „tő” terminusnak kötött szógyökökre (radixoidokra) való korlátozása felesleges bonyoldalmakat okoz a morfémaelemzésben. A Kenesei-féle *független szó – függősző – felszó – toldalék* osztályozási séma alapján számomra nehéz feladat például a *ki-jár-at* szó morfémaelemzése. A *jár* független szó (*Gyalog jártam az egyetemre*), a *kijárat* is az. De, hogy mi benne a *jár* gyökér, erre nem tér ki Kenesei elmélete, amely a „felszó” terminust is egyénien értelmezi. A nyelvtudományban ezt a „félsegédigék” jelentésében szokás használni. Vö.: **semi-auxiliary verb**, **полуспомогательный глагол**. A toldalékok aszimmetriájához tartozik az is, hogy vannak úgynevezett **féltoldalékok** is, amelyek hangalakja lehet morféma és szó is. Az oroszban több prefixnek előljárók felelnek meg, a magyar igei prefixeknek pedig határozószók.

b) Helyüket felcserélhető gyökérmorfémák az összetett szavakban. A magyar összetett szavakban néha a gyökérmorfémák felcserélhetők, és ez a felcserélés megváltoztatja a szó értelmét. Ilyen esetekben a gyökérmorféma használata szerint **transzfix**: *szemüveg* – *üvegszem*, *világhír* –

hírvilág, körtánc – tánckör, hasábfá – fahasáb, díszkapu – kapudísz, munkabér – bérmunka, gyökérszó – szógyökér, keresztfa – fakereszt, pecsenyekacsa – kacsapecsenye, mesterszakács – szakácmester, ifjúmunkás – munkásifjú, cukorrépa – répacukor, cukornád – nádcukor stb.

c) Elválható igei prefixek és összetett igék összetevői. É. Kiss Katalin (1992: 118) hangsúlyozza, hogy „egy összetett vagy képzett szó elemei nem válhatnak el egymástól”. Ez általában valóban így van. Közismertek azonban a német elváló és nem elváló prefixek. Bizonyos prefixek elválása elvéve az angolban is előfordulhat: *Did you say disinterested or uninterested?* – *Dis* (S. Chalker, E. Weiner 1994: 241). A magyarban az **összetett igék** (*mennydörög, ellentmond, jótáll, egyetért, létrehoz, létrejön, végigül, végigáll, végignéz, végigharcol* stb.) **első** tagjai és az **igék** (csak az igék!) **prefixei** szintén elválhatnak. Az ilyen morféimákat a használatuk szerinti osztályozásban **ambifixeknek** nevezik. Vö.: *Sokáig tárgyaltak, míg létrehozták az egyezményt – Hosszas tárgyalások után 'létrehozták / hozták 'létre az egyezményt; Létrejött a megállapodás – Nehezen jött létre a megállapodás; Megállapodtak – Nem állapodtak meg.* É. Kiss felteszi a kérdést: „... ha semmi különbség nem volna például a *kivesz* és a *kivételez* igék szerkezete között, hogyan magyaráznánk meg eltérő mondattani viselkedésüket? Vö.: *Ki vett ki valamit? / Ki kivételezett vkivel?*” (i. m. 118). De azt is kérdezhetnénk, hogy a *végigül* stb. összetett igék összetevői miért válnak el, a *vendégszerepel* összetett ige összetevői pedig nem? A magyarázat roppant egyszerű. A *kivételez* ige a *kivétel* főnévből származik, a főnevek prefixei pedig nem válnak el. A *vendégszerepel* ige szintén főnévből keletkezett **elvonás** útján: *vendégszereplés* → *vendégszerepel*: *Nálunk nem vendégszerepeltek.* Minya Károly (1997: 283–9) számos ilyen igét sorol fel: *kárpótlás* → *kárpótol, hangszigetel, hőszigetel, végrendelkezik, szakdolgozik, végkielégít, távirányít, szakfeliügyel, bérelszámol* stb. Ezek összetevői nem válnak el.

3. Epidigmatika → **szintagmatika** → **paradigmatika**. A morféimák e **hármás dimenziós** vizsgálata kialakulásának kezdeti C.F. Hockett fél évszázaddal ezelőtti (1954) IP nyelvtanára (item-and-process-grammar, Element- und Prozessgrammatik, модель „единица и процесс”) nyúlnak vissza. Sematikusan ezt így ábrázolhatjuk:

epidigmatika: ↑ ↓
szintagmatika: → →
paradigmatika: ↓ ↓

3.1. Epidigmatika. (Vö.: *Prometheus* 'előre, a jövőbe tekintő' és fivére *Epimetheus* 'viszsa, a múltra figyelő', *prológus, prolongál – epilógus, epigon, epikus*). A XX. század második felében az elején a nyelvtudományban egyre jobban terjedt a felszíni és mélyszerkezetek megkülönböztetése. Némiképp erre emlékeztetnek a morfémaelemzés alapját képező, háttérben meghúzódó epidigmatikai **absztrakt morféimák** és azok konceptuális, szemantikai, pragmatikai és grammatikai **jelentései**, amelyek szófajokhoz, azok morfológiai kategóriáihoz kapcsolódnak. Elrendezésüket a nyelvi rendszer szintek szerinti **hierarchikus** szerkezeti felépítése biztosítja. A morféimák esetében ez azt jelenti, hogy azok alsóbb szintű fonémákból állnak és felsőbb szintű szavak és szóalakok képzésének az eszközei. Ezenkívül a morféimák egyes típusai között is van egy hierarchikus viszony. A legfontosabbak a **szófajsemleges** gyökérmorfémák, mert a szófaj minden szavának van gyökere, valamint ugyanaz a gyökérmorféma több szófajban is előfordul, továbbá a toldalékok típusait elsősorban a szógyökérhez viszonyított pozicionális helyük szerint határozzuk meg. Vö.: *harag – harag-os – haragos-an – harag-sz-ik, fehér – fehér-en – fehér-ség – fehér-lik, két – kett-ő – kett-es – kettő-ség – meg-kettő-z.* A nyelvtani leírás számára viszont a **toldalékok**, közülük is a grammatikai jelentésük a fontosabbak. A toldalékok között a **prefixek** szintén szófajsemlegesek (*ki-megy – ki-menő – ki-menés*). A **képzők** szófajspecifikusak: a *-ság/-ség* például főneveket, az *-i* mellékneveket képez. A **jelek** valamilyen morfológiai kategóriai alapú szóalakot hoznak létre, s ezek a képzett szóalakok névszóragozásakor vagy a személyragos igeragozásban minden alakban megmaradnak.

A magyarban a következő jelek (formaképzők) vannak: fokjel, a többes szám jele, a birtoktöbbsítő jel, a felszólító mód jele, a feltételes mód jele, a múlt idő jele, a főnévi igenév jele [!], a melléknévi igenevek jelei [!], a határozói igenevek jelei [!]. (Az igeneveket igealakoknak tekintem [!].) A **ragok a személyragozási** paradigmámasorokban személyenként, a **viszonyragozási** paradigmámasorokban pedig esetenként változnak. Az epidigmatikai morfémajelentés és az azt kifejező hangalak(ok) egy elvont, lényegében csak jelentés(ek)hez kötődő **absztrakt morfémában** testesül(nek) meg. Az epidigmatikai **számkategória** egyes és többes számra (esetleg duálisra) oszlik, amelyhez nyelvektől, felfogásoktól függően egy vagy több morféma hangalakja társul.

3.2. Szintagmatika. A nyelvi jelek szintagmatikai viszonyfűkjai vízszintesek, lineáris és **viszonyok** (*and-relations*), amelyek egyrészt a nyelvi egységek (többek között a realizált morfémák) kapcsolódási lehetőségeit és típusait, másrészt pedig a nyelvi egységeknek (így a szavaknak is) kisebb elemekre történő bontási lehetőségeit vizsgálja. Egy kategórián belül annyi **viszonysík** van, ahány speciális jelentésre tagolódik egy kategória. A számkategórián belül például két viszonsík van: az egyes és a többes számé. Az óslávban kettes szám (duális) is volt. A magyarban külön foglalkozhatunk a páros testrészek és ruhadarabok számát kifejező jelölési módokkal: *félkezű – kezzet mos – mossa kezzeit*. Az angol nyelvtanok felfogása szerint a számkategória többes számú morfémájának realizálására szintagmatikai síkon két morféma szükséges: egy tömorféma és egy többes számú jelentésű morféma szabályos vagy rendhagyó **morfjai**: *cat-s, child-ren, ox-en, formula-e, criteri-a* stb. Ez a felfogás a jelentés és a hangalak 1 : 1 arányú mesterséges megfeleltetésén alapszik. Bohumil Palek (1989: 110) ismerteti a *foot – feet* 'láb – lábak' típusú alakok megfeleltetésének különböző módjait: 1) Mindkét alak két morfémából áll: az egyik morféma *f – t*, amelyek közé egyes számban [u:] infix, a többes számban pedig [i:] infix ékelődik. 2) A [fu:t] és a [fi:t] egy morfémának két allomorfa, amelyhez a többes számban egy 0 morféma járul. 3) A többes számú alak szupletív formája az egyes számúnak, amelyben a lexikai és grammatikai jelentés kumulálódik. Egyik felfogáshoz sem tudok csatlakozni. A latin *vinco, vici, victum* 'győz' példa azt mutatja, hogy az infixe beékelődnek egy töbe, nem pedig felcserélik egymást. Szupletív képzés esetén különböző gyökérmorfémákkal van dolgunk: *sok – több, gut – besser, good – better, a foot – feet, goose – geese, man – men* esetében viszont egy morfémában végbemenő hangzótváltozás (belső alternáció) képez új szóalakot. Az epidigmatikai morfémák szintagmatikai síkon történő realizálódása ugyanis történhet egyalakú morfémákban, egy morféma különböző allomorfaiban, különböző szinonim jelentésű morfémákban, egy morféma alternációs alakváltozataiban. Ezeket a morfémarealizálódási lehetőségeket részletesen leírja Károly Sándor a MMNYR.-ben (1961: 295–331) és ugyanitt Ruzsiczky Éva (333–420), valamint Velcsov Mártonné a Mai magyar nyelv című egyetemi tanácskötetben (1968: 89–113).

3.3. A paradigmatika a szintagmatikus viszonsíkok közötti asszociációs kapcsolatokat jelöli, amelyeket **vagy-viszonyoknak** (*or-relationship*) is neveznek. Paradigmatikus asszociációk mindegyik nyelvi szint egységei között lehetségesek. **Szóképzési paradigmát** például egy alapszóból azonos képzési fokot alkotott különböző szófajokhoz tartozható szavak összessége hoz létre: *asztal → asztal-ka, asztal-í, asztalos*. A **morfológiai paradigmákat** viszont szófajok szerint osztályozzák. Kétféle csoportosításuk lehetséges. 1) A paradigmába beletartozik egy szófaj **alak-tani kategóriáinak minden szóalakja**. Ez elsősorban a morfológiai szóalakokban nem bővelkedő nyelvekben szokásos gyakorlat. Az angolban például a *see, sees, seeing, saw seen* igei alakok némelyik szerzőnél egy paradigmát alkotnak. 2) A morfológiai szóalakokban bővelkedő nyelvekben a morfológiai paradigmákat **jelentésük és képzési sajátásaik** szerint osztályozzák. Úgy gondolom, hogy a magyarban a szóalakokat elsősorban képzési sajátásaik szerint célszerű számba vennünk. A magyar nyelvtani hagyomány szerint vannak **jelekkel és ragokkal** képzett alak-tani kategóriáink (szóalakjaink). A periférikus képzési módokkal itt most nem foglalkozom.

Kenesei István (2000: 129) hangsúlyozza, hogy „számos konkrét esetben jelentős nehézségbe ütközünk, amikor azt akarjuk megállapítani [...], hogy képzőről vagy jelről, illetve ragról

van-e szó”. Továbbá: „Természetesen a külföldi szerzők a jelet és a ragot nem vizsgálják külön, hanem inflexió néven említik azokat a toldalékokat, melyeket a magyar szakirodalom főleg elhelyezkedésük alapján két további csoportra oszt”. Kenesei „kórképe” a problémákról alapjában véve helytálló, de kisebb-nagyobb pontosításokat, kiegészítéseket igényel.

Először: nem szerencsés a toldalékok elhelyezkedésük szerinti tipizálását egyesíteni azok funkciójával és jelentésével. Másodszor, a „külföldi szerzők” nem egyenlők az angol s esetleg egyes német szerzőkkel. (Az angolban igazándiból nincs is a magyar ragozásnak megfelelő toldalékolási rendszer). Az oroszban például már az iskolában régóta megkülönböztetnek **szóképző** és **formaképző szuffixumokat**, valamint **flexiókat**. A magyar jelek és az orosz formaképző szuffixumok kb. 90%-ban teljesen megegyeznek.) Harmadszor, elsomorítanak „félígazságoknak” általános érvényűre történő emelései. Ilyenekkel sajnos Keneseinél is találkozunk. „Az inflexió nem változtatja meg a szintaktikai környezetet” (i. m. 129). Az igék jeleinek esetében ez valóban mindig így van, a személyragokra azonban ez csak félig-meddig vonatkozik. Vö.: *Szeretek/szerettem egy asszonyt.* – **Szeretem egy asszonyt. Téged szerettek.* – *Szerettek: te asszony!* A főnevek többes-szám-jelei és birtokos személyragjai szintén nem változtatják meg a szintaktikai környezetet, az **esetragok** viszont igen. „A tipikus képző új szót hoz létre, megváltoztatja a szintaktikai környezetet, szófajváltást okoz”. E felfogás szerint az *ügy* főnévből képzett *ügy-ész*, a belőle képzett *ügyész-ség* főnevek képzői nem „tipikus képzők”. De még ennél is furcsább, hogy a *zsvány-ság* szóban a képző nem tipikus, de ugyanaz a képző az *igaz-ság* szóban már az. A *zsvány* és az *igaz* szavakat egyformán használhatjuk főnévként és melléknevekként is. Vö.: *Ez igaz történet.* – *Megtaláltam az igazit. Béla zsvány kölyök.* – *Béla egy kis zsvány.* A képzők új szavakat alkotnak, amelyek tartozhatnak ugyanahhoz a szófajhoz vagy egy másik szófajhoz. A szófajváltás történhet képzőkkel és nélkülük is. „A képzés szófajváltást eredményezhet [ha a képzés tipikus vagy tipikusan használjuk], a ragozás nem” (i. m. 129) állítás is kategorikusnak tűnik. A *Megtaláltam az igazit, Az okosok okosak, a tídőbajosok tídőbajosok* stb. esetében mintha a ragozás is mutatná a szófajváltást. Ez nem véletlen, mert a szófajokat nem egyformán ragozzuk. „A tipikus inflexiók toldalék [...] után nem állhat más toldalék” felfogás is kategorikus, általános nyelvészeti szempontból pedig hamis. Az oroszban például ezernél is több visszaható ige, a határozatlan és tagadó névmások ragozása ékesen cáfolja ezt a nézetet. De a magyarban sem állja meg a helyét. Vö.: *Mindnyájan ízeg-t-ünk-mozog-t-unk; Kiknek a tyúkjait lopták el? – A szomszéd-a-i-m-é-i-t. Szeret-né-k szántani; Majd valaki belé-d szeret (a beleszeret ige ragozása).* Ezek a példák azt bizonyítják, hogy a magyarban – az oroszhoz hasonlóan és az angollal ellentétben – nem szerencsés a jel (formaképző) és a rag inflexió formájában történő összevonása.

A magyarban **esetragokat**, **igei és névutói személyragokat**, valamint **birtokos személyragokat** különböztetünk meg. Ezek a ragozási paradigmákban esetenként, illetve személyenként változnak. A **jelek** egyes morfológiai kategóriák egy-egy specifikus jelentésű alakját képezik. Beletartoznak az itt felsorolt ragozási paradigmákba, de a ragoktól eltérően (a képzőkhöz hasonlóan) esetenként és személyenként nem változnak. A **képzők** – a kicsinyítő képzők is – új szavakat képeznek. Az igeveket – az antik *verbum infinitum* és a Keszler Borbála (1995: 302) által kimutatott európai grammatikai gyakorlatot követve – igealakoknak nevezzük, képzésük jelekkel történik [!]. Csak a határozói igevevek jelei nem tartoznak egyetlen ragozási paradigmába se.

A különböző ragozási típusok paradigmái mintául szolgálnak az adott szófajhoz tartozó szavak ragozására.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1964. A formális nyelvi elemzés. *Studium könyvek* 44. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Bünting, Karl-Dieter 1978. *Einführung in die Linguistik*. 7. Auflage. Studienbuch Linguistik.
- Chalker, Sylvia, Weiner, Edmund 1994. *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Oxford, Clar. Press.
- Crystal, David 1993. *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Blackwell. Oxford.
- Engel, Ulrich 1992. *Deutsche Grammatik. I.–II.* Heidelberg, Julius Gross – Bp., Műzsák Kiadó.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar Nyelvtan*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Forgács Tamás 2001. *Ungarische Grammatik*. Wien. Edition Praesens.
- Gross, Harro 1988. *Einführung in die germanistische Linguistik*. München. Iudicium –Verlag.
- Hartmann R. R. K., Stork F. C. 1974. *Dictionary of Language and Linguistics*. London. Applied S. P.
- Hockett C. F. 1954. *Two models of grammatical description*. In: *Word* 10, 210–34.
- Jung, Walter 1988. *Grammatik der deutschen Sprache*. Bearb. von Günter Starke. 9. Aufl. Leipzig.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 3. 293–308.
- Keszler Borbála 2000. *Magyar grammatika* (MGr.). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. kötet. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Martinet, André 1960. *Éléments de linguistique générale*. Paris... (ném. ford.: Fuchs, Anna 1963. *Grundzüge der allgemeinen Sprachwissenschaft*. Stuttgart.)
- Minya Károly 1997. Az elvonással keletkezett összetett ige, mint neologizmus. *Nyr.* 1997/3, 283–9.
- Palek, Bohumil 1989. *Základy obecné jazykovědy*. Státní pedagogické nakladatelství. Praha.
- Papp Ferenc (szerk.) 1969, 1994. *A magyar nyelv szónévtanúató szótára*. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Pelz, Heidrun 1987. *Linguistik für Anfänger*. 7. Auflage. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Pete István 2001. A nyelvi jelenségek típusainak hierarchiája. *Hungaro–Slavica 2001. Studia in honorem Iani Bańcezerowski*. Budapest. ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Bp.
- Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Trask R. L. 1993. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. Routledge. London and New York.
- Васильева И. В., Виноградов В. А., Шахпарович А. М. 1995. *Краткий словарь лингвистических терминов*. Москва. „Русский язык”.
- Виноградов В. А., Крылов С. А., Поливанова А. К. 1990. Морфема. „Лингвистический энциклопедический словарь”. Галвн. ред. Ярцева В. П. Москва. „Советская энциклопедия”.
- Журавлев А. П. 1974. *Фонетическое значение*. Ленинград. ЛГУ.
- Милославский И. Г. 1999. *Морф и морфема*. „Современный русский язык”. Под ред. Л. А. Новикова. Санкт-Петербург, „Лань”.
- Шведова Н. Ю., Лопатин В. В. (ред.) 1989. *Краткая русская грамматика*. Москва. „Русский язык”.

SUMMARY

Pete, István

The necessity of a new redefinition of ‘morpheme’

The Polish linguist Jan Baudouin de Courtenay (1845–1929) was the first to use the term *morpheme* (1881, Kazan). Since then, the term has been redefined over and over again. Nowadays, the morpheme is the smallest meaningful or formal unit in a language, in a word, or in a grammar, or the smallest linguistic sign. The author of this paper gives a new redefinition of *morpheme* as follows: *The morpheme is the smallest asymmetrical formal unit with any kind of meaning or function in word structures*. The realisation of morphemes exhibits *epidigmatic* ($\uparrow\downarrow$), *syntagmatic* (\rightarrow) and *paradigmatic* ($\downarrow\downarrow$) relationships or dimensions.

A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely

1. Az ómagyar kori – magyar nyelvű – kódexmásolás gyakorlatáról, az egyes kéziratok keletkezési körülményeiről, kéziratok összefüggéseiről a leggondosabb kutatás ellenére is számos ismeretünk hiányzik. Kedvezőbb esetben (nem túl gyakran) a művek kolofonjaiból kiolvasható a scriptor neve vagy egy-egy kézirat keletkezésének helye. Szerzetesrendhez való tartozásra, egymást kiegészítő szövegmunkákra több esetben rámutatott a kutatás (az erre vonatkozó tanulmányok jórészt megtalálhatók az újabb kódexkiadások előszavaiban). Annak azonban, hogy a scriptorok tevékenysége, gyakorlata hatással volt-e egymásra, léteztek-e műhelyek, iskolák, amelyek azonos vagy hasonló jegyek alapján felismerhetők, eddig nemigen sikerült nyomára jutni, jóllehet tudjuk, hogy másoltak könyveket Óbudán, a Szigeten, a vázsonyi pálos kolostorban és másutt is. Scriptórium műhelyek feltalálására törekszik Lázs Sándor: „A pár reánk maradt kódex közül csupán néhányat köthetünk minden kétséget kizáróan valamely szerzetesrendhez, kolostorhoz, a többiek esetében feltételezésekre vagyunk utalva – így nem tudjuk az egyes közösségek műveltségének körét megvonni, spirituális arculatukat megrajzolni. Ahhoz, hogy ezt a munkát elvégezhessük, előbb a kódexek felvetette kérdéseket kell tisztáznunk. [...] Miután a kéziratról kialakítottunk egy általános képet, meg kell keresnünk az adott kódex karakterisztikus vonásait, amelyek segítségével aztán lehetővé válik, hogy egyes íráskörzetek, scriptóriumok kézíratait egy vezető kézirat köré [...] csoportosítsuk. A kódexcsaládok ily módon való kialakítása elég biztos alapnak látszik egy-egy irodalmi műhely tevékenységének elemzéséhez” (Lázs 1981: 671). Lázs ezt a munkát úgy próbálja meg elvégezni, hogy a Nyulak szigetére biztosan lokalizálható Ráskay-kéziratokat (amelyeket ő vezető kéziratoknak nevez) **külső** tulajdonságaik alapján jellemzi azzal a szándékkal, hogy ezen jegyek által meg tudja határozni, mi készült a szigeti műhelyben, és mi nem. Ilyen jegyek: a kötet-tábla; a fasciculusk nagysága; van-e punktórium vagy nincs; milyen az írástűkör mérete, vonalazott-e vagy sem; a tinta színe; a lineák száma az egyes fasciculuskban; az incipitekkel való bánásmód. Lázsnak a cikkében részletesen elemzett Cornides-kolligátum körüli fejtegetésekben igaza lehet, de tanulmányából (számomra) az is kiderül, hogy az effajta érvek nem elégségesek az összetartozó kéziratok megállapítására. Külső tulajdonságok nem (mindig) kötnek össze olyan kéziratokat, amelyek egy scriptóriumban keletkeztek, s a szellemi műhelyjelleg túlmegy a külső megjelenésen.

2. A kódexekkel kapcsolatos kutatások számára nagy segítséget jelent a Régi magyar kódexek kritikai kiadássorozata. (Még ígéretesebbnek tűnik a közeljövőre nézve az eredetét legjobban tükröző, éppencsak megkezdődött digitalizált kódexmegjelenítés.) Eddig ugyanis csak igen kevés ismertük magukat az **írások**at, mivel – több vizsgálat számára alapvető hiányosságként – a Volf-féle kiadásban az íráskép nem szerepelt. A Régi magyar kódexek sorozatának szabályzata előírja, hogy a kötetekben faksimile legyen, és vele párhuzamosan szerepeljen a betűhű átirat, az utóbbi természetesen filológiai jegyzetekkel. Ezek készítése, azaz a kézirat alapos tanulmányozása során aztán olykor nem várt összefüggésekre derül fény. Ilyen meglepetéssel szolgált a Gömör-kódex vizsgálata.

3. A GömK. az 1516-os évszámot viseli. (Kiadása: Haader–Papp 2001.) Magánhasználatra készült imakönyv, 11 kéz írása, megrendelője egy bizonyos Krisztina. A kezek nívója igen eltérő, a beírt szövegek terjedelme is az, némelyik csupán egy lap, sőt akárcsak néhány sor. A szövegegységek tematikája, sorrendisége és a kézváltások alapján azt mondhatjuk, hogy a kódex – szemben sok más kései ómagyar kori kézirattal – nem tudatos kompiláció eredménye. Annak ellenére, hogy megrendelésre készült, a benne dolgozó kezek (azaz sororok) mindegyike azt másolta bele, amit saját maga számára tartott fontosnak, ami a saját lelkiségének felelt meg. A kódex irodalomtörténeti értékét emeli, hogy a középkori Margit-officium teljes szövege olvasható benne. Ez a keletkezésére nézve mozgalmasnak nevezhető kis kódex a további vizsgálódásokban központi helyzetű. Általa kapcsolható ugyanis össze az a három soror, aki egy időben és egy scriptóriumban dolgozott a Nyulak szigetén, s egymáshoz való viszonyukra is támpontot szolgáltat.

4. Volf György, amikor a Nyelvemléktár egyes kötetéhez előszókat írt, meghatározta bennük az éppen aktuális kódex kezeit. Megállapításai azonban az újabb kiadásokban több esetben is módosításra szorultak. Így történt, hogy a GömK. esetében a Volf által ötödiknek nevezett kéz három, a hatodik pedig két kézre esett szét (vö. Volf 1882: XXIII–XXIV.). A kézkülönbözőség gyanúja először természetesen mindig paleográfiai. Két kéz azonossága vagy különbözősége viszont a paleográfia szempontjából nem mindig egészen egyértelmű. Egyetlen kéz írása is változhat önmagán belül, illetőleg két azonosan iskolázott különböző kéz is hasonlíthat erősebben egymáshoz. A paleográfusok a lehető legbiztonságosabb eredmény elérésére szigorú módszereket alkalmaznak, és megállapításaikban nagyon körültekintőek. Módszertani követelmény például, hogy a kezek megkülönböztetésére alkalmazott vizsgálat csak ugyanazon az írástípuson belül lehetséges (azaz kurzívot kurzívval, textuálist textuálissal, bastardát bastardával lehet csak összehasonlítani). Mindemellett többször előfordul, hogy egy bastardában író kéz kurzívval emendál – az ilyesmi nem teszi egyszerűvé a megítélést. A vizsgálat a betűk morfológiáját veszi alapul; felismerése, hogy nincs két olyan kéz – legyenek bár azonos írástípusban betanultak –, amely betűit egészen azonos módon képezi. A betűk morfológiájának vizsgálata a legtöbb eredménnyel a bonyolultabb és változatosabban írható betűformák esetében kecsegtet, ilyen például a *g, h, k, r, w, z*; de megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a ligatúrák és abbreviatúrák is (vö. Schneider 1999: 99).

A paleográfiai vizsgálatok alapján tehető megállapításokat azonban több tényező is bizonytalaníthatja. Ilyen például, hogy a scriptorok közül sokan ismernek és alkalmaznak is eltérő betűformákat, például a *d* szárát hol hurokkal, hol anélkül írják, néha attól is függően, hogy a betű a szóban milyen helyzetben áll. A majusculákból a legtöbb scriptor rendszerint nagyobb készlettel rendelkezik, és ezeket alternatív módon alkalmazza is (i. h.). Többek között ezért nehéz eldönteni, hogy egy-egy kódexben rubrikátor működött-e közre, vagy maga a főszöveg írója használt a rubrikálásor más típusú, rendszerint kissé ünnepélyesebb formájú betűket. További nehézséget okoz a megítéléskor az a természetes és mindenkinek a saját tapasztalatából is ismerős tény, hogy ugyanazon személy írása önmagán belül is változhat, akár azért, mert a leírt szövegek között nagyobb időbeli eltérés van, akár egészségügyi okok, akár a kényelmesebb vagy sietősebb munkatempó következtében. Az ómagyar kéziratokból sok-sok példát lehet hozni ilyesmire. Az írások – a tapasztalatok szerint a női írások nagyobb mértékben, mint a férfiaké – kétfajta változást mutathatnak tehát: változnak folyamatukban is, valamint hangulat, testi-lelki állapot szerint is. Más oldalról viszont (ahogy már említettük): két azonosan iskolázott különböző kéz is hasonlíthat erősebben egymáshoz.

5. A paleográfiának ezen a ponton siethet segítségére a nyelvészet. Kétséges azonosságú kezek esetében célravezető, ha nyelvi szempontokat is bevonunk a vizsgálatba. Ezt az az előfeltevés teszi indokolttá, hogy minden kéznek/fejnek van olyan, csak rá jellemző specifikuma, amely nyelvi kategóriákban érhető tetten. A betűk morfológiájának paleográfiai elemzésén túl tehát vizsgálni érdemes

- a kezek fonéma-graféma viszonyait, azaz hangjelölését;
- a sorvégi elválasztásban követett gyakorlatot;
- a szövegtagolás módjait;
- a szövegek nyelvjárási képét (ha lehetséges);
- továbbá a másolás során vétett hibázások típusait (hibatipológia).

A vizsgált szövegek terjedelmétől és egyéb körülményektől függően az egyes szempontok súlya, illetőleg bizonyító ereje változhat. Ezek a szempontok jelen esetben értelemszerűen csak magyar nyelvű szövegekre alkalmazhatók. Az, hogy a vizsgálandó szövegek a kései ómagyar korból származnak, előnyt jelent, mert szabályozottság (norma) hiányában könnyebb megtalálni az adott másoló egyéni szokásait. A scriptorok gyakorlata a **hangjelöléssel-helyesírással** kapcsolatban általában rögzültebbnek mutatkozik, mint a saját nyelvjárási érvényesítésében. Az elválasztási gyakorlatra

például a másolandó szöveg nincs hatással, s bár az írófelület – amely ebben az időben többnyire már papír – legtökéletesebb mértékű kihasználására a legtöbb másoló törekedett, meg lehet állapítani, hogy a szótagolás szabályai (legalább tendenciájukban) jelen voltak-e az adott scriptor nyelv-érzékében, vagy a legkevésbé sem törődött velük.

A **szövegtagolás** nyújtotta fogódzó annál biztonságosabb, minél nagyobb terjedelmű a vizsgálat alá vehető szöveg. Még hosszabb szöveg esetében is ajándék a kutatónak, ha a tagolás a folyó szöveg leírása után – és rubrummal – történt. Ekkor lehet igazán számolni azzal, hogy a szövegalkotó a saját grammatikai tudatát (esetleg negatív értelemben is) engedte érvényesülni az írásjelek kitételében. Viszont sokszor csak nehezen – vagy egyáltalán nem – dönthető el, hogy örökölte-e az írásjeleket a scriptor az előtte fekvő, másolandó kéziratból, vagy a maga gyakorlatát érvényesíti. Bizonyíthatóan közös alapszövegből készült másolatok itt nagyon hasznosak lehetnek. A misszilisek előzménynélküliségük és egészen más természetük miatt fontosak. A szövegtagolás vizsgálatának magától értetődően funkcionálisnak kell lennie, elkerülve azonban azt a módszertani buktatót, amely mai nyelvi kompetenciánkat tekintén irányadóan más korok szövegtagolási kategóriáinak feltérképezésében.

A **nyelvjárási** szempontot már lényegesen korlátozottabban lehet csak érvényesíteni. A kései ómagyar kori kéziratok nyelvjárási tarkaságának okai, a szövegből az egyén nyelvjárására való következtetés nehézségei általánosan ismertek. A szövegek legnagyobb része ugyanis többszörös másolat, benne az előző másolóktól származó, különféle nyelvjárásokhoz tartozó nyomokkal. (A közös ősszövegből készült másolatok itt is hasznosak!) További nehézséget jelent az az egyáltalán nem ritka tény, miszerint a szövegalkotók, azaz az ómagyar kor szerzetesei egy részének a nyelvjárási állapota már eleve kevert volt. S még mindezeken felül kell számolni egy nagyon is jelentős – bár nem nyelvi – tényezővel, a másolói attitűddel is: alávetettséggel vagy autonóm magatartással a másolandó szöveghez való hozzáállásban; következetességgel vagy ingadozással a kivitelezésben.

Az említett kritériumokat – amilyen mértékben a vizsgálandó szövegek engedik – **együttesen** szükséges figyelembe venni. Azt azonban továbbra is hangsúlyozni kell, hogy az első gyanú mindig paleográfiai, a nyelvészeti megerősítés csak a második lépés!

6. A GömK. közzétételekor az a paleográfiai gyanú merült fel, hogy a Volf által meghatározott kezek közül kettőt még további kezekre kell bontani. E feltételezés nyelvi megerősítése során – mint már említettük – Volf úgynevezett ötödik keze három, hatodik keze pedig két továbbira vált szét. Jelenleg részletesen csak a Volf-féle hatodik kéz ügyét vizsgáljuk, mert a későbbiekre nézve ez lesz fontos (a többi kézre vö. Haader 1996/1997). A 6. kéz munkája a kódexben három részletben található: a 46. lap első hat sora, a 296–298. lap közepéig, valamint a 321–322. és a 325–328. lapok. Ettől kellett elkülöníteni azt a kezlet, amely a 324. lapot másolta, amelyet most ideiglenesen 6a. kéznek nevezünk, s amelyet Volf azonosnak tekintett a fentivel.

Az első szempont a fonéma-graféma viszonyoké. Mint ismeretes, a kódexek hangjelölése két nagy iskolára alapozódik: a többjegyű mellékjeltelen, illetve az egyjegyű mellékjeles helyesírásra. A 6. kéz hangjelölése a többjegyű mellékjeltelen helyesírási rendszer legtisztább változatát képviseli. Megoldásaiban imponálóan következetes, ilyen a kései ómagyar kor viszonyai között egészen ritka, ha nem egyedülálló. Mássalhangzók: *c* : *cz*; *cs* : *ch*; *gy* : *gy*; *j* : *y* (szó elején és közben); *ly* : *ly*; *ny* : *ny*; *sz* : *z* (minden pozícióban); *ty* : *ty*; *v* : *v* (szó elején), *u* (szó közben). Magánhangzók: *i* : *y* (minden pozícióban nem tulajdonnévi lexémákban), *i* (tulajdonnévben: *maria* és ragos alakjai, *isten* és ragos alakjai, *isteny*, *gabriel*); *ö* : *ew*; *u* : *v* (szó elején), *u* (szó közben és szövégen); *ü* : *ew*. A hosszú magánhangzók közül csak az *é*-t jelöli: *keez*, *vyseleed*, *nyereel*, *veez*). Gyakorlata igen hasonló Ráskayéhoz, csak mintha egy hajszállal még nála is következetesebb lenne: ugyanis minden fonémára csak egy grafémát alkalmaz, nincs nála fő- és mellékvariáns. Az *ö*-t *ew*-vel jelöli, és az *i* használatában különbséget tesz a tulajdonnévi és nem tulajdonnévi lexémák között.

A 6a. kéz hangjelölésében, ami szintén nem látszik gyakorlatlan kéznek, hasonlóságok és eltérések is tapasztalhatók. Mássalhangzók: *c* nincs; *cs* : *ch* (*dÿcheretos*), *cz* (*bolcz*); *gy* : *gÿ*; *j* : *ÿ*

(szó elején és közben); *ny* : *n̄y*, *n?* (*enne* = ennye); *sz* : *z* (szó elején és közben); *ty* nincs; *v* : *v* (szó elején), *u* (szó közben); *zs* : *s*. Magánhangzók: *i* : *ÿ* (minden pozícióban), *i* (tulajdonnevekben: *katerina*, *marianak*, *crisusnak*, *de s̄ynanak* és *lilium*), *j* (*jduezlegÿ*); *ö* : *o*; *u* : *u*; *ü* : *w*. A magánhangzó hosszúságának jelölése ismét csak az *é* fonémát érinti: *keez*, *eleeten*, a hosszú mássalhangzók területén bizonytalankodás van: *halgas*, *tagatatek*, *de vallal* (= valál).

Összehasonlítva a két scriptor fonéma-graféma megfeleléseit: a mássalhangzók jelölésében kevés eltérés van (a *cs*, *ny* és *v* hangot érinti). Jóval számottevőbb az eltérés a magánhangzók területén. Közülük az első paleográfiai jellegű: a 6a. kéz az *y*-t két ponttal látja el. Markáns különbség van viszont az *ö* fonéma jelölésében: *ew*, illetve *o*. Az egyéb eltérések az *i* és az *ü* hangot érintik. Fontos, hogy a 6a. kéznél típusbeli eltérés van az egyébként általában ugyanazon helyesírási rendszer keretében kezelt *ö* és *ü* jelölési gyakorlatában. Ennek alapján ezt a scriptort olyan másolói egyéniségnek lehet elképzelni, aki aránylag fegyelmezetten tartotta magát az előtte fekvő szöveg sajátosságaihoz (esetleg a kapott irányításhoz), kivéve a számára már nyilván gyakorlattá vált *o* jelölést. (Ebben természetesen tévedhetek, és a szöveg is kevés.)

Kniezsa István a kódexek helyesírásának vizsgálatakor már felfigyelt a fent taglalt eltérésekre. Egy lábjegyzetben (Kniezsa 1952: 109) a következőket írja: „... A 324. lap helyesírása azonban teljesen más: III. D”. Új kezét ennek ellenére nem tartott szükségesnek felvenni.

A 6. és a 6a. kéz elválasztási szokását a szótagolás szabályai uralják. A 6a. kéznek – igaz, rövid – szövegében ez kivételtelen, a másikkban akadnak egyéb elválasztások is: *malaz-tra*, *azzon-yunk*, *h-ogy*, *keny-ergek*.

Ami a szövegek tagolását illeti: központosítás szempontjából a 6a. kéz írásjeltelen gyakorlatában ugyan előfordul néhány nagybetű, ezeknek a használata azonban inkább ötletszerű, mint tagoló szándékra utaló. Háromszor használ nagybetűt: az írás megkezdésekor, majd egy mondatrészeket összekötő *ést* és az *Ament* írja nagygal. Merőben más a szövegtagolási gyakorlata a 6. kéznek. Ez jelöli a mondathatárokat (ponttal + nagybetűvel, illetve csak nagybetűvel), az egyenes idézeteket, a tagolatlan tagmondatokat, a mellérendelő tagmondatgyütteseket (kötőszó nélkülieket, *és* + *de* kötőszósakat); az alárendelő mondatokat minden esetben, ha mellékmondat-főmondat konstrukcióban állnak, valamint ha a főmondatba ékelődnek. A *hogy* kötőszós mondatok esetében a számarány 5 : 10 a jelöletlen javára. Elkülöníti a szerkezeteket is (mellérendelő, igeneves, részben értelmezős). Mondathatárok elkülönítése: pont + nagybetű: 14 esetben, csak nagybetű: 6, csak kisbetű: 3 (utasítás jellegű szövegmondatok előtt – például 325: *Amen tyz aue mariat mongy.*) – Egyenes idézet előtt: 4 (minden) esetben tagolójel. – Tagolatlan tagmondatok (megszólitás, indulatszó) után: 11 esetben van írásjel, 1 esetben nincs. – Mellérendelő tagmondatgyüttesek: kötőszó nélküli tagmondatok kapcsolásakor a jelölt és jelöletlen esetek aránya 3 : 1; *és* kötőszós tagmondatgyüttesek között 21 : 1; *de(maga)* kötőszó előtt 3 : 0. – Alárendelő mondatok: vonatkozó névmási (vagy határozószói) kötőszóval: 10 : 4; *mert* kötőszóval: 1 : 0; *hogy* kötőszóval: 5 : 10; mellékmondat-főmondat konstrukcióban a tagmondathatáron 3 (minden) adatban írásjel; beékelte mellékmondat végén is írásjel van az előforduló egyetlen esetben (ez utóbbi két kategória megléte és következetes jelöltsége figyelemre méltó grammatikai tudatosságra vall). – Szerkezetek elkülönítésére a jelölt és jelöletlen adatok aránya: kötőszó nélküli szerkezetek: 7 : 1; *és* kötőszós szerkezetek: 19 : 10; értelmezős szerkezetek: 1 : 4. – Az igeneves szerkezeteket 4 (minden) esetben írásjellel különíti el. A fentiekén kívül egész sor (kb. 20) olyan tagolójelet is találunk a 6. kéz szövegében, amelyek többnyire a mondatok, tagmondatok hangsúlyviszonyaival, téma-réma tagolásával vannak összefüggésben (fókuszpozíció előtt, ez a felolvasásra való előkészítés szempontja is lehetett): például 326: *hogy az nagy zeretetek myatta. karodra vezed vala* stb. A hiteles képhez hozzátartozik azonban az is, hogy megemlítsünk néhány eltévedt tagolójelet például jelző és jelzett szó között 328: *mykoron az te zerelmetes. fyad teneked meg yelewnnek*. Mint látható, a 6. kéz tulajdonosa – kategóriáit tekintve – grammatikusan és a kései ómagyar kor úzusához képest igen következetesen is tagol. Egyes kötőszók (pl. a *hogy*) meglepő számarányait azzal lehet magyarázni, hogy ebben a kor-

ban a gyakori és pregnáns köztöszóknak is volt tagoló funkciójuk: a szöveg felolvasásakor az efféle köztöszók már létükkel is jelezték az új tagmondat, a beszédbeli szünet helyét. A Münchener Kódex másolójának, Németi Györgynek és Ráskay Leának a szövegtagolási eljárásában is ugyanez a tendencia figyelhető meg. Azt mindenesetre bátran állíthatjuk, hogy a 6. kéz – hangjelölési és szövegtagolási gyakorlatának tanúsága szerint – az átlagos 16. századi scriptorokat messze felülmúlta. A GömK.-ben ránk maradt három kis részlet messzemenő scriptori intelligenciára és gyakorlottságra vall.

Kézenfekvő lehetne egy nyelvjárási összevetés is, ennek azonban esetünkben nincs bizonyító ereje. A szövegdarabok túl kicsik, és nyelvjárási szempontból nagyon tarkák. A 6. kéz szövegében – bár általánosságban illabialitásra hajlik (*bynes*, *zyksegymben*, *kenyerges* 8 előfordulással stb.) – az alábbi szóalakok élnek egymás mellett: *ewrewmeydert* (4), *eremeydert* (3), *ewrewmnek*, *eremetet*, *vevn* (3) és *ven*, *zyled* és *zewle* stb. A 6a. kéz egy lapnyi szövegében szintén hasonló jelenségekkel szembesülünk. Nyelvjárási alapon tehát nem tehetünk különbséget a kezek között. Az egyéb kritériumok viszont igazolják az írásképet keltette gyanút: két különböző kézről van szó.

7. A Volf-féle – immár megosztott – hatodik kéz a GömK. új kiadásában az ötös sorszámot kapta. Még egyszer hangsúlyozom, amit a hangjelölés és a szövegtagolás alapján megállapítottam róla: annyira következetes hangjelölésű, amely a kései ómagyar kor viszonyai között egészen ritka; gyakorlata igen hasonló Ráskay Leához, csak egy kicsivel még nála is konzekvensebb. Egy a GömK. kezeinek szétválasztásával foglalkozó, 1996-ban készült cikkben még azt is hozzáfűztem: kiválósága miatt elképzelhetetlennek tartom, hogy összesen ennyi lett volna scriptori tevékenysége, valamint hogy Ráskay Leával való munkakapcsolata is erősen valószínű (Haader 1996/1997: 48). Ez a nyelvi kritériumokra alapozott feltevés most, évekkel később nyert igazolást, amikor a Példák Könyvében, annak harmadik kezeként ráismertem erre a kézre, mégpedig közvetlenül a Ráskay Lea másolta rész után. A megerősítésként elvégzett hangjelölésvizsgálat a PéldK. 3. kezét teljesen megegyezőnek mutatta a GömK. 5. kezével. Kiderültek azonban további összefüggések is. Ugyanezt a kezét a Cornides-kódexben, Ráskay legnagyobb terjedelmű kéziratában is megtaláltam: itt 16 esetben írt rubrikákat a soror Lea másolta prédikációk, illetve viték (legendák) fölé. Így bizonyítottá vált egy, a nyelvi állapotból levezethető, kikövetkeztethető, azonos iskolára utaló kapcsolat, s ezzel a kapcsolattal egyben körvonalazódik egy **Nyulak szigeti mihely** is, amely a kor magyar nyelvű írásbeliségére nézve magas színvonalú és igen jó nyelvi tudatú volt, és amelynek ez a két scriptora (szerintem) mester-tanítvány viszonyban állhatott. Ennek a feltételezésnek (többek között) abban látom az alapját, hogy az azonos iskola, a hangjelölés típusbeli azonossága ellenére Ráskay helyesírásában egy korszakkal archaikusabb elemek is vannak (*ev*). Érdekes, hogy a PéldK. kíséző tanulmánya a kódex harmadik kezét mint Ráskay fiatalabb munkatársát említi, anélkül azonban, hogy kiderülne, mire alapozódik ez a megállapítás (Bognár–Levárdy 1960: 289). Hogy kettejük írásképe is hasonló, azt az a tény mutatja a legjobban, hogy sem a CornK.-et közzétevő páros: Bognár–Levárdy, sem pedig a CornK.-szel sokat foglalkozó Lázs Sándor nem vették észre a főszöveg és a rubrikák közti kézváltást – miközben a kódex első lapján Ráskaynak utólag betoldott saját írását a közzétevők idegen kéznek tartják (vö. Bognár–Levárdy 1967: 428, 805; Lázs nem: 1983: 600). De akár saját korábbi észrevételemre is visszaülthetők: azt akarván bizonyítani, hogy domonkos kódexekben vannak azonos elemekből építkező, azonos iskolát mutató, mégis eltérő kezek – mit sem tudva még a GömK. ~ PéldK. kezének összefüggéséről –, a duktusok hasonlóságára illusztrációként Ráskay írása mellé a PéldK. harmadik kezét és a GömK. egyes kezeit hoztam fel (Haader 1995: 422).

Be lehetne még talán kapcsolni e körbe a Volf-féle (osztatlan) 6. kézről leválasztott 6a. kezét is (amely a GömK. új kiadásában a 11-es sorszámot kapta), az egy lapnyi szöveg azonban túl kevés ahhoz, hogy mihely dolgában felelősséggel lehessen nyilatkozni róla. Van azonban a Nyulak szigeti mihelynek Ráskay és a PéldK. 3. kezén kívül még egy igen jellegzetes egyénisége. Ő soror Katerina, aki a GömK.-nek csaknem a kétharmad részét másolta. Több jel mutat arra, hogy a GömK.

írása idején már nem lehetett fiatal, betegségéről pedig maga panaszkodik. Hangjelölése következetesség tekintetében ugyan nem közelíti meg a fent említett két sorort, egy-egy fonémára több grafémát is alkalmaz, az *ö* hang jelölésében viszont ő is az archaikus változatot használja (*ev*), igaz, a *v*-re mellékjelet tesz. Arról, hogy soror Katerinának mi lehetett a viszonya Ráskayhoz, Timár azt sejtí, hogy tőle vehette át a könyvtárosi tiszte. Személye mindenesetre fontos lehetett Ráskaynak, legalábbis ezt tanúsítja a Domonkos-kódex kolofonja: *Ezer evt zaz es tyzenheet ezten devben... halanak meg az veen sororok. legendy kato azzon mynd az tevbby* (265). Ráskay bejegyzései közül ez az egyetlen, amely kolostori személyre vonatkozik. Legénd palócföldön van, Katerina nyelvjárásában palóc sajátosságokat lehet megállapítani, többször emlegetett betegsége pedig utalhat közeli halálára. Bízvást azonosíthatjuk tehát őt az 1517 tavaszán meghalt Legéndy Katóval (vö. Timár 1930: 274–5). Katerinától a GömK. szövegein kívül, amelyek között azonban egy latin nyelvű Margit-officium is van, jelenlegi ismereteink szerint nem maradt fent más szöveg, pedig az egészen biztos, hogy nem csak ennyit másolt.

8. A következőkben szeretném megrajzolni a Nyulak szigeti műhelyben dolgozó (eddig megismert) scriptorok mozaikokból összerakható arcképeit. A skriptorium központi alakjának minden bizonnyal Ráskay Leát kell tartanunk, életművének nagysága, minősége, iskolateremtő személye miatt. Övé hát az első mozaikkép.

Ráskay Lea

Scriptori tevékenységére 1510 és 1522 között vannak egészen biztos adatok. Ezek az évszámok tőle magától származnak, mivel a Margit-legenda kivételével minden kódexét gondosan datálta. Van olyan állítás (Bognár–Levárdy 1967: 19), amely szerint 1510–1527-ig volt a szigeti zárda könyvtárosa, ez utóbbi dátum azonban nincs alátámasztva. Az Elena priorissza nevében írt levele (vö. Haader 1995) lehet ugyan 1522-nél későbbi – az írás duktusa megengedi ezt a feltételezést –, de mindenképpen 1526 augusztusa előtti, mivel a levél címzettje, Bocskay István a mohácsi csatában elesett. Volf felteszi (Volf 1879: XX), hogy az apácák között, akik 1529-ben a török elől elmenekültek a szigetről, ott lehetett Ráskay, s hogy azért maradt meg kódexei közül ilyen sok, mivel azokra a meneküléskor gondja volt. Ez nem elképzelhetetlen, de nem is bizonyítható. A kolostori könyvtár tulajdonát képezte egy – Bandellus, a rendi generális által küldött – regulakötet. Ennek előzők- és hátlapján vannak Ráskay kezétől bejegyzések, s ezek még tovább valószínűsítik, hogy a kolostor könyvtárosa volt. Az Elena nevében írt levél pedig azt, hogy a skriptóriumban a kódex-másolás mellett a titkári teendőket is ellátta.

Az éppen lemásolt részek befejezését többször dátummal látja el, s ezekhez általában további megjegyzések vannak csatolva, utalással az adott év legfontosabb eseményeire. A kolofonok tartalmából kirajzolódik Ráskay szociokulturális háttere: főnemesi származása, a „nagy ügyek”, az országos ügyek iránti érdeklődése, mint a Dózsa-féle parasztháború (CornK. 130v), Perényi Imre nádor halála (CornK. 169v) vagy a bácsi országgyűlés, amelyre a török veszély miatt *gyevlekevték az magery vrak es mynden nemeffek* (CornK. 167v); *valamy lezen benne* – reménykedik. A kolostor életével kapcsolatban hírt ad a kápolna boltozásának megkezdéséről (PéldK. 46), majd őt év múlva megszentaléséről (CornK. 204v). Bejegyzéseiben nincs semmi személyes és semmi kisszerű.

Ráskay Lea írástípusa bastarda, nagyon szép írás. A minden korszakában egyaránt magas formanívó mellett azonban a soror írása nem mentes a változékonyságtól. Két irányban is mutatkoznak ingadozások: időben és hangulatilag. A fent említett pontos datálások miatt az időbeli módosulásokat jól nyomon lehet követni. Ez az íráskép összbnyomásán kívül főleg a *z* betűk duktusában mutatkozik meg. Ebből három fajta is van írásaiban, s ezek használata kellő óvatossággal talán korszakaihoz is hozzáköthető (vö. Haader 1995: 422). A kedélyállapot szerinti ingadozásoktól sem mentes azonban Ráskay írása: „a másolót – magas formanívójú írása ellenére – eléggé

rapszódikus, fáradékony, hangulatainak alávetett egyéniségnek kell tartanunk” – írják a közzétevők a PéldK. kísérő tanulmányában (Bognár–Levárdy 1960: 290). Jól érvényesül ez a megállapítás utolsó kódexében, a Horvát-kódexben is, ahol kapkodva javított, kissé széteső írásokat vált fel rendezett, összeszedett írás.

Ráskay a jobb oldali írástükröt nemigen veszi figyelembe, ezen gyakran túlír. Ez az oka annak, hogy a későbbi könyvkötők szövégeiből, marginálisáiból sokat legyalultak. A szöveg díszítésében rendkívül puritán. Csak a szükséges helyeken használ rubrumot. A rubrumozást, az incipitek beírását a középkori gyakorlatnak megfelelően többnyire későbbre halasztja, s az így gyakran végleg el is marad.

Helyesírásának alaptípusa a magyar kancelláriai helyesírással függ össze, írásának fonéma-graféma megfelelései azonban jó másfélszáz évvel archaikusabbak saját koránál. Kniezsa felteszi, hogy az archaikus helyesírás oka egy olyan emlékcsoport, amely a 13–14. század határán keletkezett, s amelyből a domonkosok és Ráskay magyar helyesírásukat vették (Kniezsa 1952: 144). Igen konzekvens scriptor, a másolandó szöveg helyesírása saját szokásaiban nem befolyásolja, csak nagyon elvétve téved át – nyilván fáradtság, figyelmetlenség következtében – az egyjegyű mellékjeles helyesírástípusba.

Mindemellett sok hibával másol. A PéldK. közzétevői grafikont készítettek a kódex három kezének hibaszámairól (Bognár–Levárdy 1960: 290), s Ráskay ebben magasan vezet. Tévesztései jellemzően sietségből adódnak; szövegeiben sok az interlineáris és marginális betoldás. A sietséget indokolhatja a többféle tisztséggel járó elfoglaltság. Azt is tudjuk, hogy egyszerre nemcsak egy kódexen dolgozott, így kerülhetett a MargL. egy lapja a PéldK.-be; – szerencsére, mert ez adja az alapot a MargL. datálásához. Az 1517-es évszámot maga a scriptor két munkájába is bejegyezte, ennek azonban nem kell okvetlenül párhuzamos másolást jelentenie.

Nyelvjárása az északkeleti nyelvjárás területre utal, s ez megfelel annak a vidéknek, ahonnan a család származik. Megoszlanak a vélemények arra nézve, hogy soror Lea beleavatkozott-e, és ha igen, milyen módon avatkozott bele az általa másolt szövegekbe, fordított-e maga is szövegrészeket, vagy sem. Én inkább a nem pártján lennék, bár a latin szövegek másolásában igen otthonosnak tűnik. Kevesebb hibát ejt, mint például a ferences Pápai Pál a Kulcsár-kódex zsoltárainak incipitjeiben, nem is beszélve soror Katerináról, aki a Margit-officiumot hibáktól hemzsegeve írta a GömK.-be. Ugyanakkor azoknak a szövegrészeknek a javít(gat)ásai, amelyeket itt érvként szoktak felhozni Ráskay esetleges fordítói tevékenységére (DomK. 326–331, CornK. 199r–204v), jellegüknél fogva nem elégségesek ahhoz, hogy ezt állíthassuk. (A kérdésről összefoglalóan Komlóssy 1990: 10–1.)

Ráskay szövegeire úgy szokás tekinteni, mint a regula illusztrációira. Valóban, amit leírt: a kolostor példaképének élete (MargL.), a rendalapító életrajza és csodái (DomK.), példázatok a helyes kolostori életvitelre (PéldK.), az egyházi év ünnepeivel kapcsolatos beszédek és legendák (CornK.), valamint két nagyobb lélegzetű skolasztikus prédikáció Mária életéből (HorvK.). A szövegek tudatosan választott, szerkesztett egységek, biztosan a kolostori közösség számára szánva. A Ráskay-kódexek azonban nemcsak tartalmuk, hanem méretük alapján is a közösségi olvasásra (pl. asztali felolvasásra) szánt könyvek típusához tartoznak (Lázs: 1983: 595). Ezt tovább valószínűsíti Ráskay rendkívül jól olvasható írása, amelyet a gyakorlatlanabb novíciák is könnyen el tudtak olvasni. Soror Lea talán egy esetben enged egyéni, irodalmi hajlamának, amikor a PéldK. tudatosan szerkesztett és kolofonnal is lezárt része után bemásol három szerkezeten kívüli példát, olyanokat, amelyek terjedelmesek, novellisztikusak, érdekesek, és erkölcsi helyett inkább irodalmi célzatúak (Bognár–Levárdy 1960: 288). Írásaiból kódexein kívül még egy – Bocskay Ilona nevében írt – misszilis, az úgynevezett Elena priorissa levele maradt ránk.

Ráskay Leának és iskolájának elmúltával a Nyulak szigetén valószínűleg egy korszak is véget érhetett. A következő, név szerint ismert nagy formátumú domonkos kódexmásoló, Sövényházi Márta már betűvetésében és helyesírási rendszerében is más mintát követett. A nevéből nagy valószínűséggel származási helyére utaló Sövényháza – ma Ópusztaszer – ő-ző vidéken van, talán ez

is hatással lehetett a más helyesírási rendszer használatára. Ugyanakkor – ingadozások formájában – láthatóan befolyásolja hangjelölését a másolandó szöveg is. Sövényházi az Érsekújvári Kódex legnagyobb részének jeles másolója, és ezen kívül a Thewrewk-kódexbe is írt. Hogy volt-e hatásal más scriptorokra, teremtett-e iskolát, még kutatásra váró kérdések.

Soror Katerina, azaz Legény Kató

Fentebb már esett szó arról, hogy soror Katerinát neve, egyúttal származása, valamint egyes nyelvjárási sajátosságai a palóc nyelvterülethez kötik. Szociokulturális háttere biztosan nem vete- kedhet Ráskayéval, képzettsége – legalábbis a latin szöveg másolásában elkövetett hibái alapján – jóval szerényebb. Írástípusa bastarda, írása kerekded, betűi testesek, vastagok, szélesre faragott tollal írja őket. Fekete tintát használ. Az összképből akár meggyengült látásra is lehetne következtetni. Az íráskép egészségi állapotát is tükrözi, bizonyos oldalakon betűi nagyra nőnek, az írás széteső, a sorok száma kevesebb, olykor lefelé tartanak. Ezután át is veszi tőle egy másik scriptor a tollat, majd amikor visszatér, megemlíti a kiállt betegségét.

A hangjelölési rendszer, amelyben ír, alapjában Ráskayéval (és a feltételezett domonkos hagyománnyal) egyezik, azonban kevésbé tiszta formában és következetességgel. A fonetikus írásmód mellett nála az etimologikusnak is jelentős szerep jut. Típushibái közé a felcserélt betűk (pl. az *örülsz* helyett *örüszl*) és a betűkihagyások tartoznak. Soror Katerina szövegeinek egyik legfeltűnőbb sajátossága azonban a zöngés-zöngétlen oppozícióban álló mássalhangzók elképesztő méretű cseréje, fonetikailag egészen képtelen helyzetekben is. Ilyesmí például: *reszketeges úéletig* helyett *rezgeteges iteletyk* áll (154), vagy *menyországbeli jószágok* helyett *myniorzakbelj iozagog* (uo.), *keserűségek között* helyett *keservegeeg gezet* (74–5); stb. A kódexirodalomban nem ismeretlen jelenség ez, ekkora tömegben azonban nemigen szoktak előfordulni. Meg lehetne kockáztatni esetleg egy német, feltehetően bajor–osztrák hatást a háttérben, akár Katerinánál, akár a másolandó szöveg esetében. (Egyáltalán érdemes lenne alaposabban foglalkozni a némettel mint közvetítő nyelvvel.) Soror Katerina soror Leával ellentétben igen kedveli és gyakran alkalmazza a rubrumot. Rubrikák, imádságok elajánlásai, lapalji megjegyzések, majusculák, tagolójelek íródnak pirossal. Díszítő kedvre és a másolás komótoságára utal, hogy fekete tintás szövegben pirossal, rubrumos szövegben feketével teszi ki a tagolójeleket. A sorok végén ezekből a gyufafejnyi tagolópontokból csóvaszerű vonalat is húz. A rózsakoszorúról szóló szövegegységet rózsafüzérekkel illusztrálja, az olvasószemeket felváltva rajzolja pirossal és feketével (vö. Papp 2001: 119). A szövegdíszítésben azonban nem áll meg a saját szövegeinél. Áttagolja az előtte író Tetemy Pál szövegének egy lapját is, kiegészíti címeit: nem tiszteli a szerzőséget. Sajátos szokása, hogy a sorok végén örbetűket hagy, amelyeket a következő sor elején megismétel.

Soror Katerina precíz, pragmatikus, közlékeny. Az üresen hagyott helyeket (nyilván takaré- kosságból) láthatóan nem szívleli, ennek köszönhetjük most, hogy Tetemy Pál vázsonyi vikáriusról mint scriptorról egyáltalán tudomásunk van. Amikor átveszi a vikáriustól az írást, Katerina egyetlen sor szabad helyet sem pazarol el. Munkáját a Szentlélekhez való fohászzkodással és a legpontosabb időmegadással kezdi: a másolás kezdete 1516. aug. 12-e, reggel hét óra. Az imádságoszövegek kiválasztásából is feltehető, hogy Katerina beteges, idősebb apáca volt: több olyan imádságot írt le, amelyet haldoklókért, halottakért mondanak, valamint egyet arra az esetre, ha valaki betegség miatt nem tudna eljutni a templomba. Az imákba – ez utóbbiba különösképpen – mindig a saját nevét, Katerinát helyettesítette be (ellentétben másolótársával, a GömK. 3. kezével, aki a megrendelőt, Krisztinát). A lapok alján sűrűn tűnik fel a fohászzkodás jeleként Jézus és Mária neve, többször egy jól azonosítható *K* betű társaságában. Az utolsónak említett ima után egy rubrikában közli, hogy *It el vegezuen vannak az imadsagog kyket akartam az vr istennek dycheretyre en zegeny mel- tatlan es tudatlan irmom* (172) – ezzel jelzi, hogy az eddigiek voltak számára a fontosak, jóllehet

még folytatja a másolást. Lapok alján háromszor is panaszkodik arra, hogy beteg, vagy az volt: *igen faj feyem* (73); *igen betek valek* (173); *býzon igen betek ualek* (289) – ezek piros tintás bejegyzések. Arcképe nem lenne teljes, ha még egy rubrikáját nem idéznénk: a szétesett írású, tehát feltehetően gyengélkedve írt rész utolsó mondata az imát lezáró Amen után a megrendelőnek szól: *En edes cristinā nam igen zep az kevuý [=könyv] mjre nem fýzecz* (237).

A PéldK. 3. keze (egyben a GömK. 5. keze és a CornK. rubrikátora)

Erről a kulcsszerepű, a Nyulak szigeti műhelyt felfedő, minden bizonnyal kiváló sororról semmilyen közvetlen információnk nincs. Művével viszont elárulta Ráskayhoz való – feltehetően tanítványi – kapcsolatát. Írását mint könnyű, finom szálú, nőies írást jellemzik, amely sokkal egyenletesebb, mint a Ráskayé, „írása azonban inkább tetszetős, mint nívós” (Bognár–Levárdy 1960: 290). A GömK. előszava nagyon szép, kerekded, egyenletes bastarda írásúnak mondja (Papp 2001: 112). Feltűnő, hogy a GömK.-be másolt három részlet közül az utolsóban a rá eddig annyira jellemző *g* ductusa jelentősen megváltozik – ettől írásának összképe még jobban hasonlít Ráskayéra, és elegánsabb is lesz. Szerencsére egyéb jellegzetes betűi az azonosíthatóságot nem kérdőjelezik meg. (Itt szeretnék köszönetet mondani Madas Editnek a paleográfiai vizsgálatban nyújtott szíves segítségéért.) E scriptor hangjelöléséről, annak kristálytisza következetességéről már korábban volt szó. Keveset hibázik; paleográfiai és nyelvi szempontból egyaránt igényes kéz. Puritán másoló (ebben is hasonlít Ráskayhoz): saját szövegben egyáltalán nem rubrumoz; a CornK.-ben éppen az volt a feladata, hogy beírja a rubrikákat. Másolt szövegeit összeköti az a tulajdonságuk, hogy minden esetben világosan tagolódó, ritmusosan felépülő szövegegységek (Az élet és halál párbeszéde; Haláltánc; Szent Melchidis öt Ave Mariája; Imádság Mária hét örömeről). Közülük a GömK.-be írtak feltehetően saját választásai, a PéldK. esetében ez bizonytalanabb. Igen figyelemre méltó viszont, hogy a GömK.-be írt három részlet közül az első egy másik kéz által írt szöveg befejezése, az Öt Ave Mariát mondat közepén hagyta félbe, és a Mária hét öröme is töredékes (ez azonban azon is múlhat, hogy ez a kódex utolsó lapja). Mindez némi alkalmi, „beugró” jelleget sejtet, holott az írás minden szempontú kiválósága mást feltételez. Nem akarnék túl messzire menni a következtetésekben, de elképzelhetőnek tartom, hogy egy ilyen minőségű scriptor esetében az alkalmi oka éppen az, hogy fő munkaként nem ezen a művön dolgozott. Mindenesetre egyértelműen a Szigethez kötődő személyével az a szakirodalomban többször felmerült kérdés is véglegesen eldőlt, amely a GömK.-et esetleg nagyvázsonyi, esetleg veszprémi provenienciájának tartotta (vö. Volf 1882: XXVII).

9. Biztos vagyok benne, hogy más magyar kódexmásoló műhelyek meglétéről, azok összefüggéseiről újabb megállapítások várhatók. Reményeket támasztanak erre az ÉrsK.-nek és az Érdy-kódexnek éppen most folyó kiadási munkálatai. Gyanú van arra, hogy ez a két kézirat, valamint harmadikként a Jordánszky-kódex, egymással valamilyen összefüggésben állhattak. Ezen a téren azonban még igen sok problémát kell tisztázni, amelyeknek jó része irodalomtörténeti természetű. Ugyanakkor a nyelvészet adalékai, ha kicsinek látszanak is, alapvető segítséget jelenthetnek.

SZAKIRODALOM

- Bognár–Levárdy 1960 = *Példák Könyve* 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmányokkal kísérve közléteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Codices Hungarici IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bognár–Levárdy 1967 = *Cornides-kódex*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmányokkal kísérve közléteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Codices Hungarici VI. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Haader 1995 = Haader Lea: Elena priorissza levele. *Magyar Nyelv* 91: 420–31.
- Haader 1996/1997 = Haader Lea: Hány kéz írta a Gömör-kódexet? In: Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 45–51.
- Haader–Papp 2001 = *Gömör-kódex* 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, és a bevezetést írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kniezsa 1952 = Kniezsa István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlóssy 1990 = *Domonkos-kódex* 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és a jegyzeteket írta Komlóssy Gyöngyi. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Lázs 1981 = Lázs Sándor: A Cornides-kódex körül. *Irodalomtörténeti Közlemények* 85: 671–83.
- Lázs 1983 = Lázs Sándor: A Cornides-kódex eredeti rendje. *Irodalomtörténeti Közlemények* 87: 587–601.
- Papp 2001 = Papp Zsuzsanna: A kódex másolóinak írása és hangjelölése. In: Haader–Papp 2001, 103–29.
- Schneider 1999 = Karin Schneider: *Paläographie und Handschriftenkunde*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Timár 1930 = Timár Kálmán: Domonkos-rendi magyar kódexek. *Irodalomtörténeti Közlemények* 40: 265–76, 397–412.
- Volf 1879 = *Nyelvemléktár* VIII. Közzéteszi Volf György. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- Volf 1882 = *Nyelvemléktár* XI. Közzéteszi Volf György. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.

Haader Lea

SUMMARY

Haader, Lea

The Rabbits' Isle scriptorium

In connection with recent editions of codices, it has repeatedly been suspected that, in some cases, what György Volf had determined in *Nyelvemléktár* [A collection of early Hungarian documents] as the same scriptor's hand actually involves several different hands. Such paleographic suspicion can be supported or refuted by linguistic methods. These are: the practice of the hand under scrutiny in the application of phoneme–grapheme correspondences or in end-of-word division marks, the types of text organisation, dialectal features, and types of errors committed. In the course of one such investigation it turned out that one of the hands of the Gömör Codex shows clear similarity with Lea Ráskay's practice and it also became evident that the two copiers must have worked on the same codex in several cases. The similarity of linguistic solutions and of the overall appearance of the texts suggests a shared tradition: that of the scriptors' workshop in the Rabbits' Isle. The paper draws the 'mosaic portrait' of three scriptors of that workshop.

Az értelmezői mellékmondat

1. Az értelmezői mellékmondatokat a szakirodalomban általában a jelzős alárendelésekhez sorolják (Tompá 1962: 403–7; Rác 1968: 408–14; Rác–Szemere: 1972: 237–44; Király 1991: 407–9; Dömötör 1991: 742–5; 1995: 686–93), mivel az értelmező mint mondatrész is a jelzők egyik fajtájaként jelenik meg. A Magyar grammatika c. tankönyv is jobb híján a jelzői mellékmondatok közt tesz említést róluk (Haader 2000: 498–502). Az értelmező grammatikai státusa ugyanis ott sincs egyértelműen tisztázva, s csak a vele kapcsolatban felmerülő vitás kérdések, érvek és ellenérvek, valamint az ezekből levonható következtetések kérdőjelezik meg az értelmezőnek a jelzős, illetve az alárendelő szintagmatag voltát (Balogh 2000: 452–60).

Érdekes, de nem teljesen egyértelmű Szabó Dénes megítélése a kérdéses szerkezettel kapcsolatban, mivel a jelzői mellékmondatoknál ezt a megjegyzést teszi: „Az értelmező jellegű mellékmondatok mondattani kategóriáját mindig az értelmezett szó főmondatbeli funkciója szabja meg” (Szabó 1958: 379), ugyanakkor az alanyi mellékmondatoknál a sajátos jelentéstartalmúak között említi meg a következő értelmezői példákat: *Én, aki annyit dohányoztam, most nem dohányozhatom; Magát becsüli meg az a nemzet, mely elhunyt jeleseit megbecsüli* – ez utóbbit az alanyi alárendelők között pedig jelzői értékűnek nevezi (i. m. 366).

2. A Magyar Nyelvőr korábbi számaiban (Balogh 2003: 456–71; 2004: 68–83) azt mutattuk be, hogy az értelmező és az értelmezettje közötti viszony **nem jelzős** viszony, sőt **nem is alárendelő szintagma**, hiszen tulajdonságai nem az alárendelést idézik.

2.1. Az értelmezős szintagma tagjainak azonos vagy hasonló toldalékai nem az egyeztetés következtében egyeznek meg, hanem az azonos mondatrészi szerep alapján. A szerkezettagok között nem jelenik meg az alárendelésben szokásos nyelvtani alá-fölé rendeltségi viszony. Tulajdonságai leginkább a mellérendelésre emlékeztetnek, ennek azonban ellent mond a szerkezettagok azonos jeltárgyra való vonatkozása. Ebben a szerkezetben csak a nyelvi jelek halmozódnak, ezek ugyanannak a denotátumnak a különböző megnevezései. Az értelmezős szerkezetek egy harmadik típusú szintagmát képviselnek, mégpedig az **értelmezős-azonosító** szintagmát, mivel az értelmező az értelmezett tagot nemcsak azonosíthatja, de emellett még kifejezhet minősítést, tulajdonítást, részleges értelmezést, helyesbítést stb. is. A szerkezet tagjai között megjelenhet az azonosításra, helyesbítésre, pontosításra, részlegességre, kiemelésre, példaadásra stb. utaló (*azaz, vagyis, illetve, mégpedig, főleg, elsősorban, például* stb.) kötőszó.

2.2. Az értelmezőt tehát nem tekintjük az értelmezett jelzőjének, hanem az értelmezett szóval azonos mondatrésznek tartjuk (erre a lehetőségre, vagyis az értelmező jelzői mellékmondatok és a más mondatrészkifejtők érintkezésére utal történeti szempontból Dömötör 1995: 688; 690), amely kötőszóval is kapcsolódhat értelmezett szavához, vagyis a következőképpen ítéljük meg:

értelmező állítmányként (*Ez férfi Károly, a sógorom*),
 értelmező alanyként (*Zsófi, a lányom már gimnazista*),
 értelmező tárgyként (*Add ide a kalapomat, mégpedig azt a feketét!*),
 értelmező határozóként (*Lent, a völgyben nagy köd van még; Keszthelyen, a Balaton-parti városban szoktunk nyaralni*),
 a jelzői szerepű értelmezett szónak megfelelő értelmező jelzőként (*Pistának, a barátunknak a balesetét még mindig emlegetjük; Tizenkét, vagyis egy tucat tojást törtek össze tegnap a piacon*).

Ez az elemzés az értelmező alany, tárgy, határozó és jelző esetében azt is jelenti, hogy az **értelmező** az értelmezett szó státusának megfelelően a közös főtag, a közös régens **vonzataként is** megjelenhet (például: *Nyaraláskor a szomszédunkat, Mónikát kérjük meg a virágok öntözésére*), vagyis **nem csak szabad bővítményként** állhat (vö. Balogh 2000: 452). Szabad bővítményként

akkor fordul elő, ha az értelmezett szó is ilyen típusú, például: *Holnapután, szerdán tartják meg az írásbeli vizsgát.*

Az állítmány értelmezője, az értelmező állítmány pedig nem is bővítményként, hanem a mondat állítmányával azonos szinten jelenik meg.

3. Az értelmező státusának megváltozása más következményekkel is jár. Így természetesen hatással van az értelmezői mellékmondat megítélésére.

3.1. Bár továbbra is beszélhetünk értelmezői mellékmondról, ezen azonban már nem az értelmező jelzői tagmondatot kell csak értenünk, hanem az értelmező mondatrészi szerepének megfelelő alárendelést. Lényeges, hogy a főmondatban az utalószó, tehát a mély hangrendű távolra mutató (főnévi, melléknévi, határozószói) névmás (az, olyan, akkora, annyi, úgy, akkor, annyira stb.) értelmezői helyzetben legyen, vagyis az értelmezett szó után álljon (ami így eleve feltételezi az értelmezős szerkezet meglétét a főmondatban). Az értelmező ekkor újfent pontosan megnevezi a denotátumot, nem korlátozza, nem szűkíti jelentéskörét, ennek megfelelően az értelmezői mellékmondat nem korlátozó értelmű. Az alábbi típusai fordulhatnak elő:

(1) **Értelmező állítmányi mellékmondat:** *az(ok), az(ok)é, olyan(ok), olyan(ok)é, akkora(/ák), annyi stb.,* tehát főnévi, melléknévi mutató névmási utalószóval a főmondatban:

Ez a lány Ági volt, az, akiről tegnap beszéltem.

(2) **Értelmező alanyi mellékmondat:** *az(ok), az(ok)é, olyan(ok), olyan(ok)é, akkora(/ák) stb.,* tehát főnévi vagy főnévi értékű mutató névmási utalószóval a főmondatban:

A férfi, az, aki ott megy, mindennap erre sétál.

(3) **Értelmező tárgyi mellékmondat:** *az(oka)t, olyan(oka)t, akkorá(ka)t, annyit stb.,* vagyis főnévi (értékű) tárgyragos mutató névmási utalószóval a főmondatban:

Tedd el a pénzt, azt, ami ott van az asztalon!

Mondj egy mesét, olyat, ami nem túl hosszú!

(4) **Értelmező határozói mellékmondat:** *abban, azokban, arról, azokról, az(ok)on, olyan(ok)on, olyan(ok)ra; ott, onnan, arra, abból, azok mellett stb.; akkor, attól, addig, azután, attól kezdve; annyiszor; úgy, olyannak; annyian; abból, onnan; azok közül; azzá, olyanná, olyanra; azzal, azokkal, olyannal, olyanokkal (együtt); úgy, anélkül; azért, olyanért, amiatt; azért; annyira; annak, azoknak, olyannak, olyanoknak (a részére); annál, azoknál stb.,* tehát határozóragos (névutós) névszói vagy határozószói mutató névmási utalószóval:

A Magas-Tátrába utaztunk, oda, ahol mindig van hó.

Tegnap egy lánnyal látták, olyannal, akit még nem ismertek.

Julival menj vásárolni, (azzal,) aki ismeri a jó üzleteket!

(5) **Értelmező jelzői mellékmondat:** *olyan, akkora; annyi; annak, olyannak stb. mutató névmási utalószóval:*

Ez a kocsi Jósának az autója, annak, aki ott megy.

Tavaly nagy hó volt, akkora, hogy síelni is lehetett.

3.2. Előfordulhat azonban, hogy **az utalószó hiányzik** a főmondatból. Ekkor gyakran úgy tűnik, mintha a főmondat adott szerkezeti tagját egy (legtöbbször bővítményi szerepű) mondatrész, valamint egy mellékmondat fejezné ki. Ilyenkor a mondatrész és a mellékmondat között általában értelmezői viszony áll fenn. Feltételezhető lenne ugyan a mellérendelő viszony is, de ez nem jellemző mondatrész és mellékmondat között (nyelvtörténeti szempontból vizsgálta a kérdést Haader 1991: 245–9). Egyértelműen értelmezői az alárendelés, ha a hiányzó utalószó csak értelmezői szerepben tehető ki, és így **nem korlátozó** jellegű. Ez leginkább akkor fordul elő, ha már maga az értelmezett szó is egyedi jelentésű (például tulajdonnév, személyes névmás, határozott névelős főnév stb).

3.2.1. Mindig értelmezői helyzetüként jelenhet meg a hiányzó rámutatószó a következő esetekben:

(a) Az értelmezett szó személyes (birtokos) névmás (a mellékmondatban pedig vonatkozó névmási kötőszó szerepel):

Gondolj rá, (arra,) aki mindig jót akart neked!

Te, (az,) aki folyton tiltakozol, most miért engedelmeskedsz szó nélkül?

Ha nincs nálad toll, vedd el az enyémet, (azt,) amelyik ott van az asztalon!

(b) Az értelmezett szó visszaható névmás (szintén vonatkozó névmási kötőszóval a mellékmondatban):

Megvetést érzett önmaga iránt, (az iránt,) aki soha nem tud nagylelkű lenni.

(c) Az értelmezett szó közelre mutató névmás:

Ez itt a Clark Ádám tér, (az,) ahol a hölgy le akart szállni a buszról.

Ma csak ennyire futotta az erejéből, (annyira,) hogy kitakarította a lakást.

(d) Az értelmezett szó kérdő névmás:

Mit mondjak még (olyat), amivel meggyőzhetnék?

Kiket vársz (olyanokat), akikről jobbat remélhetsz?

(e) Az értelmezett szó határozatlan vagy általános névmás:

Valaki másnak kellene most szólnia, (olyannak,) aki eddig még nem jelentkezett.

Mindennek, (annak,) ami történt, megvan az oka.

Máshová szeretnének menni, (oda,) ahol nincs ennyire hideg.

3.2.2. Általában értelmezői utalószóval egészíthető ki az alábbihoz hasonló

(a) vonatkozó mellékmondat főmondata:

Elutaztunk Zsuzsához, (ahhoz,) aki az idősebbik nagynénénk;

(b) gyakran értelmezői az alárendelés, ha a főmondat tartalomváró szavát egy *hogy* kötőszó mellékmondat fejt ki:

Most hallottuk a hírt, (azt,) hogy súlyos földrengés volt Indiában.

Ez utóbbi mondatok azonban elképzelhetők korlátozó értelmű mellékmondatral, azaz jelzői utalószóval is, ha így egészítjük ki őket: ... *ahhoz a Zsuzsához, aki* ... (ez kevésbé valószínű, de előfordulhat akkor, ha több Zsuzsa is számításba jöhet), illetve ... *azt a hírt, hogy*... .

3.2.3. Az utalószó értelmezői helyzete valószínűbb abban az esetben, ha a főmondat megnyiségjelzős szerkezetére a mellékmondatban többes számú vonatkozó névmás felel. Ekkor inkább nem korlátozó, vagyis értelmezői mellékmondat fordul elő: *Néhány gyerek, (azok,) akik kint állnak a folyosón, már korábban megebédeltek.* Egyes számú vonatkozó névmás gyakoribb kor-

látozó mellékmondat, tehát jelzői utalószó, jelzői alárendelés esetén: (*Az a Néhány gyerek, aki kint áll a folyosón, már korábban megebédelt.* (Vö. Kenesei 1992: 682.)

4. Mindenképpen átmeneti típust képviselnek azok a tagmondatgyűttesek, amelyekben a nem jelenlévő, rejtett utalószó egyaránt kitehető jelzői és értelmezői helyzetben is. Az ilyen összetett mondatoknak a mellékmondata – ennek megfelelően – lehet korlátozó és nem korlátozó értelmű is. Például: *Nem találtam meg az esernyőt, amit/amelyet az iskolában felejtettem.* Korlátozó értelemben: *Nem találtam meg azt az esernyőt, amelyet...* Nem korlátozó mellékmondat: *Nem találtam meg az esernyőt, azt, amelyet ...* (vö. Haader 2000: 499). Biztosan nem korlátozó értelmű a mellékmondat azonban akkor, ha az alapszó, amelyre az utalószó vonatkozik, birtokos személyjeles: *Nem találtam meg az esernyőmet, (azt,) amelyet...*

5. A tagmondatok **sorrendjére** általában jellemző, hogy a főmondat megelőzi a mellékmondatot, vagy a főmondatba ékelődik be a mellékmondat, úgy, hogy az értelmezett szó az első számú tagmondatban, a főmondatban áll, az értelmezői utalószó pedig természetesen ezt követi (lásd a fenti példákat), hiszen az értelmezői utalószó, az értelmezői mellékmondat utólag egészíti ki, pontosítja a főmondat tartalmát. Hasonlóképpen ahhoz, ahogyan az értelmezős szintagmában is jellemző a tagok viszonyára a laza kapcsolat, egymástól egészen távolra is kerülhetnek a szerkezettagok, ugyanígy az értelmezői mellékmondat is utólagosan, lazán kapcsolódik a főmondatához. Ezért nem korlátozza, nem szűkíti annak, pontosabban a benne szereplő értelmezett szónak a jelentéskörét, hiszen gyakran már maga az értelmezett szó is egyedi jelentésű, például tulajdonnév, személyes névmás, határozott névelős főnév (lásd feljebb) stb.

5.1. Az értelmezői mellékmondat kapcsolódhat **hogy kötőszóval** a főmondatához, ekkor a kötőszó azt jelöli, hogy a mellékmondat szerepe a tartalomkifejtés: a főmondat tartalomvárá szavára ad részletes kiegészítést: *Mondd te is el a véleményedet, (azt,) hogy mit gondolsz erről az egészről!*

5.2. A mellékmondat kapcsolódhat azonban **vonatkozó névmással** is a főmondatához, ez a névmás a kötőszói funkciók kívül az alárendelt tagmondat szintaktikai szerkezetének is a tagja. Ekkor a mellékmondat csak részlegesen tartalomadó, s ha a főmondatbeli értelmezett tag eleve korlátozott értelmű, egyedi jelentésű szó, például tulajdonnév, jelzős főnév (vagy a feljebb felsorolt esetekhez tartozik), akkor az utalószó gyakran hiányzik, de inkább értelmezőként tehető ki: *Petőfi Sándor nagy magyar költő volt, (olyan,) aki életét ajánlotta a szabadságért.*

6. A fentiek alapján tehát az értelmezői mellékmondat az alárendelt mellékmondatok közé tartozik, függetlenül attól, hogy az értelmező és az értelmezett szó egymással értelmezős-azonosító viszonyban van. Mindketten azonos mondatrészi szerepet töltenek be a mondatban, de emellett azonos a jeltárgyvonatkozásuk is. Mondatbeli pozíciójuk legtöbbször bővítmenyi jellegű, tehát értelmezős alanyi, tárgyi, határozói, jelzői, illetve az alaptagjukhoz fűződő nyelvtani viszonyban kifejezhető mellékmondat formájában.

A mondat (névszói) állítmánya, illetve annak értelmezője is kifejezhető mellékmondat, és bár az állítmány nem bővítmeny, valamint – a korábbi gondolatmenet alapján – az értelmezője sem az; az értelmezős állítmányi mellékmondat – hasonlóan az állítmányi mellékmondatához – mégis alárendelt tagmondat, amely nem bővítmeny, hanem a tagolt mondat központi szerepű fő tagját, illetve annak értelmezőjét fejt ki mellékmondatos formában. (Ez pedig ismét visszautal az alany-állítmányi viszony kérdésének a megítélésére.)

7. Az értelmezői alárendelést célszerű önálló kategóriaként tárgyalni, s nem a jelzős alárendelések között, mivel értelmezői pozícióba bármely mondatrészi szerepet betöltő főmondatbeli utalószó, elsősorban mély hangrendű, távolra mutató névmás bekerülhet. S ezen belül lehetne pontosabban szólni arról, hogy az értelmezői mellékmondat milyen mondatrészt fejt ki tagmondatos

formában. Majd jellemezni kötőszó, utalószó, s az esetleges logikai jelentéstartalom szerint az egyes típusokat.

Ezek szerint az alárendelt tagmondatok lehetnek:

- (a) állítmányi mellékmondatok
- (b) alanyi mellékmondatok
- (c) tárgyi mellékmondatok
- (d) határozói mellékmondatok
- (e) jelzői mellékmondatok
- (f) értelmezői mellékmondatok

Az értelmezői mellékmondatok a következő típusokra oszthatók:

- (a) értelmező állítmányi mellékmondat
- (b) értelmező alanyi mellékmondat
- (c) értelmező tárgyi mellékmondat
- (d) értelmező határozói mellékmondat
- (e) értelmező jelzői mellékmondat

8. Az értelmezői mellékmondat valamennyi sajátos jelentéstartalommal megjelenhet:

Hasonlító mellékmondatként, például: Annnyira szereti, úgy, mint ahogy még eddig senkit sem szeretett; Nagyon szép ez a lány, pont olyan, mint az anyja volt.

Következményes mellékmondatként: Nagyon várta, úgy, hogy semmi másra nem tudott gondolni; Sokat dolgozott, annyit, hogy egészen elfáradt.

Feltételes mellékmondatként: Felhívlak holnap, (akkor,) ha elvégeztem a munkám; Senki sem szereti a pletykát, (azt,) ha mindenfélét híresztelnek róla.

Megengedő mellékmondatként: Nem törődik a veszéllyel, (azzal,) ha valami történe is vele. Nincs még lakása Anitának sem, (annak,) aki pedig már dolgozik is.

9. Az értelmezős szintagmának és az értelmezői alárendelésnek a korábbiakban és a fentiekben vizsgált felfogása véleményem szerint jobban tükrözi a valós nyelvtani viszonyokat, mint a jelzős szerkezetek, illetve a jelzői alárendelések közötti említésük. Azt sem gondolom problematikusnak, hogy míg a **mellérendelő kötőszós azonosítás** (*Gergő, azaz a barátod*), illetve a **kifejtő magyarázó mellérendelés** (*a fiúk, vagyis András és Zoli; a hozzászólás, vagyis a bekiabálgatás*) a szintagmák szintjén az **értelmezős szintagmával egy csoportba** tartozik, az értelmezős-azonosító szerkezetek közé, addig a **kifejtő magyarázó viszony** a **mondatszinten mellérendelőnek minősül**, hiszen az összetett mondatok között ez a típus azonos szintű, egymással elsősorban logikai kapcsolatban lévő tagmondatok együttesét jelöli (*A gyerekek abbahagyták a veszekedést, vagyis/azaz mindketten bementek a saját szobájukba*). Ugyanúgy nem azonos a két nyelvi szinten való hasonló szerkezet megítélése, mint ahogy a *bár* vagy a *mert* kötőszós nyelvi alakulatoké sem. Hiszen e két kötőszó a szintagmák szintjén mellérendelő viszonyt jelöl, például: *a jóképű, bár kicsit ügyetlen fiú; a felkészült, mert szorgalmas diák* (mivel a kötőszóhasználat a szó szerkezeteknél csak a mellérendelő viszonyokra lehet jellemző), mondatszinten azonban alárendelő kapcsolatra utalnak, a *bár* a megengedő alárendelés (*Bár süt a nap, hideg van*), a *mert* elsősorban az okhatározói alárendelés (*Azért felelt jól, mert alaposan felkészült a vizsgára*) tipikus kötőszava.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000. A jelző és az értelmező. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 444–60.
- Balogh Judit 2003. Az értelmezős szintagmákról. *Magyar Nyelv* 99: 293–300.
- Balogh Judit 2003–2004. Az értelmezős szerkezet helye a szintagmák között I–II. *Magyar Nyelvőr* 127: 456–72; 128: 68–83.
- Dömötör Adrienne 1991. Az alárendelő mondatok: a jelzői mellékmondatok; 1995. A jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.)–Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I., II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest, I. 742–5; II/2. 666–93.
- É. Kiss Katalin 2003. Az alárendelő összetett mondat. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 236–41.
- Haader Lea 1991. A határozói, valamint a jelzői és értelmezői mellékmondatok átmeneti sávja. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 245–9.
- Haader Lea 2000. A jelzői mellékmondat. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 498–502.
- Hadvics László 1969. *A funkcionális magyar mondatlan alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyudÉrt.* 16. sz.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 529–714.
- Király Lajos 1991. Az összetett mondatok. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. 388–413.
- Rácz Endre 1968. A jelzői mellékmondatok. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest, 402–14.
- Rácz Endre–Szemere Gyula 1972. *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szabó Dénes 1958. *A mai magyar nyelv*. Kézirat. Budapest.
- Tompa József 1962. A jelzői mellékmondat. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Balogh Judit

SUMMARY

Balogh, Judit

Appositive clauses

This paper deals with an appraisal of appositive clauses. Given the claim that an apposition is neither an attribute of its head nor a subordinate part of the construction it appears in (as discussed in the author's earlier two-part paper published in *Magyar Nyelvőr*), a complex sentence involving an appositive subordinate clause cannot be taken to be an instance of attributive subordination, either. If it is true that, in an appositive construction, the apposition and the head are syntactic constituents of the same type, this affects the definition of the type of subordination that an appositive clause embodies, too. The appositive clause corresponding to the syntactic role of the appositive phoric element in the main clause, then, may be an appositive predicate clause, an appositive subject clause, an appositive object clause, an appositive adverbial clause or an appositive attributive clause (but the last item on this list is not identical with the type of clause that had that name in the earlier literature since in our case the subordinate clause expands a phoric element that is an attributive apposition of a similarly attributive head).

Rokon funkciójú nyelvtani elemek kognitív szemantikai vizsgálata A „hiány” kifejezésének lehetőségei a magyarban*

0. Bevezetés

A kognitív tudomány különböző tudományágak interdiszciplináris együttműködésének az eredményeként jött létre az 1950-es évek közepén. Részdiszciplinái a kogníció valamely kiválasztott aspektusát tekintik vizsgálatuk tárgyának. „Ma még a legtöbb kutató egy bizonyos szaktudomány művelője, mindenképp a filozófiáé, a pszichológiáé, a mesterséges intelligenciáé, a nyelvészeté, az antropológiáé és a neurotudományé. (Ezeket a tudományokat külön-külön is »kognitív tudományoknak« nevezem.) Azonban abban reménykedünk, hogy azok a határok, amelyek e tudományágak között húzódnak, egyszer majd kevésbé merevek lesznek, talán teljesen eltűnnek és létrejön egy egységes kognitív tudomány” (Gardner 1992: 19, idézi Kertész 2000a: 403).

A kognitív tudományt alapvetően ugyanazok a kérdések foglalkoztatják, amelyek a klasszikus filozófia és azon belül az ismeretelmélet központi problémái voltak, „részben ugyanazokat, az elme lényegére vonatkozó problémákat kísérli meg a szaktudományok empirikus eszközeivel újrafogalmazni és megoldani, amelyek a hagyományos, filozófiai természetű ismeretelmélet központi kérdéseit alkották” (Kertész 2001: 53). Újszerűsége talán művelőinek abban a törekvésében ragadható meg, hogy az elme lényegére vonatkozó nagyon régi filozófiai kérdéseket az elme működésére vonatkozó kérdésekké (pl. a megismerés mibenléte, a tudás természete, összetevői, forrásai, létrejötte, alkalmazása stb.) próbálják átalakítani, és ezeket igyekeznek empirikus úton, interdiszciplinárisan megválaszolni.

A kognitív tudomány egyik legfontosabb részdiszciplinája a nyelvészet, amely abból az empirikus alapfeltevésekből indul ki, hogy a **nyelvtudás a kogníció része**. E munkahipotézisnek köszönhetően az úgynevezett esszenciális vagy „végső” kérdések sorába tartozó **mi a nyelvtudás?** kérdés a következőképpen fogalmazható át: **mi a nyelvtudás, ha a nyelvtudás a kogníció része?** Mivel a kognitív nyelvészet távolról sem egységes diszciplína, hanem ellenkezőleg: különböző, egymásnak részlegesen vagy teljes mértékben ellentmondó, egymástól lényegesen különböző háttérfeltevésekre épülő, különböző módszereket alkalmazó elméletek rendszere, ezért a fent említett kérdésre alapvetően kétféle, a kognitív tudomány egészén végigvonuló, tudománytörténeti gyökerekre visszavezethető választ ad. Az egyik az úgynevezett holista, a másik az úgynevezett modularista válasz.

A holista kognitív nyelvelmélet szerint az emberi kogníció folytonos, összefüggő egész, azaz a különböző kognitív képességeket – az érzékelést éppúgy, mint a gondolkodást és a nyelvet – ugyanazok az absztrakt és általános érvényű szabályszerűségek irányítják. Mivel tehát a nyelv nem módjában különül el az egyéb kognitív képességektől (különösen a gondolkodástól), ezért a kognitív nyelvészetnek ez a vonulata a természetes nyelvet és az emberi megismerést (a kogníciót) egymástól elválaszthatatlanul összefonódó egységes, komplex (holisztikus) rendszerként értelmezi. E szerint a felfogás szerint a nyelv tehát az emberi megismerés folyamatának közvetlen megnyilvánulása, integráns része, s mint ilyen csak „az emberi ész általános struktúrájának integráns aspektusaként kutatható és elemezhető” (Bańcerowski 1999: 81). A kognitív nyelvészet szerint az ember nyelvi készsége is a megismerés általános folyamatának része, olyan emberspecifikus mentális képesség, amely meghatározó fontossággal bír az általános kognitív képességek között. Ilyen értelemben a nyelv tanulmányozása a kogníciókutatás szerves része, és megfordítva: minden egyes adekvát nyelvészeti elmélet, elemzés alapfeltétele a kogníciós folyamatokkal való összefüggések felismerése. Mindez azonban nem jelenti nyelv és gondolkodás automatikus azonosítását, ugyanis a viszony nem feltétlenül kölcsönös: a gondolkodás nem implikálja a nyelvet, fordítva viszont igen. A kognitív nyelvészet

* A tanulmány megírásához Tolcsvai Nagy Gáborról sok segítséget kaptam, amiért ezúton is köszönetet mondok.

alapvetően azt igyekszik feltárni, hogy az ember megismerésében, gondolkodásában milyen szerepet játszik a nyelv, illetve hogy az (ti. a nyelv) hogyan helyezkedik el az ember egyéb elméleti kognitív képességeinek (érzékelés, figyelem, tárgyfelismerés, fogalmi gondolkodás, kategorizáció, memória stb.) a szövetékében. A kognitivisták azt vallják, hogy az emberi nyelv megértésének kulcsa az emberi megismerés folyamatainak megértésében és modellálásában rejlik.

A holizmussal ellentétben a modularista hipotézis szerint az emberi megismerő képességek rendszere több, részben önálló, egymástól világosan elkülönülő, bizonyos részfeladatokra specializálódott, moduloknak nevezett részrendszerre tagolódik. „Modulnak nevezzük az emberi magatartást meghatározó és a kogníció folyamatában részt vevő rendszereket – így például az elme motorikus, kinézikus, perceptív, auditív, motivációs, konceptuális, interakciós vagy grammatikai részrendszerét” (Kertész 2000a: 411). A modulok autonómak ugyan abban az értelemben, hogy önmagukban zártak, egymástól részben független működési elvekkel rendelkező tartományok, amelyek sajátos törvényszerűségeknek engedelmességet adó rendszert alkotnak. Az autonómia ugyanakkor relatív, mivel a modulok kölcsönhatásban állhatnak, illetve meghatározott módon együtt is működhetnek egymással. E szerint a megközelítés szerint sem a kogníció, sem annak a részeként definiált nyelvtudás nem alkot átfogó, általános alapelvek által irányított egységes rendszert. A nyelvképesség maga is moduláris felépítésű, különálló fonológiai, szintaktikai, szemantikai stb. részrendszerekből tevődik össze.

A kognitív nyelvészet a természetes nyelvek elemzésének egyik lehetséges megközelítési módja. Mivel a nyelvre mint a világról szerzett és alkotott információk összességére tekint, a nyelvet elsődlegesen ezen információk rendszerezésének, feldolgozásának és továbbításának eszközként vizsgálja. A nyelv legfontosabb összetevőjének a jelentést tekinti, legfontosabb funkciójának pedig a jelentés közvetítését. Úgy véli, „a nyelvi formák által kifejezett jelentések összefüggésben vannak az emberi tudás szerkezetével, tehát a nyelvben (pl. szavakban, mondatokban) kifejezett »tartalom« felépítése összefüggésben áll az elmében tárolt ismeretek jellegével” (Tolcsvai Nagy 2000a: 128–9).

A kognitív szemantika – amely a kognitív nyelvészet jelentéstani ágaként értelmezi önmagát – kibontakozása az 1980-as évek elejétől követhető nyomon. Az igazi áttörést talán az 1987-es év jelentette, ugyanis ekkor jelent meg a kognitív nyelvészet alapműveként számon tartott két tanulmány (Lakoff 1987 és Langacker 1987), amelyek jelentős mértékben befolyásolták az azóta eltelt évek jelentéstani felfogását is. Ezt a szemantikai irányzatot kérdésfeltevéseiben és módszereiben is széleskörű pluralizmus jellemzi: a jelentés problémakörén belül nem korlátozódik valamely meghatározott részterületre, tehát nem csupán szó-, mondat- vagy szövegsemantikával foglalkozik, hanem szemantikai elemzései kiterjednek az összes nyelvi elemre, egyebek közt a nyelvtani viszonyítóelemek vizsgálatára is. A nyelvtani viszonyítóelemek a fogalomjelölők (lexémák), a szintagmák és a mondatok közti viszonyokat jelölő, a megnyilatkozást egységes egészévé szerkesztő eszközök. Ide tartoznak a viszonyjelölő szók (névutó, kötőszó, névelő), a képzők, a jelek és a ragok, sőt a testetlen (szupraszegmentális) viszonyjelölők is (hangsúly, intonáció, sorrend, szünet). Természetesen mindegyiknek meghatározott nyelvtani funkciója (jelentése) van.

A magyarban „a hiány kifejezésének funkcióját az egész nyelvtörténet folyamán egyetlen formáns: az *-(a)t(a)lan/-(e)t(e)len* [...] látja el” (Szegegyi 1992: 309), amely denominális funkcióban valaminek a hiányára, igéhez járulva pedig a cselekvés meg nem történt volta utal.

Dolgozatom célja egyfelől a „hiány”-t kifejező rokon funkciójú nyelvtani elemek bemutatása, használatuk némely részletesebb és pontosabb leírása, másfelől pedig a „hiány” kifejezésére szolgáló különböző realizációk (a lexikálisan vagy körülírással, a képzővel, névutóval, képzőszerű utótaggal, összetételei elő- vagy utótaggal létrejövő melléknévek) jelentésének a meghatározásához, illetve jelentéssz összefüggéseik feltárásához megtalált és alkalmazott módszer bemutatása. Mivel a hagyományos (arisztotelészi) kategóriaelmélet elvei, az úgynevezett disztinktív szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás e téma kidolgozásához nem bizonyultak jól alkalmazhatónak, ezért a jelentésmegvalósulásokat a kognitív nyelvelmélet által alkalmazott, a prototípus fogalmára felépített kategorizáció

módszereivel igyekeztem vizsgálni. A dolgozat utolsó fejezetében a kognitív szemantika metaforaelméletét alapul véve egy 'hiányt' jelentő metaforikus kifejezés bemutatásával és magyarázatával próbálkozom.

1. A fosztóképző jelentése

A fosztóképzővel alkotott melléknévi származékok az alapszóhoz viszonyítva jellegzetes szemantikai többletet fejeznek ki. A legjellegzetesebbek:

1.1. A denominális képzések jelentése konkrét, az ilyen derivátumok tárgyi jelentésű főnévi alapszón általában az alapszóval jelölt denotátumnak a hiányát fejezik ki. Például:

<i>ablak-talan</i>	'ablak nélkül való, aminek nincs ablaka'
<i>cél-talan</i>	'cél nélkül való, akinek/aminek nincs célja'
<i>család-talan</i>	'család nélkül való, akinek nincs családja'
<i>esz-telen</i>	'ész nélkül való, akinek nincs esze'
<i>fül-etlen</i>	'fül nélkül való, akinek/aminek nincs füle'
<i>fegyver-telen</i>	'fegyver nélkül való, akinek nincs fegyvere'
<i>gyermek-telen</i>	'gyermek nélkül való, akinek nincs gyermeke'

Főnévi alapú képzés esetén gyakran lehetséges a tagadó mondatral való körülírás (lásd a fent említett példákat). Az ilyen értelmezés azonban nem minden esetben lehetséges. Például:

<i>só-tlan</i>	*'nincs sója'
<i>felhő-tlen</i>	*'nincs felhője'

1.2. Fontos szerepe van a képzőnek a szinonimapárokkal azonos stilisztikai értékű és a közlés differenciáltsága szempontjából velük azonos jelentőségű, konkrét vagy absztrakt jelentésű ellentétpárok kialakításában is. A fosztóképzős főnevek döntő többsége szemantikailag a -(V)s képzős alakokkal áll szemben.

1.2.1. Jelentős azoknak a származékoknak a száma, amelyek nem az alapszóval jelölt dolognak a hiányát, hanem az alapszóból -(V)s képzővel alkotott melléknév által kifejezett tulajdonságnak a hiányát jelentik. Például:

<i>barátság-talan</i>	'nem barátság-os'
<i>arány-talan</i>	'nem arány-os'
<i>alkalm-atlan</i>	'nem alkalm-as'
<i>egészség-telen</i>	'nem egészség-es'
<i>ember-telen</i>	'nem emberség-es'
<i>gazdaság-talan</i>	'nem gazdaság-os'
<i>hely-telen</i>	'nem hely-es'
<i>ok-talan</i>	'nem ok-os'
<i>törvény-telen</i>	'nem törvény-es'
<i>igazság-talan</i>	'nem igazság-os'
<i>fájdalm-atlan</i>	'nem fájdalom-as'

Ezekben az esetekben talán a pozitívumot kifejező derivátum látszik elsődlegesnek, amelyhez a fosztóképzős antonima mintegy másodlagosan keletkezett (pl.: *helyes*, majd *helytelen*). Érdemes felfigyelni arra, hogy a derivátumok alapjául szolgáló szavak többnyire absztrakt fogalmat jelölnek, például: *barátság*, *törvény*, *igazság*, *fájdalom* stb.

1.2.2. A denominális $-(V)s$ képző többféle jelentésárnyalatot képes kifejezni. Ezek közül a legáltalánosabb a 'valamivel való ellátottság', azaz a nomen possessoris jelentésárnyalat. Melléknévképzőként ma is ebben a funkcióban a legproduktívabb. A 'valamivel való ellátottság'-ként értelmezhető általános jelentés tovább is részletezhető, például: 'ami rajta van', 'ami benne van', 'ami nála van', 'ami a részére van' jelentésekre, vagyis az „N1- $-(V)s$ + N2” szerkezetben az N1 jelző és az N2 alaptag között határozói (főleg hely- és képehelyhatározói) viszony jön létre. Ezen $-(V)s$ képzős melléknemek fosztóképzős szemantikai ellentétpárjai tehát a következő jelentéseket fejezhetik ki:

a) Valamin nem látható valami / valaminek a felületén nincs valami. Például:

<i>felhő-tlen</i> (ég)	'nincs rajta felhő'
<i>csillag-talan</i> (égbolt, éjszaka)	'nincs rajta csillag'
<i>zománc-talan</i> (edény)	'nincs rajta zománc'
<i>máz-atlan</i> (cserép, korsó)	'nincs rajta máz'
<i>toll-atlan</i> (madár, kalap)	'nincs rajta toll'
<i>fá-tlan</i> (terület)	'nem borítja fa'
<i>erdő-tlen</i> (vidék)	'nem borítja erdő'
<i>virág-talan</i> (rét)	'nem borítja virág'

b) Az ember testét takaró, rendszerint textíliából készült ruhadarabokat jelentő alapszavakból nem lehet fosztóképzős formákat létrehozni. Kivételek:

<i>ruhátlan</i>	'nincs rajta ruha'
<i>mez-telen</i>	'ruhával nem fedett, csupasz, pusztá'
<i>sarutlan</i>	'nincs a lábán saru'
<i>sapkátlan</i>	'nincs a fején sapka'

c) A fűszer-, illetve ételnévi alaptagokból képzett 'valamivel ízesített, azaz valamilyen fűszer, illetve étel van benne' jelentésű, $-(V)s$ képzős melléknemeknek fosztóképzős antonimái – néhány kivételtől eltekintve – nem léteznek. A kivételek:

<i>só-tlan</i>	'nincs benne (elég) só'
<i>bors-talan</i>	'nincs benne (elég) bors'
<i>zsír-talan</i>	'nincs benne (sok) zsír'
<i>íz-telen</i>	'nincs (jó) íze'

Nincs azonban **tűró-tlan palacsinta* ('üres palacsinta'); **dió-tlan kalács* ('üres kalács'); **lekvár-talan bukta* ('üres bukta') stb., ezek ugyanis úgynevezett potenciális szavak, amelyek ugyan termékeny szóképzési szabály által szabályosan létrehozott derivátumok (a rendszer részei), mégsem aktualizálódtak (még) a nyelvhasználatban. A potenciális szó aktualizálódása nem mindig történik meg; ennek több oka is lehet, ilyen például az úgynevezett „lexikai akadályoztatás” jelensége, amikor egy létező szó lexikailag blokkolja a szabályos derivátum használatát.

1.2.3. Előfordul, hogy a fosztóképzős származékok negatív, esetleg pejoratív értelműek: nem az alapszóból $-(V)s$ képzővel alkotott melléknév által kifejezett pozitív tulajdonság hiányát, hanem annak pejoratív megítélését, elégtelen voltát fejezik ki. Ezek a párok nem teljes, nem tökéletes antonimái egymásnak. Például:

<i>arány-talan</i>	'torz'
<i>erő-tlen</i>	'elégtelen erővel rendelkezik, gyenge'
<i>él-etlen</i>	'tompá az éle'

<i>formá-tlan</i>	'nem formás, eredeti formáját elvesztette'
<i>gazdá-tlan</i>	'aminek nincs gondos gazdája, ezért szánalmat, együttérzést vált ki'
<i>hegy-etlen</i>	'tompá a hegye'
<i>idom-talan</i>	'feltűnően nagy méretű és otromba alakú'
<i>íz-telen</i>	'nem megfelelő ízű, ezért élvezhetetlen'
<i>jellem-telen</i>	'erkölcsileg nem megbízható'
<i>kényelm-etlen</i>	'nem eléggé vagy egyáltalán nem kényelmes'
<i>lélek-telen</i>	'érzéketlen, közömbös'
<i>nívó-tlan</i>	'alacsony színvonalú'
<i>só-tlan</i>	'a szükségesnél kevesebb vagy semennyi sót nem tartalmazó (étel)'
<i>tartalm-atlan</i>	'silány tartalmú'

1.3. A következőkben rátérek az alapszónak és fosztóképzős derivátumának (esetleges értékítéletet és/vagy érzelmi viszonyulást is kifejező) jelentése közötti összefüggés vizsgálatára.

1.3.1. „A denominális képzések általában valamely értékes, becsülendő dolog vagy tulajdonság meg nem létét, hiányát közlik, így az alapszó pozitív jelentésárnyalatával szemben általában negatív jelentést képviselnek, s ezzel együtt jár bizonyos kellemetlen hangulati hatás kiváltása is” (D. Bartha 1980: 208). Például:

<i>igazság-talan</i>	'az igazság ellen vétő, nem igazságos'
<i>jellem-telen</i>	'erkölcsileg ingatag, mindenre kapható'
<i>szív-telen</i>	'a könyörtelenségig részvét és szeretet nélküli'
<i>béké-tlen</i>	'elégedetlenségében zúgolódó, lázongó, nyugtalan, zaklatott'

Fölmerülhet a kérdés: vajon a hiány morfológiai eszközökkel történő kifejezése hordozhat-e pozitív értékítéletet vagy érzelmi töltést? Amennyiben továbbra is elfogadjuk, hogy a 'valamitől megfosztottság' jelentését formánsként kizárólag a *-talan/-telen* hordozza, akkor azt mondhatjuk: igen, de csak negatív jelentésű alapszóból való képzés esetén, amikor a fosztóképzős denominális formák képviselik a pozitív jelentéseket, az *-(V)s* képzős formák pedig – amennyiben léteznek – a negatív jelentéseket. Például:

<i>ártalm-atlan</i>	<i>ártalm-as</i>
<i>bűn-telen</i>	<i>bűn-ös</i>
<i>díj-talan</i>	∅
<i>fájdalm-atlan</i>	<i>fájdalm-as</i>
<i>felhő-tlen</i>	<i>felhő-s</i>
<i>gáncs-talan</i>	∅
<i>gond-talan</i>	∅
<i>gyanú-tlan</i>	∅
<i>hiány-talan</i>	<i>hiány-os</i>
<i>hibá-tlan</i>	<i>hibá-s</i>
<i>kétség-telen</i>	<i>kétség-es</i>
<i>kifogás-talan</i>	∅
<i>láz-talan</i>	<i>láz-as</i>
<i>makulá-tlan</i> *	∅

* E szó, ti. a *makulá-tlan* bizonyos értelemben különleges esetnek tekinthető, hiszen a köznyelvben az alapszó nem használatos, amelyet a Magyar értelmező kéziszótár (884) így értelmez: „**makula** fn rég vál 1. Szennyfolt, mocsok. 2. Erkölcsi fogyatkozás. [lat]”.

<i>mocsok-talan</i>	<i>mocsk-os</i>
<i>salak-talan</i>	<i>salak-os</i>
<i>szeplő-telen</i>	Ø
<i>vér-telen</i>	<i>vér-es</i>
<i>veszély-telen</i>	<i>veszély-es</i>
<i>zaj-talan</i>	<i>zaj-os</i>
<i>zavar-talan</i>	<i>zavar-os</i>

Ezek között a negatív jelentéstartalmú alapszóból keletkezett, pozitív jelentésű fosztóképzős származékok között feltűnően soknak a jelentése a 'tisztaságot, ártatlanságot, romlatlanságot, erkölcsi feddhetetlenséget' nyomatékosítja, például *bűntelen*, *gáncstalan*, *hibátlan*, *kifogástalan*, *makulátlan*, *mocsoktalan*, *salaktalan*, *szeplőtelen*, s mint ilyenek, az úgynevezett értékszavak közé tartoznak, tehát olyan lexikális elemek, amelyek egy személyt, tárgyat, jelenséget értékek, értékesnek nyilvánítanak. Kocsány az értékszavak két csoportját különíti el: a minősítő értékszavakat (pl.: *jó*, *becsületes*, *önző*, *hamis*) és a közvetlenül megnevező értékszavakat (pl.: *hazaszeretet*, *árvulás*) (vö. Kocsány 2002: 25–6). Az értékszavak különleges jeltípus voltára Morrisnál is találunk utalást, aki osztályozásában az értékelő jeltípus értékelő, informáló és készítő használatát különíti el. Az értékszavak lexikális csoportját nem lehet megnyugtatóan elkülöníteni például a leíró jeltípustól (a deszignátortól). A *jó*, a *rossz* vagy a *kell* szavak értékelő értelme nyilvánvaló, a *tolvaj*, a *kíméletlen* szavak azonban már Morris jeltipológiájában is deszignátorok, tehát nem értékmegjelőzők, jóllehet „megállapítható értékmegjelőző tartalommal” is rendelkeznek (vö. Morris 1981/1946: 165). E szavak értékelő eleme mindig a szövegösszefüggésbeli értelmezés függvénye.

Hiába feltételezzük, hogy negatív jelentésű alapszó esetén a fosztóképzős származék jelentése nem lesz negatív (vö. Kiefer 1983: 137), e derivátumok között is van néhány olyan, amelynek jelentése, hangulata – függetlenül az alapszó vagy a képző jelentésének a besugárzásától – csak a szövegkörnyezet ismeretében kaphatja meg jelentésére, hangulati tartalmára vonatkozó minősítését. Például a *díjtalan* tekinthetjük kellemes hangulatú szónak, ha *díjtalan belépőről* beszélünk. De korántsem az, ha például a *gyakornok* jelzője, legalábbis a *gyakornok* szemszögéből nézve ('fizetés nélküli'). Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a *díjtalan* alapszava semleges, s talán az sem mellékes, hogy antonimája más tőből képezhető, például *fizető*. Hasonlóan a *vértelen* csak akkor pozitív csengésű, ha például a *forradalom* jelzője ('vérontás nélküli'), de ha teljesítményre vagy a teljesítmény kivitelezőjére (vagyis pl. színházi előadásra, műalkotásra, személyre) értjük, nagyon is pejoratív ('színtelen, jellegtelen'). Én a *felhő-tlen* ↔ *felhő-s* azonos tőből képzett antonimák esetében is úgy vélem, hogy ambiguitással van dolgunk: a *felhőtlen* kizárólag átvitt értelemben tartom pozitív töltésűnek, hiszen konkrét jelentésben, például *felhőtlen ég*, csak bizonyos szituációkban értelmezhető negatívként vagy pozitívként. Tehát önmagában sem az alapszó, illetve annak jelentése, sem a képző egyik vagy másik variánsának a használata sem jelzi feltétlenül előre a fosztóképzős származék hangulati tartalmát, a benne foglalt ítéletet.

A fosztóképzős derivátum negatív, semleges vagy pozitív töltésű jelentésében a képző „besugárzásának” nem tulajdonítok jelentőséget. Megítélésem szerint elsősorban az alapszó jelentése a döntő (a fosztóképző például rendszerint ellentétes jelentésűvé formálja a derivátumot az alapszó jelentéséhez képest). A második fontos tényező a környezet, vagyis a jelzett szó vonatkozásában realizálódó minősítés, vö. *díjtalan gyakornok* ~ *díjtalan belépés*. Az eleve semleges érzelmi tartalmú szavak (pl.: *díj*, *vér*) fosztóképzős derivátumai mutatnak bizonyos kétarcúságot, de csakis különböző kontextusokban. Márpedig ha ez igaz, akkor a fosztóképző önmagában nem kifejezője negatív vagy pozitív értékítéletnek vagy érzelmi töltésnek, hanem a derivátum esetleges ilyen jegye kizárólag (a) vagy az alapszó negatív vagy pozitív töltésű jelentésétől (b) vagy az érzelmi szempontból semleges töltésű fosztóképzős derivátum kontextusától, a jelzős szerkezet egészének negatív vagy pozitív voltától függ. Maga a képző mindenképpen semleges töltésű.

2. A hiány kifejezésére szolgáló egyéb nyelvi eszközök jelentése

A kategorizáció a megismert valóság rendezésére és rendszerezésére irányuló emberi törekvés. A kategorizálásról (tehát az általunk észlelt jelenségek fogalmi kategóriákba sorolását jelentő mentális tevékenységről) szóló hagyományos elméletet Arisztotelészre vezetnek vissza. Az arisztotelészi klasszikus kategóriaelmélet szerint az egyes kategóriák közötti határok pontosan kijelölhetők (ami a már egyszer megállapított kategóriák változatlanóságát feltételezi), a kategóriák belső, kontextusra való tekintet nélkül definiálhatók, és a definíciós jegyek binárisak. Ez utóbbi kitétel azt jelenti, hogy az elemeknek szükséges és elégséges feltételeket kell teljesíteniük ahhoz, hogy az egyes kategóriákhoz tartozhassanak. A kategóriákhoz rendelhető dolgok egyenrangúak: nem képzelhető el tehát olyan eset, hogy egy elem hozzá is tartozik meg nem is a kategóriához. A később bemutatandó geaeratsi táblázat nyomán megkíséreltem hasonló módon táblázatosan összefoglalni az arisztotelészi kategorizálást.

1. táblázat
A hagyományos (arisztotelészi) kategorizálás

	Külső perspektíva Referenciaszint	Belső perspektíva Jelentésszint
EGYENRANGÚSÁG	Nincs különbség abban a tekintetben, hogy egy dolog inkább a kategóriához tartozik vagy kevésbé.	A kategóriák egymás között egyenrangúak; ha egy dolog két kategóriába is besorolható, akkor nem rangsorolhatunk közöttük abban a tekintetben, hogy inkább az egyikbe vagy a másikba szeretnénk sorolni.
ÉLES HATÁROK	A kategóriák éles határokkal rendelkeznek.	A kategóriák és az elemek szükséges és elégséges feltételekkel definiálhatók. A feltételek azonos státusszal rendelkeznek; nincs olyan lehetőség, hogy a kategóriához való tartozásnak az egyik fontosabb vagy kevésbé fontos feltétele, mint a másik.

2.1. Mint ismeretes, az ilyen elvek szerint felépülő kategóriák a nyelvtudományban a fonológiaián belül igen jól alkalmazhatónak bizonyultak, és így a jelentésstanban is teret nyert a hasonlóan elgondolt disztinktív szemantikai jegyek alkalmazása. Ám ez az úgynevezett szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás (vagy komponens elemzés) nem alkalmazható a szókészlet minden elemére. Elsősorban azokban az esetekben adható adekvát leírás, amikor a szemantikai jegyek szükséges és elégséges feltételt fogalmaznak meg, például *aggregény* (férfi, nőtlen), rokonságnevek: *nagyapa*, *unokatestvér*, geometriai alakzatok: *négyzet*, *kúp* stb. A szemantikai jegyekkel szemben minimális követelmény, hogy szükséges feltételt fogalmazzanak meg. Ezek megállapítása általában könnyebb feladat, mint az elégséges jegyek kijelölése. Sok esetben azonban a szükséges feltételt jelentő jegyeket sem tudjuk egyértelműen megállapítani. Ezekben az esetekben le kell mondanunk a jelentéskomponensek segítségével történő leírásról, és a jelentésleírást más módon kell megoldani. Megoldási javaslatokat bőven kínálnak azok a szójelentésstan területén kibontakozó új irányzatok, amelyekkel az utóbbi évtizedekben találkozhattunk, s amelyek máris komoly eredményeket tudhatnak magukénak. Az irántuk megfigyelhető élnék érdeklődés arra mutat, hogy „az elkövetkező időszakban talán a szószemantika lesz a jelentéskutatás legizgalmasabb és talán legtöbbet ígérő területe” (Kiefer 1989: 271).

A prototípus-elmélet abból – a tudományos kutatások által is megerősített – tényből indul ki, hogy a valóság folytonos, a kategóriák közötti határok, valamint a kategóriákhoz tartozó elemek határai gyakran elmosódnak, skaláris jelleget adva a jelenségek nagy részének. „A nyelvben sok minden fokozat kérdése. A nyelvi viszonyok nem változatlan minden vagy semmi ügyek, a nyelvi kategóriák nincsenek mindig élesen meghatározva, és gyakran bizonytalanok a széleken” (Langacker 1987: 14). Mivel tehát a nyelvi jelenségek többsége skaláris jellegű, és az adott időben és helyen elfogadott konvencióktól függ, ezért irreálisnak és lehetetlennek tűnő vállalkozás a grammatikai leírásnak a teljes formalizációja is. A kognitív nyelvészetben ezért nem az úgynevezett arisztotelészi (jelentésfelbontáson alapuló) kategóriaelméletet alkalmazzák, hanem egy új, a prototípus fogalmán alapuló kategorizációs elméletet dolgoztak ki. A prototípus-elméletre alapozva fogalmazódik meg a nyitott típusú kategória koncepciója is, amely nem a pontos kritériumrendszernek való szigorú megfelelést teszi a valahová tartozás alapjául, hanem egy dinamikus modellt állít fel a „centrum-periféria” elv keretében. E szerint a koncepció szerint a kategóriák a fogalomképzés folyamatának eredményeként jönnek létre, s mint ilyenek, nem az objektív valóság egyes fragmentumainak, hanem a róluk alkotott szubjektív képeknek felelnek meg. Természetesen nem biztos, hogy az emberi ész által létrehozott kognitív kategóriák az objektív valóságban megtalálhatók. Ez a kategorizációs folyamat tehát természeténél fogva szubjektív jellegű, Bańcerowski szerint olyannyira, hogy „a kategóriaképzés és az elemek hozzárendelése döntő módon az ember érzékszervi tapasztalatától függ, de hatással vannak rá a percepció és a megismerés folyamatát kísérő pszichikai paraméterek is” (Bańcerowski 2000: 330).

A kognitív nyelvelmélet felfogása szerint a jelentés is az ember kategorizálási képességén alapul: a megismerés folyamatában a valóságot topológiai elvek alapján tapasztaljuk meg és kategorizáljuk. A kognitív pszichológiai kísérletek azt igazolják, hogy a kategóriák gyakran prototipikus példák mentén szerveződnek. Lakoff megfogalmazásában „egy nyelvi kifejezés szemantikai jellemzése potenciálisan végtelen Gestalt-szerű tulajdonsághalmazt involvál” (Lakoff 1987: 000). A fogalmak reprezentációjában szereplő „Gestalt”-ok (mentális képek) a fogalmak tipikus példányait képviselik, feltüntetve azok jellegzetes tulajdonságait. Ha az ember a világban az általa megfigyelt jelenségeket kategorizálni akarja, összehasonlíja a jelenség képét az elméjében tárolt különféle mentális képekkel, és amelyik kategóriához tartozó mentális képhez a legközelebb áll a megfigyelt kép, az alá sorolja be a kérdéses jelenséget.

A prototípus funkcióját az a legjellegzetesebb példány vagy a séma (bizonyos jegyállomány) tölti be, amely az adott kategóriát legpregnansabban képviseli, illetve amely jól jellemzi a kategória tipikusnak tartott elemeit (nem mindig találunk ilyet). A prototipikus kategóriák talán leggyakrabban említett példája a *madár* fogalma: központi tartományában olyan madarak találhatók, mint a vörösbegy vagy a rigó, ettől távolabb olyanok, mint a tyúk, a gólya, a bagoly vagy a kacska, még távolabb, a perifériához közel pedig olyanok, mint a pingvin és a strucc. Ezzel a példával is jól szemléltethető, hogy egy és ugyanazon kategóriához tartozó entitások között jobb vagy kevésbé jó példányokat is találhatunk, a tagság tehát fokozat kérdése: a prototipikus példák középponti tagjai a kategóriáknak, míg mások a prototipikus és nem prototipikus egyedek viszonyrendszerében a középponttól a perifériáig terjedő, talán sok pontból álló fokozati skála mentén helyezkednek el. A prototípus megtestesítő középponttól elfoglalt helyük attól függ, hogy mennyire, milyen módon különböznek a prototípustól. Minél inkább távolodunk a prototípustól, annál bizonytalanabbá válik az elem azonosítása. A fokozatokra nem az a jellemző, hogy a kategória tipikus voltának feltételei nem mindig teljesülnek, hanem az, hogy egy központi, fokális értéktől eltávolodunk. A skála mentén elhelyezkedő példák természetesen nem feltétlen érvényűek, inkább reprezentánsok. Az ilyen tipizálás nem kívánja meg, hogy az osztály vagy kategória minden tagja rendelkezzen olyan jellemzővel, szembeötlő közös tulajdonsággal, amelyet mindenki elfogad. Egy nyilvánvaló tulajdonság hiánya nem követeli meg az adott entitásnak a kategóriából való eltávolítását, mindössze nem tekinthető prototipikus egyednek. A nem prototipikus példákat addig lehet egy kategóriához hoz-

zárendelni, ameddig a prototípushoz való hasonlóságuk alapján nevezhetők meg (vö. Langacker 1987: 17).

2.2. Mint azt fentebb láttuk, a prototípuselv olyan megismerési struktúra, amely az objektív valóság valamelyik szegmentumához rendelhető hozzá, és korrelációba hozható vele. Egy entitásnak egy bizonyos kategóriához való tartozása fokozat kérdése, hiszen a kategóriák közötti határok gyakran elmosódnak, egybefolynak, átfedik egymást, nem világosak, tehát sok esetben azt tapasztaljuk, hogy egy bizonyos elem hozzátartozhat a prototípus által képviselt egyik vagy másik kategóriához egyaránt. Ilyen esetben közöttük az úgynevezett családi hasonlóság (family resemblance) lép fel. Egy halmaz elemei közötti családi hasonlóságról akkor beszélhetünk, ha a halmaz minden egyes elemének van legalább egy közös tulajdonsága az illető halmaznak legalább egy másik elemével, de a halmaz elemeinek általában nincs közös tulajdonságuk. Ez a reláció az AB, BC, CD, DE stb. képlettel írható le. Ilyen esetben a tulajdonságok átfedő és kereszteződő bonyolult hálóval van dolgunk. Gyakran a közös tulajdonságok sem azonosak, csak hasonlítanak egymásra (vö. Bańcerowski 1999: 82, 84). Ezzel a szemantikai kategóriák prototipikus struktúráját létrehozó és irányító legfőbb elvvel a filozófiában is találkozhatunk, Wittgenstein (1953) érvelt például először amellett, hogy egy szó vonatkozásainak (referenciáinak) nem feltétlenül kell közös jegyeket tartalmazniuk ahhoz, hogy érthetők és használhatók legyenek. Ő javasolta elsőként az úgynevezett családi hasonlóság elvét a szavak különböző referenciáinak az összekapcsolására.

2.3. A fentiek összegzéseként lássuk azt a négy alapvető, legfontosabb sajátosságot, amelyet a prototipikus kategóriákkal kapcsolatban a szakirodalom általában említeni szokott (vö. Geeraerts 1994: 48, 1997: 11, 22):

1. A prototipikus elemek a skála különböző fokozatait képviselik: a kategória nem minden eleme képviseli azonos mértékben tisztán az adott kategóriát. Egy entitásnak egy bizonyos kategóriához való tartozása fokozat kérdése („non-equality”, azaz: egyenlőtenség).

2. A prototipikus kategóriák elemei között úgynevezett „családi hasonlóság” reláció fedezhető fel, ami azt jelenti, hogy az egybegyűjtött, egymást részben átfedő vagy kereszteződő értelmezések szemantikai struktúrája radiális kategóriamoddellel írható le.

3. A prototipikus kategóriák közötti határok elmosódtak („non-discreteness”, azaz: elmosódottság).

4. A prototipikus kategóriák nem határozhatók meg szükséges és elégséges feltételeket teljesítő definíciós jegyekkel.

Az első és a harmadik sajátosság (a „non-equality” és a „non-discreteness”) döntő fontosságú szerepet játszik a prototípus-elméletben. Mindkettő a kategória referenciaszerkezetére utal. A „non-equality” azt nyomatékosítja, hogy a kategória tagjai nem képviselik azonos mértékben a kategóriát, a „non-discreteness” pedig azt, hogy a kategória referenciahatárai nem mindig meghatározottak, hanem általában elmosódtak. A határok elmosódottságát bizonyítja, hogy a prototípus-elméletben nem létezik szükséges és elégséges feltételekkel kifejezhető definíció, továbbá, hogy azoknak a jelentéseknek az értelmezése, amelyek tipikusak a „családi hasonlóság” relációban, illetve a radiális (sugaras) kategóriamodellben, szerkezetileg nem azonos mértékben fontosak: a kategóriák gyakran rendelkeznek egy központi, domináns maggal, amelyet egy kevésbé tipikus, periférikus rész vesz körül.

A prototípus-elméletben tehát a „non-discreteness” és a „non-equality” sajátosság döntő fontosságú szerephez jut. A „non-discreteness” a kategóriák elhatárolhatóságának, illetve ebből következően a kategóriák alkalmazhatóságának a problematikáját veti fel, a „non-equality” pedig azt a tényt, hogy a kategóriák belső struktúrával is rendelkeznek, és a kategóriahatáron belül lévő elemek nem rendelkeznek azonos státusszal. A „non-discreteness” és a „non-equality” közötti különbségtétel párhuzamba állítható a külső perspektíva (a lexikai egységek jelentései és definíciói) és a belső perspektíva (a lexikai egységek használatának vonatkoztatási tartománya) közötti különbségtétellel. E két fontos különbségtétel párhuzamba állításával a prototipikusság kétdimenziós fogalmi térképe

rajzolható meg, amelyen a prototípus fentebb említett négy legfőbb sajátossága szerepel a perspektívákkal való kölcsönös függésben (Geeraerts 1994: 48 és 1997: 22 alapján):

2. táblázat

A prototípus fogalmára felépített kategorizálás		
	Külső perspektíva REFERENCIASZINT	Belső perspektíva JELENTÉSSZINT
EGYENLŐTLENSÉG („non equality”) a centrum és a periféria belső struktúrája	1. A kategória elemei skálán helyezkednek el, fokozatosságot mutatnak.	2. Az elemek jelentése között csatlódi hasonlósági kapcsolat van, amelynek struktúrája radiális modellel írható le.
ELMOSÓDOTTSÁG („non-discreteness”) az elhatárolás és a rugalmas alkalmazhatóság problémája	3. A kategóriák, illetve az elemek határai elmosódnak.	4. A kategóriák és az elemek nem definiálhatók szükséges és elégséges feltételekkel.

A prototípus fogalmára felépített kategória metaforikusan térbeli konfiguráció formájában ábrázolható, ahol az elemek a központi szerepet játszó prototípus körül helyezkednek el. Minél távolabb van az adott elem a prototípustól, annál inkább a perifériára kerül (vö. Bańcerowski 2000: 329–30). A természetes kategóriák mindegyike prototipikus példányok (egyedek) körül szerveződik: egyes elemek nagyon közel állnak a prototípushoz, mások viszont csak az analógia segítségével kapcsolódhatnak hozzá. A jelentések nem diszkrét, hanem homályosak, az egyes jelentések között általában nincs éles határ.

A prototípust meghatározó feltételek a szójelentésnek nem szükséges és elégséges feltételei, hiszen nem prototipikus esetben e feltételek nem mindegyike teljesül. A feltételek között vannak fontosabbak és kevésbé fontosak, amelyek közül természetesen a fontosabb feltételek jutnak döntő szerephez a prototípus meghatározásában. Minél kevesebb feltétel teljesül, annál bizonytalanabbá válik a szó referenciája.

A prototípus fogalmát és az azt meghatározó feltételeket eredetileg csak a természetes kategóriák és az artefaktumok leírásában használták. A kognitív szemantika később azonban a „típicitási” feltételekkel történő elemzést kiterjesztette az igékre, melléknevekre és a viszonyszókra is, mi több, azt hangsúlyozta, hogy a prototipikus kategóriákat az összes nyelvi elem leírásában, így a nyelv grammatikájában is kötelezően figyelembe kell venni.

2.4. Minthogy a prototipikus kategóriák nemcsak a nyelvi szemantika leírásakor játszanak szerepet, hanem a nyelv grammatikájában is, érdemes megfigyelnünk a hiány kifejezésére szolgáló, prototipikus példányok körül kategóriákba szerveződő nyelvi elemeket.

A hiány kifejezésére a fosztóképzős jelzőkén kívül a magyar többféle lehetőséget is kínál. Ezek közül azonban valamennyire az jellemző, hogy nem derivációs természetűek, hanem lexikálisan vagy szintaktikai eszközökkel (körülírással, összetételszerűen, esetleg képzőszerű utótagokkal, névutós szerkezettel) fejezik ki valaminek a hiányát. Valamely tulajdonságnak az ellenkezője kifejezhető (1) a melléknév elé tett tagadószóval, (2) egy másik, más tőhöz tartozó ellentétes jelentésű szóval, (3) a *nélkül* (állapot-, ill. módhatározói) névutóval vagy a *nélküli* névutóból képzett névutómelléknévvel, (4) a *-mentes* képzőszerű utótaggal, (5) összetételi elő- vagy utótaggal.

2.4.1. A melléknév elé tett tagadószó (körülrás):

<i>boldog</i>	↔	<i>nem boldog</i>
<i>ügyes</i>	↔	<i>nem ügyes</i>
<i>sós</i>	↔	<i>nem sós</i>
<i>hű</i>	↔	<i>nem hű</i>

A tagadószó rendszerint kevésbé élesen, enyhébb fokon érzékelteti az ellentétet, mint a fosztóképzős melléknév.

A fosztóképzős melléknév olykor más fogalmat jelöl, mint a tagadószós kapcsolat, például *szemes* ↔ *nem szemes* ↔ *szemtelen*. A *szemes* a népnyelvben a 'kedvező lehetőségeket hamar felismerő és azokat kihasználó' személyeket jelenti, s ilyen értelemben rokon vonásokat mutat a fosztóképzős származék meglehetősen pejoratív, rosszallást kifejező jelentéseivel, tudniillik a *szemtelenre* a Magyar értelmező kéziszótár a következő jelentésváltozatokat adja: „1. Sértő módon tiszteletlen vagy bántóan kihívó, tolakodó. 2. Az aljasságig gátlástalan, erkölcstelen / szemérmetlen, szegénytelen. 3. Az ember nyugalomát gyakori közeledésével háborító (állat)” (1972: 1270). Ebben az esetben tehát azzal a furcsasággal találkozunk, hogy az *-s* képzős és a fosztóképzős derivátumok szemantikaikailag nem ellentétpárjai, hanem szinonimái egymásnak. A neutrális jelentésű *szemes* ('szemből álló termés: takarmány, kukorica', illetve a 'meg nem tört, meg nem őrölt <bors, kávé>') szemantikai ellentétpárja nem a fosztóképzős *szemtelen* változat, hanem a 'meg nem tört, le nem őrölt, le nem darált', csak körülírással kifejezhető jelentések.

Előfordul az is, hogy a fosztóképzős melléknév és a tagadószós kapcsolat más-más ellentétpár tagjaiként szerepel, például *magyar* ↔ *nem magyar* ≠ *magyartalan*, illetve *magyaros* ↔ *nem magyaros* = *magyartalan*.

Érdeemes szemügyre venni a *magyar* szó családját bemutató táblázatot, amelyet a legrégebbi adatok figyelembevételével Czигány Lóránt készített el (Czигány 1974: 111):

<i>magyar</i>		
<i>pozitív tartalom</i>		<i>negatív tartalom</i>
? <i>magyari</i> (1150)	<i>magyaros</i> (1663)	<i>magyartalan</i> (1754)
<i>magyarán</i> (1585)	<i>magyarosan</i>	<i>magyartalanul</i>
<i>magyarul</i>		
<i>magyarság</i> (1508)	<i>magyarosság</i> (1872)	<i>magyartalanság</i> (1803)

A táblázat szerint két pozitív tartalmú sorozattal rendelkezünk. A második sorozat későbbi keletkezésű az elsőnél, tehát a második sorozatban feltehetően valami olyan új szemantikai tartalom jelent meg, amelynek kifejezésére a beszélők nem tartották már alkalmasnak vagy elégségesnek az első sorozat szavait. A szemantikai tartalom elemzésekor kiderül, hogy a *magyarság* mint gyűjtőnév elsődlegesen a magyarok összességét jelentette. A XV–XVI. században ebbe a szójelentésbe 'a magyar embert jellemző sajátságok összessége' szemantikai tartalom is bekerült, s ez eredményezte a fejlődés következő stádiumát, a *magyaros*nak mint új melléknévnek (illetve később az ebből továbbképzett *magyarosság* főnévnek) a megjelenését, amely a jelentések teljes differenciálódásához vezetett. A XVIII. század közepén jelenkezik a *magyaros* ellentétéként a *magyartalan*, amely azokat a fogalmi jegyeket jelölte, amelyek a magyaros életformával összeegyeztethetetlennek számítottak (pl. *magyartalan ruha*, *magyartalan viselkedési formák*, *magyartalan kifejezések* stb.). Mára a két pozitív sorozat használata összekeveredni látszik, a sorozat tagjai felcserélhetővé válóban vannak. A mai nyelvhasználatban a *magyarság* a gyakoribb és választékosabb, a *magyarosság* enyhén rosszalló, kortárs szepíróink és publicistáink nyelvében időnként kimondottan pejoratív

hangulatú. Meglepő, hogy nemcsak a kétnyelvű szótárak nem közlik mindkét alakot, hanem még a Magyar értelmező kéziszótárban (1972: 882) is csak a *magyarság* jelentését tartalmazó szócikk található meg, a *magyarosság* hiányzik, illetve a *magyarság* jelentései között szerepelnek a *magyarosság* értelmezései is: „1. A magyar embert jellemző sajátságok összessége. / Vkinek, vminek magyar volta. 2. A magyar nyelv szabályainak, szellemének való (vmilyen fokú) megfelelés. *Jó ~ gal beszél*. 3. A magyarok összessége. / A magyaroknak valamilyen csoportja. *A külföldi ~*”.

2.4.2. Egy másik, más tőhöz tartozó ellentétes jelentésű (antonim) szó (lexikálisan realizálódó antonímia):

szép ↔ *csúnya*
erős ↔ *gyenge*
jó ↔ *rossz*

A hiány kifejezésére szolgáló nyelvi eszközök szóképzési jelentését tárgyalva megkerülhetetlennek tűnik az a kérdés, vajon a fosztóképzős származékok és az azonos tőből létrejött antonimáik (pl.: *életlen* ~ *éles*) párhuzamba állíthatók-e az ellentétet (nem a hiányt!) kifejező antonimákkal (pl.: *rossz* ~ *jó*). Ez egyúttal felveti azt a problémát is, hogy a fosztás/tagadás eszközei fokozatos-ságot is kifejeznek, vagyis az abszolút tagadástól, például: *bűntelen*, *nem boldog*, a relatív tagadáson át, például: *szófukar*, *csapadékszegény*, a lexikális antonímiáig, például: *rossz* ~ *jó* terjed a skála. A lexikális antonímiában nem az egyik antonima alaktani megformáltsága, egy bizonyos képzőelem funkciója, hanem a nem közös tőből képzett lexémák jelentéstartalmában realizálódik az ellentét.

Tudatunk nem csupán tükrözi a valóságot, hanem értékeli is azt. Ezt bizonyítják a *szép* ↔ *csúnya*, az *erős* ↔ *gyenge*, a *jó* ↔ *rossz* stb. típusú melléknemek, amelyek az úgynevezett értékelő szavak csoportjába tartoznak. Ezek szemantikai elemzése izgalmas nyelvi és nyelvfilozófiai kérdéseket vet fel. A *jó* és a *rossz*, illetve a *jól* és a *rosszul* az általános értékelés alapszavai. Világképünkben mindennek megvan a maga normája, vagyis azon tulajdonságok összessége, amelyek a szóban forgó objektumot az adott közösség számára „ideálissá” teszik. A sztenderdek a dolgokat jellemző tulajdonságok együtteséből, spontán módon keletkeznek, a nyelvközösségen belül kisebb-nagyobb csoportokban természetesen eltérők lehetnek, és történetileg hosszabb-rövidebb időn belül változhatnak. Különbőféle dolgoknak különbözőféle sztenderdekjeik vannak: azok a tulajdonságok, amelyek egy *jó* *kés*, illetve egy *nem jó* *kés* sajátjai, nyilván különböznek azoktól, amelyek egy *jó* *hadvezér*, illetve egy *nem jó* *hadvezér* sajátjai. Ha meg kell magyaráznunk, milyen egy *jó* *kés*, illetve egy *nem jó* *kés*, akkor fel tudunk sorolni néhány olyan tulajdonságot, amelyek részei a *jó* *kés*ről, illetve a *nem jó* *kés*ről való elképzelésünknek, hiszen ismereteink szintjén létezik a jelzett dolgokról egy kialakult tulajdonságegyüttes, egy sztenderd, amelyet az értékszavak leírnak, és amelyek e tulajdonságok megletének megfelelő fokára (vagy hiányára) rámutatnak.

Az értékelő konkrét referenciájú ítéletek működési mechanizmusa tehát a következőképpen vázolható fel: „Egy adott jelenséget értékelni annyi, mint azt az ajánlás funkciójával egy kialakult, látensan adott sztenderdhez viszonyítva leírni” (Kocsány 2002: 20). A *jó* és a *rossz* értékelő szavak általánosságban értékelik az általuk jelzett objektum megfelelését vagy meg nem felelését az értékelés alapjául szolgáló normának vagy mintának, de nem jelölik magának a mintának a konkrét tulajdonságait. A *jó* *kés*, a *jó* *cipő*, a *jó* *hadvezér* stb. kifejezések egyaránt jelzik a megfelelést a társadalmilag kialakult normának, igénynek, függetlenül attól, hogy ezek az igények merőben más tulajdonságokra vonatkoznak a *késsel*, a *cipővel* vagy a *hadvezérrel* kapcsolatban. A *jó* és a *rossz* melléknemek ábrázoló jelentéstartalma tehát mindenkor az általuk jelzett szó jelentéstartalmának függvénye. Ezek a szavak mintegy helyettesítik a jelzett objektum összes értékelt tulajdonságainak a felsorolását. Használati szempontból igen nagy különbség mutatkozik az értékelő konkrét referenciájú nyilatkozatok és az értékelő generikus mondatok között. Az általános érvényűnek szánt nyilatkozatok ese-

tében (pl.: *Az ember jó / Az erkölcs jó*) a viszonyítási alap funkcióját ugyanis nem egyszerűen bizonyos leírható tulajdonságok együttese tölti be, hanem egy, a jelenség minden megjelenési formájára érvényes, történetileg kialakult közösségi értékítélet, tudniillik az *ember* és az *erkölcs* olyan fogalmak, amelyek pozitív értéket képviselnek. A róluk szóló értékelő ítéletek tehát vagy megerősítik ezt a látens társadalmi-történelmi értékelést, vagy cáfolják (pl.: *Az ember nem jó / Az erkölcs nem jó*). Tekintettel arra, hogy az *erkölcs* és az *ember* kifejezések már önmagukban is értékiszók, amennyiben magukba foglalják azt a látens állítást, hogy „az erkölcs = jó”, illetve „az ember = jó”, az ezt kifejező állítás az értékelés szempontjából tautológiának tekinthető. Hogy ennek ellenére miért jó az idézett két tautologikus megállapítás, arra Kocsány a következőkben válaszol: „E nyilatkozatok funkciója feltehetően az a szükséglet, hogy egy adott társadalmi-történelmi közegben fontos általános értékeket az esetleges ellenkező egyedi tapasztalatok ellenében másképp, újból leírva megerősítsen, vagyis a társadalmi normát, az újra és újra elérendő célt megfogalmazza [...] Hatásuknak éppen az az egyik mozgatója, hogy kimondatlanul a közösségi értékprincípium betartására készítessenek, arra intsenek, hogy magatartásunkkal tegyünk eleget a társadalmilag szükséges értékprincípiumnak” (Kocsány 2002: 21–2). Elemzésében Kocsány Piroska arra is kitér, hogy a generikus mondatokban minden esetben sajátos jelentésben értelmezendők a *jó*, illetve a megfelelő értékiszók. Az egyes változatokat meghatározni aligha lehetséges, csak egymáshoz való viszonyaikra támaszkodva lehet őket leírni. A *jó* szó használatának alaptípusai között találjuk a „morális *jó*”-t (amely az értékelő ítéletek főszereplője), az eszközértelmű (*jó kés*), az utilitarisztikus (*jó hír*) vagy a hedonisztikus használat (*jó íz*) változatait. A morális *jó* abszolút kategóriaként, míg a többi változat viszonylagos, egy adott sztenderdhez való közelítésben értelmezendő (vö. Kocsány 2002: 22). A *jó/rossz*, illetve a *jól/rosszul* alapvetően racionális értékelést fejeznek ki (bár kaphatnak érzelmi töltést), szemben az olyan általánosan értékelő szavakkal, amelyek elsőrendűen szubjektív, érzelmi értékelést hordoznak, például: *remék*, *nagyszerű*, *ragyogó*, illetve *csapnivaló*, *pocsék*, *szörnyű* (minderről részletesebben ld. Péter 1991: 141–4).

A különböző *jó* és *rossz* tulajdonságokat jelölő, úgynevezett konkrétan értékelő szavak száma jóval nagyobb az általánosan értékelő szavakénál. Ilyenek például a *bátor*, *becsületes*, *bölcs*, *szerény*, *szorgalmas*, *udvarias*, illetve a *gyáva*, *becstelen*, *lusta*, *goromba*, *nyers* stb. A konkrétan értékelő szavak szinonimái között nincs az értékelés szempontjából semlegesnek tetsző tag. Ennek igazolására vizsgáljuk meg a *nyers* melléknév szinonimáit:

főzetlen

főtlen ~ fővetlen (étel)

sületlen (tészta, hús)

füstötlen (hús)

forralatlan (tej)

pörköletlen/zöld (szemeskávé)

finomítatlan (cukor)

cserzetlen (bőr)

kikészítetlen (bőr)

csiszolatlan (drágakő, kő, kötőmb)

faragatlan (drágakő, kő, kötőmb; emberről, műveletlensége miatt)

égetetlen (tégla)

vakolatlan (fal)

megmunkálatlan (anyagok, termékek)

kidolgozatlan (anyagok, termékek)

udvariatlan (emberről, megnyilatkozásról: viselkedésről, modorról, stílusról)

modortalan (emberről, megnyilatkozásról: viselkedésről, modorról, stílusról)

goromba (emberről, megnyilatkozásról: viselkedésről, modorról, stílusról)

durva (emberről, megnyilatkozásról: viselkedésről, modorról, stílusról)
nedves (tűzifa)
nyirkos (idő)
rikító (szín, ha az ízlést sértően élénk)
bruttó (a költségek, terhek levonása nélküli)
rideg (nem eszményített, pl. valóság)
leplezetlen (nem álcázott, nem titkolt)
otromba (emberről, modortalansága miatt)
trágár (az illetet, a szemérmert sértő, pl. szavak)

Valamennyi felsorolt szinonima negatív értékelést fejez ki, a különbség közöttük vagy az ábrázoló jelentéskomponens bizonyos szemáiban vagy az értékelés intenzitásában rejlik. A konkrétan értékelő szavak jelentésében tehát az értékelés nem választható el az ábrázoló tartalomtól, minthogy az utóbbi maga az értéknorma, illetve antinorma. Az igei töből fosztóképzővel keletkezett melléknévek (*főzetlen* ~ *főtlen*, *sütlelen*, *füstöletlen*, *forralatlan*, *pörköletlen*, *finomítatlan*, *cserzetlen*, *kikészítetlen*, *csiszolatlan*, *faragatlan*, *égetetlen*, *vakolatlan*, *megmunkálatlan*, *kidolgozatlan*) mintegy motiválják az általánosabb, elmosódottabb jelentésű *nyers* melléknévet, amely csak általában jelzi, hogy a szóban forgó dolog még alkalmatlan a felhasználásra, nincs előkészítve, és közelebbről is utalnak arra a még el nem végzett cselekvésre, amely miatt valami még nem fogyasztható, nincs készen.

2.4.3. A *nélkül* (állapot-, illetve módhatározói) névutó vagy a *nélküli* névutóból képzett névutómelléknév (pl.: *öröm nélkül éldegél*, *gond nélküli élet*) a legtöbb denominális fosztóképzős származék alapszavához csatlakozhat.

2.4.4. A *-mentes* képzőszerű utótaggal alkotott szóösszetételek. Ennek az összetétel típusnak az első példái a XIX. század első felében, a nyelvújítás során, németből való tükörfordításként kerültek be a nyelvünkbe (vö. pl. n. *eisfrei* 'jégmentes'). Jelentésük szerint két nagy csoportba sorolhatók:

a) valamitől mint (jogi) kötelezettségtől jogilag, törvényesen mentesített, ilyen alá nem eső. Például: *adómentes*, *bélyegmentes*, *bérmentes*, *díjmentes*, *illetékmentes* (jelentése ['amiért, amire nem kell illetéket fizetni'], ez utóbbi teljesen elszakadt az *illetéktelen*, *nem illetékes* jelentésektől [ld. 'valamely ügyben intézkedni vagy nyilatkozni jogosult', 2. 'valamire alkalmas, hozzáértő']), *kamatmentes*, *költségmentes*, *portómentes*, *tandíjmentes*, *tehermentes*, *vámmentes*;

b) valamilyen káros vagy kellemetlen tényezőtől megszabadított, illetve megszabadult, nélküle való. Például: *akadálymentes*, *aknamentes*, *alkoholmentes*, *atomfegyvermentes*, *baktériummentes*, *cukormentes*, **csípmentes* (szabálytalan képzésű alak, a nyelvvelhelyességi szabályokat szem előtt tartva helyette ajánlatosabb a *nem csípős paprika* vagy *édes paprika*, *csemege paprika*, *gyenge paprika*, *nem erős paprika* stb. kifejezések használata), *csíramentes*, *fájdalommentes*, *famentes*, *féregmentes*, *füstmentes*, *gázmentes*, *húsmentes*, *illatmentes*, *hibamentes*, *koffeinmentes*, *kolesztarinmentes*, *laktózmentes*, *lázmentes*, *légmentes*, *ólommentes*, *politikamentes*, *pormentes*, *problémamentes*, *rozsdamentes*, *selejtmentes*, *sómentes*, *szagmentes*, *szélmentes*, *szenvedélymentes*, *szeszmentes*, *tehermentes*, *tojásmentes*. (Egy óriásplakáton találkoztam a következő reklámszöveggel: „Durum: a tojásmentes tészta!”, amelyben a *-mentes* képzőszerű utótag a „valahány tojással készült”, „valahány tojásos” száraztészta antonimájaként szerepel. A „tojásmentes tészta” a *-mentes* utótaggal létrehozott szavak második jelentésében [ti. valamilyen káros vagy kellemetlen tényezőtől megszabadított] éppen arra utal, amit az egészséges táplálkozás hívei a tudomásunkra kívántak hozni, tudniillik ebben a szituációban a tojás hiánya pozitív természetű, hiszen ennek következtében a száraztészta eltarthatósága növelhető, a szalmonellafertőzés veszélye kiiktatható, ezt a tésztát a tojásra allergiás emberek is fogyaszthatják stb.). További példák: *tűzmentes*, *vérzésmentes*, *vészmentes*, *vízmentes*, *zsírmentes*.

A *-mentes* használatában több a kötöttség, ugyanis a vele alkotott szavak nagy része pozitív értelmű hiányt fejez ki, tudniillik valamilyen környezetben negatív jelentéstartalmú szavakhoz kapcsoljuk, így hangulata is pozitív (pl. pozitív értelmű hiányt fejez ki a *cukormentes* melléknév, mint a cukorbetegnek ételének, italának jellemző jelzője, a szőlő esetében azonban a *cukormentesség* kifejezetten negatív minősítés).

2.4.5. Összetéti elő- és utótagokkal (alárendelő összetett szavakkal).

a) alanyi alárendelés

-veszett/-vesztett utótagú összetételek: *eszeveszett, fékeveszett; fej(e)vesztett, kegyvesztett, párvavesztett, reményvesztett, talajavesztett.*

-fogyott utótagú összetétel: *ügyefogyott, okafogyott* [új képződmény, a sajtónyelvben keletkezett, pl. „Okafogyottá vált a Legfelsőbb Bíróság és az Országos Igazságszolgáltatási Tanács elnökének az igazságügyminiszterrel való találkozája, miután a korábbi főbíró megállapodott a miniszterelnökkel arról, hogy elvállalja a korrupcióellenes bizottság vezetését” (Magyar Nemzet 2003. március 03. 2. l.)].

-szegett utótagú összetétel: *hiteszegett, kedveszegett, szárnyaszegett.*

-hagyott utótagú összetétel: *hitehagyott, színehagyott, vérehagyott.*

b) tárgyi alárendelés

-álló utótagú összetétel: *fagyálló, tűzálló, vízálló.* Ezen összetételek egy része a *-mentes* utótagú összetételekkel áll szemben, illetve párhuzamban. A Nyelvművelő Kézikönyv útmutatása szerint „a *rozsdamentes* alakra 'nem rozsdás' értelemben szükség lehet, 'nem rozsdásodó' jelentésben azonban pontosabb nála a *rozsdálló*” (148). Ez általában véve igaz lehet, ugyanakkor a sohlíngeni acélárak minősítéseként sohasem a *rozsdálló* melléknevet, hanem mindig a *rozsdamentes*-t használják. A *vízmentes* is jó, ha azt jelenti: 'ahol, amiben nincs víz', de 'a vizet át nem eresztő' értelemben jobb a *vízálló* és a *vízhatlan*. A *fagyálló* jelentése sem azonos a *fagymentes* összetétel jelentésével. Például *fagyálló* lehet bizonyos burgonyafajta, de a burgonyakészletet akkor is *fagymentes*-nek nevezhetjük, ha nem *fagyálló*, hanem teljesen mentes a fagyott gumóktól. Viszont a gépkocsik *fagyálló* hűtőfolyadékának jelzője semmiképpen sem cserélhető fel kváziszinonímájával, a *fagymentes*-sel, miként a *fagymentes* terület sem azonos a *fagyálló* területtel.

-hagyó utótagú összetétel: *húshagyó (kedd)* (ez nagyon egyedi, nem általános érvényű szerkezetítípus).

c) (jelöletlen) határozói alárendelés

-fukar utótagú összetétel: *szókfukar.*

-szegény utótagú összetétel: *csapadékszegény, gondolatszegény, kalóriaszegény, koffeinszegény, koleszterinszegény, ötletszegény, sószegény, tőkeszegény, vérszegény.* Ezek a jelöletlen határozói összetételek jobbára a német *-arm* utótagú melléknevek (pl. n. *fleischarm* 'hússzegény') fordításaként keletkeztek, s mára már jól beilleszkedtek az összetett szavak rendszerébe. Az ilyen összetételek elsősorban szaknyelvi szövegekben gyakoriak.

-kívül utótagú összetétel: *kétségkívül.*

-biztos utótagú összetétel: *bombabiztos, tűzbiztos.*

-védett utótagú összetétel: *szélvédett.*

-csendes utótagú összetétel: *szélcsendes.*

Ezekre a jelöletlen összetételekre a lappangó határozórag feltüntetésével kérdezhetünk rá, például *miben szegény?, min kívül?, mitől biztos?, mitől védett?, miben csendes?* A nyelvművelők a határozós összetételeknek ezt a típusát sokáig helytelenítették, azzal érvelve, hogy az efféle (jelöletlen) összetételek a régi magyar nyelvben ismeretlenek voltak, csak a nyelvújítás korában bukantak fel, és általában német mintára keletkeztek. Mivel az összetételek jelöletlenségét ősi magyar, sőt finnugor sajátosságnak kell tekintenünk (vö. Deme 1953a), ezért azt mondhatjuk, hogy ez az összetétel-típus általában nem, csak egyes esetei idegen eredetűek. A nyelv tömörségének előmozdítását szolgáló jelöletlen összetételek később egyre gyakrabban jelentkeztek, és az idők fo-

lyamán – fokozatosan kiszorítva nehézkes szerkezetű elődeiket – teljesen meghonosodtak a magyar nyelvben.

d) jelzői alárendelés

szűk- előtagú összetétel: *szűkkeblű* ('nemesebb eszmék iránt érzéketlen'), *szűklátóköri* ('tudása szegényes, érdeklődése nem kielégítő mértékű'), *szűkmarkú* ('fukar, fősvény'), *szűkszavú* ('keveset beszélő'). A *szűk* előtag a kis méretet, illetve pejoratív értelemben a 'nem kielégítő mennyiségű', 'szellemi tartalmát tekintve a kellő méretet el nem érő' jelentést nyomatékosítja.

kevés- előtagú összetétel: *kevésszavú*, *kevéseszű*, *kevésbeszédű*.

kis- előtagú összetétel: *kishitű*.

2.4.6. A *-fogyott* utótagú összetétel (pl.: *ügyefogyott*, *okafogyott*) új képződmény, a sajtónyelvben keletkezett, például: „Okafogyottá vált a Legfelsőbb Bíróság és az Országos Igazságszolgáltatási Tanács elnökének az igazságügyminiszterrel való találkozója, miután a korábbi főbíró megállapodott a miniszterelnökkel arról, hogy elvállalja a korrupcióellenes bizottság vezetését” (Magyar Nemzet 2003. március 03. 2. l.).

2.4.7. A *-szegett* utótagú összetétel: *hiteszegett*, *kedveszegett*, *szárnyaszegett*.

2.4.8. A *-hagyott* utótagú összetétel: *híteahagyott*, *színehagyott*, *vérehagyott*.

2.4.9. A *-fukar* utótagú összetétel: *szókfukar*.

2.4.10. A *-szegény* utótagú, határozói összetételek (pl.: *csapadékszegény*, *gondolatszegény*, *kalóriaszegény*, *koffeínszegény*, *koleszterinszegény*, *ötletszegény*, *sószegény*, *tőkeszegény*, *vérszegény*) jobbára a német *-arm* utótagú melléknevek (pl. n. *fleischarm* 'hússzegény') fordításaként keletkeztek, s mára már jól beilleszkedtek az összetett szavak rendszerébe. Az ilyen összetételek elsősorban szaknyelvi szövegekben gyakoriak.

2.4.11. A *-kíviül* utótagú összetétel: *kétségkíviül*.

2.4.12. A *-biztos* utótagú összetétel: *bombabiztos*, *tűzbiztos*.

2.4.13. A *-védett* utótagú összetétel: *szélvédett*.

2.4.14. Az *-álló* utótagú összetételek (pl.: *fagyálló*, *tűzálló*, *vízálló*) egy része a *-mentes* utótagú összetételekkel áll szemben, illetve párhuzamban. A Nyelvművelő kézikönyv útmutatása szerint „a *rozsdamentes* alakra 'nem rozsdás' értelemben szükség lehet, 'nem rozsdásodó' jelentésben azonban pontosabb nála a *rozsdálló*” (148). Ez általában véve igaz lehet, ugyanakkor a *rozsdamentes*-t használnálják. A *vízmentes* is jó, ha azt jelenti: 'ahol, amiben nincs víz', de 'a vizet át nem eresztő' értelemben jobb a *vízálló* és a *vízhatlan*. A *fagyálló* jelentése sem azonos a *fagymentes* összetétel jelentésével. Például *fagyálló* lehet bizonyos burgonyafajta, de a burgonyakészlet akkor is *fagymentes*-nek nevezhetjük, ha nem *fagyálló*, hanem teljesen mentes a fagyott gumóktól. Viszont a gépkocsik *fagyálló* hűtőfolyadékának jelzője semmiképpen sem cserélhető fel kváziszinonimájával, a *fagymentes*-sel, miként a *fagymentes* terület sem azonos a *fagyálló* területtel.

2.4.15. A *szűk-* előtagú összetétel: *szűkkeblű* ('nemesebb eszmék iránt érzéketlen'), *szűklátóköri* ('tudása szegényes, érdeklődése nem kielégítő mértékű'), *szűkmarkú* ('fukar, fősvény'), *szűkszavú* ('keveset beszélő'). A *szűk-* előtag a kis méretet, illetve pejoratív értelemben a 'nem kielégítő mennyiségű', 'szellemi tartalmát tekintve a kellő méretet el nem érő' jelentést nyomatékosítja.

2.4.16. A *kevés-* előtagú összetétel: *kevésszavú*, *kevéseszű*, *kevésbeszédű*.

2.4.17. A *kis-* előtagú összetétel: *kishitű*.

2.4.18. A *-hagyó* utótagú összetétel: *húshagyó* (*kedd*) (ez nagyon egyedi, nem általános érvényű szerkezetű).

2.4.19. A *-csendes* utótagú összetétel: *szélcsendes*.

3. A fosztóképző és a *-mentes* képzési jelentéseinek egybevetése, az általuk létrehozott derivátumok jelentései közötti viszony bemutatása

A fentiekben azt vizsgáltam, hogy a 'valaminek a kisebb vagy nagyobb mértékű hiánya' jelentésen belül a vizsgált képző vagy képzőszerű utótag milyen jelentésekkel rendelkezik. A kérdés ezek után már csak az, milyen a jelentéseik közötti viszony. Ennek a tisztázásához nagyon hasznosnak bizonyult Ladányi Mária „Színónímia és/vagy funkciómegoszlás a magyar melléknév-képzésben” című tanulmánya (Ladányi 1998), amely elméleti háttérrel ad – többek között – a lexikai és szóképzési színónímia, a lexikai és szóképzési poliszémia, a lexikai és szóképzési jelentés stb. fogalmainak tisztázásához.

A ragozáshoz hasonlóan a szóképzési vagy derivációs morfológiában is használható a paradigma vagy osztály fogalma, hiszen bizonyos mértékig a szóképzés is paradigmaticusan épül fel, bár kevésbé jósolható meg, mely bázishoz mely képzőelem járulhat. A szóképzési paradigma a szókincsben belüli szervezőelv: forma és jelentés közti viszonyokat erősít meg, és a szókincs egy részét motiváltta teszi. A morfológiailag tagolt, tehát alakilag (következésképp jelentésánilag is) motivált szavak, lexémák alkotásmódjuk szerint egy-egy sornak a részei. Ezek azonos szóosztályba tartoznak, azonos – a legáltalánosabb értelemben felfogott – szóképzési jelentésük, de formai és/vagy szemantikai szempontból különböző képzési szabályok hozzák létre őket.

Előfordulhat, hogy egy képzési osztályon belül a derivátumokat létrehozó különböző formális eszközöknek (pl. különböző szuffixumoknak, képzőszerű utótagoknak, esetleg névutóknak) ugyanaz a szóképzési jelentésük. Ez a szóképzési színónímia egyik változata.

Az is előfordulhat, hogy egy képzési osztályon belül az adott osztály képzési szabályrendszerébe tartozó formális eszközök egyike-másika több szóképzési szabályhoz is tartozik, azaz az adott szuffixumnak több, egymással összefüggő különböző szóképzési jelentése is van. Ebben az esetben szóképzési poliszémiáról beszélünk. Ezt a jelenséget nem szabad összetévesztenünk a lexikai többértelműséggel, amikor a képzett szónak mint egységnek vannak különböző jelentései. Ha két vagy több poliszém szuffixum különböző szóképzési jelentései között van egy vagy több olyan, amely megegyezik, akkor azokkal a képzési szabályokkal kapcsolatban, amelyek ezeket az egyező jelentéseket mutatják fel, szintén szóképzési színónímiáról beszélhetünk. Ilyenkor a szuffixumok természetesen csak részlegesen színónimái egymásnak.

Ha az azonos osztályon belüli szuffixumok szóképzési jelentése szisztematikusan eltér egymástól, illetve a többjelentésű szuffixumok esetében sem áll fenn a szóképzési jelentések közötti részleges átfedés, akkor szóképzési színónímiáról nem beszélhetünk, még akkor sem, ha egyébként a különböző képzőkkel létrehozott derivátumok lexikai jelentései között vannak rokonértelműek (is). Ez a megállapítás a szó jelentése és a szóképzési jelentés közötti szigorú különbségtételre épül, ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a kettő egymással nem lenne kapcsolatban. Mindössze arról van szó, hogy míg a szóképzési jelentés rendszeres és kiszámítható, addig a derivátum aktuális lexikai jelentése gyakran egyedi, mivel abban a szóképzési jelentésen túl más tényezők is szerepet játszanak. A szuffixumok jelentése közötti szisztematikus különbségeket Ladányi funkciómegoszlásnak nevezi (vö. Ladányi 1998: 97–8).

Az *-(a)t(a)lan/-(e)t(e)len* fosztóképző, illetve a *-mentes* képzőszerű utótag ugyan nem tartozik egy derivációs osztályba (hiszen az *-(a)t(a)lan/-(e)t(e)len* képző, míg a *-mentes* csak képzőszerű elem, amely még mindig nagyon jól őrzi kapcsolatát azon önálló lexémával, amely ugyanebben a funkcióban alkalmazható akár prepozitív, akár posztpozitív helyzetben ablatívusban álló főnévvel (pl.: *mentes a szmogtól* vagy *szmogtól mentes*), ennek ellenére vannak közös tulajdonságaik. Például:

- a) mindkettő főnévből képez melléknevet;
 b) funkciójuk az alapszóban kifejezett fogalom teljes hiányának a kifejezése.
 Néhány névszói alapszóból a *-talan/-telen* és a *-mentes* is létrehoz származékokat:

<i>akadálytalan</i>	<i>akadálymentes</i> *
<i>bélyegtelen</i>	<i>bélyegmentes</i>
<i>cukortalan</i>	<i>cukormentes</i>
<i>csíráltan</i>	<i>csírámentes</i>
<i>díjtalan</i>	<i>díjmentes</i>
<i>értéktelen</i>	<i>értékmentes</i>
<i>fátlan</i>	<i>famentes</i>
<i>féregtelen</i>	<i>féregmentes</i>
<i>füsttelen</i>	<i>füstmentes</i>
<i>hústalan</i>	<i>húsmentes</i>
<i>illattalan</i>	<i>illatmentes</i>
<i>illetéktelen</i>	<i>illetékmentes</i>
<i>kamattalan</i>	<i>kamatmentes</i>
<i>lázatlan</i>	<i>lázmentes</i>
<i>levegőtlen</i>	<i>légmentes</i>
<i>portalan</i>	<i>pormentes</i>
<i>portótlan</i>	<i>portómentes</i>
<i>problémátlan</i>	<i>probléma mentes</i>
<i>rozsdátlan</i>	<i>rozsdamentes</i>
<i>sótlan</i>	<i>sómentes</i>
<i>zsírtalan</i>	<i>zsírmentes</i>

A felsorolt példák egy része (pl. *csíráltan* ~ *csírámentes*, *csapadéktalan* ~ *csapadékmentes*, *féregtelen* ~ *féregmentes*, *füsttelen* ~ *füstmentes*, *hústalan* ~ *húsmentes*, *lázatlan* ~ *lázmentes*, *portalan* ~ *pormentes*) jól mutatja, hogy az *-(a)t(a)lan/-(e)t(e)len* képző és a *-mentes* képzőszerű utótag szóképzési jelentései részben érintkeznek egymással (szinonim jelentések). A példák másik része pedig azt igazolja, hogy a jelentések részben vagy egészben elkülönülnek egymástól (funkciómegoszlás), például: *bélyegtelen* ~ *bélyegmentes*, *értéktelen* ~ *értékmentes*, *fátlan* ~ *famentes*, *illetéktelen* ~ *illetékmentes*, *levegőtlen* ~ *légmentes*, *portótlan* ~ *portómentes*, *víztelen* ~ *vízmentes*, *zsírtalan* ~ *zsírmentes* stb.

Az *értékes* ~ *értéktelen* ~ *értékmentes* értékelméleti kategóriák. Értékelméleti (axiológiai) szempontból az az érték „érték”, amely értékes, és persze csak az lehet *értékes*, ami *értéktelen* is lehet. Az *értékes-értéktelen* együttesen áll szemben az *értékmentesség* szférájával. Értékmentességről akkor beszélhetünk, ha látszólag értékkel van dolgunk, de a szó tulajdonképpeni értelmében vett értékprobléma nem lép fel, mert kifejezésünknek az adott összefüggésben tisztán leíró funkciója van. Maga az *érték* szó is rejt magában ilyen lehetőségeket, például a matematikai *helyi érték* vagy a *nyelvi érték* nem érték, mert ezek az értékek nem *értékesek* (vö. Kelemen 1976: 617–8).

Az *illetéktelen* ~ *illetékmentes* alakpárok jelentése teljesen elkülönül egymástól. Mindkét derivátum alapszava az *illeték*, 'a hivatalos eljárásért, okirat kiállításáért stb. fizetendő pénzösszeg'; az *illetékmentes* jelentése ('amiért, amire nem kell illetéket fizetni') teljesen elszakadt az

* Új szó, jelentése: olyan közterület, épület, amely mozgássérültek számára, azaz kerekesszékekkel, tolékosival is megközelíthető. Származékai is vannak: *akadálymentesít*, *akadálymentesség* (B. G. 2001: 17).

illetéktelen, nem illetékes jelentésektől (1. 'valamely ügyben intézkedni vagy nyilatkozni jogosult', 2. 'valamire alkalmas, hozzáértő') (Magyar értelmező kéziszótár 1972: 587).

Amint a bemutatott példákból jól látható, a szóképzési szinonímia eseteire sem mindig igaz, hogy a két képző az adott szóképzési jelentésben azonos bázisból képezhet derivátumokat, vagyis a szóképzési szinonímia nem jelenti feltétlenül azt, hogy az érintett képzők, formánsok felcserélhetők lennének egymással. Hogy egy bizonyos szóképzési jelentésben csak az egyik vagy csak a másik képzőt használjuk, annak az lehet az oka, hogy a képzett alakok rögzített lexikai egységek, amelyeket a normatív nyelvhasználat kizárólagosnak fogad el. Így például a 'valaminek a hiánya' jelentést létrehozó *-(a)t(a)lan/-(e)t(e)len* fosztóképző, illetve a *-mentes* képzőszerű utótag lehetnek szinonimok, és a produktív *-(a)t(a)lan/-(e)t(e)len* fosztóképző időnként valóban párhuzamosan használható a *-mentes* képzőszerű utótagú, hiányt kifejező melléknévvel, mégsem járulhat bármely szóhoz, például az *adó, alkohol, bér, koffein, koleszterin, költség, ólom, politika, selejt, szél, tandíj, teher, tűz, vám, vész, víz* stb. főnevekhez, mert ezek hiányának a kifejezésére a nyelvi közösség más származékaikat vagy éppen más lexémákat fogadott el általános érvénnyel (ennek lehetnek mélyebb, esetleg feltárható okai is). A potenciális szavak (tehát a rendszer) szintjén a szinonímia ugyan fennáll, de mivel a megfelelő képzős alakoknak nem mindegyike realizálódik a norma szintjén létező szóként, ezért hiába kifogástalan derivátumok például az **adótlán, *alkoholtalan, *bértelen, *koffeintelen* stb. alakok, ezek mégsem létező szavak.

Vannak azonban olyan esetek is, amikor a szóképzési szinonímia nemcsak a rendszer szintjén (tehát a lehetséges szavak között) áll fenn, hanem a norma szintjén (vagyis a létező szavak között) is. Ilyenkor az azonos alapszóból (bázisból) formailag különböző, de azonos szóképzési jelentésű képzőkkel alkotott derivátumok jelzőjeként azonos szerkezetben fordulhatnak elő, azaz jelentésváltozás nélkül felcserélhetők egymással, például: *csapadéktalan ~ csapadékmentes (időszak/terület/időjárás), láztalan ~ lázmentes (személy/éjszaka/időszak), portalan ~ portmentes (levegőhúttest)* stb.

4. A fosztóképző, a *-mentes* képzőszerű utótag és a *nélküli* névutómelléknév képzési jelentéseinek egybevetése

Néhány névszói alapszóból a *-talan/-telen* és a *-mentes* is létrehoz származékokat, ugyanakkor ezek a szavak a *nélküli*vel is alkothatnak szó szerkezetet:

<i>akadálytalan</i>	<i>akadály nélküli</i>	<i>akadálymentes</i>
<i>bélyegtelen</i>	<i>bélyeg nélküli</i>	<i>bélyegmentes</i>
<i>bértelen</i>	<i>bér nélküli</i>	<i>bérmentes</i>
<i>cukortalan</i>	<i>cukor nélküli</i>	<i>cukormentes</i>
<i>csapadéktalan</i>	<i>csapadék nélküli</i>	<i>csapadékmentes</i>
<i>csíráltalan</i>	<i>csíra nélküli</i>	<i>csíramentes</i>
<i>díjtalan</i>	<i>díj nélküli</i>	<i>díjmentes</i>
<i>fátlan</i>	<i>fa nélküli</i>	<i>famentes</i>
<i>féregtelen</i>	<i>féreg nélküli</i>	<i>féregmentes</i>
<i>füsttelen</i>	<i>füst nélküli</i>	<i>füstmentes</i>
<i>hústalan</i>	<i>hús nélküli</i>	<i>húsmentes</i>
<i>illattalan</i>	<i>illat nélküli</i>	<i>illatmentes</i>
<i>illetéktelen</i>	<i>illeték nélküli</i>	<i>illetékmentes</i>
<i>kalóriátlan</i>	<i>kalória nélküli</i>	<i>kalóriamentes</i>
<i>kamattalan</i>	<i>kamat nélküli</i>	<i>kamatmentes</i>
<i>láztalan</i>	<i>láz nélküli</i>	<i>lázmentes</i>

<i>levegőtlen</i>	<i>lég/levegő nélküli</i>	<i>légmentes</i>
<i>portalan</i>	<i>por nélküli</i>	<i>pormentes</i>
<i>portótlan</i>	<i>portó nélküli</i>	<i>portómentes</i>
<i>problémátlan</i>	<i>probléma nélküli</i>	<i>problémamentes</i>
<i>rozsdátlan</i>	<i>rozsdá nélküli</i>	<i>rozsdamentes</i>
<i>sótlan</i>	<i>só nélküli</i>	<i>sómentes</i>
<i>zsírtalan</i>	<i>zsír nélküli</i>	<i>zsírmentes</i>

Ezek a példák azt mutatják, hogy ugyanazon alapszóval létrehozható olyan képződmény, amely képzővel, névutómelléknévvvel és képzőszerű utótaggal kifejezheti a negatív (*sótlan*), a semleges (*só nélküli*) és a pozitív (*sómentes*) jelentéstartalmú hiányt. Az alábbiakban egy főnév példáján szemléltetem az alapszóban jelzett fogalom hiányának kifejezési formái közti jelentésbeli különbségeket.

Bélyegtelen kérvény: nincs rajta illetékbélyeg, pedig kellene, mert a kérvény általában bélyeges, felbélyegzett.

Bélyeg nélküli kérvény: kérvény, amelyen nincs illetékbélyeg. Hogy miért nincsen, kellene-e, hogy legyen rajta, arra ez az alakulat nem mutat rá.

Bélyegmentes kérvény: ezen a kérvényen sincs illetékbélyeg, de nem is kell, hogy legyen, mert mentesítve van a bélyegkötelezettség alól.

Részleges jelentésátfedés van a három jelzős szerkezetben: 'az illetékbélyeg hiánya a kérvényekről'. A három alakulat jelentése azonban nem teljesen azonos, hiszen a három formáló elem funkciója különbözik egymástól.

5. A fosztóképző, a *-mentes* képzőszerű utótag, a *nélküli* névutómelléknév és a *-szegény* utótagú összetett szavak képzési jelentéseinek egybevetése

Az azonos névszói alapszóból a *-talan/-telen* képzővel, a *-mentes* utótaggal és a *nélküli* névutómelléknévvvel létrehozott származékok együttese néhány esetben kiegészíthető még egy jelentéstanai kategóriával, tudniillik a közös alapszóhoz sok esetben a *-szegény* utótag is hozzákapcsolható. A fent vázolt hármas rendszerből ily módon négyes rendszer hozható létre:

<i>cukortalan</i>	<i>cukor nélküli</i>	<i>cukormentes</i>	<i>cukorszegény</i>
<i>csapadéktalan</i>	<i>csapadék nélküli</i>	<i>csapadékmentes</i>	<i>csapadékszegény</i>
<i>hústalan</i>	<i>hús nélküli</i>	<i>húsmentes</i>	<i>hússzegény</i>
<i>kalóriátlan</i>	<i>kalória nélküli</i>	<i>kalóriamentes</i>	<i>kalóriaszegény</i>
<i>kamattalan</i>	<i>kamat nélküli</i>	<i>kamatmentes</i>	<i>kamatszegény</i>
<i>sótlan</i>	<i>só nélküli</i>	<i>sómentes</i>	<i>sószegény</i>
<i>vértelen</i>	<i>vér nélküli</i>	<i>vérmentes</i>	<i>vérszegény</i>
<i>zsírtalan</i>	<i>zsír nélküli</i>	<i>zsírmentes</i>	<i>zsírszegény</i>

A *-szegény* utótagú szavak mindegyike határozós összetétel. Jelentésük különbözik a megelőző három alakulat jelentésétől, amennyiben a *-szegény* utótagú összetételek nem abszolút, csak relatív hiányt jeleznek, tudniillik azt, hogy valaki vagy valami a szükségesnél kisebb mennyiségben vagy mértékben rendelkezik valamivel. Ebben a jelentésükben a fosztóképzős alakulatok jelentéséhez állnak a legközelebb, hiszen a fosztóképzős formák is kifejezhetnek relatív hiányt. Például: *A leves sótlan* – 'nincs (elég) só benne'; *Csapadéktalan nyarunk volt* – 'kevés eső esett'.

6. A relatív hiányt kifejező szavak jelentéseinek egybevetése

A relatív hiányt kifejező grammatikai eszköztár meglehetősen bőséges a magyar nyelvben, gazdag lehetőségeket kínálva finom stilisztikai árnyalatok kifejezésére.

a) A fosztóképzős származékok gyakran nem az alapszóból (-V)s képzővel alkotott melléknév által kifejezett pozitív tulajdonság hiányát, hanem annak elégtelen voltát, következőképp pejoratív megítélését fejezik ki. Például: *aránytalan* 'torz'; *erőtlen* 'elégtelen erővel rendelkezik, gyenge'; *életlen* 'tompá az éle'; *formátlan* 'nem formás, eredeti formáját veszített'; *tartalmatlan* 'silány tartalmú'.

b) A *csapadékszegény*, *gondolatszegény*, *hússzegény*, *vérszegény* típusú összetételek alaptagja, a *-szegény* utótag arra utal, hogy valaki/valami szűkölködik valamiben, mert valamiből a szűkésesnél kevesebb áll a rendelkezésére.

c) Az egyetlen *-fukar* utótagú szóösszetételünk a 'keveset beszélő, szűkszavú' jelentésű *szó-fukar*, amely az utótag jelentéséből ('betegesen takarékos, fősvény; szűken mér vmit, nem szívesen ad vmit') következően a közlések, illetve a válaszok tudatos visszafogottságát jelenti.

d) A *-szegett* utótag a *szeg* ige derivátuma, amelynek jelentése a *hiteszegett*, *kedveszegett*, *szárnyaszegett* összetételekben azonos az 'elvágtott, megnyirbált, eltört, kitört' jelentéssel. Például: *szárnyaszegett* 1. 'törött vagy sebesült szárnyú madár', 2. 'reményeiben csalódott, letört (személy)'; *kedveszegett* 'elkedvetlenedett, kedvét elvesztett'; *hiteszegett* 1. 'esküjét, ígéretét megszegő', 2. 'hütlén (régies)'.

e) Az *ügyefogyott* jelentése: 'gyámoltalan, félszeg; félkegyelmű, gyengeelmjű'.

f) A *szűkkeblű*, *szűklátókörü*, *szűkmarkú*, *szűkszavú* minőségjelzős összetételek a *kebel*, a *látókör*, a *marok* és a *szó* méretében vagy mennyiségében kevés, nem kielégítő voltára utalnak.

g) A *kishitű* a hit elégtelen volta miatt csüggedésre, kételkedésre hajlamos emberek, illetve erre utaló megnyilvánulások jelzője lehet.

h) A *kevésbeszédű*, *kevésszavú* összetételekben a *kevés-* előtag kis mennyiségre, illetve a megszokottnál vagy a szükségesnél kisebb mennyiségre utal.

7. A fosztóképzős származékok pozitív és negatív értelmű hiányt kifejező szinonimái

A denominális fosztóképzős származékok szinonimái negatív, illetőleg pozitív értelmű hiányt is kifejezhetnek:

1. Negatív értelmű hiányt fejeznek ki a *-veszett/-vesztett*, a *-fogyott*, a *-szegett*, a *-hagyott*, a *-hagyó*, a *-szegény*, a *-fukar*, valamint a *kevés-* és a *kis-* utó- és előtagok. A melléknévi igenévi eredetű utótagok (*-veszett/-vesztett*, *-fogyott*, *-szegett*, *-hagyott*, *-hagyó*) igei alapszavai 'a folyamatosan kevesebb, kisebb lesz, felhasználódik, elvész, eltűnik, elpusztul, megsemmisül' jelentéstartalmakkal írhatók le, ahogyan a melléknévi elő- (*kevés-*, *kis-*) és utótagok (*-fukar*, *-szegény*) is a csekély számúságot, a kis mennyiséget (illetve a szükségesnél kisebb mennyiséget) nyomatékosítják.

2. Az általában pozitív jelentéstartalmú hiányra utaló *-mentes*, *-kívül*, *-biztos*, *-védett*, *-álló*, *-csendes* utótagok pedig a 'fenyegető veszély/rossz, káros dolog vagy tulajdonság ellen védelmet nyújtó, biztonságot adó', illetőleg a 'rossz, káros dolog vagy tulajdonság nélküliség' jelentést hangsúlyozzák.

8. A metafora a kognitív szemantikában

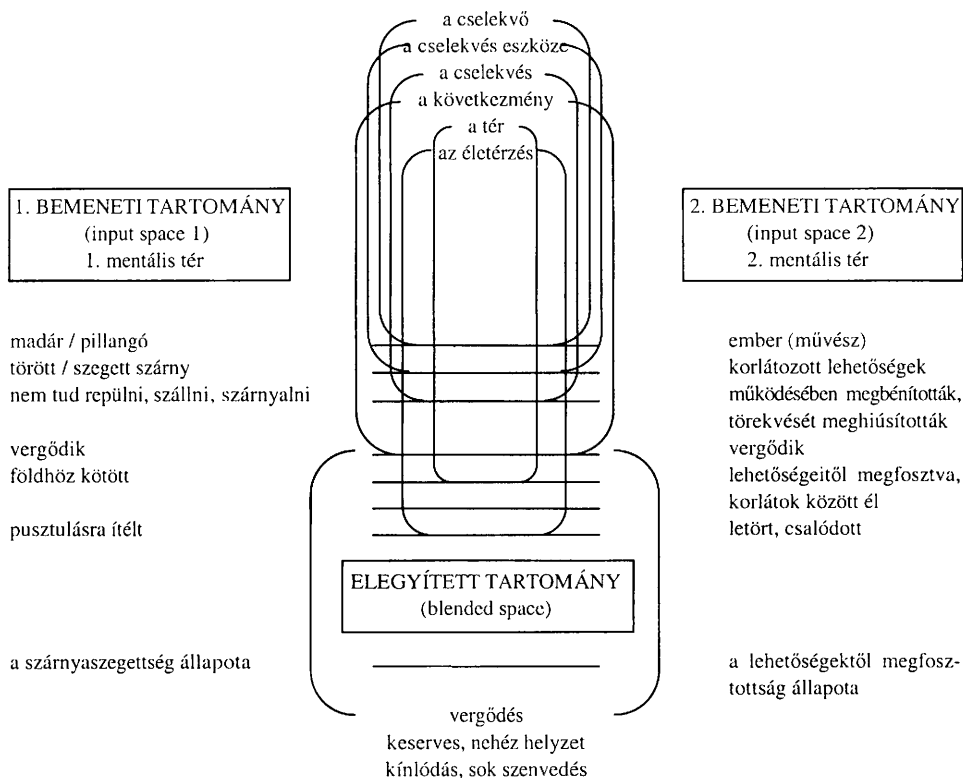
Az ember legfontosabb szimbólumrendszere, a nyelv tele van metaforákkal. A hagyományos vélemény az, hogy ezek pusztán pragmatikai szerepet játszanak, és nélkülük szegényebb lenne a nyelv kifejező ereje. A kognitivisták szerint a metafora azonban ennél jóval több: mint az új jelentések

létrehozásának nélkülözhetetlen eszköze komoly kognitív funkciót tölt be a nyelvben, amennyiben minden új jelenséget már ismert kognitív struktúrákkal való analógia alapján próbál megragadni. „A metafora nem csupán egy meglévő hasonlatosság kifejezésére szolgál, hanem magát a hasonlatosságot hozza létre azáltal, hogy valami újat közöl a valóságról” (Győri 2000: 84). A kognitív tudományok terén is tapasztalható előítélet a metafora problematikájával kapcsolatban. Ez valószínűleg abból táplálkozik, hogy a metaforikus folyamat nemcsak szubjektív jellegűnek, hanem kiszámíthatatlannak is tűnik, ezért nemhogy formalizálni nem lehet, de szinte lehetetlenség még a pontos mechanizmusát is leírni. A holisztikus kognitív szemantikában a metaforaelmélet azóta lett az egyik legnépszerűbb, legintenzívebben kutatott terület, amióta Lakoff és Johnson 1980-ban megjelent könyvükben, a „*Metaphors we live by*” címűben felhívták a figyelmet arra, hogy a nyelv megértésében óriási szerepet játszik a metaforák értelmezése, ami nem lehet véletlen kognitív berendezkedésünk szempontjából. Ez is arra utal, hogy a nyelv nem lehet független más kognitív folyamatoktól (ahogyan azt a generatív nyelvészet propagálja), hanem azokkal szerves egységet kell alkotnia. Ez az elmélet újszerű megfigyeléseket tesz, és érdekes hipotéziseket állít fel a nyelvi metaforák motivációjával kapcsolatban. Felfogásukban a metafora nem elsősorban az irodalmi szövegek és beszédek stilisztikai díszítőeszközeként értelmezett nyelvi jelenség, hanem jóval több annál: a nyelv egyik legfontosabb szubjektív tényezője, a nyelvi kreativitás, az analogikus gondolkodásmód megnyilvánulása. A hétköznapi beszéd tele van olyan metaforikus kifejezésekkel, amelyeket tudatos szándék nélkül, ösztönösen használunk. A kognitív metaforaelmélet újszerűsége éppen abban ragadható meg, hogy – a hagyományos metaforafelfogáshoz képest – jelentősen kiterjeszti a metaforaként értékelt jelenségek körét, amennyiben a hagyományosan „holt” metaforákra összpontosítja a figyelmét. Lakoff és Johnson a „holt metafora” kifejezés helyett elsősorban a „konvencionális metafora” terminust használja, és a „holt” metaforát a konvencionális metafora azon eseteire foglalja le, amelyek mindennapi nyelvtudatunk számára nem azonosíthatók mint metaforák, ez a státusuk csupán céltudatos etimológiai elemzés által tárható fel; ilyen holt metafora például a *fiók*, az *állat* főnevek vagy a *fő* melléknév. A kognitív metaforaelmélet szerint a konvencionális metaforák elmebeli „fogalmi metaforák” nyelvi kivetülései: minden metaforikus kivetítésnek van egy forrástartomány (source domain) és egy céltartomány (target domain), ahonnan, illetve ahová a kivetítés történik. A forrástartomány, amely többnyire fizikailag tapasztalható ismeret, képi sémák által strukturált, aminek következtében van saját kognitív topológiája. A kivetítésnél ez a kognitív topológia megőrződik a céltartományban, vagyis a forrástartomány adja meg a céltartomány szerkezetét. Lakoff ezért nevezi elméletét invariancia-hipotézisnek és a kivetítést rátérképezésnek (mapping). „Az invariancia két vonatkozásban nyilvánul meg, mert a rátérképezés kétféle megfelelést hoz létre a két tartomány között. Az ontológiai megfelelések alapján a céltartomány entitásai a letérképezés által a forrástartomány entitásainak megfelelői lesznek. Ennek alapján létrejönnek episztemikus megfelelések is, vagyis a forrástartományról meglévő ismeretek alapján következtetéseket tudunk levonni a céltartományra vonatkozólag. A forrástartományt tulajdonképpen úgy választjuk ki, hogy az modellül szolgálhasson a céltartomány megismerése számára” (Lakoff 1990, idézi Győri 2000: 86). Mindezek alapján Lakoff azt állítja, hogy minden elvont gondolkodás végső soron képi séma alapú metaforikus gondolkodás: a legalapvetőbb szemantikai fogalmak empirikus alapúak, többnyire a térbeli viszonyok fizikai érzékeléséből mint forrástartományból letérképezett és annak alapján metaforikusan megértett céltartományok. A metafora tehát nem egyszerűen nyelvi jelenség, hanem egyfajta gondolkodási stratégia: „alapvető eljárás többek között arra, hogy az elvont fogalmakat konkrét fogalmak kifejezéseivel értsük meg. A metafora alapja a leképezés két jelentésmátrix között, vagyis két konceptuális alapú szemantikai szerkezet között. A jelentésmátrixok összetevői kognitív tartományok, reprezentációs terek, amelyek egy-egy fogalomösszetevőt profilálnak, azaz helyeznek előtérbe valamely háttér előtt. A fogalmi leképezés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között történik meg. Ezzel a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le” (Tolcsvai Nagy 2001).

Mivel alapvető fogalmaink – így az idő, az élet, a halál, a szerelem, a harag, az öröm stb. – képes kifejezések egész sorát hozzák létre minden nyelvben, ezek alapján a mindennapi, konvencionális metaforák alapján megrajzolható az élet, a halál, a szerelem stb. fogalmának profilja, és egybevethető, hogyan élnek ezek a képek a különböző nyelveket beszélő népcsoportok tudatában. „A metafora központi szerepet játszik önmagunk, a kultúránk és azon túl a világ megismerésében” (Lakoff–Turner 1989, idézi Fónagy 1998: 142). A jelentéstanilag összefüggő metaforikus kifejezések visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy fogalmi metafora kategóriájába tartoznak. A metafora tehát fogalmi természetű: az egyik fogalmi tartomány szerkezetét vetíti rá a másik fogalmi tartományra. A fogalmi metafora tehát összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Az úgynevezett „konvencionális metaforákban” a használati érték elfedheti a kifejezés névértékét, a jelentés felfüggesztése azonban nem zárja ki, hogy a szó eredeti jelentése továbbra is érvényben maradjon egy mélyebb tudatszinten, így a kijelentéseket egyszerre több szinten is értelmezzük. A „képes” kifejezéseket éppen az aktuális (szándékolt) jelentésük alatt meghúzódó eredeti jelentés színezi meg, indokolatlan tehát ezeket a metaforákat lebecsülni. Éppen azok a „legelevenebbek és legmélyebben gyökerezők, a leghatékonyabbak és a leghatalmasabbak, amelyek gépies használatuk következtében tudattalanok és nem kívánnak semmi erőfeszítést” (Lakoff–Turner 1989, idézi Fónagy 1998: 142).

3. táblázat

A szárnyaszegett ’buzgalmában, lelkesedésében letört, reményében csalódott’ metafora képi sémaszerkezete

„A metafora kognitív szemantikai magyarázata beilleszkedett a *blending* (elegyítés, vegyítés) jelenségkörébe. E modellben nem konceptuális tartományok, hanem az azoknál kissé tágabb határú mentális terek kerülnek kapcsolatba egymással alapvetően folyamatszerűen: két mentális tér mint két input (a hagyományosabb modellben a forrás- és a céltartomány) a jelentésmátrixok tényezői szerinti megfelelésekben kapcsolódik össze egy generikus tartomány elvei szerint, és ekképp negyedik tartományként hozza létre a *blendet*, ez esetben a metaforikus kifejezést” (Tolcsvai Nagy 2001).

Nem érdektelen a 'hiány' kifejezésére szolgáló nem derivációs természetű lehetőségek közül a különböző (képzőszerű) elő- és utótagokkal megalkotott metaforikus összetételek jelentéstani vizsgálatával foglalkozni annak érdekében, hogy a metaforikus kifejezések mögöttes jelentését feltárhassuk, és a metaforikus használat kialakulását nyomon követhessük. Munkámban most csak a *szárnyaszegett* melléknév metaforikus jelentésösszetevőinek vizsgálatára, illetve általában a *szárm*nyal kapcsolatos metaforikus kifejezések bemutatására teszek kísérletet.

A két bemeneti tartomány (input space 1 és input space 2) szerkezeti összetevői annyiban azonosak a generikus tartományban (generic space) lévő szerkezeti elemekkel, amennyiben a forrás- és céltartományban is van **cselekvő** (madár/pillangó, illetve ember/ művész). A cselekvést végző mindkét tartományban hibás, tökéletlen **eszközzel** rendelkezik (sebesülés vagy nyírás következtében törött a madárnak a szárnya, amely a repüléshez nélkülözhetetlen eszköz, illetve a művész megfosztott a számára nélkülözhetetlen alkotói szabadságtól, így korlátok közé szorítva akadályozva, bénítva van alkotói tevékenységében). Tökéletlen eszköz birtokában lehetetlenség a **cselekvést** (jól) végrehajtani (a madár nem tud repülni, a művész nem tud alkotni). Az elegyített tartomány (*blended space*) mind a forrás-, mind a céltartományból örököl elemeket. A 'lehetőségektől való megfosztottság' jelentést az ennél jóval konkrétabb 'szárnyaszegettség' kifejezéssel hívjuk elő, amely segít a megértésben. A tökéletlenül végrehajtott cselekvés következtében a madár/pillangó és az ember/művész sorsa is a vergődés. A repülésre képtelen, földhöz kötött madár szenvedve vonaglik, kínlódik, hánykolódik tehetetlenségében, az ember/művész pedig csak nehezen, az elé tornyosuló akadályok leküzdésével tud előrehaladni, életét csak a napról napra ismétlődő küzdelmek között tudja fenntartani. Mindkettő osztályrésze a keserves kínlódás, pusztulásra ítélttség, amelyet a letörttség, csalódottság, reménytelenség életérzése kísér.

A metaforikus kifejezések jelentésánál összefügghetnek más metaforikus kifejezésekkel, és az egy csoportba tartozó kifejezések nemegyszer visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy fogalmi metafora kategóriájába tartoznak. A fogalmi metafora tehát összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Ilyen fogalmi metafora például a KORLÁTOZOTT LEHETŐSÉGEK = TÖRÖTT SZÁRNY, például a fent említett *szárnyaszegett* ('buzgalmában, lelkesedésében letört, reményeiben csalódott'), *szárnyát szegi* valakinek ('működésében megbénítja, törekvéseit megghiúsítja'), *megnyirbálja* valakinek a *szárm*nyait ('működésében korlátozza').

A SZABAD MOZGÁS, GYORSASÁG, EMELKEDÉS = SZÁRNY fogalmi metaforának is kiterjedt kifejezésrendszere van, különösen a választékos stílusban és az irodalmi nyelvben használt állandósult szókapcsolatokban, például a *szelek szárnyán repül* ('a gyorsan szálló szél erejétől hajtva száll'), *szárnya nő* ('képességeit szabadon kezdi bontogatni'), *szárm*nyait *próbálgatja* ('első kísérleteit teszi'), *szárm*nyára *bocsát valakit* ('kibocsátja az életbe'), *a dicsőség szárm*nyaira *emel valakit* ('híressé, ünnepeletté, népszerűvé válik'), *szárm*nyakat *ad valakinek* ('gyorsabb működésre, tevékenységre sarkallja; meghihletti, szármnyalásra készíteti'), *szárm*nyra *kap/ke*l *valamely hír* ('terjedni kezd').

A *szárm*ny szó alkotóeleme a BIZTONSÁG, VÉDETTÉG, OLTALOM, VÉDELEM = SZÁRNY fogalmi metaforának is, például valakinek a *szárm*nya *alá menekül* ('rábízza magát valaki védelmére'), a *szárm*nya *alá vesz, fogad valakit* ('pártfogásába, oltalmába veszi'), *valakinek a szárm*nyai *alatt van/él* ('oltalma, védelme van'), *valakit kiereszt a szárm*nyai *alól* ('a maga útjára engedi, önállóvá teszi'), *szárm*nyait *kiterjeszti valaki fölé* ('oltalmába veszi, megvédi') stb. „A kognitív metaforák egyenletei dinamikus egyenletek. Sok évezredet vagy évszázadezredet hidalnak át, tudatunkban ma is élő asz-

szociációk formájában élnek” (Fónagy 1998: 149). Lakoff és munkatársai azt is kimutatták, hogy a fogalmi metaforák egy része még tágabb kategóriákba, metaforarendszerekbe rendeződik el. Ilyen például a kommunikációs, az érzelem-, az állapot-, az eseménystruktúra-metaforarendszer.

9. Alternatív elemzések

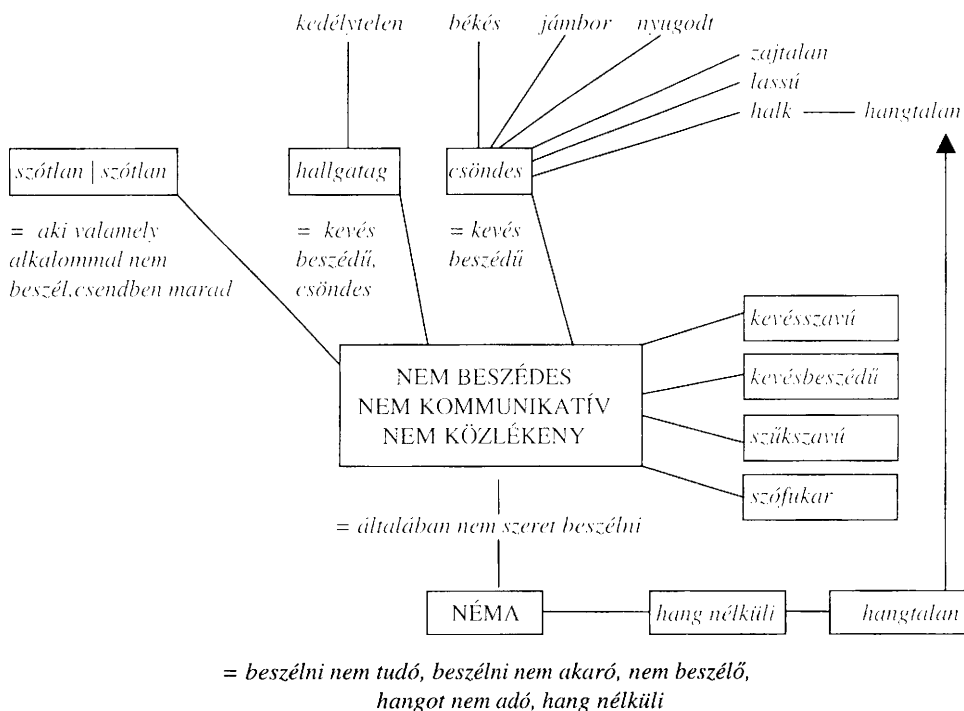
A Lakoff és munkatársai által kidolgozott (Lakoff 1987) központi (prototipikus) és perifériális (nem prototipikus) elemekből álló radiális kategóriamodellel megajzolásával próbálok néhány hiányt (tagadást) kifejező melléknév jelentésösszefüggéseire rámutatni.

1. Kategóriamodell: a *beszédes* ('aki szeret és sokat tud beszélni') melléknév szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata.

A kategória hatókörének (azaz a vizsgálandó nyelvi eszközök halmazának) központi eleme a *néma* lexéma, amely lexikálisan realizálódó antonima. Abszolút értelemben a beszélés képességétől való megfosztottságot, a hangadás, a beszélés teljes hiányát fejezi ki.

4. táblázat

A *beszédes* 'aki szeret és sokat tud beszélni' szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata

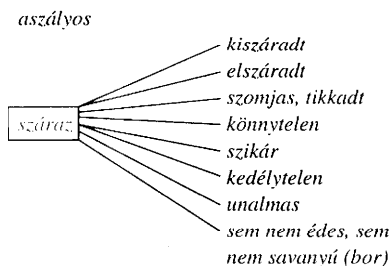

5. táblázat

A vizes 'vizet nem tartalmazó, erősen nedves' és a csapadékos 'csapadékban bővelkedő' melléknevek szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata

Abszolút hiányt fejeznek ki

– lexikálisan realizálódó antonimák:

– a melléknév elé tett tagadószóval:

nem vizes
nem esős
nem csapadékos

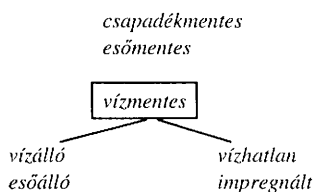
– névutómelléknévvel:

víz nélküli
eső nélküli
csapadék nélküli

– fosztóképzővel:

víztelen
esőtlen
csapadéktalan

– a -mentes utótaggal:

Relatív hiányt fejeznek ki

–szegény utótaggal:

csapadékszegény
vízszegény

– kevés-, kis- előtaggal:

kevésvízű
kiszívű

– fosztóképzővel:

víztelen
esőtlen
csapadéktalan

Ehhez a jelentéshez legközelebb az 'általában nem szeret beszélni' jelentést kifejező *nem beszédes ~ nem közlékeny ~ nem kommunikatív* szavak állnak, amelyek a *beszédes ~ közlékeny ~ kommunikatív* melléknevek elé tett tagadószóval a beszédességnek, mint tulajdonságnak a hiányára mutatnak rá. A fosztóképzős *szótalan ~ szótlan* a beszéd alkalmoszerű hiányára utalnak ('valaki valamely alkalommal nem beszél, csendben marad'). A *hallgatólag, csendes ~ csendes, kevésszavú, kevésbeszédű* jelentések semleges utalnak a beszéd (kis) mennyiségére, míg a *szükszavú* és a *szó-fukar* kissé elmarasztalóan fejezi ki a 'kevés szóval, a vártnál rövidebben közöl valamit' jelentést. (A 4. táblázatot lásd a 236. oldalon!)

2. Kategóriamodel: a *vizes ~ csapadékos* ('vizet tartalmazó, erősen nedves', illetve 'csapadékban bővelkedő') melléknevek szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi elemek vizsgálata:

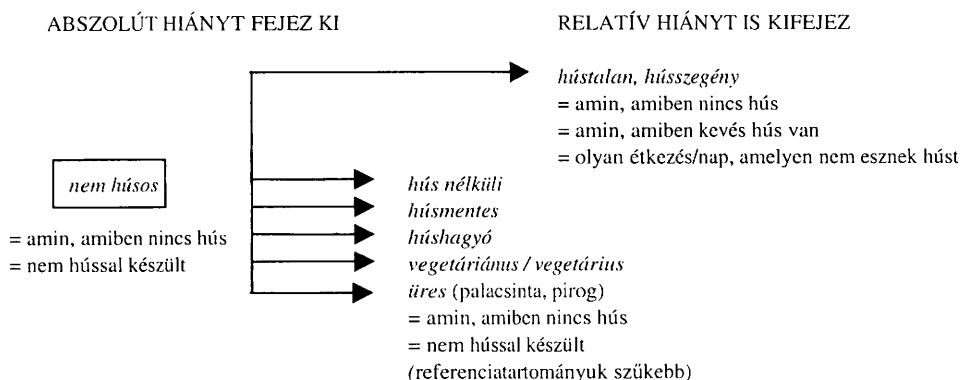
A *vizes ~ csapadékos* melléknévek lexikálisan realizálódó, abszolút tagadást kifejező antonimája a *száraz* melléknév ('amin vagy aminek a részecskéi között nincs víz, nedvesség'). A víz, nedvesség teljes hiányát jelzik a fosztóképzővel (*víztelen, esőtlen, csapadéktalan*), a névutómelléknévvvel (*víz nélküli, eső nélküli, csapadék nélküli*), a melléknév elé tett tagadószóval létrejött változatok (*nem vizes, nem esős, nem csapadékos*), valamint a *-mentes* utótagú melléknévek is (*csapadékmentes, esőmentes, vízmentes*), szemben a víz, eső, csapadék relatív hiányára, kis mennyiségére utaló *-szegény* utótagú, illetve *kevés-, kis-* előtagú (*csapadékszegény, vízszegény, ill. kevésvízű, kisvízű*) melléknévekkel. (Az 5. táblázatot ld. a 237. oldalon!)

3. Kategóriamodell: a *húsos* ('amiben hús van ~ hússal készült ~ olyan étkezés vagy nap, amelyen húsételt is fogyasztanak') melléknév szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata.

A *húsos* melléknév jelentésének abszolút tagadását a *nem húsos*, tagadószóval létrehozott, legáltalánosabb jelentéssel ('amin, amiben nincs hús', ill. 'nem hússal készült') rendelkező antonimma fejezi ki. A *hús nélküli, húsmentes, vegetáriánus ~ vegetárius* és a *húshagyó* jelentések is a hús teljes hiányára utalnak, de a referenciatartományuk szűkebb a *nem húsos*énál, tehát speciálisabb szövegkörnyezetben használhatók, például: *hús nélküli, húsmentes étrend ~ húsmentes diéta ~ húsmentes napok ~ húsmentes időszak* vagy a *vegetáriánus* jelző arra az emberre (illetve az ilyen emberre jellemző életmódra, étkezésre stb.) vonatkoztatható, aki húsmentesen táplálkozik, csak növényi eredetű élelmiszert fogyaszt. A *húshagyó* jelző használata nagyon redukált: csak arra a keddi napra vonatkoztatható, amelyik a böjti időszak kezdetét jelentő hamvazószerdát (a húsvét előtti 40. napot) előzi meg. A *hústalan* fosztóképzős melléknév az 'amin, amiben nincs hús', illetve 'olyan étkezés/nap, amelyen nem esznek húst' jelentés mellett a hús relatív hiányára is utalhat, tudniillik olyan ételre, amelyen, amelyben kevés hús van. Míg a *hústalan* stilisztikai minősítést tekintve semleges, a *hússzegény* rosszalló, negatív, tudniillik azt fejezi ki, hogy valami elégtelen mennyiségben tartalmaz húst, amelynek (az egészségre nézve) káros következményei lehetnek, például: *A hússzegény táplálkozás immunbetegségek kialakulásához vezethet*. Az 'olyan étel, ital, amelyből, amelyről hiányzik valamely anyag', illetve amely 'semmilyen töltelék nem tartalmaz' jelentésű *üres* referenciatartománya nagyon szűk. Ilyen értelemben csak a palacsintának vagy a pirognak lehet a jelzője.

6. táblázat

A *húsos* 'amiben hús van, hússal készült, olyan étkezés/nap, amelyen húsételt is fogyasztanak' melléknév szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata

4. Kategóriamodell: a *sós* ('sót tartalmazó', illetve 'megsózott, elsózott') melléknév szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata.

A só teljes hiányát a névutómelléknévvel, illetve a *-mentes* utótaggal létrehozott melléknévi jelentések mutatják: *só nélküli*, *sómentes*. A *nem sós* és a *sótalan ~ sótlan* melléknevek 'sót nem tartalmazó' jelentése kiegészül a só relatív hiányára utaló jelentéskomponenssel. Míg a *nem sós* esetében a sóhiány pozitív, tudniillik az az étel, amelyik 'sót a szükségesnél nagyobb mennyiségben nem tartalmaz', az *finom*, ízletes (ti. nem sózták el), addig a *sótlan* esetében a sóhiány negatív, hiszen a 'sót a szükségesnél kisebb mennyiségben tartalmazó' étel élvezhetetlen, nem jóízű. A *sószegény* – szövegkörnyezettől függően – pozitív és negatív értelmű hiányt is kifejezhet. Például a *sószegény* (ásványi anyagokban, sókban szegény) táplálkozás hiánybetegségek kialakulásához vezethet, ugyanakkor a só túlzott fogyasztása miatt fellépő betegségek miatt *sószegény* diétára „kárhoztatottak” a sóhiányos/sómentes diéta áldásos hatásában reménykedhetnek. A 'kevés oldott só tartalmazó' *édes* nagyon periférikus jelentésű és használatú, ilyen értelemben csak a folyóvíz lehet édes, szemben a sós tengervízzel (7. táblázat).

7. táblázat

A *sós* 'sót tartalmazó, megsózott, elsózott' melléknév szemantikai ellentétpárjait létrehozó nyelvi eszközök vizsgálata

ABSZOLÚT HIÁNY	RELATÍV HIÁNY (IS)	
<i>só nélküli</i> = só nem tartalmazó	<i>nem sós</i>	= só nem tartalmaz
	<i>sótalan / sótlan</i>	= só a szükségesnél nagyobb mennyiségben nem tartalmaz (pozitív) = só nem tartalmaz = só a szükségesnél kisebb mennyiségben tartalmaz (negatív)
<i>sómentes</i> = só nem tartalmazó	<i>sószegény</i>	= kevés só tartalmaz
	<i>édes</i>	= kevés oldott só tartalmazó víz

10. Összegzés

Dolgozatom első részében a kognitív szemantika prototípus-elméletét próbáltam új, az eddig vizsgáltaktól eltérő jellegű adatokra alkalmazni. Célom kettős volt: egyfelől a 'hiány'-t kifejező rokon funkciójú nyelvtani elemek bemutatása, használatuk lehetőség szerint minél részletesebb és pontosabb leírása, másfelől pedig annak a kiderítése, lehetséges-e ezeknek az adatoknak a választott elméleti keretben történő vizsgálata.

A 'hiány' kifejezésének a lehetőségeit számbavéve a különböző realizációk (lexikálisan vagy körülírással, képzővel, névutóval, képzőszerű utótaggal, összetételi elő- vagy utótaggal létrejövő melléknevek) jelentésének a meghatározásához, illetve jelentésszövegfüggéseik leírásához nem bizonyultak jól alkalmazhatónak a hagyományos (arisztotelészi) kategóriaelmélet elvei, az úgynevezett disztinktív szemantikai jegyek szerinti kategorizáció. A jelentésmegvalósulásokat ezért más módszerrel, a kognitív szemantikának a prototípus fogalmára felépített kategorizációs módszereivel vizsgáltam. A 'hiány' kifejező melléknevek jelentései természetesen csak kontextusban definiálhatók egyértelműen, de annyi bizonyos, hogy a különböző jelentések nem képviselik egyformán az adott kategóriát, például az abszolút hiányt legpregnansabban a lexikálisan realizálódó szavak (amennyiben ilyenek léteznek), a körülírással megalkotott kifejezések, illetve a *nélküli*

névutómelléknévvvel és a *-mentes* képzőszerű utótaggal létrehozott realizációk fejezik ki (*száraz, aszályos; nem csapadékos, nem esős, nem vizes; csapadék nélküli, eső nélküli, víz nélküli; csapadék-, eső-, vízmentes*). A fosztóképzős derivátumok – kontextustól függően – utalhatnak abszolút hiányra is (*sótlan* 'egyáltalán nincs benne só'), relatív hiányra is (*sótlan* 'nincs benne elég só'), míg az összetételei elő- vagy utótaggal létrejövő melléknévek általában valaminek a relatív hiányát fejezik ki (*kevésvízű, szűkszájú, csapadékszegény, szófukar*).

Ezek a realizációk prototipikus kategóriákban már jól modellálhatók. Az ilyen típusú kategóriákban a különféle megvalósulások a középponti szerepet játszó legjellegzetesebb (jelen esetben az abszolút hiányt kifejező) példányok köré szerveződnek, és a centrum-periféria elv keretében helyezkednek el a skála különböző fokozatain. Minél távolabb van egy elem a prototípustól, annál periférikusabb a jelentése vagy a használata, illetve annál szűkebb a referenciartomány. Vannak olyan elemek is, amelyek csak az analógia segítségével kapcsolódnak a prototípushoz, például: *fagymentes* vs. *fagyálló*, *rozsdamentes* vs. *rozsdálló*, *vízmentes* vs. *vízálló*, *vízhatlan*.

Dolgozatom utolsó fejezetében, alaputatásként, kísérletként, megpróbáltam a 'hiány'-t jelentő metaforikus kifejezéseket számba venni, és a holisztikus kognitív szemantika metafora-elméletét alkalmazva elemezni egy konvencionális metaforát, rámutatva a bemeneti tartományok (az „input space 1” és az „input space 2”) közötti jelentésszefüggésekre, a kivetítés mechanizmusára.

A 'hiány'-t kifejező rokon funkciójú nyelvtani elemek leírásában, elemzésében alkalmazott kognitív szempontú szemantikai vizsgálódásaimat a jövőben szeretném kiterjeszteni a „valamivel való ellátottságot” kifejező jelentést hordozó nyelvtani elemek vizsgálatára is.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Nyr.* 123: 78–87.
- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK, Budapest.
- Bencédy József–Fábián Pál–RácZ Endre–Velcsov Mártonné 1976. *A mai magyar nyelv*. Budapest.
- Berrár Jolán 1967. A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban. *ÁNYT* 5: 69–78.
- Berrár Jolán 1974. Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: RácZ Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakitana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 99–124.
- B. G. 2001. Új szavak, kifejezések. *Édes Anyanyelvünk XXIII/5*: 17.
- D. Bartha Katalin 1980. A *-talan*, *-telen* képző régi és mai nyelvünkben (Kísérlet egy képző produktivitásának felmérésére). In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.), *A magyar nyelv grammatikája*. *NyudÉrt.* 104: 207–16.
- Bartos Tibor 2002. *Magyar szótár. Egymást magyarázó szavak és fordulatok tára*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Czigány Lóránt 1974. Az úgynevezett „magyarosság”. *NyudÉrt.* 83: 109–13.
- Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforákról. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom*. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Budapest. 140–53.
- Gardner, Howard 1992. *Dem Denken auf der Spur*. Der Weg der Kognitionswissenschaft. Stuttgart.
- Geeraerts, Dirk–Grondelaers, Stefan–Bakema, Peter 1994. *The Structure of Lexical Variation*. Meaning, Naming, and Context. Mouton de Gruyter, Berlin, London.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic Prototype Semantics*. A Contribution to Historical Lexicology. Clarendon Press, Oxford.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györi Gábor 2000. Az emberi megismerés metaforikus jellegéről evolúciós szempontból. In: Pléh Csaba–Kampis György–Csányi Vilmos (szerk.): *A megismeréskutatás útjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 75–90.
- Juhász József–Szőke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1965. A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról (kapcsolatban a nyelvoktatással). *NyK.* 67: 273–89.

- Kelemen János 1976. Van-e a „jó”-nak jelentése? *MFilSze* 20: 617–32.
- Kertész András 2000a. A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. *MNy.* 96: 402–17.
- Kertész András 2000b. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Nyr.* 124: 209–25.
- Kertész András 2001. Nyelvészet és tudományelmélet. *NyudÉrt.* 150. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1999. *Új magyar nyelvtan.* Második kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1984. A „tud” segédige jelentésánáról. *MNy.* 80: 144–60.
- Kiefer Ferenc 1989. A jelentéskutatás újabb irányzatai. *MNy.* 85: 258–71.
- Kiefer Ferenc 1997. Az előfeltevések elmélete. In: Pléh Csaba–Síkklai István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés.* Osiris, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentéskelmélet.* Corvina Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000a. A kognitív nyelvészet: új paradigma? In: Pléh Csaba–Kampis György–Csányi Vilmos (szerk.): A megismeréskutatás útjai. *Pszichológiai Műhely* 12. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000b. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor (szerk.) 1999. *Magyar szókincstár.* Tinta Kiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska 2002. Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus. *NyudÉrt.* 151. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Pólya Kiadó, Budapest. 50–82.
- Ladányi Mária 1998. Szinonímia és/vagy funkciómegoszlás a magyar melléknévképzésben. In: Geccsó Tamás–Spannraft Marcellina (szerk.): *A szinonimitásról.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 97–104.
- Lakoff, George 1987. *Woman, Fire, and Dangerous things. What Categories Reveal about the Mind.* The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Lakoff, George 1988. A preszuppozíció és a relatív jóformáltság. In: Pléh Csaba–Síkklai István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, cselekvés, kommunikáció.* Tankönyvkiadó, Budapest. 315–31.
- Lakoff, George 1990. The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linguistics.* I. 39–74.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar I.* Stanford University Press, California.
- Langacker Ronald W. 1991. *Foundation of Cognitive Grammar II.* Stanford University Press, California.
- Magyar értelmező kéziszótár* 1972. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva (szerk.) 1978. *Magyar szinonimaszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Ferenc (szerk.) 1994. *A magyar nyelv szóvégműtató szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Péter Mihály 1991. Érzelmi-értékelő tartalmak a szójelentésben. *MNy.* 87: 134–44.
- Pethő Gergely 1998a. A *száj* szó jelentésének kognitív szemantikai leírása. *Folia Uralica Debreceniensia* 5: 133–202.
- Pethő Gergely 1998b. A poliszémia kezelése a kétszintű és a prototípuselméleti szemantikákban. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan.* 11. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (III). JGYF Kiadó, Szeged. 25–52.
- Pléh Csaba 1998. *Bevezetés a megismeréstudományba.* Typotex Elektronikus Kiadó Kft. Budapest.
- Sárosi Zsófia 1998. A forszóképző és a 'hiány' kifejezése. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest. 167–9.
- Szegfü Mária 1992. A névszóképzés. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* III/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 268–320.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1995. Kognitív grammatika: lehetséges új nyelvelméleti paradigma az irodalomértés horizontján. *Literatúra* 1995/2: 107–21.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *MNy.* 95: 154–65.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2000a. *Nyelvi fogalmak kisszótára.* Korona Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000b. A kognitív nyelvészet elméleti hozzáadéka a szövegtan számára. *Nyr.* 124: 494–500.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. Az ELTE doktori iskoláján a 2001/2002-es tanév első félévében hallgatott „A kognitív stilisztika” című előadássorozat keretében kiosztott „handout”-ok alapján.

Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Schwarz, Monika 1992. *Einführung in die kognitive Linguistik*. Francke Verlag, Tübingen.
 Wittgenstein, Ludwig 1953. *Philosophical Investigations*. Basil Blackwell, Oxford.

H. Varga Márta

SUMMARY

H. Varga, Márta

A cognitive semantic investigation into grammatical elements of related function: Possibilities of expressing lack in Hungarian

This paper surveys possible means of expressing 'the lack of something'. Various solutions are available for that purpose (using an independent word, circumscription, derived adjectives, postpositional adjectives, anterior or posterior constituents of compounds, as well as adjectives with derivational suffix-like posterior constituents). Of these, a detailed description is given of the meanings and mutual relationships of words involving the denominal privative suffix *-talan/-telen* 'less', the derivational suffix-like posterior constituent *-mentes* 'free', the postpositional adjective *nélküli* 'without', or the posterior compound constituent *-szegény* 'poor in'. For determining the meanings and semantic relations of various realisations expressing the lack of something, the author employs a method of categorisation based on the notion of prototype as in cognitive semantics in order to find out whether these data can be appropriately explored within the theoretical framework chosen.

Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban (a XVII. század közepétől az idézőjel megjelenéséig)

1. Bevezetés

Az írásjelek használata együtt változik a nyelvvel. Változásuknak vizsgálata során nemcsak az írás mint rendszer egy részének kialakulása figyelhető meg, hanem olyan kérdéskörök kutatását is lehetővé teszi, mely egy nyelv írott változatának alakulási folyamatát körvonalazza. Az írásjelek kapcsolódása a helyesíráshoz, a grammatikához, a mondatfonetikához, a pragmatikához, a szövegtanhoz, a retorikához, a stilisztikához, valamint a nyomtatványok esetében a nyomdatörténethez biztosítja és bizonyítja, hogy az írásjelek vizsgálata, és kialakulásuk kutatása túlmutat mai használatuknak a kérdéskörén. Kelekezésük és alakulásuk vizsgálata során választ kaphatunk mindazon kérdésekre, amelyeket a téma, az írásjelek történetének kutatása, felvet. Egy írásjel mai funkciója és funkciójának egy bizonyos írásjellel való jelölése hosszú folyamat eredményeképpen jött létre. E folyamat egyrészt magában hordozza a nyelv állandó változásának a tényét, az írásjeleknek a fent említett témakörökhöz való viszonyában e részterületek változásának, valamint az írott nyelv egyre tudatosabb használatának és a külföldi írásgyakorlatnak a hatását is. Az idézés funkciójának különböző formái megjelenítései kapcsán is felvethető a nyelv állandó változásának és a változás motiváltságának a kérdése. Továbbá az idézőjel kialakulása, valamint a mondat- és a szövegalkotás között szoros kapcsolat feltételezhető; továbbá a pragmatika, a retorika, a stilisztika és a nyomdatörténet bizonyos részterületeit is érinti ez a kérdés.

E dolgozatban az idézetek jelölésének módjával foglalkozom a XVII. század közepétől – az idáig kialakult állapotot részletesen ismerteti Keszler Borbála (1995) – az első idézőjel megjelenéséig. Az idézőjel mai formájának és e formának mai funkciójához kötődő használata hosszú folyamat eredménye. Az alábbiakban azt kívánom bemutatni, hogy az idézőjel megjelenéséig hogyan jelölték az idézeteket, e jelölések mögött milyen okok álltak; az idézőjel mikor jelent meg, és hogyan lett képes a mai funkciót betölteni, valamint milyen magyarázatok adhatók e folyamatra. Így egyrészt azt vizsgálom, milyen funkciókban hiányzott a mai értelemben és a mai szabályponthoz köthető idézőjel; mi lehetett a hiány oka, és milyen motivációból, milyen jelölési folyamatokon keresztül váltak idézőjellel jelöltté e funkciók; másrészt, hogy ez az írásjel mikor és milyen funkciót töltött be.

Dolgozatomban az idézési formák közül elsősorban az egyenes idézetek jelölésével foglalkozom. Ennek oka egyrészt, hogy az általam vizsgált korszakban főleg ezen idézési forma jellemző. Másrészt a függő és szabad függő idézet összetettebb kérdéskör. Részletes vizsgálatuk egy következő dolgozatom témáját képezné. Idézni egy teljes megnyilatkozást, vagy annak csak egy részletét is lehet. A maga teljességében idézett megnyilatkozást beágyazott megnyilatkozásnak, a csak részben idézett megnyilatkozást beágyazott megnyilatkozásrészletnek tekinthetjük. E beágyazott megnyilatkozások, illetve beágyazott megnyilatkozásrészletek terjedelme eltérő lehet: az egyszólatnyi idézettől hosszabb szövegek, illetve szövegrészletek, főleg elbeszélések, idézéséig terjedhet. De nemcsak egy beszélő megnyilatkozásai ágyazódhatnak be, hanem párbeszéd, illetve párbeszéd részletek is. Ez esetben beágyazott megnyilatkozásláncról vagy annak egy részletéről beszélhetünk.¹ A beágyazott megnyilatkozás(részlet) és megnyilatkozáslánc(részlet) jelölésének vizsgálatán kívül a hivatkozási jelekkel is foglalkozom, mivel az általuk felidézett szövegrészlet szintén beágyazott megnyilatkozás(részlet)nek tekinthető. A beágyazott hosszabb elbeszélés, a párbeszéd és a hivatkozási jel nemcsak a szövegegészhez viszonyított kapcsolatukban, hanem jelölésükben, illetve a jelölés motiváltságában is azonosságot mutat a szűken vett, rövidebb terjedelmű idézettel.

Így a dolgozatomban az alábbi témákat vizsgálom:

- (1) a rövidebb és a hosszabb terjedelmű idézetek jelölésének lehetőségei: az idéző mondat végén álló írásjel és az idézet nagy-, illetve kisbetűvel kezdése; valamint az írásjel és a nagy- és kisbetűn kívül az idézet dőlt betűvel történő jelölése;
- (2) a párbeszéd jelölése;
- (3) a hivatkozási jel és az idézőjel kapcsolata;
- (4) az első idézőjel megjelenése;
- (5) az első idézőjel megjelenése mögött feltételezhető okok vizsgálata: hazai és külföldi nyelvtanok és ortográfiai munkák hatása; nyomdatechnikai kérdések.

A XVII. század közepétől az első idézőjel megjelenéséig több mint 150 magyar nyelvű nyomtatvány írásjelhasználatát vizsgáltam meg. Természetesen ezekből csak azokat használtam fel, melyekben valamilyen idézet található. Az így kialakult kutatási anyag 41 nyomtatványból áll. A téma árnyalásának érdekében bizonyos művek újrakiadásait is vizsgáltam. Ezeket a kiadásokat, amennyiben az első kiadástól eltérnek, külön kezelem. Így a véglegesen kialakult kutatási anyag 55 nyomtatványból áll, melyből a legkorábbi 1626-ból (*Biblia*. Ford. Káldi György), a legkésőbbi 1828-ból való (Bethlen Kata, *Bújdósásnak emlékezet köve*).

¹ A *beágyazott megnyilatkozás* fogalmára l. Verschueren 1999: 131, valamint 78–82, vö. még Tátrai 2003: 390–6.

2. Az 1650-ig kialakult állapot rövid áttekintése

Az ómagyar kori szövegekben az idézést nem jelölték jellel. „Az idéző mondat leggyakrabban az idézet, illetve az idézett szövegegység előtt állt” (TNyt. I: 780). „Az idézetet a szöveg folyamatába idező igével és idező mondatral illesztették be. [...] Volt olyan eszköz, mellyel segítettek is az idézett egységet elkülöníteni a szöveg folyamatától, és az idézett szöveg jellegére, pragmatikusan elkülöníthető csoportjára is utaltak, ez a hivatkozási ige (*így mond*). [...] Ha nem ilyen jellegű az idézet, hanem a szöveg szereplőinek szavait tolmácsolja, akkor ezt az idező mondaton belüli *mond* (vagy *szól, beszél, ír*) »idező igével« szokták jelezni. A beszédbeli reagálás tényét is jelölték a *felel* igével” (Gallasy 2003: 569–70). Az idézésben az idéző mondat végén nem mindig használtak írásjelet. Az idézet jelöletlenségének bizonyítéka, hogy magát az idézetet is hol nagy-, hol kisbetűvel kezdték. A nyomtatványokban az idézet valamilyen írásjellel történő jelöltsége többféle lehetett: pont és nagybetű; virgula és nagybetű; vessző és nagybetű; kettőspont és nagybetű; valamint virgula és kisbetű; vessző és kisbetű; kettőspont és kisbetű. Majd a XVI. század végétől pontosvessző és kisbetű, illetve pontosvessző és nagybetű kombinációja is állhatott az idézet előtt (vö. Keszler 1995: 49–50, 64).

3. Az idézetek jelölésének módja a XVII. század közepétől az első idézőjel megjelenéséig

3. 1. Az idézetek írásjellel és nagy-, illetve kisbetűvel történő jelölése

A XVII. század közepétől egészen a XVIII. század közepéig megfigyelhető, hogy az idézeteket az idéző mondat végén álló írásjellel, mely lehetett kettőspont, illetve ritkán pont, és az idézett rész nagy-, illetve kisbetűs kezdésével jelölték. Ugyanakkor ez az eljárás a XVII. század végére gyengülni látszik. Az egyenes idézetek előtt legtöbbször kettőspont állt. A kettőspontot minden esetben nagybetű követte:² Mikoron hozzája futott volna, fzőlla néki: Szives fzerelmes Uram, ugyan jól érzem hogy e' beteg ágybol fel nem támadok. Felele: Szerelmes galambom, kérj tőlem valamit akarfz (Ponciánus császár históriája 1653: 1); XIX-ben, V. 14. Jefus így fzol: Haggyatok békét a' gyermekeknek, és ne tiltsátok meg őket, hogy hozzám jőjjenek (Ábécés könyv 1659: 18); Alamilfnáért reménkedvén a' fű-Alfzlyzonynak, így fzola néki a' Grofné: Soha nem hílfzem, hogy ennek egy Urától lehellen e' két gyermek. Mely módáláért megfeddeték ugyan Urától, de még-is így belfél vala: Ha én-nékem két gyermekem lenne egyfzter s' mind, bár fo ha ne hinnél Kegyelmed, hogy én jámbor Alfzlyzonny vagyoc (Czeglédi 1659: 4), (c) Decretale így fzol: Nincsen a' teremtet állapotban olyan, mellyel eleget tegyen teremőjének (Czeglédi 1659: 1); mint ha azt mondotta volna: Némelly embereknc e' világon nagyobb fzéspség, dicsőfség és kedvelségec vagyon (Váraljai 1659: 1); Ha azért Szent Dávid, mikor Királyi méltofágra emelték, álmélkodván jóvóltodon, imígyen fzőlla: Uram, ki vagyok én, hogy ennyire fel-emeltél engem? (Pázmány 1673–74: 4); Az-is téfz e' materiában valamit, á minémű fzőllálnak formájával él Jeremiás á VIII. Réfz. pírongatván á népet: Nincsen-é Ballamum olaj Galaadban? (Comenius 1690: 45); mert azt mondgya Jéfus Sirák fia, 22-dik Réfzben, I. versben: Sáros kővel kőveztetett-meg a' refz; és mindnyájan az ő gyalázattayáról fzőlnak (Haller 1751: 1); Hallván azért Dárius Király a' nagy Sándor menetelét, igen megijedett rajta, és birodalmának Fejedelmít, 's Fő rendeit öfzve-gyűjtván, így fzőllott Nagy Sádor felöl: A' mint látom valahová indul á a' Fejedelem, a' fzeretfe mindenütt együtt jár véle (Haller 1751: 10).

A vizsgált nyomtatványokban egy esetben találkoztam pont és nagybetű megoldással: Kérdi a' Propheta. Mít kiálltsak? (Váraljai 1659: 1).

² Az idézeteket mindig az eredeti nyomtatványban található betűtípussal jeleníttem meg, mivel az általam vizsgált szövegek idézetjelölési módszerében a dőlt betűvel való megjelenítés külön jelölési módnak számít. A dolgozat szövegétől való megkülönböztetés érdekében ugyanakkor az idézeteket kisebb betűtípussal jelölöm.

3. 2. Külön jellel való jelölés. A dőlt betűvel jelölt idézetek

A dőlt betűvel szedett idézetjelölés a XVII. sz. közepétől erősödni látszik, a század végére már a legtöbb nyomtatványban ez a jelölési mód található.³

A vizsgált korszakban a legtöbb nyomdában már megtalálhatóak voltak a kurzív betűtípusok is. Ezért lehetségessé vált, hogy, főleg kezdetben, az egyenes idézeteket ezzel a betűtípussal jelöljék. A kurzív betűtípusok használata mögött feltételezhető az a megfontolás, hogy a szerző, illetve a nyomtatási folyamatban résztvevő valamilyen módon jelölni, kiemelni szeretne volna az adott szöveget, az idézetet. Így elkülönítve a szerző gondolati egységének szerves részeként megjelenített, de mástól vett szövegrészletet.

Az idéző mondat és az idézet sorrendjére jellemző, hogy az idéző mondat az idézett szövegrész előtt áll. Az idézetet bevezető mondat végén legtöbbször kettőspont található. Az idézet minden esetben nagybetűvel kezdődik: *Hald-meg e' felol az Isten Izavát Elaiás által: Imé az Isten a' Seregeknek Ura, el-vefzei Izraelből és Judából a' támafzt és az iftápot ---a' hatalmafzt, hadakozót* (Medgyesi 1657: 34); az Apóftol így íról: *Es felkel őltőznődök amaz új ember, mely Isten fserén teremtetett az igazságra, és a' valóságos Sz: életre.* Eph. 4. 24. (Gyöngyösi 1657: 85); Máf-is ilyenképpen befzél: -- -- *Nem tagadhattyuk, hogy a' Reformatufók tudományja igaz nem volna* (Czeglédi 1659: 7); Bölcs Salamon mondgya: *De vallyon miben áll, a' gazdagságnál, ezűfínél s' aranyánál drágáb, jó hír név?* (Némethi 1676: 2); és hogy világ eleiben-is jöhetnének, maga meg-fzorításával-is a' költség adásra, mondgyuc mind a ketten: *Nem nekűnk Uram, nem nekűnk, hanem a' te nevednek adgyak a' dicsőfféget, a' te irgalmasságodért és a' te igazffágodért,* Sol. 115. v. 7. (Kabai Bodor 1682: 1); Mi módon zabolázatot-meg az Apóftol, hogy magát el ne hinné, e' fzőkban: *Adatott nekem kegyes őfőtn mely az én testemben ragadot, az az Ugyan beléfezezetett* (Kabai Bodor 1682: 2); Ordog tanátsa ez: *Ha Istennek fia vagy, erefzkeggyel-le a' Templomról, s' meg őriznek az Angyalok* (Pápai Páriz 1701: 1); Mikor azután a' Királyok eljövctelét írja, azt mondgya: *Bé-menvén a' házba, meg találák a' gyermeket az Annyával Mariával, és le-borulván inádták őtet* (Illyés 1743: 16); azért mondgya a' Proféta: *Mint a' víz a' tűzet; ugy meg-őlyta a' bűnt az alamífna* (Haller 1751: 109).

Arra is van példa, hogy az idéző mondat végén a mondatfajtanak megfelelő írásjel, például Medgyesi Pálnál felkiáltójel áll, majd az idézet nagybetűvel kezdődik: *Manafés és a' Juda réftekről-is, oh mely nagy volt a' harag ezen féle böndőkért, mint Jeremias egy lűmmában ki-mondja! Bujdofová téfzen őket e' földnek minden orfzágiban* (Medgyesi 1657: 34). Medgyesi Pál a maga korában egyéb írásjel-használati gyakorlatban is eltért a korra jellemző szokásoktól. Szövegeiben a felkiáltójel megterheltsége a legnagyobb.

Az idézet idéző mondat nélkül is állhat: *Az én fzemem foly, és nem fzfűnik meg [a' firástúl] (azért hogy nincs fűnteti a' nyomorúsagnak;) míg reánk nem tekint, és meg nem lát a' Jehova az égbűl* (Ortokocsi 1685: 5); Jelen. 22. *Én János leborulék az Angyal előt, hogy őtet inádnám, az penig monda: meg láffad hogy azt ne cselekedgyed: Az Isten imádgvad* (Némethi 1676: 1); *Sok az igazak háborusága: és mind azokból kifzabadíttya őket az Úr.* Pfalm. 33. 20. (Illyés 1743: 273); Péld. X. 7. *Az Igaznak Emlékezete áldott* (Kamarási 1747: 1); midőn az ő *Tefte földé léfzen, Lelke pedig meg-tér az ISTENhez, a' ki adta vólt az;* Préd. XII. 9. (Kamarási 1747: 2); Sólt. 51. v. 13. 14. *A' te Szent Lelkedet ne vedd-el én tölem; az engedelemnek lelkevel erősíts-meg engemet* (Bethlen 1726/1828: 1).

A XVIII. századtól kezdve az idéző mondat az idézet után is kerülhet. Ezekben az esetekben az idézet jelölése továbbra is dőlt betűvel történik, az idézet végén általában az idézetnek megfelelő írásjel áll, majd az idéző mondat az idézethez közvetlenül, kisbetűvel kapcsolódik: *Mely fzész vagy én fzeretöm, mely fzész vagy!* annak utána penig hozzá veti, hogy mindeneftűl fzész vagy (Eszterházy 1701: 1).

A szabad függő beszéd felé közelít az a szövegalkotási megoldás, mikor a szerző a saját szövegébe egy másik szöveg idézeteit illeszti be úgy, hogy azok gondolati tartalma mintegy a saját

³ Ez az eljárás található a XVII. sz. közepétől a kéziratokban is: az idézett szövegegységet a szerző aláhúzással jelöli, mely megjelenítésében megegyezne a kurzív betűvel való jelöléssel (l. pl. Mikes 1744: 176–77).

gondolati tartalmával, gondolatainak megjelenítésére szolgál, ugyanakkor a dőlt betűvel való kiemelés még pontosan érzékelteti a beillesztett szövegrészeket idéző voltát: Óh én bennem telyesedjék bé ama te mondásod: *a' hol a' kúnt, ott a' szív!* óh az én szívem tenálad légyen és maradjon. Követhessem a' te örök életadó tanításodat, az Isteni tiszteletbenn, hogy mindenek felett *először a' te országodat keressem*: az imádkozásbann; hogy tégedet *lélekben és igazságban tiszteljelek*: a' jótéteménybenn, hogy *ne tudja a' bal kezem; a' mit a' jobb tselekszik*: a' szelídségbenn; hogy *magamat az elsőségbenn utolsónak ítéljem*: az *ítélettéltbenn*: hogy *a' szálkát másnak szemébbenn ne vizsgáljam* (Rádai 1819: 63–4) (a szövegrészlet az általam vizsgált korszak után keletkezett, vizsgálatát a szabad függő idézet bemutatása miatt tartom lényegesnek).

Egyes nyomtatványokban kurzív betűvel jelölték továbbá a szövegbe ékelt, mástól vett történeteket is. Az ilyen, „történet a történetben” szövegrészeket szintén beágyazott szöveg(részlet)eknek⁴ kell tekintenünk; kiemelésüket, a többi szövegtől való megkülönböztetésüket ez indokolja. E szövegek jellemző tipográfiai megoldása az is lehet, hogy a párbeszédet, vagy azoknak részét, nem; de az elmesélt történeteket dőlt betűvel jelenítik meg.

3. 3. A párbeszéd jelölése

A párbeszédnek mint idézetnek, és így jelölésének vizsgálatát két ok teszi szükségessé: a párbeszéd egyenes idézetként való megközelítése, valamint a párbeszédnek és az egy beszélőhöz köthető beágyazott megnyilatkozásoknak a szövegegészhez viszonyuló kapcsolatának az azonossága⁵.

A párbeszéd mint beágyazott megnyilatkozásláncok jelölésének módja az általam vizsgált korszakban azonosságot mutat a beágyazott megnyilatkozások és megnyilatkozásrészek jelölésével. Mindkét szövegtípus jelölési gyakorlata mögött ugyanaz az ok – a szövegegészről való megkülönböztetés, illetve kiemelés – húzódik meg. E jelölési mód a kezdete annak a változási folyamatnak, mely során a két szövegtípus kialakítja – külön fejlődésen keresztül – írásjellel jelölt formai képét.

A párbeszéd jelölése ugyanúgy történhetett, mint az egy beszélőhöz köthető idézeteké. Lehetek írásjellel és kis- és nagybetűvel jelöltek, majd a XVIII. század végétől e jelölési forma kiegészült a dőlt betűvel való jelöléssel. Dőlt betűvel jelölhették a párbeszéd egészét, illetve csak a kérdés vagy a felelet részét: *Kerdes. Kerefzyén vagyé?* Felelet. *Kerefzyén vagyok* (Siderius 1690: 1); *Igy bõllittyá azért meg feleségét: Akarnád-é ha mind ez két gyermek miénk volna?* Az Afzöny így felel: *Bizony akarnám Uram!* (Czeglédi 1659: 4).

A nyomda beavatkozását bizonyítja, hogy egy mű újnyomtatásakor további jelölési móddal: dőlt betűvel jelölik az addig álló betűvel megjelenített részt, ezzel kiemelve a párbeszéd egyik tagját:

K. Kinek kell imádkozni?

Fel. *Nem a' Szenteknec. Nem az Angyaloknac*

(Némethi 1676: 1);

K. Kinek kell imádkozni?

Fel. *Nem a' Szenteknec. Nem az Angyaloknac*

(Némethi 1685: 1).

⁴ A szépirodalmi narratívákba gyakran ágyazódnak be egyéb narratív szövegek: mindennapi elbeszélések, anekdoták, mesék stb. (l. bővebben Tátrai 2003: 390–6).

⁵ Mind a párbeszédnél, mind az egy beszélőhöz köthető idézetnél a szöveg megértéséhez elengedhetetlen egy másik szöveg, a befogadó szöveg; és fordítva: a befogadó szöveg esetében a megértéséhez elengedhetetlen a párbeszéd és az idézett szöveg jelenléte. Így a befogadott és befogadó szöveg között a kapcsolat intertextuális (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 28).

A dőlt betűvel való jelölés funkcióját az egész szövegtől való formai elkülönítésben, illetve a kiemelésben látom. Így látták ezt a kor nyomdászai is. Tótfalusi Kis Miklós *Apologaiájában* például ezt írja: „mindazt, amit a szöveg értelmezése végett fűztek hozzá, gondosan válasszák külön magától a szövegtől. Amennyiben ez eddig még nem történt meg, akkor az értelmezést tartalmazó részt más betűvel, és pedig kurzív betűvel különítsék el” (Tótfalusi Kis 1697/1974: 98). A XVII. és XVIII. század nyomdatörténetéről szóló munkájában Novák ezt írja: „a szövegbeli kiemelés is spacionálással avagy kurzív betűkkel történt. Félkövére meg kövére betűk szövegközi alkalmazását nem látni” (Novák 1928: 52).

A kiemelés funkciója, és főleg a párbeszédék egészének, illetve kérdés vagy felelet részének formai eszközzel való elkülönítése, illetve megkülönböztetése egy munkán belül ebben a korban azért is szükséges volt, mivel a párbeszédék kérdés-felelet részét kevés esetben – főleg a katekézisek műfajába tartozó munkáknál – tördelték csak új sorba. A szövegen belül a párbeszéd két részét jelölhették a *kérdés* és a *felelet* szavak megjelenítésével is, esetleg e szavak rövidítéseivel (I. Némethi 1676), de a XVII. sz. végére e két szó szerepét átveszi a kurzív betűkkel való megjelenítés. Az alábbi szövegrészletben megfigyelhető, mennyire segítheti a befogadást az írásjelek (kettőspont és nagybetű) és a kommunikációra jellemző úgynevezett tartalomváró szavak szövegbeli szerepén kívül a kurzív betűvel való jelölés: Talám meg ijedtél? mert a' batortalan szokta ezt kérdeni a' fetében: *Ki vagy?* Mindazáltal, ha a' méréfz jó fziwe vagyon nálad, s' azt kérded: *Mi közzülünk való vagy e?* Azt felelem: Nem. Az Vr feregébül való kerefztyén. Ezt tudakozod: *Homan jöttem?* Tudom én honnan jöttem s' hová megyek (Czeglédi 1659: 14).

A kiemelés funkciójának tényét támasztja alá az is, hogy a korabeli nyomtatványokban mire használták még a dőlt (kurzív) betűt. Kutatásaim alapján elmondható, hogy dőlt betűvel címeket, fejezetet bevezető címeket, esetenként az egész előljáró beszédet; új információkat, idegen szavakat és neveket, valamint bevezető szavakat (főleg valamilyen felsorolás tagjait bevezető szavak pl. *először*, *másodszor*, stb.) jelölték⁶: Az házas tárfoknak léfzen (az Ifennek áldáfábul) *magzatjok* (gyermek) és *szülékké* léfznek (Comenius 1685: 249); Volt hajdan egy *Groff Simon Mitzban* nevű ember (Czeglédi 1659: 4); úgymint a' *fzél-tekeréle* és az évő *materia* (Pápai Páriz 1701: 329); *Peftis ellen*, hafznál (Csapó 1775: 10); *Előfzör*, hogy a' kik az említett Mondáft Plátónak tulajdonították [...] *Máfodfzor*, hogy a' Plátó ezen Könyvében [...] nem értette azt az Halált, mellyel meg-hal az Ember (Kamarási 1747: 1).

3. 4. Hivatkozási jelek

A hivatkozási jelek funkciója az idézet pontos helyének a megadása. Ez kezdetben a szövegbe ékelt különböző jelekkel történt, mely jelek a szöveg mellett, közben vagy alatt újra kitéve és az utána következő hivatkozási hellyel az adott szöveg gondolatmenetéhez kapcsolódó – általában – bibliai példák, idézetek pontos helyét adta meg. E jelek formájukat tekintve a következők lehettek: csillag; egy vagy több kereszt, melynek száma attól függött, hogy egy oldalon hányszor hivatkoztak más szövegre; két egymásnak háttal álló *c* betű (mely használatának gyakoriságát az bizonyítja, hogy Miskolczi Csulyak Ferenc egy szedőszekrény beosztását ábrázoló rajzán csak e hivatkozási jel látható (vö. Gulyás 1961: 266)); valamint az ábécé valamelyik betűje, legtöbbször zárójelbe téve. A hivatkozási jelekhez sorolom az idézet helyének rövidített megjelenítését, mely állhatott az idézet előtt és az idézet után, valamint valamilyen hivatkozási jellel együtt a szöveg mellett is. Az általam vizsgált korszakban ezek a rövidítések mindig szövegbe ágyazva jelentek meg. Amennyiben az idézet előtt álltak, ponttal; idézet után ponttal vagy kettősponttal választódtak el az idézett szövegtől.

⁶ Ezeket Genette a szövegegészhez viszonyított távolságtartóbb kapcsolatuk miatt a szöveg paratextusainak tekinti (l. 1996: 84).

Az idézőjel mai formájához hasonló a Káldi által fordított Biblia egyik hivatkozási jele: Monda néki Jéfus: Te mondád: mindazáltal mondom néktek, „ez-után meg-láttátok az ember Fiát űlni az Iften erejének jobján, és el-jőni az égnek felyhőiben (Mt. 26: 64); És erőfléget chinála az Iften, és el-válafztá a' vizeket, mellyek az erőflég-alatt valának, azoktól,” mellyek az erőflég-főlött valának (Mózes I. könyv: I. rész). A mai idézőjel formáját e hivatkozási jel formájával látom összekapcsolhatónak. A két jel nemcsak formájában, hanem funkciójában, illetve funkciójuknak egy mozzanatában is megegyezik: mindkét jel egy másik mű, illetve személy szavainak felidézését, idézését szolgálja; ezenkívül a kiemelés, más szövegrészlet beillesztését biztosítja egy adott műbe. A hivatkozási jel által felidézett szöveg és a mű között szoros megértési és értelmezési kapcsolat feltételezhető és jön létre, akárcsak az idézet és az idézetet magába foglaló szöveg között. A szöveg struktúráját és befogadási, valamint értelmezési folyamatát az idézet direkter módon biztosítja, de a hivatkozási jel feloldásával (mely tulajdonképpen implicit módon szolgálja a befogadásra szánt és e jelet tartalmazó szövegegység értelmezésének tökéletességét) ugyanez az eredmény elérhető és bemutatatható: az idézetet magába foglaló és az idézett szöveg között intertextuális kapcsolat⁷ jön létre.

3. 5. Az idézőjel mai formájának mai funkcióban való megjelenése

Az első idézőjelet mai funkcióban és mai formában magyar nyelvű nyomtatványban 1748-ból találtam Bod Péter, *A Szent Bibliának históriája* című művében (I. ábra).⁸ Az idézőjel a műben egyenes idézeteket jelöl, ugyanakkor használata nem következetes. A műben egymás mellett él a két jelölési forma: a dőlt betűvel és az idézőjellel történő jelölés:

így ír Franciscus Lucas Brugenlisnek: *(a) Akarom hogy meg-tudjad, hogy mi a' Vulgáta Bibliát nem jobbitottuk meg igen szoros vigyázással, mert fokát a' mit meg-kellett volna jobbítanunk, bizonyos okokra nézve tudva el-múltatuk* (Bod 1748: 120);

holott így írnak: „Ebben (a' Bibliában) a' mint némeltyeket akarat fzerént meg-váltóztattunk, úgy némeltyeket akarat fzerént meg nem változtattunk, hanem meg-hagytunk, mind azért, (1.) hogy az Emberek abban meg ne botránkozzanak, ha vátozás léfzen. Mind azért, (2) hogy talám a' Régieknek jobb 'Sidó és Görög Exemplárjaik voltak, a' mellyekkel éltenek. Mind pediglen (3.) azért, mert a' Kárdináloknak, kik e' munkára rendeltettek, nem vólt lízándékjok, hogy új Fordítáft tsináljanak, hanem hogy a' régít a' vétkektől megtíftítsák.” (i. m. 119).

Ha a műben az idéző mondat megelőzi az idézett részt, akkor az idéző mondat után kettőspont áll; amennyiben az idézett szövegrészbe beékelődik, zárójelbe kerül. Az idézőjel formája: kezdő és záró idézőjel is lefelé fordul mindkét esetben a sor alján – e a forma megegyezne a Káldi-bibliában talált hivatkozási jel formájával. Az idézőjel nem ismétlődik meg minden sor elején. Az egész mű tanulmányozása után észrevehető, hogy a rövidebb idézeteket – amelyekben az idéző mondat gyakran beékelődik az idézett részbe –, valamint a függő idézetek dőlt betűvel, a hosszabb idézetek idézőjellel vannak jelölve, ugyanakkor ez a jelölési módszer sem következetesen végigvezetett. Dőlt betűvel vannak jelölve továbbá az idegen szavak és a tulajdonnevek. Amennyiben az idézetet dőlt betű jelöli, az idegen szavak, illetve a tulajdonnevek külön jelölési módszerrel különülnek el a szövegtől: azt mondja a' Szent János Apofstol Jel. 1. 2. *hogy ő bizonyoságot tett az ISTENnek Befzédéről, és a' JESUS' KRISTUSnak bizonyág tételéről* (i. m. 73).

⁷ Az *intertextus* fogalmát I. Genette 1996: 83.

⁸ Már Tótfalusi Kis Miklós betűmintái között is felfedezhető az idézőjel formájához hasonló jel (<< >>), (l. Kéki 2000: 137), de ezt a jelet műveiben, ill. az ő általa nyomtatott szövegekben nem érvényesítette. Az idézetek jelölésére ő is kurzív betűket használt, sőt erre a kiemelési módra fel is hívja az akkor működő nyomdák figyelmét (l. 3. 4.).

Deák Fordításokról.

119

Ugyan erről a' *Sixtus Editio*járói *Angélus Rokka*, a' ki jelen volt mellette, így szól: „Azon *Vulgáta Bibliának* ki-adásában Éjjel és Nappal olly fok munkát vitt végben, a' mellyet soha senki élővel ki nem magyarázhat, úgy itélem, én ezt az fáradságot sokszor látván el-bámúltam belé. Az egész Bibliát minekelötte nyomtatásra adnák, el-olvasva, ki-nyomtatattván, ismét újlag nagy förgalmatossággal meg-olvasva., (a.) Illyen nagy vigyázással jött azért ez a' Biblia Világ' eleibe.

Meg-halván *Sixtus* Pápa, a' nyóltzadik *Kelemen* újlag egy-néhány tudós Emberek által *corrigáltatván* az Bibliát, ki-nyomtatatta 1592. Éztend. Híjjában-is mondják azt az *correctiot* Nyomtatásban esett hibáknak; mert maga nem azoknak mondja a' *Bullájában* 's a' *Prefatióban*-is, az holott így írnak: „Ebben (a' Bibliában) a' mint némellyeket akarát érént meg-váltóztattunk, úgy némellyeket akarát érént meg nem változtattunk, hanem meg-hagytunk, mind azért, (1.) hogy az Emberek abban meg ne botránkozzanak, ha változás lézen. Mind azért, (2) hogy talám a' Régieknek jobb 'Sídó és Görög *Exemplárjaik* vóltanak, a' mellyekkel éltenek. Mind pediglen (3.) azért, mert a' Kárdináloknak, kik e' munkára rendeltettek, nem vólt. éándékjok, hogy új Fordítást csináljanak, hanem hogy a' régít a' vétkektől megtisztítsák., Így azért *Kelemen* talált hibát ott, a' mellyet *Sixtus* ollyan nagy munkával meg jobbított vólt.

H 4

De

(a.) Le Long. pag. 622.

Az idézőjel megjelenésének és funkciójának, valamint formájának részletesebb elemzése miatt az alábbiakban olyan szövegek idézetjelölését mutatom be, melyekben megtalálható már az idézőjel. E vizsgálat azért is lényeges, hogy választ kaphassunk mindazon kérdésekre, melyeket a dolgozat bevezetőjében vázoltam. A vizsgálandó művek széleskörű kutatást biztosítanak a témát illetően, mivel az első idézőjelet tartalmazó munkától eltérő időben és helyen keletkeztek, kettő közülük külföldi nyomda, magyar nyelvű terméke, így az idézőjel funkciójának és formájának vizsgálatán túl bemutatható a nyomdai folyamatokban részt vevő személyek esetleges beavatkozó szerepe ezen írásjel használatát illetően.

A következő művek idézetjelölését, illetve idézőjel-használatát vizsgáltam meg:

- (1) Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium*ának négy kiadása (Nagyszombat, 1708; Nagyszombat, 1762; Szeben 1782; Pozsony 1801) elé beillesztett latin nyelvű levél;
- (2) Bethlen Miklós, *Önéletírás*. (Amsterdam, 1736; Kolozsvár, 1804);
- (3) Bod Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza* (Bázel, 1760; 1777);
- (4) Csapó József, *Orvosló könyvetske* (Pozsony és Pest, 1791);
- (5) *Patikai Lukátsnak Oktatásai* (Pest, 1792).

Az 1762-ben Nagyszombatban készült Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium* elé beillesztett latin nyelvű levelet (*Typographus lector salutem*) valószínűleg csak később kapcsolták a műhöz, mivel az 1708-as kiadásban (Nagyszombat) még nem; de az 1782-es (Szeben⁹) és az 1801-es kiadásban (Pozsony) már megtalálható. Az ebben talált idézőjel formája: kezdő és a záró idézőjel is lefelé fordul. A jelet a latin nyelvű szöveg minden sorának elején megismételték. A levélben található címek és idézetek dőlt betűvel vannak szedve.

Bethlen Miklós, *Önéletírás* amsterdami, francia nyelvű szövegében az egyenes idézetek idézőjellel vannak jelölve.¹⁰ A kezdő idézőjel lefelé fordul, minden sor elején megismétlődik; záró idézőjel viszont nincs. Az idézett rész nagybetűvel kezdődik és előtte kettőspont áll. A mű kolozsvári kiadásában nem szerepel idézőjel.

Bod Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyházában* az idézőjel egyenes idézeteket jelöl. A mű elején csak dőlt betűvel vannak jelölve az idézetek, majd megjelenik az idézőjel, de használata következetlen: az idézett rész elején kiteszi, de a záró idézőjel hiányozhat. Kezdő és záró idézőjel is lefelé fordul a lap alján. Az idézőjel minden sor elején megismétlődik.

Csapó József, *Orvosló könyvetske* című művében az idézőjel egyenes idézetet jelöl, de használata következetlen: a műben az idézőjel nélküli jelölés is megfigyelhető. Az idézőjel formája: mind a kezdő, mind a záró idézőjel lefelé fordul, és az idézet minden sorának elején megismétlődik. Az idéző mondat végén kettőspont áll, az idézet nagybetűvel kezdődik. Az idézet végén az idézetnek megfelelő mondatzáró írásjel áll a záró idézőjel előtt.

Patikai Lukátsnak Oktatásai című műve a párbeszédek jelölésének fejlődésére is jó példa. Egyrészt bizonyítéku szolgálhat a párbeszéd mint idézet és ennek jelölésére, másrészt bizonyítja, hogy a két szövegtípus jelölése a XVIII. század végétől külön úton kezd el fejlődni. A műben a párbeszéd kérdés és felelet része idézőjellel jelölt. Az idézőjel formája: kezdő idézőjel a sor alján található és lefelé, záró idézőjel a sor tetején felfelé fordul. Az idézőjelet minden sor elején megismétlik (1. 2. ábra). A XVII. és XVIII. század első felére jellemző idéző mondat-idézet sorrend ebben a műben felcserélődik. A kérdés és a felelet rész tökéletes elkülönítésére három eszköz található: kommunikálást kifejező ígék; új sorba, illetve új bekezdésbe való tördelés; egy bekezdésen belül a párbeszéd résztvevőinek szövegrésze előtt álló gondolatjel.

⁹ Ezt a kiadást Bod Péter nyomtatta.

¹⁰ A francia nyelvben az egyenes, a függő, ill. a szabad függő idézeteket külön nyelvi formával (is) jelölik; használatuk grammatikai szabályokhoz kötöttek.

„Látya Kigyelmed, monda neki az
 „ okos Patikai, “ így van ám Kigyelmetek-
 „ nek a’ dolga, kik minden állapotokban
 „ titkokat és tsudákat keresni szoktak. So-
 „ ha nem láttyák Kentek az igazat; tsak a’
 „ természetén kívül való állapotokról szor-
 „ galmatoskodnak, és így a’ természet sze-
 „ rint valókat el-múlattyák. Azt az eggyü-
 „ gyű mesterséget, mellyel marhámmal bá-
 „ nok, boszorkányságnak tartjátok; és ha
 „ marhájtok meg betegszenek, egy balgatag
 „ füstbe tészitek bizodalmatokat, és a’ leg-
 „ természetesebb emberi Segedelmeket meg-
 „ veritek, “ — A’ szomszéd Hóhérnak titkos
 mesterségeit! monda tovább mosolyogva Pa-

2. ábra. Patikai Lukácsnak Oktatásai. 5. oldal

A fent ismertetett művek kapcsán több úton is vizsgálni lehet és kell azt, hogy honnan kerülhetett ezekbe a szövegekbe, majd később íráshasználatunkba az idézőjel. A válaszhoz a nyomtatványok esetében több úton, több megközelítésből kell elindulni. Ezek a hipotézisek az alábbi pontokban összegezhetők:

- (1) a korabeli magyar nyelvtanok (ortográfiai munkák) hatása;
- (2) a nyomda beavatkozó szerepe;
- (3) a szerző jelölése;
- (4) ezekkel összefüggve, illetve külön tárgyalva: idegen hatás.

(1) A Pápai Páriz Ferenc Szótár elé beillesztett latin nyelvű levél, Bod Péter, Csapó József és Patikai Lukács műve már azelőtt megjelent, mielőtt magyar nyelvű grammatikák foglalkoztak volna az írásjelek használatával. Igaz, Földi Grammatikájában (1790) már megtalálhatók az írásjelekre, így az idézőjelre vonatkozó szabálypontok, de művét csak 1912-ben nyomtatták ki (vö. Gullyás 1912: 4). A következő grammatika, mely e jelre vonatkozó szabálypontot tartalmazott, csak 1795-ben jelent meg (*Debreceni Grammatika*).

(2) A nyomda beavatkozó szerepe két nyomdai munkafázishoz: a szedéshez és a korrektúrázáshoz köthető. „Ha azt a kérdést akarjuk megvizsgálni, hogy mi történt a kézirattal a nyomdába adás után, akkor legfontosabb számunkra a szedők tevékenységének fölmérése, értékelése. A szerzőtől vagy a kiadótól nyomdára előkészített és a cenzúrától mindig teljesen változatlanul hagyott kézirattal ugyanis a szedő került először úgy szembe, hogy annak nyelvvel és helyesírásával „érdemben” foglalkozott, sőt a nyomtatvánnyá alakulás folyamatában neki volt a kiemelkedően legdöntőbb szerepe” (Benkő 1960: 176). „A szedő az előtte fekvő kéziratnak nemcsak a szövegét, hanem hangtani-helyesírási sajátosságait is nagymértékben tiszteletben tartja. A kéziratához való hű alkalmazkodás természetesen nem jelenti azt, hogy egy-egy igényesebb szedő néhány legalább annyira tipográfiai, mint ortográfiai jellegű változtatást nem tesz, például a nagybetűk használatában, a központozásban” (i. m. 185). A szedő, illetve a nyomda beavatkozó szerepe az idézőjel használatát illetően kiválóan megfigyelhető Bethlen Miklós, *Önéletírás* amsterdami, illetve kolozsvári kiadásának vizsgálata során. Mivel a kolozsvári kiadásban nem szerepel idézőjel, így feltehető, hogy

Bethlen eredeti művében, valamint az első magyarországi kiadásban sem használták ezt a jelet. Így az amsterdami nyomda beavatkozó szerepének tekinthető az idézetek idézőjellel történő jelölése. A korabeli nyomdászok munkáját, illetőleg a korabeli szedőknek a nyomtatott mű írásbeliségével kapcsolatos nyelvi-helyesírási vonatkozású eljárás módját az egyes művek két vagy több kiadásának egymáshoz való hasonlításával – mely történhetett ugyanabban vagy más nyomdában – lehet megvizsgálni. A szerzők többsége az új kiadáshoz nem kéziratot adott a nyomdába, hanem a régi nyomtatványból szedettet ki újra egy példányt. A szedői eljárás vizsgálatának kérdéséhez mégis kézirat-értékűnek tekinthető ez: a két nyomtatvány esetleges különbözősége a szedő önálló, saját nyelvi-helyesírási elgondolásaira és eljárás módra utalhat (vö. Benkő 1960: 198). Bod Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza* című munkájának első (1760) és második (1777) kiadása kapcsán ez a szedői beavatkozás jól megfigyelhető. A mű 1760-as, első kiadásának 112. oldalán levő egyenes idézet elején van csak kitéve az idézőjel. Az 1777-es, második kiadásban már az idézet végén is található idézőjel (az 1777-es kiadásban ugyanez a szövegrészlet a 123–4. oldalon található) (3. ábra). A Pápai Párizs Szótár elé beillesztett latin nyelvű levélben található idézőjel az újra-nyomtatásokról megmaradt, mely feltételezhetően a szedő beleegyezését, de lehet csak formakövetés is. Ugyanakkor a pozsonyi változatlanúság bizonyítékul szolgálhat arra, hogy mind a nagyszombati, mind a szebeni és a pozsonyi nyomda betűkészletében megtalálható volt az idézőjel, és használatát sem utasították el. Csapó és Patikai művét nem nyomtatták ki újra, ezért a szedők munkájának vizsgálata e két műnél nem lehetséges. Ugyanakkor a pozsonyi és pesti nyomdák a korban előállított műveinek idézőjel-használata vagy annak hiánya feltételezhetően a szedők, illetve a nyomda tudatos felhasználását. Az általam vizsgált, e két nyomdához köthető, kis időeltéréssel keletkezett nyomtatványokban nem találtam idézőjelet. A vizsgált korban „a korrekció rendszerint nem tartozott a nyomdászati feladatok közé. (...) Az úgynevezett nyomdai korrekcióra ebben az időben még nem volt divatos. A korrigálás elvégzése a szerző vagy a kiadó feladatkörébe tartozott. Persze nemegyszer megtörtént, hogy a távol levő szerző helyett a nyomdatulajdonos vagy művezető magára vállalta a korrektor szerzését” (Benkő 1960: 203). Ezt a korrigálási formát elsősorban azok a szerzők (kiadók) voltak kénytelenek választani, akik nagyobb távolságból laktak a nyomdai székhelytől. A megbízott korrektorok ugyanakkor többnyire csak a kéziratotól eltérő sajtóhibák kijavítására törekedtek (vö. i. m. 207–9). A nagyszombati egyetemi nyomda „az egyetlen, melyről határozottan tudjuk, hogy hivatásos korrektorai voltak” (Gulyás 1961: 281). Ugyanakkor Benkő megállapítása alapján a korrektori munka csak a lenyomat és a kézirat különbségére korlátozódik. Tehát kizárható, hogy a korrektor beavatkozott a négy vizsgált szöveg idézetjelölésébe, mert ha a szedő a kézirat alapján dolgozott, de a kéziratban nem található idézőjel, akkor a korrektor sem élt vele; ha viszont a kéziratban benne volt, jelenléte már a szerző nyelvhasználatának eredménye. A négy mű közül Csapóéénál feltételezhető csak a korrektor beavatkozó szerepe, amennyiben feltehető a Révai Lexikon szócikke alapján, hogy Csapó messze lakott a nyomtatási helytől, ezért a szöveg javítását korrektor végezte.

(3) A szerzők írásjel-használati gyakorlatát bizonyítja az a tény, hogy az idézőjel-használatának bemutatásához vizsgált műveket előállító nyomdák időben közel álló nyomtatványainak áttekintése során nem találtam több idézőjelet. Bod Péter idézett műveinek vizsgálata során részletesebben megfigyelhető, hogy az idézőjel használata a szerző írásjel-használati gyakorlatát tükrözné. A külföldön és a Magyarországon nyomtatott munkáinak idézőjel-használatának közötti fő különbség az, hogy a bázeli nyomtatványokban az idézőjel minden sor elején, míg a magyarországiaknak csak az idézet elején és végén van kitéve. Bethlen Miklós művének amsterdami kiadásában is látható, hogy a külföldi idézőjel-használati gyakorlat valószínűleg az volt, hogy ezt az írásjelet minden sor elején megismételték. Ezért, és mert a szebeni nyomda korban közel álló nyomtatványai nem tartalmaznak idézőjelet, Bod Péter írásjel-használati gyakorlatának tulajdonítható a csak az idézett szöveg elején és végén alkalmazott idézőjel.

(4) Az idegen hatás több szempont mentén vizsgálható: külföldi grammatikák, ortográfiai hatása; külföldi nyomdák írásjelhasználata; a magyar nyelvű szöveg idegen nyelvű fordítása.

A XVIII. század végén a grammatika- és ortográfiaírás Európa-szerte fellendült; terjesztésük sem volt olyan körülményes, mint a XVI–XVII. században (vö. Benkő 1960: 323). Hieronymus Freyer *Anweisung zur Deutschen Orthographie* (1721) című művében az idézőjel használatára vonatkozóan már megállapítja, hogy az idézés jelét akkor használják, ha egy másik szerzőtől idéznek. Formailag két kis kampóból áll, melyet bal oldalt, a sor elején tesznek ki, majd a jelet minden sor elején megismétlik. Egyenes idézet esetén nem használják az idézőjelet. A kiemelés kéziratokban aláhúzással, nyomtatott művekben más betűtípussal (pl. más nagyságú betűvel) jelölik (Höchli, Stefan 1981: 168–9). Az európai ortográfiákban már megjelent írásjelhasználatra vonatkozó szabálypontok és a magyar írásjelek használata közötti azonosságok meglétének a bizonyítéka, hogy a kor magyar nyelvten- és ortográfiaírói azokat az írásjeleket és a hozzájuk tartozó szabálypontokat is beszerkesztették műveikbe, melyek addig a magyar gyakorlatból nem, de a magyar ortográfiai munkákból hiányoztak. Ahogy erre Földi János megjegyzése is utal: „[Az írásjelekről], mivel más Nyelvekkel is közök, minél rövidebben szóljunk mi is felőlök” (1790/1912: 61).

A külföldi nyomdák idézőjel-használatára bizonyítéku­l szolgál Bethlen Miklós művének amsterdami és Bod Péter munkájának bázeli kiadása. Ezenkívül sok nyomdászunk külföldi nyomdában tanult vagy dolgozott magyarországi tevékenysége előtt (pl. Trattner Mátyás), illetve külföldi nyomdával tartott fenn kapcsolatot.

Hogy a fent említett művek fordítások-e, erre vonatkozóan csak a szerzők megjegyzéseire tudok hivatkozni: sem az előljáróbeszédben, sem a fedőlapon egyik műnél sem találtam erre való utalást.

4. Összegzés

Az idézetek jelölése a XVII. század közepétől az első idézőjel megjelenéséig két módon történhetett: (1) az idéző mondat végén álló írásjel – mely a XVIII. század elejétől legtöbbször a kettőspont – és az idézett rész nagybetűvel történő kezdésével; (2) e jelölési forma mellett az idézett részek kurzív betűvel való megjelenítésével.

A dőlt betűvel való jelölés elsődleges funkciója a kiemelés és a szöveg egészétől való elkülönítés volt. A szövegek vizsgálata után elmondható, hogy dőlt betűvel való kiemelést használtak mindazon szövegrészletek megjelenítésére, melyek beágyazott megnyilatkozásoknak vagy megnyilatkozásláncoknak, illetve azok részleteinek tekinthetők. Ezek a beágyazott szöveg(részlet)ek intertextuális kapcsolatot teremtenek azokkal a szövegekkel, amelyekből idéznek. A kiemelés funkciójára utal az a tény is, hogy ezzel a betűtípussal jelenítették meg a korban az új információkat, a címe­ket, az idegen szavakat – melyek a szöveggel paratextuális kapcsolatot létesítenek –, valamint a tartalomváró szavakat.

Az első idézőjel a XVIII. század közepéről való. Funkciója: az egyenes idézet jelölése. A szöveg idézeteinek idézőjellel történő jelölése a XVIII. század végéig ritka. Az idézetek dőlt betűvel, illetve idézőjellel való jelölése sokáig egymás mellett élt, még egy szövegen belül is megtalálható a két jelölési forma. A XVIII. század végén a párbeszéd egyes fordulói is idézőjellel jelöltek. Az idézőjel formája és funkciója megegyezik egy, a Káldi-bibliában talált hivatkozási jellel. Az idézőjel valószínűleg idegen nyelvi hatás következményeként került a magyar nyelvbe. Használatának elterjedésében, a nyomtatványok esetében, a nyomdáknak is nagy szerepük volt.

AZ IDÉZETT MŰVEK JEGYZÉKE

1. *Ábécés könyv*. Sárospatak, 1659.
2. Adámi Mihály, *Ausführliche*. Bécs, 1763.
3. Bethlen Kata, *Bujdosásnak Emlekezet Köve*. Lőcse, 1726.

4. Bethlen Kata, *Bujdosásnak Emlékezet Köve*. Marosvásárhely, 1787.
5. Bethlen Kata, *Bujdosásnak emlékezetköve*. Debrecen, 1824.
6. Bethlen Kata, *Bújdósásnak emlékezet köve*. Pest, 1828.
7. Bethlen Miklós ifjúkori életének, úgy Erdély Ország' akkori Történeteinek le-írása. Kolozsvár, 1804.
8. *Biblia*. Ford. Káldi György. Bécs, 1626.
9. Bod Péter, *Az Isten vitézkező anyaszentegyháza*. Bázél, 1760.
10. Bod Péter, *Az Isten vitézkező anyaszentegyháza*. Bázél, 1777.
11. Bod Péter, *A' Szent Bibliának históriája*. Szeben, 1748.
12. Comenius, *Orbis sensualium*. Sárospatak, 1685.
13. Comenuis, *Pax Corporis*. Kolozsvár, 1690.
14. Czeglédi István, *Síralmas zarándoki járásból haza érkezett Malach doctornak Melach barátjával való szöbeszéd*. Sárospatak, 1659.
15. Csapó József, *Orvosló könyvetske*. Pozsony és Pest, 1791.
16. Csapó József, *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.
17. Eszterházy Pál, *A boldogságos Szűz Mária Szombatja*. Nagyszombat, 1701.
18. Felvinczy György, *De conservanda bona valetudine*. Lőcse, 1694.
19. Gyöngyösi László (ford.), *A keresztény vallásnak fundamentumai*. Utrecht, 1657.
20. Haller János, *Harmas Istoria*. Kolozsvár, 1695.
21. Haller János, *Harmas Istoria*. Pozsony, 1751.
22. Haller János, *Hármas Istoria*. Pozsony, 1767.
23. Illyés András, *Keresztényi életnek példája*. Nagyszombat, 1743.
24. Kabai Bodor Gellért, *Hegyes ösztön a sátánnak angyala*. Debrecen, 1682.
25. Kalló Antal, *Közönséges keresztény tudomány*. Pécs, 1780.
26. Kamarási György, *Emlékezet' Kövei*. Kolozsvár, 1747.
27. Kéri Sámuel, *Boldog Szűz Mária zsoldárkönyve*. Bécs, 1660.
28. Lippai János, *Calendarium*. Lőcse, 1674.
29. Medgyesi Pál, *Praxis Pietatis*. Kolozsvár, 1677.
30. Medgyesi Pál, *Őtödik jaj*. Sárospatak, 1657.
31. *Mémoires historique du comte Bethlem-Niklos*. Amsterdam, 1736.
32. Mikes Kelemen, *Catechismus, Rodosztó, 1744.* (kéziratos mű) OSZK. Quart. Hung. 1092.
33. Némethi Mihály, *Memyei Tárház Kultsa*. Debrecen, 1685.
34. Némethi Mihály, *Memyei tárház kultsa*. Kolozsvár, 1676.
35. Otrókics Flóris Ferenc, *Kereft alatt nyűgő Magyar Izraelnek Hála-adó és könyörgő Imadsagi*. Kolozsvár, 1685.
36. Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium*. Nagyszombat, 1762.
37. Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium*. Szeben, 1782.
38. Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium*. Pozsony, 1801.
39. Pápai Páriz Ferenc, *Pax corporis*. Lőcse, 1701.
40. Pápai Páriz Imre, *Keskeny út*. Gyulafehérvár, 1657.
41. Pápai Páriz Imre, *Keskeny út*. Kolozsvár, 1671.
42. Pápai Páriz Imre, *Keskeny út*. Sárospatak, 1662.
43. Pápai Páriz Imre, *Keskeny út*. Lőcse, 1689.
44. *Páristák méltatlan üldözése a vallásért*. Nagyvárad, 1657.
45. *Patikai Lukátsnak Oktatásai*. Pest, 1792.
46. Pázmány Péter, *Imádságos könyv*. Lőcse, 1674.
47. Pázmány Péter, *Imádságos könyv*. Nagyszombat, 1673–74.
48. *Ponciánus császár históriája*. Lőcse, 1653.
49. *Ponciánus császár históriája*. Lőcse, 1676.
50. Rádai Pál, *Lelki hódolás*. Debrecen, 1819.
51. Sámbar Máttyás, *Három idvösséges kérdés*. Nagyszombat, 1661.
52. Siderius János, *Kisded gyermekeknek való catechismus*. Debrecen, 1690.
53. Váraljai Lőrinc, *Tekéntetes vaji Ibrányi Ferencnek temetése*. Sárospatak, 1659.
54. Werböczy István, *Decretum Latino-Hungaricum*. Kolozsvár, 1698.
55. Zrínyi Miklós, *Szigeti veszedelem*. Bécs, 1651.

BIBLIOGRÁFIA

- Benkő Loránd 1960. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Debreceni Grammatika 1795. Bécs.
- Földi János 1790/1912. *Magyar Nyelvkönyv avagy Grammatika*. Közzétette: Gulyás Károly. RMK. 26. Budapest.
- Gallasy Magdolna 2003. Szövegtörténet. *Magyar nyelvtörténet* (szerk. Kiss Jenő és Pusztai Ferenc). Osiris Kiadó, Budapest, 561–76.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. *Helikon 1–2*: 82–90.
- Gulyás Pál 1961. *A könyv sorsa Magyarországon II*. OSZK Könyvtartudományi és módszertani központ, Budapest.
- Höchli, Stefan 1981. *Zur Geschichte der Interpunktion im Deutschen*. Walter de Gruyter, Berlin-New York.
- Kéki Béla 2000. *Az írás története. A kezdetektől a nyomdabetűkig*. Javított és átdolgozott kiadás. Vince Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1995. A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Zsuzsanna 1991. Legkorábbi emlékeink szöveggrammatikája. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* (főszerk. Benkő Loránd). Akadémiai Kiadó, Budapest, 755–81.
- Tótfalusi Kis Miklós 1697/1974. Apológia. *Erdélyi féniks*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Tátrai Szilárd 2003. Egy nem mindennapi elbeszélés. *Nyr.* 127: 389–407.
- Tolesvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London–New York–Sydney–Auckland, Arnold.

Csontos Nóra

SUMMARY

Csontos, Nóra

The way of marking quotations in Hungarian printed documents

From the mid-seventeenth century up to the appearance of the first quotation marks, quotations were marked in two ways: (1) by a combination of a punctuation mark that from the early eighteenth century onwards was a colon and of a capital letter; and (2) along with the above, by italicisation.

The primary function of italicisation was enhancement and delimitation from the rest of the text. A fact that supports that claim is that the same font was used in that period for marking new information, titles, foreign words, anticipatory words, dialogues, and stories inserted in the text, too. It can be concluded from an investigation of various texts that italicisation was used to represent all text portions that could be seen as embedded utterances/chains of utterances/parts of utterances and that, due to their being embedded, had an intertextual or paratextual relationship with the main text.

The first quotation marks appeared at the end of the eighteenth century. Their function was to mark direct quotations and turns within dialogues. The form and function of quotation marks are identical to those of a reference mark found in Káldi's translation of the Bible.

Quotation marks probably got into Hungarian due to some foreign influence. In the spread of their use, with respect to printed documents, printing houses must also have had a large share.

Az alakzatok világa 6–10. Sorozatszerkesztő: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest 2002.

1. A retorikai-stilisztikai alakzatok vizsgálata átfogó kutatási terület: magába foglalja az egyes alakzatok szintaktikai, szemantikai, pragmatikai jellemzését, a különböző szerkesztésmódok rendszerezését, egymásra és egymásba épülésük lehetőségeinek leírását, illetve a legkülönbözőbb szöveg-típusokban és szépirodalmi műfajokban betöltött stílári és szövegszervező szerepük feltárását is.

Az ELTE Mai Magyar Nyelvészeti Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport 1998 óta foglalkozik ezzel a sokrétű feladattal. Munkájuk eredményeit egyrészt folyamatosan tematikus füzetekben jelentetik meg (*Az alakzatok világa 1–5.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest 2000–2001), másrészt 2001-ben konferenciát is rendeztek addigi tapasztalataik áttekintésére (*A retorikai-stilisztikai alakzatok világa.* Szerk.: Szathmári István. Tinta könyvkiadó. Budapest, 2002), sőt az elméleti ismereteket rendszerező és sokszínű példaanyagot bemutatni kívánó alakzatlexikon munkálataiba is belekezdtek.

Az alakzatok világa című füzet sorozat 2002-ben megjelent újabb kötetei különböző szépirodalmi művek nyelvhasználati sajátosságait és szerkesztettségét vizsgálva tárják fel egyes alakzattípusok jellegzetességeit, lehetséges szerepeit, figyelembe véve azt, hogy az egyes alakzatok nyelvi művekben való tanulmányozása mindig szövegszinten történő vizsgálatot igényel.

2. A sorozat 6. füzeteként jelent meg Kabán Annamária: *A sorisméltés mint versszövegszervező alakzat* című írása. A szerző egyrészt a poétika, azon belül is a verstan, másrészt a stilisztika nézőpontját együttesen érvényesítő, rendszerező jellegű írásában az egyik leggyakrabban tárgyalt adjekciós alakzattípus, az ismétlés egyik változatát, a verses műfajokra jellemző sorisméltést mutatja be. Felfogása szerint: „Az ismétlés akkor lesz alakzattá, ha a szövegben visszatérő domináns kompozíciós eljárásként jelenik meg” (Kabán 2002: 7). A tanulmány ennek megfelelően sorra veszi azokat a versszerkezeteket, amelyekben az ismétlésnek állandósult, a szöveg struktúráját meghatározó szerepe van, vagyis amelyekben az ismétlés szövegszervező alakzatként érvényesül.

A sorisméltéseket tartalmazó állandósult szerkezeti váz mint a szöveg szuperstruktúrája számos verses műfajra: a balladára, a kettős balladára, a trioletre, a rondelre, a rondóra, a villanellára, a pantunláncra, a glosszára, illetve a kisebb egységekből felépülő, magát a versszerkezetet is megisméltő trioletfűzérre, rondelfűzérre és a szonettkoszorúra is jellemző sajátosság.

A különböző eredetű sorisméltéses műfajok mindegyikét egy-egy példa elemzésével mutatja be a szerző, a szövegek legnagyobb részét napjaink magyar irodalmából választja ki (Kányádi Sándor, Orbán János Dénes, Várady Szabolcs, Kovács András Ferenc, Markó Béla), meggyőzően igazolva ezáltal, hogy a mai magyar költészet a világirodalom számos jelentős versformáját felhasználja, és megújítva olvasztja magába a hagyományozódó szerkezet típusokat. A gazdag és jól megválasztott példaanyagban találhatunk emellett korábbi magyar szerzőktől (Bajza József, József Attila) származó, a francia (Christine de Pisan, Clément Marot, Charles Baudelaire, Edmond Rostand) és a román irodalomból (Mihai Eminescu) merített verseket is.

A tanulmány az állandósult sorisméltéses szerkezetek ismertetésén túl rövid, de a legfőbb stílussajátosságokat hatásosan bemutató stílus elemzéseket is nyújt. Az egyes versszövegek értel-

mezése során ugyanis minden esetben törekszik arra a szerző, hogy a sorismétlést kiegészítő egyéb alakzatokat is bemutassa, és ezek együttesen érvényesülő stiláris szerepét is feltárja. Az egyes elemzések érzékeltetik azt is, hogy a megisméltlődő sorok a változást is magukban hordozzák, ugyanis az általában változatlan formában, reddícióval visszatérő verssorok is megújulnak, hiszen jelentésük, szövegkörnyezetük, pragmatikai körülményeik is mások.

A szonettkoszorú szerkezetének bemutatására választott vers, Markó Béla *Költők koszorúja* című műve az egész magyar költészeti hagyományt megeleveníti, hatásosan hívva fel a figyelmet ezáltal arra is, hogy az ismétlés nemcsak a művek belső folytonosságát szolgálja, az állandósult szerkezetformák ismétlése a mű és más művek közötti irodalmi folytonosságot is megteremti.

A sorismétlés alakzatát összefogottan, jól megválasztott példákkal bemutató írás meggyőzően igazolja, hogy a szabályos ismétlődés számos verses műforma elengedhetetlen, szövegszervező sajátossága, és hogy egy-egy alakzattípus különböző megvalósulásai milyen változatos szerepeket tölthetnek be.

3. Tátrai Szilárd narratológiai kutatásainak az alakzatok szempontjából is értelmezhető vetületét állítja elének a sorozat 7. kötete (*A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata*). A tanulmány a történet hangsúlyozott elbeszéltségét vizsgálja, vagyis egy olyan alakzatot tárgyal, amelyet a retorikai hagyomány nem tart számon, a szerző világos és bizonyító erejű érvelése alapján azonban a pragmatikus, vagyis a közönséghez forduló, a kommunikátor és a befogadó közötti kapcsolatot erősítő alakzatok közé sorolható: „Mivel az elbeszélő tevékenység nyelvi jelöltsége hangsúlyossá válhat a szövegben (de legalábbis a szöveg egyes részeiben), s ennél fogva meghatározhatja annak nyelvi megformáltságát, a történet hangsúlyozott elbeszéltsége értelmezhetőnek tűnik olyan interaktív funkciót betöltő, ún. pragmatikus alakzatként, amelynek alkalmazása jellemző az elbeszélő szövegek egy részére” (Tátrai 2002: 8).

Tátrai Szilárd az irodalomtudományi narratológia eredményeire építve a feladóra és a címezetre utaló perszonális narrációt, illetve a közlésfolyamat szereplőire nem utaló imperszonális narrációt különböztet meg. Az elbeszéltség hangsúlyozásában a perszonális narráció játszhat szerepet, de ahhoz, hogy az első és második személyű deiktikus nyelvi elemek közül el tudjuk különíteni az ezt a funkciót betöltő nyelvi elemeket, szükségesnek látszik az elbeszélő „én” és az elbeszélő „én” fogalmának elkülönítése is. Az első és második személyű formák ugyanis – azokban az elbeszélésekben, amelyekben az „én” résztvevője a történetnek – egyrészt jelölhetik a történet egyik szereplőjét, másrészt viszont utalhatnak közvetlenül a történetmondó tevékenységre és a befogadóval való kapcsolattartására is. A szerző okfejtése szerint a második típusba tartozó nyelvi elemek teszik explicitté a történetmondás diszkurzív természetét, megteremtve ezáltal a történet hangsúlyozott elbeszéltségének alakzatát.

A perszonális narráció szerveződésének elemzésére különösen jó választásnak tűnik Ottlik Géza *Iskola a határon* című regénye, mivel ebben a műben egy kézirat regénybe emelése és az emlékezés nehézségeinek megjelenítése révén is „hangsúlyossá válik az elbeszélő tevékenységre való utalás” (Tátrai 2002: 11). Tátrai nyelvi kritériumok alapján rendszerezi és funkciójukat tekintve is elkülöníti a regényben szereplő, az elbeszélés aktusára utaló elemeket. Az elbeszélés folyamatára utalhatnak az egyes szám első személyű, közvetlenül mondanak jelentő igék, igei szerkezetek, az áttételesen és metaforikusan a beszédtevékenységre vonatkozó kifejezések, a szövegbe emelt kéziratra, a hozzá való viszonyulásra vonatkozó elemek és az elbeszélőn kívül a címezett is megjelenítő többes szám első személyű megjegyzések is. A szerző megfigyelései szerint a regényben nincsenek olyan második személyű deiktikus kifejezések, amelyekkel a történetmondó közvetlenül a befogadóhoz fordulna, ennek ellenére egyes kifejezésekben tetten érhető, hogy az elbeszélő, „amikor a történetet elmondja, számol azzal, hogy azt valaki(k)nek mondja, és ennél fogva erőfeszítéseket is kell tennie annak érdekében, hogy meg lehessen érteni azt, amit mondani akar” (Tátrai 2002: 16). Mindezek mellett az elbeszéltségre felhívhatják a figyelmet a történetmondó emlékező attitűdjére utaló nyelvi jelzések is. Az elemzett regénynek az elbeszélés aktusára és az emlékező attitűdre utaló nyelvi jelzéseit mellékletekben közli a szerző.

A kiérlelt stílusú, feszes szerkezetű tanulmány a pragmatikailag megközelíthető alakzatok körének kiszélesítésével mintát ad arra, hogy miképp lehet más tudományterületek eredményeit érvényesíteni a stilisztikai kutatásokban, így az alakzatok minél átfogóbb jellemzésében is.

4. Rozgonyiné Molnár Emma az alakzatok sajátosságait, előfordulási, kapcsolódási lehetőségeit kutatva Szomory Dezső sajátos stílusú, alakzatokkal teltett regényét választotta vizsgálati anyagául. (*Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban. [Szomory Dezső: A párizsi regény].* 8. füzet). Már a tanulmány témaválasztása is jelzi, hogy a szerző az alakzatokat működésükben, a szöveg folyamatban betöltött szerepükkel együtt kívánja bemutatni. Az értelmezéshez ezért bevezeti az alakzattársulás terminust, amely „az alakzatoknak a szöveg folyamatban történő mobil rendeződését jelenti” (2002: 7). Az alakzattársulás mint nyelvi produkció, működés fogalmát megkülönbözteti a Gáspári László által leírt komplex alakzattól, amely nyelvi produktumokként ragadja meg az alakzatok, alakzattípusok együtteseit.

A választott szöveganyag vizsgálatát különösen érdekessé teszi Szomory nyelvezetének, stílusának vitákat kiváltó, ellentmondásos megítélése is, amelyet kortárs kritikuskok meglátásai révén hatásosan mutat be a szerző.

A *párizsi regény* alakzatainak világát több különböző nézőpontból, négy egymás mellé épülő, egymást kiegészítő, fejezetben közelíti meg a tanulmány. Az első elemző szándékú, *A párizsi regény* című fejezet – a mű tematikájának felvázolása után – egy értő módon kiválasztott szövegrészlet elemzésével olyan sajátosságokat igyekszik megragadni, amelyek a mű egészének nyelvi világát is megjeleníthetik. A következő fejezet azokat a nyelvi eszközöket tárja fel, amelyek az író személyes jelenlétét teremtik meg a regényben: a szerző kimutatja az egyes szám első személyű formák hangsúlyozott szerepét, az erre a személyre utaló elemek halmozását inflexiók grammatikai alakzatként értelmezve. Úgy látja, hogy a köznyelvből, a mindennapi nyelvhasználatból vett frazeológiai egységek és szlengelemek is az író szövegbeli megjelenítését szolgálják: ezek a nyelvi eszközök valójában a narráció könnyed hangvételét, az elbeszélői én sajátos stílusát teremtik meg.

A tanulmány leghosszabb fejezete az alakzattársulási formákat tárgyalja, ebben a jelenségben találja meg Szomory nyelvhasználatának egyik legfőbb jellegzetességét: „Mindig kevésnek találja az egy szót vagy az egy szerkezetet gondolatai, érzelmei kifejezésére, ezért az alakzatok ritkán jelennek meg nála szólóban, annál gyakrabban társult alakzatként” (Rozgonyiné 2002: 14). A szerző tematikusan csoportosított, egy-két bekezdésnyi szövegrészletekben alaposan és a funkció szolgálatába állítva elemzi a halmozások, ellentétek, anaphorák, epiphorák, vagyis a regényre jellemző, elsősorban adjekciós alakzatok egymásba és egymásra épülését.

Önálló fejezet foglalkozik az ironia mint immutációs gondolatalakzat megvalósulási lehetőségeivel, de a nem tisztán ironikus, gúnyos és szarkasztikus megfogalmazások értelmezése is ebben az egységben kap helyet. A túlzásokkal, fokozásokkal társuló kifejezőmód elsősorban a helyzet- és személyiségrajzokban jut szerephez, ugyanis az elbeszélőnek a leírt valósághoz és önmagához való viszonya is ironikus.

Az egymás mellé rendelt elemzési módok és szempontok különböző metszeteit mutatják meg a regény stílusának, és együttesen adnak hiteles képet annak alakzatokban gazdag nyelvezetéről. A tanulmány Szomory stílusának bemutatásán túl hatásos módszertani megoldás annak, hogy hogyan lehet hosszabb irodalmi művek esetében, a részletekből kiindulva megtalálni azokat a szempontokat, amelyek alkalmasak lehetnek az egész szöveg stílárius jellemzőinek érvényes leírására is.

5. Az alakzatok stílussteremtő és szövegszervező erejét egy-egy retorizált szöveg átfogó elemzése is bizonyíthatja: kiváló példa erre Szathmári István alapos, az intertextualitást, illetve az ellentét és a paralelizmus alakzatainak szerepét középpontba állító tanulmánya Márai Sándor *Halotti beszéd* című verséről (*Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd című versében.* 9. füzet). Az elemzés a szerző korábbi, a költemény stílusának egy-egy vetületét bemutató írásait úgy foglalja egységbe, hogy a szöveg legfőbb stíluszajátosságairól teljes képet kaphassunk.

Márai sorsa, a száműzött lét, az identitás és az anyanyelv elvesztésének félelme, a polgári értékrend hanyatlása miatt érzett fájdalom és a világtól elhatárolódó személyiség nézeti egyaránt szerepet játszottak a vers megszületésében: a főbb elemzési szempontok tárgyalása előtt ezeket az értelmezésben is szükségszerűen érvényesülő tényezőket ismerteti a tanulmány.

Már a vers címének és szerkezetének vizsgálata is előrevetíti, hogy az intertextualitásnak, a versben megidézett műfajoknak és szövegrészleteknek, illetve az ismétléseknek mennyire fontos szerepük van a mű egészében.

Az intertextualitás, a szövegek kölcsönhatása és párbeszéde erőteljesen érvényesül a költemény szövegében, a három kiemelt vizsgálati szempont közül a tanulmány először ezt tárgyalja. Szathmári István az intertextualitás fogalmának szűkebb értelmezését követi elemzésében, vagyis elsősorban vendégszövegek jelölt vagy jelöletlen formában való szövegbe épülését vizsgálja, összességében azonban a műfaj szerepének bemutatása és a nem szövegszerűen egyező, hanem a közlés-mód sajátosságainak egybecsengése miatt az elemzésbe vont szövegrészletek (Kosztolányi: *Halotti beszéd*) révén a tágabban értelmezett intertextualitás érvényesülése is bevonódik elemzésébe. A szerző az egymással párbeszédbe állított idézetek forrásainak azonosításán és szerepük értelmezésén kívül egyrészt számos szövegszerű ihlető forrást is bemutat (Kosztolányi, Radnóti, József Attila, Vörösmarty), másrészt hivatkozik a versben utalásszerűen megnevezett és jellemzett alkotókra (Arany János, Babits, Ady, Krúdy), meggyőzően igazolva ezáltal, hogy milyen erőteljesen jelen van ebben a mindössze 67 sornyi szövegben az egész magyar irodalmi hagyomány.

Az ellentétek és a paralelizmusok szerepének vizsgálata előtt Szathmári István összefoglalóan szól az alakzatok szövegszervező erejéről. A szöveget egységgé tevő erők között ugyanis lényeges szerepe lehet a stíluskohézióknak, ezen belül a szöveg egészére kiható eszközöknek is: a szövegeknek egy-egy alakzattípus is rendező elvévé válhat. Márai stílusára például a korábbi kutatások alapján az ismétléses formák és az ellentétek strukturáló ereje jellemző.

A Márai-vers ellentéteinek vizsgálatát bevezetve a szerző a szakirodalom alapján összegzi az ellentét mint alakzat sajátosságait. A *Halotti beszéd* szövegszervező erejű ellentéte a *még* és a *már* éles szembeállítás köre épülő megállapítások sokasága, miként ezt az ellentétet nyelvi jelölt formáinak részletes feltárása is igazolja. Az ellentét a pozitív és negatív stílusértékű szavak ellentmondása révén az egész verset áthatja.

A paralelizmus elemzése szintén az alakzat jellemzőinek általános összefoglalásával indul, ezt követi a szöveg elemzése. Az alapstruktúrát meghatározó *még-már* ellentét paralelizmus révén szövi át a vers egészét, ez is mutatja az alakzatok egymásba fonódását, együttes érvényesülését. Paralel szerkesztésmódot találunk a kérdések halmozásában, és paralelizmus emeli ki a versben az *itt* és *ott* ellentétének alakzatával kombinálódó, ellehetetlenülést megjelentető kulcsmondatokat is.

A jól tagolt, logikus felépítésű, világos stílusú tanulmány átfogó, de az egyes részleteket is kifejtő értelmezést nyújt, illusztrálva azt, hogy miképp lehet eredményesen érvényesíteni a funkcionális stilisztika elemzési gyakorlatát az alakzatok működésének mélyebb megértésében is.

6. Márai Sándor stílusának alapos ismerőjeként Czetter Ibolya kihagyásos szerkezetű naplójegyzetek elemzése révén mutatja be a detrakció retorikai műveletével leírható alakzatokat (*Az elhagyás alakzattípusai és értelmezésük a Márai Naplók alapján*. 10. füzet). Ez a tanulmány folytatja és egészíti ki a füzetsorozatban korábban megjelent, a Márai-naplók ismétléses alakzatait elemző munkáját (*Az ismétlés gondolatalakzatainak értelmezése Márainak a Napló 1943–1944 és a Napló 1984–1989 című műveiben*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001), ugyanis „Márai naplóiban éppen a látszatra összeegyeztethetetlen kétféle eljárás, tudniillik a bővítés-kiterjesztés, valamint a redukció-elhagyás ötvöződik” (Czetter 2002: 9).

A hiány a szerző meglátása szerint a napló műfajának eredendő sajátossága, ebben a szövegtípusban ugyanis a szöveg célja elsődlegesen a naplóíró önmegértése, a befogadó pedig kívülről lép be egy intim szövegvilágba, amelynek egyes elemeit a szövegen kívüli nyelvi és nem nyelvi tudására építve illesztheti össze.

A tanulmány mindazokat a hiánytípusokat tárgyalja, amelyek a Márai-naplók egybekezdésnyi rövidszövegeiben szerepelnek. Czetter Ibolya világos kritériumok alapján különíti el és jól megválasztott példákkal szemlélteti a hiányosság 3 fajtáját: a konstrukcionális hiány grammatikai jegyek alapján észlelhető és egészíthető ki; a kontextuális hiány a szövegkörnyezetből, a szövegegészből kikövetkeztethető szemantikai jelenség; a pragmatikai hiány értelmezéséhez pedig nem nyelvi tényezők bevonására is szükség van.

A hiány típusainak elhatárolása után a tanulmány sorra veszi azokat a mondat-, illetve gondolatalkatokat, amelyekben az elhagyás művelete ismerhető fel: az ellipszis, a zeugma, az adnexió, az aposziopézis, az alludálás alakzatait főként a *Naplók* nyelvi anyagára építve mutatja be a szerző. A naplófeljegyzések nyelvezetében, szerkesztettségében elsősorban az ellipszisnek és az aposziopézisnek van stílussteremtő ereje.

Czetter Ibolya a hiány alakzatainak átfogó értelmezésében több egymást kiegészítő szempontot érvényesít: vizsgálja szerkesztettségüket, megjelenési formájukat, szerepüket a ritmikai-metrikai szerkezetben, más alakzatokkal való társulásuk lehetőségeit, felhasználásuk valószínűsíthető nyelvlélektani, gondolkodásbeli indítékait, a hiány alakzatát alkalmazó mint szövegtípusok jellemzőit, és hogy a befogadás során milyen hatókörben mozognak az elhagyást tartalmazó feljegyzések.

Az egybekezdésnyi rövidszövegek szerkesztettségének uralkodó elve a redukció, a hiány egyik fő funkciója bennük paradox módon éppen a kiterjesztés: „A mikroszövegek többnyire izolált reflexiók, elszigetelt megjegyzések, amelyekből a fabuláris elem teljességgel hiányzik. Referencialitásuk minimális, legfeljebb utalásszerű, a kiemelés eljárása ugyanis elmetszi őket a külső közegtől, s nemcsak a konkrét vonatkozásoktól, hanem az előzmények és a következmények ismeretétől is megóv bennünket. Ezáltal a holisztikus jelleg dominál bennük, vagyis valamely összetett értelmet egészként mutatnak fel. A tömörségből, a részletek teljes mellőzéséből pedig csakis az egyetemes, általános érvény, a generikus jelleg következik” (Czetter 2002: 22).

A szerző példák elemzése révén meggyőzően igazolja azt is, hogy a diáriumok hiányai gyakran csak a világról felhalmozott tudásunk alapján értelmezhetők, a hiányok betölthetőségének tágabb kontextusa tehát az egész európai műveltséganyag: az irodalmi és bibliai utalások, átértelmezett szállóigék, címkeszerűen utaló nevek állnak annak szolgálatába, hogy kevés szóval tudjanak sokat mondani ezek a bejegyzések. A bemutatott példák alapján az általános érvényűvé növelt, aforizmaszerű igazságok megformálásában a hiány mellett az ismétlés, a párhuzamosság, az oximoron is szerepet kaphat.

A *Naplók* egészének értelmezése szempontjából igen fontos a szerzőnek az a meglátása, hogy a hiányosságok kiegészülésének feltárása során szükséges figyelembe venni a bejegyzések egymást értelmező szerepét, vagyis azt, hogy az alakzatok hatóköre az olvasás előrehaladtával bővül, ugyanis a látszólag kevésbé a szövegbe ágyazott részletek is a művek egészének kontextusában érvényesülnek.

A Márai-naplók detrakciós alakzatait tárgyaló tanulmány szemléletében és módszerében is példaértékű: egy retorikai művelet sajátosságainak bemutatásához olyan anyagot választ, amelyben a vizsgált alakzatnak stílussteremtő ereje van, ezáltal funkcionális szövegelemzések révén tudja feltárni annak sajátosságait. Czetter Ibolya elemzése meggyőzően illusztrálja a hiány lehetséges funkcióit, és azt, hogy ezek a szövegek éppen hiányaik révén lesznek funkcionálisan teljesek.

7. *Az alakzatok világa* című füzetsorozat újabb, a Stíluskutató csoport közös munkájának eredményeit is felhasználó kötetei több szempontú elemzések révén állítják elének számos különböző alakzat, alakzattípus, alakzattársulás egyes szépirodalmi műfajokban érvényesülő jellegzetességeit, hozzájárulva ahhoz, hogy többet tudhassunk az alakzatokról, ezekről „a teljes nyelvhasználatunkat átfogó, változatos funkciókat betöltő, dinamikus és hatásos” (Szathmári 2002: 14) nyelvi szerkesztésmódokról. Az íráskor szemlélete, a más tudományterületek eredményeit is magukba olvasztó fogalomalkotása és elemzési gyakorlata igazolja azt, hogy a stílusztika képes a megújulásra.

Az alakzatok sokszínű világát megjelenítő tanulmányok egyrészt fogalmakat tisztáznak és rendszereznek, másrészt kiváló elemzési mintákat is nyújtanak, ezáltal hasznosíthatók lehetnek a stílisztika és a retorika oktatásában és kutatásában is.

Domonkosi Ágnes

Šklifov, Blagoj: *За разширението на диалектната основа на българския език и неговото обновление.* 'A bolgár irodalmi nyelv nyelvjárási alapjának kiszélesítése és megújítása'. София, 2002.

A XX. század kilencvenes éveinek elején bekövetkezett társadalmi átalakulás és átrendeződés csaknem azonnal megmutatkozott az egyes dél-kelet európai irodalmi nyelvek fejlődésében is, mégpedig közvetlen és közvetett módon is. Közvetlen módon az új standard nyelvek deklarálását érthetjük, például a horvát és a szerb nyelv önálló státuszának nemzetközi elfogadtatását. Ez azonban csupán a kezdet volt, hamarosan irodalmi nyelvi státusz igényével lépett fel a bosnyák vagy boszniai nyelv (bosanski ~ bošnjački jezik), s ezt el is érte. Kezdenek kibontakozni a montenegrói (Crna Gora-i) irodalmi nyelv standardizálásának alapvonalai is. Természetesen ezek a folyamatok hosszú, a horvát és a szerb nyelv esetében évszázados saját fejlődésre tekintenek vissza, hiszen az 1850-óta létező nyelvi egység (szerbhorvát vagy horvátszerb nyelv) Roland Marti terminusával élve csupán kikényszerített egység volt, amely magában hordta már a születése pillanatától felbomlásának csiráit (vö. Marti 1993: 289–317).

Más a helyzet a fentebb említett úgynevezett közvetett hatás tekintetében. Itt konkrétan – amint majd ez az ismertetendő munkából is kitűnik – szintén a történelmi nézőpontkülönbségek játsszák a főszerepet, ami jól érzékelhető a macedón nyelv státuszának, önálló standard jellegének bolgár részről történő elvitatásában.

E történelmi, kultúrpolitikai és nyelvi helyzet megértéséhez legalábbis nagy vonalakban ismernünk kell a szláv nyelvek (esetünkben a déli szláv nyelvek) fejlődésének kiindulópontját és jellegzetes vonásait. Ez a magyar szakmai körök és a szó tágabb értelmében vett „művelt nagyközönség” számára is érdekes és fontos lehet, elsősorban a déli szláv nyelvekkel több mint egy évezrede fennálló kölcsönös kapcsolataink okán.

Szétválásuk előtt a szlávok egy közös nyelvet beszéltek. Ez a közös nyelv később két nagy dialektuskontinuumot képezett, amelyekből az egyes szláv nyelvek differenciálódással alakultak ki. Ebben a nyelvi kontinuumban a népesség anyanyelvként genetikailag természetesen rokon és egymáshoz közelálló nyelvi formákat használt, amelyek egymásba átmenő dialektusok láncolatát képezték. A kontinuumnak ezen formáját az írásbeliség, az írott nyelv megjelenése bontotta meg. A nyelvek írásban történő rögzítése nyelvi egységesülést, de politikai elkülönülést is eredményezett.

A felbomlás során két nagyobb kontinuum alakult ki: az északi és a délkeleti. Egyes kutatók szerint létezett egy közös délszláv alapnyelv is (vö. Moguš 1970). A déli szláv nyelvtérterületeken egymásba átmenő nyelvjárások alkotta dialektuslánc mutatható ki. A déli szláv terület már kb. 13 évszázada létezik, mint egybefüggő zóna, amelynek területén a változások számos gyújtópontból hullámszerűen terjedtek különböző irányokba. Az érintkezési területeken a dialektusok között sok közös vonás alakult ki, s így a nyelvek közötti határt is nehezen lehet megállapítani.

Az egymással szomszédos standard nyelvek kapcsolatai különbözők lehetnek. Az egyes eseteket magához a szóban forgó kontinuumhoz rendelhetjük úgy, hogy a standard nyelveket és az e nyelveken belüli változatokat különböztetjük meg az önálló standard nyelvektől. Így tulajdonképpen egy négy típusból álló modellt kapunk: az egy standard nyelven belüli változatok, a némiképp önálló változatok, a rokon nyelvek és az önálló standard nyelvek modelljét (vö. Nyomárkay 2002: 204–13).

Az úgynevezett változatmodell érvényesült például a szerbhorvát (horvátszerb) nyelvben 1850-től, a bécsi egyezmény aláírásától egészen Jugoszlávia felbomlásáig annak ellenére, hogy a szerb és a horvát irodalmi nyelv önálló, egymástól sok tekintetben független fejlődési utat járt be. Hasonló helyzet alakult ki a rövid ideig kodifikált és elfogadott csehszlovák nyelvvel, azzal a különbséggel, hogy a szlováknak olyan önálló fejlődése, mint a horvátnak vagy a szerbnek, nem volt. A legfiatalabb standard szláv nyelv a macedón, amely hivatalosan és elismerten 1945 óta létezik. A bolgár és külföldi nyelvészek jelentős részének véleménye szerint nem is lehet önálló standard nyelvről beszélni, hiszen a macedón nem más, mint a bolgár nyelvnek egyik nyugati dialektusa. Ez a kérdés kerül ismét napirendre az ismert bolgár nyelvész, a pár hónapja (2003 őszén) elhunyt Blagoj Šklifov tanulmányában, amely röpirat formában „За разширението на диалектната основа на българския книжовен език и неговото обновление” (A bolgár irodalmi nyelv nyelvjárási alapjának kiszélesítése és megújítása) címmel jelent meg.

A macedón nyelv a vele közeli rokonságban álló bolgár nyelvvel a déli szláv nyelvek keleti csoportjába tartozik; tipológiai tekintetben pedig a bolgárral, a románnal és az albánnal együtt az úgynevezett balkáni nyelvcsövetség tagja.

A macedón nyelvet az 1944. augusztus 2-án kelt politikai kiáltvány deklarálta egy önálló standard nyelvvé, ezzel a déli szláv nyelvek csoportja egy, a bolgár nyelvhez közel álló nyelvvel bővült. Bolgár részről a mai napig „nyugat-bolgár helyi nyelvjárásnak” tekintik, és vitatják független, standard nyelvi jellegét, noha az már több mint fél évszázados múltra tekint vissza, Macedóniában kötelező (hivatalos) nyelv, amelyet a szaktudomány és a nyilvánosság is elismer.

1991-ben kiköltötték a független Macedón Köztársaságot, amely békésen vált ki Jugoszláviából.

A nyelvi kérdés – mint említettük – a tudományt már az önálló Macedónia létrejötte előtt is foglalkoztatta, a nyelven kívüli tényezők nyelvfelfogásra gyakorolt hatásának kutatása és interpretálása azonban az utóbbi időben természetesen új lendületet vett.

Blagoj Šklifov rövid művében kísérletet tesz a bolgár irodalmi nyelv nyelvjárási alapjának szélesítésére. Tanulmányában az a felfogás fejeződik ki, amelynek alapján a macedón nyelv a standardizált önálló irodalmi nyelv státuszából (a Marti-féle modellben két fokozattal is „hátrébb” kerülve) nem csupán a változatmodellrel lenne jellemezhető, hanem egy nyelven belüli változattá minősülne vissza.

A könyv külső borítója külön említést érdemel. A borító elején egy megkoronázott „b” betű (redukált „u” hangértékű) látható, amelyből egy könnyecsepp vagy vércsepp hullik le. Ezzel a szerző a tanulmány tartalmára is utal, mivel ez a könnyező vagy vérző „b” graféma a középpontja több nyelvi vitának a macedón ábécét illetően. Az „b” graféma összeköti a tanulmány címét az egyik tézissel, miszerint a macedón ábécé nem „legitim”. Ezt a tézist a szerző két indokkal támasztja alá. Az első indok az, hogy a megszálló hatalom vezette be, a második, hogy a 10 tagú bizottság, amelynek feladata volt dönteni az „b” betű sorsáról, nem hozott többségi döntést, mert a szavazás végén egyenlően oszlottak el a szavazatok.

A tanulmány alaptézise, amelynek bizonyítására törekszik a szerző, hogy a délnyugati (Cseresznya, Koszturszko falu, a mai Macedónia területén) és a délkeleti (a Sztrandzsa hegység környéke) bolgár dialektusok egyazon nyelv nyelvjárási. Nem lehet egy adott nyelvjárást irodalmi nyelvvé deklarálni, a többi nyelvjárást szókincsét pedig egyszerűen nyelvjárási alaknak minősíteni. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a nyelv természetes fejlődésébe kívülről, kötelezővé deklarált minősítésekkel avatkozunk bele.

Az egységes irodalmi nyelvet azért kell létrehozni, hogy egyesítse a nemzetet. Az 1945-ös bolgár nyelvi reformnak a nemzeti egyesítés szellemében kellett volna történnie, nem pedig a nyugati és keleti nyelvjárási szembeállításával. A reform után az egyes kiadványok technikai szerkesztői önkényesen döntöttek arról, hogy mely szó irodalmi és mely szó nyelvjárási alak. Ezzel nagy kárt okoztak a bolgár irodalmi nyelv szókincsének.

A tanulmány több kulcspontját is ki kell emelni. Az első kulcspont, amelyet a szerző részletesen ismertet, Marin Drinov és követőinek koncepciója. Szerintük a monodialektológikus modell kell, hogy az irodalmi nyelv alapja legyen. Lehetséges-e azonban egy irodalmi nyelv kialakítása az irodalmi nyelv alapjául vett dialektuson kívüli nyelvjáráások teljes kiiktatásával? Šklifov bírálja Marin Drinov munkásságát. Ellenpéldaként a magyar irodalmi nyelvet hozza fel, amelynek nyelvi alapja polidialektológikus modell. A magyar nyelvújítók az összes dialektus figyelembevételével állították össze az egységes irodalmi nyelvet. Például a *párna* szóra három alakot találhatunk: *fejál* (recte: *fejálj* D. M.), *párna*, *vánkos*. A *fejál* már nem használt szó. A másik kettő azonban egyenértékű, hasonlóan a *felhő* ~ *felleg* szavakhoz. A magyar nyelvújítók több ezer szót is létrehoztak ahhoz, hogy a magyar nyelv felzárkózzék az európai kultúrához. Ha azonban egy fogalomra, tárgyra több nyelvjárási alakot találtak, mindet ismertették, ezzel lehetőséget teremtettek arra, hogy a szavak közül elterjedjen vagy eltűnjön egyik, illetve másik változat. Ezzel szemben a bolgár szótárakban például a *крак* (láb) szó mellett „irodalmi alak”, a *нога* (láb) mellett pedig „nyelvjárási alak” minősítést találunk. Ezzel erősen behatárolták a szavak „értékét”. Az irodalmi nyelv élő organizmus, amely folyamatosan változik. Ez jellemző a lexikára, hiszen a bolgár nyelv, mint sok másik, folyamatosan vesz át szavakat a nemzetközi szókincsből, vagy hoz létre újakat. Šklifov magyar példái azonban számunkra nem eléggé meggyőzőek, mivel olyan éles nyelvjárási különbségekről, mint az egykori déli szláv nyelvi kontinuum területén, a magyar nyelv tekintetében nem beszélhetünk.

A tanulmány felhívja a figyelmet a Fiatal Macedón Nyelvészeti Társaság munkásságára (1891). A társaság jelentősége abban állt, hogy felfigyeltek az újbolgár irodalmi nyelv hiányosságaira. Az újbolgár irodalmi nyelv alapját ugyanis egyedül a keleti bolgár nyelvjáráások alkották, ami megakadályozta széles körű elterjedését Macedóniában. A társaság eltökélt célja az volt, hogy a bolgár nyelvet ne csak orosz szavakkal gazdagítsák, hanem Bulgária egész területéről vett szavakkal. Mivel azonban nem találtak támogató visszhangra, 1894-ben befejezték tevékenységüket.

A fenti koncepció igazolására Šklifov röviden hivatkozik még néhány szélesebb körben ismert bolgár szótárra.

A tanulmány végén választ találunk arra a kérdésre, miért „most” kerülnek ezek a kérdések nagytító alá. A munka műfajánál fogva nem kerülhet meg bizonyos mérsékelt aktualizálást. Ez vezeti a szerzőt annak rögzítésére, hogy Macedónia a XXI. század Európájában, sőt később esetleg az Európai Unióban, akkor kaphat méltó helyet, ha múltját, s ezen belül nyelvének kérdéseit is, a történeti objektivitás alapján megnyugtatóan és elfogadhatóan tisztázza.

SZAKIRODALOM

- Király Péter 2003. *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása*. Nyíregyháza, 440–5.
- Markov, Boris 1977. Третият етап на јазик во словански језици од проф. П. Нахтигал 'Nahtigal professzor értelmezése a szláv nyelvekről' In: *Nahtigalov Zbornik ob stoletnici rojstva*. Ljubljana 215–33.
- Marti, Roland 1993. *Slovakisch und Čechisch vs. Českoslovakisch, Serbokroatisch vs. Kroatisch und Serbisch*. In: *Slavistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongress in Preßburg / Bratislava*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 289–317.
- Moguš, Milan 1970. *Čakavsko narječje 'A ča nyelvjárás'*. Zagreb.
- Nyomárkay István 1997. A szerbhorvát nyelvkérdés. *Nyr.* 121: 204–13.
- Nyomárkay István 2002. Nyelvi helyzetkép déli szomszédainkról. *MNy.* 98: 1–11; 204–13.
- Rehder, Peter 1998. Das Makedonische. In: *Einführung in die slavischen Sprachen*. Darmstadt 1991, 331–46.
- Reiter, Norbert 1993. Das mazedonische Glied in der Südslavenkette. In: *Slavistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongress in Preßburg / Bratislava*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 351–62.

Szemle

- Szathmári István (szerk.): Az alakzatok világa 6–10. (Ismerteti: *Domonkosi Ágnes*) 257
- Šklifov, Blagoj: *За размишленето на диалектната основа на българския език и неговото обновление*. 'A bolgár irodalmi nyelv nyelvjárási alapjának kiszélesítése és megújítása'. София, 2002. (Ismerteti: *Dudás Mária*) 262

Folyóiratunknak ez a száma a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával jelent meg.

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELIP). Előfizethető Budapesten a HELIP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknel, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., leveleim: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknel. Előfizetési díj egy évre 1200 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.e3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@e3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar frásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rác János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rác János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-émlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvmemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szili Katalin: A bókra adott válaszok pragmatikája

Bódi Zoltán: Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban

Érsok Nikoletta Ágnes: Sömös, sumus, írj vissza

Simon László: A magyar állatfajnevek helyesírása

Bañcerowski Janusz: A jelentés metainformációs mutatói a szövegben

Pete István: Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban

Fejős Edina: A *-kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik); -lkod(ik)/-lked(ik)/-lköd(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik)* képzős igék

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LÖRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERSZÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szili Katalin</i> : A bókra adott válaszok pragmatikája	265
<i>Bódi Zoltán</i> : Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban	286
<i>Érsok Nikoletta Ágnes</i> : Sömös, sumus, írj vissza	294
<i>Simon László</i> : A magyar állatfajnevek helyesírása	313

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañcerowski Janusz</i> : A jelentés metainformációs mutatói a szövegben	323
<i>Pete István</i> : Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban	326
<i>Fejős Edina</i> : A <i>-kod(ik)/-ked(ik)/-kőd(ik); -lkod(ik)/-lked(ik)/-lköd(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik)</i> képzős igék	339

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János</i> : Egy soknevéű szőlőfajta	347
---	-----

Szemle

Boda István Károly–Porkoláb Judit: A hipertext alkalmazása szövegek értelmezésében (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	351
<i>Elekfi László</i> : Helyesírásunk egy cikksorozat tükrében	354
Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika (Ismerteti: <i>Bódi Zoltán</i>)	364
Király Lajos: Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban (Ismerteti: <i>Nemesné Kiss Szilvia</i>)	371
Nádasdy Ádám: Ízlések és szabályok – Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002. (Ismerteti: <i>Batár Levente</i>)	374

MAGYAR NYELVŐR

128. ÉVF.

*

2004. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

A bókra adott válaszok pragmatikája

Adalékok a szerénység nyelvi megnyilvánulásához a magyar nyelvben*

1. Bevezetés

Munkám folytatása a beszédaktusok körében folytatott hasonló kutatásaimnak (Szili 2002a., 2002b, 2003), jellege szerint úgynevezett szociopragmatikai feldolgozás. Ha röviden meg akarnánk határozni a szociolingvisztikai és a jelen leírás mód közötti különbséget, azt mondhatjuk, hogy az előbbi a viszonylag állandó társadalmi változók (osztály, nem, kor, etnikum) hatásával foglalkozik az egyén beszédére, az utóbbi pedig azt tárja fel, hogy ugyanaz a személy miképpen aknázza ki a rendelkezésére álló nyelvi eszközt változó tényezők mellett, így más-más státusban, társadalmi szerepben.

A dicséretre, bókra adott válaszok a beszédaktusok körében az expresszívumok osztályába tartoznak, vagyis általános sajátosságuk – a köszönettel, a gratulációval, a bocsánatkéréssel stb. együtt – az, hogy „a beszélőnek a dolgok állásával kapcsolatos magatartását jelenítik meg” (Searle 1975: 357). Egyedi vonásuk, hogy nem választhatók el a beszélőt dicsérő előzetes megnyilvánulástól, a bóktól, azzal teljes egységet alkotnak: A: *Tetszik a ruhád.* → B: *Igazán? Nagyon kedves vagy.* Schegloff és Sacks elterjedtté vált megállapítása szerint az effajta nem csupán funkcionálisan, de időben is egymáshoz kötődő beszédaktusok úgynevezett szomszédsági párt (adjacency pair) alkotnak egymással (Schegloff–Sacks 1973: 296). Szomszédsági párba tartozó aktusok a kérés és válasz, a köszönet és annak reakciója, a kérés és elutasítás stb. Érintenem kell még az elnevezés kérdését: az angol *compliment response* kifejezés magyar fordítása ’bókra adott válasz’. Az egyszerűség kedvéért nagyrészt én is ezt, illetve a rövidítését (BV) használom, de megjegyzem, hogy nyelvünkben elég világosan elkülönül a férfiak által nőknek mondott „kedveskedő, széptevő, kijelentés”, a *bók* (A magyar nyelv értelmező szótára I: 658) és az általánosabb, elismerést kifejező *dicséret* jelentése.

Annak, hogy a szomszédsági párt alkotó két beszédaktus közül nem a dicséret, bók feldolgozására vállalkoztam elsőként, nagyon egyszerű oka van. Egyrészt a szak-

* A dolgozat az OTKA (TO 29523 számú projekt) támogatásával készült.

irodalom tükrében kultúránkban a partner megdicsérése, a kommunikációban részt vevő felek egymás iránti szimpátiájának bókkaal történő felkeltése, erősítése kevésbé tűnt tipikusnak, mint például az angolszász kultúrákban, kiváltképpen az amerikaiban. Ott a témával foglalkozók egybehangzó véleménye szerint az idegenek számára zavarba ejtően gyakran élnek vele (Holmes–Brown 1987: 525; Wolfson 1981: 123). De leginkább azért döntöttem mellette, mert a bókra adott válasz pragmatikai szempontból jóval ígértebb témának tűnt. Vizsgálataimat hármassal folytattam:

- Empirikus úton nyert adatok segítségével meg kívántam határozni a magyar beszélőközösség jellegzetes BV-stratégiáit.
- Az eredményeket tágabb elméleti keretbe helyezve annak meghatározására is vállalkoztam, milyen normák irányítják viselkedésünket, ha a dícséretekre, bókokra válaszolunk.
- Hogy a BV-stratégiák kultúránkra jellemző jegyei is feltáruljanak, a levont következtetéseket – amennyire ez lehetséges volt – szembesítettem a más nyelveken végzett kutatásokéival.

2. A feldolgozás módszere, a stratégiák osztályozása

A szükséges nyelvi korpuszt a pragmatikában a 80-as évektől alkalmazott úgynevezett diskurzuskiegészítő teszttel nyertem. (Bővebb bemutatása: Szili 2002a.) A módszer a széleskörű tapasztalatok alapján több előnnyel bír, mint hátránnyal: nem tudja visszaadni ugyan a spontán beszédaktusok minden finomságát, de a társadalmilag elfogadott viselkedési mintákat viszonylag pontosan tükröző anyag birtokába juttatja a kutatót. A 170 adatközlőm túlnyomó többsége egyetemista volt (110 fő), de sikerült különböző munkahelyekről is válaszokat szerezniem (60 fő). A nemek megoszlása: 100 nő és 70 férfi.

Az egyes helyzeteket a vizsgálati céljaimat szem előtt tartva, valamint a más nyelvű munkákat követve alakítottam ki. Az utóbbi utat nem csupán a könnyebbég miatt választottam, hanem azért is, hogy összevetésre alkalmas eredmények birtokába is jussak. (Ezt a törekvésemet a későbbiekben említett akadályok miatt csak részben tudtam megvalósítani.) A mellékletben csatolt kérdőívben feltűnhet, hogy a bókoló és válaszoló általában barátok, jó ismerősök és nagyjából egyenrangúak, vagyis a korábbi beszédaktus-elemzéseimben hangsúlyos szerepet játszó társadalmi tényezők, jelesen az interakcióban részt vevő felek társadalmi távolsága, illetve a közöttük fennálló hatalmi viszonyok most mintha kevésbé lettek volna fontosak számomra. Kapcsolatukat tudatosan, a szakirodalom ismeretében szűkítettem le. Holmes (1988a: 497) adatai szerint például a bókoknak 79,1%-a azonos társadalmi státusúak között hangzik el, de erre a megállapításra jut Wolfson is: „By far the greatest number of appearance/possession compliments are given and received acquaintances, colleagues, and casual friends” (Wolfson 1989: 114). Az ellenben, hogy férfi vagy nő a bókot adó vagy az azt kapó, jelentősen befolyásolja a választott stratégiákat mindkét beszédaktusnál, sőt a bók esetében annak gyakoriságát

is meghatározza. A nők túlnyomórészt így fejezik ki egymás iránti szolidaritásukat, de a kapcsolatfelvételnél is fontosabb szerepet játszik náluk. A tanulmányok kiemelkedő figyelmet szentelnek a nemek közötti különbségeknek, sőt bőven találunk olyan munkákat, amelyek a válaszoknak csak ezzel az aspektusával foglalkoznak: Holmes 1988b; Herbert 1990; Miles 1994. Jómagam a két nem válaszait külön elemeztem, az 1. és a 3. helyzeteket a férfi adatközlőkhöz idomítottam, s az öszszegzésben is kitérek a megmutatkozó eltérésekre.

A szituációk kialakításának sarkalatos pontja a pragmatikai összetevők kiválasztása volt, vagyis annak meghatározása, milyen dicséretre is reagáljanak adatközlőim. Wolfson és Manes a mindennapi élet legkülönfélébb helyzeteiből vett 200 példa alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a dicséret leggyakoribb tárgyai a külső megjelenés, a tulajdon, a képességek/készségek/adottságok és a teljesítmény (Wolfson és Manes 1980). Holmes elemzése is ugyancsak ezt támasztja alá. Nála a bókra adott 517 válasz 92,5%-át a külsővel, a képességgel/teljesítménnyel és tulajdonnal kapcsolatos pozitív megnyilvánulások előzték meg (Holmes 1988a: 496).

A fentieket figyelembe véve nyolc helyzetet vázoltam fel. Ezek a következőképpen oszlanak meg: Az 1. szituációban a külsejükre tett pozitív megjegyzésre kellett válaszolniuk, a 3.-ban velük született külső adottságukat, szép szemüket dicsérték meg, a 2.-ban, valamint a 8.-ban képességeiket (tánc tudásukat, előadói készségüket), a 6.-ban, 7.-ben tulajdonukról, mégpedig kabátjukról, autójukról szóltak elismerőleg. A 4., 5. helyzetekben pedig a teljesítményüket méltányolta a partnerük (1. appendix).

2.1. A válaszstratégiák osztályozásai

A leírt módon nyert adatok elemzésében a legnagyobb gondot a válaszok szegmentálása, majd a stratégiák osztályozása jelentette, az adatközlők ugyanis meglehetősen összetett módon, nemegyszer ellentétes tartalmú megnyilatkozásláncokkal reagáltak. Néhány példa: 1. szit. *Köszí. Szerintem te nézel ki a legjobban, és a fülbevalód is gyönyörű.* – Köszí. *Tényleg igyekeztem. Kedves vagy.* – *Viccelsz? De azért köszönöm.* 4. szit. *Tök jó. Pedig összecaptam. Tényleg jó volt? Örülök, hogy tetszett.* – *Szerintem pocsek volt, mert nem volt elég időm összeállítani.* 8. szit. *Zavarba hozol. Nekem inkább XY előadása tetszett, mert sokkal inkább meg tudta fogni a problémát.* – *Köszönöm, de szerintem te egy kicsit elfogult vagy.* – *Nem hiszem, hogy én voltam az est fénypontja. De azért nagyon aranyos vagy.*

A bók és a dicséret, illetve a rájuk adott válaszok az utóbbi évtizedek pragmatikai vizsgálatainak legkedveltebb témái, következésképpen feldolgozottságuk magas szintűnek mondható. Az utóbbi ténynek köszönhetően változatos klasszifikációk közül választhattam ki a magyar nyelvi korpusznak leginkább megfelelőt. A taxonómiák teljes mélységű bemutatása dolgozatom keretében nem lehetséges, ezért az elkövetkezőkben csak azokról szólok főbb vonalakban, amelyek nagyobb hatással voltak a rendszer formálódására, illetve amelyeknek elemeire támaszkodni tudtam.

Az első, úttörő jellegű feldolgozás Pomerantz nevéhez fűződik (Pomerantz 1978), aki más összefüggésben később is visszatér a kérdéshez (Pomerantz 1984). Munkájának jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a BV sajátoságaival kapcsolatos megállapításai a későbbiekben is helytállóan bizonyultak, jól kimutathatóan beépültek a kutatásokba, az általa meghatározott típusok pedig alapul szolgáltak a stratégiák pontosabb elkülönítéséhez. A beszédaktus legfőbb vonása szerinte az, hogy a beszélőnek egyensúlyoznia kell két, a konverzációt meghatározó kötelezettség között. Először is a konfliktusok minimalizálása érdekében egyet kell értenie a partnerével. Amikor például a *Hideg van* kijelentéssel fordulnak hozzánk, még ha nem is fázunk annyira, általában így válaszolunk: *Igen, eléggé*. Ha a szomszédom lelkesen dicsérgeti a szerintem förtelmes új bútorát, nagy valószínűséggel nem nyilvánítom ki ellenvéleményemet, sőt valószínűleg én is elismerően szólok róla. A bókra adott válaszok esetében ez az elv arra készíti a megdicsértet, értsen egyet a bók tartalmával, fogadja el azt. A másik konverzációs kötelezettség viszont arra inti, kerülje el vagy minimalizálja az öndicséretet. E dilemma feloldását Pomerantz három, egymást részben fedő (az 1. és 2.), részben szembenálló (1., 2. ↔ 3.) válaszstratégia alkalmazásában látja. A példákat a *Szép a kabátod* megnyilatkozásra adott reagálások alkotják.

1. **A bók elfogadása vagy elutasítása:** *Igen, az; Á, dehogy.*
2. **Egyetértés, egyet nem értés a bókban, dicséretben megfogalmazott állítással:** *Nekem is nagyon tetszik; Elég ronda színe van, a fazonja sem tetszik.*
3. **Az öndicséret elkerülése:** *A barátnőm segített kiválasztani.*

Herbert, aki ugyancsak több alkalommal foglalkozik a témával, Pomerantz nyomdokain haladva a beszélő által megoldandó feladatot szintén a két ellentétes társalgási elvnek való megfelelésben látja, s taxonómiájukat is ez alapján alkotja meg (Herbert 1986, 1989). A klasszifikációkban a továbblépést megítélésem szerint Milesnek a címében mást ígérő dolgozata jelenti (Miles i. m.). Az eredeti hármas felosztás nála ugyan háttérbe szorul, de az egyetértés, egyet nem értés szétválasztásával, valamint két új stratégia, a bók viszonzása (*Te is jól nézel ki*), valamint a megdicsért dolog, tárgy, teljesítmény történetére utaló kategória (*A mamámtól kaptam*) elkülönítésével árnyaltabb, hattagú rendszert sikerül kialakítania. (Ezekhez rendelnek újabbakat feldolgozásukban Kenneth R. Rose és Connie Ng Kwai-fun 2001.)

2.2. A BV-stratégiák klasszifikációja a magyar nyelvben

Dolgozatomban végül J. Holmes taxonómiájára támaszkodtam (Holmes 1988). Tettem ezt azért, mert a rendelkezésére álló új-zélandi angol anyagból kiindulva úgy alkotott meg egy teljesebb, több alkategóriával kibővített osztályozást, hogy Pomerantz imént bemutatott hármas rendszerét megőrizte. Mellette szólt az is, hogy a homogénnek messze nem mondható elemzések leggyakrabban az övét veszik

alapul. Amikor azonban megpróbáltam a magyar válaszokat a 12 tagú rendszerébe belehelyezni, szembesülnöm kellett az előttem járók közös problémájával. A bókra adott válaszok ugyanis az összes beszédaktus közül talán a legerőteljesebben állnak ellen az egységesítő törekvéseknek: az egyes beszélőközösségek nem csak más-más stratégiákat részesítenek előnyben, illetve negligálnak, de sűrűn használnak eltérő stratégiatípusokat is.

Annak, hogy a végül 14 tagúvá bővült osztályozásom számos ponton eltér Holmesétól, két oka van: egyrészt a magyar nyelvi anyag új stratégiafajták megjelenítését tette szükségessé, de az elnevezéseivel, az egyes nagycsaládok belső felépítésével sem mindig értettem egyet. Formálódásába a két taxonómiát szembeállító 1.a, 1.b, 1.c táblázatok segítségével nyújtok bepillantást. (A változtatásokat félkövérrel emeltem ki, ahol csak az elnevezésen módosítottam, nem jelzem.)

2.2.1. Az ELFOGADÁS főstratégia

1.a táblázat: az ELFOGADÁS főstratégia

főstrat.	strat.	Holmes	Szili
A.	1.	A bók méltánylása és egyetértés: <i>Thanks; Yes (or smile)</i>	Egyetértés kifejezése, a bókot megerősítő megnyilatkozás: <i>Igen, szép; Nekem is tetszik.</i>
	2.	Egyetértő megnyilatkozás: <i>I think it's lovely, too.</i>	Köszönet: <i>Köszönöm.</i>
	3.	Lefokozó vagy minősítő megnyilatkozás: <i>It's not too bad, is it.</i>	Öröm kifejezése: <i>Nagyon örülök, hogy tetszik.</i>
	4.	A bók viszonzása: <i>You're looking good, too.</i>	A bók viszonzása, a megdicsért tárgy felajánlása: <i>Kedves vagy; Kipróbálad?</i>
	5.	–	Tréfálgatás: <i>Én sajnos nem érzékeltem a zsenialitásom, mert el voltam foglalva vele.</i>

Mint az látható, Holmes négytagú családjának első két összetevőjét, az 1. stratégiát alkotó bók méltánylását és egyetértést, illetve a 2. stratégiát, az egyetértő megnyilatkozást másképp csoportosítottam. Először is nálam a **köszönet** (2. strat.) önálló típusként szerepel. Kiemelését domináns volta mellett – a nyolc szituációból csak háromban (4., 5., 6.) nem a legmagasabb százalékban megjelenő alak – azért is szükségesnek tartottam, mert olvasatomban egy fokkal indirektebb módja az elfogadásnak, mint az egyetértés. Mivel az utóbbi választípus (*Ja; Igen*) és az egyetértő megnyilatkozások (*Nekem is tetszik*) jelentésüket tekintve inkább együvé tartozók, ezek alkotják nálam az 1. **egyetértés kifejezése, a bókot megerősítő megnyilatkozás** elnevezésű stratégiatípust. Holmessel szemben a nem verbális jeleket (mosoly, köhécselés stb.) nem helyeztem ide, mert megítélésem szerint kategorikusan méltánylásnak, egyetértésnek tekinteni őket „részrehajlás”, árulkodóan a nyugati kultúrákra jellemző szemléletre vall. Miként a kultúrák közötti kommunikáció kérdésével foglalkozó munkák erre figyelmeztetnek, a nevetés, a mosoly szerepe más a két alapkultúrában: a keleti kultúrák tagjai a nyugatiaktól eltérően

legtöbbször zavarukban mosolyognak és nem az örömük, meglegedettségük jeleként (Scollon–Scollon 1995: 143).

A magyar anyag alapján létrehozott új stratégia az előző kettőnél közvetetlenebb 3. **öröm kifejezése**, amellyel inkább a bóknek ránk gyakorolt érzelmi hatását hozzuk a partnerünk tudomására: *Örülök, hogy tetszett; Jól esik, hogy ezt mondd.* (Érzelmi telítettségét igazolja, hogy legmagasabb százalékban a meghittebb élethelyzetet szimbolizáló vendégségben fordult elő.) A 4. **bók viszonzása, a megdicséért tárgy felajánlása** megnyilatkozástípus létrejöttének inspirálója minden bizonnyal az udvarias, mindkét félnek előnyös társadalmi viselkedés követelménye lehetett: ha gesztust tesznek nekünk, illendőnek tartjuk viszonzni azt. Használata univerzálisnak mondható az egyes beszélőközösségekben. A magyar adatközlőknél a második leggyakoribb stratégia, átlagos megjelenése 21,7%, s ez más nyelvekhez képest meglehetősen nagy aránynak számít. Bizonyításképpen vessük össze a 2. táblázatból az 1. szituáció adatait (nők: 27%, férfiak: 52,85%) a hasonló helyzetben regisztrált külföldi adatokkal! Holmesnál az új-zélandiak csak 8,3%-ban viszonzták a bókot (i. m. 495), Chen amerikai megkérdezettjei 18,5%-ban éltek vele, a kínai mandarin nyelvet beszélőknél ellenben egyáltalán nem volt jelen (Chen 1993: 54, 56). Az általam még ismert felmérések közül a Farghal–Al-Khabib szerzőpáros találkozott ennél sűrűbb használatával (35,52%) a jordániai egyetemistáktól interjúval nyert válaszokban (Farghal–Al-Khabib 2001: 1493).

Formai és szemantikai jellemzői alapján a stratégia „bók viszonzása” változata két alcsoportra osztható. A *kedves vagy; ez kedves tőled*, valamint a nők által, illetve a nőknek mondott *aranyos vagy* alakokat a bók általános viszonzásaként azonosíthatjuk, szemben a kapott dicséretet valamiképpen megismétlő, azt a partnerre vonatkoztató formákkal: *Jól nézel ki* → *Te is; Szép a kabátod* → *Nekem meg a tied tetszik*. Némely szituációban jellegzetes „férfi” stratégiának tűnik. (Erről bővebben az egyes helyzetek taglalásakor szólok.)

2.2.2. Az EGYET NEM ÉRTÉS, VISSZAUTASÍTÁS főstratégia

Az EGYET NEM ÉRTÉS, VISSZAUTASÍTÁS főcsoportot szinte teljesen át kellett írnom, mivel a magyarok az új-zélandi adatközlőktől eltérő, azokéitól változatosabb alakzatokkal éltek. Holmesszal ellentétben a négy magyar stratégia-típust úgy állítottam sorba, hogy a visszautasításnak egyre közvetlenebb fokozatait képviseljék. Az első kettő még lényegében az egyensúlyt hivatott megteremteni a partnerrel való egyetértés és az öndicséret elkerülése között.

Az 1. stratégia, a **lefokozó, becsmérlő megjegyzések, magyarázatok** esetében a megdicséért dolog, teljesítmény csepülésével, értékének lefokozásával csökkentik a bók értékét. A nyelvi eszközök, amelyekkel ezt teszik, lehetnek különféle módosítószók, fok- és mértékhatározók (*Á, nem is annyira jó*), de sokszor a tárgy, teljesítmény történetére vonatkozó degradáló megjegyzések töltik be ezt a funkciót: *Kiárusításon vettem; Nem volt elég időm, összezsáptam*. A vizsgálatok főként a keleti kultúrák tagjaira jellemző viselkedésként regisztrálják. Chen idézett felméréseben a kínaiak 26,1%-a használta a visszautasítással társítva (*Nem igaz, nem is*

olyan szép.), az amerikaiaknak viszont mindössze 12,7%-a. A köszönettel a kínaiak 3,41%-a kapcsolta össze – *Köszönöm, de eléggé viseletes* –, míg az amerikaiak ezt a kombinációt nem alkalmazták (Chen 1993: 54, 56). Interkulturális szempontból külön érdekességgel bír, hogy a magyaroknál a harmadik legkedveltebb stratégia közé tartozik (átlagos előfordulása 19,53%), de kiváltképpen a teljesítmények dicséretét csökkentették vele, mégpedig a keletieket is meghaladó mértékben (4. szit.: n. 66%, f. 74,28%; 5. szit. n. 24%, f. 34,28%).

1.b táblázat: az EGYET NEM ÉRTÉS, VISSZAUTASÍTÁS főstratégia

főstrat.	strat.	Holmes	Szili
B.	1.	Egyet nem értés: <i>I'm afraid I don't like it much.</i>	Lefokozó, becsmélő megjegyzések, magyarázatok: <i>Á. ezeréves cucc.</i>
	2.	Pontosító kérdés: <i>Is beautiful the right word?</i>	Zavar, kellemetlenség érzésének kifejezése: <i>Zavarba hozol.</i>
	3.	A bókoló őszinteségének megkérdőjelezése: <i>You don't really mean that.</i>	A bók minősítése (őszintétlenség, túlzás, elfogultság kifejezése): <i>Szerintem elfogult vagy egy kicsit.: Ezt komolyan gondolod?</i>
	4.	–	Egyet nem értés: <i>Ez nem igaz.</i>

A zavar tipikus arcfenyegetettséget jelző aktus. Ha tehát a megdicsért azt hozza a bókoló tudomására, hogy zavarba hozza, amit hallott, közvetett módon a bókkal szembeni ellenérzésének ad hangot, ahogy ez a 2. **zavar, kellemetlenség kifejezése** stratégiából is kitűnik. Érthető, hogy említésre méltó százalékban a testi adottságokat érintő pozitív megnyilatkozás esetében (3. szit.) találkozhatunk vele. Az sem véletlen, hogy a nőknél majdnem háromszor többször, mint a férfiaknál: n. 11%, f. 4,2%. Az amerikaiak nem válaszolnak ezzel a formával, a kínaiak ellenben szép számban (26,1%). Kiemelem, hogy a nem verbális magatartásra utaló megjegyzések – *Elpirulok; Zavartan mosolygok; Elnézek valahova* stb. – is itt jelentek meg inkább, ami azt a feltevésemet igazolja, hogy a mosolyt, nevetgélést stb. nem tekinthetjük egyértelműen az elfogadás jelének.

A **bók minősítése** névvel illetett 3. stratégiához rendelhető alakok abban hasonlítanak az 1.-höz tartozókhöz, hogy a bók minősítésével csökkentik annak értékét, de már enyhe ellenkezésként, visszautasításként is felfoghatók: *Ez azért túlzás!; Nem vagy te egy kicsit elfogult?; Ez vicc!* (Holmes 3. típusa, a partner őszinteségének megkérdőjelezése ennél szűkebb kategória.) Nem tartozik a gyakorta megjelenő formák közé, legnagyobb arányban a 8. szituációban találkoztam vele (n. 27%, f. 27,1%), ami arra enged következtetni, hogy közeli viszony esetén élünk vele. Ha egyesítenénk az 1. típussal, a lefokozásnak a kínaiakkal majdnem teljesen megegyező előfordulását kapnánk.

A 4. stratégiával már egyértelműen egyet nem értésüket, visszautasításukat fejezték ki (möglegzősen ritkán, 10%-ot sehol sem átlépve). A formai megvalósítási módot tekintve kétféleképpen. Vagy felszólították partnerüket, hogy ne tegye, fejezze be az őket kellemetlenül érintő tevékenységet, azaz a dicséretet: *Na ne csináld!; Ezt most miért csinálsz velem?* (A 3. szituációban, amikor úgy érezték,

hogy megsértették a privát szférájukat, a 2. stratégiával is megtoldották: *Na ne! Zavarba hozol.*) A másik forma, a nyílt egyet nem értés volt: *Éz nem igaz; Á, de-hogy!; Persze...* (A *Persze...* felveti az intonáció nem elhanyagolható szerepét a pragmatikai jelentés létrehozásában, valamint dekódolásában.)

2.2.3. Az ELTERELÉS főstratégia

A C. nagycsalád a legérdekesebb válaszkategória. Altípusainak közös jellemzője az, hogy utat mutatnak a megdicsértnek arra, miképpen kerülje el a bók egyértelmű elfogadását, hogyan térjen ki az egyetértő megnyilatkozás elől. A Holmeséval megegyező 1. a dicséret, bók másra háritása stratégiával értelemyszerűen valaki másra ruhazza át a dicsőséget: *A papámtól örököltem; A mamám segített.* Holmes „informatív magyarázat” elnevezéssel illetett 2. alkategóriáját én túl heterogénnek találtam, ezért három külön osztályt hoztam létre belőle. Mentségére jegyzem meg, hogy az új-zélandi anyagban olyan csekély mértékben (8,8%) van jelen, hogy felesleges lett volna tovább osztania.

1. c táblázat: ELTERELÉS főstratégia

főstrat.	strat.	Holmes	Szili
C.	1.	A dicséret, bók másra háritása: <i>My mother knitted it.</i>	A dicséret, bók másra háritása: <i>A mamám kötötte.</i>
	2.	Informatív megjegyzés: <i>I bought it at that Vibrant Knite place.</i>	Elterelő magyarázat: <i>Én a Váci utcában vettem.</i>
	3.	Figyelmen kívül hagyás: <i>It's time we were leaving, isn't it?</i>	Igyekezlet kifejezése: <i>Rengeteget dolgoztam érte.</i>
	4.	Legitim kitérés	Figyelmen kívül hagyás: <i>Mikor vizsgálol?</i>
	5.	Megerősítés kérése/a bók megisméltetése: <i>Do you really think so?</i>	Kétkedés, bizonyosságkeresés: <i>Igazan?; Valóban?</i>

A 2. **elterelő magyarázat** stratégiatípusba nálam csak azok a megnyilatkozások kerültek, amelyek azt tükrözik, hogy a válaszoló figyelmen kívül hagyja a feléje irányuló pozitív üzenetet, s helyette valamilyen (semleges) információt közöl a megdicsért dolog, tárgy, teljesítmény történetéről: *Én Budapesten vettem; Hát, hajnalban elküldtem a feleségem a piacra, addig kitoltam a grillsütőt a garázs elé...; Most vettem* stb. Ugyancsak az informatív magyarázatok közül különítettem el a bók értékét csökkentő már tárgyalt EGYET NEM ÉRTÉS, VISZSAUTASÍTÁS nagycsalád 1. stratégiáját. (Lényegében ezt tette Chen is, de ő a „csepülés” szót tartotta a legkifejezőbbnek rá.) De el tudtam különíteni a 3. **igyekezlet kifejezése, a bók megérdemelt voltának hangsúlyozása** megnyilatkozásegyüttest is, amellyel feltehetőleg társadalmunk etikai elvárásainak kívántak megfelelni a válaszolók. Az idetartozó alakokkal azt hozzák ugyanis a partnerük tudomására, hogy a kiemelkedő teljesítményért komolyan megdolgoztak, illetve a megdicsért dolog, tárgy nem hullt csak úgy az ölükbe: *Nagyon igyekeztem; Sok*

munka van mögötte, elég fárasztó volt utánajárni; Rengeteget hajtottam érte. A magyar adatközlőknél az ötödik leggyakrabban használt stratégia, előfordulása érthető módon a teljesítményekre vonatkozó pozitív megnyilvánulások után valószínűsíthető.

Még nyilvánvalóbb elterelési manőver a 4. figyelmen kívül hagyás elnevezésű stratégia, amellyel a megdicsért témát vált, s egészen másról kezd beszélni. Ezt teszi az a lány, aki vizsgára készülés közben a fiútól kapott bókra így válaszol: *Neked még hány tételed van vissza?* Mindössze kétszer találkoztam vele, ezért nem szerepeltettem a táblázatban. Holmes megkülönbözteti a nagyon hasonló úgynevezett legitím kitérést, amely akkor jelenhet meg, ha a bókoló egy másik beszédaktust is véghez visz, mintegy felkínálva partnerének, hogy csak erre reagáljon. Az alábbi szituációban például az A szereplő a dicsérethez hozzákapcsol egy kérdést is, s B erre válaszol:

A: *Szia. De jól néz ki a szerelésed! Hol szerezted?*

B: *Olaszországban nyaraltunk két hétig. Nagyon jó volt.*

A próbatesztben az általam összeállított helyzetek között is volt egy, ahol élhettek ezzel a lehetőséggel: a tanár miközben dicséri diákja esszéírói képességeit, rá is beszél az irodalomra. Az adatközlők nagy százaléka a dicséretet elengedve a füle mellett, csak az utóbbi megnyilatkozásra reagált: visszautasította vagy elfogadta az ajánlatot. Mivel írásban egyáltalán nem éltek vele, elhagytam. (Valós élethelyzetekben viszont bizonyára nagyobb számban fordul elő.)

Az 5. kételkedés, bizonyosságkeresés stratégiával Holmes szerint akkor találkozhatunk, ha a bók tartalmában vagy abban, ahogy mondják, van valami nem egyértelmű, bizonytalan, esetleg a címzettnek nem tetsző. Üzenete: az öndicséret kerülésének elve tiltja, hogy egyetértsek, de vissza sem utasíthatom közvetlenül a bókot, tehát kétségemet fejezem ki iránta.

3. A magyarok bókokra adott válaszai

A magyar anyaggal harmonizáló klasszifikáció és az egyes stratégiákkal kapcsolatos általános ismeretek birtokában vizsgáljuk meg, hogyan gazdálkodik velük beszélőközösségünk! A következtetéseket az egyes szituációk pragmatikai tényezői alapján vontam le, ugyanis az már a nyelvi korpusz felületes vizsgálatából is kitűnt, hogy a dicséret, bók tárgya erősen befolyásolja a beszélő által választott stratégiákat, magyarul másképp válaszol a megdicsért a teljesítményére és máshogyan a külsőjére tett pozitív megjegyzésekre. (A legtöbb munka sajnálatos módon elsiklik e tény fölött: a stratégiák előfordulását csak ritkán adják meg az egyes helyzetekre lebontva, ami azzal a hátránnyal járt szempontomból, hogy kevés konkrét összevetésre alkalmas anyagra akadtam.)

Amikor a **külsönket érintő bók**okat halljuk (1. szit.), minden valószínűség szerint tisztában vagyunk azzal, hogy valóságtartalmuk legtöbbször csekély, s hogy partnerünk megjegyzése – a bók „társadalmi olajozó” funkciójának megfelelően –

csupán az interakciót elősegítő eszköz. Ennek megfelelően mi is rutinszerűen reagálunk a jó kapcsolat érdekében tett erőfeszítésére, és egyszerűen megköszönjük (n. 82%, f. 87,1%) gesztusát, majd továbbfokozva a köztünk levő harmóniát, viszonzjuk a kedvességet: *Te is; Nagyon kedves vagy*. Figyelemre méltó, hogy a fiatal emberek – megfelelően a társadalmunkban a nemükkel szembeni elvárásoknak – jóval nagyobb számban alkalmazták ezt a stratégiát, mint a női adatközlők: n. 27%, f. 62,85%.

A **fizikai adottságainkat** érintő vélemények (3. szit.), legyenek azok hízelgők vagy lesújtóak, a legintimebb szféránkat érintik, alapvető érdekünk tehát, hogy gyorsan és a bókolóval való konfrontációt elkerülve kerüljünk ki a számunkra kényelmetlen helyzetből. Külön bonyodalmat jelent, ha a kedvező kijelentés más-nemű partnertől hangzik el. Jómagam kicsit idegenkedtem attól, hogy a *Most látom, milyen szép a szemed* kijelentés az erősebb nem képviselői előtt is elhangozzék, de a külföldi anyaggal való összehasonlítás miatt hasznosnak tűnt szerepeltetni. Erre a bókra tipikusan három stratégia ötvözésével reagáltak: felerészt megköszönték (n. 49%, f. 40%), amit a nők 15%-ban egyetértéssel (*Tudom; Mások is mondták*) vagy általános tartalmú viszonzással (*Kedves vagy: 12%*), esetleg zavaruk kifejezésével (11%) toldottak meg. A fiatal emberek, ismét csak bizonyítva, hogy a magyar férfiak lovagiasságáról szóló hírek nem minden alap nélkül valók, a nőknél jóval nagyobb arányban (42,85%-ban) szebbnél szebb bókokkal „honorálták” hölgy partnerük kedvességét: *Lehet, de most, hogy megpillantották „szép szemeim” a földkerekség leszébb teremtését, egészen elgyengültem; Egy angyalt látsz benne; Nem mérhető a te szemed szépségéhez; Te tükrözödsz benne; Megkockázatom, hogy a tied a legigézőbb szempár, amit valaha láttam*. (Nem említve az udvarlás offenzívebb módjait.)

A **készségek, képességek** (2., 8. szit.) jellegüket tekintve a fizikai adottságok és a teljesítmények között helyezkednek el. Az előzőkkel közös jegyük, hogy velünk született tulajdonságaink, az utóbbiakhoz, hogy munkával tovább tökéletesíthetők, illetve hogy valamilyen kiemelkedő teljesítményben ölthetnek testet. E kettős sajátosságuk jól megmutatkozik a BV-stratégiákban is: egyes stratégiák használata a fizikai adottságot, mások a teljesítményt reprezentáló szituációkéi-hoz (4., 5.) közelít. A tánctudásuk megdicsérésekor majdnem azonos arányban köszönték meg a bókot, mint a 4. szituációban (n. 67%, f. 40%), majd a másik három leggyakoribb stratégiával közel azonos mértékben éltek: viszonzás (n. 11%, f. 30%), becsmélés (n. 14%, f. 17,1%), igyekezet (n. 16%, f. 12,8%). (Természetesen a fiúk itt is inkább kötelességüknek érezték, hogy viszonzozzák a bókot.) A tipikus válaszok a *Jól táncolsz* kijelentésre tehát így hangzanak: *Köszí, de ilyen partnerrel nem nehéz; Köszönöm, két éve táncolok; Szerintem kicsit béna vagyok, de azért köszönöm*.

Az előadói képességük megdicsérésekor (8. szit.) a hölgyek aknázták ki leginkább a közösségi teljesítmény kínálta lehetőséget, s hártották másra, azaz a társaikra a dicsőséget: n. 23%, f. 10%. A formák, melyekkel ezt tették: *Azért a többiek is jók voltak; Ez csoportmunka volt; A többiek is nagyon jók voltak, ez csoportmunka, egyedül nem mennék semmire*. A szóban forgó C.1. stratégia 23%-os jelenléte a legmagasabb az összes szituációban. Ugyancsak a legnagyobb arányban

(n. 27%, f. 27,1%) itt használták a bókot minősítő B.3. stratégiát: *Elfogult vagy; Nem vagy te egy kicsit elfogult?; Nem túlzol egy kicsit?*

Legérdekesebb talán a **teljesítmények** megdicsérésekor mutatott viselkedésünk. Az öröm kifejezése (*Örülök, hogy tetszett; Jól esik, hogy ezt mondd*) mind a 4., mind az 5. szituációkban a legmagasabb értékeket mutatják az összes szituáció viszonylatában. (A nők gyakrabban élnek vele.) De ami még feltűnőbb, az az, hogy a teljesítményt lefokozó, becsmérő B.1. stratégia mindkét esetben felülmúlja a köszönetnyilvánítást. Női adatközlőim több mint fele (66%), a férfiak háromnegyede (74,28%) – a diplomatikus elhallgatás helyett – a helyzet leírásakor megadott összes olyan negatív körülményt felsorolták, ami hátráltathatta a dolgozat sikeres megírását, illetve kötelességüknek érezték, hogy valamiképpen csökkentsek a bók értékét: *Sajnos kevés időm maradt rá, néhány dolgot kihagytam belőle; Nem volt az igazi. Nem volt elég időm, hogy úgy megírjam, ahogy szerettem volna; Lehetett volna jobb is.* A befektetett energia, munka hangsúlyozása inkább a férfiaknál játszik fontos szerepet (24,3%).

Mindebből azt a számunkra nem különösebben meglepő következtetést kell levonnunk, hogy a teljesítmények kedvező véleményezése után a magyaroktól legkevésbé várható válaszreakció a dicséretben megfogalmazottak öntudatos felvállalása, az azzal való egyetértés: *Igen, szerintem is jól sikerült.* Sajnos nem áll rendelkezésemre ugyanerről a szituációról amerikai adat, de valószínűsíthető, hogy náluk ez fordítva lenne, ők ellenkezés nélkül elfogadnák, majd megerősítenék a bókot.

Kell még szólnom a háziasszonyi, házigazdai szerepüket méltányoló 5. szituáció előzőtől kissé eltérő adatairól. A bókot viszonzó, A.4. stratégia itt jóval gyakoribb (n. 45%, f. 38,5%), és a tartalma is speciális. A ritkább általános forma (*az egy ilyen kedves vendégnek örömmel*) mellett itt a megdicsértek inkább azt tartották fontosnak, hogy vendégük iránti megbecsülésüket, szimpátiájukat egy újabb meghívással nyilvánítsák ki: *Máskor is szívesen látlak; Remélem, máskor is eljössz; Gyere máskor is, szívesen látlak.* Más pragmatikai terminust alkalmazva tekinthetjük ezt a gesztust a szívéllyesség megjelenítésének is.

Az a feltevésem ugyanakkor, hogy erőfeszítéseik felett elegánsan elsiklanak egy *Á, csak összedobtam valamit* típusú megjegyzéssel, csak részben igazolódott. A nők 24%-a, a férfiaknak pedig 34,28%-a élt a B.1 stratégiával, ami feltehetőleg magas arány lenne a más nyelveket beszélőkhöz képest. Néhány példa: *Egyáltalán nem volt megerőltető; Igazán semmiség; Csak pár apróság volt, nem is tartott sokáig; Ó, igazán nem volt nagy fáradtság.*

A **tulajdonunkkal** kapcsolatos kedvező véleményekre adott válaszainkat a 6. és 7. szituációk tárják elénk. Tudatosan választottam olyan tárgyakat, amelyek nem éppen olcsók, egy drága bőrkabátot, valamint egy autót. Kíváncsi voltam tudni arra, mit teszünk akkor, amikor a legvalószínűbb reakciónak gondolt lefokozó (*Csak egy ócska rongy*) megjegyzések kiáltóan nem fednék a valóságot. Nos, az egyetértés e két helyzetben érte el a legmagasabb százalékot, adatközlőim a többi helyzethez képest feltűnően nagy arányban megerősítették partnerük hitét, bevallották, hogy a kabát valóban drága volt, illetve – kiváltképpen a férfiak – felsorolták autójuk pozitív tulajdonságait.

2. táblázat: a magyarok által alkalmazott válaszstratégiák %-ban (100 nő, 70 férfi adatközlő)
(A táblázatban az egyetértéstől az egyet nem értésig vezető utat illusztrálva az ELTERELÉSt középre helyeztem.)

szituáció	nem	A. EGYETÉRTÉS					C. ELTERELÉS				B. EGYET NEM ÉRTÉS			
		egyet- értés E	köszö- net E	öröm E	tréfa E	viszon- zás M T	másra- hárítás Sz	magya- rázat Sz	igye- kezet Sz	kétke- dés Sz	lefo- kozás Sz	zavar kifeje- zése Sz	minő- sítés Sz	egyet nem értés
1. szit. külső	N	4	82	10	–	27	2	5	18	3	11	3	2	1
	F	5,7	87,1	–	2,8	*52,85	–	10	7,1	2,8	2,8	–	–	4,2
2. szit. készség tánc	N	11	67	1	–	11	2	9	16	7	14	1	9	9
	F	15,7	*40	–	7,1	*30	7,1	7,1	12,8	7,1	17,1	–	7,1	10
3. szit. fizikai adottság szem	N	15	49	3	1	12	9	1	–	6	2	11	7	6
	F	11,4	40	7,1	2,8	42,85	11,4	1,4	–	10	2,8	4,2	–	10
4. szit. telj. dol- gozat	N	8	56	28	–	5	–	3	14	12	66	–	5	6
	F	10	58,57	17,1	1,4	2,8	1,4	–	24,3	8,57	74,3	–	2,8	2,8
5. szit. telj. vendég	N	2	19	38	1	45	6	10	21	4	24	–	2	–
	F	2,8	10	31,4	5,7	38,5	7,1	–	8,57	–	34,28	–	2,8	–
6. szit. tulajd. kabát	N	69	11	5	2	6	–	14	*47	3	8	–	–	2
	F	64,2	8,57	1,4	5,7	2,8	–	*30	17,1	4,2	15,7	–	–	4,2
7. szit. tulajd. autó	N	*45	*66	12	–	9	6	10	9	3	11	–	2	2
	F	32,85	54,3	4,2	2,8	18,58	8,57	20	11,4	2,8	8,57	1,8	–	4,2
8. szit készség előadás	N	6	67	17	2	17	23	6	5	5	11	–	27	10
	F	8,58	47,1	18,5	10	10	10	8,57	17,1	7,1	10	–	27,1	4,2
összes előford. (1360n)	N	19,45	47,66	12,1	2,76	21,7	5,84	8,44	14,27	5,34	19,53	1,31	6,44	4,74
	F													

(A dőlt számok az adott szituáción belüli legnagyobb arányt mutatják, a félkövérrel jelöltek a stratégia összes helyzetéhez viszonyított legmagasabb értékét. A * a két nem viselkedése közötti nagy eltérésekre figyelmeztet.)

Az igazsághoz tartozik, hogy a regisztrált értékek csak a kabát megdicséreskor különböznek jelentősen Holmes adataitól (6. szit. n. 69%, f. 64,2%), az autó esetében szinte ugyanolyan számban (7. szit. n. 45%, f. 32,85%) fogadták el a bókot, mint az új-zélandiak (32,8%). A kiemelkedően magas egyetértési stratégia mellett a nők a 6. helyzetben az igyekezetet kifejező C.3 stratégiát is előszeretettel választották (47%-ban), míg a férfiak a tárgyyszerűbb elterelő magyarázatot részesítették előnyben (30%). A két stratégia megítélésém szerint jól érzékelteti a női és férfi viselkedés közötti különbséget. A hölgyeknek majdnem fele úgy érezte, hogy kirívó költsége miatt „felmentést” kell kérnie, erősítenie kell azt a benyomást a külvilágban, hogy valójában megérdemelte a kabátot. Egyfelől azt hang-

súlyozták, hogy sokat dolgoztak érte, másfelől emberi gyengeségüket hozták fel mélységül, vagyis a partnerük érzelmére akartak hatni: *Az utóbbi időben rengeteget dolgoztam. Egy kis kényeztetés nekem is jár; Már régen szerettem volna ilyen; Nem tudtam ellenállni, annyira megtetszett... ennyit talán én is megérdemlek, nem?; Egyszerűen beleszerettem. Muszáj volt megvennem, inkább nem eszem egy hónapig; Tudod, nagyon vágytam rá. Így is félhavi fizetésembe került, **akciósan**, de megérte.* (Az utolsó példa kiemelt szava a B.1 stratégia beépülését jelzi a mondottakba.)

A férfiak a náluk gyakrabban jelen levő C.2. elterelő magyarázattal mindkét szituációban objektívebben, a vásárlás körülményeit kiemelve nyilvánultak meg: *Én Budapesten vettem; Bécsből hozattam a barátnómmal; Sokat töprengtem a választáson; Az apósoméktől kaptuk. Eladta az egyik házát, annak az árán vettük.*

4. A BV-stratégiák használatát irányító udvariassági elvek

A szakirodalom az empirikus vizsgálatok eredményeinek értelmezésében nagyjából két részre oszlik: a szerzők egy része felismervén, hogy a szóban forgó beszédaktus kiváltképpen alkalmas a kultúrák között meglévő különbségek érzékeltetésére, összevető módszert alkalmaz, vagyis az angolból és egyéb nyelvekből nyert adatok elemzésekor a különféle kultúrák közötti eltéréseket állítják a figyelmük középpontjába. A munkák másik fele az udvariassági elméletek keretébe helyezi tárgyát. (Természetesen bőven vannak a két szemléletet ötvöző dolgozatok, ahogy a jelen munka is ilyen.) Az udvariasság mint tágabb elméleti keret szinte szükségszerűen következik a szomszédsági párt alkotó két beszédaktus sajátosságaiából. A bókolás funkciója ugyanis az, hogy létrehozza, növelje vagy helyreállítsa a beszélő és a partnere között a szolidaritást: „increase or consolidate the solidarity between the speaker and addressee” (Holmes 1988a: 486). Más megfogalmazásban a bókok társadalmi olajozók („social lubricants”), amelyeknek feladata az, hogy segítsenek a kapcsolatteremtésben, azok életben tartásában: „create and maintain rapport” (Wolfson 1983:86). A bókolónak ezt a gesztusát megfelelő válasz nélkül hagyni természetesen a társadalmi alapszabályok felrúgása lenne, vagyis mind a bók, mind a bókra adott válasz az interaktív kommunikáció s ezzel együtt az udvarias nyelvi viselkedés szerves része.

Ha az egyes stratégiák használatát irányító általános elvnek az udvariasságot nevezzük meg, elsőként azt kell eldöntenünk, hogy a két alapvető elmélet közül melyiket tekintjük érvényesebbnek rájuk nézve, a Brown–Levinson- vagy a Leech-féle rendszert-e. Közös vonásuk, hogy megalkotóik az udvariasságot univerzális, minden nyelvben jelen lévő fogalomként írták le, a kultúráktól függő esetleges eltérések magyarázatára ugyancsak az általuk megalkotott elméleti kereten belül nyújtanak lehetőséget. Első pillantásra tehát bármelyikük megfelelne kitűzött céljainak. Ama kérdés megválaszolásához, hogy a közelítő vagy távolító udvariasság normái írják-e elő egyik vagy másik stratégia domináns használatát, avagy a leechi maximák valamelyike irányítja-e a magyar beszélők viselkedését a bókokra válaszolván, ismerünk kell a két elmélet főbb állításait.

4.1. Brown–Levinson és Leech udvariassági modelljei

Mint ismeretes, Brown és Levinson elméletüket Goffman (1967) arcteóriájára építik. Az arc minden egyén önbecsülésének, önképének szimbóluma, és ez az önkép széteshet, megőrződhet, fejlődhet a másokkal folytatott interakciók során. Az udvariasság valójában annak megnyilvánulása, mi módon, milyen stratégiákkal igyekszünk hallgatónk arcát fenyegetni vagy megőrizni, a magunkét pedig megvédeni. Kétféle alaparcunk van, a **tartózkodó/távolító**, önnön függetlenségünket védő (negative face) és a hallgatóval közösségre törekvő, egyetértő **közelítő/kedvező** (positive face). (A tudatosan idézett többféle elnevezés jól jelzi a magyar terminológia kiforratlanságát.) Az utóbbi elvárásait kielégítő úgynevezett **közelítő udvariasság** stratégiái azoknak a konverzációs eszközöknek az előtérbe kerülését jelentik, amelyeknek célja, hogy a két fél között a közös, egyetértésre alkalmas elemeket hangsúlyozzák. A **tartózkodó udvariasság** megnyilvánulásmódjai a hallgató távolító (független) arcának kedveznek. A beszélő ilyenkor önnön akaratát háttérbe szorítva, visszafogottan nyilvánul meg, hogy a partnerének szabadságát, szabadságérzetét legkevésbé veszélyeztesse (Brown–Lewinson i. m. 70). A más témakörökben is végzett empirikus kutatások tanúsága szerint a keleti és mediterrán népek inkább a közelítő, míg a nyugati társadalmak a távolító udvariasság stratégiáit részesítik előnyben (Markus–Kitayama 1991: 224–53).

Tárgyam, a bókra adott válasz esetében viszont mindez mintha fordítva működne. A távolító udvariasság dominanciájával rendelkező társadalmak tagjai előtérbe helyezik a bókolóval való egyetértést, megköszönik a bókot, megerősítik partnerük pozitív véleményét (Chen i. m. 57; Dus 2001: 110), tehát hallgatójuk „közelítő arc” igényeinek felelnek meg. A közelítő stratégiákat preferáló keleti kultúrákban viszont nem tartják annyira helytelennek az egyet nem értést, nem ódzkodnak attól, hogy megsértsék a bókoló közelítő arcát.

A szóban forgó udvariassági teóriát keretül választó munkák hiányosságának éppen azt tartom, hogy nem adnak magyarázatot e tipikustól elütő viselkedésre. De problematikusnak mondható az is, hogy a viszonyításképp használt két alapfogalom erőteljesen az individuális nyugati kultúrákban gyökeredzik, miképpen azt Kasper a távolító udvariasságról szólva megjegyzi: „it derives directly from the high value placed on individualism in Western culture” (Kasper 1990: 195). Az univerzálisnak vélt stratégiák relatív voltát hangsúlyozza a kínai származású nyelvpszichológus, Gu is egyik tanulságos dolgozatában. Ő több olyan beszédcselekedet is említ, amelyet a két kultúra tagjai homlokegyenest másképp ítélnek meg. Így a nyugati kultúrákban a partner távolító arcát leggyakrabban fenyegető aktus, a felszólítás a kínai kultúrában egyáltalán nem az (Gu 1990). A Brown–Levinson-elmélet e problematikus pontjára különben több munka is rámutat: Wierzbicka 1985; Ide 1989; Matsumoto 1989.

A messzire vezető megválaszolatlan kérdések mellett a bókra adott válaszokat tekintve a Brown–Levinson-elmélet legszembeszökőbb hiányossága azonban az, hogy csupán az első két főstratégia minősítésére alkalmas, nemigen lehet vele mit kezdeni az ELTERELÉS, KITERÉS családba tartozó típusoknál. (Erre Chen

hívja fel a figyelmet idézett művében.) Mert partnerének közelítő vagy távolító arcát erősíti-e a válaszoló, ha visszakérdez (*Tényleg jól nézek ki?*), ha információt ad a megdicsért tárgyról, jelenségről (*Fodrásznál voltam*), vagy amikor mást tesz meg a dicséret tárgyának (*A mamám kötötte*)? A figyelmen kívül hagyás talán a távolító arcának kedvez.

A fenti hiányosságok ismeretében célszerűnek látszik visszatérni a válaszoló előtt álló dilemmához, az egyetértés és az öndicséret elkerülésének Pomerantz által megállapított konverzációs kényszeréhez. A két törekvés szinte magától kínálja fel ugyanis, hogy Leech rendszerén belül helyezzük el az egyes stratégiákat: az egyetértést megtestesítők mögötti irányító erőként érthető módon az Egyetértési maximát, az öndicséretet elkerülők mögött pedig a Szerénység maximáját keressük. Holmes egyébként szintén utal a nyilvánvaló egybeesésekre, de gondolatát nem fejti ki (i. m. 491).

Leech úgynevezett udvariassági elvei (Politeness Principles: PP) lényegében a grice-i együttműködési elvek (Cooperative Principles: CC) analógiájára, azt kiegészítendő születettek (Leech 1983: 80). Szerinte azt az általános igyekezetünket, hogy csökkentsük partnerünkben az udvariatlanság benyomását, hat fő elv követésében valósítjuk meg: 1. **Tapintat**, 2. **Nagylelkűség**, 3. **Megerősítés**, (az angol *approbation* szónak találokztam 'jóváhagyás' fordításával is), 4. **Szerénység**, 5. **Egyetértés**, 6. **Együttérzés**.

Az elemzésem szempontjából lényeges **Szerénység** elve azt kívánja meg tőlünk, hogy minimalizáljuk öndicséretünket, maximalizáljuk önmagunk leszólását. Az **Egyetértés** elve azt várja el tőlünk, hogy minimalizáljuk magunk és mások között az egyet nem értést, maximalizáljuk az egyetértés kifejeződését.

Az ELFOGADÁS főstratégia első eleme, az egyetértés nyilvánvalóan a nevét hordozó Egyetértés maxima megnyilvánulása. 2. tagjában, az öröm kifejezésében az egyetértés előfeltevés formájában van jelen, mivel a beszélő nem fejezné ki örömét, hogy a partnerének tetszik x, ha nem értene egyet azzal, hogy a dicséret jogos. Örömeztetének kinyilvánításával azt jelzi a bókolónak, hogy figyel az értékítéletére, véleményére, érzéseire: tetszik a kabátja, s ő örül ennek. A tréfálgatás ugyancsak az egyetértés, a familiaritás, barátság jelölője. Az üzenete: azért merek tréfálgatni veled, mert barátok vagyunk, vagy van valami közös bennünk, s tudom, hogy nem bántódsz meg. A bók viszonzását szerintem leginkább a Megerősítés (Approbation) maximájában foglaltak motiválhatják, hiszen azzal, hogy elmondom, milyen szép az ő kabátja is, az elv második felében foglaltaknak megfelelően (maximalizáld mások dicséretét) járok el. A stratégia egyik változata, a megdicsért dolog felajánlása (*Nem kéred?; Akarsz vele menni egy kört?*) a Tapintat maximájának (maximalizáld mások hasznát) megvalósulását is jelentheti.

A VISSZAUTASÍTÁS, EGYET NEM ÉRTÉS különféle válfajai egyértelműen a szerénység megnyilvánulásai. Az ELTERELÉS, KITÉRÉS főstratégia tagjai ugyancsak azt szolgálják, hogy a szerénység követelményeinek megfelelően valamilyen elhárítsuk velük a dicséretet: vagy úgy, hogy másnak tulajdonítjuk a dicsőséget, vagy úgy, hogy nem reagálunk rá (3. strat.). A kételkedésben, bizonyosságkérésben hasonlóképpen e maxima jellemzőit fedezhetjük fel: amikor megkérdem,

hogy valóban úgy gondolja-e partnerem, hogy jól sikerült a dolgozatom, nem utasítom el ugyan a véleményét, de éreztetem önmagammal szembeni kételyeimet, bizonytalanságomat. (A szerénység álarca mögött persze ott rejtőzik a dicséret megismételtetésének szándéka.)

4.2. A magyarok BV-stratégiáit irányító leechi elvek

És most nézzük, hogy a szóban forgó két leechi udvariassági elv közül mely/melyek irányítják a magyarok viselkedését! A választ keresve szituációként osztályoztam a stratégiákat aszerint, melyik elvet tükrözik. Mivel adatközlőim főként stratégialáncokat alkalmaztak, valójában azt kellett megállapítanom, hogy miképpen viszonyulnak egymáshoz bennük az Egyetértés és a Szerénység elve, az egyiknek vagy a másiknak a javára billen-e el a mérleg. Az *Elég pocsekul nézek ki,/ de azért köszönöm* válaszban például kiegészítik egymást, mert az első felében a beszélő szerénységéről tesz tanúbizonyságot, a másodikban viszont egyetért partnerével. A több elvet is – Megerősítés, Tapintat – magába foglaló viszonzást (a 4. strat.) egyensúlyteremtő volta miatt külön értékeltem. Az alábbiakban területi okokból csak a női adatközlők eredményeit összegző 3. táblázat adatait elemzem.

A két udvariassági elv közötti olló a 7. szituációban, vagyis az autót érintő bókok esetében nyílt a legtágabbra. Megfelelő kontrolladatok híján nem tudok választ adni arra a kérdésre, hogy a Szerénység elvének érzékelhető háttérbe szorulása, az értékes tulajdon öntudatos felvállalása mennyire tekinthető állandó viselkedési jellemzőnek. Meggyőződésem szerint az utóbbi évtizedekben nyomon követhető tendencia, az anyagi javak birtoklását előtérbe helyező szemlélet erősödése hathatós szerepet játszhat benne. A kabát esetében „hagyományosabban” nyilvánultak meg adatközlőim, egyetértettek ugyan, de szinte ugyanolyan arányban igyekeztek elkerülni a szerénytelenség látszatát: miképpen már idéztem, a hosszú vágyakozási időt, emberi gyengeségüket, megvételének egyszeri, kisiklás jellegét hangsúlyozták.

Az 1. szituációban ugyancsak az Egyetértési maxima javára billen a mérleg, vagyis a bókot kapó – a Szerénység elvének rovására – nem mond ellent partnerének, előzékenyen megerősíti annak hitét. Ez a viselkedésmód azért nyújt biztos alapot mindennapi interakcióinkban a zökkenőmentes kapcsolatfelvétel, kapcsolatépítés számára, mert a felek kölcsönösen gesztusokat tesznek egymásnak: a kezdeményező fél jó érzést kelt partnerében, aki egyetértésével jelzi, hogy e nemes szándék elérte a célját, sőt az A 4. stratégia gyakori kapcsolódásának köszönhetően a bókoló szinte ugyanolyan dicséretet birtokába juthat: *Szervusz. De jól nézel ki! → Köszönöm, te is.*

A képességek, készségek dicséretét szimbolizáló 2. és 8. szituációkban a két fő elv majdnem megegyező arányban határozza meg a válaszolók viselkedését, vagyis az alkalmazott stratégiakombinációk csak igen kis mértékben (11%, illetve 2% túlsúllyal) keltik azt a hatást, hogy a megdicsért önnön értékeit öntudatosan felvállalva egyetért a bókban foglaltakkal. A különbség a két maxima kö-

zött a teljesítmények esetében billen át a Szerénység elvének javára, vagyis meg-hökkentő módon éppen akkor tartják szükségesnek önmaguk háttérbe szorítását, amikor valóban a munkájuktól, szorgalmuktól, kitartásuktól függ cselekedetük eredményessége, sikere.

3. táblázat: az Egyetértés és Szerénység maximájának viszonya a női adatközlőknél%-ban

	Egyetértés	Szerénység	Megerősítés	a Szerénység elvé az Egyetértés- hez viszonyítva
1. szit. külső	96	45	27	-51
2. szit. képesség tánc	79	68	11	-11
3. szit. fizikai adottság	67	43	12	-24
4. szit. teljesítmény dolgozat	89	106	5	+17
5. szit. teljesítmény vendégség	59	68	45	+9
6. szit. tulajdon (kabát)	85	74	6	-11
7. szit. tulajdon (autó)	123	43	9	-80
8. szit. képesség előadás	89	87	17	-2

5. Az önkép szerepéről interkulturális összefüggésben

Meggyőződésem szerint a kétféle leechi elvvel pontosabb képet nyújthatunk a magyarok BV-stratégiáinak lényegi vonásairól, egyértelműbben megokolható, miért a regisztrált módon társítják őket egymással. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a beszélők nyelvi viselkedése az udvariasságnál – legyen az a leechi vagy a Brown–Levinson-féle elvek által meghatározva – összetettebb összefüggésrendszerbe, mégpedig a kultúrába ágyazódik: hogy egy adott közösség tagjai miképpen viselkednek egy-egy helyzetben, közös kulturális értékeiktől, történetileg kialakult normáiktól függ. Éppen ezért válhatnak nyelvi cselekvéseink – Manes bókról írt munkájának találó metaforájában foglaltaknak megfelelően – a kulturális értékek tükrévé: „mirror of cultural values” (Manes 1983: 96). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nincsenek egyéni eltérések a közösségek tagjai között, sem azt, hogy egyik vagy másik társadalom udvariasabb lenne, csupán azt, hogy a közösségek eltérő ethosa eltérő magatartásmódokat ír elő individuuma számára.

Gu ide illő gondolatát idézve a kultúra egyik összetevője az önkép, azaz az egyéneknek az adott kultúrában önmagukról alkotott vélekedésének mikéntje (Gu i. m.). Az amerikai kultúrában meghatározónak mondható az önmagukról való pozitív gondolkodás, a más nációk számára esetleg visszatetsző, kedvező önképalkotás. Ebben az összefüggésben már jobban érthető, hogy számukra a Szerénység elve által irányított megnyilatkozásmódok, az öncsempülés, a dicséret értékének csökkentése, az elutasítás mindenképpen veszteséget jelentenek, arcuk sérülését okoznak. Nem is igen vállalják fel őket! Chen már idézett adatai szerint, míg az általuk előnyben részesített három stratégia (köszönet, egyetértés, a bók viszonzása) mind az egyetértést szolgálja, mindössze 12,7%-ban vannak jelen a bókot elutasító avagy elterelő válaszok (i. m. 54). Az angolszász kultúrákban létező norma szerint tehát a címzettnek el kell fogadnia és hálásan (*gracefully*) meg kell köszönnie partnere dicséretét (Sacks 1973). Ezt a viselkedést írják elő az etiketről szóló könyvek, a nevelési tanácsok, ezt sugallják a nyelvkönyvekben található dialógusok (Herbert 1990: 207).

A másik pólust képviselő kultúrákban, így a kínaiakban a szerénység, az aláztosság a tagok elé állított követendő norma. Ez persze nem azt jelenti, hogy nem veszik figyelembe a kedvező véleményeket, nem gondolkodnak pozitívan magukról: az alázat az egyénnel szemben kialakított közösségi elvárás csupán, eljátszandó szerep, amely önképükön nem ejt csorbát. A bókokra adott válaszokban élnek is bőségesen a Szerénység elve által irányított stratégiákkal: Chen felmérésében az esetek 95,73%-ában tagadják a bókot, illetve kisebb arányban (3,41%), csökkentik annak értékét.

Érdekes területet jelentenek a mediterrán kultúrák, de vannak vizsgálatok az arabul beszélő népek BV-szokásairól is. A Valdes–Pino szerzőpár például arra hívja fel a figyelmet, hogy a mexikói spanyolban társadalmilag szentesített szokás, hogy kéri a bókolt a bók megismétlésére (Valdes–Pino 1981). Farghal és Al-Khabib jordániai egyetemistáktól nyert anyagukban az Egyetértés maxima érvényesülését mutatták ki az amerikaiakkal majdnem egyező arányban (83,85%), de az egyes alkategóriák megoszlása különbözik náluk (Farghal, M.–Al-Khabib i. m. 1493). A legfeltűnőbb eltérést az arab diákok válaszai között magas százalékban szereplő, eddig ismeretlen stratégiatípus, a bókolt dicsérő, áldó, frazeológiai kifejezésekben megjelenő invokáció. Például: *Allah édesítse meg a napjaidat!* A nálunk használati gyakoriságát tekintve harmadik (19,53%) B.1. lefokozó, csempülő stratégia meglepő módon a jordániai diákok válaszai között foglal el közel azonos arányt (16,15%).

Hol helyezkedünk el a két eltérő viselkedést megtestesítő közösséghez viszonyítva, tehetjük fel a kérdést. Valahol az amerikaiak és a keleti népek között, adhatnánk meg röviden a választ. Az 2., de még inkább a 3. táblázat adatai azt igazolják, hogy – főként a nyílt visszautasításnál közvetettebb B.1., valamint a két elv közötti egyensúlyt megtestesítő A.4. stratégiáknak köszönhetően – meglehetősen finom egyensúlyt alakítottunk ki az Egyetértés és Szerénység elve között. A Szerénység maximája által irányított stratégiák átlagos előfordulása a nyolc szituációban 66,75%, az Egyetértésé 85,87%. Önképünk tehát megköveteli tőlünk a kellő tartást, de nem kényszerít bennünket túlzott megalázkodásra sem. Az általa

sugallt szabály valahogyan így hangzik: vállald fel értékeidet, légy magabiztos, de ne túlságosan! Ezt támasztja alá, hogy az olyan helyzetekben, amikor a bók rutinszerű szociális aktus (1. szit.), illetve a tények tagadása álszent szerénykedés lenne csupán (fizikai adottságok dicsérete), az egyetértő válaszok kerültek túlsúlyba, amikor ellenben másokat sértő túlzott magabiztosságnak tűnne fel ugyanilyen arányú jelenlétük (4., 5. „teljesítmény” szituációk), a szerénység stratégiái veszik át a vezető szerepet.

A társadalmi változások, a filmekből, kereskedelmi csatornákból megismert más minták, a különféle kultúrák tagjaival kapcsolatos – mára már mindennaposnak mondható – tapasztalásaink persze éreztetik hatásukat majd nyelvi viselkedésünk e szegmensében is. Az, hogy milyen mértékben, attól függ, hogyan viszonyul közösségünk saját normáihoz, kulturális értékeihez.

SZAKIRODALOM

- Brown, Penelope–Stephen C. Levinson 1987. *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Chen, R. 1993. Responding to compliments: A contrastive study of politeness strategies between American English and Chinese speakers. *Journal of Pragmatics* 20: 49–75.
- Goffman, E. 1967. *Interaction ritual: essays on face to face behaviour*. Garden City, New York, Anchor Books.
- Gu, Yueguo 1990. Politeness phenomena in modern Chinese. *Journal of Pragmatics* 14: 237–57.
- Farghal, Mohammed–Mahmoud A. Al-Khabib 2001. Jordanian college students' responses to compliments: A pilot study. *Journal of Pragmatics* 33: 1485–502.
- Herbert, R. 1986. Say 'thank you' – or something. *American Speech* 61: 76–88.
- Herbert, R. 1989. The ethnography of English compliments and compliment responses: A contrastive sketch. In: W. Olesky (ed.): *Contrastive pragmatics*. 3–35, Amsterdam, John Benjamins
- Herbert, R. 1990. Sex-based differences in compliment behaviour. *Language in Society* 19: 201–24.
- Hickey, Leo 1991. Comparatively polite people in Spain and Britain. *Journal of the Association of Contemporary Iberian Studies* 4: 2–6.
- Holmes, J. 1988a. Compliments and compliment responses in New Zealand English. *Anthropological Linguistics* 28: 485–508.
- Holmes, J. 1988b. Paying compliments: A sex-preferential positive politeness strategy. *Journal of Pragmatics* 12: 445–65.
- Holmes, J.–D. F. Brown 1987. Teachers and students learning about compliments. *TESOL Quarterly* 21: 523–46.
- Ide, Sachiko 1989. Formal forms and discernment: Two neglected aspects of linguistic politeness. *Multilingua* 8: 223–48.
- Kasper, G. 1990. Linguistic politeness: Current research issues. *Journal of Pragmatics* 14: 193–218.
- Leech, Geoffrey, N. 1983. *Principles of pragmatics*. London, Longman.
- Manes, Joan 1983. Compliments: A mirror of cultural values. In: J. N. Wolfson–E. Judd (eds.): *Sociolinguistics and language acquisition*. Rowley, MA, Newbury House, 96–102.
- Matsumoto, Yoshiko 1989. Politeness and conversational universals – Observations from Japanese. *Multilingua* 8: 207–21.
- Miles, P. 1994. Compliments and gender. *University of Hawaii'i Occasional Papers Series* 26: 85–137.

- Pomerantz, A. 1978. Compliment responses: Notes on the cooperation of multiple constraints. In: J. Schenkein (ed.): *Studies in the organization of conversational interaction* New York, Academic Press, 79–112.
- Pomerantz, A. 1984. Agreeing and disagreeing with assessments: Some features of preferred/dispreferred turn shapes. In: J. Atkinson–J. Heritage (eds.): *Structures of social interaction: Studies in conversation analysis* Cambridge, Cambridge University Press, 57–101.
- Rose, Kenneth R.–Connie Ng Kwai-fun 2001. Inductive and deductive teaching of compliments and compliment responses. In: Rose, Kenneth R.–Kasper, G. (eds.): *Pragmatics in language teaching*. Cambridge, Cambridge University Press, 145–70.
- Sacks, H. 1973. *Lecture notes*. Summer Institute of Linguistics. Ann Arbor, MI.
- Schegloff, E. A.–Sacks, H. 1973. Opening up closings. *Semiotika* 8: 289–327.
- Szili Katalin 2002a. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126: 12–30.
- Szili Katalin 2002b. Hogyan is mondunk német magyarul? *Magyar Nyelvőr* 126: 204–19.
- Szili Katalin 2003. Elnézést, bocsánat, bocs... (A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 127: 292–307.
- Valdés, G.–Pino, C. 1981. Muy a tus órdenes: Compliment responses among Mexican-American bilinguals. *Language in Society* 10: 101–120.
- Wierzbicka, Anna 1985. Different cultures, different languages, different speech acts. *Journal of Pragmatics* 9: 145–61.
- Wolfson, N.–Manes, J. 1980. The compliment as a social strategy. *Papers in Linguistics* 13: 391–410.
- Wolfson, N. 1981. Compliments in cross-cultural perspective. *TESOL Quarterly* 15: 117–24.
- Wolfson, N. 1983. An empirically based analysis of complimenting in American English. In: N. Wolfson–E. Judd (eds.): *Sociolinguistics and Language Acquisition*. Rowley, Massachusetts, Newbury House, 82–95.
- Wolfson, N. 1989. *Perspectives: Sociolinguistics and TESOL*. New York, Newbury House.

Appendix

1. Ön buliban van. Egész nap dolgozott, és sok energiájába tellett, amíg valahogy sikerült összeszednie magát. A hatás nem marad el, megdicsérik.
Ismerőse: *Tudod, hogy te nézel ki a legjobban? Gyönyörű ez a ruha, a sminked is jó.*
2. Önt megdicsérik: *Nagyon jól táncolsz.*
3. Egy kollégájával kávézik, aki hirtelen e szavakkal fordul Önhöz:
Most látom, milyen gyönyörű a szemed.
4. Ön felolvassa egyik szemináriumi dolgozatát, amit rövid idő alatt, de nagy erőbedobással írt. Tudja, hogy vannak pontatlanságok benne, néhány cikket nem tudott elolvasni, sőt időhiány miatt ki is kellett hagyni belőle részleteket. Az egyik csoporttársa az óra után így fordul Önhöz:
Gratulálok. Nagyon érdekes volt, amit írtál. Tetszett.
5. Önnél külföldi vendég volt, akit igazán fejedelmien megvendégelt. Egész napos vásárlásának, sütésének-főzésének meg is lett az eredménye: a vendég teli hassal s elégedetten távozik.

Vendég: *Nagyon köszönöm a vendéglátást. Fantasztikusak voltak az ételek. Nem is tudom, hogy tudtál ennyi mindent csinálni.*

6. Ön tegnap vásárolt egy igazán drága bőrkabátot egy nem éppen olcsó boltban. A barátjának/barátnőjének rögtön fel is tűnik az új „darab”.

Barátja/barátnője: *De jól néz ki! Egy bécsi boltban láttam hasonlót méregdrágán.*

7. Ön hazaviszi az egyik kollégáját, aki meglátva az Ön új autóját, így szól:

De klassz autó! Szeretem ezt a márkát. A színe is különleges. Jó ízlésed van.

8. Ön egy előadáson szerepel. A meghívott ismerőse megdicséri:

Nekem te tetszettél a legjobban. Szerintem a te mozgásod volt a legjobb, a hangod is jól érvényesült. Szinte „kiragyogtál” a csoportból.

Férfiaknak szóló változat

1. Ön buliban van. Amikor megérkezik, egyik ismerőse így fordul Önhöz:

Jól nézel ki. A szerelésed is jó.

2. Önt megdicséri partnernője: *Nagyon jól táncolsz.*

3. Egy ismerős lánnyal kávézik, aki hirtelen e szavakkal fordul Önhöz:

Most látom, milyen szép szemed van.

Szili Katalin

SUMMARY

Szili, Katalin

The pragmatics of replies to compliments

Data on the manifestation of the principle of modesty in Hungarian

This paper, sociopragmatic in nature, undertakes three tasks by the help of a linguistic corpus elicited from 170 subjects with a discourse completion test. First, it defines the strategies of replying to compliments of the Hungarian linguistic community. Then, it broadens its theoretical perspective and investigates the individual strategies in the light of Leech's maxims of politeness. The conclusions the author draws serve as a starting point to her third objective of exploring the cultural properties of replies to compliments. In particular, she wishes to find out if the norms directing the execution of speech acts of that kind in the community of Hungarian speakers rely on the principle of mutual understanding as in Western cultures or rather on the principle of modesty as preferred in Oriental cultures.

Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban

Bevezetés

Az interneten az írás és a beszéd kommunikációs műfajainak sajátos keveredése figyelhető meg, a fejlesztések ellenére még mindig jellemzően írásos formában megjelenő szövegek – a különböző internetes műfajokban különbözőképpen, de határozottan – a beszélt nyelv bizonyos sajátosságai felé közelítenek (vö. Crystal: 2001: 24). Különösen a gyors, erősen interaktív kommunikációt lehetővé tevő műfajokban, vagyis az elektronikus levelezésben és a csevegőfórumokon szembevetendő ez a jelenség.

A hipermédia korszaka

Az elektronikus média korszakát más néven **poszt-Gutenberg-galaxisnak** nevezhetjük. Az elektronikus média – amelynek része az internet is – a megismerő, felfedező szándékú gondolkodásba nagy újdonságot hoz (Harnad 1990). A gyors gondolkodás és reagálás az internet legjellegzetesebb újdonsága, amely már alapkövetelménnyé válik az internetes kommunikációs műfajokban (Dyson 1998: 87). A gondolkodás átalakul, ezért az írásbeliség és a műfajiság is átalakul. Érdemes azonban szem előtt tartani Kis Ádám megállapítását, miszerint az elektronikus média kialakulása mint új kommunikációs műfaj nem szünteti meg a Gutenberg-galaxist, hanem csak kiegészíti, bizonyos tekintetben átalakítja a nyomtatott kommunikációs formákat. Ugyanúgy, ahogy a nyomtatás elterjedésével sem szűnt meg a kézírás, úgy az elektronikus média korszakában sem szűnik meg a könyvnyomtatás (Kis Á. 1997).

Nyíri szerint a 19. századtól, amikor már elég fejlett a nyomdatechnika, a kép a szöveg részévé válik. Ezt nevezzük Gottfried Boehm nyomán **ikonikus fordulomnak** (Boehm 1995: 13, idézi Nyíri 1996). Kezdetben még az írás a domináns, viszont az idő és a technológia haladásával a nyomtatott, írott szöveg mellett egyre inkább előtérbe kerül a vizualitás, illetve az akusztikum is. Az új internetes médiával viszont a (mozgó)kép és a hang a szöveg egyenértékű részévé válik, elveszíti az írás a vezető szerepét, a kultúra a posztliterális korszakába lép. Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa rámutat azonban arra, hogy a legtöbb szöveg tartalmaz multimédiás elemeket, így ez nem csupán az internetes média sajátossága (Petőfi–Benkes 1998: 17). Petőfi S. János multimédiális szövegtipológiájában a verbális és képi összetevőkből felépített kommunikátumok között megemlíti az olyan tipikus multimédiás vehikulumokat, mint a „buborékszövegek” (képregények), az illusztrált szövegek, továbbá a diákon, a képernyőn, a falfelületen látható komplex kommunikátumok (Petőfi 2001: 63; Petőfi–Benkes 2002: 17–8). Benczik Vilmos szerint a multimedialitás érzékelési és gondolkodási forma, és ennek köszönhetjük például a színházat is (Benczik 2001: 246). „Az ikonikus fordulat a posztliterális jelensége” (Nyíri 1996: 10). A poszt-Gutenberg-galaxis felerősíti az emberi kommunikáció történetében rendre felbukkanó multimedialitás lehetőségét. Az internetes

médium (és azon belül a world wide web) tehát szervesen illeszkedik az összes érzékszervünkre egyszerre ható, multimédiás kommunikációs formák sorába (Schirm 2002: 11). Michael Heim szerint ez már a **hipermédia** korszaka: vagyis az internet nem lineáris alkotói és befogadói magatartást igénylő média, amely képek, videobejátszások, hang és animáció továbbítását, azonnali elérését teszi lehetővé, és több internetes kommunikátumot is közvetlenül összekapcsolhat (Heim 1998: 1).

Az írott beszélt nyelv

Susan C. Herring számítógépes kommunikációról (CMC 'computer-mediated communication') szóló kötetében megjegyzi, hogy ez a kommunikáció bár írásos megjelenésű, hiszen billentyűzet segítségével gépelik, mégis jobban hasonlít a beszédkommunikációhoz, igen gyors információcserét biztosít, speciális (jórészt rövidítésekre alapozott) szókincse van, és a képiség is fontos információhordozó. Mindezek mellett azt is érdemes figyelembe venni, hogy az internetes kommunikáció nem homogén nyelvhasználatú, mert különböző kommunikációs műfajokban valósul meg (Herring 1996: 3).

Ong három korszakot különít el a kommunikációtörténetben: az elsődleges szóbeliség (*primary orality*), az írásbeliség (*literacy*) és a másodlagos szóbeliség (*secondary orality*) korszakát (Ong 1982: 136). A másodlagos szóbeliség korszakát Ong a hangrögzítés és -átvitel feltalálásától (telefon, fonográf, majd rádió, magnetofon) számítja, így mind térben, mind időben jelentősen kitágult a szóbeli kommunikáció hatóköre. Ong szerint a másodlagos szóbeliség az 1980-as évekig tart, a televízió széles körű megjelenése és elterjedése már nem a szóbeliség, hanem a képbeliség korszaka.

Szépe György is felvázol egy kommunikációs fejlődési sort: szóbeliség → írás → nyomtatás → privát írógép → számítógép → multimédia (Szépe 1997: 78). Ez a fejlődési sor azonban Szépe szerint is vázlatos, mert hiányzik belőle az élőszó rögzítési, reprodukálási lehetősége. Természetes, hogy amint lehetőség nyílt az élőszó rögzítésére, megőrzésére, már az is a kultúra hordozójává vált. A megőrzött és reprodukálható szóbeliség szövegei a szóbeliség korszakához képest már nem pontatlanok, és már nem az emlékezetünk őrzi meg az információkat, hanem pontos formában rögzül a tudás. Ki lehet egészíteni a Szépe-féle fejlődési sort egy újabb síkkal: a szóbeliség rögzítésének lehetővé tétele hozzávetőlegesen a privát írógép környékén jelenik meg: hangfelvétel → hangtovábbítás késleltetve → hangtovábbítás élőben.

A hagyományos, írott szövegekkel ellentétben az internetes szövegekre a szabályozottság, a normativitás és a szerkesztettség magasabb szintje kevésbé jellemző. Nem egyértelmű, hogy a „posztliterális környezetben” megalkotott magánjellegű számítógépes e-mail és chatüzenetek kommunikációs műfaja írott vagy beszélt nyelvi kommunikáció-e (Bódi 2004: 56). Az interneten jelentkező spontán szövegek köztes kommunikációs műfaját **írott beszélt nyelvnek** nevezhetjük (Bódi 1998: 186). Balázs Géza ugyanezt a jelenséget másodlagos írásbeliségként ismerteti, ő azonban kiterjeszti ezt az internet mellett a mobiltávközlés sms-szolgáltatásainak,

illetve más írásbeli médiumoknak az írásbeliségére is (Balázs 2003: 149). Az angol nyelvvel foglalkozó nemzetközi kutatások is rávilágítottak már arra, hogy az interneten továbbított üzenetek az írott és a beszélt nyelv között helyezkednek el, hiszen a partnerek nem látják és nem is hallják egymást, ezért kicsit személytelenebbek is ezek a szövegek, viszont a felhasználók kifejezetten a spontán beszélt nyelvhez hasonlóan szervezik a szövegeiket a világhálón (Herring 1996: 4; Collott–Bellmore 1996: 14, 21).

David Crystal szerint a netnyelv (*Netspeak*) a harmadik médium: írásbeli, beszédbeli és elektronikus sajtóosságokat kombináló nyelv (Crystal 2001: 48).

Az írott beszélt nyelv az internetes interakcióban

A beszédhez közelítve, kétségbeesett erőfeszítés zajlik a netes interakciókban arra, hogy a prozódia és a paralingvisztika hiányosságait pótolják (Crystal 2001: 34). A betűhalmazás, az írásjelhalmazás, a csupa nagybetűs szavak alkotása, a ritkítottan szedett szavak, a csillagok vagy alsó aláhúzások közé foglalt szavak mind az internetes nyelv köztes műfajiságának jelenségei (Crystal 2001: 35). Főként az elektronikus levelezésben, illetve a chaten megfigyelhető smiley (mosolyszimbólum) kiválóan alkalmas a prozódia, a paralingvisztika és az emóciók fokozott és pontosabb kifejezésére. A smiley azért pont a neten terjedt el ennyire, mert a netnyelv gyors és az azonnali interakciója a beszédéhez közelít, így fokozottabb igény merül fel a prozódia, a paralingvisztika és az emocionalitás jelölésére (Crystal 2001: 38). Meg kell azonban jegyezni, hogy a mosolyszimbólumról csak az adott kontextusban derül ki, hogy pontosan milyen szándékot közvetít (Herring 1996: 3; Werry 1996: 52).

Ezzel a verbális kommunikációt idéző jelek válnak az írott szöveg részévé. Alapos áttekintést tanulmányozhatunk a mosolyszimbólumokról például a következő webhelyen: http://www.ece.umn.edu/general/Internet_Users_guide/eeg_286.html#SEC287.

Saját online kutatásom szerint a válaszadók az esetek túlnyomó többségében az alap emotikonokat használják, vagyis a következőket: :-) :) :-(:, és nagyon sokféle, gyakorlatilag végtelen az egyéni variálhatóság lehetősége.

Mindez a csevegőfórumokon hatványozottan jelentkezik, hiszen ennek a nyelvhasználatnak beszélt formája nem vagy csak elenyésző mértékben létezik. A meta-nyelv, a mimika hiányában a mondandónk érzelmi részét a mosolyszimbólumok segítségével fejezzük ki.

Emellett olyan, néhány betűből álló, sűrített jelentéstartalmú betűszók és rövidítések is előfordulnak az e-levelekben, amelyekkel más, magyar nyelvű kodifikált szövegben nem találkozunk: *meg* ígeköző helyett +, *5let* 'ötlet', *hathatós* helyett *66ós*, *5/c* 'öt perc', *1 pill* 'egy pillanatra', *imho* 'in my humble opinion = szerény véleményem szerint', *btw* 'by the way = apropó, erről jut az eszembe', *pls* 'please = kérem, kérek', *THX* 'thanks', *tnx* 'thanks = köszí, kösz', *CU IRL* 'see you in real life = találkozunk a valós életben' (elköszönés olyan helyzetben, amikor az internetes levélváltás után személyesen találkoznak a beszédpartnerek), *ASAP* 'as

soon as possible = amilyen gyorsan csak lehet'. Ezeknek a rövidítéseknek a használata – amellett, hogy gyorsítja az írott kommunikációt – csoportnyelvi jelenség is lehet, hiszen a gyakorlott internetezők számára ezek az amerikai angol mintájú rövidítések, összevonások általában ismerősek, de az interneten kívüli írásbeliségben, magyar szöveggörnyezetben ezek a kódok alig értelmezhetőek. Itt is megfigyelhetjük, hogy az internet bizonyos műfajainak fokozott interaktivitása miatt az íráskép, az írott szöveg vizualitása is információt hordoz.

Egyre gyakrabban fordul elő az is, hogy az e-mail és chatszövegekben az íráskép és az írásmód a beszélt nyelvi megnyilatkozások fonetikai megjelenését próbálja ábrázolni, tehát az írott beszélt nyelv a megjelenési formájával, látványával is üzenetet hordoz. Olyan esetben is a fonetikai írásmódot alkalmazzák, amikor az nem illik a kodifikált, írott szöveghez: *aggyál, taníccs+, nyittyuk, majkésőbbcsinájjuk+, asszem, emlexel*. Ezek a jelenségek megint csak arra utalnak, hogy az elektronikus levelezés, illetve a csevegőfórumok kommunikációs műfaja a spontán beszédkommunikációhoz is kapcsolható. Az ilyen fonetikus írásmód jellemzően szándékos, hordozhat csoportnyelvi és akár metanyelvi jelentést is, de utalhat az anyanyelvi műveltség hiányára is. A tudáshiány miatti és a szándékosan elkövetett helyesírási hibák szétválasztása azonban nehéz, sokszor esetleges.

Más jelölések is előfordulnak az elektronikus levelezésben és a chaten: a kiemelendő szavakat gyakran a szó előtt és után aláhúzással jelölik meg: *_könyv_, _tudás_*. A csupa NAGYBETŰVEL szedett szó vagy akár teljes szöveg fokozott emocionális tartalmat tükröz, az ilyen szövegrészlet a beszédben kiabálásnak felel meg.

Igen jellemző a magyar szavak leegyszerűsített vagy divatszerű, sajátos helyesírása: *majnem, ijét, uccse, tuggya, szal* (szóval), *fekünni, pill* (pillanat), *lejöhecc, mijen, iszni, rencergazda; soxor, emléxik, fexik, yol* (jól), *kaqkk, muxik* (vagyis működik!); gyakori a magyar szavak leegyszerűsített írása: *6ás, Iszeru, megold6ó, 2séges, 5let, 1általán, +öllek!, Lhúz* (elhúz), *GPn* (gépén), *5/c* (öt perc). Ez a helyesírásbeli jellemző egyaránt fakadhat sietségből, tréfakedvből, csoportnyelvi hatásokból. Az azonban bizonyos, hogy ez tudatos nyelvi jelenség (Miklós 1996). Az írásbeliségnek ez a beszédhez közelítő jellemzője leginkább a csevegéshez hasonlít.

A csevegőfórumok írásmódjában megfigyelhető még a központozás, a mondathatárok jelölésének a hiánya. A vesszők, a mondatkezdő nagybetűk és a mondatzáró írásjelek is rendszeresen hiányoznak. A mondatvégi írásjelek csak akkor fordulnak elő rendszeresen, ha emocionális okokból vagy kiemelési céllal halmozzák őket. Ezek is azt szolgálják, hogy az információáramlás sebessége, a gépelés gyorsasága a lehető legnagyobb legyen, legjobban megközelítse a beszélt nyelv tempóját. Az írásbeliségre hagyományosan jellemző megformálási szabályok betartása csak másodlagos, az információ minél gyorsabb célba juttatása a fontos. A gyors reagálás lehetősége csökkenti a megformálásból adódó információvesztés lehetőségét, a csevegőfórumok szövegeit csak annyira formálják meg, hogy az üzenet még könnyen érthető legyen. A mondatkezdő nagybetű és a tagmondatokat elválasztó vessző, valamint a mondatzáró írásjel mellőzésével még az üzenet egyértelmű maradhat.

Simeon J. Yates szerint az internetes szövegek modalitása jellemzően a spontán beszélt nyelvhez hasonlít, a szóhasználat inkább írott nyelvi sajátosságokat tartalmaz (Yates 1996: 46). Nem elhanyagolható az a szempont sem, amelyre Pixie Ferris világít rá, nevezetesen az internetes írásbeliséget leginkább az egyidejűsége, az azonnali interaktivitása közelíti a beszélt nyelviséghez (Ferris 1997).

Az internet elektronikus, globális és interaktív médium, és mindez hat magára az internet nyelvére is. Az elektronikus jellegnek az a következménye, hogy a neten csak olyan információkat és olyan formában tudunk továbbítani, amelyeket ez az elektronikus médium lehetővé tesz. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a billentyűzet karakterkészlete meghatározza, hogy mit és milyen formában küldhetünk, a képernyő mérete és a konfiguráció típusa pedig azt határozza meg, hogy mit és milyen formában láthatunk, fogadhatunk be az interneten keresztül (Crystal 2001: 24). Vagyis az internetes nyelv bármennyire is közelít a beszélt nyelvhez, mégis az írásbeliség technikai környezetének korlátai között mozog.

A közvetlen emberi kommunikáció és az internetes interakció

Horányi Özséb gondolatmenete és megfogalmazása szerint az oralitástól kezdve az íráson át a számítógép közvetítette kommunikációig jelentősen megváltozott a kommunikátumok térben való **lokálizáltsága**: az orális kommunikátum térben szigorúan lokalizált; az írásos feljegyzés ugyan lokalizált, de nem szigorúan, mert szállítható, másolható; míg a számítógépes hálózaton jelen levő kommunikátum voltaképpen nem lokalizálható. Megváltozott a kommunikátumok elérhetőségének módja, és jelentősen lecsökken az elérési idő is: az orális kommunikátum elillanó természetű, az írott (nyomtatott) információk személytelenebbek a beszédnél, maradandóak, viszont térben korlátozottak, míg a számítógépes hálózat közvetítette kommunikátum elektronikus úton, szinte a megalkotás befejeztével képes eljutni térben a hálózat bármely pontjára. Megnövekedett egy adott információt (a kommunikátumot) közvetlenül elérő befogadók száma is, hiszen a beszélt szöveget csak a jelenlévők érik el közvetlenül, míg az írott és különösen a nyomtatott szöveget akár már tömegek is elérhetik változatlan formában, a számítógépes hálózat közvetítette kommunikátumok még a nyomtatásnál is több embert érnek el azonnal (Horányi 1997).

A netes párbeszédnek időfüggőek, azonnali válaszlehetőséget feltételeznek vagy kívánnak, és az azonnali befogadás, válaszadás igényét hordozzák, hasonlóan, mint a (Buda Béla kifejezésével élve) közvetlen emberi kommunikáció (vö. Buda 1994). A netes interakció javarésze viszont elsősorban írásban jelenik meg (Crystal 2001: 29).

A csevegőfórumok adják a leggyorsabb internetes kommunikációs lehetőséget. Az üzenet itt az élőbeszédbeli áramlási sebességtől alig-alig elmaradva jut el a befogadóhoz. Ezeknek a csevegőfórumoknak a nyelve közelíti a legjobban a beszélt élőnyelvhez, és annak is az egyes csoportnyelvi változataihoz. Christopher C. Werry csevegőfórumokon végzett vizsgálata alapján a következő megállapítást teszi: „Az IRC (*Internet Relay Chat – internetes csevegés* B. Z.) kommunikációt

jelentős mértékben a közvetlen emberi beszélt nyelvi kommunikáció reprodukálásának az igénye motiválja” (Werry 1996: 61).¹ Werry ennek megfelelően a csevegőfórumok kommunikációját interaktív írott diskurzusnak nevezi, hiszen a formája írott, két vagy több személy közt zajlik az élőszó szinkronitásával (Werry 1996: 47).

Egy csevegőszobában egyszerre sok írott párbeszéd zajlik egy helyen, egy időben. Kevés az olyan párbeszédrészet, amely a csevegőszobában egymás utáni megszólalásként jelenik meg, hiszen egyszerre többen folytatnak dialógust, és minden egyes megszólalás akkor jelenik meg a mindenki által látható képernyőfelületen, amikor az alkotó leírta, és egy gombnyomással elküldte a fórumra.

A csevegőfórumok dialógusainak a felépítése tehát nem egyezik meg egyik eddigi kommunikációs műfajjal sem, nagyon hasonlít a spontán beszélt nyelvi párbeszédhez, viszont annál szervezetlenebb, és tartalmilag nagyon hiányos, valamint gyakran hiányzik a makrotervezés minden eleme. A szervezetlenséget viszont kompenzálja a szöveg írásbeli, statikus megjelenési módja, így valamelyest követhető a párbeszéd fonala, viszont ezzel együtt a párbeszéd valós idejűsége miatt ez a kommunikációs műfaj sokkal gyorsabb a hagyományos írásbeliségénél.

Az internetes szövegek – főleg az erősen interaktív chaten és az e-mailben, de a weboldalakon is – egyre inkább vázaltszerűek, szerkezetükben, kivitelezésükben távolodnak a hagyományos írásbeliségtől. Jakob Nielsen szerint pedig mindez azért van, mert a webes szövegek kezdenek alkalmazkodni az internetes olvasáshoz. Az interneten az olvasók nem lineárisan haladnak előre az olvasással, hanem „szkennelnek”, vagyis szavakat, szerkezeteket emelnek ki a szövegből (Nielsen 1997). Emiatt a szerkesztés is a könnyű, gyors értelmezhetőséget célozza meg, hasonlóképpen a spontán beszélt nyelvhez, ahol az egyidejűség, az interaktivitás, a pillanatnyiség miatt ugyanilyen igényeknek, elvárásoknak kell megfelelni.

Sok közös vonást lehet találni a spontán élőbeszéd és a spontán témájú elektronikus levelezés és a csevegőfórumokon megjelenő szövegek **tervezési és kivitelezési folyamatai** között, annak ellenére, hogy az elektronikus levelezés alapvetően mégis csak írott szöveg. Az elektronikus levelezésben és az internetes csevegésben a hagyományos formájú írott levélhez képest a szövegek megformáltsága gyenge, gyakran teljesen hiányzik a korrekció.

A netnyelv általában közelebb van az írásbeliséghez, de sok beszédsajátosságot hordoz, és David Crystal is elismeri, hogy ez műfajonként más és más: a chat, majd az e-mail van a legközelebb a beszédhez, a weboldalak, honlapok vannak a legtávolabb tőle (Crystal 2001: 47).

A netes interakció és a közvetlen emberi kommunikáció (*face-to-face*) különbségei Crystal szerint:

– az azonnali és kölcsönös (szimultán) visszajelzés hiánya: csak ideális esetben jelenik meg azonnal a címzett képernyőjén az üzenet, és ritkán tud azonnal válaszolni: be kell kapcsolni a gépet, el kell indítani a programokat stb. (Crystal 2001: 30);

¹ „Communication on IRC is shaped at many different levels by the drive to reproduce or stimulate the discursive style of face-to-face spoken language.”

- ha sokan vagyunk például egy csevegőszobában: belebeszélünk egymás párbeszédébe, a diskurzus szálai összekeverednek;
- ha valaki lassabban válaszol egy chatfórumon, akkor az interakció nem történik meg, visszajelzés nélkül szakad meg a párbeszéd fonala (Crystal 2001: 32);
- sokfelhasználós környezet: az üzenetek egyszerre több forrásból érkeznek, így a párbeszéd egyszerre többfelé zajlik, és a szünetek, a szálak megszakadása is nagyobb, mint a közvetlen emberi kommunikációban (Crystal 2001: 33).

Következtetés

Az internetes nyelvhasználatról általánosságban kevés állítást lehet megfogalmazni, inkább egyes kommunikációs műfajok nyelvhasználatáról lehet konkrétumokkal szolgálni.

Az írásbeliségben hagyományosan igen fontos megformálási és kivitelezési szabályrendszer általában sokkal kevésbé jelentős az internetes interakció során. Az alapvető helyesírási és kivitelezési normáktól való eltérés jellemzően nem tudáshiányból, hanem a korrekció esetleges elmaradásából vagy a nyelvi elemek önálló, kreatív használati szándékából, az emocionalitás, a csoportnyelvi jelleg és az írás vizuális üzenethordozó erejének kihasználási szándékából fakad.

Az internetes interakciók során gyakori a smiley, a rövidítések, illetve az írásbeliség szimbolikusságának az igénybevétele. Ez a paralingvisztikai, metanyelvi elemek írásbeliségben lévő hiányát, az élőszóéhoz közeli tempójú interakciót próbálja minél teljesebbé tenni.

Mindebből következik, hogy az interneten az írott beszélt nyelvi szövegek módosulnak, és elszakadnak a hagyományos írásbeliségtől, bizonyos jellemzőikben inkább a szóbeliséghez közelítenek. Figyelemre méltó változáson megy keresztül a poszt-Gutenberg-galaxis korában a magyar nyelv is, hiszen a világhálón az írott nyelv egyre határozottabban követi bizonyos szempontból a beszélt nyelvet, míg Bárczi Géza szerint a felvilágosodás korában egységesülő magyar társalgási nyelvnek az igényes szépirodalmi írásbeliség volt az alapja (Bárczi 1996: 327–8).

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2003. „Minden házfalat cseréljete sms-falra”. *Sms-fal mint elektronikus graffiti. Magyar Nyelvőr* 127: 144–58.
- Bárczi Géza 1996. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest.
- Benczik Vilmos 2001. *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Budapest.
- Bódi Zoltán 1998. Internetes kommunikáció – beszédkommunikáció. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás '98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 178–88.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve. Internetezők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban*. Budapest.
- Buda Béla 1994. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest.

- Collot, Milena–Bellmore, Nancy 1996. Electronic Language: A New Variety of English. In: Herring, Susan C. ed. *Computer-Mediated Communication. Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*. Pragmatics & Beyond. New Series 39. Amsterdam, 13–28.
- Crystal, David 2001. *Language and The Internet*. Cambridge University Press.
- Dyson, Esther 1998. *2.0 verzió*. Életünk a digitális korban. Budapest.
- Ferris, Pixie 1997. Writing In Cyberspace. *CMC Magazine*. 1997. June.
<http://www.december.com/cmc/mag/1997/jun/ferris.html>
- Harnad, Stevan 1990. Scholarly Skywriting and the Prepublication Continuum of Scientific Inquiry. *Psychological Science* 1990/1: 342–343.
<http://cogsci.soton.ac.uk/~harnad/Papers/Harnad/harnad90.skywriting.html>
- Heim, Michael 1998. *Virtual Reality and the Tea Ceremony*. Princeton Architectural Press,
<http://www.rochester.edu/College/FS/Publications/HeimVRTea.html>,
<http://www.mheim.com/html/docs/vrtea/vrtea.html>
- Herring, Susan C. ed. 1996. *Computer-Mediated Communication. Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*. Pragmatics & Beyond. New Series 39. Amsterdam.
- Horányi Özséb 1997. *Az információs társadalom koncepciójától az információ kultúrája felé*.
<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/media/hozseb1/hozsb1.mek>
- Kis Ádám 1997. *A számítógép metakommunikációja*. A beszéd, az írás és a számítógépes kommunikáció. VII. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. (Konferencia-előadás.) Budapest, <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/nyelvtud/szmtgps.hun>.
- Miklós Kata 1996. *Az IRC nyelvezete*.
<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/muszaki/szamtech/wan/kultura/ircnyelv.hun>.
- Nielsen, Jakob 1997. *How Users Read on the Web*. <http://www.useit.com/alertbox/9710a.html>.
- Nyíri Kristóf 1996. Bölcsészettudományok az írásbeliség után. *Világosság*, 1996/6: 3–16.
- Ong, Walter, 1982. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Methuen, London–New York.
- Petőfi S. János 2001. A verbális és képi összetevőből felépített kommunikátumok tipológiájához. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 14.1 Kép és szöveg. JGYTF Kiadó, Szeged, 61–5.
- Petőfi S. János–Benkes Zsuzsa 1998. *A szöveg megközelítései. Kérdések–válaszok*. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba. Iskolakultúra, Budapest.
- Petőfi S. János–Benkes Zsuzsa 2002. *A multimediális szövegek megközelítései. Kérdések–válaszok*. Bevezetés a statikus 'verbális elem + kép/diagram/...' típusú komplex jelek szemiotikai szövegtanába. Iskolakultúra, Pécs.
- Schirm Anita 2002. Nyelvhasználatunk az informatika korában. In: Balázs Géza (szerk.): *Informatikai technológia és nyelvhasználat*. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázatából. Budapest, 7–44.
- Szépe György 1997. Az internet-korszak nyelvészete. *Modern Nyelvoktatás* III., 1997. május, 76–89. *The Unofficial Smiley Dictionary*: EFF's (Extended) Guide to the Internet.
http://www.ece.umn.edu/general/Internet_Users_guide/eeg_286.html#SEC287
- Werry, Christopher C. 1996. Linguistic and Interactional Features of Internet Relay Chat. In Herring, Susan C. (ed.): *Computer-Mediated Communication. Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*. Pragmatics & Beyond. New Series 39. Amsterdam, 47–63.
- Yates, Simeon J. 1996. Oral and Written Linguistic Aspects of Computer Conferencing: A Corpus Based Study. In Herring, Susan C. ed. *Computer-Mediated Communication. Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives*. Pragmatics & Beyond. New Series 39. Amsterdam, 29–46.

SUMMARY

Bódi, Zoltán

The relationship between writing and speech in interactions via internet

In the communicative genres used on the web, the nature of written communication changes: this is where efforts at a multimedia quality that characterise texts in general are at their best. Written communication plays a decreasing role here: what are mainly produced are complex items of writing-image-sound communication; in addition, hypermedia tools make it possible to link such complex items to each other. As opposed to traditional written texts, the recorded written form of computer-mediated communication is less characterised by a high level of being regular, normative, and well-constructed. It is best observable in high-interactivity chat forums and electronic mail texts that the lack of prosodic and paralinguistic tools is made up for by piled-up letters, piled-up punctuation marks, as well as the use of peculiar symbols or characters. Computer-mediated dialogues offer the possibility of immediate response: this is a characteristic feature of direct human communication – except that it goes on in writing here. The structure of dialogues carried on via chat forums does not correspond to any known communicative genre: they are less organised than even spontaneous spoken dialogues are and they are rather elliptical in their content: often, all components of macroplanning are totally lacking. Disorganisation is compensated for by the written (static) nature of the texts that makes the course of the dialogue somewhat easier to follow. In sum, certain types of internet texts can be referred to as ‘written spoken language’.

Sömös, susmus, írj vissza**0. Bevezető**

Dolgozatomban egy kérdőíves felmérés eredményeiről számolok be. A felmérést 2003 januárjában végeztem egy budapesti szakközépiskola 15 éves tanulói körében, az ELTE TTK, BTK valamint a BME hallgatói, továbbá egy magyarországi mobilszolgáltató és mobiltelefon-gyártó vállalat dolgozói és egyéb munkahelyek alkalmazottai körében.

1. Sms

Az sms maximum 160 karakterből álló, elsősorban mobiltelefonról másik mobilkészülékre küldhető rövid szöveges üzenet, amely tartalmazhat grafikai jeleket, ábrákat, képeket is. A rövid szöveges üzenet elnevezése az angol *short message service* ‘rövid szöveges üzenet(küldő szolgáltatás)’ kifejezésre vezethető vissza.

Az sms-átvitel lényege az, hogy a viszonylag kis méretű szöveges üzenetek nem a beszédcsatornát, hanem a jelzőcsatornát használják. Ennek következtében az sms akkor is megérkezik a címzett készülékére, ha azon éppen beszélgetés folyik. Ennek a megoldásnak az érdekében azonban a felhasználók arra kényszerülnek, hogy maximum 140 bájtos, vagyis 160 karakteres üzenetet küldjenek (Fischhoff 2003: 54).

2. Technológia, használat

Az sms technológiája csupán egy évtizedes múltra tekint vissza. Létrejött a véletlennek köszönhető: a mobilkészülék által közvetített adatsomagban fenntartott „rés” tette lehetővé a szöveges üzenetek küldését. Az első sms-t Neil Papworth küldte 1992 decemberében a következő tartalommal: *Merry Christmas*.

A 90-es évek elején a mobilkommunikációban érintett vállalatok még nem látták pontosan, milyen üzleti lehetőségek rejlenek a rövid szöveges üzenetekben. A 90-es évek második felében a prepaidcsomagok megjelenése tette lehetővé, hogy a fiatalok is könnyebben hozzájussanak a mobiltelefonokhoz. Tulajdonképpen ők ismerték fel, hogy az sms-ek küldésével megspórolható a telefonhívások költségének egy nagyobb hányada. Az sms népszerűségét növelte, hogy a mobilszolgáltatók kezdetben egyáltalán nem vagy csak részben tudták kiszámlázni az sms-eket. Rádásul külföldre is olcsóbb volt sms-t küldeni, mint telefonálni. A kezdeti technológiai problémákat a szolgáltatók azonban gyorsan kiküszöbölték, s ma már az sms-ekből származik a legnagyobb bevételük. Az sms-küldés 1999-től mondható általánosnak, kedveltsége azóta is csak fokozódik. 2002-ben például Nyugat-Európában összesen 186 milliárd sms-t küldtek készülékeikről a mobiltelefon-használók. Manapság a mobiltelefon-használók legalább 85%-a ír sms-t. Az sms közkedveltsége miatt a fejlesztők újabb és újabb ötletekkel rukkolnak elő. Napjainkban lehet már a szöveg mellé képet vagy dallamot csatolni, sőt léteznek multimédiás megoldások is (Fischhoff 2003: 55).

Megjelenési formája mellett az sms felhasználási köre is egyre bővül. A rövid szöveges üzenet alapvetően a magánjellegű érintkezés eszköze, újabban azonban a szolgáltatók többsége például sms-ben értesíti ügyfeleit számlaegyenlegéről, egyre több reklámot tartalmazó sms-t kapnak a mobiltelefon-használók, de előfizethetnek olyan sms-ekre is, amelyeket a szolgáltató adott tartalommal (pl. hírek, időjárás, lotószámok, horoszkóp), adott időközönként küld. Az előfizetők sms-ben különböző tévé- és rádióműsorok adásaihoz kapcsolódó játékokban vehetnek részt, kérhetnek dalokat a rádiók kívánságműsoraiban, hozzászólhatnak az egyes műsorokhoz stb. Németországban például már a belvárosi parkolóhelyek számáról is kérhetnek tájékoztatást az autósok, sőt ugyancsak a németeknél volt már példa sms-istentiszteletre is. Az sms-ek új felhasználási lehetőségét bizonyítják a választási sms-ek (Balázs 2004), illetve az sms-falak is (Balázs 2003).

Az sms-kommunikáció lehetőségei is bővülnek. A mobilosok egyre gyakrabban folytatnak hosszabb beszélgetéseket sms-en keresztül: ilyenkor rövid időn belül többször váltanak üzenetet a beszélgetőpartnerek. Kis túlzással azt is állíthatjuk, hogy ez esetben tulajdonképpen személyi számítógép nélküli chatről van szó. Az újabb telefonok menüjében sms-chat funkció is található, amelynek köszönhetően elkerülhető a telefonszám újbóli beírása, amennyiben ugyanannak a személynek írunk. Az sms-dialógusok általában erősen kontextusfüggőek, tele vannak hiányos szerkesztésű mondatokkal és rövidítésekkel. Beszélt nyelvi karakterük ellenére azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a kommunikáció nem szóban, hanem írásban zajlik (Dürscheid 2002: 6, vö.: Bódi 2004: 36, Érsok 2003: 100).

Az új mobiltelefonok lehetővé teszik a hosszú és a csoportos üzenetek küldését is. A hosszú üzenet gyakorlatilag üzenetek láncolata. Előnye, hogy 160 karakternél hosszabb szöveg is elküldhető egy gombnyomással, ám a címzett több sorszámozott sms-ként kapja meg az üzenetet, ráadásul a szolgáltató is 160 karakterenként számláz. A csoportos üzenet azzal könnyíti meg a mobilhasználó dolgát, hogy ugyanazt az üzenetet egyszerre több készülékre is továbbíthatja.

A szövegbevitel megkönnyítése érdekében az Ericsson kifejlesztette a chat-boardot, a Nokia pedig a prediktív szövegbevitel lehetőségét. Igaz, hogy ez utóbbi funkciókkal a mobiltelefonok kis hányada rendelkezik, továbbá a prediktív szövegbevitel hátránya a viszonylag kis kapacitású szótár. Elképzelhető, hogy az sms vázolt jellemzőit a fenti technológiák széles körben való használata megváltoztatja majd.

2002 szeptemberétől a Matáv új szolgáltatásaként igénybe vehető a vezetékes telefonról küldött, illetve az azon fogadott sms. Az új technológia előnye, hogy nemcsak telefonkészülékre, hanem faxra is küldhető az üzenet, tehát azok is megkaphatják, akiknek nincs az sms fogadására alkalmas telefonkészülékük. Sőt az elektronikuslevél-felolvasó mintájára létezik már hangos sms is (Polonyi 2003: 57).

Az sms-szolgáltatásról szólva meg kell említenünk, hogy a világhálóról is lehet sms-t küldeni. Az ingyenes szolgáltatások iránt természetesen nagy az érdeklődés. Az internetes oldalakról a regisztráció után azonban naponta csak korlátozott számú üzenet küldhető. Az ingyenesség másik hátránya, hogy az üzenet a megszokott 160 karakter helyett általában 120–140 karakter hosszúságú lehet, mivel a szolgáltató az üzenetek végéhez reklámot csatol, hiszen abból tartja fenn az oldalakat. További fogyatékosága a net-sms-nek, hogy nem tartalmazza a feladó adatait, így ha nem írja alá az illető, csak néhány esetben tudható, ki az üzenet küldője. Ingyenessége mellett az egyszerűbb szövegbevitel miatt is kedvelik a felhasználók a net-sms-t.

3. Az sms általános nyelvi jellemzői

Általánosságban – függetlenül attól, hogy milyen nyelven íródott az üzenet –, az sms (orto)grafikus jellemzői közé sorolhatjuk:

1. az egybeírásokat és rövidítéseket,
2. a teljes kis-, illetve nagybetűs írást,
3. a grafostilisztikai eszközöket (emotikonok, betű- és írásjel-többszörözés), valamint
4. a (tudatos) helyesírási hibákat.

Nyelvi-stilisztikai szempontból meg kell említenünk az sms karakterisztikus elemei között:

1. a minimális, elliptikus mondatok túlsúlyát,
2. a rétegnyelvi (szleng, nyelvjárási) kifejezések, valamint

3. a beszélt nyelvre jellemző elemek (pl. partikulák, indulatszók) gyakori alkalmazását és
4. a játékos, kreatív nyelvhasználatot (Dürscheid 2002: 13–4).

Az sms nyelvezetét tehát a rövid, tömör fogalmazás jellemzi. Feltűnően magas a rövidítések aránya. E rövidítések többnyire nem az érvényben levő normát követik, egyéni, nyelvi kreativitást tükröznek, amelyekhez hasonlókat az ircelők is alkalmaznak (Érsök 2002: 126). Az olykor a táviratinál is tömörebb stílus kialakulásának legalább három oka van: a már említett anyagi okok, a gyorsaságra való törekvés, valamint az írás viszonylagos körülményessége. Az sms írása során ugyanis a legtöbb készüléken egy betű megjelenítéséhez egy billentyűt gyakran többször is meg kell nyomni. A hibák kijavítása pedig csak a betű törlésével és újbóli beírásával lehetséges. A prediktív szövegbevitel csupán részleges segítséget nyújt, mert ha a szótárból hiányzik az adott szó, többnyire előlről kell kezdeni a szó bevitelét. Éppen ezért sokan nem szívesen élnek ezzel az új lehetőséggel.

A mobiltelefonok első magyarországi megjelenésekor sok készülék szoftvere nem volt alkalmas a magyar ékezetes betűk írására. Ráadásul kezdetben az angolszász területről származó e-mail és chat használatát segítő számítógépes programok között is általános volt az ékezetes karaktereket nem ismerő programok használata. Sajnos, akik a kezdetek óta használják e programokat, hozzászórtak az ékezetek mellőzéséhez, nehéz váltaniuk sms-ezés során is. Ez a szokásuk általában az ékezetes karakterek írására képes programok megjelenése után is megmaradt, mert kezdetben nem lehetett tudni, hogy a címzett készüléke képes-e ezeket a karaktereket megjeleníteni. Az sem tudható, mivé alakítja át a program az ékezetes jeleket, amennyiben nem képes értelmezni azokat. A másik kímélése lett tehát az ékezetek mellőzésének az oka. A címzettnek nem kis bosszúságot okozott például az alábbi interneten keresztül küldött sms:

A szilveszter kΔlΔnben sem az ajΔndΔkokrΔ szΔl! Az a karΔcsony! Egy kis morsza kΔne a galamboknak (Vass GΔbor) VigyΔzz a telcsiszΔmla mΔrtΔk Balint>

A felhasználók gyakorta szándékosan is elkövetnek helyesírási hibákat bizonyos hatás elérése érdekében. A „*hűjesírás*, melynek során minden j helyén ly (és viszont) írandó, természetesen megköveteli a pontos helyesírási ismeretét” (Kis 2002). Valószínűsíthető, hogy gyakran helytakarékosság az oka a norma megsértésének, hiszen az sms-nél például 160 karakterbe kell összesűriteni a közlendőt, és ha az 10 ly-nal írandó szót tartalmaz, az ly-t j-vel helyettesítve 10 betűhely nyerhető.

Az ékezetek hiánya nem csupán a mi nyelvünket érintette/érinti. Hasonló cipőben járnak például a csehek is. A cseh sms-ezők ugyanis „spontán írásmódjukban nem fordítanak nagy gondot az írásjelekre és a helyesírásra, sőt, ez utóbival el is játszadoznak. Ehhez kedvező feltételeket teremt, hogy az sms-eket szinte mindig mellékjelek nélkül írják” (Čmejrková: 2003).

Az e-mailek és a chatkommunikáció esetén a helyesírási és gépelési hibákkal szemben viszonylag nagy a tolerancia. A telefonhasználók egy része a rövid szö-

veges üzenetek esetében is megengedhetőnek tartja a hibákat. A mobilosok szóválasztását az sms írásakor nemcsak az érthetőségre törekvés befolyásolja, hanem a technikai megoldáshoz való alkalmazhatóság: például könnyű-e beírni, rövid-e a szó stb.

A nyelvhasználók egy csoportja szívesen alkalmaz sajátos és angol eredetű rövidítéseket. Természetesen itt is a hely- és pénzmegtakarítás a magyarázat. A kreatív megoldások száma végtelen. Például:

+*próbálok szabaddá tenni magam a 7végén! Menjünk akkor hétfőn! Kösz*

+*kérdeztem mikor hoz6om L,de még 0 tudták +mondani*

Döring az sms-beli rövidítéseknek három funkcióját különíti el. A rövidítések használatával betűhelyeket spórolunk, tehát ugyanannyi idő alatt és ugyanazért az összegért „nagyobb” tartalmat fejezhetünk ki. Ezt tekinti Döring **ökonomikus funkció**nak. A speciális, nem normatív rövidítések használata általában adott csoporthoz való tartozást fejez(het) ki. Tehát a rövidítések valamiféle **identitásfunkció**val is bírnak. Továbbá a rövidítések típusa, illetve mennyisége (hiánya) a közlés értelmezési keretének kijelöléséhez járul hozzá, támpontként szolgálhat a megértéshez. Minél kevesebb konvencionálisabb, normatívabb rövidítés fordul elő egy üzenetben, annál komolyabb, távolságtartóbb a stílus, míg a sok egyedi rövidítés bizalmasabb viszonyra, közvetlenebb hangnemre utalhat. Ezt tekinthetjük a rövidítések **interpretációs funkció**jának (Döring 2002).

Az sms-beli rövidítéseknek két nagyobb típusát különböztethetjük meg: az egyik (a) szintaktikai redukció, a másik pedig (b) lexikai redukció során jön létre. Például:

(a) *folyoiratot nem lehet*

Smsben

Csiptetőlámpa

(b) *Ha érdekel még=>DÜRRENMATT-irod.5:ma 14.00-137/b!Mar most keresd+ Szabo Karolyt, fsz.végén&iratk.fell!puűbed*

Az angol rövidítések, esetleg szavak használata a fiatalok körében a nyelvi divat részének tekinthető. Ám úgy gondolom, az angol szavak, szerkezetek, rövidítések használata is csak szűkebb baráti körökben divatos, a teljes nyelvterületre nem jellemző, fenyegetőnek nem érzem, bár az alábbi üzenetek tartogatnak némi meglepetést.

ÉS HA TUDUNK TALIZNI, AKKOR TE MIT SZERETNÉL CSINÁLNI? NEKEM WOLNA 1-2 5LETEM, DE MIVEL AZT MONDTAD, HOGY CHAK BARÁTOK LEGYÜNK, ÍGY AZOK NEM JÓK... PUSZI

Neked is kicsi szíwem.pusz

Yes good! I fine thanks. Tomorrow I go to school! just I don't go tesí. Yuo look V.V. And friends between! Good night! Bye!

Tesi is physical education or PE. lemerültem töltöttem just 2sec és it write aku feltöltve! Volt ijened? I learnt to Eng. Just I ate.Thanks the answer! Same to you

Az sms használatának előnyei a következők: csúcsidőben olcsóbb, mint egy egyperces beszélgetés; ha a címzett készüléke nem elérhető, nem szükséges többszöri újrachívással próbálkozni, sms-ben is értesíthetjük; olyan helyzetekben is alkalmazható, ahol nem szólalhatunk meg. További tulajdonságai közé tartozik, hogy képeket és hangokat is küldhetünk sms-ben. Kap(hat)junk értesítést az üzenet kézbesítéséről. Az üzenet korlátozottan maradandó, bármelyik fél tárolhatja készülékében. Egyes felhasználók előnyként említik azt, hogy az sms közvetett kommunikációt tesz lehetővé, így például lehetőség van a mondanivaló átgondolására, illetve bizonyos dolgokat könnyebb sms-ben közölni (vö. Dürscheid 2002: 5).

4. A kérdőív

A kérdőív három főbb részből áll. Az első részben az adatközlőnek életkorára, nemére, foglalkozására, lakhelyére, iskolai végzettségére vonatkozó kérdésekre kell válaszolnia. A második nagyobb egység az sms-ezési szokásokra vonatkozó kérdésekből áll, a harmadik rész pedig a nyelvhasználati szokásokkal, jellegzetességekkel kapcsolatos kérdéseket tartalmazza.

A kérdőív összeállításánál a Schlobinski–Fortmann–Groß–Hogg–Horstmann–Theel által összeállított kérdőívet vettem alapul. Munkám során azonban kiderült, hogy a kérdőív kiegészítésre, módosításra szorul. A II/1-nél a lehetséges válaszok közül hiányzik a *soha*; a II/17-nél a *változó*. A II/18 esetén nem egyértelmű, hogy a vezetékes vagy a mobiltelefonról, esetleg mindkettőről van szó. A III/2 és a III/4 kérdések kapcsán célszerű lett volna lábjegyzetben a smiley jelentését megadni.

5. Az adatközlők

Az adatközlők kiválasztása során igyekeztem olyan csoportokhoz tartozó személyeket megkeresni, akik nagy valószínűséggel használnak mobiltelefont, és rendszeresen írnak rövid szöveges üzeneteket.

Előzetes feltételezésem szerint a fiatalok, elsősorban a tizen- és huszonevesek írnak leggyakrabban üzeneteket, és sms-nyelvhasználatukat a fent említett sajátosságok jellemzik. Ezért az adatközlők nagyobb része középiskolásokból és egyetemistákból áll. Feltehetőleg gyakran sms-eznek azok is, akik mobiltelefonjukat hétköznapijaik során munkaeszközként is használják. Éppen ezért vontam be a meg-

kérdezettek körébe mobilcégek alkalmazottait. Kontrollcsoportként egyéb munkakörben dolgozókat kérdeztem meg. Sajnos ez utóbbi két csoporttal nem sikerült szervezett keretek között kitöltetni a kérdőíveket, s bizonyos helyekről nem vagy csak nagyon kevés kérdőív érkezett vissza. Éppen ezért az adatokat az összehasonlíthatóság érdekében százalékokban adom meg.

Összesen 80 kitöltött kérdőívet kaptam vissza. Az adatközlők közül 33 fő középiskolás, 25 fő egyetemi hallgató, 9 fő mobilkommunikációs cég alkalmazottja, 13 fő egyéb alkalmazott. A válaszadók 69%-a férfi, 31%-a nő. 15%-uk felsőfokú, 44%-uk középfokú, 41%-uk általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Az adatközlők 61%-a él a fővárosban, további 26%-uk Pest megyei városban vagy településen, 13%-uk vidéki városokban. A válaszadók 15%-a él községben. Négy fő kivételével valamennyi adatközlő tanulmányai vagy munkája révén Budapesthez kötődik, így a területi jellegzetességek megfigyelésétől eltekintettem. Arra esetleg egy szélesebb körű vizsgálatban kellene kitérni.

A kérdőívet kitöltők közül négyen (5%) nem rendelkeznek mobiltelefonnal. Az ő kérdőíveiket azonban nem kezeltem külön, mert egyrészt némelyikük a hálózati sms-szolgáltatásokat igénybe veszi, másrészt vannak olyan mobiltelefonnal rendelkezők, akik nem használják sms küldésére készüléküket. A többiek átlagosan 2–3 éve rendelkeznek mobilkészülékkel. A válaszok azt mutatják, hogy az életkortól és a foglalkozástól is függ, hogy mióta használnak az adatközlők mobiltelefont. A tanulók átlagosan 1,43 éve, a hallgatók 2,33 éve, az alkalmazottak 2,5 éve, a mobilcégek alkalmazottai átlagosan 3 éve rendelkeznek mobilkészülékkel. Ezek alapján megállapíthatnánk, hogy minél idősebb valaki, annál nagyobb a valószínűsége, hogy mobiltelefonnal rendelkezik. Ez azonban téves következtetés lenne, hiszen jelen vizsgálatból kimaradtak például a nyugdíjasok.

6. Üzenetküldési szokások

A megkérdezettek 58%-a szívesen ír sms-t. Az előnyök között valamennyi csoport hasonló jellemzőket jelölt meg. Elsősorban a kedvező anyagi és a hatékony kommunikációt segítő tulajdonságai kedveltek az üzenetküldésnek: olcsó, gyors, tömör, lényegretörő, maradandó, egyértelmű, személytelen, valamint biztos, hogy érkezik rá válasz; van idő a gondolat megfogalmazására és bizonyos szituációkban nehezebb a szóbeli közlés. Ha a címzett nem elérhető, akkor is megkapja az sms-t, tehát időtől és helytől független, csak személyhez (készülékhez) kötött a mobilos üzenetküldés. Kifejezetten kedvelik az sms-t azok, akik nem szeretnek telefonálni.

Nem utolsó szempontként az sms lehetőséget nyújt a humorizálásra, poénos rövidítéseket lehet alkalmazni benne, sajátos hangulata van, továbbá üzenetet kapni jó, örülnek neki a címzettek. Tehát a rövid szöveges üzenet nem csupán hasznos, kellemes is lehet.

A válaszadók 42%-a nem szívesen ír sms-t, de többségük mégis gyakran megteszi, mert valamilyen okból rákényszerül (anyagiak, munkakör stb.). Érde-

kes módon az előnyöknél említett jellemzőket az sms-ezni nem szeretők hátrányként említették, vagy épp ellenkező tulajdonságokat említettek, mint a másik csoport. Ezek szerint nézőpont (szolgáltató) kérdése, hogy valóban olcsó-e az sms. Nem segíti elő a hatékony kommunikációt, mert időigényes, nehézkes a szövegbevitel, gyakran kevés a közlendő megfogalmazásához a 160 karakter, nem biztos, hogy célba ér, a címzett reakciója nem látható, nincs azonnali visszajelzés, személytelen és gyakran félreérthető. Az alkalmazottak között voltak olyanok, akik úgy nyilatkoztak, hogy azért nem írnak sms-t, mert nem tudják, hogyan kell.

A korábbiak alapján talán nem meglepő, hogy az életkorral fordítottan arányos az sms-ezést kedvelők aránya. Míg a tanulók 72%-a, a hallgatóknak pedig 64%-a ír szívesen rövid szöveges üzeneteket, addig az alkalmazottak közül összesen csupán 27%.

A megkérdezettek naponta átlagosan 4,5 üzenetet írnak, és négyet kapnak. A legtöbbit, átlagosan naponta nyolcat a mobilcégek alkalmazottai küldenek és kapnak, legkisebb az sms-forgalma az alkalmazottak csoportjának: naponta kettő.

A tanulók és a hallgatók többnyire hasonló életkorúakkal állnak sms-kapcsolatban, az alkalmazottak hasonló és eltérő korúakkal egyaránt. Az életkortől független az, hogy ki milyen érdeklődési körű, illetve foglalkozású partnereknek ír.

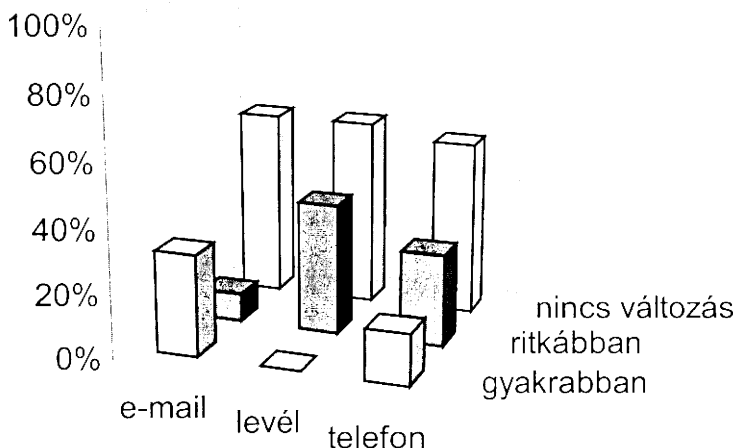
Figyelemre méltó, hogy a fiatalok majdnem fele (47%) nagyon fontos híreket is hajlandó sms-ben közölni. Az idősebb korosztálynál ez csupán 9%. Természetesen itt szem előtt kell tartanunk, hogy egyéneknként változó, hogy egy-egy hír a nagyon fontos kategóriába tartozik-e.

Az adatközlők 40%-a szokott hosszabb sms-beszélgetéseket folytatni. Az sms-chat is elsősorban a fiatalok körében kedvelt kommunikációs forma, hiszen az sms-ben csevegők 88%-a egyetemista vagy középiskolás.

Figyelemre méltó, hogy míg az adatközlők nagyobb része nem várja el, hogy üzenetére választ kapjon, addig a középiskolások 56%-a elvárja, hogy érkezzen válasz. (A hallgatóknál ez az arány 29%, az alkalmazottaknál 11%.)

A mobiltelefonok használata a kommunikációs szokásokban változást okoz. Az alábbi ábráról leolvasható, hogy a mobiltelefonok elterjedése óta elsősorban – érthető okokból – az írott levél szorult háttérbe, az adatközlők 41%-a él az utóbbi időben ritkábban ezzel a kommunikációs lehetőséggel. Feltehető, hogy a többiek is egyre ritkábban fognak tollat („billentyűzetet”) ragadni a közeljövőben. Az sem meglepő, hogy az e-mail helyett sokan az sms-t választják, hiszen majdhogynem közvetlenül a címzettet érik el vele: az sms kevésbé kötődik térhez és időhöz. Azokat is könnyű azonban megérteni, akik gyakrabban írnak e-mailt – például az egyszerűbb szövegbevitelre hivatkozva. Persze felmerül a kérdés, hogy ezeket az e-maileket telefonjukról küldik, illetve azon fogadják-e a válaszadók. Érdekes, hogy amíg a német sms-ezők 75–80%-ának kommunikációs szokásaiban nem következett be semmiféle változás a mobilkorszak kezdete óta, addig ez a szám nálunk nem éri el a 60%-ot. Vajon ez abból adódik, hogy a magyarok fogékonyabbak az újabb technológiák iránt? Esetleg jobban megtanultuk, hogyan használjuk kommunikációs eszközeinket a hatékony időgazdálkodás érdekében?

Kommunikációs szokások változása

A mobiltelefonnal nem rendelkező ismerősök elérése érdekében a válaszadók többsége a vezetékes telefonhoz nyúl. A harmadik legkedveltebb kommunikációs eszköz az e-mail.

A válaszadók több mint fele (58%-a) a hálózatról is küld sms-t.

7. Nyelvhasználati sajátosságok

Az alkalmazottak és a hallgatók 72%-a fontosnak tartja a helyesírási szabályok betartását az sms-ekben, a tanulóknak azonban csak a 60%-a. Az igennel válaszolók 70%-a minden esetben, 5%-uk csak akkor, ha ellentétes neműnek, 9%-uk ha ismeretlennek, 26%-uk, ha idősebbnek szól az üzenet. Hasonló eredményt tapasztalt Bódi Zoltán a magánjellegű e-mailek vizsgálata során. Felmérése szerint a válaszadók 77%-a tartja fontosnak a megfelelő helyesírást. Hasonlóan az sms-ekhez, az e-mailek írásánál is arányosan nő az életkorral a nyelvi normának való megfelelés igénye (Bódi 2004: 212–3).

A válaszadók 78%-át befolyásolja az, hogy kinek írja az üzenetet. Leggyakrabban a megszólítás és az elköszönés változik, ezt követi a szóhasználat, a rövidítések és a jelek használata. Érdekes, hogy csupán 55% az, akinél az sms-re jellemző nyelvhasználati sajátosságok megfigyelhetőek. A válaszok alapján az sms legfőbb jellemzője a rövidítés: 57%-ban alkalmazzák a rendszeresen sms-ezők. 40%-uk szándékosan helyesírási hibát is elkövet. Az talán aggodalomra ad okot, hogy ilyen magas ez a szám, ám az valamelyest megnyugtató, hogy a normától való tudatos eltérésről van szó. Az adatközlők 32%-a mellőzi az ékezetes karaktereket. Úgy vélem, hogy ez az esetleges félreértéseken, értelmezési problémákon túl nem

ad komolyabb aggodalomra okot. A technikai fejlődés előbb-utóbb könnyebbé teszi majd az ékezetes karakterek kijelzőn való megjelenítését, másrészt a beszélt nyelvre a jelenség nincsen hatással, sőt az írott nyelvben is csak az sms, a chat és egyre kisebb mértékben az e-mail esetén fordul elő az ékezetmellőzés. A középiskolásoknál a magánhangzók időtartamának jelölése eddig is helyesírási problémákat okozott, s nem az ékezetes és ékezet nélküli betűk írása volt nehéz. Tehát az sms-ezők papírra vagy szövegszerkesztőben írva nem fogják leghagyni az *á* és *é* betűkről az ékezeteket csupán azért, mert az sms-ben nem használják azokat. Nem szabad megfeledkeznünk továbbá arról sem, hogy – bár az olvasásra fordított idő egyre csökken – rendszeresen látnak a diákok helyesírási norma szerint írott szövegeket. További sms-jellegzetességként a válaszadók fele használ smileyt. A szleng szavak alkalmazását és a szóköz nélküli egybeírást említették még a megkérdezettek.

Várakozásommal ellentétben nem a középiskolások, hanem az egyetemisták használják a legtöbb mosolyjelet. A többi csoporthoz tartozók ráadásul néhány kivételtől eltekintve csak az alapjeleket és azoknak intenzitásbeli változatait használják. A vizsgált anyagban az alábbi emotikonok fordultak elő az adatközlők által megadott jelentésben:

:)	irónia, vicc, poén, öröm	:’-(sírás
:D	nagy vicc	:?	húzza a száját
:-)	mosoly	:o	meglepő, csodálkozás
:))))))	rohadt vicces	:*	puszi
;))	kacsintás, kedvesebb ennél: :)	:□	puszi
:(sajna, kár, bánat	:P	idióta
:-(szomorú	:-b	szemtelenkedés

Arra a kérdésre, hogy befolyásolja-e a köznapi nyelvhasználatot az sms-ek írása, a válaszadók 34%-a válaszolt igennel, 30%-a nemmel, 20%-a nem tudja.

A válaszadók fele már átélte, milyen az, ha nem vagy csak nehezen érthető meg egy sms. A megértési nehézségek szerintük többnyire a következő okokra vezethetők vissza: túl sok rövidítés, helyesírási hibák, ékezethiány, szóközhiány, írásjelhiány, elírás, hanyag fogalmazás.

Nyelvjárási jelenségekről a kérdőívet kitöltők közül 7-en számoltak be, csupán ketten írtak azonban példákat. Az egyikük által megadott szavak azonban nagy valószínűséggel rétegnyelvi szavak: *bemcsi* ’melegítő’, *zsír* ’nagyon (jó)’. A *jösztök* ige esetén pedig az északkeleti régióra jellemző igeragozási sajátosságról van szó.

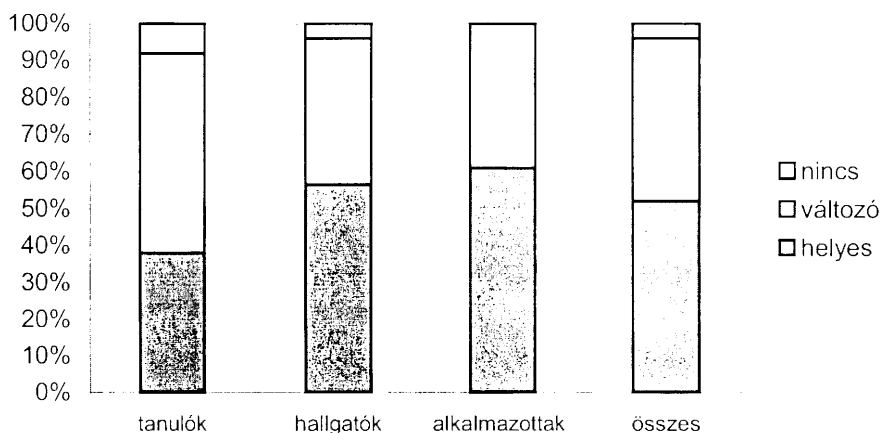
Érdekes módon, akár az e-mail esetében, a mobiltelefon és az sms megnevezésénél is híján vagyunk a neutrális magyar megfelelő(k)nek. A telefonhasználók egyik fele a *mobil* szót vagy annak képzett alakját: *mobci*, *mobcsi* használja, másik fele pedig a *telefon*, illetve az abból származtatott szavak: *telcsi*, *teló*, *tella*, *telike*, *telkó*, *teli*, *tel* segítségével nevezi meg készülékét. Néhányan használják a *rádiótelefon* és a *handy* kifejezéseket is. A fent említetteken túl az alábbi megnevezések ismereteseek a mobiltelefonra: *maroktelefon*, *bunkofon*, *csöröge*, *elektronikus banán*, *vibrátor*, *magánbeszélő*, *telepózna*, *telegrács*, *kisketyere*, *gombosdoboz*, *majomkereső*, *tamagocsi*, *kapásjelző*, *féltégla* ’nagy készülék’. A fentiekből

levonható az a következtetés, hogy a társadalom egyre jobban elfogadja, sőt megkedveli a mobilkészülékeket. Emlékezzünk vissza a 90-es évek közepére, amikor főleg negatív jelentéstartalmú magyar szavakkal nevezték meg a készüléket! Az elnevezések nyelvi kreativitásról és humorról is árulkodnak. A legszemélyesebb megoldások a tizenévesek válaszaiból származnak.

Az sms magyar megfelelőinél már nem ilyen hosszú a lista. Semleges magyar megfelelőként az *üzenet* szó használatos, bár nem minden szituációban egyértelműen csak az sms-re utalhat. Úgy vélem, ezért gyakoribb az *sms* használata. (A III/10 és a III/11 kérdések megfogalmazásából adódóan a válaszokból nem derül ki, hogy az adatközlők melyik szót milyen gyakorisággal használják.) A kérdőívek alapján az *üzenet*ből levezetett *üzi*, *züzi* valamint az *sms*-ből levezetett: *szögsemes*, *emesem*, *SemMitSe*, *semese*, *smös*, *sömös*, *susmus*, továbbá a *távirat*, *írj vissza* és a *sima melegszenzencsics* kifejezések használatosak.

A rövid szöveges üzenetek nyelvhasználatra való negatív hatásai közé sorolni az írásjelek hiányát. Hogy az sms írásjel-használati jellegzetességei milyen hatással vannak a tanulók helyesírására, nehéz lenne megmondani. Az ékezetek esetén elmondottakat az írásjelhasználatra is érvényesnek tartom. Elképzelhető azonban, hogy a rendszeres írásjelhiány helyesírási bizonytalanságot okoz a diákoknál. Az alábbi ábráról leolvasható, hogy a következetes írásjelhasználat a nyelvhasználó életkorával szoros összefüggésben áll. Minél idősebb a telefonhasználó, annál helyesebben és annál gyakrabban alkalmazza az írásjeleket az üzenet megszerkesztésekor.

Írásjelhasználat

Az alkalmazottak 61%-a, a hallgatók 56%-a, a diákok 38%-a alkalmazza szabályosan a központozás jeleit. Az összes megkérdezett 4%-a soha nem használ írásjelet, 44%-uk használ, de nem mindenhol helyesen. Ilyenkor általában csak a mondat-

végi írásjeleket és többnyire a *hog*y előtti vesszőket teszik ki, a többi írásjelet változó sikerességgel alkalmazzák vagy hagyják el. A mobilhasználók több mint fele (52%) alkalmazza helyesen az írásjeleket. Sajnos e téren a németek megelőznek bennünket, ugyanis a német sms-ezők 64,4%-a helyesen, 25,6% többé-kevésbé helyesen használja, ám a megkérdezett németek nagyobb hányada (10,2%) mellőzi az írásjeleket.

A kezdőbetűk írását tekintve a korpuszban található üzeneteket négy csoportba sorolhatjuk:

1. Csupa nagybetűs írás

MEGVETTEM TEGNAP A:2PAC LEGÚJABB DUPLA ALBUMÁT, MEG A „SNNOP-DOGG GRATES HITS”-ET. ANYÁM MAJDNEM INFARGTUST LAPOTT, MIKOR +LÁTTA, HOGY A 2CD 12550-BE WOLT.

2. Csupa kisbetűs írás

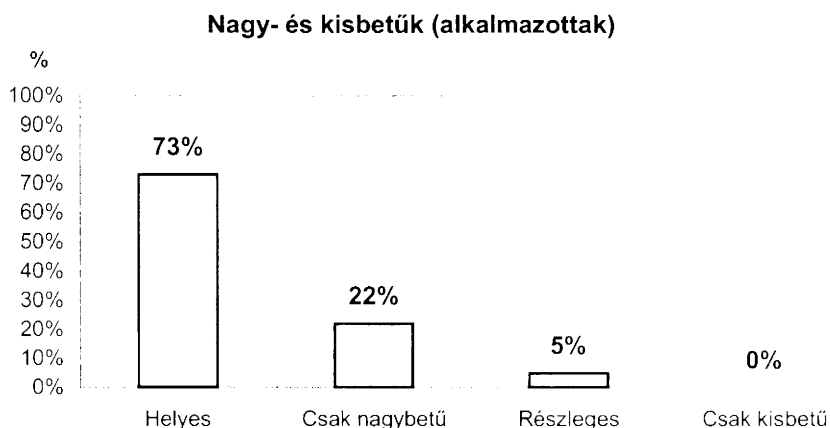
felhívni nem merlek most mert túl keso van hozzá....azert irok csak smst... remelem nem szundizol mar...en mindenesetre varlak meg egy picit

3. Részleges nagy-, illetve kisbetűs írás

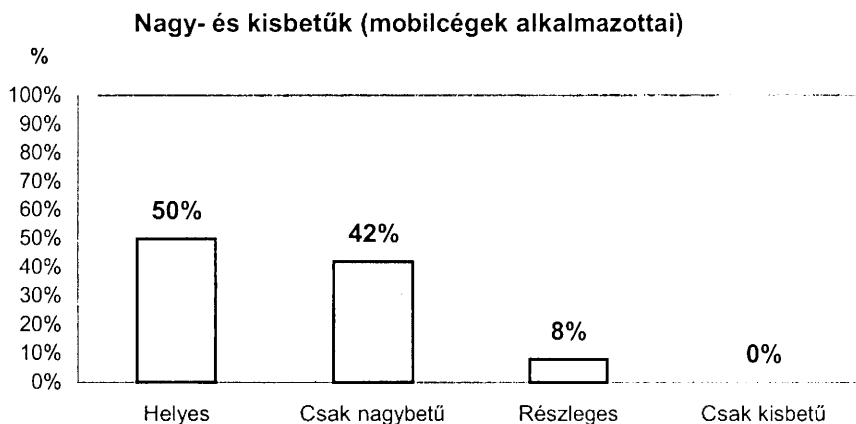
SZIA! LEHET, hogy beteg leszek,elég vacakul vagyok.Jol esne egy meleg tea szabad? Má

4. Kezdőbetűk helyes, normakövető írása

Szia Dani! Rossz hírekkel szolgálok neked, a hidrológiád elégtelen lett (1). Nyugi, az enyém se lett sokkal jobb(2). Sztavrosz

A kérdőívet kitöltőknek csak 66%-a írt sms-t (kérdőív III.), a kérdőíves felmérés során keletkezett korpusz összesen 210 üzenetből áll. Az alábbi ábrák mutatják a kezdőbetűk használatának szabályszerűségeit. A nyelvhasználók 77%-a igyekszik az érvényben lévő normák szerint írni a (kezdő)betűket, még akkor is, ha az több időt, energiát igényel. Kizárólag nagybetűvel ír a válaszadók 14%-a, a szöveg egy-egy részletét kiemelésként csupa nagybetűvel írja 9%. Meglepő, hogy a vizsgált anyagban egyetlen olyan üzenet sem fordul elő, mely csupa kisbetűkből áll. Összehasonlításként: a német vizsgálat szerint a kis- és nagybetűket helyesen alkalmazza 37,8%, csupa nagybetűvel ír 30%, csupa kisbetűvel 13%, részlegesen alkalmaz nagybetűket 19,2%. Az arányok mindkét nyelvterületen hasonlóak.

A helytakarékoság érdekében előfordult három üzenetben, hogy a szóközők helyett szókezdő nagybetűt alkalmazott az sms küldője. Az üzenet teljes egybeírása a szóhatárok jelölése nélkül is előfordul három esetben.

SziaViki!HogyVagyMostanában?Remélem,JólVagyMindenRendben!VelemNemIgazánAzAHelyzet,AzÉletemNagyonMélypontjánVagyokMost!JólenneMárTalálkozniEsBeszélgetniEgyNagyot!

HINIKMO!SAJNAMARTÉNYLEGTUTIH.KIKELLHAGYNOMASZÁSZT,MERTDOLGOZOMDEAZÉRTKÖSZIAZÖREGRÓKATIPPJÉT.FEB.3ÁNTÉPEKNO.BAÉS10ÉNJVÖK!GRATULAASZIG.ODHOZ!JÓÉJT,PU SZI:KOCKI

Szintén csak néhány olyan sms fordul elő a kitöltött kérdőívekben, amely ékezetek nélküli. A következőben ráadásul a szóközők is hiányoznak, és speciális rövidítéssel van teletűzdelve, ami nehezé teszi az olvasását.

!huu,milyenhosszu7voltez!mar+intszethuliztamazagyam,ezuttalaklarival esavoltoszt.tersaimmalgyonkon!majdmeselek!ajjaj!p.:betegmarci

8. Összegzés

Az sms-kommunikáció tehát telefonon keresztül, de írásban megvalósuló digitális írott kommunikációs forma (Döring 2002). A műfaj ismertetőjegyei közé tartozik a korlátozott szövegterjedelem és a körülményes szövegalkotás. Aszinkron, közvetett, nem helyhez kötött hétköznapi (általában magáncélú) kommunikációról van szó. Az általános jellemzőkből, a technikai feltételekből tulajdonképpen logikusan következnek a rövid szöveges üzenetek általános (minden nyelvben megfigyelhető) sajátosságai.

Az elvárásoknak megfelelően a kérdőívekben közölt sms-ek szóhasználatát a szleng, rétegnyelvi kifejezések magas aránya; mondat szerkesztését az elliptikus, hiányos mondatok gyakori előfordulása jellemzi. Jelhasználatuk merész, ötletes rövidítésekben gazdag, a nem nyelvi kifejezőeszközöket emotikonok helyettesítik. Bár viszonylag gyakoriak, a helyesírási szabályok áthágását csak a mobilhasználók kis hányada tartja megengedhetőnek.

Összegezve elmondható, hogy az sms a fiatalok körében kedvelt érintkezési forma. A műfaj játékoságával, humoros nyelvi megoldásaival a fiatalok nyelvhasználatához áll közel. A vizsgálatban részt vevők véleményét összegezve úgy tűnik, az sms-nek ugyanannyi előnye, mint hátránya van. Ugyanaz a sajátossága egyesek szerint előny, mások szemszögéből hátrány.

A korpuszban előforduló nyelvi adatok ugyan az sms-ek általános jellemzőit demonstrálják, számos tipikus sms-jelenség azonban nem fordul elő bennük. Ez azt sugallja, hogy a vizsgálatot szélesebb körökre kell kiterjeszteni, hogy reprezentatívabb eredményt kaphassunk. A későbbi vizsgálatoknak ki kellene térniük az sms egyes típusainak használati körére, általános nyelvi jellemzésére, az új műfajok kommunikációs és viselkedési, illetlani vonatkozásaira. A mélyreható vizsgálatot késlelteti a megfelelő korpusz kiépítésének nehézsége. Mivel magáncélokra használt kommunikációs formáról van szó, az adatközlők nem válogatás nélkül bocsátják rendelkezésre üzeneteiket. Az üzenetek tárolásának és lejegyzésének körülményessége csak tovább nehezíti a helyzetet.

9. Kitekintés

Figyelembe véve, hogy az új kommunikációs formák (sms, e-mail, chat stb.) leginkább a fiatalabb korosztály (az sms-ek esetében elsősorban a tizenévesek) körében a legkedveltebb és legerjedtebb módjai az érintkezésnek, nagyobb hangsúlyt kellene fektetni az általános és középiskolában e műfajok tanítására. Az új érettségi követelmények megkívánják ugyan az elektronikus médiumokhoz kapcsolódó műfajok tanítását a magyar nyelvi órákon, ám a pedagógusok semmiféle támpontot nem kapnak az új műfajok oktatásához. (Általában a tárgyi ellátottság sem kedvez e műfajok tanórai feldolgozásának.)

Érdemes lenne felhívni a diákok figyelmét az sms, az e-mail és a chat nyelvi és kommunikációs jellegzetességeire, értékelteni kellene velük az új jelenségeket.

A téma önmagában motiváltta teszi a diákokat, ám e műfajok megfigyelése, értékelése, a különböző altípusok alkotása fontos és hasznos eszköze lehet a tudatos nyelvhasználatra ösztönzésnek is.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2003. „Minden házfalat cseréljétek sms-falra” Sms-fal mint elektronikus graffiti. *Magyar Nyelvőr* 127: 144–59.
- Balázs Géza 2004. Választási sms-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 128: 36–53.
- Bartolits István 2002. Modem kisszótár LX. <http://www.modemido.hu/01okt/smsstol.html>
- Bódi Zoltán 1999. Az elektronikus levelezés és az Internet használatáról. Elhangzott: IX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (www.nyelv.c3.hu/szamnye.html)
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve. Internetezőők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Čmejrková, Světlá 2003. Az elektronikus kommunikáció és a cseh nyelv. *Prágai Tükör* 2003/2. (<http://www.pragaitukor.com/archive/pt200302/t10.php>)
- Dessewffy Tibor–Galács Anna 2002. Mobilkommunikáció és társadalmi diffúzió. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség-mobilmegismerés*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest. 233–48.
- Döring, Nicola 2002. „Kurzm. wird gesendet” – Abkürzungen und Akronyme in der SMS-Kommunikation. *Muttersprache. Vierteljahresschrift für Deutsche Sprache* 112(2): 97–114.
- Dürscheid, Christa 2002. SMS-Schreiben als Gegenstand der Sprachreflexion. *Networxs* Nr. 28. (<http://www.mediensprache.net/networx>) ISSN: 1619–1021.
- Érsok Nikoletta Ágnes 2002. Nyelvhasználat a világhálón. In: Keszler Borbála–Kiss Róbert Richárd (szerk.): *Harmincéves a Mai Magyar Nyelvi Tanszék* (A 2000. október 16-án rendezett tudományos ülésszak előadásai). ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest, 125–7.
- Érsok Nikoletta Ágnes 2003. Írva csevegés – virtuális írásbeliség. *Magyar Nyelvőr* 127. 99–104.
- Fischhoff, Tommy 2003. Az SMS-üzenetek 10 éve. *Telecom Magazin* VI: 1–2, 54–5.
- Haack–Link–Mansmann–Spoerer 2001. Kurznachrichten (SMS) einfacher senden. *Computer Bild* 4: 232–4.
- Kis Ádám 2002. Az írott párbeszéd – Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia részére In: *Nyelv-web* (<http://www.szak.hu/nyelvweb/cikkek/sz15.htm>).
- Koltay Tibor 1997. Az e-mail üzenetek pragmatikai jellemzőiről. In: Petőfi S. János–Békés Inre-Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 10. JGYTF Kiadó, Szeged, 91–7.
- Kovács Kristóf–Krajcsi Attila–Pléh Csaba 2002. Mobilhasználat, időgazdálkodás és extraverzió. In: Nyíri Kristóf (szerk.). *Mobilközösség-mobilmegismerés*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 179–200.
- Krajcsi Attila–Kovács Kristóf–Pléh Csaba (2001). Internethasználók kommunikációs szokásai. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *A 21. századi kommunikáció új útjai*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 93–110.
- Németh–Zainkó–Bognár–Szendrényi–Olaszi–Ferenczi 1998. Elektronikus-leveél felolvasó. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás '98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 189–213.
- Polonyi Csaba 2003. A szó elszáll, az írás megmarad. *Telecom Magazin* VI: 1–2, 56–7.
- Sándor Klára 2002. „Ok, én is sz.” *Találkozások* 2: 22–3.
- Schlobinski–Fortmann–Groß–Hogg–Horstmann–Theel 2001. Simsen. Eine Pilotstudie zu sprachlichen und kommunikativen Aspekten in der SMS-Kommunikation. *Networxs* Nr. 22. (<http://www.mediensprache.net/networx>) ISSN: 1619–1021.

SMS-kérdőív

Válaszoljon az alábbi kérdésekre! Írja a vonalra a válaszokat, ill. jelölje X-szel az Önre leginkább jellemző válaszokat!

I.

Hány éves? _____ Neme: férfi nő

Mi a foglalkozása? tanuló hallgató pedagógus egyéb: _____

Mi a legmagasabb iskolai végzettsége?

általános iskola középiskola egyetem

Hol él? főváros megyeszékhely egyéb város község, falu külföld

Melyik megyében él? _____

Mióta van mobiltelefonja? _____

II.

1. Milyen gyakran ír sms-t? naponta hetente

Ha naponta, mennyit? _____

2. Milyen gyakran kap sms-t? naponta hetente

Ha naponta, mennyit? _____

3. Szívesen ír sms-t?

igen Miért?

.....

nem Miért?

.....

4. Milyen okból szokott sms-t írni?

találkozók egyeztetése unatkozás pletyka rövid információ (pl. telefonszám) kapcsolattartás flört egyéb: _____

5. Kinek és milyen gyakran szokott sms-t írni?

családtagok nagyon gyakran gyakran néha soha

partner/házastárs nagyon gyakran gyakran néha soha

barátok/haverok nagyon gyakran gyakran néha soha

munkatársak nagyon gyakran gyakran néha soha
egyéb nagyon gyakran gyakran néha soha

6. Kitől és milyen gyakran szokott sms-t kapni?

családtagok nagyon gyakran gyakran néha soha
partner/házastárs nagyon gyakran gyakran néha soha
barátok/haverok nagyon gyakran gyakran néha soha
munkatársak nagyon gyakran gyakran néha soha
egyéb nagyon gyakran gyakran néha soha

7. Hány személlyel sms-ezik rendszeresen? _____

8. Milyen életkorúak azok, akikkel sms-ezni szokott?

idősebb fiatalabb hasonló életkorú változó

9. Milyen foglalkozásúak/érdeklődésűek azok, akikkel sms-ezni szokott?

hozzám hasonló foglalkozású eltérő foglalkozású változó

10. Biztos-e abban, hogy sms-ei mindig a megfelelő címzethez jutnak el?

igen nem

11. Nagyon fontos híreket is közöl sms-ben?

igen nem, olyankor inkább telefonálok

12. Elvárja, hogy minden sms-ére kapjon választ? igen nem

13. Milyen gyakran kap választ az sms-eire?

mindig legtöbbször gyakran néha soha

14. Általában Ön ír elsőként sms-t vagy inkább csak a kapott üzenetekre válaszol?

inkább én írok inkább csak válaszolok egyforma

15. Milyen típusú üzeneteket ír leggyakrabban az alábbiak közül?

egy sms egy személynek
 ugyanaz az sms több személynek
 hosszabb sms-beszélgetések (ugyanazzal a személlyel több sms-t vált)

16. Ha ugyanazzal a személlyel több sms-t vált, akkor általában kivel:

és milyen témában? _____

17. Ki az, aki az sms-beszélgetést lezárja, a befejezését kezdeményezi vagy nem ír vissza?

én a beszélgetőpartnerem

18. Mióta sms-ezik, ritkábban/gyakrabban használja-e az alábbiakat?

telefon gyakrabban ritkábban nincs változás
levél gyakrabban ritkábban nincs változás
e-mail gyakrabban ritkábban nincs változás

19. Hogyan éri el azokat a barátait/ ismerőseit, akiknek nincsen mobiltelefonja?

vezetékies telefon levél e-mail egyéb: _____

20. Szokott-e sms-t küldeni internetes oldalakról? igen nem**III.**

Írja le azt az öt sms-t, amit a legutóbbi időben kapott illetve írt! Nagyon fontos, hogy a szöveget szó szerint, változtatások nélkül írja le, tehát az esetleges helyesírási, nyelvtani, hibák, kis- és nagybetűk, képek ugyanúgy szerepeljenek a kérdőívben, ahogyan Ön azokat a telefonján látja.

1)

.....

.....

.....

.....

2)

.....

.....

.....

.....

3)

.....

.....

.....

4)

.....

.....

.....

.....

5)

.....

.....

.....

.....

1. Változik-e üzeneteinek nyelvi formája aszerint, hogy kinek ír?

igen nem

Ha igen, mi változik?

megszólítás elköszönés tegezés/magázás szóhasználat

jelhasználat rövidítés egyéb: _____

2. Van-e olyan írásmód, nyelvi forma, amit csak sms-ben használ? van nincs**Ha van, mi az?** smileyk rövidítések ékezetes betűk mellőzése szleng
 szándékos helyesírási hibák egyéb: _____**3. Fontos-e a helyesírás és a stílus az sms-ben?** igen nem**Ha igen, mikor?** ha ismeretlenek szól ha idősebbnek szól ha ellentétes neműnek szól
 mindig egyéb: _____**4. Használ-e smiley-kat / mosolyjeleket az sms-ekben?** igen nem**Ha igen, milyeneket és milyen jelentéssel? Pl.**:) _____ :(_____ :0 _____
egyéb: _____

_____**5. Véleménye szerint, befolyásolja-e a köznapi nyelvhasználatot az sms-ek írása?** igen nem csak azoknál, akik gyakran írnak sms-t nem tudom
 egyéb: _____**6. Előfordult-e már önnel, hogy egy üzenetet nem vagy csak nehezen értett meg?** igen nem**Ha igen, mi volt az oka?**.....
.....
.....**7. Előfordulnak-e küldött/kapott sms-eiben nyelvjárási jelenségek?** igen nem**Ha igen, írjon példát!**.....
.....**8. Milyen egyéb szavakat ismer a mobiltelefon megnevezésére?**.....
.....
.....**9. Melyeket használja ezek közül?**.....
.....**10. Milyen egyéb szavakat ismer az sms megnevezésére?**.....
.....
.....

11. Melyeket használja ezek közül?

.....

.....

12. Véleménye szerint mik az előnyei az sms-nek?

.....

.....

13. Véleménye szerint mik a hátrányai az sms-nek?

.....

.....

Érsok Nikoletta Ágnes

SUMMARY

Érsok, Nikoletta Ágnes

An SMS survey

This paper reports on the results of a large-scale questionnaire survey, conducted in 2003, of message sending habits of Hungarian SMS writers and the linguistic peculiarities of SMSes themselves. The paper reveals that short text-containing messages constitute a favourite genre of communication mainly for young people, and especially for teenagers. The author discusses general (language-independent) characteristics of SMSes that are due to the technology of sending messages and to the function of SMSes. Thus, the writers strive for brevity and compactness, often use emoticons, and not infrequently ignore the rules of orthography. This genre of written communication exhibits creative linguistic solutions and patterns normally characteristic of spoken utterances. The function of abbreviations, the two main types of their origin, and the subjects' use of punctuation marks and other symbols is discussed in detail.

A magyar állatfajnevek helyesírása**Bevezetés**

A zoológia – a tudományterület, amelynek szaknyelvi helyesírási problémáit kutatási témául választottam – rendkívül tágan értelmezhető fogalom, így széles körben való gyűjtést tesz lehetővé. Az állatfajok, valamint különböző csoportjaik elnevezésein túl – részben vagy egészben – a szaknyelv elemeinek tekinthetők a növénytársulások (*nyílt mészakősziklagyep, hársas-kőrises sziklaerdő*) és bizonyos földrajzi nevek, megjelölések (*mediterráneum, Gerecsei Tájvédelmi Körzet*) mint élőhelyek elnevezései, a tudományos (latin) nevek, de a számtalan idegen eredetű terminus technicus is. Az általam feltárt és vizsgált, helyesírási problémát jelentő írásmódok, egységesítésre váró változatok (amelyek esetében az AkH.¹¹ és a vonatkozó szakmai szabályzatok együttes használatával sem állapítható meg egyértelműen és „megnyugtatóan” a helyes írásmód) főként a természetvédelmi és a madártani szakirodalomból származnak: folyóiratok, ismeretter-

jesztő munkák, kötetek szerkesztése, szakmai-nyelvi lektorálása során újra és újra felbukkannak. Azt, hogy az állatfajnevek helyesírási kérdései különösen érdekesek és fontosak, reményeim szerint jelen tanulmány felvetései is igazolják.

Bár a magyar állatfajnevek¹ helyesírásának szabályozását nem sokkal az AkH. tizedik kiadása után jóváhagyták az MTA illetékes bizottságai (vö. Dudich 1959), sőt **A magyar állatnevek helyesírási szabályai** tíz éve ismét megjelent (Gozmány 1994), ezek a szaknyelvi helyesírási szabályzatok – ideértve a magyar növénynevek helyesírását taglaló munkát (Priszter 1985) is –, illetve az általuk „kezelni” kívánt, konkrét problémák nyelvészeink előtt alig ismertek. A Gozmány által összeállított szabályzatot, amely nemcsak a fajnevek, hanem a faj feletti (szupraspecifikus) és alatti (szubspezifikus) kategóriák írásmódját is megkísérelte rendezni, a biológus, zoológus szerzők talán a kelletténél többet, míg a lektorok, korrektorok a szükségesnél jóval kevesebbet forgatják.

A magyar állatfajok neveinek helyesírását meghatározó szabálypontok feletti vitát és elmélkedést elsősorban a számtalan, az utóbbi években alkotott fajnév eredményezte. Hogy miért éppen napjainkban gyorsult fel az állatfajokat jelölő szókapcsolatok és összetételek születése, arra roppant egyszerű és kézenfekvő magyarázat is adható (a társadalmi változások hatásai itt, ezen a szakterületen is ugyanúgy érvényesültek, mint másutt), ám vizsgálható lenne az ok és okozat minden egyes eleme – a rendszertan tudományának fejlődése, a médiák elérhetőségének kiszélesedése, a különböző ismeretterjesztő állathatározók egyre nagyobb számban való megjelenése stb., stb. –, ami azonban igen messzire vezetne. Zimányi (2003: 13) írja: „A legkisebb mértékben sem csodálkozhatunk azon, hogy a szaknyelvek kutatása és művelése az utóbbi évtizedben az alkalmazott nyelvészet egyik központi kérdése lett. A tudományok, a különböző szakmák, szakterületek fejlődése ugyanis minden eddigi ütemet felülmúl: amíg egy-két évtizede »csupán« tudományos-technikai forradalomról beszéltek, ma már információs robbanást emlegetnek – s ennek természetes velejárója szakszókészletünk, fogalmi rendszerünk gyors, sőt viharos változása. [...] Le kell szögeznünk, hogy nem a nyelvészek öngerjesztő munkálkodásának tulajdonítható a szaknyelvek iránti fokozódó érdeklődés. Éppen ellenkezőleg: maguk a szakmák képviselői keresik meg a nyelvészeket, hogy az egyre bonyolultabb kérdésekben tanácsaikat kérjék.”

Mindazok, akik az állatfajok magyar elnevezéseinek, az új nevek alkotásának problémájával találkozhatnak (szakfordítók, rendszertannal foglalkozó biológusok, zoológusok és mások), előbb-utóbb eljutnak az ezek helyesírását taglaló szakmai szabályzatig (lásd fent). Ez – a lehető leghelyesebben eljárva – elvi alapvetésként rögzíti, hogy a tudományos, azaz latin nevek alkotásakor alkalmazott binominális nomenklatúra (kettős nevezéktan) logikájának a magyar névalakulatokban való tükröztetése fontos szempont: „a faji név [...] többnyire kétszavas”; „Fajneveink

¹ Az 1959-es és az 1994-es szabályzat címében egyaránt az „állatnevek” kifejezés szerepel, de a *nomenklaturai állatneveket* ésszerűnek tűnik megkülönböztetni az AkH.¹¹ 172. pontja alatti állatnevektől (mely szabálypont alapján az *állatnév* terminus technicus a *Bodri, Ráró, Villám* stb. típusú nevekre vonatkozik). Az *állatfajnév, fajnév* terminus technicus a *fekete rigó, barna medve, Verreaux-szifaka* típusú, nomenklaturai neveket nemcsak egyértelműen elkülöníti a fenti, antropomorf szemlélet eredményezte elnevezésektől, de pontosabb is.

a tudományos (latin) neveknek felelnek meg” (Gozmány 1994: 430, 433). Az 1801-ben megjelent **Természeti história...** szerzője, Földi János „az első nálunk, aki a Linné-féle kételemű névadással nevezte meg a madárfajokat” (Kiss 1984: 38). És nem csak a madárfajokat: „Én tehát a’ Nagy érdemű *Linne* által elkezdett, ’s azolta is sokaktól örökített ’s tökéletesített *Tudománybeli Rendszer*, avagy *Systema* szerént írtam...” (Földi 1801: VI–VII). Ezt az elvet Herman Ottó (Kiss 1984: 39) ugyanúgy a magáévá tette, mint ahogy később Dudich (1959) is. Az utóbbi által összeállított állatfajnév-helyesírási szabályzatról írja Fábíán (1988: 296): „Ennek kidolgozói abból indultak ki, hogy a magyar írásmód feleljen meg az állatrendszertan kétszavas latin nevezéktani felépítésének”.

Arany, óriás, törpe stb. mint faji jelző

Az 1994-es szabályzat összeállítói azonban nem számoltak, nem számolhattak azzal, hogy éppen munkájuk befejezését követően gyorsul fel soha nem látott módon az **új magyar fajnevek alkotása**. Gozmány rendszere egy lehetséges csoportosítása volt azon szavaknak, szókapcsolatoknak, amelyek a szabályzat keletkezése idején állatfajok megnevezésére szolgáltak; a „retrospektív” szemlélet eredményezte szabálypontok azonban megnehezítik – vagy éppen akadályozzák – a binominális nomenklatúra logikáját íráskéjükben is tükröző, új magyar fajnevek kialakítását. A létrehozott rendszer elvben „szervesen illeszkedik már az 1985-ben megjelent növénytan (a növénynevek helyesírását rendező) szabályzathoz” (Gozmány 1994: 429) és értelemszerűen az AkH.¹¹-hez is. Mindehhez képest **A magyar állatnevek helyesírási szabályai 5. c) pontja** (Gozmány 1994: 436) olyan „faji jelző”-ket rendel a „nemi név”-vel kötelezően egybeírni, amelyeket Priszter (1985: 9) különírat, és amelyeket minőségjelzős szókapcsolat bővítményi részeként az AkH.¹¹ alapján sem kell feltétlenül az alaptaggal egybeírni. Az 5. c) szabálypont: „Egybeírandók a nemi névvel a következő faji jelzők: *ál, arany, bíbor, ezüst, hamis, közép, óriás, remete, smaragd, törpe, vak, vándor*: álcincér, aranydurbincs, bíboratka, ezüstangolna, középcickány, óriás-cincér, óriáskagyló, óriáskígyó, remetebogár, remetepók, törpekérész, törpekuvik, smaragdpoloska, vaklégy, vakrák, vándorpatkány stb.”. A megfogalmazás háttérében téves választás áll, hiszen azokra az állatfajnevekre, amelyek idesoroltattak, mindig is jellemző volt az ingadozó írásmód (*törpe sólyom – törpesólyom* stb.), a létező formák közül azonban nem az egybeírt változatot kellett volna rögzíteni – még ha esetleg elterjedtebb, gyakoribb is –, hanem a magyar helyesírás szabályainak ugyanúgy megfeleltethető, két szóból állót, amely tökéletesen leképezi a tudományos név két eleme, a nomen specificum és a nomen genericum alkotta struktúrát! Megjegyzendő, hogy a példák között szerepeltetett *törpekuvik* ma a *Glauucidium*ok magyar nevének tekinthető (genusnév), az *óriáskígyó* pedig rendszertanilag elsősorban a kígyók egy családját (*Boidae*) jelenti. Amennyiben a *vándorpatkány, törpekérész, smaragdpoloska* stb. esetében az egybeírt forma olyannyira meggyökeresedett, hogy ezen változtatni nem lehet, még mindig lehetnek ezek a fajnevek a **kivételek**, ahol a faji jelző és a nemi név

szóösszetélt alkot. Az 5. c) alatti tizenkét faji jelző után nem szerepel az „stb.”, így a szabálypont bizonytalanságban hagy, miként járjunk el, ha egy fajnévi szókapcsolatban ugyanezt a funkciót a *topáz*, *gyémánt*, *zafír* stb. szó tölti be. (Itt jegyzem meg, hogy az *arany*, *ezüst* stb. szavakat a készülő Akadémiai nagyszótár is több [kettős] szófajúként veszi fel anyagába; vö. Csengery–Ittész 2002: 25–6.) Új nevek alkotásakor, fajnevek revíziójakor a szabályzat ezen kitétele okozta az utóbbi időben a legtöbb fennakadást, mivel főként az *arany*, az *ezüst*, az *óriás* és a *törpe* kifejezetten „termékeny” faji jelzőnek tekinthető, ám az 5. c) pontot követve ezek a szavak – mint a struktúra nomen specificum egységének megtestesítői – nem képesek a minőségjelzős szerkezetben a kettős nevezéktan logikáját megmutatni.

Az ideálisnak tűnő kétszavas fajnevek és a vonatkozó helyesírási szabályok azon „szembenállását”, miszerint a minőségjelzős szókapcsolatok a magyar nyelvben bizonyos esetekben mindenképpen egybeírandó összetételek, a fenti szabálypont revidálásával természetesen nem tudjuk feloldani. Ám, ahol nem feltétlenül szükséges, ott ne rendeljük el a faji jelző és a nemi név kötelező egybeírását!

Ha a hangsúlyozottan a kettős nevezéktan elve mentén alkotott, egyértelműen elemezhetően a nomen specificum és a nomen genericum egységéből álló fajneveket vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a binominális nomenklatúra logikáját követő és **mutató** elnevezések mindegyike **minőségjelzős szókapcsolat**. Ha a magyar helyesírás vonatkozó szabályai értelmében a faji jelző és a nemi név kapcsolatából **összetétel** születik – amit az eredményez, hogy **minőségjelzői szerepben** nemcsak melléknevek, de **melléknévi igenevek és főnevek** (köz- és tulajdonnevek) **is állhatnak** –, akkor általában az előtag és az utótag kapcsolatát a minőségjelzős alárendelésnél bonyolultabb grammatikai viszony jellemzi, valamint az, hogy a szóalak (név) **írásképileg** már **nem mutatja** a kettős nevezéktan logikáját. Többségükben jelentéstömörítő összetételek jönnek létre, holott a kiindulási állapot elvileg itt is jelző + jelzett szó, csak a minőségjelző nem egyszerű melléknév (részletesebben lásd később).

Hogy lesznek a rendszerbe nem illeszkedő fajneveink, azt egyrészt a hagyományozódott, bevett, így gyakorlatilag **megváltoztathatatlan állatfajnevek** (*compó*, *zöldike*, *tengelic*, *nyuszt*, *mókus* stb.), másrészt az imént tárgyalt, kötelezően egybeírt névalakulatok okozzák. Az állatfajok neveinek pontos és következetes használatát tovább nehezíti, és a nem szakemberek számára – néha még számukra is – további problémát jelent, hogy az első szupraspecifikus szinten, a genusok szintjén a névalakulatok egybeíródnak (a kettős nevezéktan elvi alapvetéseként a genusnév egyszavas). Még akkor is szóösszetétel jelenik meg, ha a genusnév olyan minőségjelzős szókapcsolat – melléknévi bővítménnyel –, amelyet egyébként két szóba íránk. A fajnevek és genusnevek írásmódjának illetően szabályozásából következik, hogy ugyanazon két szó kapcsolata – a rendszertani funkciótól függően – akár két különböző alakulatot is eredményezhet, egy egybe- és egy különírt formát (a *sárgarigó* az *Oriolus* genus neve, míg a *sárga rigó* például a *Turdus* genus egyik faja lehet), és ez gondot okozhat a laikusoknak – mint említettem –, sőt a helyesírási szótárak szerkesztőinek is (Korsós 1997: 751). A genusnevek egybeírásának hatására még gyakori és ismert fajnevekkel is gyak-

ran találkozhatunk helytelen formában: így lesz a *barna medve* (*Ursus arctos*) **barnamedve*, a *fekete rigó* (*Turdus merula*) **feketerigó*, a *vörös vércse* (*Falco tinnunculus*) **vörösvércse* vagy a *szürke gém* (*Ardea cinerea*) **szürkegém* (vö. Korsós 1997; 2002).

Népevek mint faji jelzők

A magyar állatnevek helyesírási szabályai a kérdéssel kapcsolatban a következőképpen fogalmaz: „Ha a faji jelző [...] népnév, akkor a nemi névtől általában különírjuk. [...] *francia darázs*, *német darázs*, *magyar bucó* stb. De: *cigánylepke*, *eszkimóangolna*, *mórpoloska*, *skótfajd*, *svábbogár*, *szerecsenlepke*, *tótsüllő*, *zsidóhal*” (Gozmány 1994: 435).

Tapasztalataim szerint azon újonnan alakult fajnevek esetében, amelyek helyesírását a fenti szabálypont hivatott rendezni (mivel faji jelzőként népnév jelenik meg), az egyetlen – jelentéktelennek azonban nem mondható – problémát az okozza, hogy úgy tűnik, mintha mindegyikük a „de” kötőszó után álló kivételek sorát kívánná gyarapítani. Csak elvétve találkozhatunk olyan népnevekkel, mint a *japán* vagy az *ausztrál*, amelyek melléknévi jelentése minőségjelzői szerepben teljességgel egyértelmű; faji jelzőként legtöbbször a *mór*, *sváb*, *tót* stb. népnevekhez hasonlóak – *bantu*, *kaffer*, *karib*, *maori*, *pápua*, *tasmán* stb. – szerepelnek, amelyeket jelentésparadigma-hiány jellemez, azaz minőségjelzőként nem egyértelmű melléknévek (vö. J. Soltész 1981: 257–8). Mindennek természetes következménye az ingadozó írásmód, a külön- vagy egybeírás körüli teljes bizonytalanság: *abesszinguvat*, *arab tűzok*, *bantu réce*, *berber makákó*, *indian réce*, *inkacsér*, *kaffersas*, *örmény sirály*, *tasmán lile* stb.

Vajon az állatfajok neveinek tekintetében meddig beszélhetünk **népnévi bővítmenyű minőségjelzős szókapcsolatról** – amelyet írásképileg két, egymástól különírt szó testesít meg –, hol az a határvonal, amelyen „túl” egy új **összettel előtagjának** tekintjük a jelentésparadigma-hiányos népnévet, és így **egybeírjuk az utótaggal**? Míg az *angolkert*, *franciasaláta*, *svédcsavar* stb. esetében – az újonnan keletkezett szó jelentését tekintve – az előtagként álló népnév **nem minőségjelzői szerepű** (J. Soltész 1981: 258), addig a *bantu + réce*, *inka + csér*, *kaffer + sas* stb., állatfajokat jelölő szókapcsolatok esetében a népnév minőségjelzői szerepű (ha nem is egyszerű eldönteni, hogy melléknévi vagy főnévi jelentésben).

A J. Soltész nyomán röviden felvázolt probléma az állatfajnevek jelentette szűk körnél jóval szélesebb területen veti fel az egybe- vagy különírás oly gyakori kérdését. Mivel a minket érdeklő esetekben faji jelzőként még az intenzíven jelentésparadigma-hiányosnak tekinthető népnevek – *kaffer*, *karib*, *maori* stb. – is hordozói melléknévi jelentésnek, ezért talán megkockáztathatjuk, hogy a szaknyelvi szabályozás általános érvényű különírásuk mellett törjön pálcát (a minőségjelzős szókapcsolat bővítmenyeként kezelve őket). Ha így járunk el, a faji jelzők egy újabb gyakori típusa segíti a kettős nevezéktan tükröztetését. Kivételek nyilvánvalóan továbbra is lesznek – sőt Gozmány példái (a *cigány*, *sváb*, *tót* stb.)

javarészt azok is maradnak (bár az *eszkimóangolna* helyett például elképzelhető az *eszkimó angolna*) –, de ezek számát minél kisebbre kell csökkenteni.

(A *tasmán albatrosz*, *tasmán lile*, *tasmán fürj* stb. nevek helyett még abban az esetben is jobb megoldásnak tűnik a *tasmaniai albatrosz*, *tasmaniai lile*, *tasmaniai fürj*, ha a *tasmán* népnév Kiszely [1984: 550] nyomán elfogadhatónak bizonyul, mivel vélhetően a *Tasman-medence*, *Tasman-öböl*, *Tasman-tenger* stb. nevének téves, *Tasmán-medenceként*, *Tasmán-öbölként*, *Tasmán-tengerként* stb. való értelmezéséből születtek. Holott a medence, az öböl és a tenger ugyanúgy a holland tengerész, *Tasman* után kapta a nevét, mint maga *Tasmania* szigete. Az esetlegesen felmerülő *Tasman-albatrosz* stb. névformával kapcsolatosan lásd alább.)

Bering-csér és Adélie-pingvin

A magyar állatfajneveket tekintve megállapítható, hogy a tulajdonnévi faji jelző általában azokban az esetekben jellemző, amikor a tudományos név nomen specificum maga is tulajdonnév (leggyakrabban személynév) vagy ebből képzett melléknév. Mivel a tudományos név megalkotója (a leíró) vagy valamely általa „kitüntetni” kívánt személy – kutató, gyűjtő, uralkodó, családtag stb. – nevével örökítette meg azzal, hogy nevével „felhasználta”, vagy valamely mitológiai alakkal, ennek jellegzetességével hozta összefüggésbe a fajt, így hagyományosan a magyar állatfajnevekben is csak az ebbe a két típusba sorolható tulajdonnévi (személynévi) faji jelzők jelennek meg (vö. Magyar 2003: 11). Példákon is bemutatva: *Rhyarioides metelkanus* – *Metelka-medvelepke*, *Phylloscopus bonelli* – *Bonelli-füzike*, *Calidris temminckii* – *Temminck-partfutó*, *Myotis brandti* – *Brandt-denevér*; *Polyommatus thersites* – *Therszitéusz-sokpötyös boglárka*, *Chlorocebus tantalus* – *Tantalosz-cerkóf*, *Papio anubis* – *Anubisz-pávián*.

A felsorolt esetekben a faji jelzőként funkcionáló tulajdonnévi (személynévi) elem az AkH.¹¹ 168. szabálypontjának értelmében kötőjellel kapcsolandó a nemi név szerepét betöltő szóhoz, amellyel – az előtag és utótag viszonyának szempontjából – jelöletlen összetételt alkot. Itt más megoldás elképzelhetetlen, mivel ezeknek a faji jelzőknek melléknévi jelentés nem tulajdonítható, a kettős nevezéktan kétszavas tükröztetése nem kivitelezhető.

Azokat a magyar állatfajneveket, amelyekben megjelenik a tudományos névben rögzített mitológiai utalás – *Apolló-lepke*, *Aurora-lepke* (Gozmány 1994: 433, 437), illetve *Antigoné-daru*, *Argosz-páva*, *Anubisz-pávián*, *Tantalosz-cerkóf* stb. –, az összetételek tagjai közötti (a grammatikai jelöletlenségen túlmutató) bonyolult viszony jellemzi. Az esetek többségében az adott faj morfológiájának, etológiájának beható tanulmányozása szükséges ahhoz, hogy a „faji jelző” értelmet nyerjen, magyarázhatóvá váljék a jelentése. Az *Argosz-páva* (*Argusianus argus*) tudományos elnevezésének például mind nomen specificum, mind nomen genericum egysége a görög mitológiai alak nevére vezethető vissza: a faj leírója vélhetően a madár legyezőszerűen szétterjeszhető faroktollait díszítő, szemre emlékeztető foltok alkotta mintázat alapján adta a nevet.

Az új magyar fajnevek között jól érzékelhetően elszaporodott a tulajdonnévi faji jelzőknek az imént elemzett két típustól eltérő használata. Csak újabb értelmezési zavarokhoz vezetne, ha „szabad jelzést” kapnának az *Adélie-pingvin*, *Galápagos-pingvin*, *Bering-csér*, *Madeira-törpedenevér* stb. típusú nevek, mivel ezekben a földrajzi névre – azaz a faj földrajzi elterjedésére – utaló elem (összetételelőtag, faji jelző) nem „jelez”, hanem „rejtjelez”. A fent elemzett, hagyományosan alakult két típushoz sorolható fajnevekhez alakilag hasonló, új neveket egy harmadik logikai viszony mentén létrehozni – miszerint a tulajdonnévi előtag a földrajzi elterjedést jelzi – nem tűnik túl szerencsésnek. Csak feleslegesen megnőne az olyan – az *Antigoné-daru*hoz hasonló, még szakember számára is homályos értelmű – fajnevek száma, amelyeknél nehéz megállapítani, mi is a kapcsolat az élőlény és elnevezése között. Egy *Bering*-előtagú fajnév már csak azért is félrevezető, mivel valamiféle kapcsolat feltételezését eredményezi Vitus Jonassen *Bering* és a nevét viselő állatfaj között. Ám a dán tengerészt csupán az köti össze a *Bering-csér*rel, hogy ez a madárfaj a róla – *Beringről* – elnevezett tenger partvidékén és szigetein fészkel. Így kézenfekvőnek tűnik a fajt talán mégis inkább *Bering-tengeri csér*nek nevezni.

Ezek az újonnan feltűnt alakulatok nehezen védhetőek, indokolhatóak – ha csaknem rövidségükkel –, mivel az adott földrajzi név *-i* melléknévképzős formájával a kettős nevezéktan igényeinek tökéletesen megfelelő fajnevek állíthatóak elő, azaz: *Adélie-parti pingvin*, *Galápagos-szigeteki pingvin*, *Bering-tengeri csér* és *madeirai törpedenevér* (vö. Kiss 1984: 46–7).

Nyilván csábítást jelentett a két pingvinfaj, a *Pygoscelis adeliae* és a *Spheniscus mendiculus* angol nevének – *Adelie Penguin*, *Galapagos Penguin* – egyszerű magyarra fordítása, amely az *Adélie-pingvin* és a *Galápagos-pingvin* fajneveket eredményezte, de amíg az angol nyelv az ilyen típusú nevekben az *'s* birtokjellel vagy annak hiányával általában képes egyértelművé tenni, hogy személynévre vagy földrajzi névre való utalás (*Bonelli's Warbler* ↔ *Galapagos Penguin*) rejlik-e az elnevezés hátterében, addig a magyar kötőjeles forma ezt nem teszi lehetővé.

Összegzés

Végezetül a tárgyalt típusokba tartozó fajnevek egy lehetséges – továbbra is elsősorban nyelvészeti szempontú – rendszerezésének a fentieknél nagyobb névanyagon való bemutatása következzen. A felsorakoztatott fajnevek forrásául két kézirat szolgált: az egyik a főemlősök fajainak elnevezésével (Buzás–Csorba 2003) foglalkozik, míg a másik a Föld madarainak (egy részüknek) magyar nevét hozza (Magyar–Hadarics et al. 2004).

Visszatérve a tanulmány elején részletesen elemzett jelenségre – miszerint az új fajnevek keletkezése rendkívüli módon felgyorsult –, néhány, a két kézirat-hoz kapcsolódó számadat: Az állatfajnevek helyesírási szabályzatának 1994-es közzétételekor mintegy 2000–2500 madárfajnak volt magyar neve (vö. Waliczky–Magyar et al. 2000: 10). Mivel a Földön élő madárfajok száma 10 000 körülire tehető, legkevesebb háromnegyedük elnevezésre várt (vár). Néhány éve a főem-

lősök közé tartozó 353 fajnak még csupán a fele rendelkezett magyar névvel, és a legutóbbi rendszerezéskor ezeknek az elnevezéseknek is jó részét felülbírálták, megváltoztatták.

Az egyszerűség kedvéért itt most csak olyan nevek szerepelnek, amelyekben a nomen specificum és a nomen genericum szerepét betöltő szó is egyelemű (tőszó) – először a forrásokban fellelhető „helyesírás”-sal (betűrendben), majd rendszerezve.

A források adatai:

alkabukó, apácacerkóf, aranycerkóf, ausztrál sirály, bantu réce, berber makákó, császártamarin, eszkimósirály, ezüstgibbon, galambhojsza, galléros maki, haranggém, huszármajom, inkacsér, japán makákó, japán sirály, kaffersas, királygém, kis sirály, óriáspóling, Ovambo-karvaly, örvös maki, pápua sas, Perrier-szifaka, remetecankó, Sanje-mangábé, sarki sirály, szavannacerkóf, Tattersall-szifaka, vándoralbatrosz, Verreaux-szifaka

A rendszerezés:

1. A faji jelző melléknév vagy melléknévi jelentéssel is bíró főnév (a logikai és a grammatikai viszony egyaránt minőségjelzős alárendelő szókapcsolat):

a) *galléros maki, kis sirály, (Ovambo-karvaly) = ovambói (ovambolandi) karvaly, örvös maki, sarki sirály, (Sanje-mangábé) = sanjei mangábé*

b) *arany cercóf, ezüst gibbon, óriás póling, remete cankó, vándor albatrosz*

c) *ausztrál sirály, bantu réce, berber makákó, eszkimó sirály, inka csér, japán makákó, japán sirály, kaffer sas, pápua sas*

2. A faji jelző szófaja főnév. A névadás logikája szerinti főnévi bővítményű minőségjelzős szókapcsolat grammatikailag összetétel. A névalakulatok azonban az előtag és utótag viszonya alapján inkább sorolhatóak a jelentéstömörítő összetételek, mint főnévi minőségjelzős alárendelések közé (*haranggém* = 'táplálékszerzőskor a szárnyait harangszerűen a vízfelszínre borító gémfaj'; *szavannacerkóf* = 'az afrikai szavannákon élő cercóffaj').

a) A faji jelző köznévi:

alkabukó, apácacerkóf, császártamarin, galambhojsza, haranggém, huszármajom, királygém, szavannacerkóf

b) A faji jelző tulajdonnév (személynév):

Perrier-szifaka, Tattersall-szifaka, Verreaux-szifaka

Befejezés

Ha a zoológiai szaknyelv fogalmát nehéz is oly mértékben leszűkíteni, hogy lehetségessé váljon a területet teljességében lefedő helyesírási szótár megalkotása, a legváltozatosabb helyesírási problémákat felvető számtalan szó és szókapcsolat okán időszerűnek látszik a **természetvédelmi és környezetvédelmi helyesírási szótár** mihamarabbi összeállítása, amelynek előkészítő munkálatai csak az e témában tervezett **szakszótárral** (Dróth 2003) összehangolva képzelhetőek el! Még ennél is sürgetőbb talán a magyar állatfajnevek helyesírására vonatkozó szabályok átgondolása, széles körben (nyelvészek, zoológusok) való megvitatása. A szaknyelvi szabályzat átdolgozott változatának – az 1994-ben megjelent munkától eltérően – nemcsak a **már létező nevek** kategorizálását kell megoldania, de felkészülni kell lennie az **újjonnan keletkező nevek** garadájára is. A fajnevek – lehetőség szerint a binominális nomenklatura logikáját tükröző fajnevek – alkotását megkönnyítő, a helyesírást (és a kivételeket) egyértelműsítő szabálypontok, megfogalmazások szükségesek ahhoz, hogy az ezerszámra születő fajneveket ne a teljes zűrzavar állapota jellemezze!

FORRÁSOK

- Bakos Ferenc 1994. *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bálint Zsolt 1996. *A Kárpát-medence nappali lepkéi*. Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület. Budapest.
- Buzás Balázs–Csorba Gábor 2003. *A főemlősök magyar neveinek helyesírása*. Kézirat.
- Deme László–Fábián Pál–Tóth Etelka (szerk.) 1999. *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Magyar Gábor–Hadarics Tibor et al. 2004. *A Föld madarainak magyar nevei. Struthioniformes–Charadriiformes*. Kézirat.
- Mauersberger, Gottfried 1978. *Madarak*. Gondolat. Budapest (Urania Állatvilág).
- A környezetvédelmi miniszter 13/2001. (V. 9.) KöM rendelete a védett és a fokozottan védett növény- és állatfajokról, a fokozottan védett barlangok köréről, valamint az Európai Közösségben természetvédelmi szempontból jelentős növény- és állatfajok közzétételéről – 2., 4. és 8. számú melléklet.

SZAKIRODALOM

- AkH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 2000. (A 11. kiadás 12. [szótári anyagában bővített] lenyomata.)
- Csengery Kinga–Ittész Nóra (szerk.) 2002. *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Dróth Júlia 2003. Egy korszerű szakszótár elkészítésének alapjai. *Magyar Nyelvőr* 127: 159–67.
- Dudich = MTA Zoológiai Bizottsága 1959. A magyar állatnevek helyesírási szabályai. *Állattani Közlemények* 47: 17–26. (Az alaptervezetet készítette: Dudich Endre.)
- Fábián Pál 1988. Szaknyelveink helyesírásának szabályozásáról. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 290–7.

- Földi János 1801. *Természeti história a' Linne systémája szerént. I. Az állatok országa*. Pozsony.
- Gozmány László (szerk.) 1994. A magyar állatnevek helyesírási szabályai. *Folia Entomologica Hungarica* 55: 429–45.
- Kiss Jenő 1984. *Magyar madárnevek. Az európai madarak elnevezései*. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Nyelvészeti Tanulmányok 28.)
- Kiszely István 1984. *A Föld népei. Ázsia*. Gondolat. Budapest.
- Korsós Zoltán 1997. Mérges-e a mérgeskígyó? *Magyar Tudomány* 750–1.
- Korsós Zoltán 2002. Szürke gém, üstökősgém, törpegém. Az állatok magyar nevei. In: Surányi Dezső–Korsós Zoltán (szerk.): *XXIV. Vándorgyűlés. Előadások összefoglalói*. MBT-FÁNK. Budapest. 109–12.
- Magyar Gábor 2003. Nevezetes személyeknek emléket állító magyarországi madárnevek. *Aquila* 109–110: 9–21.
- Priszter Szaniszló 1985. *A magyar növénynevek helyesírási szabályai*. Budapest.
- J. Soltész Katalin 1981. A népnevek jelentésviszonyairól. *Magyar Nyelvőr* 105: 257–67.
- Waliczky–Magyar et al. = Waliczky Zoltán–Magyar Gábor–Schmidt András–Hadarics Tibor–Kovács Gábor–Bankovics Attila–Nagy Tamás–Oláh János–Sós Endre–Végyvári Zsolt 2000: A Nyugat-Palearktiszban előfordult madárfajok magyar nyelvű névjegyzéke. *Aquila* 105–106: 9–34.
- Zimányi Árpád 2003. A szaknyelvi helyesírás-tervezés újabb feladataiból. *Magyar Nyelvőr* 127: 13–24.

Simon László

SUMMARY

Simon, László

The orthography of vernacular names of animal species

The large number of new vernacular names of animal species that have come to life in the past few years and are also expected to be generated in the future calls for a revision of certain articles of *The orthographical rules of Hungarian names of animal species*, compiled by László Gozmány, published in 1994. In this study, the author examines how certain words of dual word class, names of nations, and constituents of geographical names that have come into general use under the influence of English fulfil their function as species attributes in Hungarian names of animals and what orthographical problems arise from them. The names of species given as examples were mainly taken from two manuscripts; one of these contains the names of the Earth's primates, and the other lists the Hungarian designations of all the world's species of birds. In the case of newly coined names of species it seems to be reasonable to set it as a goal to make the vernacular names reflect the logic of the binominal scientific nomenclature.

A jelentés metainformációs mutatói a szövegben

A metanyelv használatának a lényege abban rejlik, hogy közléseinket a metanyelvi funkció determinálja, a nyelvi aktivitásunk alapját pedig az elrejtett metanyelvi műveletek képezik. A metanyelvi aktivitásunk a nyelvi rendszer minden szintjén megjelenik, de nyelvérzékünket is érinti, főként akkor, amikor észrevesszük a nyelvi struktúrák helytelen használatát vagy az adott kifejezés nem megfelelő kontextusban történő elhelyezését. A nyelvérzék gyakran olyan kifejezésekben nyilvánul meg, mint például: *így nem szokás beszélni* vagy *így szokás beszélni* stb. Az ilyen típusú metanyelvi reagálás különböző embereknél különböző módon jut kifejezésre. A metanyelvi aktivitásnak a nyelvi hibákkal kapcsolatos megnyilvánulása a közlés megfelelő korrekcióját eredményezi. A metanyelvi aktivitás bizonyos kontínuumot képez, és a konkrét nyelvhasználó különböző mértékben veheti ezt igénybe: követheti a párbeszédet nem tudatos, illetve nem teljesen tudatos módon, ami több autokorrekciónak az alapját képezi, vagy tudatosan cselekszik. Tehát azt mondhatjuk, hogy a metanyelvi aktivitás az emberi képességnek olyan fajtája, amely a nyelv és a beszéd tudatos vagy nem tudatos kontrolljával függ össze. Ennek a kontrollnak köszönhetően a nyelv nem úgy jelenik meg, mint a közlések képzésének és megértésének az eszköze, hanem a megfigyelés tárgyává válik.

Mint ismeretes, a metainformációs operátorok különféle szerepeket játszhatnak a nyelvi szövegekben: részt vesznek a közlés átadási és befogadási folyamatainak az organizációjában, több szempontból is jellemezhetik a verbális közlés egyes részeit, elemeit, forrását képezik a nyelvi, a pragmatikai és a nyelven kívüli információknak is. Ezeknek köszönhetően átláthatóvá válnak a különféle társadalmi konvenciók, szokások, stílusok, a kommunikációs stratégiák, az adott nyelv-közösség tagjainak a viszonya saját nyelvéhez, a dialógust alkotó láncszemek egységes diskurzussá történő összekapcsolásának nyelvi mechanizmusai stb. A metainformációs operátorok a beszélők nyelvi öntudatának az állapotáról is tanúskodnak (Bańcerowski 2000: 112–43; Uő. 2000a: 1–5).

Az olyan metainformációs operátorok, mint például: *a szó szoros értelmében*; *a szó átvitt értelmében*; *jogi nyelven fogalmazva*; *ne tessék engem rosszul érteni*; *mint tudjuk*, *mint ismeretes*; *röviden szólva* stb. legalább két kérdést implicálnak:

- (1) mit akar jelezni, mire kíván utalni az információadó, és milyen tudást feltételez a vevőnél;
- (2) vajon a továbbított operátor hatékonyan bizonyult-e, és hogyan dekódolta ezt a vevő?

Ezek a kérdések olyan operátorokra vonatkoznak, amelyeknek feladata a szöveg megértésének a szabályozása. Egyes operátorok közvetlenül mutatnak rá a szemantikai tér jellegére, amelyben dekódolásra kerül az adott szövegrész (pl. *szó szerint*, *átvitt értelemben* stb.), mások pedig közvetett módon relativizálják az adott szövegfragmentumot egy bizonyos viszonyítási ponthoz. Ez lehet például az idő, a hely, a norma és a minősítési rendszer, a szaktudás, az egyén stb. Nézzük meg a következő mondatokat:

- (1) *Professzorom igazi tanár volt, a szó legnemesebb értelmében.*
- (2) *Egyes fiataloknak az a fő célja, hogy sikert érjenek el, a szó amerikai értelmezésében.*

- (3) *Ez a mű romantikus regény, a szó legrégebbi jelentésében.*
- (4) *A szavak az arisztotelészi felfogásban a szellemi modifikáció jelei.*
- (5) *A szerző műve barokk értelemben vett regény.*
- (6) *A nyelv egy oszthatatlan megismerési struktúrának a része – e terminus kognitív paradigmabeli tükrében.*
- (7) *Ő kozmopolita, a szó pozitív értelmében.*

A metanyelvi operátorok nem redundáns kiegészítői a szövegnek. Ezt nagyon jól bizonyítja például a következő mondat: *Ha a város fogalmát középkori jelentésében értelmezzük, akkor Babilon a világ legnagyobb városa.* Ha ebből a mondatból eltávolítjuk a metakeretet, akkor a következő struktúrát kapjuk: *Babilon a világ legnagyobb városa.* Nyilvánvaló, hogy ennek a műveletnek a következményeképpen a mondat hamissá vált. Az információs veszteség lehet kisebb vagy nagyobb, lehet ilyen vagy olyan jellegű (pl. félígazság, az értelem deformációja, értelmetlen kifejezés, hamis ítélet, végig nem mondott, illetve félig elmondott közlés stb.), de nem kétséges, hogy használatuk az adó nem tisztán mechanikus, hanem tudatos döntésén alapul, aki arra törekszik, hogy pontosan határozza meg az általa közölt szó tartalmát. A fenti mondatokban szereplő operátorok integráns részét képezik e mondatok jelentésének. Ez a metakeret arra enged következtetni, hogy az adó igyekszik betartani a kommunikációs kooperációra vonatkozó elveket, szem előtt tartva a vevő érdekét. Tehát a fenti operátorok igénybevétele preventív funkciót tölt be. Az adó tudatában van annak, hogy a közlés adott elemének különböző értelmezési lehetőségei állhatnak fenn, és ezért az operátor segítségével igyekszik rávezetni, ráirányítani a vevőt arra, hogy helyesen, pontosan dekódolja a neki szánt közlést, és ezzel elkerülje a szándékától eltérő értelmezést, mint például *A nyelvi jelek, ahogyan XY írja (gondolja, hirdeti, fogalmazza, feltételezi, állítja stb.) a valóság reprezentánsai* mondat esetében az adó korlátozza, szűkíti a választás határozatlanságát azzal, hogy konkretizálja, egyértelművé teszi a továbbított jelentést. De a feljebb felsorolt példamondatok (1–7), úgy tűnik, mégis bizonyos szemantikai csapdát tartalmaznak a vevőre nézve, mivel a közlés dekódolásakor neki kell megalakítani a megfelelő implikaturát, és nincsen garancia arra, hogy az adó szándéka szerint jár el:

- (1) *egy igazi tanár → a szó legnemesebb értelmében*
- (2) *siker → a szó amerikai értelmezésében*
- (3) *romantikus → a szó eredeti jelentésében*
- (4) *a szellemi modifikáció jelei → arisztotelészi felfogásban*
- (5) *regény → barokk értelemben*
- (6) *oszthatatlan megismerési struktúra → e terminus kognitív paradigmabeli tükrében*
- (7) *kozmpolita → a szó pozitív értelmében.*

Hasonló státusszal rendelkeznek az olyan metaszekvenciák is, mint például: *ahogyan azt XY értette (határozta meg, definiálta stb.); tudományos (logikai, funkcionális, strukturális, pragmatikai, bibliai stb.) szempontból; valaminek a fényében, megfelelően stb.; valaki (valami) szerint; betű szerinti jelentése; a szó mai (mindennapi, eredeti, negatív stb.) jelentésében stb.*

Az ilyen típusú operátorok segítik a vevőt abban, hogy rekonstruálja az adó intencióját. Az adó valószínűleg azt gondolja, hogy:

- (1) a közölt információt többféle módon lehet dekódolni (értelmezni);
- (2) a vevőnek csak a metaoperátor által jelzett értelemre kell összpontosítania a figyelmét;
- (3) az adó meg van győződve arról, hogy a vevő ismeri ezt az értelmet.

Tehát itt arra a közös (az adó és a vevő/vevők számára közös) tudásra való hivatkozás történik, amely figyelembe veszi a társadalmilag kialakult sztereotípusokat is.

A feljebb tárgyalt és a hozzájuk hasonló metaoperátorok az adó megfelelő beállítottságáról szólnak a vevőt (vevőket) illetően:

(1) Az adó tud a sztereotípusok létezéséről, és arra számít, hogy a vevő éppen az adott sztereotípusra gondol. Például a *siker* a szó *amerikai értelmezésében* esetében az adó feltételezte, hogy a vevő (vevők) ismeri(k) az amerikai életstílus „sztereotípusát”, és képes lesz adekvát módon dekódolni a *siker* szó aktuális értelmét.

(2) Előfordulhat az is, hogy az adó tudja, hogy létezik az adott tárgy sztereotipikus felfogása és az előző szituációtól eltérően a metaoperátor segítségével igyekszik megakadályozni a vele kapcsolatos asszociációkat (vö. pl.: *Az irodalomkritikus szerint ez a regény epikus mű, de nem az eposz hagyományos értelmében, hanem mint a nemzetsors sokoldalú bemutatása és a tipikus népi hős megteremtése*).

Az ilyen funkciójú metaoperátorok igen gyakran axiológiai moderátorként szerepelnek, például *kozmpopolita* (*liberális, szabadkőműves* stb.) a szó *pozitív értelmében* kifejezés esetében. A kozmpolitizmus sztereotípusa, mint ismeretes, „a szülőfölddel, a nemzeti hagyománnyal és műveltséggel, a hazafisággal szemben közömbösséget hirdető, ezeket lebecsülő polgári elmélet, ill. magatartás” (ÉKSz.), és ezért negatív minősítéssel bír azoknak a nyelvi és kultúrközösségeknek a tagjai számára, akik ezt nem fogadják el, mivel a közösséget romboló tényezőnek tartják.

(3) Az adó nem annyira a sztereotípusra, hanem olyan tudásra orientálódik, amely nem tartozik a sztereotípushoz, például: *A szavak, az arisztotelészi felfogásban, a szellemi modifikáció jelei vagy A nyelv egy oszthataatlan megismerési struktúrának a része – e terminus kognitív paradigmabeli tükrében*. Itt legfeljebb azt mondhatjuk, hogy az adó a tárgy „igen szűk értelemben vett sztereotípusára” hivatkozik, amely csak igen kisszámú társadalmi csoport (esetleg csak az egyes emberek) számára ismeretes.

Az „Arisztotelész sztereotípusa” megfogalmazás ellenállást válthat ki bennünk, mivel a sztereotípus nem más, mint olyan általánosítás, amely általában az egynemű tárgyak osztályaival kapcsolatos. A sztereotípusok elméletében az ilyen osztályokat általában az emberi csoportok alkotják (pl. *zsidók, skótok, cigányok, katolikusok, értelmiségiek* stb.). Amikor az ember a szót vagy a szókapcsolatot sztereotípusként használja, a deszignátumokhoz olyan tulajdonságokat rendel hozzá, amelyekkel azok nem rendelkeznek, illetve nem kell, hogy ilyenekkel rendelkezzenek, és ezeket a tulajdonságokat összefüggésbe hozza valamilyen saját, erős emócióval (Grodziński 1983: 398). Hozzá kell tenni, hogy az etnolingvisták a sztereotipikus látómezőt az egész észlelt és képzelt világegyetemre vonatkoztatják (ide tartoznak az egyes egyedi objektumok is, pl. a Nap, a Hold stb.) (Bartmiński 1996: 5), de az is nyilvánvaló, hogy sokszor nehéz eldönteni, hogy milyen jelenségeknek a sztereotipikus képzetei léteznek a mentális felszereltségünkben. Ezzel kapcsolatban azonban felmerülhet a kérdés, hogy vajon megalapozott-e egyáltalán az egyedi objektumok sztereotípusáról beszélni? Figyelembe véve az olyan kifejezéseket, mint például a *kádári szocializmus, a sztálinista módszerek, a XX. sz. Hamletje, Rózsa Sándorok uralják a terepet, jön az új Bokros-csomag, Ratkógyerekek* stb. megállapíthatjuk, hogy a kapcsolatuk a sztereotípusizációs problematikával nem közvetett, hanem közvetlen jellegű. A sztereotípust alkotó tulajdonságoknak köszönhetően a szó *arisztotelészi felfogásban* típusú metaoperátorokat használó adó és az ilyen operátorokat tartalmazó közlés vevője között közös viszonyítási pont jön létre, amely a kommunikációs aktus sikerét biztosítja.

A fentiek tükrében azt láthatjuk, hogy a metaszöveg és a sztereotípusok szférája, valamint a szavak kapcsolódási mechanizmusa együttvéve egy közös és egymást feltételező kutatási területet alkotnak.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest, ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet.
- Bañcerowski Janusz 2000a. Metainformációs struktúrák szerepe a jelentés módosításában. *Magyar Nyelvőr* 124: 1–5.
- Bañcerowski Janusz 2000b. A recenzió mint metainformációs közlés. In: Bibok Károly–Ferencz István–Kocsis Mihály (szerk.): *Cirill és Metód példáját követve...* Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára. Szeged, 23–9.
- Bartmiński, J. (szerk.) 1996. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. 1. kötet. Kosmos, Lublin.
- Bartmiński, J.–Panasiuk, J. 1993. Stereotypy językowe. In: J. Bartmiński (szerk.): *Encyklopedia kultury polskiej XX. wieku*. 2. kötet. Współczesny język polski, Wrocław.
- Grodziński E. 1983. Język jako narzędzie manipulacji. In: *Poradnik Językowy*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa.
- Lévai Béla 2002. Metainformációs elemek egy XIX. századi szőlőskerti jegyzőkönyvben. *Ethnica* IV. évfolyam. 3. szám. 125–30.
- ÉKSz. = *Magyar Értelmező Kéziszótár*. 1972. (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós). Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

Metainformational pointers to meaning in texts

Metainformational operators may play various roles in linguistic texts: they participate in the organisation of the processes of conveying and receiving information, they characterise certain parts of verbal communication from various aspects, and serve as a source of linguistic, pragmatic, and extralinguistic information. In this paper operators of the following types are discussed: *a szó szoros értelmében* ‘in a strict sense’, *a szó átvitt értelmében* ‘figuratively speaking’, *jogi nyelven fogalmazva* ‘to use legal parlance’, *ne tessék engem rosszul érteni* ‘do not get me wrong’, *mint tudjuk* ‘as we know’, *mint ismeretes* ‘as is well known’, *röviden szólva* ‘briefly’, *ahogy azt XY értette (határozta meg, definiálta, etc.)* ‘as used (determined, defined, etc.) by XY’; *tudományos (logikai, funkcionális, strukturális, pragmatikai, bibliai, etc.) szempontból* ‘from a scientific (logical, functional, structural, pragmatic, Biblical, etc.) point of view’; *valaminek a fényében* ‘in the light of’, *valaminek megfelelően* ‘in terms of’, *valaki (valami) szerint* ‘according to’; *betű szerinti jelentése* ‘its literal meaning’; *a szó mai (mindennapi, eredeti, negatív, etc.) jelentésében* ‘in the current (everyday, original, negative, etc.) sense’, etc.

Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban

1. Szimmetria és aszimmetria a nyelvi jelrendszerben. A nyelvi jelrendszer különböző szintjein a rendszerszerűség, a szimmetria különböző típusai az uralkodók, de minden szinten vannak a rendszertől eltérő aszimmetrikus jelenségek. R. A. Budagov (1978: 3–4) hangsúlyozza, hogy bármelyik természetes nyelvet jelek rendszerként kell vizsgálnunk, amelyet azonban lehetetlen „különböző sémák összességéeként” értelmeznünk. Korunk nyelvtudományának egyik irányzatában az aszimmetrikus jelenségek külön vizsgálat tárgyát képezik (vö. Richard S. Kayne 1994), amelyek kiváló eszközei az egy nyelvi rendszeren belüli specifikus sajátságok bemutatásának. A nyelvi rendszer mindegyik szintjén jelentkező aszimmetrikus jelenségeket két nagy csoportra oszthatjuk:

1) A jelölő és a jelölt **menyisége** nem arányos: a) egy jelölőnek lehet több vagy különböző jelentése (poliszémia, homonímia), b) egy jelöltet hangalakvariánsokkal (pl. *-a* ↔ *-ja* birtokoszemélyragvariánsok: *az áru ár-a – a víz ár-ja*) vagy különböző szinonim jelentésű hangalakokkal (*esz-e-m – esz-e-k*) jelölhetünk. 2) A jelölő és a jelölt oppozícióban az egyik oldal **hiányos** vagy **hiányzik**. Itt is két típust különböztetünk meg: a) jelentés nélküli önálló forma (hangalak): **F** ↔ **0**: *Es regnet, Izé, hogv is hívják?*; b) önálló forma (hangalak) nélküli tartalom (jelentés): **0** ↔ **T**: *Péter ír*.

2. A „zéró (zérus, nulla, üres) kategória” a nyelvészetben. R. L. Trask (1993: 191) szótára megjegyzi, hogy a *nulla elements* elnevezés már Panini (i. e. V.) szanszkrit nyelvtanában megtalálható, modern használata pedig Ballytól (1932) és Bloomfielddől (1933) származik. A GB (Government/Binding Theory 'Vonzat [kormányzás] és kötés elmélet'; német: Reaktions- und Bindungstheorie; orosz: теория управления и связывания) nyelvtanokban igen elterjedt az úgynevezett **üres kategóriák** 'empty category' (ném. leere Kategorien, or. пустые категории) használata. Korunk nyelvtudományában a zérókat illetően felemás, maximalista és mérsékelt felfogást különböztethetünk meg.

2.1. A felemás felfogás hívei csak a hangalak nélküli szemantikai zérókkal foglalkoznak, a jelentés nélküli formák lehetőségét meg sem említik, sőt, ha az ilyen formák előfordulnak, azokat ilyen vagy amolyan felfogás révén igyekeznek eltüntetni. Így tűntek el nyelvtanaink nagy részéből a régebben külön morfémaként szegmentált kötőhangzók. A MGr.-ban (2000) sem található jelentés nélküli morféma.

2.2. A maximalista felfogás követőire jellemző a zérók számának és típusainak logikus, de a nyelvleírást bonyolultabbá tevő, mértéken felüli szaporítása. Laczkó Krisztina a MGr.-ban (2000: 49), E. Abaffy Erzsébet *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* kötetében (1991: 153) a *vár* igealakban három zérót különböztet meg: *vár-0-0-0* (az időjelet, a módjelet és a személyragot). Kissé furcsa, hogy ez a 3 grammatikai jelentésű 0 **együttesen nem zéróként** egyetlen más igealakban sem fordul elő.

A zérók elmélete a strukturalista bloomfielddi és az azt követő nyelvészetben igen népszerű, mivel segítségével a **nyelvi aszimmetria jelensége kiküszöbölhetőnek** tűnik. I. A. Melcsuk (1995: 188–9) a zérók következő típusait sorolja fel: **zero phoneme** 'zéró fonémát', **zero sound** 'zéró hangot', **zero affix** 'zéró toldalékot', **zero ending** 'zéró végződést', **zero sign** 'zéró jelet', **zero article** 'zéró névelőt', **zero verb** 'zéró igét', **zero predicate** 'zéró állítmányt', **zero grammatical subject** 'zéró nyelvtani alanyt', **zero grammatical object** 'zéró nyelvtani tárgyat'. A továbbiakban megjegyzi, hogy a zérót nem nyelvi egységekkel kapcsolatban is alkalmazzák („Zero” as applied to entities other than linguistic items” [189]): **zero paradigm** 'zéró paradigma', **zero contrast** 'zéró ellentét', **zero word order** 'zéró szórend', **zero stylistic characteristics** 'zéró stílusjegy', **zero predicative link** 'zéró állítmányi segédző', **zero valence** 'zéró valencia', **zero variant of a word** 'zéró szóvariáns' stb. Első olvasásra úgy tűnik, hogy szinte minden zéró, ami nincs. Melcsuk azonban hangsúlyozza, hogy a zéró nem egyszerűen valaminek a hiánya, hanem valamilyen rendszerben funkcionális, szemantikai oppozícióban van egy nem zéró nyelvi elemmel. (Vö.: „a zero morph is not equal to the absence of a morph..., a zero lex is no means simply the absence of any lex..., a zero variant of a word is a zero lex of the correspondig lexeme” [189]). A zérók és kategóriáik közötti eligazodásunkat szerfölött megnehezíti az a tény, hogy korunk nyelvtudományában a nyelvi jelek saussure-i bilaterális felfogása mellett léteznek trilaterális, tetralaterális és strukturalista unilaterális felfogások is (vö. Pete 2002).

2.3. A zérók mérsékelt felfogása a nyelvi aszimmetria jelenségét természetesnek tekinti, és a zérók szaporítása révén nem törekszik annak kiküszöbölésére, elhatárolja a zérókat a nem zéróktól, a zérók elismerését feltételekhez köti. Jelen cikk mondanivalója ezt a nézetet szándékszik erősíteni. Ennek első lépése a morféma általam is megtörtént újradefiniálása: **A morfémak szavak és szóalakok szerkezetének valamilyen jelentéssel vagy funkcióval bíró, legkisebb aszimmetrikus formai egységei.** (Ezt a definíciót a Nyr.-ben [2004: 189] kiegészítő megjegyzések, magyarázatok előzik meg és követik.)

3. F \leftrightarrow 0 típusú (szemantikai) zérók. Az ilyen típusú zérók kiválasztásának a kritériumai igen problematikusak, mivel ezek elsősorban a saussure-i értelemben vett nyelvi jel kétoldalú felfogásán alapulnak. A középkori skolasztikusok ezt így fejezték ki: *aliquid – stat pro \rightarrow aliquid* 'vmi van/áll vmiért'. A „vmi” kétségtelenül a nyelvi jelek különböző szintjeinek az egységei, a „vmiért” pedig az, amiért használjuk őket: jelentésük és funkcióik. A nyelvtudományban azonban a jelentésnek és a funkciónak sokféle típusát különböztetik meg. Én a különböző jelentéstípusokat hierarchiájuk alapján négy fő csoportba (szemantikai, pragmatikai-konnotatív, kollokációs [kontextuális, textuális] és preszuppozíciós) javasoltam besorolni (Pete 2001: 203–11). Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor valamilyen típusú **jelentés** vagy **funkció** nélküli nyelvi jelről nemigen beszélhetünk. A nyelvtudomány különböző irányzataiban azonban ez koránt sincs így: jelentés nélküli szavakat és morfémaikat is megkülönböztetnek.

3.1. Zéró jelentésű szavak. Az *aliquid – stat pro \rightarrow aliquid* egyik lehetséges konkretizálása szerint a „szavak fogalmakra és tárgyakra utalnak” (*Wort verweist auf Gegenstand*, K. Bünting 1978: 32). Ez a nézet a nyelvi jelek saussure-i **nyelvi jel \leftrightarrow fogalom** konceptualista és az Ogden–Richards-féle szemiotikai háromszöggel szemléltetett felfogásán alapul. Az angolban például az újabb keletű nyelvészeti terminológiai szótárak – Sylvia Chalker–Edmund Weiner (1994), R. L. Trask (1993), David Crystal (1991) – **üres szavaknak** nevezik a segédszavakat és a viszonzószókat, amelyeknek nincs lexikai jelentésük. J. Richards, J. Platt és H. Weber (1985) szótárában az **empty words** szinonim elnevezései: *function word, form words, functors, grammatical words, structural words, structure words*, amelyekkel a **full words, lexical words, content words** szinonim szavak állíthatók szembe. A. N. Baranov és mások terminológiai szótára (1996) szerint a **functor** olyan szó, amelynek főképp grammatikai funkciója van (előljáró, névelő, névmás stb.). A logikai elemzésekben pedig a kérdő és tagadó *do* segédige, valamint a módbeli segédigék **operátorok**. Mondatoperátornak tartják a mellé- és alárendelő kötőszókat, valamint az **implikációnak** nevezett *ha..., akkor* formájú matematikai eredetű logikai műveleteket. L. Tesnière a mellérendelő kötőszókat **junctornak** nevezi. Ahmanova szótárában (1966, 1969) a **nullajentés** (zero meaning) odaértett, burkoltan (implicite) kifejezett jelentés, például az alapfok jelentése összevetve az explicite kifejezett középfokkal. A nullajentésnek ez az értelmezése nem fogadható el, mivel nullajelölőnek nem lehet nullajentése. Ha pedig Ch. Morris (1938) **szintaktika – szemantika – pragmatika** triádját fogadjuk el, akkor a segédszókat és a viszonzószókat semmiképpen sem tekinthetjük zéró jelentésűeknek, legfeljebb csak **zéró lexikai jelentésű** szavaknak. Ahmanova szótára meg is különbözteti a **nyelvtani** jelentéseket (grammatical meaning) és a **szintaktikai** jelentéseket (syntactic meaning). Továbbá azt is figyelembe kell vennünk, hogy minden szófajnak van **szófaji kategoriális jelentése** (categorical meaning) is.

Maradnak az úgynevezett **emocionális szavak** (emotive words). Ezeket egyszerűen azért nem tekinthetjük zéró jelentésűeknek, mivel például a *galambocskám, fiacskám* érzelmi töltetű szavak nem csupán érzelmeket, hanem szituációtól függő konkrét személyeket is jelölnek (vö. Péter Mihály 1991), másrészt az **indulatszók** döntő többsége bármelyik nyelvtan meghatározása szerint az érzelmeket nem nevezik meg, de szituációktól függően eltérő, nemegyszer ellentétes érzelmeket is jelölhetnek: *Ah, milyen jó itt!* (hanglejtéstől függően jelentheti azt, hogy itt 'nagyon jó' vagy 'nagyon rossz'); *Ah, ez aztán igen!* (meglepetés, csodálkozás). A **szitokszó** (Fluchwort, swearword) olyan szó, amellyel gyalázkodni, mocsklódni, szitkozódni szoktak: *A fészkes fenét!*; *Menj a nyavalyába!*; *A rosseb egye meg!* Ezeknek a szavaknak, mondatoknak a konnotatív jelentése befér a nyelvi jelek pragmatikai jelentésébe. A **hangutánzó szavak** esetében hajlamos lennük zérójelentést feltételezni, ha a beszélni tanuló unokáim nem úgy szólaltak volna meg, amikor egy kutyát megláttak, hogy *vau-vau*. Tekintettel kell lennünk a beszélt nyelv kialakulásának felkiáltási és hangutánzási hipotézisére is (exclamation theory, interjectional theory, imitation theory, bow-wow theory, pooh-pooh theory, yo-he-ho theory 'hó-rukk elmélet'), amely a nyelv keletkezését az ember tevékenységét kísérő különböző felkiáltásokkal és hangutánzásokkal is összeköti. Az indulatszók egy részénél, az **állatúzó, -hívó, -terelő szöcskák** használatakor J. R. Searle (1969) és mások tetralaterális

elméletének lokúciós (hangalak) → propozíciós (kijelentés) → illokúciós (megnyilatkozás) → perlokúciós (ráhatás) aktusaiából a **lokúciós** és a **perlokúciós** aktus érvényesül, mivel ezek a szavak akarati ráhatást fejtenek ki. Kissé más a helyzet az úgynevezett **töltelékszavak** (Füllwort, expletives) esetében, amelyek az ÉKSz. szerint az „élőbeszédben szokásként gyakran használt, jelentését vesztett szó”, amely a beszélő gondolatai megformálásának a zökkenőit leplezi, esetleg nyomatékösítő szerepe van. Versben, szólásokban pedig a versemérték, a rím, alliteráció vagy a szótagszám kedvéért használt, értelmileg felesleges szó, de a nyelvnek **poétikai** funkciója is van. Vö.: *Hát ezt jól kifogtuk – Hát szóval ezt jól kifogtuk; Én csak ennyit hallottam – Én, ugye, csak ennyit hallottam; Szegény ember szándékát boldog Isten bírja.*

Egyes nyelvekben vannak bizonyos **szintaktikai struktúrákat** (formákat) képző szavak. Ezeknek **szintaktikai** jelentésük, pontosabban **funkciójuk** van. Tartalmi oldaluk (Inhaltsseite) tehát ezeknek a szavaknak sem üres. A németben és az angolban a személytelen mondatokat például személytelen névmásokkal képezzük: *Es regnet, It is raining*. A német nyelvtanokban az *es* alanyi funkcióban szereplő Platzhalterként számon tartott szó, az állítmány pedig zéró valenciájú személytelen ige. A magyarban a kérdőszó nélküli mondatokat képezhetjük az *-e* kérdőszóval vagy nélküle is: *Elhozta-d a könyvemet?* ↔ *Elhozta-d-e a könyvemet?* A lengyelben viszont a kérdő névmások nélküli mondatokban a *czy* kérdőszót használják: *Czy pan(i) widzial(a)?* 'Látta-e?' Az angolban a kérdő és tagadó mondatok képzését a *do* segédige segíti: *Do you speak English?; I don't speak English*. Az általában létezőnek kifejező angol, francia, olasz mondatokban eredeti értelmüket elvesztett szavakat kell használnunk. Vö.: *There are six of us* 'Hatan vagyunk' (**We are six*); *There is a book there* 'Egy könyv van ott'; francia: *Il y a un livre sur la table* 'Egy könyv van az asztalon'. A franciában a tagadás mindig két szóval történik: *Je parle français*. → *Je ne parle pas français* 'Beszélek/nem beszélek franciául'; *Je ne parle jamais français* 'Soha sem beszélek franciául'. Az is előfordul, hogy egyes szavak használata csupán pragmatikai szempontból kötelező. A franciában például a *monsieur, madame, mademoiselle* vagy egyéb **megszólítás** kitétele igenlés, tagadás és köszönés után kötelező. Ennek elhagyása nagyfokú udvariatlanság.

3.2. Zéró jelentésű morféma. Károly Sándor hangsúlyozza, hogy a **kötőhangzónak** „önmagában soha nincs olyan külön jelentése, mint amilyen a toldalékoknak van. Ennek következtében a kötőhangzót nem tekintjük a tö és a toldalék mellett külön, harmadik szóelemfajtának” (1961: 304). De miért ne lehetne a toldalékok egyik fajtája? Nem mindig könnyű megállapítani, hogy mi is az a toldalékoknak vagy akár a kötött szógyökereknek tulajdonított „olyan külön jelentés”? Mit jelent például önmagában az *-og, -an, -i, kvaterk-, kort-* morféma? (Talán hamarjában nem is tudunk megfelelő szavakat képezni ezekkel a toldalék- és tömorfémaikkal – *patt-og, patt-an, kvaterk-áz-ik, kort-es.*) Laczkó Krisztina a MGr.-ban úgy véli, hogy az előhangzóvá átminősített kötőhangzónak „nincsen jelentése, funkciója ma már elsősorban az, hogy **kiemelje a szóalakok toldalékmorfémáit** [...], testesebbé teszi a toldalékot [...], részt vesz a szóalakok fonotaktikai jólformáltságában [...], ejtéskönnyítő szerepe is van”, „néha azonban 'ejtésnehéztőnek' nevezhetnénk (*érthető-ek, olvasható-ak*)” (2000: 45–6). Az „előhangzó” elnevezés megtartja a kötőhangzó különállását, s arra utal, hogy csak utána következik az igazi morféma, amit felerősít „a toldalékmorfémákat kiemelő” funkció. Hogyha előhangzóként is megmarad az „igazi morféma” és a kötőhangzók különállása is, akkor a nem megfelelő morféma meghatározáshoz való alkalmazkodáson kívül semmi sem indokolja a kötőhangzók külön szegmentálásának a megszüntetését. Legújabbban szinte egyedül Kiefer Ferenc szegmentálja a kötőhangzókat, azt azonban nem állítja, hogy azok morfémaik lennének. A StrMorf.-ban kijelenti, hogy „az accusativus *-t* és a superessivus *-n* ragja esetenként **kötőhangzóval** kapcsolódik a bázishoz: *hid+at, ördög+öt, kert+e!*” (2000: 580). A többes szám toldalékait viszont már így jelöli: *ház+a+k, bolt+o+k, kert+e+k*. Én a kötőhangzóknak két típusát javaslom megkülönböztetni: az interfixeket és az unifixekeket.

3.2.1. Interfixek. Az interfix két szógyökeret (*root, Wurzel, коeуб*) vagy szótöt (*stem, Stamm, основа*) összekötő, összetett szavak képzését segítő morféma. Az oroszban összetett szavakat ritkán képzünk *-o-, -e-* interfix nélkül (*нар-о-ход* 'gőzhajó', *ови-е-водство* 'juhtenyésztés', de: *время*

исчисление 'időszámítás', жар-птица 'tűzmadár'). A németben is gyakran előfordul az *-s-* interfíx (*Arbeit-s-platz* 'munkahely'). A magyarban az összetett szavakat kötőhangzó nélkül képezzük, de görög–latin eredetű összetett szavakban megtalálható az indoeurópai eredetű *-o-* interfíx: *pszich-o-analízis*, *bar-o-gráf*, *bar-o-méter*, *ocean-o-gráfia*, *galvan-o-méter*, *galvan-o-terápia*, *galvan-o-plasztika* (vö. *galvánelem*, *galvánoz*).

3.2.2. Unifíxek. A nemzetközi szakirodalomban az *unifíx* szó (vö. lat. *unio* 'egyesít') elvéte található elnevezésként olyan toldalék, amelyek segítségével affixokat kapcsolunk szógyökökerekhez, szótövekhez vagy egy másik toldalékhoz. Az unifíxek az igazi morfémákhoz, az interfíxekhez és a lexikai jelentés nélküli szavakhoz hasonlóan egyértelműen szegmentálhatók, mivel rendszeresen ismétlődnek, de lehetnek egyediek (unikálisak) is, **kihagyásokat is megengedőek**, nem funkciótlanok, mivel egyes szóalakok képzése nélkülük lehetetlen. Az angolban például a *child* 'gyerek' szó többes száma *child-r-en*, amelyben a többes szám jele az *-en* (vö. *ox* 'ökör' → *ox-en*). Az oroszban a földrajzi és családnevekből sokszor *-ckii* képzővel képzünk melléknveket (*быдameунckii*, *nyukинckii*), előfordul azonban az is, hogy az alapszó és képző közé unifíx lép (*амерук-ан-ckii*, *непы-ан-ckii*). A baszkban a *mendietan* 'hegyekben' szóalak szegmentálása *mendi-e-ta-n*, amelyben a *mendi* jelentése 'hegy', az *-e-* a többes szám jele, az *-n-* lokativuszi esetrag, amelyet a *-ta-* unifíx köt a magánhangzóra végződő többes számú alakhoz.

a) A magyar unifíxek fonéma- és morfémaértékűsége. Unifíx csak az *-a-*, *-o-*, *-e-*, *-ö-* magánhangzók valamelyike lehet, amelyek a magyar fonéma-rendszer elismert fonémái. A „modern” fonematikában mintha már nem is lenne fonéma. Erre enged következtetni az ÚMNy. (1998: 293) Siptár Péter által írt hangtana, amelyben a *fonéma* szó egyszer sem fordul elő. (Ő beszédhangtani és nyelvi hangtani különböztet meg, vö. Pete 2002.) A *pocakos-o-k* – *pocakos-a-k*, *havas-o-k* – *havas-a-k*, *tehetős-ö-k* – *tehetős-e-k* oppozíciók összevetése egyesek szerint csak a kötőhangzók fonémaértékűségét, nem pedig a morfémaértékűségüket bizonyítja. Ez az állítás összetéveszti a fonémaelemzést és a morfémaelemzést. A fonémák jelentésmegkülönböztető szerepét azonos fonematikai állományú szavakkal szerkesztett oppozíciókban, többnyire gyökérszavakban szokták bizonyítani. Ez a pozíció lehet **szókezdő** (*bor* – *por*), **szózáró** (*bor* – *bot*, *szál* – *száll*) és **szóbelsejei** (*tör* – *tőr*). Ezekben a pozíciókban mindegyik magánhangzóról bebizonyították, hogy fonéma. A morfémaelemzés nem a szavak fonémaállományát (most tekintsünk el a morfonemikától), hanem azok morfémaszerkezetét, az egyes morfémaik pozicionális helyzetét és szegmentálhatóságát vizsgálja. A morfémaelemzésben az unifíxeken kívül is találunk olyan példákat, amelyekben a **hangok fonémaértékűsége egyben egy teljes morfémaértékűséget is kifejez**. A *fal-a* – *fal-i* (szőnyeg), *kez-e* – *kez-i* (erő), *kör-e* – *kör-i*, *jog-a* – *jog-i*, *igaz-a* – *igaz-i*, *kor-a* – *kor-i*, *kérd-ő* – *kérd-i*, *köp-ő* – *köp-i*, *löv-ő* – *löv-i*, *köv-é* (változtat) – *köv-i*, *köz-é* – *köz-e* stb. oppozíciókban a szóvégi hangok mind fonémák, mert jelentéseket különböztetnek meg, de ugyanakkor morfémaik is, mert grammatikai és lexikai jelentéseket hordoznak, kapcsolatban vannak a szavak szófaji kategoriális jelentésével, de bizonyos fokú „fonológiai motiváltságukról” is beszélhetünk. Sem az unifíxek, sem a morfémaik döntő többségében azonban közvetlenül nem lehet kimutatni a fonémaérték és a morfémaérték egybeesését.

b) Az unifíxek szófajokhoz kötődő szófaji kategoriális használata. Az unifíxek használata szófajoktól függ.

- **Az unifíxek szófajokat megkülönböztető funkciója.** Az *-ö/-e-* és az *-o/-a-* unifíxek számos esetben elhatárolják egymástól a **főnevek** és a **melléknvevek** többes számú alakjait: *felelős-ö-k* – *felelős-e-k*, *ismerős-ö-k* – *ismerős-e-k*; *hatalmas-o-k* – *hatalmas-a-k*, *milliárdos-o-k* – *milliárdos-a-k*, *hazafias-o-k* – *hazafias-a-k*, *öszöndíjas-o-k* – *öszöndíjas-a-k*, *nádas-o-k* – *nádas-a-k*, *diplomás-o-k* – *diplomás-a-k*, *családos-o-k* – *családos-a-k* stb. Az *-o-*, *-e-* unifíx alkalmas egyes igék **kijelentő és felszólító módjának** eltérő jelölésére is: *ír-o-d* – *ír-d*, *csinál-o-d* – *csinál-d*, *hoz-o-d* – *hoz-d*, *olvas-o-d* – *olvas-d*, *ismer-e-d* – *ismer-d* meg.

- **Az unifíxek szófajok és szóalakok szerinti mennyiségi különbségei.** A többes szám képzésében a **főnevek** négyes unifíxei (*-o-*, *-a-*, *-e-*, *-ö-*) szembenállnak a **melléknvevek** hármas unifíxcivel

(-o-, -a-, -e-), amelyek a középfokú alak jele előtt megmaradnak, a középfokú többes jel előtt azonban kettőre (-a-, -e-) csökkennek. Vö.: *pad-o-k, fal-a-k, kert-e-k, kör-ö-k, kiirt-ö-k* – *nagy-o-k, fukar-a-k, szép-e-k, erős-e-k, vörös-e-k* – *nagy-o-bb-a-k, fukar-a-bb-a-k, erős-e-bb-e-k, vörös-e-bb-e-k*. A főneveknél unifixek csak **mássalhangzók** után állnak, a több szótagból álló képzett mellékneveknél **magánhangzók** után is, ha azok *-ű-, -i-* vagy *-ó-, -ú-, -ő-* (ritkán) képzőre végződnek: *nagyeszű-e-k, szegedi-e-k, megoldható-a-k, hosszú-a-k, tűrhető-e-k*. Néha ingadozás is lehetséges. Vö.: *Ezek a próbálkozások kifizetődő-e-k, meddő-e-k/meddők maradtak*; de a nem képzett melléknevek unifix nélkül képzik a többes számot: *kicsi-k, csonká-k, buzgó-k, görbé-k*.

A jelen idejű **igeragozásban** az E/1., E/2.-ben, a *-k, -l, -m, -d* ragok előtt *-o-, -e-, -ö-* hármas unifix lehetséges (*hoz-o-k, hoz-o-l, hoz-o-m, hoz-o-d, vesz-e-k, küzd-ö-k*), a múlt idő *-tt-* jele előtt ezek E/3.-ban jelennek meg: *hoz-o-tt, siet-e-tt, küzd-ö-tt*. A múlt idejű ragozásban az *-m, -d, -l* ragok előtt csak *-a/ú-, -e/é* kettős unifix állhat: *hozt-a-m, hozt-a-d, hozt-a-l, küzdött-e-m, küzdött-é-l*. A **névutók** ragozásában ugyanez a kettős unifix lehetséges: *alatt-a-m, felett-e-m, előtt-e-d, mögött-e-d*.

c) **Az unifixek disztribúciós megoszlása.** Az unifixek disztribúciós megoszlását illetően az az elképzelésem, hogy a **szóképző** morfémák esetében előhangzók nélküli **képzővariánsokról** beszéljünk, **unifixeknek** pedig csak azokat a szóelemeket nevezzük, amelyek szógyökerekhez és szótövekhez **grammatikai** jelentésű morfémákat (jeleket vagy ragokat) kapcsolnak. Felmerülhet a kérdés, hogy mi a különbség az **áldok**, az **áldott** (ragozott ige és igenév) és az **áldoz** szavak *o* fonémái között? A válasz: szegmentálhatóságuk eltérő foka. Az *áld-o-k, áld-o-tt* szóalakokban az *-o* unifix önmagában is könnyen szegmentálható morféma, mivel **paradigmatikus**, rendszeresen ismétlődik ugyanazon különböző ragozási/jelezési típusokban, rendszeresen felcserélhető más hasonló funkciójú, magánhangzó-illeszkedéstől függő unifixvariánsokkal (*hoz-o-k, hoz-o-m, hoz-o-d* – *küzd-ö-k, leküzd-ö-m* – *vesz-e-k, megvesz-e-m; pad-o-t, pad-o-k, vas-a-t, füzet-e-t, fiirt-ö-t*). A legfontosabb azonban az, hogy a ragok és jelek jelentése unifixek nélkül is önálló, könnyen meghatározható. A legnagyobb akadálya az átrendeződéses összevonásnak (az unifixeknek ragokkal és jelekkel való egyesítésének, ahogy ez például az orosz igeragozásban történt), hogy a többes birtokos jel az unifix után következik (vö.: *könyv-ek* – *könyv-e-i-k*), s ez lehetetlenné teszi, hogy például a *-k* mellett (*ajtó-k*) egy *-ek* allomorfról beszéljünk. A képzők viszont **szócentrikusak**, bennük az unifixek használata nem általános, a képzőkkel való egységüket sohasem bontja meg egy közbeékelte szóelem, vagyis a morfémahatárok átrendeződését (orosz переразложение, ném. Deglutination, Abtrennung, Additionsbildung, ang. metanalysis) itt minden fennakadás nélkül elfogadhatjuk. Az sem elhanyagolható tény, hogy a **képzők jelentése** unifixekkel és nélkülük is elég homályos. Az ÉKSz. például a *-z* képzőnek (*-az, -ez, -oz, -öz* variánsai vannak) hét jelentését tünteti fel (vö. *felruhá-z, fénykép-ez, sör-öz-ik, galván-oz, magá-z, hord-oz, ár-az, vaj-az, ágy-az*). Nem lenne könnyű két olyan nyelvészt találni, aki az itt felsorolt szavakban a *-z* képző jelentését egyformán határozná meg. A képzők pontos jelentésének a megállapítását az is nehezíti, hogy ugyanazt a jelentést több képzővel is kifejezhetjük. A *-z* képző negyedik jelentése az ÉKSz.-ban 'vki vmely folyamatnak alávet vmit': *pasztőr-öz*. Ez a jelentés az *-ál, -íroz, -ízál, -ít* képzőkkel is kifejezhető: *telefon-ál, filozof-ál, maszk-íroz, finansz-íroz, civil-ízál, hajl-ít*. A képzők többségének nincs is előhangzós variánsa, vagy pedig ezeknek a variánsoknak a száma kevesebb: *ír-ás, kér-és*. Továbbá a képzővariánsok típusai nemcsak az előhangzók hiánya vagy megléte következtében jönnek létre. Vö. például: *zaj-talan* – *esz-telen, áld-atlan* – *öriz-etlen, só-tlan* – *levegő-tlen, akarat-lan* – *részvét-len*. Itt jegyzem meg, hogy a StrMrf.-ban (2000: 47, 156–7) Kiefer Ferenc is alapjában véve csak a jelek és ragok előtti kötőhangzók létezését ismeri el, amikor elhatárolja egymástól a kötőhangzókát és a képzők toldalékkézdő magánhangzóit. Vö.: „Tipikus esetben a kötőhangzó zérussal váltakozik (*szék-et* – *asztal-t*), megíósolható minőségű, megjelenésének fonotaktikai indoka van, nem jelenik meg magánhangzó végű tövek után, és nem törli a tövégi magánhangzót”, mint a **képző**, például a *barna* – *barn-ul* esetében. (Itt is megjegyzem, hogy felfogásom szerint „zérus kötőhangzó” nincs, mert az csak egyes szóalakok képzését segítő, kihagyásokat is megengedő morféma.)

4. A 0 ↔ F típusú (formai, hangalak nélküli) zérók. Kenesei István (1998: 71) hangsúlyozza, hogy a „zéró morféma koncepcionális problémákat vet fel”. Arra azonban nem tér ki, hogy egyáltalán milyen koncepció alapján érdemes létezésükről és típusaikról beszélnünk.

4.1. A zéró morfémák kijelölésének elméleti alapjai. Laczkó Krisztina megállapítja, hogy a zéró morféma a jelek és ragok rendszerében jelenik meg, mivel „a jeles és ragos alakok egyezőségük és különbségeik, összetartozásuk és szembenállásaik révén morfológiai rendszereket alkotnak, melyek általánosak: ezek a különböző viszonyosikok és paradigmák” (2000: 48–9). A lineáris **szintagmatikai viszonyosikok** és a függőleges **paradigmatikai táblázati** összefüggések mellett hasznosnak látszik még egy absztrakt **epidigmatikai** morfémahátér figyelembevétele is, amely az (allo)morfok szintagmatikai viszonyosíkjában és a viszonyosikok paradigmaticai táblázataiban realizálódik (Pete 2004). A személykategória például szorosan összefügg a számkategóriával, amely így hat lineáris viszonyosikban fejeződik ki. Ez a hat viszonyosik a kijelentő mód, a felszólító mód és a feltételes mód ragozási paradigmáiban konkretizálódik. Mivel a viszonyosikokban mindegyik személyben és számban van alanyi és határozott tárgyas ragozás, így hat fő ragozási paradigmánk van, amelyeket a kijelentő mód iktelen és ikés ragozása **hétre** növel. A *lát-lak* típusú ragozás elszigetelt volta jól bizonyítja, hogy a ragozási paradigmák létét és állományát a lineáris szintagmatikus viszonyosikok száma határozza meg. A *-lak/-lek* ragozásnak nincs paradigmája.

A zéró egység N. V. Vasziljeva és mások szótára szerint „egy már fonetikailag **jelölt** nyelvi egységnek (morfémának, fonémának) az olyan hiánya, amely önállóan jelentést fejez ki, vagy pedig rendszeresen megjelenik ilyen vagy olyan alak képzésénél” (1995: 68–9). Ebből kiindulva és Charles Bally (1955: 177–81) példáiból levont következtetésem alapján a különböző viszonyosikokat én úgy értelmezem, hogy különböző zérókról csak **három** feltétel együttes megléte esetén célszerű beszélnünk: 1) A zéró forma valamilyen **kategória** funkcionális rendszertagjának **határozott jelentésű** jelölője. 2) Egy lineárisan már **jelölt** viszonyosik egyik alakjának jelölő nélküli tagja. 3) Egy jelölt **paradigmatáblázat** egyik tagjának saját jelölő nélküli jelentése. Bally többek között a rag nélküli egyes szám alanyesetben álló *vir* 'férfi, férj' főnevet elsősorban más egyes szám alanyesetben álló ragos főnevekkel veti össze (*domin-us* 'úr', *man-us* 'kéz'), és csak másodsorban a *vir* főnév paradigmásorával (*vir-um* 'férfit' – *vir-o* 'férfinek'). Az oroszban a hímnemű főneveknek az egyes szám alanyesetében zéró morfémájuk van, mivel ez a nő- és semleges nemű főnevek ragozási paradigmáiban jelölve van: *стол-0*, → *книг-а* → *сел-0*. A *дверь* típusú nőnemű főneveknek egyes számban csak 3 alakjuk van: *дверь, двери, дверью*. Ennek ellenére ezeknek a főneveknek is 6 esetük van, mivel a más ragozású paradigmába tartozó, *a*-ra végződő főneveknek valamennyi esete jelölve van. De ugyanezért van a németben is a nőnemű főneveknek az egyes számú kéttagú formai paradigma (*die Mutter, der Mutter*) ellenére is 4 esetük, mivel a hímnemű főneveknek mind a 4 esete különbözik egymástól: *der Vater, den Vater, des Vaters, dem Vater*.

4.2. Zérók a magyar főnevek ragozásában. A zéró morfémákat egy már **jelölt**, azonos kategoriális viszonyosik alapján határozhatjuk meg. Ha ezt az elméleti alapot elfogadjuk, akkor a magyar főnevek (névszók) **egyes szám alanyesetében egyetlen zérót sem tételezhetünk fel**, mivel az alanyesetet, az egyes számot, az egy birtokot egyetlen főnéven sem jelöli soha külön morféma. A *könyv-0-0-0* szóalak **szintagmatikai síkon tehát nem létezik**. A **birtokos eset** variáns alakjai esetében azonban beszélhetünk egy jelölt rag zéró morfjáról: *Péternek a könyve* ↔ *Péter-0 könyve* (Pete 2003). Az absztrakt **epidigmatikai** síkon azonban más a helyzet. A névszói viszonyragozásban jogosan veszünk fel **eset- és számkategóriát**, a birtokos személyragozásban ezek kiegészülnek a **birtokos személyének és számának**, valamint a **birtok számának** a kategóriáival. Ezeken a kategóriákon kívül, a főneveknek **epidigmatikai síkon 3. személyű kategóriájuk** is van, amely megszólítás esetén 2. személybe megy át. A magyar igék alakjai is megerősítik a személykategória váltását: *Péter írjon neki levelet* – *Péter, írd neki levelet*. A *könyv* alak **epidigmatikai egyes számú jelentését és alanyesetben álló formáját a számjel és az esetrag hiánya** (és nem a zérók feltételezése) implikálja. A magyar főneveket ezenkívül jellemzi még a **határozottság/határozatlanság** kategória

is. Ez esetben beszélhetünk zéró névelőről. Csak komplikálná a nyelvtant, ha a ragozási eseteket például így jelölnénk *0-könyv-0-e-t*.

4.3. Zérók az alanyi igeragozásban. E/3.-ban a kijelentő mód jelen és múlt idejében, valamint a feltételes módban feltételezhetünk egy 0 személyragot, amely vízszintes viszonyításon szembeállítható a személyragos alakokkal: *vár-0, várt-0, várna-0 vkit – esz-ik húst, vár-ja a barát-ját*. A kijelentő mód és az egyes szám zérójáról azonban nem beszélhetünk, mert ezeket az epidigmatikai kategóriákat itt külön-külön nem jelöljük, azt azonban joggal feltételezhetjük, hogy a *vár-o-k, vár-sz, vár-0* személyragok **poliszemantikusak**: kifejezik a személyt, az időt, a módot és a számot. Ezt annál is inkább mondhatjuk, mert a múlt időben már külön időjel van, a szám- és személyragok pedig nem véletlenül nem egyeznek az egyes számot is jelölő személyragokkal. Nagyon idegenkedem a *vár-0-0-o-k* stb. paradigmaalakok feltételezésétől és tanításától. (A matematikához hasonlóan a nyelvészetben is arra kellene törekednünk, hogy minél egyszerűbben írjuk le a tényeket, minél kevesebb elem és az elemeken belül minél kevesebb ismétlődés felvételével. A múlt század 50-es éveiben ezt az elvet Papp Ferenc nem egy előadásában és cikkében megfogalmazta.)

4.4. Van-e zérus birtokos személyrag az E/3.-ban? Kiefer Ferenc (2000: 594) elemzése szerint a birtokos személyragozás (nem személyjelezés!) E/3.-ban van egy *-ja/-je, -a/-e* **birtokviszonyjel** és egy *0* **birtokos személyrag**. (Itt is hangsúlyozom, hogy a személyenként és esetenként változó morféma nem lehet jel, csak rag. Jel akkor lenne, ha minden személyben ugyanaz a morféma szerepelne, például a többes birtokjel a többes számú ragozás minden alakjában ott van.) A *hajó-m, hajó-d, hajó-ja, hajó-nk, hajó-tok, hajó-juk* ragozása azonban azt mutatja, hogy külön birtokviszonyjelre sehol sincs szükség, a *-ja* is birtokos személyrag. A mássalhangzóra végződő főnevek ragozása a **kihagyásokat is megengedő** unifixek megjelenésében különbözik, vagyis E/3.-ban, T/1.-ben és T/3.-ban **nincs unifix**. Vö.: *ház-a-m, ház-a-d, ház-a, ház-unk, ház-a-tok, ház-uk; kalapács-o-m, kalapács-o-d, kalapács-a, kalapács-unk, kalapács-o-tok, kalapács-uk; vér-e-m, vér-e-d, vér-e, vér-ünk, vér-e-tek, vér-ük; ő-s-ö-m, ő-s-ö-d, ő-s-e, ő-s-ünk, ő-s-ö-tök, ő-s-ük*.

A **több birtokot jelölő** alakok szegmentálásában egyetértek Kiefer Ferencsel (2000: 594): *pad+ja+i+m, pad+ja+i+d, pad+ja+i, pad+ja+i+nk, pad+ja+i+tok, pad+ja+i+k*.

Felmerül itt azonban még **két probléma**: 1) Hogyan kerülhet az E/3. birtokos *-a, -e* személyragja a mássalhangzóra végződő szavakban minden személyben a többes birtokjel elé? 2) Balogh Juditot (2000: 188–9) kövessük-e, aki az E/3. stb. alakban tételez fel zéró birtokos személyragot (*ház-ai-0*), vagy pedig Korompay Klárát, aki úgy véli, hogy minden probléma megoldódik, ha „az *ai/ei*-ben az *-i* birtoktöbbsesítő jelnek előhangzóval bővült változatát látjuk” (1991: 265), amelyhez *-0* birtokos személyrag járul. Én egy harmadik megoldási elképzelést javaslok.

Az előzőekben már kimutattam, hogy a birtokos személyragozás E/3.-ban nincs unifix, hanem birtokos személyrag van, amely az *-i* többes birtokjeltől függetlenül is önállóan él a nyelvtudatban. Korompay Klára – nyelvtörténeti fejtegetéseire hivatkozva – elveti azt a nézetet, amely az *-ai/-ei* első elemében az *-a/-e* birtokos személyjelét látja. Az én értelmezésem szerint a HB. *feleym* (264) példája nem az *-ai/-ei* morfémaváltozat megjelenését, hanem a többes számú alaknak az E/3. személyből való képzését bizonyítja (vö.: *feleség, felebarát*). Ugyanez vonatkozik a *lahay, zemeim* stb. példákra is. Feltételezéseim szerint a **mássalhangzóra** végződő szavak esetében az E/3. köthangzó nélküli, legkevésbé terhelt birtokos jelentésű alakja vált az összes többi, bonyolultabb jelentésű és szerkezetű birtokos alak képzésének az alapjává. Ezt a vélekedést némiképp Korompay Klára is támogatja, amikor megállapítja, hogy „a fejlődés többnyire a kevésbé jelölt formától halad az erőteljesebben jelölt felé” (269), továbbá azt, hogy „a birtokos személyjelezés [szerintem személyragozás] ösmagyar kor végi rendszerében két *-i* – *-i* alakú toldalék is élt: az E/3. birtokos személyjel egyik változata s a birtoktöbbsesítő jel” (264). (Az elsőt inkább mégis birtokos személyragnak kellene értékelnünk, hisz két jel egymás mellett nemigen fordul elő.) A birtokos személyragok és a birtoktöbbsesítő jel jelentése önállóan élhetett és él ma is a nyelvtudatban. Ezt biztosítja a magánhangzóra végződő főnevek unifix nélküli birtokos személyragozása. Az E/3. birtokos

személyragos alakok és a többes **-i** birtokjel elkülönülése hosszantartó folyamat volt. Hosszú ideig a többes birtokjel mássalhangzók után is egymaga jelölte a birtokviszonyt, a birtokos személyét és a birtok számát. Vö.: *hajó-í/hajó-ja-í – gerezd-í/gerezd-je-í*. Még Arany Jánosnál is több ilyen rövid E/3. személyű több birtokot kifejező forma található: *Gyümölcskertünk hernyó emésztí, / Betegek a szőlő gerezdi; Ott levágyák Feliciánt / A király cselédi* (Zács Klára); *Nem hagyta cselédit – ezért őli a bú – Vele halni meg, ócska ruhába* (Szondi két apródja); *Jöjjenek ellenségi, ha voltak!* (Tetemre hívás); *Jöjjenek úgy hát ifjú baráti* (Uo.); *Bárczi Benőt én meg nem öltem, / Tanum az ég, s minden seregi* (Uo.) Ilyen példákat találhatunk Csokonainál, Berzsenyinéél, Kisfaludy Sándornál, Vörösmartyánál, Petrőczy Kata Szidóniánál és másoknál.

A nyelvi aszimmetria révén a magyarban létrejött egy olyan **pleonazmus**, amely háromszor jelöli a birtokviszonyt, és amely alak még további bővítéseket is megenged. Vö.: *Melyik lakásban laknak a vendégek? – A lány-a-i-m-é-i-k-ban*.

5. Szintaktikai zérók (kis pro-k és nagy Pro-k elhagyása). A nyelvészeti tipológiában megkülönböztetnek kis pro-kat és nagy PRO-kat elhagyó és nem elhagyó nyelveket (*pro-drop languages* ↔ *non-pro-drop languages*, *Pro-Drop-Sprachen* ↔ *Nicht-Pro-Drop Sprachen*, *языки „pro-drop”* ↔ *языки „non-pro-drop”*).

5.1. Kis pro-val (little pro) jelölik az **alanyi** pozícióban lévő **nem anaforikus személyes névmás** elhagyását határozott és határozatlan alanyú, általános alanyú és személytelen mondatokban.

5.1.1. A határozott alanyú mondatokban a személyes névmás elhagyása a magyarban azért lehetséges, mert a személyragok egyértelműen jelölik a cselekvő személyét, s ezért csak a **grammatikai alany** elhagyásáról beszélhetünk: [*pro*] *Látom, hogy [pro] dolgozol* = *Én látom, hogy te dolgozol*. A magyarban elhagyhatjuk a tárgyat jelölő **egyes szám második személyű névmást** is a tárgyas igék **-lak/-lek** ragozásakor: *Szeretlek – Csak téged(et) szeretlek*; de: *Szeretlek titeket is*. Zéró tárgyról azonban nem beszélhetünk, mivel az ige személyragja inkorporáció formájában egyértelműen jelöli a tárgyat. A magyarban néha még a határozó inkorporálása is lehetséges egy szóban. Így egyetlen szóból álló magyar mondatnak az oroszban például négy szavas mondat felel meg: *Hazaviszlek – Я отвезу тебя домой*. A magyartól eltérően az orosz ige jelentése viszont egyértelműen kifejezi, hogy vmilyen járművön történő hazavitelről van szó. A magyarhoz hasonlóan az oroszban is vannak személyragok, mégsem hagyhatjuk el az alanyt olyan könnyen, mint a magyarban, a németben, az angolban pedig sokkal szigorúbb szabályok vannak (Pete 1997). A **pro-kat elhagyó nyelvekhez** többek között a latint, a magyart, a lengyelt, a spanyolt és az olaszt sorolják Bizonyos esetekben az oroszban is elmaradhat az 1. és 2. személyű névmási alany, vö.:

lat.: *Veni, vidi, vici – Jöttem, láttam, győztem*; or.: *Приуел, увидел, победил*.

ang.: *I came, I saw, I conquered*; német: *Ich kam, ich sah, ich siegte*.

A magyar nyelvtudományban kis pro-val Bartos Huba elemzésében találkoztam. A *Várom* mondatnál kapcsolatban megjegyzi, hogy „ott az ige csak látszólag tárgyatlan, valójában egyértelmű egyes szám 3. személyű tárgya van, ami azonban kiejtetlen marad: fonológiailag üres névmás, azaz *pro*” (2000: 740). Ez a megállapítása nem egészen pontos. A *Szeretlek* esetében egyértelmű az egyes szám 2. személyű tárgy elhagyása. A *Várom* vonatkozásában távolról sem az: a tárgy lehet többes számú személyes névmás is, és bármely egyes és többes számú főnév, amely várható tárgyat jelöl: *Várom őket, a mai postát, a vendégeket*. További megjegyzésem, hogy a pro-t elsősorban a nyelvrendszerrel kapcsolatban és nem beszélt nyelvi textológiai vizsgálatok során szokás alkalmazni. (A beszélt nyelvben ugyanis bármely mondatrészt elhagyhatjuk.) Kiegészítésül még megjegyzem, hogy az **alanyi ragozású tárgyas igéket** sem tekinthetjük „tárgyatlanoknak”: *Most olvasok egy érdekes könyvet*. A *Péter olvas németül* mondatban sem igen lehet szó pro-ról, inkább 'minden, egyes német nyelvű írást el tud olvasni' általános jelentésű tárgy odaértéséről.

5.1.2. A határozatlan alanyú mondatokban a magyarban és az oroszban egyáltalán nem használunk személyes névmást, az ige pedig többes szám 3. személyben áll. Vö.: *Kopognak az aj-*

tón – *Смучам в дверь*. A németben és az angolban ezekben a mondatokban nyelvtani alany van: *Man klopft an die Tür; There is a knock at the door*. Ja. G. Tesztelec (2001: 265–316) úgy véli, hogy a határozatlan alanyú személyes mondatokban 'emberek' jelentésű zéró alany van. Ezeknek a mondatoknak a referenciális jelentése azonban vonatkozhat egy emberre is: *Kopognak; Várnak; Telefonáltak neked; Meghózták a postát; Ebben az üzletben beszélnek németül* jelentheti az is, hogy csak egy ember (két ember) beszél németül. *Az osztályban zajonganak* határozatlan alanyú mondatnak például különböző alanyú személyes mondatok felelhetnek meg. Vö.:

- ↔ Az osztályban **zaj** van.
 ↔ Zajong **az osztály**.
 Az osztályban **zajonganak** ↔ A tanulók zajonganak az osztályban.
 ↔ **Valaki** zajong az osztályban.
 ↔ **Néhányan** zajonganak az osztályban.

A. V. Bondarko (1991: 63) szerint a határozatlan alanyú mondatokat akkor használjuk, ha a beszélő nem ismeri a cselekvők körét, vagy pedig a cselekvést akarja hangsúlyozni. Ebben a tekintetben a referenciális lehetőségek a következők: 1) A cselekvést végző személyt a beszélő és az őt hallgató sem ismeri: *Kopognak, nyisd ki az ajtót*. 2) A cselekvést végző személyt a beszélő ismeri, de nem nevezi meg: *Várnak a dolgozószobádban; Köhögök, nem engednek az utcára*. 3) A cselekvést végző személyt a beszélő és a beszélőtárs is ismeri: *És megjöttek már a nyaralásból?*

A határozatlan alanyú cselekvő mondatokat határozott alanyú, az ágens nem tartalmazó **szenvedő** mondatokkal is helyettesíthetjük vagy fordíthatjuk más nyelvekre. Vö.: *Meghívtak a hangversenyre* → *I was invited to the concert* → *Meg voltam/meg lettem híva a hangversenyre*. A határozatlan alanyú cselekvő mondatok és a nekik megfelelő határozott alanyú ágens nélküli szenvedő mondatok jelentése azonban nem mindig teljesen azonos, mivel az általános alanyú cselekvő mondatok a beszélőt **kizárják** a cselekvés végzéséből, a szenvedő mondatok viszont nem: *A munkát 5 órára befejték* (a beszélő nem vett részt a munkában) – *A munka 5 órára befejeződött/lett befejezve* (lehet, hogy a beszélő is részt vett a munkában).

5.1.3. Az általános alanyú mondatok bármely személyre vonatkozhatnak függetlenül attól, hogy milyen igealakot használunk ezekben a mondatokban. Az orosz és a magyar általános alanyú mondatokban a **pro** nem anaforikus névmás általában hiányzik. Zéró alanyról azonban ezekben a mondatokban sem beszélhetünk, mivel ezekben a mondatokban a referenciális jelentésű alany bármilyen személyű és számú is lehet. Az angolban és a németben ezekben a mondatokban elhagyott pro is lehetséges. Vö.:

- Ki mint vet, úgy arat. → Wie **man** sät, so erntet **man**.
 Что посеешь, то и пожнешь. **You** must reap what **you** have sown.
 Lassan járj, tovább érsz. → Eile mit Weile.
 Тише едешь, дальше будешь. Slow and steady wins the race.

5.1.4. A személytelen mondatok esetében sem zéró alanyról vagy elhagyott pro-ról van szó a magyarban, mivel a logikai alanyt itt és néha az oroszban is az ige töve inkorporálja. Ezért értelmetlen az alany kitétele. A német és angol személytelen mondatokban viszont van nyelvtani alany. Vö.: *Esteledik – Вечереет – Es wird Abend – Night is falling; The day draws to a close*.

5.2. Nagy PRO-val (*big pro*) jelölik a főnévi igenév előtti alanyi pozícióban lévő **anaforikus** (visszautaló) névmás elhagyását, ha a főnévi igenév által jelölt cselekvést a mondat alanya végzi. A nagy PRO elhagyásának három típusát különböztethetjük meg.

5.2.1. Különböző segédigékkel és segédszókkal használt főnévi igenevek előtt még az angolban és a németben is elhagyják a személyes névmásokat. A magyarban a módbeli segédszókkal

alkotott szerkezetekben többnyire a főige főnévi igenevének ragozása jelöli az alany számát és személyét (Pete 2002). Vö.: *Erről neki hallani/hallania kellett – Erről hallania kellett (*Erről hallani kellett.) – He must PRO have heard it – Er muss es gehört haben.*

5.2.2. Alanyra vonatkozó infinitívusz (ang. *subject infinitive*) esetén a főigével és a főnévi igenévvél végzett cselekvést a mondat alanya által jelölt ágens végzi, vagy ugyanaz a logikai alany milyen tulajdonság hordozója. A magyarban az ilyen típusú mondatokban kis pro és nagy PRO is lehetséges, az angolban, németben és általában az oroszban csak nagy PRO. Vö.: *pro Szeretek PRO dolgozni – I like PRO to work – Ich arbeite gern; pro Nincs kedvem PRO dolgozni – I'm unwilling PRO to work; Ich bin zu faul PRO zu arbeiten – Я ленюсь ПРО работать.*

5.2.3. A mondat tárgyára vonatkozó infinitívusz (ang. *object infinitive*) esetén az infinitívusszal vagy az egyik infinitívusszal jelölt cselekvés ágense a mondat tárgya. A magyarban az angol, német, orosz főnévi igeneves szerkezetek helyett többnyire *hogy* kötőszavas mellékmondatokat használunk. Vö.: *He asks us PRO to come to him at 9 o'clock – Er bittet uns, um 9 Uhr zu ihm PRO kommen – Он просит нас ПРО зайти к нему в девять часов – Arra pro kér minket, hogy 9 órára pro menjünk hozzá; He promised PRO to try PRO to get everything we needed – pro Megígérte, hogy pro igyekszik mindent PRO megszerezni, amire szükségünk van.*

Ja. G. Tesztelec (2001: 207) úgy véli, hogy a **szintaktikai zérók** (kis pro-k és nagy PRO-k) nélküli leírás lehetséges, amely azonban így nem teljes vagy pedig feleslegesen terjedelmes. Nekem úgy tűnik, hogy a magyarban a pro-/PRO-s leírások feleslegesek, mivel a személyragok és az igező (személytelen igeéknél) egyértelműen jelzik a cselekvés végzőjét, a tulajdonság hordozóját. Nyelvek összevetése esetén azonban hasznosak. Kenesei István például megállapítja, hogy „a határozói igenév *-ván/-vén* alakja mellett lehet kifejtett vagy elhagyott névmási alany” (*pro Beesteledvén, hazamentünk*), „a határozói igenév *-va/-ve* formájú alakjával alkotott mondatokban csak rejtett, azaz PRO alany szerepelhet” (2000: 126–7). Keneseinek ez az állítása több vonatkozásban kiegészítésre szorul. 1) Az angol *drop* szó jelentése 'elhagy'. Elhagyni viszont csak azt lehet, ami van. A magyarban – az angoltól eltérően – a személytelen igeékeknek nincs alanya, mert az állapot hordozóját, a cselekvőt az ige gyökere inkorporálja: *Beesteledett; Villámlik*. 2) Kenesei megfélekedzik *Az üzlet zárva/nyitva van* típusú szenvedő szerkezetű mondatokról, amelyekben az alany csak az üzlet ajtajára kiírva (*Zárva/Nyitva*) hagyható el. 3) A határozói igenév cselekvő mondatokban állítványként – a személytelen igeéket kivéve – nemigen szerepel, a mondatban határozóként lép fel, s mint ilyenek a főige valenciáértékétől függ a használata. A *Hazamenvén, [pro] megvacsoráztunk* mondatban a személyraggal jelölt főige alanyát hagyjuk el, nem pedig a határozói igenév alanyát, amely egyezik a főige személyragjával vagy kifejtett alanyával: *Hazamenvén, mi megvacsoráztunk, de a kis unokák egy ideig még játszottak*. 4) A *Beesteledvén, megvacsoráztunk* mondatnak azért lehet két különböző logikai alanya, mert az egyik a személytelen igeben inkorporálva van. Egyébként ezt a többek által helyesnek vélt mondatot így fogalmaznám: *Beesteledett, és hazamentünk. Miután beesteledett, hazamentünk*. Számomra még az olyan cselekvő mondatok elfogadhatósága is problematikus, amelyekben a határozói igenévnek nem PRO alanya van: *¿ Az unokák hazamenvén, megvacsoráztunk*. (Egyesek szerint ez teljesen rossz!)

6. A zérók és egyéb látható jelölés nélküli jelentések elhatárolása. A zérókon kívül a nyelvtudományban találkozhatunk még **valaminek a hiányával, elhagyásával, ellipszissel, a pleonazmus redukciójával, odaértéssel, neutralizációval**. Ezeknek a fogalmaknak az elhatárolása viszonylagos. Csak igen röviden jellemzem őket.

6.1. Valaminek a hiánya (*absence, Nichtvorhandensein, omcymcsue*) esetén nincs meg az epidigmatikai kategóriák szintagmatikai zérójának a három feltétele. A magyar névszók és igeek **szótári** alakjainak morfémaszerkezetében nem találunk olyan grammatikai morfémtípust (az ikés igeiken kívül), amelynek a jelentése valamilyen nyelvtani kategóriára utalna az adott szófaj kategóriális jelentésén kívül (a *-ság/-ség* morfémmára végződő szavak pl. mind főnevek). Nem tudok egyetleni Laczkó Krisztinának (2000: 49) azzal a nézetével, amely szerint a *vár* igező „tulajdonképpen há-

rom zéró morfémát tartalmaz: az időjelet, a módjelet és a személyragot" (a számjel valahogy lemaradt). A szógyökér csak infix jellegű morfémát tartalmazhat (a magyarban ilyen nincs), a többiek szógyökéren kívüli toldalékok. Valamennyi magyar főnév ragtalan és jeltelen szótári (nem epidigmatikai) alakja zérók nélkül áll szemben valamennyi lehetséges paradigmásor tagjaival. A **szavak képzésében** sem beszélhetünk zérus képzésről. A rederivációs szóképzés morfémák elvonásával vagy szóróvidítéssel történik: *kapál* → *kapa*, *hiszen* → *hisz*.

6.2. Az elhagyásról (ang. *dropping*, ném. *Auslassung*, or. *onyuczenie*) a kis pro-k és nagy PRO-k kapcsán már volt szó.

6.3. Az ellipszis (*ellipsis*, *Ellipse*, *эллипсис*) olyan összetevő (szó vagy mondatrész) rendszeres kihagyása, amely az előzményekből szemantikailag és szintaktikailag egyaránt rekonstruálható: *Jó napot!*; *Boldog új évet (kívánok)*; *Hova utazol? – Szegedre*; *Erika Sopronba utazik, én pedig Szegedre*. Bartos Huba *Várom* típusú mondatát is ide sorolnám, mivel előzmények nélkül egyértelműen egyáltalán nem állapítható meg, hogy egyes vagy többes szám 3. személyű névmás maradt-e el, vö.: *Várod még őt/őket?* – *Várom*. Kenesei István (2000: 85–7) és Kiefer Ferenc (561–2) mellérendelő szerkezetű példákat hoznak az ellipsziszre: *sógor- és komaság, ki- és bejárkál, alá- vagy mellérendelés, elnök- és igazgatóválasztások lesznek, arany- vagy ezüstofféle, rozs- vagy szeszamos kenyér*; *Piroska az újságkihordótól, Vali pedig a házmestertől értesült a legújabb hírekről*. Kenesei nem tartja feladatának, hogy a mellérendelő szerkezetekben az ellipszis szabályait bemutassa. Megállapítja azonban, hogy „az azonosság nem elegendő feltétele az elhagyhatóságnak: minimálisan a főneveknek kell azonosnak lenniük, majd a körük épülő szerkezet tagjainak: *Anna három új könyvről írt, Mari pedig három régiről*; *Anna három új könyvről írt, Mari pedig négyről*”. Nekem úgy tűnik, hogy a főneveknek nem szükséges azonosnak lenniük, csak az a fontos, hogy az elhagyott részt már előzőleg (vagy utólag) megnevezzük: *Anna három új könyvről írt recenziót, Mari pedig egy új folyóiratról*.

6.4. Odaértés (*implication*, *Implikation*, *подразумевание*): burkoltan, rejtve, implicite kifejeződő jelentés. Például: *Péter iszik* (szeszest italt, nem egyszer-kétszer, hanem rendszeresen sokat, vagyis 'részeseg'). *A gyerek már iszik* 'már tud inni teát, vizet, vagyis nemcsak szopik'. *A gyerek már ír és olvas* 'első osztályba jár, s anyanyelvén egyszerű szövegeket el tud olvasni és le is tudja írni őket'.

6.5. A neutralizáció (*neutralization*, *Neutralisation*, *нейтрализация*) különböző formák jelentésének a közömbösülése. Például a zöngés és zöngétlen mássalhangzók oppozíciójának a megszűnése a szavak végén a kiejtésben az oroszban és a németben, a személy-, szám-, mód- és időkategóriák jelentésének a közömbösülése az általános alanyú mondatokban. Vö.: *Ki mint vet, úgy arat*; *Lassan járj, tovább érsz*; *Adnak tanácsot, de nem adnak kalácsot*; *Aki főzte, egye meg*; *A szilva, ha megéri, a ganéba is beleszik*.

SAKIRODALOM

- Ahmanova (Ахманова О. С.) 1966. *Словарь лингв. терминов*. М. Сов. энциклопедия.
- Antal László 1961. A magyar esetrendszer. *Nyelvtudományi értekezések*. 29. sz., Bp., AK.
- Balogh Judit 2000. A névszóragozás. In: MGr. 183–222.
- Bally, Charles 1955. *Общая лингв. и вопросы франц. языка*. М. Иностранная лит. (Linguistique générale et linguistique française. P. 1932. 3. kiad. Berne, 1950. ford.)
- Baranov A. N., Dobrovolskij D. O. (ed.) 1996. *English-Russian Dictionary of linguistics and semiotics*. About 8000 terms. Vol. I. Moscow, Pomowski & Partner.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: *StrMrf.* 653–762.
- Bondarko (Бондарко А. В. и др.) 1991. *Теория функциональной грамматики*. Персональность. Санкт-Петербург.
- Budagov (Будагов Р. А.) 1978. Система и антисистема в науке о языке. „Вопросы языкознания”. 4.
- Bußmann, Hadumod 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag.

- Bünting, Karl-Dieter 1978. *Einführung in die Linguistik*. 7. Aufl. Studienbuch Linguistik. Anton Hain.
- Chalker, Sylvia–Weiner, Edmund 1994. *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Oxford, Clar. Press.
- Crystal, David 1991. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Third Ed. Basil Blackwell.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Bp. Osiris Kiadó.
- Károly Sándor 1961. A szóelemek általános kérdései. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Bp.
- Kayne, Richard 1994. *The antisymmetry of Syntax*. Cambridge, Massachusetts, London, The MIT Press.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: *StrMrf.* 73–93.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika* [MGr.]. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. Morfológia. [StrMrf.] Bp. Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2000. A szóösszetétel. In: *StrMrf.* 519–68.
- Korompay Klára 1991. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. 259–318.
- Laczkó Krisztina 2000. Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: MGr. 37–70.
- Melcsuk (Мельчук И. А.) 1995. Русский язык в модели «смысл ↔ текст». М. Вена.
- Morris Ch. W. 1938. *Foundation of the theory of signs*. Chicago.
- Ogden C. K.–Richards I. A. 1923. *The meaning of meaning*. New York.
- Pete István 1993. Az időviszonyok szemantikai rendszere. *MNy.* 89: 385–401.
- Pete István 1997. Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. *Nyr.* 43: 34–43.
- Pete István 1999. A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Nyr.* 123: 423–95.
- Pete István 2001. A nyelvi jelentések típusainak hierarchiája. „Hungaro-Slavica”. *Studia in honorem Iani Bańcerowski*. ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet. Budapest.
- Pete István 2002a. Hangtan vagy hangalaktan. *Nyr.* 126: 97–100.
- Pete István 2002b. Strukturalista és strukturális nyelvelírás. *Nyr.* 126: 351–9.
- Pete István 2002. A nyelvi modalitás három fő típusának a hierarchiája a magyarban. *MNy.* 98: 173–91.
- Pete István 2003a. Korunk nyelvtudományának történeti háttere és jellemzői. *Nyr.* 127: 186–95.
- Pete István 2003b. Hány esetük van a magyar főneveknek? *Nyr.* 127: 308–13.
- Pete István 2004. A morféma újradefiniálásának szükségessége. *Nyr.* 128: 185–95.
- Péter Mihály 1991. Az érzelmkifejezés eszközei és módjai. Bp., Tankönyvkiadó.
- Richards J.–Platt J.–Weber H. 1985. *Longman Dictionary of Applied Linguistics*. Essex.
- Searle J. R. 1969. *Speechacts*. An essay in the philosophy of language. Cambridge.
- Tesztelec (Тестелец Я. Г.) 2001. *Введение в общий синтаксис*. Москва, Российский гос. гуманитарный университет.
- Trask R. L. 1993. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London and New Y.
- Vasiljeva (Васильева Н. В. и др.) 1995. *Краткий словарь лингв. терминов*. М. Рус. яз.

Pete István

SUMMARY

Pete, István

Zeros and non-zeros, little pro and big PRO in Hungarian

Most linguists agree on the view of language as a system of linguistic signs involving two sides: ‘signifier’ (sound or graphic forms) and ‘signified’ (various types of meaning). The relations between signifier and signified can be symmetrical (having exactly the same numbers on either side of linguistic signs) and asymmetrical. There are two main types of asymmetrical relations: 1) The correspondence is not one-to-one: a) a signifier has more than one meaning (homonymy, polysemy), b) a signified has more than one form (variants, synonyms). 2) One of the two sides of a linguistic sign is empty: a) a signifier has no lexical or grammatical meaning: interjections, ex-

pletive words (*Where's that bloody cat?*), dummy words (*It's raining. There's a wasp on your back. You ought to go* [compare *You must go*]), swear words; unifix 'an empty morph occurring between a stem and a meaningful affix' (*child-r-en*, Hung. *könyv-e-m* 'my book'), interfix 'an empty morph between the roots or stems in a compound word' (*galvan-o-meter*); b) a signified has no sound form. For example, many linguists would argue that the plural form *sheep* consists of two morphemes, the stem *sheep* and a null plural suffix *∅*.

There are diverse uses of the term *zero* in the linguistic literature. The number and types of zeros have increased in the new Hungarian grammars of recent years. The author (following Charles Bally) suggests that the number of zeros should be reduced. He argues that the term *zero* should only be applied if the following three conditions are met: a **zero signifier** must have a definite **meaning**, and it must have both linear **syntagmatic relations** and vertical **paradigmatic relations** with other, non-null elements. Compare: Lat. nom. sing. *vir-∅* 'man, husband' → *domin-us* 'gentleman, sir, mister, master' → *man-us* 'hand'; *vir-∅* ↓ acc. *vir-um* ↓ dat. *vir-o*. We must distinguish zeros from the absence, dropping, ellipsis, implication, and neutralisation of morphemes or words. Hungarian is a pro-drop language.

A -kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik); -lkod(ik)/-lked(ik)/-lköd(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik) képzős igék

A -kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik); -lkod(ik)/-lked(ik)/-lköd(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik) képzős, névszóból származó igéket gyakran egy csoportként tárgyalják a nyelvtanok. A *Mai magyar nyelv* című tankönyvben Velcsov Mártonné például így jellemzi őket: a képző „főnevekből és melléknévekből képez igéket, amelyek jelentése 'az alapszóban megnevezettnek a szerepében működik, akként viselkedik'” (Velcsov 1968: 131).

Ezt a két jelentést azonban érdemes egymástól elkülönítve is szemügyre venni. Ezt teszi az *Új magyar nyelvtan* című műben Kiefer Ferenc, aki az előző munka gyakorlatától eltérően, amely a névszókat egy csoportként kezeli, különválasztja a főnévből és a melléknévből képzett igéket. Így némileg árnyaltabbá válik a kép. A két csoportot Kiefer a következőképpen jellemzi: ha a képző főnévből képez igét, akkor az alapszó foglalkozást jelentő szó, a képzett ige jelentése pedig 'valakinek a szerepében működik, valamiként viselkedik' (Kiefer 1998: 234). Ha melléknévből képez igét a képző, akkor jelentése: 'az alapszóban megjelölt módon viselkedik' (i. m. 246).

Ha azonban ezen igék nagy családját tüzetesebben is megvizsgáljuk, látni fogjuk, hogy a kép a Kiefer által felvázoltnál is bonyolultabb, különösen ha az igenemek szerinti csoportjaikat is figyelembe vesszük. Ezen az úton indul el Molnár András *Pejoratív értelem a -Vdik, -(V)kVdik, -skVdik képzők körül* című cikkében (2003: 104–6), amelyben – szintén külön csoportként vizsgálva a melléknévből, illetve a főnévből képzett származékokat – arra a megállapításra jut, hogy mindkét csoport mutat bizonyos tekintetben mediális jelleget. Véleményem szerint azonban nem szemléli elég körültekintően ezeket az igéket, mivel csoportképző szempontnak ő is kizárólag a képzett szó alapszavának szófaját tekinti.

Munkámban az volt a célom, hogy jelentéstani szempontok alapján soroljam csoportokba a -kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik); -lkod(ik)/-lked(ik)/-lköd(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik) képzős igéket, úgy, hogy egyúttal igenemük szempontjából is jellemezzem az egyes kategóriákat, továbbgondolva ezzel Molnár András gondolatát, aki felvetette a képző mediális jellegét. Ehhez a *Magyar szavélmutató szótárban* szereplő igéket használtam fel, a mediális igt pedig E. Abaffy Erzsébet *A mediális igeokról* című tanulmánya (1978: 280–93) nyomán értelmezem, aki a mediálisokat részletesen jellemezve azoknak négy alcsoportját állapította meg.

Elsőként következzenek a csoportok ismertetése, majd részletesebb jellemzésük. A csoportok meghatározásához elsősorban a *Magyar értelmező kéziszótár* szócikkeit használtam fel. (Vannak olyan igék is, amelyek több csoportba is beleillenek, ezekről l. alább.)

1. Cselekvést, ezen belül gyakran viselkedést kifejező igék. Cselekvő igeneműek. Például: *rendetlenkedik, kacérkodik, hangoskodik, indulatoskodik, kedveskedik, stréberkedik, fontoskodik, szellemeskedik, színészkedik, torkoskodik, malackodik, kegyetlenkedik, turistáskodik, kertészkedik, mecénáskodik, háborúskodik, fohászkodik*.
2. Érzelmi állapotot kifejező igék. Mediális igeneműek. Kis számú csoport, 13 ige tartozik ide: *idegeskedik, hitetlenkedik idegenkedik, türelmetlenkedik, szégyenkedik, irigykedik, féltékenykedik, reménykedik, nyugtalanodik, nyughatatlankodik, szomorkodik, aggodalmaskodik, aggályoskodik*.
3. Állapotban levést kifejező igék. Mediális igeneműek. A vizsgált anyagban mindössze három igt találtam, amelyek egyértelműen ideillenek, ezek is egymás szinonimái: *betegeskedik, gyengélkedik, nyavalyáskodik*.
4. Foglalkozásban, funkcióban levést jelentő igék (a terminust lásd Molnár 2003: 105). Mediális igeneműek. Például: *szakácskodik, jogászkodik, tanárkodik, inaskodik, diákoskodik, raboskodik, gyámkodik*.

Az első csoport a cselekvést jelentő igék csoportja. Ezek az igék – mint ahogy a fenti meghatározásokban olvashattuk – igen gyakran valóban viselkedést fejeznek ki. Egyaránt szerepelnek közöttük melléknévből (pl. *rendetlenkedik* 'rendetlenül viselkedik', *kacérkodik* 'kacéran viselkedik', *fontoskodik* 'fontoskodóan viselkedik') és főnévből képzett igék (pl. *stréberkedik* 'stréber módjára viselkedik', *malackodik* 'malacként, malac módon viselkedik', *színészkedik*: átvitt jelentésben 'nem őszintén, alakoskodóan viselkedik'). Ide soroltam továbbá az olyan igéket is, amelyeknek lehetséges, de talán nem a legszerencsésebb meghatározása a 'valamiként viselkedik' (lásd *mecénáskodik, turistáskodik, kertészkedik*, itt a találébb meghatározás talán: 'valamilyen tevékenységet folytat'), valamint néhány olyat, amelyek esetében ez a meghatározás egyáltalán nem lehetséges (*háborúskodik, fohászkodik* 'valamilyen tevékenységet folytat'). Azért érzem indokoltnak, hogy ezek az igék is ide kerüljenek, mert hasonlóan a többi igéhez ebben a csoportban, szintén cselekvést fejeznek ki. Tény azonban, hogy ez a legnagyobb csoport a felosztásban, így természetesen elképzelhető további alcsoportokra osztása.

Fontos tehát hangsúlyozni ezzel a csoporttal kapcsolatban, hogy nem csupán melléknévekből képzett igékből áll. Az alany által folytatott viselkedést ugyanis nem csupán melléknévvvel lehet jellemezni, hanem hasonlíthatjuk is valamihez (pl. a *stréberkedik, malackodik, színészkedik* esetében), vagyis nem minden főnévi alapszavú ige sorolható automatikusan a foglalkozásban, funkcióban levést jelentő igék körébe. Erre már Kiefer meghatározása is utalt, hiszen ő így jellemezte a képző jelentését főnévi alapszó esetén: 'valakinek a szerepében működik, valamiként viselkedik' (Kiefer 1998: 234).

A *mecénáskodik, turistáskodik, kertészkedik* főnévi alapszavuk ellenére szintén nem sorolhatóak a foglalkozásban, funkcióban levést jelentő igék közé, hiszen aki *kertészkedik*, nem feltétlenül kertész a turista és a mecénás szerepe foglalkozásként, funkcióként nehezen képzelhető el, ezek a tevékenységek inkább tűnnek alkalmilag művelhető, aktív cselekvéseknek.

Második megjegyzésem Molnár András véleményéhez kapcsolódik, aki szerint több, általam egyértelműen cselekvőnek ítélt ige ágenciája kérdéses, ezért ő úgy látja, ezeknek az igéknek eseményjellegük, azaz mediális jellegük van. Példaként az *uralkodik, hálálkodik, viselkedik, társalkodik*, valamint a *nyugtalanodik, szerelmeskedik* és a *jótevénykodik* igt említi (Molnár 1998: 105). Az általam a negyedik csoportba sorolt *uralkodik* és a második csoportba sorolt *nyugtalanodik* esetében valóban igaza is van az ágencia kérdésességét illetően, a többi példaként hozott ige esetében azonban az alany ágenciájához nem férhet kétség.

Az ágens és az igenemek összefüggése nem minden igenem-rendszerezésben jelenik meg döntő szempontként, E. Abaffy Erzsébet rendszerében azonban, amelyre Molnár András is hivatkozik, kitüntetett szerepet kap. E. Abaffy értelmezésében ugyanis a mediális igét a nem ágensi szerepű alany jellemzi: „ágens sem alany, sem egyéb formában nem tartozhat vonzási körébe” (E. Abaffy: 1978: 291). A tematikus szerepekkel kapcsolatos kutatások feltárták, hogy az ágensi szerep több különböző jelentésmozzanatból tevődik össze (pl. az alany szándékosan vesz részt az eseményben, percipiálja az eseményt, egy esemény okozója stb., bővebben lásd Kiefer 2000: 218). E. Abaffy felfogásában a szándékosság válik kiemelt fontosságúvá, ő ezt teszi az ágens szüzség és elégséges feltételévé. A viselkedést, tevékenység folytatását kifejező igék esetében a hozzájuk rendelhető alanyt egyértelműen jellemzi a szándékos cselekvés, sőt más ágensi tulajdonságok is, így ezek kétségkívül cselekvő igéknek tekinthetők. Molnár András megfogalmazása alapján („egy cselekvés szándékolt végrehajtásával szemben inkább egy történetben való – igaz: cselekvő! – részvétel áll jelentésmezéjük központjában”, 2003: 105) úgy tűnik, ő bizonyára arra gondolt, hogy az ezekkel az igékkel alkotott mondatokban az a lényeges, miként, milyen tulajdonságokkal vesz részt az alany a tevékenységben (tehát ha *jótekingodik*, akkor ’jótekingyan létezik egy helyzetben’). Véleményem szerint azonban ez esetben az ige alapszavául szolgáló melléknév nem az alanyt, hanem a cselekvést jellemzi: az alany ’jótekingony cselekedetet tesz’.

Mindez már átvezet a második csoporthoz. Ide, az érzelmi állapotot kifejező igékhez tartozik a már említett *nyugtalankodik* is. Ezeket az igéket már valóban értelmezhetjük a fentebb említett módon; így tehát a *nyugtalankodik* nem jelent mást, mint az alany nyugtalan állapotban levését. Néhány kivétellel (*idegenkedik*, *szégyenkedik*) az igei jelentéstartalmat melléknévvvel is kifejezhetjük: *nyugtalankodik* ’nyugtalan’, *idegeskedik* ’ideges’, *irigykedik* ’irigy’.

Ehhez a csoporthoz érve bővebben is jellemeznünk kell magát az állapot fogalmát, annál is inkább, mert nem csupán a második, hanem a harmadik és talán a negyedik csoport is állapotot kifejező igéket tartalmaz. A mediális igékről szóló cikkében E. Abaffy maga is főlhívja a figyelmet arra, hogy az állapotot kifejező igék különleges helyet foglalnak el a szófajon belül. Ennek alátámasztására megjegyzi, hogy Károly Sándor igenem-rendszerezésében, amely az igéket tranzitivitásuk szerint osztályozza (Károly 1967: 189–218), nem szerepelnek állapotot kifejező igék, s a definíciók alapján sem derül ki, abban a rendszerben hova kerülhetnének (E. Abaffy 1978: 288). E. Abaffy véleménye szerint, aki csoportosításában két kategóriában szerepeltetett állapotigéket, ezek az igék tipikus mediálisok.

Mi minden tartozik tehát az állapotot kifejező igék csoportjába? Igenemi besorolás szempontjából is hasznos segítségünkre lehet ebben a dinamikus és statikus szituációk vagy események és állapotok elmélete, amely az aspektusok kutatásával függ össze.

A dinamikus események más néven folyamatként, cselekvésként vagy eseményként jellemezhetők. Pete István *Az aspektuális jelentés az igei jelentésfajták rendszerében* című cikkében három csoportra osztja őket. Ezeknek a csoportoknak az igenemét is könnyen meghatározhatjuk: tevékenységet jelölő aktív (vagyis cselekvő) igék; történetet jelölő inaktív (azaz élettelen tárgyat vagy természeti erőt kifejező alannyal álló mediális) igék; valamint állapotváltozást jelölő (vagyis szintén mediális) igék. A statikus igék két csoportját az ő felfogásában a különféle (tág értelemben vett) létigék és viszonyigék alkotják (Pete 1985–1986: 160).

Kiefer Ferenc hasonló csoportosítással dolgozik, Pete Istvánnal ellentétben azonban az érzelmi (kognitív) vagy érzelmi állapotot leíró igéket is a statikus igék közé sorolja. Így az ő felosztásában a következőképpen alakul a statikus igék kategóriája: az egyik csoport létezcst, hovatarozást, birtoklást kifejező igéket ölel fel, a másik csoportban pedig az érzelmi (kognitív) vagy érzelmi állapotot leíró igék szerepelnek (Kiefer 1983: 163).

Ha ezt elfogadjuk, akkor az általam a -*kod(ik)*/-*ked(ik)*/-*köd(ik)*; -*lkod(ik)*/-*lked(ik)*/-*lköd(ik)*; -*skod(ik)*/-*sked(ik)*/-*sköd(ik)* képzősök második csoportjába tartozó igék is az állapotot kifejező igék körébe sorolhatók, így ezek a mediálisok közé tartoznak. Kétségtelen azonban, hogy maga az át-

élés fogalma feltételez némi dinamizmust, ez azonban nem a cselekvő, inkább az állapotváltozást kifejező igék köréhez közelíti az idesorolt szavakat.

Más oldalról is megközelíthetjük azonban a kérdést. Volt már szó arról, hogy E. Abaffy rendszerében különösen nagy fontossága van a tematikus szerepeknek, s cselekvő igének csak az ágens alannal járó igék tekinthetők. Az érzelmi, értelmi állapotot kifejező igék alanya valóban nem ágens, hanem átélő, *experiens* (a tematikus szerepeket l. Komlósy 1992: 358–61). A szándékosság, amely E. Abaffy rendszerében az ágensi szerepen belül is kiemelt hangsúlyú, nem merül fel ezen igékkel kapcsolatban, hiszen mindezeket a pszichikai folyamatokat nem akaratlagosan éli át az alany. Ezt az E. Abaffy által alkalmazott úgynevezett Platt-féle „imperatív teszt” (E. Abaffy 1978: 290–1), valamint más ágensteszték is igazolja. Ezekkel az igékkel ugyanis valódi felszólítás nem, csupán óhajtó mondat megalkotása lehetséges: *Reménykedj már egy kicsit a sikerben!; Ne nyugtalanodj!* Másként megfogalmazva – és ez egyben már egy másik ágenstesztre utal (l. Kiefer 2000: 231) –, ezeknek az érzelmi állapotoknak az átélésére nem lehet valakit rábeszélni.

Egy megjegyzést mindenképpen szükséges még tenni ehhez a csoporthoz. Számtalan igére jellemző, hogy több tematikus szerep felvételére is képes. Nincs ez másként ezeknek az igéknek az esetében sem. Komlósy András mutat rá, hogy a kettősséget ez esetben az okozza, hogy az akaratlanul átélt lelki folyamat némely esetben szándékos viselkedésben, cselekvésekben is megnyilvánul, s mindkét jelentéstartalom ugyanazzal az igével fejezhető ki. Emiatt az ige alanya *experiens* (azaz átélő) és ágensi – sőt Komlósy véleménye szerint ha a mondatnak van egy kauzatív igés párja, akkor *patiens* – tulajdonságokat is egyaránt mutathat (Komlósy 2000: 241). A *Magyar értelmező kéziszótár* szócikkei alapján ilyen igék például a következők: *féltékenykedik* (vkire, vmire): féltékenységet érez és tanúsít iránta; *nyugtalanodik*: 1. nyugtalanul viselkedik. 2. aggódik, idegeskedik. Maga E. Abaffy (1972: 190) és a későbbiekben az ő véleményére hivatkozva Forgács Tamás is (1998: 305) hangsúlyozta, hogy az igenemek megállapítása csak szövegekörnyezetben lehetséges. A fenti ellentmondást is ez oldja föl; a szövegekörnyezet segít ezekben az esetekben is megállapítani, hogy az adott helyzetben a potenciálisan kétértékű igék aktuálisan melyik igenembe sorolhatók.

A harmadik csoport igéi állapotban levést fejeznek ki. Az előző csoporttal ellentétben az alany itt nem az *experiens*, hanem a jellemzett szerepében van. Komlósy András így jellemzi ezt a tematikus szerepet: „nem változó tehetetlen résztvevő: olyan szereplő, amely nem fejt ki semmi-féle aktivitást, nem érik külső hatások, sem benne, sem vele nem megy végbe változás.” Ide tartoznak többek között a névszói állítmányú mondatok alanyai, Komlósy példája: Péter *beteg/katona* (Komlósy 1992: 360). Felszólítás ezekkel az igékkel szintén nem lehetséges. Ebben az esetben tehát az előző csoportnál is egyértelműbb, hogy az igék állapotot kifejező mediálisok, hiszen a dinamizmus jelentésmozzanata nem szerepel bennük.

A negyedik csoport igéi tűnnek igenem szempontjából a legproblematisabbnak. A fentiekben láthattuk, hogy az igének, a legdinamikusabb szófajnak a statikus alcsoportba sorolt tagjai igen erősen érintkeznek a mellénevekkel, sok esetben az állapotot kifejező igét a mondatban helyettesítheti a névszói állítmány, amely az előző két csoport esetében melléknév.

Az állapotot kifejező igék jellemző tulajdonságait, valamint a tematikus szerepek jellegzetességeit szem előtt tartva vizsgáljuk meg most a negyedik csoport foglalkozásban, funkcióban levést kifejező igéit.

A Kiefer által ismertetett tesztek (Kiefer 2000: 210–2 és 279–80), amelyek az események és az állapotok elkülönítésére szolgálnak, nem hoznak egyértelmű eredményt az idesorolható igék esetében. Állapot voltuk mellett szól, hogy kontextuális mankó nélkül is érthetőek, ha jelen időben használjuk őket (*Péter egy kisvárosban tanárkodik*), míg az események inkább a múlt vagy jövő időt kedvelik (Kiefer példája: *Attila 100 millió forintot lop*, amelynek megértéséhez szükséges a kontextus, 2000: 211). Az állapotigék nem adnak választ a *Mi történt?* kérdésre (*Mi történt? *Péter tanárkodott*). További jellemzője az állapotoknak, hogy nem szakíthatók meg. Ez jellemző a funk-

cióban levést kifejező igékre is, vagyis a *Péter 1999-től 2002-ig egy kisvárosban tanárkodott* mondat csak akkor igaz, ha Péternek ez alatt az idő alatt nem volt más állása.

Más tesztek ellenkező eredményt hoznak. Az egyik teszt szerint a progresszív szerkezet nem használható állapotige esetében. A funkciót kifejező igék esetében ez az állítás nem igaz, hiszen a **Fiam éppen hasonlított rám, amikor megbukott* mondattal ellentétben (Kiefer példája, 2000: 211) a *Péter éppen egy kisvárosban tanárkodott, amikor kapott egy jobb állásajánlatot* mondat használható és értelmes. A funkcióban levés – ellentétben a tipikus állapotigékkel – feltételezi továbbá az alany szándékosságát, hiszen enélkül nehezen képzelhető el egy foglalkozás gyakorlása. Ezzel kapcsolatban meg kell azonban jegyezni, hogy a *tartózkodik (valahol)* ige, amelyet Kiefer szintén állapotigeként említ, sőt az állapotok megszakíthatatlanságának illusztrálására éppen ezt használja példaként (2000: 280), szintén nem állja ki ezt a két próbát. Talán csupán arról van szó ebben az esetben, hogy ezek a tesztek önmagukban nem hoznak százszázalékos eredményt, éppen ezért van szükség arra, hogy egy-egy ige kategóriájának megállapításához több tesztet is segítségül tudjunk hívni.

A szándékosság kérdése már az előzőekben is felmerült, s kapcsolódik a tematikus szerepek problémájához is. Következő kérdésünk tehát: a *Péter tanárkodik* mondatban milyen tematikus szerepű az alany? A válaszadásban itt is segítségünkre van, ha a mondatot megpróbáljuk átfogalmazni. Az idézett mondat érvényes transzformációja a *Péter tanár*, amely egyértelmű választ ad arra a kérdésre, hogy az alany a jellemzett tematikus szerepében van.

Mindebből következik, hogy bár E. Abaffy a mediális igék fontos jellemzőjének tartotta a szándékatlanságot, úgy tűnik, ez a szempont az állapotot kifejező igék esetében nem érvényesül, hiszen az embert jellemző tulajdonságok, kategóriák sokszor lehetnek szándékos választás eredményei. Erre jó példa éppen a foglalkozás. A névszók esetében azonban nem merül fel a szakirodalomban a szándékosság kérdése, a fentiekben láhattuk, hogy Komlósy a *Péter katona* mondat alanyát ugyanúgy jellemzettnek tartja, mint a *Péter beteg* alanyát, holott az előző mondat állítmánya foglalkozásnévként kétségkívül tudatos választást feltételez, így felmerülhetne vele kapcsolatban az ágensi szerep. Erre utal Molnár András, amikor a foglalkozásban, funkcióban levést „ágenciáját tekintve meghatározhatatlan állapotként” jellemzi (Molnár 2003: 105). (Ő egyébként nem tartja az idetartozó igéket mediálisaknak.)

Véleményem szerint a funkcióban, foglalkozásban levést kifejező igék az állapotot kifejező mediálisok közé tartoznak. Ellentmond ennek a szándékosság mozzanata, valamint az, hogy igeként valóban gazdag dinamikus tartalommal bírnak (a „tanárkodás” tevékenysége kétségkívül sok cselekvésmozzanatot vetít elénk), mégis itt érzem igaznak Molnár András korábban idézett megfigyelését, amelyet a viselkedést kifejező igékkel kapcsolatosan nem tartottam helytállónak: „egy cselekvés szándékolt végrehajtásával szemben inkább egy történésben való – igaz: cselekvő! – részvétel áll jelentésmezőjük középpontjában” (Molnár 2003: 105). Azaz: a funkcióban levést kifejező igék használata esetében nem a cselekvő tartalom a lényeges, hanem az, hogy alany egy bizonyos (cselekvésekkel járó) szerepet tölt be a történésben. Ebben a csoportba természetesen nem csupán -kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik); -lkod(ik)/-lked(ik)/-lköd(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik) igék tartoznak. Ennek belátásához elég csupán a *Péter tanárkodik* mondatot más szavakkal kifejeznünk: a *Péter tanárként dolgozik* vagy a *Péter dolgozik* („állásban van”) mondatra gondolnunk.

Végezetül térjünk rá a -kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik); -lkod(ik)/-lked(ik)/-lköd(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik) képzős igék pejoratív értelmének kérdésére, amelyet Bartha Katalin vetett föl, és Molnár András taglalt részletesebben. Bartha Katalin így fogalmaz: „Mivel nagyon sok pejoratív jelentésű alapszóból képez az alapszó jelentésének megfelelően pejoratív jelentésű származékokat, maga a képző az alapszótól függetlenül is képes pejoratív származékok képzésére” (Bartha: 1958: 60). Molnár András úgy látja, hogy ez a pejoratív jelentés a mediális jelleggel függ össze, amelyet ő minden -kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik); -lkod(ik)/-lked(ik)/-lköd(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik) képzős igében jelenvalónak vél. Ennek megfelelően úgy gondolja a pejoratív jelentésem is jelen van minden ilyen igében, az ő megfogalmazásában ezek a képzők „egy pejoratív értelmezhetőséggel bíró szemantikai teret nyitnak meg” (Molnár 2003: 106).

Véleményem szerint ez a pejoratív jelleg éppen az ilyen képzős igék cselekvő csoportjaiban van jelen, a mediális csoportokban nem – vagy alig – érzékelhető. A cselekvő igék esetében ez részben valóban a pejoratív alapszó miatt van így, másrészt a képzőnek van egy 'ügy tesz, mintha' jelentésáramlata, s ez ad lehetőséget arra, hogy a képzett szót pejoratív értelműnek érezzük, akkor is, ha az alapszóra ez a pejoratív jelentésáramlat nem jellemző (pl. *atyáskodik, óvatoskodik, negédeskedik, szemérmeskedik, hősködik*). A pejoratív értelem az esetek legnagyobb részében valóban jellemzi ezeket az igéket, mégsem törvényszerű azonban, hiszen nincs meg minden származékban. Nem érezhető pejoratív jelentésáramlat például a *kedveskedik, kertészkedik, búvárkodik, takarékoskodik, gondoskodik, szorgoskodik* igékben.

A mediális jelentésű igékre rátérve, ismét arra utalnék, hogy véleményem szerint az igék jelentéstani csoportokba való besoroláskor nem elég csupán a képzett ige alapszavát figyelembe venni, ugyanis az alapszó még nem határozza meg önmagában a képzett ige jelentését. Azok az igék ugyanis, amelyek főnévi alapszava foglalkozást, funkciót jelent, nem sorolhatók automatikusan a funkciót jelentő mediális igék sorába. Ezek a származékok igen gyakran viselkedést vagy tevékenységet jelentő cselekvő igék, s ilyen minőségükben lehetnek pejoratív értelműek, például: *zsarnokoskodik* 'zsarnokként viselkedik', *hősködik* 'alaptalanul dicsekszik', *mesterkedik* 'ügyeskedve igyekszik elérni célját'; s ezekre is jellemző, hogy gyakran éppen pejoratív alapszavuktól nyerik ezt a jelentésáramlatot, például: *stréberkedik, üzérkedik, hajcsárkodik*.

A *-kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik)*; *-lkod(ik)/-lked(ik)/-lköd(ik)*; *-skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik)* képzős, foglalkozást, funkciót jelentő alapszavú igék mediális, foglalkozásban, funkcióban levést kifejező jelentése kétségkívül nem túl gyakran használatos, viszont ha mégis használják, akkor nem feltétlenül hordoz pejoratív jelentést. Ennek igazolására álljon itt néhány példa, amelyek a Magyar Nemzeti Szövegtárból (a továbbiakban MNSZ), illetve saját gyűjtésemből származnak.

„Én is *edzősködtem* amatőrként” (Miló Viktória sportoló).

„Bill azonban soha nem *üggyvédkedett*, bevetette magát a politikába” (MNSZ).

„Itt előbb *tanárkodtam*, majd a művelődési ház igazgatója, később az iskola igazgatóhelyettese lettem, majd ismét mezei tanárként oktattam az általános iskolás gyerekeket” (MNSZ).

„– Mit csinált a háború éveiben? – *Szakácskodtam*. – Hol? – A német tiszti konyhán. – És azóta? – Élek” (MNSZ).

„Miközben tizenkét évig *hivatalnokoskodott* a Telefónicánál, megvette Super 8-as kameráját, underground magazinoknak írt, tagja volt egy punk-rock-paródia zenekarnak, játszott a Los Gardialos nevű színjászó csoportban” (MNSZ).

„Egy idős pap, aki akkor Guernicában *lelkészkedett*, így emlékezett a rettenet óráira: [...]” (MNSZ).

„Felesége református lelkész, idestova nyolc-tíz éve *kántorkodik* Illés Lajos a gyülekezetben, így a református énekeskönyvek dallamvilága is mélyen hatott rá” (MNSZ).

A fentiekben már utaltam rá, hogy egy-egy ige több csoportba is besorolható. Számos esetben előfordul, hogy az ige egyaránt illik az első és a negyedik csoportba is. Ilyenkor – mint más hasonló esetekben is, lásd a *nyugalankodik* igéről írtakat – a szövegtörvény dönti el, hogy aktuálisan melyik csoportba sorolható az ige, s így azt is, az adott használatában milyen igeneműnek számít. Ebben az esetben pejoratív jelentésről akkor beszélhetünk, ha a foglalkozásban levést kifejező ige átvitt jelentést kap, cselekvőként egy viselkedés emblémájává válik. A cselekvő jelentés háttérbe is szoríthatja a mediális jelentést. Ennek oka lehet például az, hogy az alapszóban megjelölt funkció már nem létezik (pl. a *zsarnokoskodik* esetében). Más esetekben a két értelem egymás mellett is élhet, illetve a cselekvő jelentés át is veheti az uralmat a mediális jelentés fölött. Ez történt a *biráskodik* ige esetében, amelynek a 'valaki fölött ítélkezik' cselekvő jelentése gyakrabban használatos, mint a 'bíróként működik' mediális jelentése. A cselekvő jelentés azonban nem szorította ki teljesen a mediális jelentést, mint a következő példák is mutatják.

Cselekvő jelentés: „Nemcsak a fegyverrel a kezében *bíráskodik* az ember folyamatosan, hanem anélkül is” (MNSZ).

Mediális jelentés: „Illés Mária továbbra is Mátészalkán *bíráskodik*, míg Nagy Gabriellának nem hivatalos vélemények szerint ezután esélye sincs a bírói kinevezésre” (MNSZ).

Napjainkban figyelhető meg a *jogászkodik* ige ilyen irányú jelentésbővülése. A mediális, funkcióban levést kifejező jelentés mellett kialakulóban van egy cselekvő értelmű ’ravaszodik, csúri-csavarja a szót’ jelentés is:

Mediális jelentés: „Csapó Gábor *jogászkodik*, három cég képviselője” (MNSZ).

Cselekvő jelentés: „Hogy ne kezdjünk folyton *jogászkodni*, alaki kifogásokat keresni, ha egyszer világosan látjuk, mit akarunk” (MNSZ).

„Nemrég kiderült, hogy az ügyel kapcsolatos korábbi meghallgatásain az alelnök ugyanúgy a szavakon lovagolva *jogászkodott*, mint tette azt szexbotrányában Clinton” (MNSZ).

„Ezért érzem én a miniszterasszony érvelését kicsit falsnak. Bocsi, mielőtt valaki megint rámszól, hogy *jogászkodom*, de ez akkor is így van” (MNSZ).

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1972. A tranzitív és intranszitiv igékről. *MNy.* 68: 190–7.
- E. Abaffy Erzsébet 1978. A mediális igékről. *MNy.* 74: 280–93.
- Bartha Katalin 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Forgács Tamás 1998. Néhány megjegyzés a magyar igenemek kérdéséhez. *MNy.* 94: 301–12.
- Károly Sándor 1967. A magyar intranszitiv-tranzitiv igéképzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V:* 189–218.
- Keszler Borbála 1991. A szóképzés. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 307–20.
- Kiefer Ferenc 1982. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1998. A szóképzés. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest, 222–61.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 299–527.
- Komlósy András 2000: A műveltetés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 215–91.
- Magyar értelmező kéziszótár* 2003. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- MNSZ = *Magyar Nemzeti Szövegtár*: <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- Molnár András 2003: Pejoratív értelem a -Vdik, -(V)kVdik, -skVdik képzők körül. *Nyr* 127: 104–6.
- Papp Ferenc (szerk.) 1994: *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Pete István 1985–1986: *Az aspektuális jelentés az igei jelentésfajták rendszerében*. Néprajz és Nyelvtudomány. XXIX–XXX.: 159–72.
- Velcsov Mártonné 1968: A szóképzés. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest, 114–50.

SUMMARY

*Fejős, Edina***Verbs involving the suffix *-kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik); -lkod(ik)/-lked(ik)/-lköd(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik)***

The author classifies verbs involving the suffix *-kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik); -lkod(ik)/-lked(ik)/-lköd(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik)* into four semantic groups and determines the voice of the verbs belonging to each group. The four groups are as follows: 1. verbs expressing an activity, often referring to forms of behaviour, like *rendetlenkedik* 'be mischievous' (active voice); 2. verbs expressing an emotional state like *idegeskedik* 'be nervous' (middle voice); 3. verbs that express being in some state like *betegeskedik* 'be ill' (middle voice); and 4. verbs that express having a profession or function like *szakácskodik* 'be a cook' (middle voice). In the determination of the groups and of their voice properties the author relies on the theory of thematic roles and she points out that verbs of the first group tend to take an agent for subject, those of the second an experiencer, and those of the third and fourth tend to take a theme argument. In the course of characterising each group, she also uses the theory of events and states. She classifies verbs of the second, third, and fourth groups as belonging to state verbs, another point that evidences their middle-voice character. Polemising with András Molnár, she argues furthermore that it is in verbs of the active group that a pejorative shade of meaning typically occurs. She draws attention to the fact that some verbs may belong to several of those groups. In such cases, context helps disambiguate the actual group membership of a given occurrence.

Egy soknevű szőlőfajta

Németh Márton háromkötetes „Ampelográfiai album” című átfogó művében (Bp., 1967–1975) az olvasható, hogy a *Rakszőlő* 'convar. pontica subconvar. Balcanica provar. mesocarpa subprovar. macedonica' ismeretlen eredetű, többen magyar fajtnak tartják. A filoxeravész előtt nagyon elterjedt volt (erre utal nagyszámú társneve is). Újabbban termőterülete erősen csökken, Romániában (Erdélyben) még nagyban termesztik ezt a sokmagvú, vékonyhéjú, fehères, pontozott bogyójú fajtát. Későn érlik, bora üres, jellegtelen, de bőlevű, nagy termőképességű szőlő. A *Rakszőlő* elnevezés először 1805-ben bukkan fel Gombás J. Veszprémben kiadott „Feljegyzések a' nagy Somlyó hegyéről és boráról” című munkájában: *rakközölő* (202). Ezután 1821-ben Nagyváthy János említi Magyar practicus természetjében: *ragszőlő* (183), majd 1829: *rákszőlő*, *ragszőlő* (A. 81), 1832: *rákszőlő* (Schams Ferenc: Ungarns Weinbau. Pest, 2: 132), *rok-szőlő* (2: 182), 1856: *rok szőlő* (Gyürky 134), 1870: ua. és *ragszőlő* (CzF. 5: 411), 1875: *ratok szőlő* (Nyr. 4: 310), 1886: *rakszőlő* (Hamm W.: Das Weinbuch. Leipzig, 262), 1898: *rákszőlő* (Horváth 12), 1936: *rakszőlő* (Feyér 290), 1970: ua. és *ragszőlő*, *rajkszőlő* (Németh 2: 188). A nyelvjárásokból is gazdagon adatolt, így MTsz. 2: 247: *rak-szőlő* (Debrecen és vid.), *rag-szőlő*, *ratok-szőlő* (Zala m.) | BaNyj.: *rakszőlő* | Csoma Zs.: Nászéjszakák bora: a somlai, 131: *rakk szőlő* (Somló) | Feyér 61: *rakszőlő*, *rajkszőlő* (Vas m.) | Németh 2: 267: *ratak-szőlő*, *rákszőlő*, *ragszőlő*, *rajkszőlő* | ÚMTsz. 4: 666: *rákszőlő* (Szekszárd), *rakszőlő* (Balaton mell., Somló-vid.), *ratok* (Zalaegerszeg). Az elnevezés több korábbi magyarázata („a ragszőlő, rakszőlő szemei tömötten, rakottan állnak” [CzF. 5: 411]; „a rakszőlő elrakni való gyümölcs” [Ballagi szótára 2: 461] vagy „a ragszőlő tömötten álló szemei mintha össze vólnának ragadva” [A. 82]) nem állja meg a helyét. Valószínűleg az 1788-tól adatolható *rák* 'pálinkaféle' (Harm. Rendt. 233), 1790: *rakia* (Gvadányi: Fal.nót. 142), 1799: *rak* 'erős pálinka' (Fábián J.: Természeti história 79) szóból alakult, mely az oszmán-törökből elterjedt vándorszó; vö. oszm. *raki* 'pálinka, áizspálinka, r. *rachiu*, albán *rakí*, blg. *rakija*, szh. *rakija* 'pálinka' (TESz 3: 340). Az oszmán-török szó pedig arab eredetű, az arabból a spanyolon keresztül több nyugat-európai nyelvbe is átkerült, vö. fr. *arack*, *arak*, *raki*, ném. *Arrak* (SzIjsz. 457).

Számos vidékünkön a Rakszőlő neve *Hajnos*. A *Hajnos* eredetileg igen régi és fontos szőlőfajta, borát már a középkorban itták. Valaha Csehországban, Magyarországon, Horvátországban, Ausztriában és Svájcban nagyban termesztették, de a legerjedtebb Franciaország középső részén, valamint Németországban volt. Középkori népszerűsége a Rizling, a Tramini és a Rulandi fajták elterjedésével csökkent, de még 2002-ben is találtak Piemontban Fehér Hajnos szőlőültetvényekben. Nálunk a meleg és száraz borvidékeken, így a Hegyalján minőségi szőlő volt. 1836-ban így írtak róla: „Im Tokay gehörte er zu den besseren Rebsorten, wie er auch sonst in Ungarn gute Erzeugnisse lieferte” (GA. 35), azaz Tokajban a jobb szőlőfajták közé tartozott, mint ahogy Magyarországon másutt is jó termést hozott. Igen jelentős mint keresztezési partner, szőlőnemesítők 76 fajta keletkezésénél igazolták e fajta szerepét. Világszerte ismert Hajnos-származék a Chardonnay, a Fehér Rizling, a Fehér Elbling és több magyar fajta, így a mi híres és népszerű Furmint szőlőnk. A fajtát először Franciaországban, Philippe de Beaumanoir törvényszéki orvos adóösszeírásában említik; 1283-tól adatolható (GA. 34). 1422-ben Loiret archívumában szerepel: „ein Rebenquartier mit *Gouaschiere* im clos des monceaux” (uo.). A XVI. században, 1577-ben Hieronymus Bock herbáriumában (Kreutterbuch) bukkan fel: „*Hynschdrauben* seind die allergeinsten beynahe in allen Ländern”.

Az egykori – informatív – magyar eredetű szőlőnevekhez később nagyon sok idegen nyelvből átvett jövevényszó és tükörfordítás társult. Ebben a hazai szőlőkultúrát ért külföldi hatások, az itthoni nemzetiségek és a hozzánk került idegen fajták játszották a legnagyobb szerepet, de fontos a nemzetközi kereskedelem is. A magyar írásbeliségben ez a fajtanév először 1829-ben bukkan fel: *hajnos* (A. 60 és 89), majd 1876: ua. (Nyáry 30), később 1966: *Hajnos zöld* (Németh 1966: 235), *kék hajnos* (uo. 230), *piros hajnos* (uo. 232) és 1974: *zöld hajnos* (Agrobotanika 15: 42). Jövevényszó nyelvünkben, a német *Heunisch* átvétele (R. ófelnémet *hunisc drubo* balatinae [Grimm: Deutsches Wb. IV/2: 1291], XV. sz.: *hüensch trübel* 'heunisch. balestine' [Diefenbach–Wülcker: Hoch- und niederdeutsches Wb. 662], kfelném. balatine *hunske drumen* [Lexer: Mittelhochdeutsches Handwb. I: 1309], 1836: *Heunisch* (BM. 143), 1877: *Hartheunisch* 'eine Traubenart, Uva duracina' [Grimm: Dt. Wb. 513], *heunische traube* [uo. 1291] | N. *Heinis*, *Heinisweiß* [Németh 2: 267]). Mára már a köznyelvben – a fajta kivészésével párhuzamosan – nem használatos, csak szakkönyvi előfordulása. Mint első fölbukkanása is jelzi, valószínűleg Görög Demeter „hozta forgalomba”. A Bécs melletti Grinzingben a korszak jeles ampelográfusa, Görög Demeter (1760–1833) szőlőfajta-gyűjteményt létesített. Beutazta az országot, tanulmányozta a szőlőfajtákat. 1829-ben leírta azokat, és a szinonimák rengetegében azonosította.

A német *Heunisch* alakváltozata a *Heinisch*, *Heinsch*, *Heunsch*, *Heunschler*, *Hinschene*, *Hintsch*, *Huensch*, *Huntsch* (GA. 33), N. Versec és Buda környékén *Heinisweiss* (Szőlőművelés 34). A fajtanév eredetének kérdésében elsősorban a jelölt szőlő elterjedésének történetét kell figyelembe vennünk. A történeti ampelográfia tanúsága szerint a fajta elterjedési iránya egyértelműen kelet–nyugati irányú. Ennek alapján a név etimológiáját illetően szóba jöhet az Attila vezetésével keletről nyugatra nyomuló hunok névadó szerepe, akik a germán törzseket is leigázták, míg 451-ben a római légiók megállították őket. De a magyarok *Hungarus*, *Ungarn* stb. nevével is összefüggésbe hozható, hiszen nyugaton tőlünk származhat a fajta. A pannóniai szőlők kitünő hírnevét bizonyítja, hogy Nagy Károly innen hozatott szőlővesszőket, és az egyik kiváló hazai fajta éppen a külföldön *hunnische druben* (Ethn. 91: 61) néven ismert magyar szőlő, amely sok bort adott. A *Heunisch* terminussal kapcsolatos a kevésbé jó bort jelentő *huntscher* (*huntsch*, *hunnisch*, *hunic* GA. 33) jelző, a *fränkisch*, *frentsch*, *francis* ellentéte. A két bortípus megkülönböztető neve már feltűnik Hildegard von Bingen bencés herbalista művében, aki egyébként a XII. században még a középlatin időszakban addig sehol sem olvasható neologizmusokat hozott létre: „Der fränkische und starke Wein (francoicum) läßt das Blut gleichsam aufwallen und deshalb muß man ihn beim Trinken mit Wasser mischen; aber daß der heunische (hunconicum) mit Wasser vermischt werde, ist nicht notwendig, da er von Natur wäßrig ist”, azaz a frank és erős bor mintegy felpezsdíti a vért, és ezért ivásakor nem kell vízzel keverni; de a Hajnost vízzel keverni nem szükséges, hiszen ez természetből vizes. Hasonló értelmű egy XIII. századi vámrendeletre utaló adat: „Von beiden Weinsorten (dem fränkischen und hunnischen Weine) muss die fränkische für weit besser gegolten haben, als die hunnische, weil im wetterauschen Landfrieden von 1265 der für Erstere festgesetzte Zoll das doppelte des von Letzteren zu erhebenden betrug” (Kriegk Deutsches Bürgerth. i. Mo. 1. Folge, 304), azaz a két borfajta közül a frank sokkalta jobbnak számított, mint a Hajnos, hiszen az 1265-ös wetterai békében az előbbire kirótt vám a kétszeresére rúgott az utóbbiéért fizetendőnek. Hogy azután a silány bort jelentő *huntsch* az Ázsiából benyomuló, népszerűtlen hódítók: a hunok vagy a magyarok nevével függ-e össze, vagy inkább az 'elfuserál, elront' jelentésű *verhunzt* igével, esetleg a vékony *Heunisch-Wein* bor nevével, az aligha dönthető ma már el. A jó bort jelentő *frentsch* azonban nyilván a Nagy Károly bevezette minőségi szőlészet és borkultúra nyomában elterjedt fogalom lehet.

A Svájcban is meghonosodott szőlőfajta neve *Gwäss* (GA. 32) volt, ennek fonetikus megfelelője a francia *Gouais*. Érdekes, hogy a német ampelográfiai művekben egyedül ez a fajta kapta a németben a *Bettschisser* és *Laxiertraube* társnevet, amelyek túlzott fogyasztásának következményeire utalnak. Az előbbi magyar tükörszava az *ágybaszaró* és az *ágybacsináló* (Németh 2: 264), de ilyen szőlőnevünk a *gatyaszalajtőszőlő*, *hascsikaritőszőlő* (uo.), illetve a már 1410-ből adatolt *has-*

ártószőlő (OkI.Sz.). Ugyanez a névadási szemlélet a háttére *fosóka* szőlőnevünknek (R. 1797: ua. [Grossinger 166], 1856: *fosó*, *fosó* [Gyürky 133]; N. ÚMTsz.: *fosóka*, *foska*, *fosó-szöllő*, FG. 1858: 120: *fosó gohér*, *fosó boros*). Mint Kassai József 1833-ban Származtató 's gyökerésző magyar-diák szókönyvében írja erről a fajtáról: „melytől gyakran kell tolni a' gatyát”.

Az ősi erdélyi szőlőfajták valószínűleg mind honi eredetűek, illetve igen közeli vidékekről kerülhettek hozzánk. A tudományos alapon nyugvó természetes rendszerezés szerint, azaz a földrajzi-ökológiai csoportokat tekintve, valamennyien viszonylag közeli rokonok, és a Fekete-tenger melléki fajták csoportjához tartoznak. A mára szinte teljesen kiveszett *Vékonyhájú* és a *Hóvíz* messzibőtermőségével, üde, savanykás, könnyű, jellegtelen borával jó pezsgőnek való, jól házasítható alpbort szolgáltatna.

A Rakszőlő erdélyi, Medgyes vidéki neve *Hóvíz*, amely Kiss Jenő szótörténete szerint (Szavak–Nevek–Szótárak. Bp., 1997, 222) 1814-től adatolható: *hó-víz*. Milotai Ferenc munkáiban (Gazdasági Katechezis. Kolozsvár, 1832; Az Erdélyi Gazda. Nagyenyed, 1839) fajtajellemzések is adottak: az erdélyi szőlők között felsorolja a *hóvizt* mint „rossz szőlőt”. Az EGE (Erdélyi Gazdák Egyesülete) borászati bizottmányának az egyesület 1857–59-es évlapjaiban Zilah vidékén az uralkodó fajták a Járdovány, Fejér boros (*Hóvíz*), Erős inu (Furmint), továbbá Király és Kövér, valamint a Bakator. A tasnádi szőlőterületről az 1859. évi jelentésben az áll, hogy „az alatt termő vagy pergő szőlő és fehér ború (ez a mi *hóvíz* szőlőnk) szinte nagyban termelhetnek”. Erdély egyik igen jelentős ampelográfusa, Fekete Pál a „szőlőfajok” ismertetésében (Borászati Füzetek I. 1869, 718) szintén említi a *Hóvíz* fajtát. Gyulafehérvárnak, amely Kolozsvár előtt valaha Erdély központjának számított, leghíresebb bora a XIX. században Londonban is kitüntetett „Rózsamáli” volt. A Borászati Füzetek 1870-es évfolyamában (221) az olvasható, hogy a Rózsamál „ültetvényét képezik az erdélyi ősfajták, melyek között a somszőlő alig, a leánya csak igen gyéren van képviselve, főfajta a kövér és járdovány, ezek után következik a *hóvíz*, továbbá a királyszele és boros”. A Maros megyei küküllőmenti szőlőterületen a régi fajták közül Csanádi és Plósz (A borászat könyve. Bp., 1885) a következő fajtákat említi: Király, Járdovány, Kövér, Boros, *Hóvíz*, Leánya. Som. Kiss Jenő megállapítása szerint a *Hóvíz* népetimológiai alakulat, a német *Hochweiß* elferdítése. A német elnevezés 'nagyon világos' szőlő jelentésű. „Magyar társneve ennek a szőlőfajtának *Világos*, *Ezüstfehér* a bogyók színéről” (i. m.). A Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch (4: 233) a német terminus erdélyi szász *hivewis*, *hiuweis*, Németh Márton *Huweiss* (2: 188), *Hüiweiss* (2: 267) alakváltozatát adja meg. A fajta román neve *De-ale albe*.

Szintén a bogyók színére utal tehát az *Ezüstszőlő*, (R. 1780: eüjft szöllő [Prónay 59]) *Nagy-ezüst*, illetve az *Ezüstfehér* (Németh 2: 267) név, mely a német *Silberweiß* tükörfordítása. A német elnevezés szerepel 1832-ben F. Schams „Ungarns Weinbau” című két kötetes művében: *Silberweiße*, Neszmély környékén „unrichtig Fejér Szőlő” (I: 184), illetve 1833-ban *Silberweiße* 'Rák-Szőlő' (II: 132), továbbá szerb *Srebro Belo* 'Silberweisse' (I: 133).

Akárcsak a *Fehér róza*, *Fehér szőlő*, *Fejér szőlő* (Németh 2: 267), R. 1833: *Fejér Szőlő* 'Somlón Rok-Szőlő' (Schams: Ungarns Weinbau II: 182); N. ÚMTsz. 2: 307: *fejir* (Tállya), 2: 319: *fehér szőlő* (Somló vid., Bábolna vid.), *fehér-szöllő* (Kiskunhalas), illetve a fentebb már említett *Világos*, német *Ungarn Világos* (Németh uo.); a Kiskanisai szótár szerint a Rakszőlő a Balaton mellékén *Világos* (220). Ugyancsak hasonló a névadási szemlélet háttére a *Szőkeszőlő* és a *Balan*, *Balana* (uo.) társnév esetében, hiszen ezek a 'szőke, fehér' jelentésű román *bălan* szóra (Dicționar romin-maghiar. Bukarest, 1904, 113) vezethetők vissza. Tájszóként használatosak is ennek alakváltozatai 'fchér' jelentéssel a moldvai csángóknál (*balánk*), Csík megyében (*bolán*) és Marosszéken (*balán*). A szőlőfajta neve a románban a szintén színre utaló *kele alba* (Németh uo.). Ide tartozik természetesen a Rakszőlő német *Grünspann* (uo.) neve is.

Mint a Borászati Füzetek 1869-ben (I: 718) a fajtát jellemzi, „nagy gerezdeket termő szőlőfajta s inkább mondhatni ritka évben érik meg, azért savanyu mustot ad”. Csepregi és Zilai (Szőlőfajtáink, 154) azt írják, hogy „későn érő, közönséges tömegbort adó, kiveszében levő fehérbor-szőlőfajta”. Későn is fakad, erre utal német *Grünspät* (Németh 2: 267) elnevezése.

Más tulajdonságra, a bogyók áttetsző, vékony héjára utal a fajta *Vékonyhéjú* (Németh 2: 267) neve (számos egyéb szőlőfajtát is jelöl a források szerint a különböző vidékeken ez az elnevezés!). Gróf Bethlen Farkas, az erdélyi szőlőművelés egyik neves úttörője 1868-ban adta ki Pesten „A szőlőművelés és borászat körül tett tapasztalások” c. munkáját, amelyben a fajtaösszetételek ültetésénél azt tanácsolja annak, aki „sokat akar”, hogy *Vékonyhéjút* (Borost). További szótörténeti adatai 1875: Csepregi–Zilai 430, 1898: Horváth 21, 1899: Útm. 35. Az erdélyi borvidékeken a filoxéravész utáni engedélyezett szőlőfajták jegyzékében, amely szinte tökéletesen megegyezik az N. Pop (Sădirea și cultivarea viei. Blaj, 1908) által javasoltakkal, még szerepel a *Vékonyhéjú*. A Nagyküküllő mentén *vékonyhéjú* a neve (Feyér 142). Hívják egyes vidékeken *Vékonynyakú* (Németh 2: 267) néven is (R. 1829: *vékonynyakú-szőlő* [A. 85]). Egyéb hasonnevei: *gyengehajú*, *gyengehéjú*, *boros vékonyhéjú*. Német elnevezése tükörszó: *Dünnschälige* (uo.).

A németben a fajta származására utaló nevek az *Ungarn* és az *Ungarnstock* (uo.). Franciaországban *Ovisul*, Romániában pedig *Ovisne* néven is ismerik, ebből való a feltehetően erdélyi *Ovis* elnevezés (uo.). Egyenletesen és jól termő szőlőfajta, nagy termőképességére utal *Sokszőlő*, *Termő fehér*, lédús bogyóira, bőséges mustjára *Vizes szőlő* (uo.) társneve. Végül megjegyezzük, hogy számos vidékünkön más szőlőfajták neveivel jelölik, ennek oka az elég gyakori fajtatévesztés, a pontatlan ismeret, a névátvitel lehet. Így fordulhat elő, hogy társnevei között szerepelnek az olyan nevek, mint *Alföldi*, *Járdány*, *Árdány*, *Járdovány*, *Fehér dinka*, *Frankos* (uo.) vagy – megkülönböztető jelzővel – *Fehér dinka*, *Huszár dinka* (ÚMTsz. 2: 308, ill. 1038).

SZAKIRODALOM

- A. = *Azon sokféle szőlőfajoknak lajstroma, a' mellyeket egy érdemes hazánkfia...* (A' Bétsi Magyar Újság mellé Toldalékul). Bécs, 1829.
- BM. = Babo. L.–Metzger J.: *Der Wein- und Tafeltraube*. Mannheim, 1836.
- Csepregi–Zilai: *Szőlőfajta-ismeret és -használat*. Bp., 1988.
- Feyér = Feyér Piroska: *Szőlő és borgazdaságunk történetének alapjai*. Bp., 1970.
- FG. = *Falusi Gazda*. Pest, 1856–1868.
- GA. = *Geilweilerhof Aktuell* 31. Mitteilungen des Instituts für Rebenzüchtung Geilweilerhof.
- Grossinger = Joanne Bapt. Grossinger: *Universa Historia physica regni Hungariae*. V. Posonii, 1797.
- Gyürky = Gyürky Antal: *Vinczellérek könyve*. Pest, 1856.
- Horváth = Horváth S.: *Szőlőgazdák könyve*. Bp., 1898.
- Németh = Németh Márton: *Ampelográfiai album I–III*. Bp., 1967–1975.
- Németh 1966 = Németh Márton: *Borszőlőfajták határozókulcsa*. Bp., 1966.
- Nyáry = Nyáry Ferencz: *Szőlő és pincze*. Selmecbánya, 1876.
- Útm. = Útmutató a szőlőművelésre. Bp., 1899.

Boda István Károly–Porkoláb Judit: A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 81. szám. Debrecen, 2003. 145 lap

1. A két szerző újabb kiadványa folytatása az elsőnek (Számítógépes stilisztikai és szöveg-tani tanulmányok, 2001). A nem mindennapi témájú könyv a számítógépes stílusvizsgálat tárgykö-rébe tartozik, ami az 1960-as években kezdődött el, de utána mintha lanyhult volna az érdeklődés. Akkor elég sok elméleti kérdés megvitatására került sor.

Ezek közül a szerzők első kötetének ismertetésében (Nyr. 2003, 1: 130–1) Kroeber sokat-mondó véleményét emeltem ki, azt, hogy „a számítógép nem új válaszokat, hanem új kérdéseket ad a humán tudományoknak”, továbbá „nem végleges megoldásokat, hanem alapvető problémák mélyebb megértését” teszi lehetővé.

Ezzel függ össze Wachalnak az az állítása is, hogy a számítógépes elemzés „olyan alapot szolgáltat, hogy az esendő emlékezettől többé nem függő kutató olyan könnyedén építheti fel saját finom és bonyolult elemzését, szerzőségi, hatás-, stílus- és témavizsgálatait, ami jelenleg csak rövid szövegek esetén valósítható meg” (Helikon 1969, 3–4: 391).

Minderre példaként Kroeber egy feltételezését idézem, amit szerinte számítógépes vizsgál-atokkal lehet majd konkretizálni, igazolni. A példa lényege a számítógépek előtti helyzet, felfo-gás, például az, hogy „[a] kritikusok úgy beszélnek egy regényíró stílusáról, mintha az valami állandó dolog volna [...] Feltételezésem az, hogy egy regényíró stílusa folyamat, méghozzá időbeli folyamat [...] amelynek során az író pályájának kezdetén írott regény a pályájának végén írott re-gényig fejlődik” (Helikon 1969, 3–4: 394).

Es a kérdés történetéhez tartozik néhány jelentős magyar kezdeményezés, mint például Voigt Vilmos: Számítógépes ritmuselemzési kísérlet (Itk. 1972, 2: 203–11), Jékel Pál és Papp Ferenc: Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974), vala-mint Horváth Ivánnak a régi magyar költészet repertóriumának metrikájára vonatkozó számítógé-pes vizsgálatai (Béldi Miklós, Jankovics József, Nyerges Judit [szerk.]: A magyar vers. NMFT, Budapest, 1985, 82).

Ilyen és ezekhez hasonló elvi kérdésekről nem esik szó a szerzők egyik kötetében sem. Va-lószínűleg ismerik az idetartozó kérdéseket, felfogásokat, mert konkrét vizsgálataik – mint látni fogjuk – credményesek, és sejthető, hogy jövőbeli céljaik között a számítógépes vizsgálatok évti-zedekkel korábbi szakaszából származó elméleti alapok újraértelmezése is szerepel majd. De nem ártott volna az olvasót már ezekben a kötetekben is tájékoztatni az elméleti háttérről.

2. Tanulmányaik céljáról, jellegéről az *Előszó*ban írnak. Innen tudjuk meg, hogy vizsgálata-ikat ugyanaz a három szempont határozza meg, mint az első kötetbelieket: szövegnyelvészeti, stilisztikai és programozó matematikusai. Mindebben lényeges az, hogy „az irodalmi korpuszokat számítógépes programok alapján értelmeztük” (3).

De azt is jelzik, hogy az első kötethez viszonyítva „tovább léptünk”. Tovább léptek abba az irányba, ami különben kötetük címében is szerepel: „a hipertext struktúrát fejlesztettük mint a be-fogadás egyik lehetséges útját”, céljuk ugyanis „annak bemutatása, hogy a szövegrészletek között

lévő kapcsolatok feltárásával létrehozható egy komplex hiperstruktúra”, ami által „létrejöhet egy olyan tudásbázis, amely lehetővé teszi az anyag több szempontú feldolgozását” (3).

És minderről szólva egy távolabbi céljukra is utalnak, arra, hogy „költői szótárt készítsünk a számítógépes adatgyűjtés segítségével” (3).

A kötet tényleges tartalmáról a tíz fejezet címe jól tájékoztat:

1. Egy bibliai szövegrészlet hipertextuális és retorikai szerveződésének vizsgálata (Az Evangélium János szerint)

2. Egy bibliai motívum kapcsolatrendszerének vizsgálata

3. Sajátos ismétlésalakzatok Radnóti nyelvében

4. Költői szövegek értelmezése pszicholingvisztikai módszerekkel

5. Füst Milán: Negyedik Henrik király (1931)

6. Nyelvi szépségek Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat – Jegyzetek hőmézőn és porban című regényében

7. A szavak mint konnektorok egy irodalmi szövegben (Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat)

8. Téma-réma kapcsolatok vizsgálata egy kiválasztott versszövegben koreferenciaelemzés segítségével

9. Koreferenciális kifejezések és koreferenciarelációk

10. Milyen stilisztikai töltése lehet egy adott korpuszban a névutóknak?

3. A fentebb jelzett, általánosnak tekinthető módszertani alapelvekből (a hipertext alkalmazása, illetve a szövegnyelvészeti, stilisztikai és programozó matematikusi hármasszempont érvényesítése) adódó, egy-egy jelenségre alkalmazott vizsgálati eljárásokról az egyes fejezetekben közölt beszámolókból tájékozódhatunk. Ezek részletes ismertetéséről itt természetesen le kell mondanunk. Ami azonban többé-kevésbé általános, azt néhány nagyon fontos fázis kiemelésével lehet ismertetni: irodalmi korpuszok tárolása, részekre bontása, a szóhasználat jellemzése konkordanciák segítségével, összehasonlítások és következtetések, értelmezések.

Az ilyen és ehhez hasonló fázisok ebben a kötetben kiegészülnek a hipertext szempontjával, amire különben már az első kötetben is utaltak „a hipertext és hipermedia prezentációs lehetőségeinek alkalmazása” kapcsán (3).

A második kötetben az elsőnél jóval nagyobb a hipertext részaránya, amire a kötet címe is felhívja a figyelmet. Vizsgálataik lényegére az *Előszó*ból vett idézettel fentebb már utaltam. A részletekről, az egymást követő fázisokról pedig jól tájékoztat az első fejezetbeli bibliai szövegrészlet hipertextuális szerveződésének vizsgálata. Néhány fontosabb részletet, fázist kiemelek a hipertext elveinek alkalmazásából: a szövegrészletek közötti kapcsolatokat a megfelelő szoftver („böngésző program”) segítségével „tetszőleges sorrendben bejárhatjuk”, és egy ez utáni fázisban egy olyan elemzési paradigmát választunk, amely lehetővé teszi a vizsgált szövegnek és egy vele kapcsolatos szövegnek egyfajta egységesítését. Erre jó példa a második fejezetbeli bibliai téma (Zsuzsanna és a vének), amihez többek között Füst Milán versét (Az egyik agg levele Zsuzsannához) társítják. Ugyanez a paradigma teszi lehetővé a vizsgált szöveg jelentését bővítő információk átemelését az értelmezés szövegébe, amit követ a szövegek szó szerinti és metaforikus értelmezése (6–7, 20–1).

4. A kötet néhány fontosabb részletének, témájának ismertetése után szeretném néhány észrevételemet kérdésként felvetni. Az egyik és talán a legfontosabb a hipertext fogalmára vonatkozik. Mint láttuk (például az *Előszó*ból vett idézet kapcsán), ennek lényege szövegek, szövegrészletek összekapcsolása, amelynek révén a szövegek egy komplex hiperstruktúrát alkotnak, ami a vizsgált szöveg több szempontú feldolgozását teszi lehetővé. A fogalom ennek megfelelő értelmezését olvashatjuk Szikszainé Nagy Irma szövegtanában, ahol a *hipertext* jelentése: a számítógépes szövegvilág (Leíró magyar szövegten 1999, 333, 348, 466).

De a hipertext mást is jelenthet, amit két idetartozó műszó alapján feltételezhetünk. Az egyik a *hyper-syntax* 'mondattanfelettség', ami évtizedekkel ezelőtt (ugyan ritkán) magát a szövegtant jelentette. A másik pedig a *hyper-sentence* 'mondatfelettség', ami mint ilyen magára a mondat feletti egységre, a szövegre utal (Teun A. van Dijk: *Some Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics* 1972, 14, 31, 99). Ez a műszó-használatbeli kettősség, egybeesés zavaró lehet. Persze ez nem a szerzők hibája, akik érezhetően a hipertext *informatikai* fogalmát vették át, és ezt alkalmazzák szövegnyelvészeti és stilisztikai vizsgálódásaik során. A hipertext, elsősorban a számítógépes világhálónak köszönhetően, az informatika egyik alapvető fogalma, óriási szakirodalommal. Érdekes kérdés azonban a hipertext informatikai és nyelvészeti értelmezésének kapcsolata.

Egy másik észrevételem a fejezetek befejező, összegző részeire vonatkozik. Itt kellene lenniök az *Előszó*ban jelzett hármas szempontjúból következő szövegteni és stilisztikai vonatkozású elméleti következtetéseknek, valamint a különböző értelmezéseknek és egyáltalán az értékeléseknek. Ezek helyett azonban többnyire a tartalomra vonatkozó magyarázatokat, megjegyzéseket olvashatunk, vagy esetleg olyan – különben jó és helyes – megállapításokat, amelyek esetében nem mindig nyilvánvaló, hogyan következnek a megelőzőkben bemutatott konkrét számítógépes vizsgálatokból. Itt lesz a jövőben a két szerző legtöbb tennivalója az elméleti háttér kidolgozása érdekében.

És végül lenne néhány módosítást, javítást célzó észrevételem. Hiányzik a kötet végéről egy összegző szakirodalom. A fejezetek végén közölt szakirodalomban nagyon furcsa, visszás megoldások a szögletes zárójelbe tett utalások, az egybeírt nevek, rövidítések, csonkán jelzett évszámok (pl. Bolyki01) – még akkor is, ha tudjuk, hogy egyes (pl. informatikai) könyvekben, publikációkban ez bevett gyakorlat. És kellemetlen látvány a szemnek a szövegben lévő lap alji jegyzetre utaló számok elhelyezése, nem beszélve arról, hogy a szakirodalmi hivatkozásoknak ma már sokkal jobb lehetőségei vannak, mint amilyen itt-ott kötetükben előfordul (pl. a 133. lapon). A szerzők mentségére: a példaként hozott oldal hivatkozási formátumát nem egy nivós folyóirat kifejezetten előírja a szerzői számára...

Ide tartozó megjegyzés a Világirodalmi lexikonra való hivatkozások módja is. Az innen átvett címszók szerzőit is fel kell tüntetni (ez különben, sajnos, meglehetősen általános hiba). Fontos, magától értetődő ez, hisz olykor éppen terjedelmes, tanulmány számba menő szócikkek szerzőinek a neve hiányzik.

Van tehát mit javítani, van, lehet min elgondolkozni, de az is adva van, amiért érdemes javítani, és amiért érdemes ezen dolgozni, ezzel foglalkozni. És ezt leginkább munkájuk kétségbe nem vonható érdemeivel igazolhatjuk.

5. A két szerző kötete tartalmas, sok tanulsággal járó kiadvány. Meggyőző arról, hogy mi mindent lehet számítógépes vizsgálattal felfedezni a nyelv és a stílus világában, és így arra is következtethetünk, hogy tanulmányuk egy lehető alkalmazott nyelvészeti diszciplína tárgykörébe is tartozik, és hogy ez a technikai haladás, egy nemrégén lezajlott műszaki és tudományos forradalom eredménye. Fontos kiadvány továbbá azért is, mert hármas vizsgálati szempontjuk interdiszciplinaritásra vall, ami megfelel a tudományok mai tendenciáinak, többek között az integrációnak.

Mindent egybevetve állíthatjuk, hogy legnagyobb érdemük az, hogy sajátos, számítógépes vizsgálati tárgyukkal és módszerükkel olyasmint képviselnek, ami egészen ritka, pillanatnyilag talán egyedülálló a magyar nyelvtudományban.

Helyesírásunk egy cikksorozat tükrében

Szabályok és gyakorlati tanácsok Graf Rezső korábbi írásában

1. Gyorsírók és gépirók (újabbban a számítógépes szövegszerkesztők) számára egyaránt fontos a helyesírás. Ennek részletkérdéseit régebben is fejtegették nyelvész szakemberek a gyorsírási szaklap hasábjain. Leghosszabb időn át talán Graf Rezső működött cikksorozatával, amelyet több mint 16 évvel ezelőtt kezdett meg az 1987. évi 4. számban.

Első cikkeiről maga a szerző adott áttekintést a Gyorsírók és Gépirók Lapjának 1989. évi 7. számában. Ennek az első két évnek az anyagában szerepelt egy rovatnyitó cikk helyesírásunkról a mai ember szemével nézve, majd egy összefoglaló tájékoztatás az alapelvekről, valamint részletkérdések a kis és nagy kezdőbetűk használatáról, elnagyolt tájékoztatás a különírásról és egybeírásról, illetve a kötőjelnek ezzel kapcsolatos és egyéb használatáról, a nagyköjtőljelről, az elválasztásról, az írásjelek szerepéről, a rövid vagy hosszú magánhangzó kérdéseiről, a rövidítésekről, a mozaikszókról, az *ly* előfordulásairól, a földrajzi nevek írásáról.

2. A „Vissza- és előtekintés”-sel (Graf 89/7) záruló¹ egyoldalnyi (sokszor csak másfél hasábnyi) cikkek részben csak ismétlik azt, amit hivatalos forrásokból amúgy is illik ismerni. Például az alapelvekről szólva (Graf 87/5) majdnem ugyanazt mondja, mint a Helyesírásunk c. könyv (Fábián–Graf–Szemere 1978: 7–8). Másutt – helyesen – idézi Lőrincze Lajost vagy Deme Lászlót, hivatkozik Pásztor Emilre, vagy egyszerűen követi az akadémiai helyesírási szabályzatot. Jó tanácsokat ad az udvariasság szempontjához, párhuzamos példákat a nagy és kis kezdőbetű szerepére tulajdonnevek és köznevek megkülönböztetésében, a külön-, illetve egybeírással kifejezett jelentéskülönbségekre, részletezi a kötőjel sokféle használatát. Az írásjelek alkalmazásának kifejező erejét irodalmi idézetekkel fűszerezi, a *j* és *ly* használatát pedig jóval bővebben kifejti, a földrajzi nevek *-i* képzős származékait sokkal több példán mutatja be, mint az AkH. 1984.

E cikksorozat némely részéhez azonban – bár egészében igen hasznos, és a gyorsírók, gépirók részére különösen fontos ismereteket ad – kritikai megjegyzés kívánkozik. (E megjegyzéseknek csak egy része illeti a szerzőt; néha szóvá kell tennem a szabályzatban vagy annak szójegyzékében kifogásolható helyeket, olykor belső ellentmondásokat is. Kisebbségi hibák pedig azért is fordulhatnak elő, mert a szerző nem kapott a szerkesztőségétől korrektúraleveletet.)

Mindjárt az első cikkben (Graf 87/4) három hibát talál a következő felirásban: *kérjük idejében váltsa meg béreltszelvényét*. Ebben csak két hiba van: vessző kell az első szó után, mert külön tagmondat, és jobb lett volna nagybetűvel kezdeni. A mondat végére nem kell felkiáltójel, hiszen a főmondata nem felszólító. Nem volna hiba az erélyes kérés után felkiáltójelet tenni, de a pont sem hiba (l. AkH. 1984. 240. c). Olyan típusú mondat ez, amelyben az írásjel a kommunikatív szándékot fejezheti ki, nem nyelvtani kötöttségű.

A szerző jótanácsai közül megkérdőjelezem az első kettőt. Az elsőben helyesírásunk logikai rendszerének alapos megismeréséről, a nyelvtani háttérről azt állítja, hogy minden helyzetben el igazít. Hát ilyen teljesen biztos elsajátítás nincs, mert mindig adódhatnak kétséges határhelyzetek. A második jótanácsban helyesírásunk értelemtükröző szerepére hivatkozik. Ez pedig (AkH. 1984. 2. d) túlzottan általános, majdnem semmitmondó elv. Sokféle értelmet tükrözhet, különböztethet meg a helyesírás, olykor pedig nem a valódi, legmélyebb értelmet tükrözi, hanem mechanikus szabályokat követ. Helyes a megszorítás, hogy „szóalakokban általában feltüntetni a szóelemeket”, mert ez nem mindenkor van így. A szókapcsolatok és az összetételek megkülönböztetése néha nem a különírással vagy egybeírással fejeződik ki. A kérdés: azt tekintjük-e összetételnek, amit egybeírunk, vagy azt írjuk-e egybe, ami összetett szó? (Vö. AkH. 1984. 107. c.) Ha az előbbi meghatá-

¹ A rövidség kedvéért e cikknek lelőhelyére a szaklapban használt egyszerű formában utalunk: évszám két utolsó jegye / füzet sorszáma. Részletesebb leírása cikkünk végén található (*Szakirodalom*).

rozást választjuk, megkapjuk az összetétel külső, mechanikus fogalmát, amellyel például egy számítógép tud dolgozni. Ez nem azonos az összetétel nyelvi fogalmával, amelyet nyelvi kritériumok alapján határozunk meg, függetlenül az írásmódjától. (A különbségre már Pais Dezső rámutatott: 1955: 65–6, 69–72.)

A következő cikkhez (Graf 87/5) szintén kívánczik néhány megjegyzés.

Bárzsi Géza idézett tanácsaihoz („A helyesírás szabályaival szemben vitába szállni ugyan lehet, de a gyakorlatban engedelmessé kell nekik”) hozzátennem: ha lehet. Mert vannak olyan esetek és helyzetek, ahol ellentmondás van két elv vagy az elv (szabály!?) és a példa között. Melyiknek engedelmessédjünk? *Lex dubia non obligat.* – „Írásunk **hangjelölő**, mert legkisebb egységei hangokat jelölő betűk.” Ez a megállapítás csak elvben és nagyban igaz. A betű fogalma is kétes, amíg megkülönbözteti a szabályzat (AkH. 1984. 3) a betűt és az írásjegyet. (Pl. hány betű van a *másszon* és a *másszor*, a *pezseg* és a *község* szavakban?) – „Írásunk értelemtükröző” – írja ismét egy további bekezdés, és néha ez is igen kevés fogódzót ad a helyes (követendő) íráshoz. Vajon melyik írás nem értelemtükröző? Például a francia helyesírás gyakran megkülönböztet értelmi különbségek kifejezésére olyan szavakat, amelyeknek a hangzása egyforma.

Az egyszerűsítő írásmóddal kapcsolatos kivételes kötőjelezéshez (mint *sakk-kör*, *Szell-lef*), az összetételek és a családnevek kategóriájához hozzátehetnénk még a félreértés elkerülésére szolgáló olyan típusokat is, mint a *Bükk-kel* (hegységgel) és *Bükkal* (községgel).²

Az 1987. évi 10. szám (234) az egybeírásra ad példákat és tanácsokat. A fontosabb esetek közül elsőnek említi: „sokszor az együtt használt szavakat jelentésük megváltoztatása nélkül is egybeírjuk, mert összetételnek tekintjük: *jókedv*, *kéthavi*.” Ez így reális megállapítás, de nem szabály. A *jókedv* egybeírása csak szokás (nem is látom kötelezőnek, hiszen van *rossz kedv* is, sőt: *most rossz a kedve*), a *kéthavi* pedig megkülönböztető írásmód (mert *két havi* jelenthet 'két egyhavi'-t is). Az egybeírással új jelentést hordozó összetételek közt nem látom megokoltnak a *sohasem* egybeírását. Hol itt az új jelentés? (A kétszeres tagadás nem kényszerít egybeírásra, hiszen van például *senki sem*. Az egybeírást a szó összevont alakváltozata teszi némileg megokolttá: *sosem*. De különírjuk: *soha sincs*, pedig van *sosincs*.)

A következő cikk (Graf 88/1) a kötőjelről megemlíti a *bross-szerű*, *dzsessz-szerű* alakokat, ahol a -*szerű* elem utótagnak számít. Felvetődik a kérdés: az *ésszerű*-ben nem ugyanígy utótag?

A kivételesen az utótagon toldalekölhető mellérendelő összetételek közt olvassuk utolsó példaként: *sakk-mattot*. Nem látom kivételesebbnek, mint az egybeírandó *finnugor* szót. (Van *finnugorban*, *finnugorok*, *sakk-mattban* stb.) A *csihi-puhi* hangfestő ikerszó főnévi használatban ragozható, nem is kivételesen. Mindkét értelmező szótárunk egybeírja (*csihipuhit*, *csihipuhinak*). Itt a szabályzat szerkesztői nem vettek tudomást az élő nyelv használatáról (AkH. 1984. 103. a).

A cikk folytatásában (Graf 88/2) a többszörös összetételek kötőjelezésére kapunk jó példákat bőséggel. A sok valódi alárendelő összetétel közt azonban megkérdőjelezhető az *ügyintéző-adminisztrátor*. Ez ugyanis mellérendelő: 'ügyintéző és adminisztrátor', ha ugyan nem minőségjelzős kapcsolat (s akkor különírandó: *ügyintéző adminisztrátor*). Ez utóbbi viszony sokkal egyértelműbb a *képes levelezőlap* esetében, amely a Helyesírási kézikönyvtár (1988: 328) szerint is különírandó (csak a kételemű *képeslap* van egybeírva). – További példák szemléltetik a kötőjel használatát a mozgószabály alkalmazásakor, azután a mellérendelt kettős jelzőkben, a tulajdonnévi előtagú összetételekben (*-féle* és *-szerű* utótagú alakokban, kettőzött betűvel végződő nevek bizonyos esetekben is), a jelek és rövidítések, valamint a számjegyek ragjainak kapcsolásában, a sor végi elválasztásnál, a földrajzi nevek három típusában és a kettős családnevekben.

² Ez egyúttal válasz Pásztor Emilnek nemrég fölvetett javaslatára (Nyr. 2004. 120), mely egyszerűsíténé a *Bükk-kel* kötőjeles írását. Az ő javaslatával azért sem tudok egyetérteni, mert nem minden jó helyesíró köteles tudni kisebb magyar helységek nevének írását. A *Tass*, *Viss* név előfordulhat egy *s*-sel is, tehát a pontos megkülönböztetést és az alapforma felismerhetőségét itt is fontosabbnak látom az egyszerűsítés elvénél.

Kitűnő a nagyköötőjelre vonatkozó cikk (Graf 88/3) Pásztor Emil összefoglalása nyomán. Az elválasztásról (Graf 88/4) részletesebben fejtegeti a szabályzat megfelelő részét, egy tartalmi hibával: a *leg-ott* elválasztását az összetett szavakéhoz sorolja, pedig a *leg-* nem szó, hanem a felsőfoknak a jele. Fogalmazásában is kifogásolható a „kettő- vagy többjegyű” forma (helyesen: *két- vagy többjegyű*). A *dz* és a *dsz* nem mindig egy-egy mássalhangzó jele; bele kellett volna szűni egy megszorítást: „gyakran”. A példái közt vannak vitatható megoldású idegen nevek. Ha *Di-ckens* a kiejtés alapján kettős mássalhangzóval kezdődő szótagot tartalmaz, akkor miért válik szét a *Sha-kes-pe-are* alakban szótagolt névben az egyetlen magánhangzót jelölő *ea*? A Helyesírási kézisztár (1988: 542) ebben a névben csak a középen való elválasztást mutatja be, mert az egész név csak két szótagúnak hangzik. Hasonló ellentmondást látunk a *Bor-de-aux* és a *Bre-tag-ne* elválasztásában: az egyetlen hangzót jelölő *eau* [ó], illetve *gn* [ny] itt elválik, holott az utóbbi egyetlen mássalhangzó szótagot kezd, helyesen tehát: *Bo-lo-gna* (vö. *Di-ckens*). A francia prózai ejtésben *Bordeaux* is, *Bretagne* is két szótagú, tehát a második kötőjel nem alkalmazható. A *Kar-tha-gó* felemás írásmódú; magyar alakja a *Kar-thá-gó* (HKsz. 1988: 318), de ez is vitatható ajánlás, mert *th* a magyarban két mássalhangzó, nem kezdhet szótagot.

Igen jó az írásjelek szerepéről szóló összefoglalás (Graf 88/5), benne egy Keresztury-verssel. Igen hasznos a folytatása is (6: 137–8), de pontatlan ez a kitétele: „Pontot teszünk a sorszámnevek után is”. Nem számnevek, hanem számjegyek után teszünk pontot! Helyesen: „Pontot teszünk sorszámnevet jelentő számjegyek után”. A következő 2. a) bekezdés szerint kérdőjelet kell tenni az egyszerű kérdő mondat mindkét fajtája után. Ez helyes. De csak egyfajta kérdő mondatra ad két példát: a kérdőszavas kiegészítendő kérdésre. A 3. a) bekezdésben pedig nem ártott volna a felkiáltójel használatához azt a kiegészítést tenni, amely megvan az AkH. 1984. 240. e) bekezdése után, hogy felszólító alakú mondatokat ponttal is zárhatunk, ha közvetett felszólítást, utasítást fejez ki. A további folytatás (Graf 88/7) a zárójel, idézőjel, kötőjelek használatáról kifogástalan, példái igen jók.

Majdnem ugyanezt mondhatjuk a következő cikkről is (Graf 88/8), amely még egyszer szól az elválasztásról, az AkH. nyomán. De itt a végén találunk egy feloldatlan rövidítést: *Uak*. Mi ez? Ugyanazok? Nem szoktuk az *ua*. rövidítést ragozni (l. Elekfi 1994: 547). Kifogásolhatjuk továbbá az akadémiai szabályzatnak azt az eljárását (amelyet a cikkíró pontosan idéz: 131. a), hogy 51 igekötő felsorolása után odateszi: „stb.”. Egy szabálynak minősülő felsorolás nem tartalmazhat „s a többi”-t, mert bizonytalanná tesz: nem tudni, mi tartozik még ide. Vitatható továbbá az, hogy a melléknév felsőfokát jelentő *leg-* összetételnek tekintendő. A *leg-* nem összetétel, hanem nyelvtani jel: a felsőfok jele. Mint ilyet nem kellene előtagnak tekinteni, de szokás alapján úgy választjuk el, mintha összetételi előtag volna. A *szemöldök* elválasztási szabálya is vitatható. Legújabb elemzése szerint (A. Molnár Ferenc 2002: 78) nem összetett szó, hanem *-dök* képzőbokkal alkotott származék a *szemöl* alapszóból, amely viszont a *szem* és az *öl* összetétele. Szerkezete tehát hasonlít például a *rendőri* melléknévhez, mely szintén származék, a *rendőr* összetételből. Az elválasztási szabály persze ilyen összetételből való származékokra is vonatkozik, de ezt külön meg kell fogalmazni.

A rövid vagy hosszú magánhangzó kérdésével foglalkozó cikk (Graf 88/9) 1. része a magyar tövű, 2. része az idegen tövű szavakkal foglalkozik. Az első csoportban a rövid-hosszú különbség jelentéskülönbséget fejez ki, a másodikban az idegen képzők előtti rövidülésről van szó. Ez utóbbiban említ sok példa közt az *avantgárd* szót és annak *-izmus* végű származékát, pedig ez helyesírásunk újabb szabályozásának egyik botránya: felemás írásmódú. 1984 előtt ez *avantgarde* volt, francia helyesírással (csak a francia kötőjel maradt el belőle). Így van a Magyar értelmező kézisztárban is. Ha magyarosan akarjuk írni, *avantgárd* volna szabályos, és a származéka *avantgardizmus*. – Egy másik példa pedig azért nem illik teljesen ide, mert az egyik magánhangzó meg rövidülésével egy másik magánhangzó megnyúlik, tehát ezt a jelenséget (időtartam-átváltó típus) külön kellett volna említeni: *diktátor* – *diktatórikus*. – A cikk végén említett három kivétellel kapcsolatban felvetődik a kérdés: csak ezekben nincs hosszú-rövid váltás? És miért? Alaktilag is vitás

az egész csoport. Milyen alapon mondjuk azt, hogy az *esztétikus* az *esztéta* származéka? (Vö. AkH. 1984. 28., 206. szabály.) A példák egy része magyar szempontból nem tartozik a szóképzés körébe.

A páros szembenállások példái világítják meg a mássalhangzók rövid és hosszú változatának jelentőségét is (Graf 88/10). A jó fogalmazáson belül azonban téves mondatok is vannak, és kifogásolhatunk néhány példát. Hibás az egyenlőségjel ilyen használata: „*tol* (ige) = kerékpárt”. Ez a „kerékpárt” tudniillik értelemszerű kiegészítése, de nem egyenértékese a példászonak. A következőkben nem jelent hosszú mássalhangzót a kettőzés: *bennfentes*, *bennszülött*, *cseppkő*, *agglomeráció*, *aggregátor*, *applikál*, *attrakció*, hiszen a tövégi hosszú mássalhangzó egy további mássalhangzó előtt szabályosan megrövidül. Ennek a helyesírását külön szabályban kell megfogalmazni, nem pedig a kiejtésre hivatkozni. (Hosszú csak kiejtésben lehet egy mássalhangzó, írásban kettőzés van.) A négy latin eredetű szóban ugyanezért szintén nincs hosszú mássalhangzó. A kettőzés a latin helyesírásból való. (Voltaképpen ezek írása felemás: részben kiejtés szerinti, de megtart egy latin kettőzést, amelynek a magyarban semmi értéke nincs.) Az *affektál* két *f*-je a korábbi *ç*tést tükrözi; újabban rövid *f*-fel ejtjük (lásd ÉKsz. 1972: 8; sőt már ÉrtSz. I., 1959: 37). – A kétjegyű betűk kettőzésére összetett szó határán furcsa példa a *vadászszek*. Jobb lett volna szokottabb, félre nem érthető példát adni.

Igen jó a rövidítésekről szóló cikk (Graf 89/2), csak azt jegyezhetjük meg, hogy az *s* 'másodperc', *min* 'perc' és *q* 'métermázsá' voltaképpen nem magyar, hanem idegen szók rövidítései, tehát nem egyszerűen rövidítések (azaz nem valaminek az elhagyása miatt tartalmaznak kevesebb elemet a szóból), hanem jelek: szimbólumok, fogalomjelek.

Jó összefoglalást olvasunk a következő számban (Graf 89/3) a mozaikszókról és az akkor megjelent Helyesírási kézikönyvről. Csupán azzal nem értek egyet, hogy a *MUOSZ* 'Magyar Újságírók Országos Szövetsége' mozaikszóban az *Ú* megrövidül.

A *j* vagy *ly* használatáról szóló cikk (Graf 89/4) az AkH.-nál bővebb kifejtést tartalmaz, csak egyetlen mondata homályos: „Családnevekben mind a kettő használatos: *Illés Endre*, *Illyés Gyula*”. Előzőleg ugyanis az *ly* hang eredeti (ma nyelvjárási) ejtéséről volt szó, nem az *l* és az *ly* váltakozásáról. Hiányzik egy efféle bevezető mondat: „Más nyelvjárásokban *l* hangzik az *ly* helyén”. Két nyomdahiba is csúszott a cikkbe: *boy* (= sűrűn nyüzsgő csoport) *holy* helyett, *Keresztély* (*Keresztély* helyett). A *NYK* pedig nem alkalmas a Nyelvművelő kézikönyv rövidítésére. A szerző, úgy látszik, mozaikszónak gondolta, ezért van itt nagy *Y*. Valódi rövidítésekben csak a szókezdő betűket írhatjuk nagybetűs formában. Különböztetés céljából és egyértelműbb rövidítése: *NymK*.

A következő számban Graf Rezső (89/5–6) bő példaanyaggal egészíti ki előző cikkét, majd két részben tájékoztatást ad a földrajzi nevek változatos írásáról. Kifogásolható azonban az a régebből örökölt szabály, hogy az *i*-re végződő helynevek *-i* képzős származékában csak egy *i*-t írunk. E szabály merevségét és egyoldalúságát már Zolnai Gyula (1944: 89) szóvá tette, majd részletesen fejtegette Deme László (1958: 129–36), amikor az erre vonatkozó töcsonkító szabállyal foglalkozott, és végső következtetésként azt ajánlotta, hogy „a beszélő a nevet bármelyik származékában bármikor hibátlanul visszakövetkeztethesse [...] Ezért fejlődésünk [...] arra törekszik, hogy a **változatlan alapforma + formans** szerkezetet minél több tulajdonnévtípusnak minél több alakjára kiterjessze”. Körültekintőbb az akadémiai szabályzatnak még mindig túlságosan leegyszerűsítő mondatánál („Az *-i*-re végződő ilyen nevek *-i* képzős származékának végén csak egy *i*-t írunk” – AkH. 1984: 69, a 175. b) szabály végén), a Nyelvművelő kézikönyv (E. L.–L. J. 1980: 1002) megfogalmazása: „a bizonytalanság elkerülése végett kivételesen eltérhetünk a szabálytól”. Helytelen a szabály megokolása is („a kiejtésnek megfelelően” – ahogy korábban fogalmaztuk: Elekfi 1980: 314–5), hiszen kiejtésünkben sem olvad mindig egybe a két *i* (újabb, pontosabb megfogalmazásban: Elekfi 1992: 73). Azoknál a ritkább neveknél, ahol az alapalak nem következtethető ki egyértelműen, célszerű a két morfémához tartozó két azonos betűt külön kiírni: *lőrincii*, *mihályii*, *miklósii*, *nagyberkii*, *nagyhorvátii*, *nyírii*, *nyírmihályii*, *nyírvasvárii*, *péterii*, *telekii*. – Egy másik tévedés: az *Északi-Bakony*, *Déli-Bakony* besorolása olyan földrajzi nevek közé, amelyeknek

előtagja is, utótagja is tulajdonnév. *Északi és déli* nem tulajdonnév! – A névelő használatára nézve pedig hiányzik egy eligazító megszorítás: „mondatban”. *Főti út, Petőfi utca, Bem rakpart* pusztá megnevezésként nem kívánnak névelőt (tehát utcatáblán sem, térképen sem). Mondatba ágyazva, mondatrészként kapnak határozott névelőt.

3. A Helyesírásunk rovat a szaklap további számaiban is folytatódik. A „Helyesírásunk hi-telért” c. írásban (Graf 89/8) Graf Rezső idézi Pais Dezső, Bárczi Géza, a pozsonyi Orbán Gábor megállapításait a helyesírás jelentőségéről, bár ez utóbbinak a megnyilatkozásában kétségbe vonható az, hogy „az írás betűi az élőbeszéd tükörképei”, hiszen vannak olyan nyelvek is, amelyek betűi a magyarnál pontosabban megfelelnek a beszéd hangjainak. Találójában jellemzi a magyar helyesírást a kolozsvári Teiszler Pál és az újvidéki Ágoston Mihály. De Graf a cikk végén helye-sen mutat rá a problémákra.

Az iratok helyesírásáról szólva (Graf 89/10) az intézménynevek és a megszólítás írásformáit részletezi a szerző, kiemelve többek közt, hogy a többszörös birtokos szerkezetekben a *-nak, -nek* rag nem maradhat el (bár ez csak a 3. személyű birtokosok láncolatára vonatkozik, hiszen a *barátom kalapja* teljesen szabályos szerkezet), továbbá hogy a kitüntetések értelmezői használatában a vessző akkor kell, ha van a megjelölésnek határozott névelője. A megszólítás nagybetűs példái-ban a két alak mintha felcserélődött volna. *Tisztelt Kovács Úr!*, majd alább: *Igazgató úr, kérem...* olvasható. Valódi tulajdonnév mellett a közzsói megjelölést nem írnam nagybetűvel, de ha két közzsóból (tehát két egyenrangú elemből) áll a megszólítás, mind a kettő egyformán nagybetűs. Az utóbbi példa kisbetűjét talán mégis megokolttá teszi az, hogy nem levélbeli kezdő formula (önálló egységként, felkiáltójellel), hanem szövegkezdő megszólítás, vesszővel, nem külön sorban.

A következő számban (Graf 90/1) előbb áttekintést kapunk a magyar írógép-billentyűzet történetéről, majd külön cikkben ismertetést a szaknyelvi divatokat tárgyaló könyvről (Bíró Ágnes szerk. 1989). E kötet helyesírási gondjainak egyikéhez, a *pseudo-* ~ *pszeudo-* típusú írásváltozatok közötti döntéshez annyit jegyezhetünk meg, hogy magyar utótag előtt az előtag szabályosan magyar helyesírású, de ha a szó a maga egészében idegen (tehát latin írású görög), akkor a latin írásmóddal írjuk az egész szót.

„...mind a tíz ujjammal” címen (Graf 90/3) Kosztolányi egyik írása nyomán (Pesti Hírlap, 1924) folytatódik az írógép rendszerének ismertetése. Ennek a végébe becsúszott egy tévedés: „jobbról balra kell rónunk a sorokat, nem pedig úgy, mint például a héber írásban, amely balról jobbra tart”, – hiszen éppen fordítva van: latin betűkkel balról jobbra írunk, a héber írás pedig jobbról balra halad.

A magyar ábécéről és betűrendről nincs mit külön megjegyezni, hazai használatban el kell fogadnunk az Akadémia döntését akkor is, ha vannak a szabályzatnak célszerűtlen (esetleg később módosítandó) elemei. Graf (90/7) igen bőséges példaanyagon mutatja be a betűrendbe sorolás sajátos eseteit régi írású magyar nevek, idegen ábécében használt hangértékkel rendelkező betű-kapcsolatok, idegen betűk és vegyes szóanyag sorozatos előfordulásakor. – Később részletezi a mozgószabályt, majd (Graf 90/9) a mozaikszók írását. Sajnos, nem értek egyet azzal a szabályo-zással, amely a betűszók minden elemét nagybetűs formában írja. Ez a kiabáló nagybetűzés elmos fontos olvasási különbségeket. Az *SzDP* (Szociáldemokrata Párt) típusú írás jobban kifejezi azt, hogy a betűnek tekintett sz egyetlen hangot jelöl. (Korábban is nagyon zavart például a Csehszlo-vák Kommunista Párt *CSSZKP* írása, amelynek olvasását, kiejtését még az is nehezítette, hogy a gépkocsik *ČS* jelzése *Československo* értékű volt, a *Č* – amelynek melléjeléről az átlagos ma-gyar nem vett tudomást – külön hangértékű betű volt az *S* [sz] előtt.)

Emlékeztető cikk jelent meg (Graf 90/10) helyesírásunk első szabályzatáról, amelynek beve-zetését 1832-ben Döbrentei Gábor írta alá. Helyesírásunk jelentőségéről, egységességéről a Nyelv-művelő kézikönyvet idézi (I., 851). A magyar helyesírás alapelveiről, az első szabályozás óta történt változásokról és 1922 óta érvényben lévő alapjairól Szemere Gyula összefoglalása nyomán ad képet a szerző (Graf 91/1). Hang és helyesírás viszonyáról (Graf 91/2) és mai hangjelölésünk

előzményeiről Bárczi Géza Fonetikája alapján tájékoztat a sorozat szerzője, majd további cikkeiben az alapelvek alkalmazását mutatja be. A kiejtés szerinti írásmódról szólva (Graf 91/3) külön említ bizonyos elfogadott alakváltozatokat a szótőben és a toldalékok közt. A szóelemző írásmód (Graf 91/4) a szabályzat alakítani vonatkozásait részletezi; a hagyományos írásmódra (Graf 91/5–6) régies írású családnevek és *ly*-os szavaink közül sorol fel sok példát. Az egyszerűsítő írásmód jellemzésére (uo. 109) szintén számos példa illusztrálja a kétjegyű betűk egyszerűsített kettőzését és a három azonos mássalhangzó találkozását.

4. A következő számban (Graf 91/7) a cikksorozat írója visszatekintett az utóbbi két évben írt helyesírási cikkeire. (A felsorolásból kimaradt a mozaikszókról szóló cikk.) Általános tanácsait más szerzőktől vett idézetek formájában tette közzé. Pais Dezső, Ferenczy Géza, Deme László, Szemere Gyula összefoglaló megfogalmazásai után közli helyesírásunk érvényben levő alapelveit, majd kitekint a továbbiakban tervezett cikkek tárgyára: az írásjelek és a nyelvtan szerepére.

Egységre törekvésről szól a következő cikk (Graf 91/8), véleményeket idézve Arany Jánostól és Nagy J. Bélától, aki mérsékelt magatartásra int: „Se ne bálványozzuk, se meg ne vessük!”, és a helyesírást olyan gyakorlati kérdésnek tekinti, amely az alkalmazott nyelvtudomány hatáskörébe is tartozik. Zsinórmértéknek nem az abszolút pontosságot tartja, hanem Simonyit idézi: „helyesírásunk pontossága egyenes arányban áll olvasottságunkkal”. Ezt a megállapítást azonban csak viszonylagosnak tekinthetjük. Van, akit csak a tartalma érdekel annak, amit olvas; kevesebb ragad rá az írott forma következetességeiből, mint arra, aki az írás részleteire is érzékeny.

Az írásjelekről (Graf 91/9) egy-egy példát ad: mondatot vagy szóvegrészletet. (Csak mellesleg jegyezzük meg, hogy a *ripsz-ropsz* nem összetett szó, hanem ikerszó; csupán német eredetijében tekinthető a szótag végi azonos mássalhangzó két azonos morfémanak. Ezért megokolható a kötőjeles írásmód.) Fontos záró megjegyzését érdemes idézni: „Előfordulhat, hogy ugyanarra az esetre több helyes megoldás (írásjelhasználat!) is kínálkozik. Ilyenkor azt az írásjelet ajánlatos választani, amelyikkel a lehető legpontosabban tudjuk érzékeltetni mondanivalónkat.” – Az írásjelekről (és ékezetek hiányáról) írókat idéz (Graf 91/10). Illyés Gyula, Sütő András, Nemes György, Kosztolányi elmélkedett ezekről, néha külön is egy-egy írásjelről.

A betűk szerepéről (Graf 92/1) helyesírási és ragozási példák útján szól, felsorolja mindegyik betű kis- és nagybetűs alakját, jelzői használatát és itt-ott rövidítési értékét. Mai betűink koráról és eredetéről szólva (Graf 92/2) rövid áttekintést ad a magyar hangjelölés történetéről, régebbi és újabb betűformákról. (Ellentmondást látok abban, hogy a magánhangzók mellékjeles rendszerét előbb a huszita helyesírásra vezeti vissza, alább pedig a lengyelből származtatja. Abból, hogy ezek a hosszú magánhangzót jelölő betűk krakkói magyar nyomtatványokban jelentek meg, nem következik, hogy a lengyelből valók. A lengyel nem ismer – és már az első nyomtatványok idején sem ismert – hosszú magánhangzókat.)

A Helyesírásunk rovaton kívül is jelent meg Grafnak írásra vonatkozó cikke: Álljunk meg egy szóra! (Graf 92/7. a.), Grétsy László és Vágó István tévéműsorából összeállított könyvről. Szólnak ezek a szerzők a tulajdonnevek divatos kisbetűzéséről, az utcanevék és intézménynevek nagybetűinek különbözőzéséről, a *fiuk* és *fiúk* különbségéről, meg arról, hogy célszerű, de nem kötelező a kötőjel olyan esetekben, mint *kos-árverés*. – Az írásjelekről szól ebben a számban még egy cikk (Graf 92/7. b.): Szöveg és helyesírás. Mondatok, mondatsorozatok értelmét változtathatja meg az interpunkció változtatása. (De A magyar helyesírás szabályaiból idézett 239. szabály írásjelezése egy helyen rossz példát mutat: „Az írásjelek [...] a mondatok szerkezetét, tagolódását, részeik-részleteik egymáshoz kapcsolódását tükrözik”. Itt semmi keresnivalója a kötőjelnek. Ezek mellérendelt mondatrészek: birtokosjelzők, nem alkotnak összetett szót. Hogy jobban összetartoznak, mint az ígéhez közvetlenül kapcsolódó tárgyragos névszók, az úgysis világos az egész mondat felépítéséből. Mellérendeléses szókapcsolatok tagjait vesszővel szoktuk elválasztani. Nem tartom ildomosnak, hogy egy terjedő divatból a Helyesírási Bizottság mindjárt szabályt csináljon és ilyen mintát kövessen.) Graf szövegpéldái kitűnők, az írásjelek stilisztikai szerepének jellemzése is, de hozzátehetjük: a zárójel használata igen sok értelmű.

Betűszók áradatáról szóló cikke (Graf 92/8) azonosnak veszi a betűszókat és a mozaikszókat, holott a *mozaikszó* a betűszók és a szóösszevonások közös neve, Ladó János eredeti értelmezése szerint. (És az AKH. 1984. szerint is: 232. szabály.) A cikk csak betűszókat tárgyal. Ezeknek közös sajátosságuk az, hogy csupa nagybetűből állnak, tehát nem tükrözik rövidítésszerűen a teljes név nagybetűs és kisbetűs elemeit. Például *IPU* (= *Interparlamentáris Unió*), helyesírása szerint csak két szót tartalmaz, betűszóként mégis háromelemű. Érdemes szójelentéstani szempontból elemezni: mely összetett szóknak milyen utótagjai azok, amelyek jelentése az összetételben is megmarad, annyira, hogy a kifejezés rövidített vagy betűszói alakjában is megjelenik (s ez utóbbiban nagybetűs formában). – Helyes a szerző megjegyzése arról, hogy csak országosan ismert intézmények nevét ajánlatos mindig betűszóként írni (jó példa erre: *MDF*, de szerintem kevésbé általános a *TIB*), és ide illik befejezésül Kovalovszky Miklós korábbi tanácsa.

További cikk szól a kisbetűsítési divatról (Graf 92/9) könyvcímeinkben, táblafeliratokban, majd egyéb modorosságokról (Graf 92/10): fölösleges kötőjelekről egyszerű kételemű összetételekben, másszor vessző helyett (mellérendelő szókapcsolatokban). Százával idéz példákat, ismert íróktól is, a kötőjeles írás elterjedtségére. Néhány példája nem meggyőző ugyan, mert sajátos jelentésmozzanatot tükröz a szabályos egybeírással vagy különírással szemben, de a példák sokasága mégis felhívja a figyelmet egy nemkívánatos tömegjelenségre.

Az írott sportnyelvről (Graf 93/1) előbb a Nyelvművelő kézikönyv *sportnyelv* címszavából idéz (sajnos, nem jelöli az idézet végét), majd az olimpiai sportágak nevének írásmódjáról ad egy listát. Tanulságos a különírt, az egybeírt és a kötőjeles szavak ilyen bemutatása; a gondolatjel utáni részletezés felkelti a figyelmet az önálló főnév, a melléknév és a jelzői értékű (más sorrendben, szabályosabban összetétel előtagjaként álló) főnév értelmezői használatának problémája iránt, amilyen például a következő sor utolsó szava: *lovassport – díjlovaglás, egyéni, csapat*. Érdemes lenne ezek típusait szófajtani és szövegszerkezeti szempontból külön-külön fejtegetni.

Újra szerepel a „j vagy ly” írása (Graf 93/2). Meg kell tanulnunk – írja Graf. (Jobb volna szerintem, ha nem kellene. Egy lépéssel közelebb kerülhetnénk a hangjelölő íráshoz. De ennek egyszerűsítését még a szabályzat 12. kiadásától sem remélhetjük.) Aztán egy semmitmondó mondat: „Figyeljük meg, hogy a *j*-nek ejtett hang a szó elején, végén vagy belsejében fordul elő”. A szerző beleesik egy évtizedek óta terjedő hibába: elhagyja az *-e* kérdőszócskát s ezzel bizonytalanná teszi, nem érzékelteti a mellékmondatban kifejezett választás kérdésessé voltát. Az állító vagylagosság itt: nesze semmi, fogd meg jól! Hiszen majdnem minden hang előfordulhat a szó elején, belsejében vagy végén. Ha a hang helyzetétől függ az írásmódja, akkor ezt függő kérdésként kellett volna megfogalmazni: „hogy [...] vagy belsejében fordul-e elő”. (A függő kérdésbeli *-e* kérdőszócska el-elhagyását már Ferenczy Géza észrevette és kifogásolta: 1980: 170–2.) Elmaradt egy ékezet a *súgólyuk* első szótagjában. Helyesírási cikkben az ilyen apróságokra is gondosan kellene ügyelni, és a szerzőtől függetlenül is gondosan korrigálni. Az *-aj* végű főnevek mellett *-ej* végűeket is jó lett volna említeni: *dőrej, csevej, röhej, zőrej*.

Az elválasztásról (Graf 93/3) sok szabályt olvashatunk. Nagyon helyes ez a felsorolás azok számára, akik *írnak*. De a számítógépes szedés elválasztási szabályainak megfogalmazásánál külön érteni kell a helyesírási ellenőrző programokhoz. Ezt Graf nem is érinti.

Az egybeírásról szóló cikkben (Graf 93/4) sok a hiba, sajnos. (Ezek egy része a szabályzat és a hivatalos szójegyzék ellentmondásaira megy vissza.) Elmaradt egy vessző hosszú felsorolás utáni *avagy* előtt, hiányos a példák bemutatása, máskor a magyarázat. A kötelezően egybeírandó szavak közt szerepel a *munkanélküli* (holott van *munka nélküli* pl. jövedelem is). Az öt szótagig egybeírandó határozós kapcsolatoknak ellene mond a *nyitva tartás* (HKsz. 1988: 458). Máskor a hivatalos helyesírási szótár mond ellene a szabálynak, például *birtokos jelző*, hiszen ez tipikusan jelöletlen összetétel ('birtokost megnevező jelző'); és a *birtokosjelzős* mindenképpen egybeírandó, hogy minden félreértést elkerüljünk. A *rosszindulat* (1. HKsz. 289) mennyiben jelent mást, mint a *rossz indulat*? A *jólesik* (HKsz. 172), sőt (HKsz. 531) *rosszulesik* összetett szóként nyelvtani

képtelenség átvitt értelemben is, hiszen igének nem lehet *milyen* jelzője, mint: *milyen rosszul esett ez nekem* (vö. *Hogy esik ez neked?*). A *rosszul jár* szókapcsolat írásában sem különböztetjük meg átvitt jelentését (AkH. 1984. 125a). Az anyagnév jelzőként pedig már nem igazi főnév, hiszen ha ilyet mondunk: *Ez nem tiszta ezüst kanál*, akkor a *tiszta* az *ezüst* jelzője, nem az *ezüst kanálé*. A *hóglyó* viszont valódi összetétel, nem annyi, mint 'hóból készült golyó'. – Az összetett színnevekben is kérdéses, hogy különírva más jelentenének-e: *élénkpiros* (ez még talán felfogható 'élénken piros' szerkezetet rövidítő jelöletlen viszonyú összetételnek), *kékesszürke*, *sötétbarna*.

További cikkek is szólnak a különírandó szókapcsolatokról. A 7 pontban megfogalmazott szabályok (Graf 93/7) igen hasznosak, csak a hetediknek a fogalmazása (zárójele) megtévesztő: „ha az előtag ellentétes jelentésű (kötőjeles vagy egybeírt) igekötő”, hiszen csak az ellentétes jelentésűeket kötőjelezzük (*föl-le*, *ide-oda*), az egybeírtak nem ellentétes jelentésűek (*szerteszejel*). Tehát csak a „kötőjeles”-t kellett volna zárójelbe tenni. – Furcsállom a *jegyezze ellen* példát. Az ÉrtSz. II. kötetében (1960: 217–8) található példamondatok azt sugallták, hogy kiemelt mondatrészt után is egyben marad ez az összetett ige. A Magyar ragozási szótárban (Elekfi 1994: 167) ezt nem igekötősnek, hanem a valódi összetételek közé tartozó összetett igének jelöltük, mert előtagja a hagyományos nyelvérték szerint nem válik el. Nem az *ellenáll*, *ellenszegül* típusába tartozik, hanem inkább az *ellenőr* szerkezetével rokon, azzal a különbséggel, hogy nincs olyan alapszava, mint az utóbbinak az *ellenőr*. – A következő bekezdésben pedig téves a *hogyha* egybeírása: „Közismert, hogyha az igekötő az ige mögé kerül, akkor...”, mert külön *hogy* és *ha* kötőszó áll egymás mellett. (A *közismert* állítmányi használata különben is idegenszerű; csak jelzőként természetes: *közismert tény*.)

Nem szerencsés dolog hangsúlyozáshoz kötni a különírást (Graf 93/8). Az utótag hangsúlyja mindenképp ok a különírára (*éppen annyi*, *épp így*), de nem egyedüli ok. A névmási clem mutató, rámutató értelme magában is elég kritériuma a különírásnak (s ezt Graf zárójeles értelmezésekkel helyesen meg is teszi). Az *éppen* előtagot gyakrabban írhatjuk külön, mert két szótag után könnyebben érvényesül a ritmikai hangsúly, mint az egy szótagnyi *épp* után. (Ugyanennek a számnak Könyvszemle rovatában Graf részletesen ismertet egy Vas megyében kiadott nyelvművelő kötetet, amely a Köznevelés anyanyelvi rovatában 1983–1991 között megjelent 203 írást tartalmazza.)

A *j* vagy *ly* kérdésére azért tért vissza a rovat írója (Graf 93/9), mert sok súlyos hibával találkozott, országos napilapokban is. Helyes tanácsaiba és példáinak sokaságába mégis becsúszott egy hiba: a *j*-vel írt szavak közé keveredett a *süllyed*.

Az írás és kiejtés viszonyát tárgyaló cikk (Graf 93/10) hibás érveléssel kezdődik. A kiejtés szerint kinyomatott *petyhütt* (tehát nem szabályosan írt) alak szerinte azt jelzi, hogy az emberek tudatában nem él eléggé nyelvünknek az a sajátossága, hogy a helyesírásunk hangjelölő jellegű. Ez a megállapítás önmagának mond ellent. A szabálytalan *petyhütt* alak igenis hangjelölő, hiszen a kiejtett hangokat jelöli. A mi helyesírásunk nem hangjelölő, hanem fonémajelölő. Magyarul: nem a szóalakok, hanem a szóelemek hangjait jelöli. – A mássalhangzók képzésénél az orrhangú *m*, *n*, *ny* jellemzéséhez nem elég az, hogy a „zár nem bomlik fel”, hanem hozzá kell tenni, hogy lazán oldódik fel. (Feloldás előtt alig ismerjük fel, hogy a három hang közül éppen melyik hangzik.)

A következő számban (Graf 94/1) – amelyben a szerkesztőség gratulál a rovatvezetőnek a Szép Magyar Nyelvért Alapítvány által neki ítelt Lőrincze-díjhoz – a *betű* vagy *bötű* típusú *e*-ző és *ö*-ző alakok különböző arányú elfogadottságáról van szó, továbbá arról, hogy kevés ember tesz különbséget *betű* és *hang* között. – A cikksorozat folytatásában (Graf 94/2), amelyet Lőrincze-idezéttel vezet be, különféle alakváltozatok értékeléséről és Babits szerinti hangulati értékéről van szó. – Lőrincze-móttóval vezeti be a szerző a következő cikkét is (Graf 94/3), amely a *hagyja* ~ *higgye* típusú felszólító alakok írásmódjáról szól.

„Alázatos helyesírás” címen (Graf 94/4) egy további megvitatásra érdemes ügyet fejt ki a szerző: nagy kezdőbetűk alkalmazását a megszólításban. A névmási megszólítás (*Te*, *Ti*, *Ön*) nagybetűjében mindketten egyetértünk a szokással, amelyet a helyesírási szabályzat szentesített.

De Graf nem tudja megmagyarázni, miért nem írjuk nagybetűvel a *tőled, irántatok, veled* formákat. Nos, azért, mert ezek nem névmások, hanem névmási határozószók, saját személyragozási paradigmával (*tőlem, tőled* stb.): a névmási elem nem a szóforma elején, hanem annak végén, toldalékként található. Beleértjük a névmási vonatkozást, de nem ez a legfőbb jelentéselemük. Nem tartom követendőnek az AkH. 1984. 149. szabályában található *Veled* formát. (Ha nyomatékositani akarjuk névmási értéküket, kiegészítjük: *Tetőled* stb., és ezt már írhatjuk nagy kezdőbetűvel.) A nagybetűzés következő lépcsőfokát, a harmadik személyű *Ő* nagybetűjét már Graf sem tartja kívánatosnak, és azt a fel-felbukkanó szokást sem, hogy a magasabb rangot jelölő közzöt nagybetűvel kezdik írni. Helyeslőleg idéz egy levelet, amelynek írója szerint, ha nem megszólítás-ként élünk vele, kisbetűvel írjuk a *főkönnyvelőt*, de még a *minisztert* is. A 149. helyesírási szabályt idézve pedig közli, hogy levelekben és hivatalos iratokban nagybetűvel szokás kezdeni a megszólítás közneveit és mellékeveit is. Ezzel a szokással egyáltalán nem értek egyet. Ha tulajdonnév van a megszólításban, azt emelje ki a nagy kezdőbetű! Helyes példa: *Drága Éva néni! Tisztelt Főtanácsos Úr!* De a *Kedves Kovács Úr!* forma akkor érvényes, ha egy kovácsot szólítok meg. Ha *Kovács* a családneve, akkor a megszólítás első szaván kívül csak a tulajdonnévi elem legyen nagybetűs! A nagybetűnek itt fontos jelentés-megkülönböztető szerepe van.

A következő, összevont számban (Graf 94/5–6) két helyesírási cikket is találunk: egy kitűnő példakkal megvilágított magyarázatot a „mozgószabály”-ról, majd „Régi és mai diákok harca az *ly*-nal” címen némi elizgítást ad a csodaszerral nem kezelhető kérdésről és visszapillantást Arany János nagykorösi diákjainak bosszantó hibáira.

5. E hosszú cikksorozat első hét évének áttekintését szeretném néhány kiegészítő gondolattal lezárni.

A Gyorsírók és Gépirók Lapja (amelynek azóta a címe is megváltozott: SzóVilág) nem tartozik az utcán szabadon vásárolható folyóiratok közé. Előfizetésre lehet kapni a Magyar Gyorsírók és Gépirók Országos Szövetségénél. Szakemberek olvassák: gyorsírók, gépirók, újabban számítógépes szövegszerkesztők, és sok diák. A gyorsírást aránylag kevesen művelik, mert legmagasabb fokának, a beszédírásnak az elsajátításához különleges képesség és kitartó szorgalom szükséges. Nélkülözhetetlen az anyanyelvnek (idegen nyelvű gyorsírás esetén a választott idegen nyelvnek is) minél alaposabb ismerete. Egy parlamenti beszédgyorsírónak a teljesítménye a diplomáciai szinkrontolmácsolással mérhető össze. Csak egyetemet végzett (többnyire bölcsész, jogász vagy közgazdász) gyorsíró képes sokoldalú tárgyi ismereteinél fogva arra, hogy a magyar nyelv sajátosságaira készült rendszer grafikus jeleiből és az értelemszerű kihagyásokból pontosan vissza tudja adni az elhangzott szöveget úgy, hogy leíráskor is, áttétel közben is elhanyagolja a nyelvi botlásokat, sikerületlen egyeztetéseket, tehát hogy átfésülje azt, ami elhangzott. Áttételkor pedig már a helyesírásra is ügyelnie kell. Gyorsíróiskolákban mindig is nagy gondot fordítottak a szabályszerű írásra. A gyorsíró (vagy a vele együttműködő gépiró) ebből a szempontból kulcspozícióban van: a hivatalos szöveg az ő keze nyomán kerül a sajtóhoz (akár maga írja át, akár másnak diktálja az áttételt, hogy utána átolvassa).

Ezért van jelentősége annak, hogy ebben a szaklapban rendszeresen foglalkozzanak helyesírási kérdésekkel is. Graf Rezső itt a szerkesztőség felkérésére a Helyesírási Bizottság állásfoglalásának ismeretében írta cikkeit. Ismertetésben egyrészt ki akartam emelni az ő tervszerűen felépített gondolatainak fontosságát, másrészt rámutatni arra, hogy itt-ott szakemberek is tévedhetnek. (Melyikünk nem téved?) De némely ponton azt sem titkolom, hogy magában a szabályzatban vagy annak szópéldáiban vannak belső ellentmondások, nem követendő ajánlások.

6. A cikksorozat folytatódott tovább, az 1997. év közepéig. „Helyesírásunk” rovatcímmel. 1998-tól a folyóirat főcíme: SzóVilág. Itt Graf más címeken írta hasábnyi vagy kisebb nyelvhelyességi és helyesírási cikkeit, és más szerzők is írtak hasonló problémákról. 1998 szeptemberében találunk Graftól egy ismertetést az új kiadású helyesírási szótárról, októberben egy új szójátéktárról, majd még néhány kis cikket az írásjelekről 2000 októberéig. A 2000. év novemberétől újabb,

bővebb helyesírási fejtegetések jelennek meg, más stílusban. Szerzőjük Zámori Mária, aki nemcsak a magyar nyelvnek és helyesírásnak avatott szakértője, hanem gyakorló gyorsíró és gyorsírstanár is, és finom humorú didaktikával és rávezetéssel próbál megoldani olyan kérdéses írásmódokat, amelyekkel a gyorsírók saját szakterületeiken gyakran találkozhatnak.

A gyorsírók lapjának újabb helyesírási anyagáról talán később fogunk újabb tájékoztatást adni.

SZAKIRODALOM

- AkH. 1984. *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik kiadás. Budapest.
- A. Molnár Ferenc 2002. Szemlédök. *MNy*. 98: 78.
- Deme László 1958. Egyes helységnév-típusaink *-i* képzős melléknévi származékairól. *MNy*. 54: 125–36.
- ÉKsz. 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász J.–Szöke I.–O. Nagy G.–Kovalovszky M. Budapest.
- E[lekfi] L[ászló] 1980. beszédhangok kapcsolódása [szócikk]. In: *Nyelvművelő kézikönyv* 1.: 306–15.
- Elekfi László 1992. *A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai*. Linguistica Series A: Studia et dissertationes 10. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. Budapest.
- Elekfi László–Ladó János 1980. *-i* képző *i* végű helynevekhez. In: *Nyelvművelő kézikönyv* 1.: 1002.
- ÉrtSz. I. 1959. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Első kötet. Szerk.: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bárczi Géza és Országh László vezetésével. Budapest.
- Fábián P.–Graf R.–Szemere Gy. 1978. *Helyesírásunk*. Szerk.: Fábián Pál. Budapest.
- Ferenczy G. 1980. Az *-e* kérdőszócska helyes használata. – Ferenczy Géza: *Magyarán*. (Szerk.: Elekfi László.) 169–72.
- Graf Rezső [19]87/4. Helyesírásunk [rovatcím] a mai ember szemével nézve. *Gyorsírók és Gépírók Lapja* 37: 77.
- 87/5. Az alapelvekről. *GyGL*. 37: 120.
- 87/6. Udvariasság az írásformában. *GyGL*. 37: 140.
- 87/7. Kis kezdőbetűvel írjuk. *GyGL*. 37: 163.
- 87/8. Nagybetűvel írjuk. *GyGL*. 37: 175–6.
- 87/9. Különírjuk. *GyGL*. 37: 210–1.
- 87/10. Egybeírjuk. *GyGL*. 37: 234.
- 88/1. Kötőjellel írjuk. *GyGL*. 38: 2.
- 88/2. Kötőjellel írjuk. *GyGL*. 38: 35–6.
- 88/3. Nagyköötőjellel írjuk. *GyGL*. 38: 72.
- 88/4. Az elválasztásról. *GyGL*. 38: 81–2.
- 88/5. Az írásjelek szerepéről. *GyGL*. 38: 113–4.
- 88/6. Az írásjelek szerepéről. *GyGL*. 38: 137–8.
- 88/7. Az írásjelek szerepéről. *GyGL*. 38: 153–4.
- 88/8. Még egyszer az elválasztásról. *GyGL*. 38: 178.
- 88/9. Rövid vagy hosszú a magánhangzó? *GyGL*. 38: 201–2.
- 88/10. Rövid vagy hosszú a mássalhangzó? *GyGL*. 38: 220.
- 89/2. A rövidítésekről. *GyGL*. 39: 33–4.
- 89/3. a) A mozaikszókról. *GyGL*. 39: 57.
- 89/3. b) Helyesírási kézikönyv. *GyGL*. 39: 57–8.
- 89/4. *J* vagy *ly*. *GyGL*. 39: 95–6.
- 89/5–6. a) *J* vagy *ly*. *GyGL*. 39: 113–4.
- 89/5–6. b) A földrajzi nevek írásáról. *GyGL*. 39: 114–5.
- 89/7. Vissza- és előretekintés. *GyGL*. 39: 163–4.
- 89/8. Helyesírásunk hitelért. *GyGL*. 39: 184–5.
- 89/9. Írás és ejtés kölcsönhatása. *GyGL*. 39: 199–200.
- 89/10. Az iratok helyesírása. *GyGL*. 39: 220–1.
- 90/1. Írógép és helyesírás. *GyGL*. 40: 6–7.
- 90/3. „mind a tíz ujjammal”. *GyGL*. 40: 52.
- 90/5. A magyar ábécé. *GyGL*. 40: 98.

- 90/6. A betűrendbe sorolás. *GyGL.* 40: 124.
 90/7. A betűrendbe sorolás. *GyGL.* 40: 157–8.
 90/8. A mozgósabályról. *GyGL.* 40: 175–6.
 90/9. A mozaikszókról. *GyGL.* 40: 199–200.
 90/10. Az első szabályzatról. *GyGL.* 40: 223–4.
 91/1. Az alapelvekről általában. *GyGL.* 41: 8–9.
 91/2. Hang és helyesírás. *GyGL.* 41: 32.
 91/3. A kiejtés szerinti írásmód. *GyGL.* 41: 54.
 91/4. A szóelemző írásmód. *GyGL.* 41: 76.
 91/5–6. a) A hagyományos írásmód. *GyGL.* 41: 108–9.
 91/5–6. b) Az egyszerűsítő írásmód. *GyGL.* 41: 109–10.
 91/7. Helyesírásunk – Visszatekintés. *GyGL.* 41: 158.
 91/8. Egységre törekvés. *GyGL.* 41: 177.
 91/9. Az írásjelekről. *GyGL.* 41: 216.
 91/10. Gondolatok írásjelekről. *GyGL.* 41: 219–20.
 92/1. A betűk szerepéről. *GyGL.* 42: 11.
 92/2. Mai betűink kora és eredete. *GyGL.* 42: 39.
 92/7. a) Álljunk meg egy szóra! *GyGL.* 42: 156.
 92/7. b) Szöveg és helyesírás. *GyGL.* 42: 168.
 92/8. Betűszók áradata. *GyGL.* 42: 192.
 92/9. Kisbetűsítési divat. *GyGL.* 42: 216.
 92/10. Modorosság az írásban. *GyGL.* 42: 240.
 93/1. Az írott sportnyelvről. *GyGL.* 43: 24.
 93/2. *J* vagy *ly*. *GyGL.* 43: 48.
 93/3. Az elválasztásról. *GyGL.* 43: 72.
 93/4. Az egybeírásról. *GyGL.* 43: 79.
 93/7. Különírandók. *GyGL.* 43: 155.
 93/8. A különírás további esetei. *GyGL.* 43: 176–7.
 93/9. *J VAGY LY*. *GyGL.* 43: 200.
 93/10. Írás és kiejtés. *GyGL.* 43: 227.
 94/1. Betű vagy bötű. *GyGL.* 44: 8.
 94/2. Helyesírásunk. *GyGL.* 44: 32.
 94/3. HAGYJA – HIGGYE. *GyGL.* 44: 56.
 94/4. Alázatos helyesírás. *GyGL.* 44: 79.
 94/5–6. a) A „mozgósabály”-ról. *GyGL.* 44: 126.
 94/5–6. b) Régi és mai diákok harca az *ly*-nal. *GyGL.* 44: 126–7.
- HKsz. 1988. *Helyesírási kézikönyvtár*. Szerk.: Deme László–Fábián Pál. Budapest.
- Pais Dezső 1955. A különírás és az egybeírás. – *Helyesírásunk időszzerű kérdései*. Szerk.: Benkő Loránd. *NyudÉrt.* 4. 63–78.
- Zolnai Gyula 1944. Az *i*-végű helynevek *-i*-képzős származékairól. *Magyarosan* 13: 89–93.

Elekfi László

Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 705 oldal

Az utóbbi években megszaporodtak a menedzserretorikák, amelyekből gyors, praktikus, hasznos segítséget kaphatunk a szóbeli érvényesüléshez, vágyaink, szándékaink elfogadtatására. Emellett határozottan tapasztalható, hogy a klasszikus retorikának is reneszánsza van. Adamik Tamás, A. Jászó Anna és Aczél Petra *Retorika* című monumentális kötete nem a menedzserretorikák közé tartozik, mégis minden esély megvan arra, hogy a klasszikus, történetileg megalapozott, tu-

dományos, alkalmazott retorika közismert és közhasználatú tankönyvévé váljon. Pontosan az az előnye, ami a menedzserretorikák hiányossága: megalapozott tudást ad és nem csak gyors, pillanatnyi segítséget.

A nagy hagyományokkal rendelkező hazai retorikaoktatást először 1938-ban, majd 1950-ben szüntették meg, és csak mostanában, mintegy 50 év távlatából kezd újjáéledni e tudományág hazánkban (13. oldal). Kiesett fél évszázad a hazai retorikából, amíg a világban tovább haladt e tudományterület művelése. A legkülönbözőbb elméleti, szakterületi, illetve alkalmazott retorikák születtek meg ez alatt az idő alatt. A kötet szerzői megkísérelték bemutatni a legfrissebb szakirodalom és a klasszikus, antik retorikai hagyomány alapján a korszerű retorika alapjait és részletkérdéseit. Ez a könyv elsősorban a felsőfokú retorikai oktatás megkerülhetetlen kézikönyve, hiszen történeti, leíró, alkalmazott retorikai elemzéseket, gyakorlatokat és szöveggyűjteményt tartalmaz, amely komplett segédesszöveg lehet a retorikaoktatásnak. A nagy vállalkozás egyben veszélyforrás is, hiszen nehéz egy ilyen terjedelmes, háromszerzős munkánál az egységes koncepciót megtartani, az egyenletes színvonalat, a részletesség, az elméletiség és a gyakorlatosság helyes arányait végigvinni. Három különböző szerző, három különböző részterület, három különböző egyéniség alkot egységes képet a könyvben.

A munka három nagyobb része: a történeti, a leíró és az alkalmazott retorikai fejezet. A történeti részben találjuk az egyetemes, illetve a magyar retorikatörténetet, az előbbi Adamik Tamás, az utóbbi A. Jászó Anna munkája; a leíró retorikai fejezeteket Aczél Petra írta; az alkalmazott retorikai fejezetekben a retorika és az olvasás, szövegértés, szövegalkotás kapcsolatát ismerhetjük meg, ezeket a részeket A. Jászó Anna készítette. A leíró retorikai rész tartalmazza a kötet retorikai koncepcióját: itt ismerhetjük meg a retorika alapfogalmait, az éthosz, a pathosz és a logosz hármását, a logika és az érvelés kapcsolatát, a deduktív, az induktív érvelést, a szillogizmust, az enthümémát és fajtáit, az érvelés a meggyőzés eszközeit, illetve a beszédrészek jellemzőit. Külön kiemelendő, hogy a leíró fejezet középpontjában az érvelés áll. Ez azért is fontos, mert a szerzők szerint jól megfigyelhető, hogy a hazai retorikatankönyvekből a 20. század első negyede után fokozatosan kiszorult az érvelés, viszont e kötet szerzői éppen ezt tartják a retorikai szerkesztés egyik legfontosabb tényezőjének. A másik hiányosság, amelyet szeretnének pótolni az alkotók, szintén az érveléssel van kapcsolatban: a logika; sajnálatos hiánya a hazai oktatásnak a logikatanítás, az alapvető logikai műveletek túlzottan elaprózódnak, elsikkadnak a tantárgyak között. A helyes retorikai érveléshez szükség van a logikára, az iskolában nem tanítanak logikát, tehát az iskolában nem lehet megtanulni a helyes logikai érvelés alapjait. Ennek az állítássorozatnak az igazságtartalma a mindenkori iskolai oktatás alaposságának, színvonalának a függvénye, de semmiképpen sem lehet kizárólagos. Különösen azután nem, hogy Adamik–A. Jászó–Aczél retorikai tankönyve megjelent, vitathatatlanul elkezdődött a hazai retorikai irodalom újjáéledése. A retorika olyan általános alapismeretekkel, eljárásokkal ismert meg, amelyek elengedhetetlenek egy retorizált szöveg összeállításához, viszont a konkrét szöveget mindenkinek magának kell megalkotnia (14. oldal).

Az antik retorikai hagyomány tárgyalásakor figyelemreméltó szempont a meggyőzés, a művészet és az igazság viszonya, különböző retorikai definíciókban különböző mértékben hangsúlyos az egyik vagy a másik. Quintilianus megállapításában találja meg a szerző a kivezető utat: a retorikának nem a cikornyás beszéd, csűrés-csavarás a lényege, hanem az igazság feltárása, a tisztesség, tárgyyszerű beszéd. A rétornak bölcsnek és erkölcsösnek kell lennie, különben nem tud eleget tenni annak a kívánalomnak, hogy az igazságot tisztességes módon tárja fel. A retorika olyan tudomány, amely nemcsak a meggyőzésre korlátozódik, hanem a leírással és a bemutatással is foglalkozik (18. oldal). A kötetben ennek ellenére kifejezetten hangsúlyos szerepet kap az érvelés és a meggyőzés technikájának leírása, de a szerkesztésben, az egyes műfajok megismertetése is fontos.

Az antik görög kultúra legfontosabb tényezője a szerző szerint az antik görög nyelv tanítása és tudományos vizsgálata, amelyet eredeti források elemzésével el is végez Adamik Tamás, és ezen keresztül ismerhetjük meg az antik retorika alapfogalmait. A szerző mindezt a Sapir–Worf-hipotéz-

zissel igazolja, miszerint a nyelv határozza meg a kultúrát és nem fordítva (20. oldal). Itt érdemes megjegyezni azonban a hipotézis mögött lévő évezredes vitát is (és ez természetesen jóval Sapir és Whorf munkássága előtt kezdődött), amelyben mind a mai napig nem tudják eldönteni, hogy melyik a főlerendelt tényező. Ráadásul ebből a kiindulópontból a következőket vonhatjuk le: a görög nyelv rendszere határozta meg az antik görög gondolkodók kultúráját, elméleteit, gondolkodásmódját, és mivel mindez nagymértékben megalapozza mai modern európai kultúránkat, gondolkodásmódunkat, így állíthatjuk, hogy az antik görög nyelv rendszere, kategóriái alapozzák meg a modern európai kultúra jelentős részét. Ha ez így vitathatónak is tűnik, igazságtartalmát talán erősíti a szorosabban vett témánk, vagyis a retorika, amelynek mind a mai napig az antik tudományokban lefektetett alapjait tanítjuk, tanuljuk, alkalmazzuk.

Fontos lehet az antik görög bírósági eljárások ismerete annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy a retorika miért éppen az ókori Görögországban virágzott fel. Tudniillik akkoriban nem a mai értelemben vett képzett jogászok voltak a bírósági eljárás főszereplői, és nem voltak ügyvédek sem. Az ügy szereplői maguk védték önmagukat, és a bírák is (akik egyébként akár több százan is lehetek) gyakorlatilag bárki lehetett. Ebben a helyzetben elemi érdeke volt az alperesnek vagy a felperesnek, hogy meg tudja győzni a bíróságot igazáról (25. oldal). A retorikának tehát gyakorlati haszna volt, és úgy tűnik, ez manapság is egyre erősebb lesz.

Megfontolandó a mai szónokoknak Szókratész megállapítása, amely szerint a retorikai mesterség, tudás és művészet birtoklásához a következőket kell tudni: a) világosan kell látni a téma valódi, tiszta igazságát, b) tudni kell az előforduló elemeket egy fogalomba összefoglalni, illetve a fogalmakat részelemeire tagolni, c) a tudásnak gyakorlással kell párosulnia, d) ismernie kell a szónoknak a beszéd és a lélek fajait ahhoz, hogy tudja, mely lélekre milyen beszéddel lehet hatni (30–31. oldal).

A kötet egyik legfontosabb egysége a beszédrészeket, a szónok feladatait és a beszédfajok kialakulását, történetét mutatja be. Érdekes a fejezet szerzőjének, Adamik Tamásnak a felfogása, hiszen az idevágó elméleteket mindig példákkal, eredeti szakirodalmi részletekkel, illetve szépirodalmi illusztrációkkal mutatja be. Hiteles és gyakorlatias ez a bemutatás, hiszen a tényszerű adatokból vonja le a következtetéseket, így a szerkezet követése is megkívánja a tények, a példák ismeretét. Különösen érdekes az enthüméma bemutatásánál a Shakespeare és az enthüméma című fejezet, amelyet azzal az állítással kezd, hogy a Julius Caesar szerzője nyilvánvalóan tisztában volt az arisztotelési enthümémával (68. oldal). A fejezetben Antonius beszédét elemzi, és oly világos és zseniálisan logikus a szöveg enthümémaszerkezete, hogy kétség sem férhet a kiinduló állítás igazságtartalmához, de egyben az is biztos, hogy aki ezt a fejezetet elolvassa, könnyedén elsajátítja az enthümémaszerkesztés lényegét.

A középkor izgalmas és titokzatosnak tűnő világához tartozik az is, hogy ebben a korban az antik retorika tökéletesen kidolgozott rendszerét ismerhették meg és alkalmazhatták, de nem ismerjük pontosan, hogy mire és hogyan alkalmazták mindezt. Ennek pedig az a legfőbb oka, hogy a középkori retorikai anyagot alig ismerhetjük, javarésze kiadatlan, illetve voltak olyan felfogások is, amelyek ekkor a retorikát pogány hagyománynak tekintették. Ennek ellenére a retorika végigvonult a középkoron, hiszen az oktatás és az irodalom középpontjában állt (131. oldal). Elég itt csak azt fölleveníteni, hogy ekkortájt születtek a dictamenek, amelyek a poétikai szövegek, a levelek és a prédikációk előállítási módját szabályozták.

A modern kor retorikaelmélete felhasználja az antik és a középkori retorikai hagyományt, és megállapítja azt a fentebb már említett összefüggést, hogy a régi retorika alapvetően a nyelvre, a grammatikára, azon belül is pedig a szintaxisra helyezi a hangsúlyt. A 18. századi brit új retorika lélektani kiindulópontú, vagyis azt vizsgálja, hogy a hallgatóság, a befogadó hogyan jut el addig, amit vall, hisz és érez, és hogy ezt miképpen lehet elérni. A grammatika, majd a lélektani megalapozottságú retorika után dióhéjban azt is megismerhetjük, hogy a modern, 20. századi retorika a szociológia felé irányul, vagyis az áll a középpontjában, hogy a retorika célja az emberi viszo-

nyoknak, kapcsolatoknak megfelelő, hatékony kommunikáció fenntartása (150. oldal). Itt kell azt megemlíteni, hogy manapság egyre többször kapcsolódik össze a retorika és a kommunikációelmélet. Ennek az az oka, hogy a kommunikációelmélet a közvetlen és közvetett, egyéni, és társadalmi kommunikáció szabályszerűségeit írja le, míg a retorika átfedi ennek a területnek egy oldalát, az egyéntől a (jellemző módon, de nem kizárólagosan) a tömeg felé forduló és egyirányú kommunikációs folyamatot. Meglepő észrevételeket tehetünk, ha napjaink modern marketingkommunikációs elméleteit összevetjük a klasszikus retorikai meggyőzés elméletével. Így könnyen rájöhettünk arra, hogy csak a kontextus más, de az elmélet és az eljárások alapja a klasszikus retorikában rejlik.

A magyar retorikatörténet rögtön terminológiai egyeztetéssel kezdődik, ami ezen a szakterületen az első vállalkozás a fogalmi tisztázásra. A Jászó Anna szerint a régi magyar retorika egyházi, akadémiai beszédfaja megfelel az arisztotelészi bemutató beszédfajnak, a politikai az antik görög tanácsadó beszédfajnak, míg a törvényszéki beszédfaj mindkét felosztásban ismeretes.

Kifejezetten érdekes, hogy az egyházi szövegek retorikai elméletével, gyakorlatával is megismertet minket a kötet, így a homiletika kulisszatitkaiba is betekintést nyerhetnek a világi felsőoktatási intézmények hallgatói, oktatói, kutatói. Klasszikus szövegek homiletikai elemzésén keresztül mutatja be a szerző a magyar egyházi retorikatörténetet; olyan szövegek elemzését találjuk meg, mint például a Halotti Beszéd és Könyörgés, Pázmány Péter vagy éppen Prohászka Ottokár prédikációi.

A magyar politikai szónoklattörténet tárgyalása kényes (különösen a rendszerváltozás idejének a politikai szónoklatai), hiszen már a pusztán szövegválasztás is politikai orientációt hozhat a felszínre, de jelen esetben ez természetesen nem célja a szerzőknek. A történelmi korok politikai retorikájának a felosztását – Toldy Ferenc hagyományaihoz igazodva – a nagyobb történelmi eseményekhez, fordulatokhoz köti A. Jászó Anna, de a modern politikai szónoklat történeti felosztása a legérdekesebb, hiszen itt folytatnia kell a szerzőnek Toldy 1860-as években lezárt szakaszolását. A magyar alkotmány helyreállításától, az 1860-as országgyűléstől 1948-ig, vagyis az önálló államiságunk eltörléséig retorikai szempontból egységes korszakot feltételez, és 1948-tól 1989-ig a szovjet fennhatóság, a szocialista-kommunista diktatúra korszakának a retorikáját ismét külön korszakba sorolja, a demokratikus fordulattól, 1989-től pedig új korszakot nyit a magyar retorikatörténetben a szerző. Ezek a határpontok indokolhatók, és összekapcsolódnak a legújabb kori magyar történelem retorikatörténetileg önálló, helytálló értelmezésével, ám a legújabb szónoki szövegek retorikai elemzésére már – érthető módon – nem vállalkozik a kötet.

Az akadémiai és az egyéb alkalmi szónoklatok tárgyalásakor végre kiderül, hogy a legtöbb szónoki szöveg első látásra változatos, a klasszikus beszédfajokba nehezen sorolható be, ám a szerző egyértelműen eligazít minket, hiszen az alkalmi szónoklatokat is az arisztotelészi bemutató beszédfajba sorolja be. Különösen fontosnak tartja a nagy, hazai hagyománnyal rendelkező emlékbeszéd és halotti búcsúztató beszéd kicmelését (192. oldal).

A magyar törvényszéki beszéd bemutatásánál – az ókori fejezethez hasonlóan – ismét hangsúlyos szerephez kerül az a tény, hogy a retorikai szereplés nemcsak a szövegalkotásból és a verbális előadásból áll, hanem a nem verbális, metakommunikatív elemek is egyenrangú részei a retorikai előadásnak (203–208. oldal).

A magyar retorikatanítás története azért kiemelkedően fontos része a kötetnek, mert régi retorikai művek teljes bemutatását, ismertetését olvashatjuk, ezek pedig ritkán forgatott, részleteiben kevésbé ismert, olykor nehezen hozzáférhető munkák, így a bemutatásuk, ismertetésük indokolt.

A leíró retorikai rész a *Retorika* című tankönyv központi része. Aczél Petra alapos, átgondolt, részleteiben is kimunkált retorikaelméletet és -gyakorlatot alkotott. Ennek a résznek a bemutatása önálló tanulmányt kívánna meg, így ezúttal csak néhány, általam fontosnak tartott részletet emelek ki. A szerző munkája a területen már nem múlt nélküli, hiszen például a *Retorika*, illetve a Bencze Lóránttal közösen írott *Mikor, miért, kinek, hogyan?* (II/I–II.) című kötetében már megismerhettük retorikai elméletét, illetve gyakorlati retorikai munkáját.

A leíró retorikai rész követi a retorikai alapelveket, beszédrészeket. A bevezetésből kiderül, hogy a retorikaelmélet középpontjában az érvelés áll, a retorika összetevői: az éthosz, a pathosz és a logosz fogalmainak megismerése után a logika és az érvelés kapcsolatáról olvashatunk. Az érvelés logikája a szillogizmus, az enthüméma, az induktív és a deduktív érvelés, az érvtípusok. A beszédrészek: a klasszikus elveknek megfelelően a bevezetés, az elbeszélés, a kitérés, a témamegjelölés és felosztás, a bizonyítás, a cáfolás és a befejezés. Külön fejezetben foglalkozik a meggyőzéssel, ezen belül a meggyőzés elméletével, a meggyőzés tényezőivel és módszertanával. Erénye a fejezetnek, hogy sok, jól alkalmazható gyakorlatot találunk a végén, amelyekkel elsajátíthatjuk a deduktív, az induktív érvelés alapjait, a definícióalkotás, az enthümémaalkotás részleteit, a klasszikus retorikai érvelés szabályait és az irreleváns érvelés felismerését.

A retorikát a következő kifejezésekkel jellemzi Aczél Petra: „Szó, cselekvés, erő, hatalom, igazság. Szavak, amelyek életeket, életek, amelyek szavakat tettek hitelessé. Gondolkodás, amelyből új nyelv, nyelv, amelyből gondolkodás épül” (253. oldal).

„A harmadik évezred retorikája válaszút előtt áll: egy újfajta ékesszólás, a meggyőzés és manipuláció elokvenciájának tanává válik, vagy meghatározza a meggyőzés racionális és nyelvi szempontjait, és rendszerré építi a hatást” (260. oldal). Aczél Petra a meggyőzés retorikai rendszerét építi fel. Az érvelésre alapozza a gondolkodásmódot, amely a narratív struktúrákban és a meggyöző szövegekben jelen van. A retorika számára fontos a logika (a formális logikától az analógia logikájáig), de nem csupán erre alapozza rendszerét, mert a pathosz és az éthosz eszközeit is használnia kell a rétornak. A retorikai logika a meggyőzés szolgálatában áll a szerző szerint. Ezzel határozottan állást foglal a kötet a modern retorikai elmélet mellett, már a történeti bevezető fejezetekben is olvashattuk, hogy a retorika nem mindig a meggyőzést állította előtérbe, hanem volt, amikor a leírás, illetve a bemutatás volt a célja (18. oldal). A meggyőzés retorikájának középpontjában az éthosz, a pathosz és a logosz áll. Az éthosz a beszélő személyiségének, szakszerűségének, hozzáértésének, jellemének, erkölcsiségének megjelenése a retorikai szövegben. A pathosz a beszélőre gyakorolt hatás kinyilvánítása, míg a logosz a retorika logikája. Mindhárom összetevőt önmagában is lehetséges érvforrásként értelmezi a szerző.

A modern, multimediális szövegek retorikai célját is a meggyőzésben látja Aczél Petra: a szöveg formája, a hagyományos retorikai szabályoktól való eltérése, a beszédrészek kihagyása, az üzenetek rövidege is a rábeszélés szolgálatában áll (261. oldal). Ezt egyben az internetes szövegműfajokban is megfigyelhetjük, és ezzel a jelzésszerű megjegyzéssel Aczél Petra egyúttal a terület feltárásának fontosságára is utal.

Fontos kiemelni, hogy a szerző elválasztja egymástól a totális kommunikáció és a retorika szituációját: míg a totális kommunikációra a beszélő és a hallgató egyidejű és kölcsönös interakciója jellemző, addig a retorikai szituációban a hallgató szerepe nem feltétlenül egyidejű és kölcsönös. A retorikai közléshelyzet egyszempontú, nem az interakció sikeressége áll a középpontjában, hanem az üzenet célbajuttatása. A retorika és a kommunikáció mindazonáltal nem választható el egymástól, hiszen a kommunikációelméleti felfogások között is vannak olyanok, amelyekben a nem egyidejű és nem azonnali interaktivitású folyamatot is kommunikációs aktusnak ismerik el.

Különösen tanulságos és hasznos, amikor a szillogizmusok érvényességéről és helytállóságáról ír a szerző. Az érvényes szillogizmusra az jellemző, hogy a premisszákból egyértelműen következik a konklúzió. A helytálló szillogizmus pedig érvényes, és ráadásul a premisszái igazak. Ebből következik, hogy a retorika a befogadó számára igazzá, elfogadhatóvá tehet hamis állításokat, ha érvényes a szillogizmus (283. oldal). Ebben rejlik a retorika egyik veszélye: a helytálló, tehát logikus következtetések látványossága, könnyű felfoghatósága révén az igaztalan állítások fölött hajlamos átsiklani a közönség, egyszersmind ez mutatja a mai, érvelésre alapozott retorikai (szöveg)világnak a család voltát is: a meggyőzés a cél, mindegy, hogy milyen áron. Ez a retorikában rejlt manipulációs lehetőség negatív szándékú kihasználása, és a manipuláció igen hatásos is

lehet, mert a retorika nemcsak a logika szabályszerűségeit alkalmazza, hanem a látszatot, az illúziót, az érzelmi hatáskeltést is a meggyőzés érdekébe állítja.

Figyelemre méltó az az állítás is, amely már az induktív érvelésre vonatkozik, tudniillik az egyedi ismeretekből megállapított általános tudás többet ér, mint a bizonyítékai (304. oldal). Az induktív érveléssel levont következtetések tehát nagyon nyomatékosak, ráadásul az indukciót nem az összes eset ismeretében, hanem példának tekinthető tapasztalatok alapján alkotjuk. Az emberi tájékozódás és ismeretszerzés általános alapelveivel találkozunk itt: az indukció a természettudományos megismerés alapja, míg a dedukció módszerét, vagyis az általános állításokra alapozott egyedi következtetéseket, a matematika használja (304. oldal). Egyszersmind az is kiemelendő, hogy ha csak az indukció alapjául szolgáló egyedi megfigyeléseken alapuló analógiákra alapozzuk a következtetéseinket, az könnyen cáfolhatóvá válik. Ez is mutatja, hogy a retorikai érvelés akkor tökéletes, ha minél többféle, minél változatosabb érvtípusokat alkalmaz. A leíró retorika fejezet minden esélyt megad ahhoz, hogy ezeket a változatos érvelési módszereket megismerhessük.

A retorikai folyamatban is megjelenik a definíció, a meghatározás fontossága. A meghatározásra azért van szüksége a szónoknak, hogy leírja, miről beszél, és az így definiált ismereteket képes legyen újabb ismeretek előállítására hasznosítani a retorika és a logika segítségével (312. oldal). Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a definícióalkotáshoz szükség van arra a képességre, hogy a jelenség, a dolog, a fogalom vagy a tárgy lényeges jellemzőit észrevegyük. Ennek a képességnek a kifejlesztése nemcsak retorikai szempontból kívánatos, hanem a tanulási, a kutatási és az oktatási folyamat során, a mindennapi életben is elengedhetetlen.

Tanácsok az érvek elrendezésére és előterjesztésére: ne időzzünk a kelleténél többet az egyes érveknél, ne térjünk vissza időről időre ugyanahhoz az érvehöz, ne hagyjuk félbe a megkezdett érvelést, ne ugorjunk egyik érvről a másikra (355. oldal). A jól előadott érvek pedig akkor is hatásosak, ha nem helytállóak, hiszen a hibás argumentáció, az irreleváns érvelés csak logikailag irreleváns, a szövegkörnyezetben érvként hangzik el, és a manipuláció révén hatásossá válhat.

A leíró retorikai fejezet részletesen és bőven foglalkozik a hagyományos antik és modern retorikákban fellelhető és kihagyhatatlan témakörrel: a szövegek retorikai szerkezetével, szerkesztésével, a beszédrészekkel.

A. Jászó Anna kutatási területe, az olvasáskutatás, a szövegértő olvasás, illetve az ismeretek iskolai alkalmazása a fogalmazás során hangsúlyos helyet kap a *Retorika* kötetben. E fejezetek létjogosultságát kétséget kizáróan megindokolja a szerző: a retorika alapvetően szintetikus, azaz összerakó tevékenység, de a retorikai tudást analitikus, azaz elemző, értelmező tevékenységre is lehet használni. A szövegértő olvasásról szóló fejezet a retorika analitikus alkalmazása, míg a fogalmazásról szóló fejezet a retorikai ismereteket az írásbeli alkalmazás felé tágitja ki, ami megfelel a hagyományos gyakorlatnak.

A. Jászó Anna – szerzőtársaival együtt – leteszi a voksát a retorikatanítás fél évszázados kihagyás utáni minél szélesebb körben való elterjesztése mellett. A. Jászó Anna többek között ezzel kívánja javítani az utóbbi években, évtizedekben nálunk is terjedő szövegértési felmérések nem kívánatos eredményét, ugyanis a szövegértési tesztek – a szerző tapasztalata szerint – angolszász területen lettek kifejlesztve, és ott nem volt fél évszázados kihagyás a retorikaoktatásban, hanem most is kifejezetten erős a retorikatanítás, illetve a retorika alkalmazott területeinek az oktatása, a szövegértés iskolai fejlesztése (433. oldal). Ám azt is megjegyzi a szerző, hogy a szövegértés, illetve a retorika alkalmazása csak a grammatikai ismeretekre alapulhat, vagyis a retorikai szemlélet nem képzelhető el nyelvtani alapozás nélkül (434. oldal).

Az értő olvasás és az elemzési készség szervesen összekapcsolódik, így a szerző is részletesen elemzi a szövegértő olvasás problémakörében a következő tételeket: a megfelelő olvasási technika, a meglévő tudásrendszer, a sémák aktivizálása és alkalmazása, a szöveg részleteinek és egészének felismerése, értelmezése. Itt világlik ki a tankönyv leíró retorikai ismereteinek a haszna, ugyanis a definícióalkotás, illetve az ismeretek felosztásának, elrendezésének képessége rávezet a mások által

alkotott szövegek elemekre bontásának, illetve a kompozíciós egységek megállapításának képességére, a szövegértés képességére. A kötet szövegértő olvasással foglalkozó fejezetei folytatják az előző fejezetekben elindított módszert, vagyis sok gyakorlat, feladat segítségével vezetik végig az olvasót az ismeretek alkalmazásának a képességéig.

A retorikai ismeretek hagyományos alkalmazási körén nemcsak a szóbeli, szónoki előadásmódot értjük, hanem az írásbeli szövegalkotás is a klasszikus retorika hatáskörébe tartozik. A. Jászó Anna elhelyezi az írásbeli produkciót a beszélés-beszédértés-olvasás-fogalmazás összefüggésrendszerében, és mindegyiket a retorika fennhatósága alá rendeli (509. oldal). A szerző áttekinti a fogalmazás folyamatát, illetve a prózai írásművek sajátosságait, megint azzal a szándékkal, hogy a szövegalkotás alapját képező analízáló-szintetizáló munkafolyamatnak teret adjon. A fogalmazástaniással foglalkozó fejezet fontos része a retorikai szituáció és az esszé műfajának ismertetése – az iskolai gyakorlatban segítséget nyújthatnak ezek az ismeretek. Annál is inkább fontos a retorika alkalmazásának kiterjesztése a konkrét szövegtípusokra, kommunikációs műfajokra, mert a közoktatási nyelvtanításban fokozatosan előtérbe kerülnek a konkrét szövegtípusok, és a *Retorika* című tankönyv szerzői a klasszikus szónoklattan alapismereteinek, a meggyőzésnek, az érvelésnek, a beszédrészeknek, a beszédalfajoknak és az egyes szövegtípusok retorikai elemzésének a bemutatásával kívánják hozzájárulni a köznap életben való hatékony nyelvi érvényesüléshez.

Tökéletesen alkalmazza A. Jászó Anna a korábbi fejezetekben megfogalmazott nézetét, miszerint a retorikának a grammatikai ismeretekre kell épülnie (434. oldal). A fogalmazás folyamatát bemutató fejezetben példákon keresztül foglalkozik a mondatok, a bekezdések szerkesztésével, ezen belül is az egyeztetéssel, a szórenddel, a vonzattal, az egyenes és a függő beszéddel, a kötőszókkal, az utalásokkal és a deixissel.

A definícióhoz hasonlóan fontosnak tartom a vázlat írását, amelyet a fogalmazás folyamatát bemutató fejezetből ismerhetünk meg. Az egyszerű vezérfonal, illetve a hierarchikus vázlat elkészítése ugyanolyan mélységű témaismeretet, áttekintőképességet, analízáló- és szintetizálóképességet igényel, mint a definícióalkotás.

Új szemléletet hozhat a hazai nyelvtanításba ez a szövegek központú retorikai iskola, hiszen elég abba belegondolni, hogy manapság szinte minden írott és interpretált szövegünket számítógéppel állítjuk elő. Az általánosan használt szövegszerkesztőket pedig angol nyelvterületen, az angol szövegalkotási hagyományokat alkalmazó környezetben fejlesztették ki, és a többi hasonló szoftver angol eredetű és honosított programok alapján készül. A számítógéppel előállított szövegek alkotási folyamatát akkor tudják igazán megkönnyíteni a szövegszerkesztő programok, ha ismerjük az esszéírás alapjait képező vázlatkészítés szabályait. A szövegszerkesztőbe ugyanis bele vannak építve a vázlatok megalkotását, illetve a szövegalkotást és -elemzést megkönnyítő eszközök, viszont ezeknek a használatához a retorikára és a szövegalkotáshoz épülő nyelvi ismeretek szükségesek.

Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra *Retorika* című tankönyve hiánypótló, monumentális méretű kötet, amely három-négy külön kötetként is megjelenhetett volna, csak úgy nem teljesítette volna összefoglaló, iskolateremtő célját. A retorikatörténeti, a leíró retorikai, illetve az alkalmazott retorikai részből álló, gyakorlatokkal, bő szöveggyűjteménnyel rendelkező több mint 700 oldalas kötet praktikus jellegét mutatja, hogy pusztán fogalmazástípusokat és retorikai szöveggyűjteményt tartalmaz a kötet csaknem 150 oldala. A tankönyv használatát névmutató könnyíti meg, a tárgymutató hiányát pedig a retorikai kötethez igazán méltó, vázlatként is kiválóan használható, részletes tartalomjegyzék pótolja.

Király Lajos: Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban. Örökség 24. Kaposi Kis-könyvtár, Kaposvár, 2003, 147 lap

A magyar dialektológia, a magyar nyelv területi nyelvváltozatainak nyelvésze, vizsgálja a magyar regionális nyelvváltozatok nyelvészeti vonatkozásait, problémaköreit.

A magyar nyelvjárások összehasonlításakor általában háromféle nyelvjárási alakulatot szoktak elkülöníteni. Ezek egysége csak viszonylagos, hiszen a legkisebb települési beszélőközösségben is lehetnek különbségek. Mivel élő nyelvről van szó, nagyfokú változékonyság is jellemzi őket. A helyi nyelvjárások a kisközösségek nyelvhasználatát képviselik. A nyelvjárás csoport több, egymással kapcsolatban lévő, közös sajátosságokat mutató település helyi nyelvjárásainak összessége. A nyelvjárási régió a nyelvjárás csoportok együttese, a legnagyobb nyelvjárási képződmény. A nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok, a nyelv élő, folyton átalakuló nyelvváltozatai, ezért mindig indokolt és aktuális ezeknek a változásoknak a rögzítése, elemzésük, korábbi nyelvéllapokkal való összehasonlításuk. A változás nemcsak új jelenség kialakulását jelenti, hanem mások pusztulását is. Nemzeti örökségnek kell tekinteni azokat a rögzített anyagokat, amelyek húsz, ötven, száz évvel ezelőtt készültek. Ezekhez a szempontokhoz igazodik Király Lajos tanulmánykötete is, mely példaadó a dialektológiai szakmunkákat tekintve.

Király Lajos a Kaposvári Egyetem Pedagógiai Főiskolai Kara, Magyar Nyelvészeti Tanszéknek nyugalmazott főiskolai tanára. Az évekig szervezett nyelvjáráskutató hallgatói körök, a közös gyűjtések és a megszámlálhatatlanul sok szakdolgozat az eredményes munkáról tesz tanúbizonyságot. A dialektológiában elért kutatási eredményeit Király Lajos több fórumon is publikálta. A nyelv földrajzi kutatások terepe főként a dél-dunántúli térség: Somogy, Baranya, Tolna, Zala megye volt. Másik területe a névtan, amelyen belül a földrajzi neveket és személyneveket vizsgálta. Az anyanyelvi nevelés kérdései is foglalkoztatták, főként a nyelvjárási vonatkozásokra koncentrált. Az elmúlt tíz évben pedig a néprajz határozta meg munkáinak témáit.

Az egész magyar nyelvterületet átfogó országos nyelvatlasz mellett nagy szükség volt és van mind a mai napig regionális tájnyelvi atlaszokra. Ezek között elsőként említhetjük Végh József *Őrségi és Hetési Nyelvatlaszát*. 1993-ban jelent meg a régóta várt *Zselici tájatlász* Rónai Béla tollából. Hosszú idő telt el, amíg megjelent e fenti hiánypótló munka. Ne feledkezzünk meg azonban egy nagyon fontos munkáról, amely a kutatásokat továbbáldította, ez Balogh Lajos–Király Lajos kiadványa: *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. 1976-ban az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent munkán kívül és Végh József atlasza után határainkon belül más hasonló mű nem szolgálta a nyelvjáráskutatást.

Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza egy speciális szókincs-atlasz, témáját a háziállattartás szókincsének köréből merítette: az állathangutánzó igék, a hívogató-, üző-, és terelőszavak alkotják a vázát.

Király Lajos másik fontos dialektológiával foglalkozó tanulmánya *Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon* címen a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban 1990-ben jelent meg. Számos tanulmánya, cikke olvasható a Magyar Nyelvőrben, illetve konferenciakötetekben egyaránt.

Az a tanulmánykötet, amelyet most ajánlani szeretnénk, részint dialektológiai kutatásainak, részint névtani vizsgálatainak szintézise. Nem csak nyelvészek számára készült tudományos ismeretterjesztő munka. A dialektológiai rész *Somogyi nyelvjárások* címmel kezdődik. A tanulmányok bevezetőjeként a dunántúli nyelvjárási régiók részletes ismertetése található. A somogy–zalai nyelvatlással kapcsolatban veti föl a szerző azt a problémát, hogy kevés az olyan nyelvatlasz, amely részletesen bemutat egy-egy területet. Ezek fontosak lennének azért is, mert a nagy atlasz adatait, jelenségeit pontosítanák. Ezért kezdett hozzá 1980-ban a somogy–zalai nyelvatlasz anyaggyűjtéséhez. A feldolgozás már elkészült, sajnos a gyűjtés egészének kiadása még mindig várat magára. (Főként anyagi okok miatt.) Ez az atlasz azért is egyedülálló vállalkozás, mert más nyelvatlaszok-

kal ellentétben nemcsak nyelvjárási jelenségeket mutat be, hanem ezek határvonalait is meghúzza a gyűjtött anyag segítségével. Ahogy írja a szerző: „A Dél-Dunántúl nyelvjárási izoglosszáiról természetesen volt elképzelésem, de elterjedésük pontosabb körét, földrajzi határait csak az anyaggyűjtés vége felé tudtam megállapítani”.

A tanulmánykötet egyik írásában olvasható, hogy a több megyére kiterjedő „nyelvjárástípusok” megnevezésére, valamint a több száz „helyi nyelvjárást” magukba foglaló nagyobb egységekre a „nyelvjárási régió” terminust vezeti be. Az elkészült munka vázát, illetve fő csomópontjainak elemzését is olvashatjuk a kötetben.

A nyelvatlász mintegy 90 kilométer hosszú és 30 kilométer széles, téglalap alakú kutatóterületet ölel fel, 99 községgel. Ennek a területnek a kiválasztása jó lehetőséget biztosított arra is, hogy a nyugati, a déli és a dunántúli nyelvjárási régiót elkülönítse egymástól. A kutatóterület jellegzetes – földrajzi és néprajzi szempont szerint meghatározott – tájegységet mutat be. Elsősorban azokat a nyelvjárási jelenségeket elemzi a szerző, amelyek alkalmasak az e területen található „három nyelvjárási régió” szétválasztására. Így a hangtani jelenségek között a dél-dunántúli *ö-zés* típusait és határait; az *e-ē (-ö)* megfelelés tanulságait; az *é, ő, ó* fonéma kettőshangzós megoldásait; a *v* hang hasonulásait és hasonító hatásait; az intervokális geminálódást; a hátrébb képzett *t, d* sajátosságait stb. vizsgálta. Kitért egyes alaktani jellegzetességek nyelvjárásbeli különbségeire is. Mindezeket összegezte, és a dunántúli nyelvjárási régiókat elhatároló főbb izoglosszákat is szemléltette. A három nagyobb dunántúli nyelvjárási régió a nyugat-dunántúli (nyugati); a dél-dunántúli (déli) és a közép- és kelet-dunántúli (dunántúli) területre rajzolódott ki. Megállapítja, hogy az egyik „izoglosszaköteg” a Principális-csatorna vonalában húzódik. Ez a Zalaegerszegtől Nagykanizsáig terjedő völgymedence. A második köteg a zala-somogyi megyehatár mentében halad. A legtávolabbi csomó a Belső- és Külső-Somogyot elválasztó „osztópáni meridionális völgyben” húzódik. (Nagyjából ez a Kaposvár–Fonyód közötti vasút pályája is.)

Király Lajos szerint, nagy szerepe van a jelenséghatárok mai változásában annak, hogy az adatközlőknek milyen a „nyelvjárási tudata”. Vagyis mit tartanak követendőnek és mit kerülendőnek. Megállapítja, hogy a somogyi nyelvjárásokban a független *ö-zést* tekintik „parasztnak”, műveltségnek. A hangtani jellegű fonémaeltérések egyre inkább elkopnak a fiatalabb korosztály nyelvhasználatából. Szinte alig érezhetőek a köznyelvi és a nyelvjárási fonémaejtési különbségek. Vannak olyanok viszont, amelyeket nem kerülnek, holott nyelvjárási motívumok. Például: *e* és az *ē* viszony. Vagy a *v* zöngésítő hatásában csak az *s+v* kapcsolatot (pl. *Kapozsvár*) tartják nyelvjárásinak, de a *csugva* formát nem. Az eredeti anyagban ötven térkép mutatja be a megállapított és vizsgált nyelvjárási jelenségeket, és szemlélteti azok határvonalát, ebben a kötetben három látható közülük.

Külön kitér egy másik írásában a nyelvjárási régióhatárok földrajzi, történelmi és néprajzi összefüggéseire is. Nehezíti a régiók határvonalának megállapítását az a tény, hogy a néprajzi, úgynevezett „kulturális régiók” határai nem esnek egybe a nyelvhasználat hatáiraival.

A fenti cikkhez igazodik egy másik tanulmánya, amelyben megállapítja, hogy három nyelvjárási régió átmeneti sávjának tekinthetők a somogyi nyelvjárási területek. A Balaton vidéki, a közép-somogyi és a dél-somogyi nyelvjárás csoportot jellemzi, amelyekhez egy-egy fonetikusán átírt szövegmintát mellékel típuspéldaként. Kiemeli a somogyi *ö-ző* nyelvjárás dunántúli összefüggéseit, meghúzza a független *ö-zés* határvonalait 50 címszó térképlapjának összesített tanulsága alapján. Nem beszélhetünk éles határokról, mivel az *ē-ző* és az *ö-ző* községek között kisebb-nagyobb átmeneti sáv található. A dél-dunántúli nyelvjárások egyik legfontosabb sajátossága az *ē-ö* megfelelés, ezért vázlatos áttekintést ad erről a jelenségről a *lélek, füle, törje és a székhöz* szavak hangtani eltéréseit bemutató térképrészletekkel.

A tanulmányok között külön érdekesség egy helyi nyelvjárás diakrón vizsgálata. A dél-dunántúli Csököly nyelvjárási változásait elemzi 1910-től napjainkig. Csököly a néprajz és a nyelvjáráskutatás számára is nagyon jó terep, főként a még élő népi szokások (fehértgyász) és a használt tájnyelv miatt. Követendő példája Kiss Jenő *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között*

című tanulmánya volt. Az összehasonlítóhoz felhasználta Nagy József *A csökölyi nyelvjárás* című füzetét 1910-ből. A hangtani és alaktani jelenségek mellett a szókészleti sajátosságokra is kitér. Összeveti a kihalt és a visszaszorult szóalakokat a ma is használatos nyelvjárási és a köznyelvi formákkal az alaki, a jelentésbeli és a valódi tájszók szerint.

A nyelvjárások pusztulásának jelenségére és a regionális köznyelviség helyzetére is kitér a somogyi vizsgálatok kapcsán. Számba veszi a nyelvjárások visszaszorulásának tényezőit, valamint felhívja a figyelmet a kialakult diglosszia vizsgálatának fontosságára is. Ezért külön írás szól a kaposvári nyelvhasználat hangtani, alaki és szókészletbeli sajátosságáról. Őt gyakran használt idegen szó nyelvjárási képét is megtalálhatjuk a somogy-zalai nyelvatlasz alapján, amelyben bemutatja az *influenza*, a *peronoszpóra*, a *megröngenezik*, *noteszok* és a *konzervet* szó változatait.

Egy külön tanulmányában a somogyi tájegységek és a tájszók viszonyát vizsgálja. A gyűjtött tájszavak alapján bizonyítottnak látja azt, hogy a Somogy és Zala közötti megyehatár egyben nyelvjáráshatár is.

A nyelvatlaszban szereplő tájszóváltozatok közül külön elemez 10 hangutánzó igét Somogyban. A *bög*, *morcimol*, *vonít*, *lehöl*, *dorombol*, *sziszeg*, *virityüül*, *vertyog*, *csicsereg* és a *kurutyol* hangutánzó ige köznyelvi változatát veti össze a tájnyelvi megfelelőjével. Ezekről megállapítható, hogy 90–95 százalékuk valódi tájszó, nyelvjárási változataik ismeretlenek a köznyelv szókészletében. Így például nem ismertek a *bejjég*, *berettyüül*, *bretyég*, *búgat*, *bőrök*, *bugyorász*, *dörmicöl* stb. szavak.

A népnyelvet az irodalmi nyelvvel összehasonlító tanulmányában olyan szógyűjtés található, amelyet Somogy–Zala térségében vett fel, ajánlva a somogyi szépíróknak.

A dialektológiai részt záró tanulmány a néprajzi és a nyelvjárási gyűjtőmunka szerves szintézise, amelyben a somogyi lótenyésztéssel kapcsolatos népi szókinccsgyűjtésből is ízelítőt kap az olvasó. A paraszti lótartással kapcsolatos 1959. évi gyűjtését veti össze a ma még használatos kifejezésekkel.

A tájnyelvi jelenségeket vizsgáló és feldolgozó rész írásai mindenképpen hiánypótlóak a dialektológiában. Részint a részletes somogyi nyelvjárási jelenségek alapos, több szempontot is figyelembe vevő bemutatása, másrészt a nyelvjárási jelenségek határvonalának meghúzása miatt. Külön kiemelendők a diakrón vizsgálatok, valamint a nyelvjárások szociológiai, néprajzi megközelítései is.

A *Nevek vallomása* hét tanulmányt tartalmaz főként a helynévtípusok vizsgálatából és azok bemutatásából. Az elsöben az Árpád-kori helyneveket elemzi Somogyban. A megye területén megtalálhatóak azok az ősi helynevek, amelyek a XI–XIII. században keletkeztek, és összefüggnek a honfoglalással. A törzsek nevei gyakran beépültek, illetve kapcsolatban álltak az egyes helynevekkel. Vannak továbbá személynévből alakult községnevek (*Bogát*), szolgáltató népek emlékét őrző helynevek (*Bárd*, *Taszár*), idegen népek nevéből keletkezett földrajzi nevek (*Rinyabesenyő*, *Kálmánca*) is. Külön vizsgálja a „falva” típusú helyneveket, a vásárhelyneveket, a templomok védőszentjéről elnevezett helységek neveit.

A 60-as évek végén, a 70-es évek elején egy országos névgyűjtő mozgalom bontakozott ki. Célja volt, hogy az ország földrajzi neveit felkutassa és összegyűjtse. Ebbe a gyűjtésbe kapcsolódott be Király Lajos, és irányította a felhalmozódott anyag elrendezését, feldolgozását. A 253 somogyi község névanyagát ki kellett egészítenie, korrigálni kellett a meglévőket. Vállalta a gyűjtők kiképzését is. Olyan neves kutatógárdával dolgozott együtt, mint Hajdú Mihály, Balogh Lajos, Szabó József, Pesti János, Ördög Ferenc. A földrajzinév-gyűjtés országos irányítója Végh József volt. Király Lajos a kaposvári és a csurgói járás névanyagát gyűjtötte össze. Így az 1972-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent *Somogy megye földrajzi nevei* című kiadvány társszerzőjeként a legnagyobb mennyiségű anyagot tette közzé. Végh József azt írja a bevezető tanulmányában, hogy: „[e] nagyszabású és rendkívül sokoldalú munka sikeres végrehajtása Király Lajos érdeme”. Ezért a munkájáért Csúry Bálint-émlékérmeket kapott. A Dunántúl más vidékein is folytatta ezt a kutatómunkát. Veszprémben a füredi, és a tapolcai, Baranyában a szigetvári járás, Tol-

nában pedig a paksi járás anyagát vizsgálta. Szándéka volt, hogy a feldolgozáskor kitérjen a nevek és a társadalom kapcsolatának megvilágítására is. Ebből a munkából válogatott Somogy megyei földrajzi neveket, amelyekkel kapcsolatban nyelvtörténeti emlékeket mutat be. Ugyanebből az anyagból való, de más szempontból vizsgálja az Észak-Zselicség helynévanyagát. Külön kiemeli Bárdudvarnok község földrajzi neveinek gyűjtését. Ennek a községnek a földrajzi nevei prototípusai a térség neveinek.

Néprajzi kutatások eredményeit ötvözi 36 somogyi helységnevé népi és tudományos, elsősorban nyelvtörténeti magyarázatainak összehasonlításában. Látható, hogy nagyon gyakran eltérnek ezek a magyarázatok egymástól, másként élnek a köztudatban.

Aktuális kérdést elemez a „Fölöslegessé vált somogyi helységnevek?” című írása, amelyben a községegyesítésekkel kapcsolatos honismereti és helynévhasználati problémákat érint. A helyzetelemzés mellett jó példákat is bemutat a községegyesítés következtében kiszorult helységnevekkel kapcsolatban.

Az utolsó tanulmány gazdagítja a szegényes állatnévadási szakirodalmat. A háziállatok tulajdonnévadásának módjait vizsgálja szülőfalujában, a Somogy megyei Büssüben. Összehasonlítja a lovak, szarvasmarhák és a sertések neveit egy korábbi (1965-ös) gyűjtésének névanyagával.

A tanulmánykötet végén gazdag bibliográfia található a kötet két nagy témájából, a nyelvjáráskutatásból és a névtanból.

Ez a 2003 decemberében a Kaposi Kiskönyvtár sorozat 24. darabjaként megjelent munka a szakma számára hiánypótló, amelynek számos darabja még nem publikált eredményeket tartalmaz. További kutatásokra ösztönözhetnek, és követendő példát nyújthatnak a tájnyelvi jelenségekkel és a névtani vizsgálatokkal foglalkozók számára. A szélesebb olvasóközönség érdeklődését is felkeltheti, hiszen lakókörnyezetünk népnyelvéről, helynévkincséről szólnak, valamint a somogyi iskolák tanítási segédanyagként is felhasználhatják.

Nemesné Kis Szilvia

Nádasdy Ádám: Ízlések és szabályok – Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002. Magvető Kiadó, Budapest, 2003, 313 lap

Az Ízlések és szabályok című könyv Nádasdy Ádám egy bő évtizeden át tartó tudománynépszerűsítő munkájának összegzése. A gyűjteményes kötet nem előzmény nélküli, 1999-ben jelent meg az Osiris gondozásában a (Kálmán Lászlóval közösen készített) *Hárompercesek a nyelvről* című kiadvány. Míg a friss válogatásban szereplő írások kisebb része különböző újságokban (pl. Népszabadság, Replika, Magyar Hírlap), nagyobb része a Budapesti Könyvszemlében és a Magyar Narancsban jelentek meg, addig a *Hárompercesek a nyelvről* a Bartók Rádióban *Nyelv-ész-érvek* címen 1992 és 1997 között elhangzott előadások anyagait adja (kissé átdolgozott formában) közre.

A szerző az előszóban tisztázza művének tartalmát és a célközönségét: „Ebben a könyvben a nyelvről, a nyelvészetről, a nyelv világáról írt cikkeimet gyűjtöttem össze, azokat, amelyek nem a szakmai körökhöz szólnak, hanem a többé-kevésbé laikus nagyközönséghez, tehát ismeretterjesztő, gondolatébresztő jellegűek”.

Az eszmefuttatások megértése valóban csak minimális előképzettséget igényel, a nyelvek iránt érdeklődők, a nyelvtudományban képzettebbek tudományos szórakoztató irodalomnak is fel foghatják.

Miről is olvashatunk a cikkekben? Az író sokoldalúsága lehetővé tette, hogy a felvetett témák valóban változatosak legyenek. Szóba kerül többek között: az *ami-amely* használata; az eszperantó nyelv megalkotása; az idegen nevek ejtése; az idegen szavak megjelenése a magyar nyelvben; a fonc-

tikus átírás; az igekötős igék; az ikes igék; nyelvhasználati, pragmatikai kérdések; az idegen nyelvű feliratok; szavak eredete és használata; nyelvi illemtan; nyelvi tabuk; a nyelv és társadalom kapcsolata; a nyelv és logika kapcsolata; a művelt normától eltérő nyelvhasználat; a nemzet és a nyelv összefüggései; stílus; nyelvtan; nyelvművelés; nyelvvédelem; a reklámyelv-törvény, a suksükölés, a szleng, a tegezés-magázás és a trágárság. Ezekon felül egyes szavaknak (mint például *úgvmond, valahol, modern*) a használatát, eredetét részletesen boncolgatja.

Az írásokon érződik Nádasy nyelvek iránti szeretete, idegen nyelvekben való jártassága, magas nyelvészeti képzettsége. A nyelvtudományról a következőket gondolja: „Minden tudomány attól érdekes, hogy olyasmit tanít, ami a naiv szemlélő szerint nem úgy van, sőt aminek a »józan paraszti ész« az ellenkezőjét vélné igaznak. Mármost ha ez igaz olyan klasszikus, bevett tudománynál, mint a biológia, mennyivel inkább így van egy viszonylag fiatal (mindössze 200 éves) tudománynál, mint a nyelvészet! A nyelv higgadt vizsgálatát már az is nehezíti, hogy a nyelv nehezen hozható saját magunktól kellő távolságba, ami pedig a véleményalkotáshoz szükséges volna”.

Közismert jelenségekkel kapcsolatban fejti ki, támasztja alá saját véleményét. Álljon itt csupán egy-két példa szemléltetésül: 1. „A nyelvvel kapcsolatos tévhiedelmek egyike az, hogy bizonyos dolgokat azért veszünk át, mert arra a »szükség« van. A régi magyarban nem volt *a/az* névelő, s csak jóval a honfoglalás után alakult ki. Szükség volt rá? Talán, hiszen a németben is van; de akkor a cseh nyelvnek miért nincs máig szüksége névelőre? És vajon ha akkoriban éltünk, kétségbeesetten hadakoznunk kellett volna ez utólagos najmódi labanc rákfene, a névelő ellen?” 2. Azt sem mindenki látja világosan, hogy az idegenből átvett szavak nagyban gazdagítják a nyelvet. Sokszor segítik az árnyaltabb kifejezésmódot, például a *helytelen* szó mellett az *inkorrekt* is létezik, hiszen például az üzleti életben más a helytelen lépés és az inkorrekt lépés. „Az idegen szavak először mindig »kilógnak« a nyelvből, és fokozatosan illeszkednek be – vagy kihullanak... Hogy mit emel be a nyelv, hogy merre változik, nemigen lehet befolyásolni, azt a közösség spon-tán dönti el.” 3. Nádasy véleménye szerint értelmetlenség azt állítani, hogy nyelvünk „elszemete-sedett”. Felhívja rá a figyelmet, hogy a nyelvet és a beszédet mindenképpen el kell választani egymástól. A beszéd talán elszemetesedhet, ugyanúgy, ahogy talán a gondolkodás vagy az érzelmi világ, de a nyelv nem. 4. Ezzel szorosan összefügg annak az állításnak az elvetése is, hogy bármely nyelv fejlődne vagy romlana. „A nyelvek, amióta ismerjük őket (kb. 6000 éve), nem mutatnak minőségi változást, nem lesznek sem egyszerűbbek, sem bonyolultabbak, sem jobbak, sem rossz-szabbak.” A nyelv legfőbb változhat, ám változásai nem okoznak gondolkodásbeli vagy erkölcsi változásokat.

Első olvasásra meglepő, de annál találóbb hasonlatokat használ a szerző. Ilyen például, amikor a nyelvészt az optikushoz és a genetikushoz, a nyelvművelést a természetvédelemhez hason-lítja. A közös jegyeket ne áruolom el, ezeket fedezze fel maga az olvasó.

A cikkgyűjtemény használhatóságát segíti a mutató (tárgymutató), ahol általában szakkife-jezések alapján tájékozódhat az olvasó.

A mű legértékesebb része, hogy az olvasóknak betekintést enged a nyelv világába, az olvasók egy kicsivel többet tudnak meg a nyelvről, e mellett közérthető módon beszél a tudományról, a tu-dományos eredményekről.

Akinek sikerült felkeltenem az érdeklődését, annak ki fog derülni, mi a nyelvészet, mik a céljai, mivel foglalkozik, mivel nem foglalkozik, miket kérdez, és milyen válaszokat keres.

Pásztor Emil 1925–2004

Hosszú, súlyos betegség után elhunyt Pásztor Emil, az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének nyugalmazott főiskolai tanára, a hazai nyelvművelés és helyesírás jeles személyisége, aki több mint negyed századon át aktívan közreműködött az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának munkájában. Nagy hatású tanáregyenység volt, emellett az aprólékos filológiai kutatásnak a mestere, a tudós tanár igazi példája. Sok évtizedes oktatói tevékenységével generációkat vezetett be a nyelvtudomány rejtelmeibe, generációkkal szerettette meg édes anyanyelvünket.

Mindig büszkén mesélte, hogy alig 14 éves volt, amikor a Magyarosan című folyóirat már közölte levelét (*Autóbusz = gyorskocsi*. 1939: 136). Érdeklődéssel olvasta a lap jutalom példányait, olyannyira, hogy csakhamar egy életre elkötelezte magát a nyelvészettel. A tanítóképző elvégzése után és a háború viharait követően beiratkozott a szegedi egyetem magyar–történelem szakára, ahol kiváló professzorok, Mészöly Gedeon és Klemm Antal tanítványának vallhatta magát. 1950-ben megszerezte középiskolai tanári oklevelét, de az egyetemen maradt mint gyakornok, majd tanársegéd. Ekkor készült első jelentősebb munkája, a *Magyar nyelvészeti jegyzetek* öt száma, majd pedig a *Finn nyelvtan és olvasmányok* c. egyetemi kiadvány. Elmondása szerint a tudományos munka mellett érdekelt a nevelés is; hogy személyes tapasztalatokat szerezzen, 1954-től tíz éven keresztül általános és középiskolában tanított. Eközben intenzíven folytatta tudományos tevékenységét, és 1961-ben a Szegedi Egyetemen megvédte doktori disszertációját.

1964-ben került az egri főiskola magyar nyelvészeti tanszékére, ahol nyugdíjazásáig, több mint negyedszázadon át tevékenykedett. Közel állt hozzá a történeti nyelvészet és a szépirodalom. Számos tanulmányban foglalkozott Arany János nyelvművészetével (pl. MNy. 1964: 68–80; Nyr. 1982: 266–80; Nyr. 1983: 428–33; stb.), de írt Csokonai, Kazinczy, Petőfi, Madách műveikhez kapcsolódó szómagyarázatok, nyelvtani elemzéseket. Különös figyelmet szentelt az irodalmi szemelvények tankönyvi szöveghűségének (pl. MNy. 1984: 333–8), illetőleg a különböző kiadások szövegváltozatainak (pl. a Toldiról Nyr. 1980: 68–84). Rendszeresen foglalkozott módszertani kérdésekkel (Magyar Pedagógia 1971: 265–72; Nyr. 1976: 444–53; Nyr. 1978: 201–8; stb.). Nem lett hűtlen a történelemhez sem. Méltán keltett figyelmet a 15. aradi vértanúról, Kazinczy Lajosról készült könyve (Kossuth Könyvkiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1979). 1986-ban megszerezte a nyelvtudomány kandidátusa fokozatot, disszertációjában Arany János Toldija szótári feldolgozásának tanulságait foglalta össze. Ehhez kapcsolódva külön kötetben megjelent a *Toldi-szótár* is (Tankönyvkiadó, 1986).

Szűkebb szakterülete a helyesírás volt. 1976-ban a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási (utóbb: Magyar Nyelvi) Bizottságának tagjai közé került. Részt vett az AKH. 11. kiadásának (1984; 1994) és a HKsz. (1988) előmunkálataiban és kidolgozásában. Kiváló meglátásai voltak, észrevette a legapróbb jelenségeket is; helyesírási témájú tanulmányai elmélyültek, szakszerűek, ismeretterjesztő írásai pedig igen szemléletesek, meggyőzőek. Magyarázatai a nagyközönség számára is érthetővé tették a bonyolultnak hitt helyesírási szabálysabályokat, nyelvi, nyelvtani jelenségeket. Szabályzatunk szinte minden részterületével foglalkozott a betűrendtől kezdve a tulajdonneveken, a külön- és egybeírásán át a rövidítésekig, de az AKH. 11. kiadásától kezdve megkülönböztetett figyelmet szentelt az értelemtükröző írásmódnak. Többek között neki köszönhetjük azt is, hogy több évtizedes kitaró hadakozás után írógépeinken megjelent a hosszú *í, ú* és *ű* betű. Először 1965-ben, az egri kiejtési konferencián vetette föl a kérdést (*Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Tankönyvkiadó, 1967, 172–3).

Talán az ő elszántsága is kellett ahhoz, hogy a számítógépek megjelenésekor már természetesnek tekintse minden szakember azt, hogy a magyar betűrendszer csak velük együtt teljes.

Már a hatvanas évek második felétől igen lelkesen szervezte az egri főiskola helyesírási háziversenyét. Fontosnak tartotta a továbblépést: 1987-ben egyik kezdeményezője, azóta pedig állandó részese volt a felsőoktatási intézmények országos helyesírási versenyének, amely néhány éve Nagy J. Béla nevét viseli. Lelkiismeretesen, nagy szakértelemmel és odaadással látta el megbízatásait mint a bírálóbizottság állandó tagja, többször elnöke. Emlékezetesek itt elhangzott előadásai, illetőleg tanulságos értékelő beszédei. Szigorú lektora volt a versenyhez kapcsolódó kiadványsorozatnak, amelyből eddig öt kötet jelent meg. A legutóbbi – *Helyesírásunk időszerű kérdései a 21. század küszöbén* – már nem kerülhetett kezébe. Szakmai tanácsait számos más kiadvány szerkesztésekor is hasznosíthatta az egri tanszék.

Termékeny szerző, publikációinak száma meghaladja a 850-et. Még felsorolni is sok azokat a lapokat, folyóiratokat, ahol mindezek megjelentek: Magyar Nyelvőr, Magyar Nyelv, Irodalomtörténet, Irodalomtörténeti Közlemények, Édes Anyanyelvünk, Magyaritanítás, Élet és Tudomány, Élet és Irodalom, Kortárs, Jelenkor, Köznevelés, Felsőoktatási Szemle, Pedagógiai Szemle, Módszertani Közlemények, Néprajz és Nyelvtudomány, valamint országos és helyi napilapok, egyéb, nem szakmai folyóiratok. Írásai gyűjteményes kötetekbe is bekerültek (Anyanyelvi kaleidoszkóp, 1973; Nyelvünk világa 1978; Nyelvművelő kis tükör 1991; Ki szavatul a helyesírás biztonságáért? 1993; stb.). Már az eddigiekből is kiténik, hogy munkássága korántsem szűkölt le a nyelvészetre. Fontosnak tartotta a pedagógiát, a módszertant és a nevelést, az emberi lélek és az értelem megközelítését, megragadását és irányítását. Emellett közéleti érdeklődése is megnyilvánult: véleményét, javaslatait, ötleteit különféle kulturális, városrendezési témákkal kapcsolatban ugyancsak szívesen publikálta. – Tagja volt a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, az Anyanyelvápolók Szövetségének és a Kazinczy Társaságnak. Évek óta foglalkoztatta egy nagyszabású terv: a magyar nyelv múzeumának létrehozása a Kazinczy-mauzóleum tőszomszédságában, Széphalmon. Hiszen annyi mindennek van külön emlékhelye, múzeuma, miért ne legyen a megbecsülésre, ápolásra érdemes anyanyelvünknek? (Nyr. 1995: 210.) Ennek megvalósítása az utókorra vár.

A hivatalos elismerésekből csak kevés jutott neki. Ehelyett saját munkájának eredményeivel kárpótolta magát. Örömet szereztek a tanítványok, és igazán boldog akkor volt, ha újabbnál újabb írásai nyomtatásban is megjelentek. Kifogyhatatlan ötleteinek, kiváló meglátásainak hála, ez a boldogság gyakorta megadatott számára. Ami pedig a szakmát illeti, az Anyanyelvápolók Szövetsége 1998-ban Lőrincze Lajos-díjjal ismerte el a nyelvművelés ügyéért kifejtett, több évtizedes alkotómunkáját. Az Eszterházy Károly Főiskola kuratóriuma 2002-ben neki ítélte az országos helyesírási versenyhez kapcsolódó Nagy J. Béla-emlékplakettet.

Jól érezte magát a kisebb közösségben, az egri főiskola tanszékén. Együtt örült kollégáival azok sikerein, és mindig volt elismerő szava a munkatársak egy-egy újabb tanulmányának megjelenésekor. De sohasem hallgatta el észrevételeit. Tapintatosan igyekezett rámutatni azokra a dolgokra, amelyeket másképpen értékel. Ezekből a gyakori beszélgetésekből mi, fiatalabbak sokat tanulhattunk.

Tudtunk betegségéről, aggódva kísértük figyelemmel annak alakulását. A szellemi munkát még ekkor sem hagyta abba; egyik utolsó írása a Magyar Nyelvőr 2004. évi első számában helyesírási szabályzatunk újabb kiadásához szolgál néhány javaslattal (120).

Pásztor Emil az egri minorita templom atlempomában helyezték örök nyugalomra. A temetésen e szavakkal búcsúztunk el tőle: „Bár nem lehetsz közöttünk, munkád gyümölcse megmarad, mert maradandót alkottál tanítványaid szívében, lelkében, és fennmaradnak az utókornak könyveid, cikkeid, írásaid, hogy bármikor fellapozhassuk őket, és tanuljanak belőlük azok is, akik személyesen nem ismerhettek. Nem volt hiábavaló földi szolgálataod – ez adhat megnyugvást gyászunkban”.

Zárszó egy magyar nyelvészeti konferenciához*

Az utóbbi évtized tudományos életének egyik feltűnő sajátága, hogy – a születésnapjához köztöltött kötetek mellett – nagy mértékben megnövekedett a konferenciák száma. Ezek olykor annyira gyakoriak, hogy közülük csak egyikken-másikon lehet jelen lenni, s még nehezebb ezeken előadással is részt venni. A különféle tudományos ülésszakok természetesen leginkább egy-egy szűkebb szakterület elméleti-módszertani problematikájával foglalkoznak. Ilyenek például azok a dialektológiai szimpozionok, melyeket a Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke immár több mint két évtizede rendszeresen és mindig példamutatóan, igen színvonalasan rendezett meg. A mostani tudományos tanácskozás programját tekintve általánosabb jellegű, szélesebb tárgykörű volt, és ünnepi alkalomból szerveződött. A rendezők a tanszék fennállásának 30. évfordulóján – eddigi feladatai egészét, szerteágazó tevékenységük teljességét is figyelembe véve – központi témaként anyanyelvünk oktatásának és kutatásának különféle területeit jelölték meg, melyekhez a résztvevők könnyen tudtak előadással is kapcsolódni. Ehhez a következő címet választották: *Emberközpontúság a magyar nyelv oktatásában és kutatásában*.

A konferencia tárgyköröként megadott cím kulcsszava az *emberközpontúság*, amelynek tartalmát a szervezők meghívójukban a következőképpen fogalmazták meg: „A rendezvény ... azt kívánja hangsúlyozni – amit tanszékünk eddig is igyekezett érvényesíteni munkájában –, hogy az etnolingvisztikai szemlélet (emberközpontúság) jelen legyen az egyes anyanyelvi szakterületek (például a dialektológia, a leíró magyar nyelvtan, a nyelvtörténet) tanításában és vizsgálatában.”

Elő pillanatra talán furcsának tűnhet, miért kell hangsúlyozni hogy anyanyelvünket – miként más népek nyelvét is – természetesen nem önmagában és önmagáért, hanem mindig emberközpontúan kell vizsgálnunk. Régóta tudjuk ugyanis, hogy a nyelv és a társadalom egymástól elválaszthatatlanok, kölcsönösen feltételezik egymást, s a nyelvnek mindenkor az embert kellett és kell szolgálnia. Az anyanyelv pedig – kialakulásától kezdve egész fejlődéstörténete során mindmáig – eltérhetetlenül erős szálakkal mindig egy-egy kisebb-nagyobb közösséghez (népcsoporthoz, nemzethez) kötődik. Az emberközpontúság tehát egyszersmind etnikum- és/vagy nemzetközpontúság is, hiszen *a nyelv* nem általában, hanem konkrét *anyanyelvekként* létezik. Ez természetesen nem zárja ki az egyes nyelvek összehasonlító, általános vizsgálatát.

Egy-egy nyelv – amint az közismert – a nemzethez való tartozásnak a legerősebb kapocsa, az egyik legjellemzőbb, legmarkánsabb ismérve. Hogy ez mennyire igaz, azt például leginkább és legmeggyőzőbben a más nyelvű népek közé került nemzetrészek mindennapi (nemegyszer keserű) tapasztalatai is mutatják. Az anyanyelv az idegen nyelvi környezetbe került néprészlegek számára pedig – ők a megmondható igazán – a továbbélésük záloga, a nemzedékről nemzedékre való fennmaradásuknak alapvető föltétele.

Így van ez például a szomszédos népek állami keretei közé sodródott magyarok esetében is. Nyilvánvalóan ezzel függ össze, hogy a kisebbségi helyzetbe kényszerült irodalmunkban, ahogyan a magyar költészetben és szépprózában általában is, költők és írók egész sora szólított s szólít föl anyanyelvünk megtartásának, megőrzésének fontosságára. Az e témakörbe tartozó, igen nagyszámú írás közül például a szlovákiai Oszwald Árpád a *Hettita ballada* című költeményében így vall erről:

* Szombathelyen hangzott el 2003. november 14-én, azon a kétnapos konferencián, amelyet a Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke megalapításának 30. évfordulója alkalmából tartottak; de a megjelent kötetből technikai okokból kimaradt.

Amikor a hettiták elfelejtették őseik nyelvét,
az istenek szeméből kiesett a lazurkő,
s a fekete üregek megteltek könnyes iszappal,
nem akarták többé látni
a fiak és unokák hűtlenségét.

Úgy vélem, hogy az emberközpontúságot – az anyanyelv lényegéből fakadóan – az oktatásban és a tudományos vizsgálódásnak is nemzetközpon-túságként, azaz nekünk magyarsá-gkutatás-ként kell értelmeznünk, mégpedig az egész magyar nyelvterületen, felsőoktatásunk minden intézményében. S ha tehetjük, lehetőleg akképpen, ahogy ezt anyanyelvünk iránti elkötelezettséggel és magas színvonalon a Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke a három évtizedes munkája során végezte s végzi ma is. Ezért a tanszék korábbi és jelenlegi vezetője, valamint egykori és mostani oktatói, munkatársai minden elismerést megérdemelnek. A szombathelyi tanszék eredményes tevékenysége talán még inkább szembetűnik, ha egy kicsit körültekintünk a magyar nyelvtudománnyal foglalkozó intézményekben. Rögtön hozzáteszem: szerencsére azért még sok helyütt folyik hasonlóan értékes, a magyar nyelvhez szorosan kapcsolódó oktató- és kutatómunka. De vajon bizton elmondhatjuk-e, hogy mindez mindenütt jellemző?

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy szerintem az utóbbi időben a magyar nyelvterületen az anyanyelvünkre irányuló kutatások a korábbi évtizedek eredményeihez viszonyítva – több okból is – visszaszorulóban vannak. Ez bizonyos szakterületek (pl. a nyelvjáráskutatást, a nyelv-történetet) érintően már egy-két évtized óta különösen az utánpótlás-gondokban mutatkozik meg. Úgy tűnik, hogy az időigényes, elmélyült búvárkodást kívánó vizsgálódásokra egyre kevesebben vállalkoznak, s helyette a könnyebb előrehaladást, gyorsabb szakmai sikert ígérő szakterületek vonzzák el a kezdő kutatók egy részét. Egyszóval: a magyar nyelvészet bástyái – bárcsak ne lenne igazam! – az utóbbi időben egyre inkább gyengülőben vannak. Ennek jeleként értékelem azt, hogy pl. a fokozatszerzésben a magyar nyelvészeti témák nem mindig talál-nak kedvező fogadtatásra, és egy ideje a Magyar Tudományos Akadémia tagjai között alig van magyar nyelvész, pedig például az atlaszgárda és kortársaik közül többüknek is már évtizedek óta helye lenne az Akadémián. Szilárd meggyőződése-m, hogy ebben a magyar nyelvtudomány művelői közül nagyon sokan egyetértenek velem. A korántsem új keletű aggodalmainkat például Deme Lászlónak a magyar nyelvészet egyik ágát, a dialektológiát érintő fejtegetése is megerősíti: „...számvetésre kész-tetett: vajon mi magunk (s egyre távolabbi vizeken vezetgető »utódaink« – már ha el nem utasítják ezt a megjelölést) meg-teszünk–megtesznek-e mindent, hogy A magyar nyelvjárások atlasza valóban kincsesbánya legyen, ne pedig rozsdatemető! Van-e utánpótlás – vagy legalább az utánpótlásnak olyan része, akárha töredéke –, amely még az embert keresi a nyelvben, a használatot a használat mögött?! – Mi kifelé megyünk. Lám: az »öreg« legifjabbja, most köszöntött kollégánk-barátunk Sebestyén Árpád is, hetven éves. S utánunk? Az atlasz lapjai (meg a munkatérképként kiadatlanul rekedt továbbiak) még őrzik s még egyszer soha újból össze nem gyűjthető adatokat. Aggódva írom le újból: csak legyenek, akik megszólaltatják őket! Akik túlélnek ezt a korszakot, amely »a« nyelvnek arctalan, múlt-talan és funkciómentes kategóriájába próbálja belenyomorítani az anyanyelvet, ignorálva, negligálva, sőt negálva múltörző és szemlélethordozó mikrotársadalmi egyediségét! Mert nélkülük hiába őrzik az atlaszlapok az emlékeket, már inkább csak *rejtik* őket” [Kincsesbánya – vagy rozsdate-mető? (Üzenet a túlélőknek): Magyar Nyelvjárások 1999: 133].

Deme László ímént idézett szavai megítélésem szerint különösen a nyelvjáráskutatásra, de ezen-kívül a magyar nyelvtudomány mai állapotára és a közeljövőben várható helyzetére is vonatkoznak, s korántsem az itt jelenlévő kollégákra értendők, hiszen az elhangzott előadásokból is az derült ki, hogy valamennyien elkötelezett művelői a magyar nyelvészet különböző szakterületeinek.

A konferencia során összesen huszonnyolc előadás hangzott el. Ez a szám lehetett volna ugyan nagyobb is, hiszen a tanácskozás központi témája lehetővé tette a magyar nyelvészet külön-

féle ágaihoz való kapcsolódást. Nem a rendezők tehetnek róla, hogy viszonylag kevesen tartottak referátumot, hiszen ők maguk az előadóknak csaknem a felét tették ki. (Nagyobb részük a tanszéken tevékenykedő kollégákból került ki, kisebb hányaduk korábban volt a tanszék tagja, s most éppen másutt dolgozik, lélekben azonban alighanem ma is szombathelyi oktatóként munkálkodik tovább valamelyik hazai vagy külföldi intézményben.) Hogy egy-egy tudományos tanácskozáson a szerkesztők jelenlegi és korábbi munkatársai, valamint az egykori tanítványok sokan vesznek részt, az többnyire jellemző, de hogy ilyen nagy arányban, mint a mostani ülészakon, az kissé mégis meglepő, s mindenképpen a szombathelyi kollégák aktivitását, szakmaszeretetét is tükrözi. Elismerésre méltó továbbá az Eszterházy Károly Főiskola és az ELTE Tanárképző Főiskolai Kar Magyar Nyelvészeti Tanszéke oktatóinak részvételi aránya is. A többi felsőoktatási intézmény általában egy vagy két előadással képviseltette magát, de több olyan nagy múltú egyetem és főiskola is akadt, ahonnan egyáltalán nem volt előadó. Úgy gondolom, hogy ennek és a viszonylag csekélyebb számú referátumnak bizonyára nem a kisebb mértékű szakmai érdeklődés volt az oka, hanem sokkal inkább az, hogy ezen az őszi különösen sok nyelvészeti konferenciát tartottak s tartanak, ráadásul olykor egymással azonos vagy egymáshoz nagyon közeli időpontban.

Az itteni ülészak előadásait – azt hiszem, joggal állapíthatom meg – sokszínűség jellemezte. Elsősorban a házigazdák többségének szűkebb szakmai érdeklődéséből adódóan természetes volt, hogy jó néhány nyelvjárási témájú előadás hangzott el, de a nyelvtörténet és a stilisztika tárgykörében is több referátum született. Öröndetes, hogy az anyanyelvoktatás, a nyelvművelés és a retorika területéről is választottak témát kollégáink. S ez a körülmény még színesebbé, választékosabbá tette tanácskozásunk tematikáját, hogy néhányan a névtudomány és a szociolingvisztika körébe tartozó kérdéseket fejtettek ki. Összességében igen tartalmas és igényes kínálat volt jellemző konferenciánk programjára.

Azt hiszem, hogy a résztvevők – miként régebben is – örömmel jöttek Szombathelyre, és szakmai tapasztalatokkal gazdagodva, kutatómunkájukba vetett hitükben megerősödve, elkötelezettséggel folytatják feladataik teljesítését, és bizakodva fognak újabb terveik megvalósításához. A szakmai ismeretszerzés és tapasztalatcsere mellett ez lehet a mostani jubileumi ülészaknak a legnagyobb eredménye, egyik legfontosabb hozadéka. Legalábbis én ezt remélem, az itt töltött idő alatt így éreztem.

Zárszóm végére érve összegzőképpen elmondhatom, hogy a konferencia messzemenően megfelelt azon követelményeknek, amelyek egy másfél napos tudományos rendezvényről elvárhatók. Az előadások a szervezők felhívását tekintetbe véve ugyanis a megjelölt témakörökhöz kapcsolódtak, s nemcsak ízelítőt adtak kollégáink kutatásaiból, hanem viszonylag jó keresztmetszetet is a most folyó magyar nyelvészeti vizsgálódásokból. Konferenciánk olyan átfogóbb elméleti-módszertani problémáknak és kutatási eredményeknek a taglalására természetesen nem vállalkozhatott, mint amilyeneket például egy-egy szűkebb szakterülettel kapcsolatos tanácskozás bemutathat, vagy amilyeneket egy többnapos magyar nyelvtudományi kongresszus szélesebb ívben felvázolva, irányokat és feladatokat jelezve akár hosszabb távra szólóan is kijelölhet. Ezeket figyelembe véve – reményeim szerint sokakkal együtt – azt állapíthatom meg: ünnepi ülészakunk minden tekintetben eredményes volt. Ebben fontos szerepet játszott a referátumok színvonala, a kollégák érdeklődő részvétele, s nem utolsósorban, mint már korábban is annyiszor, a Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének önzetlen, körültekintő szervezőmunkája is és az a vendégszeretet, amelyben mindnyájunknak része lehetett. Mindezt a résztvevők nevében nagyon köszönöm. A tanszék vezetőjének, oktatóinak és munkatársainak pedig újabb eredményeket, sok sikert kívánok ahhoz a tevékenységhez, amelyet közös kincsünk, anyanyelvünk sajtóságainak, rejtelmeinek minél teljesebb megismerésében a jövőben is folytatnak majd. Erre, a hagyományos magyar nyelvészetnek a kutatásban és az oktatásban való megőrzésére s szerepének megtartására – látva, olykor közvetlenül is tapasztalva az utóbbi időben a hazai nyelvtudományban bekövetkezett változásokat, bizonyos kedvezőtlen tendenciákat – megítélésem szerint egyre inkább szükség lesz.

A Nyelvőr hírei

Zimányi Árpád: Pásztor Emil 1925–2004	376
Szabó József: Zárszó egy magyar nyelvészeti konferenciához	378

Folyóiratunknak ez a száma a Nemzeti Kulturális Alapprogram és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával jelent meg.

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII., Orczy tér 1. tel.: 06-1-477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltárszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rác János:** A magyar nyelv halpei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rác János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szöföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-émlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénék naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Grétsy László: Hangsúlyeltolódások a nyelvművelésben

Klaudy Kinga: A kommunikatív szakaszhatárok eltűnése
a magyarra fordított európai uniós szövegekben

Heltai Pál: A fordító és a nyelvi normák I.

Szathmári István: A funkcionális stilsztika történetéhez

Kenesei István: Szavak, morfémák, toldalékok

Bañcerowski Janusz: A szaknyelvek és a szaknyelvi szö-
vegek egyes sajátosságairól

Mátai Mária: Szófajok a grammatikában

Haader Lea: Változások a történeti szintaxisban – prag-
matikai háttérrel

Laczkó Krisztina: A névmási rendszer funkcionális keret-
ben I.

Tátrai Szilárd: A kontextus fogalmáról

Keszler Borbála: A XVII. századi nyelvújítás és a magyar
orvosi nyelv

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Grétsy László</i> : Hangsúlyeltolódások a nyelvművelésben	381
<i>Klaudy Kinga</i> : A kommunikatív szakaszhatárok eltűnése a magyarra fordított európai uniós szövegekben	389
<i>Heltai Pál</i> : A fordító és a nyelvi normák I.	407

Nyelv és stílus

<i>Szathmári István</i> : A funkcionális stilisztika történetéhez	435
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kenesei István</i> : Szavak, morfémák, toldalékok	441
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A szaknyelvek és a szaknyelvi szövegek egyes sajátosságairól	446
<i>Mátai Mária</i> : Szófajok a grammatikában	452
<i>Haader Lea</i> : Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel	464
<i>Laczkó Krisztina</i> : A névmási rendszer funkcionális keretben I.	469
<i>Tátrai Szilárd</i> : A kontextus fogalmáról	479
<i>Keszler Borbála</i> : A XVII. századi nyelvújítás és a magyar orvosi nyelv	494

Kisebbségi közlemények

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Jeles nyelvészek egy hatvani középiskola tanáraiként	502
--	-----

MAGYAR NYELVŐR

128. ÉVF.

*

2004. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Hangsúlyeltolódások a nyelvművelésben*

I. „Tempora mutantur, et nos mutamur in illis.” Ez a korábbi változatában I. Lothar frank császárnak tulajdonított évezredes szentencia a maga mély igazságtartalmával mindig és mindenhol időszerű, de napjaink nyelvhasználatát – benne a magunkét is –, továbbá a nyelvhasználatról alkotott ítéletünket illetően különösen az. Nem csoda, hiszen ez év első felétől, pontosabban május elsejétől kezdve történeti léptékű, korszakos átalakulás tanúi és részesei lettünk: beléptünk az Európai Unióba. Természetesen korszakos ez a változás gazdasági szempontból is – ezzel bőséges terjedelemben foglalkoznak is a hírközegek –, de korszakos nyelvi-kulturális szempontból is. Mindenekelőtt: nyelvünk, a magyar nyelv egy csapásra óriási módon felértékelődött azáltal, hogy az EU hivatalos nyelve lett! Ennek mindenki, minden magyar nyelvész is csak örülhet. Ami engem illet, bizonyos vagyok benne, hogy anyanyelvünknek az EU hivatalos nyelvévé válása sok örömet és sok elismerést fog hozni számunkra, magyarok számára. (Ha csupán arra gondolok, hogy már EU-tagságunk alig néhány hónapja óta több magyar író és alkotóművész kapott értékes nemzetközi díjat, elismerést, például Esterházy Péter, Darvasi László, már igazolva látom optimizmusomat.) Másrészt ellenben abban is biztosak lehetünk, hogy a sokak által már eddig is túlzottan érzett idegen hatás még tovább fog erősödni, meg fog többszöröződni, s ez a nyelvműveléssel, anyanyelvápolással is foglalkozó nyelvészek számára új kihívást és sok-sok új feladatot jelent majd.

Nem szeretném, ha ezt az utóbbi mondatomat bárki félreértené, esetleg arra következtetve, hogy mindannak, amit a következőkben előadok a nyelvművelésben megfigyelhető vagy szükséges hangsúlyeltolódásokról, hangsúlyváltásokról, az állna a háttérben, az lenne a célja, hogy ezeket az idegen hatásokat leküzdjük, kiküszöböljük. Jó előre jelzem, hogy nagyrészt nem erről van szó. Én mint nyelvművelő a nagyközönséggel a legkülönbözőbb keretekben való találkozásaimon – rádióban, tévében, nyelvművelő előadásaimban (az ismeretterjesztő jellegűeket is ide sorolva), a velem készített interjúkban, riportokban stb. – rendszeresen hirdetem, hogy az idegen nyelveknek, közülük is elsősorban napjaink első számú érintkezési nyelvének, az angolnak az ismerete, mégpedig nemcsak egy más által

* Az MTA Anyanyelvünk Európában Elnöki Bizottsága, Magyar Nyelvi Bizottsága és az Anyanyelvápolók Szövetsége által a Magyar Tudományos Akadémián 2004. október 7-én rendezett ülésen elhangzott előadás szerkesztett változata.

angolra lefordított előadásnak jól-rosszul való felolvasására képesítő, hanem az előadót vitára, szellemes rögtönzésre is alkalmassá tevő, szinte naprakész ismerete az Európai Unióban egyenesen létszükséglet, az érvényesülésnek sine qua nonja. Bármennyire is öröm, hogy egy EU-nyelvnek májustól már eleve minden magyar polgár is birtokosa pusztán azáltal, hogy tud magyarul – úgy, ahogy, de tud –, ez még nem elég az üdvösséghez. Tudomásul kell venni, hogy az angol, ez a globális lingua franca, ez a szuper-metanyelv, amilyenek Tom McArthur mutatja be Oxford Guide to World English (Oxford, 2002) című könyvében, ez napjainkban nélkülözhetetlen, megkerülhetetlen, az EU-ban mindenképpen az. Éppen ezért, bár a viták még mindig zajlanak, az elhalványulóban levő eszperantista mozgalom minden tiszteletet megérdemlő képviselői még most is próbálkoznak, s hirdetik, hogy „1. Az Európai Uniónak alapelveivel összhangban álló nyelvpolitikát kell(ene) követnie. 2. Az Európai Unió lakosságának az anyanyelven kívül szüksége van egy semleges, más nyelveket nem veszélyeztető, viszonylag könnyen elsajátítható közvetítő nyelvre is. 3. Az eszperantó nyelv első idegen nyelvkénti általános tanítása előnyösen hat a nyelvi tudatosságra, mind az anyanyelv ismeretét és használatát, mind a további idegen nyelvek tanulását tekintve” (Gados 2004: 121); tudomásul kell venni, hogy ez a harc már eldőlt. Ennek tudatában pedig most már inkább arra kell törekednünk, hogy a 25 EU-nemzet közül ne mi maradjunk a sereghajtók az első számú közvetítő nyelv, az angol ismeretében, mint ahogy most azok vagyunk, hanem mindent kövessünk el, hogy ez a helyzet mielőbb változzon meg. Még egyszer hangsúlyozom: én, a magyar nyelv vizsgálója és művelője is ezt vallom és hirdetem, az első szótól az utolsóig egyetértve azzal a megállapítással, amelyet Frank Tibornak Nemzetek fölötti nyelv és nemzeti fennmaradás című tanulmányában olvashatunk a Magyar Tudomány 2004. évi 8. számában, s amelyet e kérdés lezárásaként még felolvasok (Frank 2004: 811): „Azáltal, hogy a nemzetközileg legnépszerűbb, legnagyobb tömegeket érintő szórakozási formák, mint a film, a sportélet, a populáris zene vagy az utazás világnyelve is egyértelműen az angol lett, s hogy a korszerű ismeretszerzés is egyre inkább az angol nyelvű Interneten zajlik, az internacionális angol áttöri a nemzeti nyelveknek a nemzetállamok (s a nacionalizmusok) korában erős védővonalait, és elárasztja azokat kifejezéseivel és közlésének logikájával. Ez ellen lázadhat ugyan a francia tudós, a magyar kereskedő vagy a német nyelvvédő, az angol nyelv nemzetközi térfoglalása mégis a nemzeti nyelvek intaktságának rovására, minden nemzeti akadály legyőzésével folyik.” E meggondolás jegyében választottam előadásom tárgyául annak rövid áttekintését – inkább csak körvonalazását –, hogy a magyarországi nyelvművelésben milyen hangsúlyeltolódásokkal számolhatunk, illetve nekünk, nyelvészeknek milyen hangsúlyváltoztatásokat célszerű akár kezdeméneznünk az elkövetkező években.

2. Úgy vélem, önmagában az, hogy európai uniós életünk szükségessé tesz bizonyos hangsúlymódosításokat, senkit sem lep meg, már csak azért sem, mert a nyelvművelőktől eddig sem voltak idegenek az efféle hangsúlyáthelyezések. A Nyelv, nyelvi jogok, oktatás című, Sándor Klára által szerkesztett kötet egyik tanulmányának szerzője, éppen maga a szerkesztő, a rendszerváltás utáni nyelvművelés irányzatait vizsgálva több nyelvész tevékenységét is ekképpen értékeli,

illetve jellemzi: „Vannak, akik – hangsúlyozva a korábbi nyelvújítói munkával való folytonosságot – inkább a súlypontok áthelyezését javasolják” (Sándor 2001: 205). Engem is ide sorol, nem azok közé, akik próbálnak vagy próbáltak elszakadni a korábbi elvektől, sem pedig azok sorába, akik úgy vélik, a rendszerváltás még nem ok arra, hogy bármiféle iránymódosítás következzen be a nyelvújításban. Jól látja, én csakugyan azok közé tartozom, akik annak tudatában, hogy maga a nyelv is folytonosan változik, azzal is tökéletesen tisztában vannak, hogy ezzel szoros összefüggésben a nyelvújításnak a céljai és módszerei is változnak, kell, hogy változzanak. S mivel a nyelv változásának üteme, sebessége nem egyenletes, hanem hol lelassul, hol pedig felgyorsul, összhangban az adott társadalomban végbemenő változásokkal, egészen természetesnek érzem, hogy időnként szükség van hangsúlyáthelyezésekre, mégpedig anélkül, hogy korábbi munkánk irányvonalának helyességét megkérdőjeleznénk. Nem véletlen, hogy a Kovalovszky Miklós által és általam szerkesztett Nyelvújító kézikönyvben is ez a szemlélet érvényesül. Ennek igazolására idézem a Lőrincze Lajos által megfogalmazott NYELVÚJÍTÁS szócikk ide vonatkozó részét (Lőrincze 1985: 349):

„A nyelvújítás célja és tartalma nem örök és változatlan, hanem idő és hely függvénye; legidősebb feladatait mindig az adott társadalom szükségletei határozzák meg. A magyar nyelvújítás szerepe és feladatai is változtak az idők során. A múlt [értsd: 19. – G. L.] század első felében a nyelvújítás, a nyelvújítás volt a legfőbb feladat, hogy nyelvünk korszerű gazdagodásával bekapcsolódhassunk az európai kultúra és tudomány fejlődésébe. A század második felében a nyelvújítás elsősorban a nyelvújítás túlzásait nyesegette, egyszersmind igyekezett visszavezetni a mesterkéltté váló nyelvhasználatot a természetességhez, ill. a népi nyelvhez. A századforduló utáni évtizedekben az idegenszerűségek elleni küzdelem volt a nyelvújítás vállalt és idősebb feladata. Napjainkban a nyelvújítás legfőképpen arra irányul, hogy a nyelv minél alkalmasabb legyen a világos, árnyalt nyelvi közlésre, a kommunikációra, a beszélő (író) ember pedig minél jobban ismerje a nyelv törvényszerűségeit, használati szabályait.”

Említett kötetében ezt Sándor Klára is idézi, s bár terjedelmes elemzésében alaposan átpolitizálja, mégis ezt kénytelen megállapítani: „Tény viszont az is, hogy a Nyelvújító kézikönyv által felsorolt korszakok léteznek a magyar nyelvújítás történetében, s tény az is, hogy bizonyos hangsúlyeltolódásoknak megfelelően ezekhez a korszakokhoz elég jól elkülöníthető nyelvújítói elvek is rendelkezhetők” (i. m. 158). Nos, ahogy a rendszerváltás után is szükség volt hangsúlyváltásra – ennek lényege az arra való törekvés volt s maradt is mindmáig, hogy a nyelvújító s nyelvi ismeretterjesztő tevékenységbe a korábbiaknál, pontosabban szólva a korábbiakban lehetségesnél jobban, szervezettebben tartozzék bele a határainkon kívüli magyarság nyelvének, nyelvhasználatának problematikája –, úgy megítélésem szerint az Európai Unióba való belépésünk ismét egy olyan határpont, amely a nyelvújítás céljainak, feladatainak bizonyos módosítását teszi szükségessé. A továbbiakban tehát arról szólok – a rendelkezésemre álló idővel jól akarván sáfárkodni, csupán vázlatosan, s mindenképpen csupán véleménynyilvánításként, mondandómat megfontolásra ajánlva –, hogy a jelenlegi új helyzetben, európai uniós tagságunk idején miben kellene vagy miben lenne kí-

vánatos változnia, korszerűsödnie nyelvművelésünknek ahhoz, hogy továbbra is kellőképpen betölthesse feladatát.

3. Mivel most már, azon kívül, hogy magyarok vagyunk, tagjai vagyunk az Európai Uniónak is – egy a huszonöt közül! –, az eddigieknél jóval nagyobb figyelmet kell fordítanunk nyelvünk múltjára, hagyományaira, illetve ennek ápolására s megismertetésére. Tudatosítanunk kell, hogy anyanyelvünket nem a ma élő magyar nyelvközösség alkotta meg, hanem ezt a nyelvet örököltük; anyanyelvünk nemzedékváltások sora révén hagyományozódott ránk. „Az a közlési eszköz ugyanis – most Benkő Lorándot idézem –, amellyel adott korok nemzedékei a mindenkori jelenben élnek, bármennyire becses is számukra mindennapi gyakorlatukban, nem csupán a sajátjuk, még kevésbé az ő találmányuk, hanem örökségként kapják elődeik végtelen sorától, akik spontánul vagy tudatosan, de tettek már egyet s mást a megőrzéséért. És, persze, úgy sem csak őket szolgáló tulajdon, hogy a jelen nemzedékei is örökségként adják tovább, mégpedig azzal a felelősséggel, hogy amint erre az örökségre ők tekintenek, ahogyan használják, becsülik, gondozzák, olyan minőségben száll majd utódaikra, és munkál majd azok életében” (Benkő 1998: 383).

Ugye, ennek fényében már világos, miért szinte a legfontosabb, nyelvünkkel kapcsolatban legtöbbet emlegetett szólásunk, pontosabban szállóigénk ez: *Nyelvében él a nemzet!* Nem azért, mert ez valamiféle általános, minden nemzetre érvényes igazság. Hallgassuk csak meg, hogyan vélekedik erről Túlél mindannyiunkat című, 1992-ben megjelent kis írásában az Erdélyből jó két évtizeddel ezelőtt ide áttelepült publicista és író, Bodor Pál:

„Nem igaz, hogy csak nyelvében él a nemzet. Vannak nemzetek, amelyek nem a nyelvükben élnek. A belgák egy része hollandul, egy része franciául beszél – s a holland nyelvűek nem hollandok, a francia beszédűek nem franciák...

Ha csak a fülemre hallgatok, a szerbek és a horvátok is egy nyelvet beszélnek. Folytathatnám a sort.

A magyarság azonban a nyelve nélkül meg nem maradhatna. [...] A nemzeti léleknek a nyelv a teste. Legalábbis nálunk.”

Igen. Ezzel a megállapítással lényegében egyetérthetünk. Persze csak lényegében, mert például a külföldre került, idegenbe szakadt magyarok leszármazottai, a második, harmadik, negyedik nemzedék tagjai között nem kevesen vannak, akik őrzik a nemzeti tudatukat, magyarságtudatukat, de anyanyelvi ismeretük akkorra már csak néhány szóra terjed ki. Általában azonban, az említett sajátos, szórványhelyzeteket leszámítva nálunk a nyelv és a nemzet csakugyan együtt fejlődött, illetve fejlődik, kölcsönösen hatva egymásra. **A magyar nyelvben benne sűrűsödik egész múltunk, egész történelmünk, csak észre kell vennünk.** Az olyan szavak, szócsoportok, mint *oltár, kórus, plébános, kanonok, kápolna* vagy mint *iskola, kollégium, papíros, tinta, kalamáris, tábla, vakáció* stb. világosan megmutatják, hogy az egyházi élet, a kereszténység, valamint az egész iskolarendszer a latin nyelv és kultúra révén honosodott meg nálunk, ugyanakkor a *csizma, papucs, mamusz, csiriz, szattyán, dikics* stb. a török hódoltság időszakára utalnak, arról tanúskodva, hogy a lábbelikészítés nem kis mértékben török hatásra fejlődött ki nálunk. És folytathatnám a sort a kereskedelem s a céhrendszer szavaival, amelyek szinte mind német gyökerűek, s azt igazolják, hogy egy sereg mesterség

német iparosok nyomán terjedt el: *bognár, borbély, céh, csaplár, kalmár, kontár, kufár, pallér, pék* stb.

Na és a szóláskincs! Olyan beszédes szólások, mint *több is veszett Mohácsnál; nem enged a 48-ból; lóvá tesz; hátrakötöm a sarkad* (mindkettő az egykori boszorkányhit emléke); *mintha hájjal kenegetnék* (egy régi népi gyógymódra vet világot); *rossz fát tesz a tűzre* (az egykori parasztházak fűtésének nehézségei tárnak elének belőle); *kirántják alóla a gyékényt* (a régi temetési szokásokra utal); *a maga malmára hajtja a vizet* (ezúttal egy, a malmok történetével foglalkozó szakkönyvből idézik O. Nagy Gábor nyomán: „Ilyesmi gyakran megesett. Nem is csoda, hiszen egyik malomgát a másikat érte, s mindenki azon volt, hogy a vizet a maga részére fogja fel” [O. Nagy 1979: 344]); *nincs sütnivalója* (egy nyugat-dunántúli kenyérsütési szokásra utal, ugyanis ott használtak a kenyérsütéshez kovás vagy élesztő helyett egy olyan keveréket, amelyet így neveztek el, *sütnivalónak*); *ebek harmincadjára kerül* (az egykori vámrendszer emlékét őrzi számunkra); *tótágast áll* – ez meg a többi úgynevezett etnosztereotípiá pedig, mint *csehül áll, cigányútra ment a falat*, a kártyacsomagban található fordított lap *zsidó* elnevezése, továbbá *angolosan* (azaz fizetés nélkül) *távozik*, szinte elhelyez bennünket Európa térképén, mégpedig anélkül, hogy ezekkel a fordulatokkal bárki más vallását, nemzetiségűt is megsértenénk. Ez utóbbit például – *angolosan távozik* – nemcsak a magyar mondja így, hanem saját nyelvén az olasz, a német, a francia is. De az angol nem! Ő azt mondja: *franciásan távozott*. A lényeg az – s ezt már e rész zárásául mondom –, hogy a nyelvben benne van az egész múltunk, egész nemzeti lényünk és létünk; nem is csak a nyelv szó- és szóláskincsében, hanem mondókáiban, népmesei fordulataiban, mondaanyagában, neveiben, de még grammatikájában is. Például abban, hogy nálunk a kételemű névadás kialakulása előtti évszázadokban elég gyakoriak voltak az úgynevezett óvónevek, amelyeknek az volt a szerepük, hogy az újszülöttet eltitkolják a gonosz szellem elől. Ezért találunk okleveleinkben, korai nyelvemlékeinkben olyan neveket, mint *Nemvagy, Mavagy, Nemél, Haláldi, Nevetlen* stb. Grammatikánk egyedi sajátosságait pedig ebben a körben már igazán fölösleges volna részleteznem. Nem véletlen, hogy összehasonlító nyelvészeti vizsgálatokra keresve sem találni alkalmasabbat az indoeurópai nyelvektől olyannyira elütő nyelvünknel, amelynek tanulmányozására jönnek is hozzánk szép számmal a külföldi nyelvészek, doktoranduszok és doktorandák, hogy kivételesen egy a magyartól idegen típusú nőnemű alakkal is éljek, szintén a szemléltetés jegyében. Nyelvünk egyedi vonásaira, amelyek érdekessé teszik a külföldiek számára, természetesen méltán lehetünk büszkéek, de mindent el is kell követnünk, azért, hogy ezek a nemzeti sajátosságok meg is maradjanak benne. Alig két hónapja annak, hogy az észtországi Tallinban több mint 600 küldött részvételével lezajlott a IV. Finnugor Világkongresszus. Az észtt mellett a magyar és a finn köztársasági elnök is jelen volt, a három immár uniós finnugor nemzet legfőbb közjogi méltóságai. (Lásd Népszabadság, 2004. aug. 17. 3. o.) E három nemzet együttes lélekszáma megközelíti a húszmilliót. Ha ügyesek vagyunk, higgyék el, még megérhetjük, hogy az Európai Uniónak lesz egy külön finnugor szekciója, amely az Unión belüli és az Unión egyelőre még kívül rekedt finnugor népek érdekeit képviseli.

Az első és legfontosabb kívánalom tehát szerintem az, hogy az idegen hatások előadásomban már említett várható, sőt már most is érzékelhető felerősödésének ellensúlyozására mind az iskolai anyanyelvi oktatásban, mind az iskolán kívüli anyanyelvi ismeretterjesztésben erősödjen meg a nyelvi hagyományok ápolása, ébren tartása, felélesztése. Most, bővebb kifejtés nélkül, hozzáteszem, hogy ugyancsak fontosnak tartom a népszokásoknak az éltetését, sőt felélesztését (betlehemezés, lucázás, pünkösdkirály-választás, a népi mesterségek újraélesztése, a népművészet erőteljes támogatása stb.). Mínderre, ahogy látom, meg is van a fogékonyság s az igény a határokon innen is, túl is. Valójában nincs is szükség kezdeményezésre, csak a meglévő kezdemények, törekvések támogatására, felerősítésére. A sajtóban számos beszámolót olvashattunk arról, hogy azokban az uniós országokban, amelyek már évekkel előttünk lettek az Európai Unió tagjai, a belépés utáni években nemcsak hogy csökkent, gyengült volna a nemzeti kultúra iránti igény, hanem éppen ellenkezőleg, nagymértékben erősödött. Én magam például, amikor pontosan ennek felderítése végett több órán át beszélgettem erről Kirsi Rantalával, a Finn Nagykövetség kulturális titkárával, örömmel hallottam tőle – s erről be is számoltam az Egerben 2001. július 9–12-én tartott XIV. Anyanyelv-oktatási napok című rendezvényen –, hogy finn nyelvrokonaink, amióta az EU tagjai, sokkal nagyobb gondot fordítanak népi-nemzeti hagyományaikra és népzenejükre, mint korábban (Grétsy 2002: 20). Minden jel arra mutat tehát, hogy amit a hangsúlyeltolódások, hangsúlyváltoztatások tekintetében első feladatunkként említettem – a nemzeti kulturális hagyományoknak az eddiginél erőteljesebb őrzése és ápolása –, meg is fog valósulni. Legalábbis megvan rá a remény.

4. A második, de az elsőnél semmivel sem kevésbé fontos feladat, amely európai uniós korunkban kikerülhetetlenül és elhallgathatatlanul előttünk áll, a szakmai nyelvek fejlesztése, korszerűsítése; bátran így mondhatom: egy folyamatos szakmai nyelvújítás. Lehetetlen észre nem venni, hogy az informatikai forradalom korában s Kornai János kifejezését használva a napjainkat jellemző *átalakulási válság* idején – ez utóbbiról tartott ez év szeptemberében nagy sikerű előadást Berend T. Iván professzor a Mindentudás Egyetemén (I. Magyar Nemzet Magazin, 2004. szept. 11.) –, amikor a tudományok fejlődési üteme többszöröse a száz vagy akár csak a húsz évvel ezelőttinek, egy tudatosan megtervezett s anyagilag jól megtámogatott szaknyelvfejlesztési és -korszerűsítési mozgalom nélkül lehetetlen megfelelni a felvilágosodás kori Bessenyei György napjainkra is érvényes megállapításának, amely szerint: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.” (Grétsy 2000: 69). Persze ezt a mondást egyszerűen félre is lehet dobni, túlhaladottnak ítélve, „az azonban – és most Kemény Gábor kollégámnak Magyar szaknyelv Magyarországon és a szomszéd országokban című tanulmányából idézek – aligha vitatható, hogy egy nyelv teljesértékűségéhez hozzátartozik az a képessége, hogy minden regiszterben, így a szakmai kommunikáció regiszterében is meg tudjon szólalni.” Majd ezt is hozzáteszi: „Mint magyar nyelvész és stíluskutató természetesen azt kívánom, hogy a magyar nyelv is ilyen legyen, pontosabban: ilyen maradjon” (Kemény 2002: 202). Magam is ezt kívánom. Ismét a finnekre hivatkozom, ezúttal Aino Piehl EU-nyelvművelőre – ez a foglalkozása, a beosztása –, aki egy e kérdéssel kapcsolatos terjedelmes interjú-

ban részletesen kifejtette, hogy a finnek, akik mindig is sokat törődtek a terminológiai fejlesztéssel, milyen hathatós intézkedéseket hoznak annak érdekében, hogy az orvosi, informatikai, műszaki stb. anyanyelvi szókincs lépést tudjon tartani a tudomány fejlődésével (Piehl, Aino 2003). Számomra nem kétséges, hogy nekünk is ezt az utat kell járnunk. Némileg más formában már másutt is felvettem, itt is megemlítem, hogy kormányzati segítséggel mielőbb létre kellene hozni egy nyelvstratégiai kutatóközpontot, amely egyrészt segítheti a fordítókat a jogharmonizációs feladatok során felvetődő nyelvi kérdések megoldásában, másrészt pedig általában segítheti a szakembereket, a „dologismerőket” abban a szakmai nyelvújításban, amelyet – mondom még egyszer – elengedhetetlennek vélek (Grétsy: 2002b).

5. E két, a hangsúlyváltások körébe tartozó legfontosabb feladaton túl még továbbiakat is sorolhatnék, olyanokat, amelyeknek figyelembevételét most, hogy már európai uniós nemzet vagyunk, szintén elkerülhetetlennek tartom. Ilyen például az iskolai anyanyelvi tankönyvek olyanféle szerkezeti átalakítása, hogy a tankönyvek az eddiginél sokkal következetesebben s rendszeresebben tárják a tanulók elé a magyar nyelvnek más, főleg a legismertebb s a legfontosabb idegen nyelvektől való szerkezeti eltéréseit, ezáltal az idegen nyelv(ek) elsajátítását is megkönnyítve s az anyanyelv sajtóságait is jobban tudatosítva. Ilyen annak elérése, hogy az a tavaly hatályba lépett törvény, amely a magyar nyelvnek a gazdasági és kereskedelmi életben, továbbá egyes közérdekű közlemények közzététele során való használatát szabályozza, s amely azóta valamelyest már teljesíti is feladatát (l. Baksa 2004), ne haljon el, hanem éppen ellenkezőleg, erősebben éreztesse hatását, mint eddig. (Legalább zárójelben megjegyzem, hogy mint az Anyanyelv-ápolók Szövetségének tisztségviselője, ez ügyben az Európai Unióba való belépésünk küszöbén szóban is, írásban is sikerült felvennem a kapcsolatot Lamperth Mónika belügyminiszterrel, s nem is eredmény nélkül, l. Grétsy 2004). Vagy ilyenek azok a halaszthatatlan nyelvpolitikai feladatok, amelyek a cigányság felzárkóztatása, továbbá a hallássérültek és siketek nyelvi jogainak biztosítása és ennek nyelvészeti vonatkozásai tekintetében nehezeden ránk (l. Balázs 2001: 41) stb. További, az eddig felsoroltaknál megítélésem szerint jóval kisebb jelentőségű feladatok felsorolása helyett most már csupán egyetlen dologra utalok, arra, hogy mint egy immár európai uniós nemzet tagjainak erősíteni kell nemzeti tudatunkat, nemzeti hovatartozásunk fontosságának érzését (erre l. Grétsy 1998). Bár e téren derülátó vagyok, mivel számos példa bizonyítja, hogy azok a nemzetek, amelyek az EU tagjává váltak – az írek, a spanyolok stb. –, azon nyomban sokkal nagyobb energiákat mozgósítottak nemzeti kultúrájuk védelmére és fejlesztésére, anyanyelvük ápolására, nemzeti identitásuk erősítésére, mint korábban, legalább egy befejező idézettel én is igyekszem anyanyelvi öntudatunk erősítéséhez hozzájárulni. Alig pár hónapja emlékezett meg a sajtó, a rádió és a televízió a jeles író, Jókai Mór halálának századik évfordulójáról. A nagy mesemondó 1904. május 5-én halt meg. Jókait regényíróként tartjuk számon, de olykor verset is írt. Így például 1865-ben, a debreceni színház megnyitására ő írta azt a verses prologust, amelyet a nyitó előadáson felesége, Jókainé Laborfalvy Róza mondott el, s amelynek első sorai így hangzanak:

„Egy kincse van minden nemzetnek adva
Míg azt megőrzi híven, addig él.
E kincs neve az édes anyanyelv.”

Ezt az anyanyelvet, nemzetösszetartónkat s hozzá kapcsolódó egész nemzeti kultúránkat kell megőriznünk, sőt gazdagítanunk, fejleszteniünk, korszerűsíteniünk, kinek-kinek a maga módján s eszközeivel. Ha – akár fontos kérdésekben is – különböznek a nézeteink, ezt természetesen ne rejtjük véka alá, hiszen a szabad véleménynyilvánítás a tudomány fejlődésének legfőbb biztosítója, de véleményünket sohasem mások eltérő nézeteinek kigúnyolásával, lebecsülésével, tudománytalannak bélyegzésével próbáljuk elfogadtatni, hanem ezeknek az általunk esetleg már meghaladottnak ítélt nézeteknek és képviselőiknek tiszteletben tartásával. Bízom abban, hogy az előadásomban kifejtett gondolatok között mindenki, aki jelenlétével megtisztelte ezt az Édes Anyanyelvünk folyóirat negyedszázados fennállása alkalmából rendezett ünnepi ülést, talált valami olyat, amelyet érdemesnek ítélt vagy a megfogadásra vagy legalább a megfontolásra, ám ha semmi mással, de legalább ezzel az egymás nézeteinek kölcsönös tiszteletben tartására vonatkozó javaslatommal egyet tud érteni, már úgy érzem, érdemes volt szólnom.

SZAKIRODALOM

- Baksa Péter 2004. A 2001. évi XCVI, törvény a valóságban. *Édes Anyanyelvünk* 2: 3.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Benkő Loránd 1998. Anyanyelvi örökségünk. *Magyar Nyelvőr* 4: 381–9.
- Frank Tibor 2004. Nemzetek fölötti nyelv és nemzeti fennmaradás. *Magyar Tudomány* 8: 808–23.
- Gados László 2004. A nyelvpolitika és a közös közvetítő nyelv kérdése az Európai Unióban. In: Balázs Géza és Grétsy László (szerk.): *Az Európai Unió és a nyelvek*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest, 89–122.
- Grétsy László 2000. A mi nyelvünk. Íróink és költőink a magyar nyelvről. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Grétsy László 2002a. Nemzetösszetartónk: az anyanyelv. In: V. Raisz Rózsa és Zimányi Árpád (szerk.): *Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 15–21.
- Grétsy László 2002b. A szaknyelvek megújításáért. *Magyar Nyelvőr* 3: 275–83.
- Grétsy László 2004. Néhány bizakodó szó a reklámanyelvtörvényről. *Édes Anyanyelvünk* 4: 3.
- Kemény Gábor 2002. Magyar szaknyelv Magyarországon és a szomszédos országokban. *Debreceni Szemle* 2: 201–13.
- Lőrincze Lajos 1985. Nyelvművelés. In: Grétsy László és Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 349–52.
- O. Nagy Gábor 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Piehl, Aino 2003. Beszélgetés egy EU-nyelvművelővel. *Édes Anyanyelvünk* 3: 6–7.
- Sándor Klára 2001. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 153–216.

SUMMARY

Grétsy, László

Shifts of emphasis in language cultivation

The paper reviews the beginnings of the journal *Édes Anyanyelvünk* (Our Mother Tongue), its first editorial board, and its role in the context of language cultivation in Hungary. Two areas are discussed in detail: the propagation of knowledge on language, and the recognition of new phenomena in language (langue) and in everyday language use (parole). The paper also deals with novel areas of inquiry (the interdependence between language use and behaviour, spoken language research), supporting its claims by a number of articles from the journal. The author takes issue with widespread views that deny the effectiveness and usefulness of language cultivation.

A kommunikatív szakaszhatárok eltűnése a magyarra fordított európai uniós szövegekben¹

Bizonyára mindenki átélte már azt az élményt, hogy idegen nyelvből magyarra fordított szöveget olvasva egyszerre csak azt veszi észre, hogy már jó ideje nem érti, miről szól a szöveg, azaz „elveszítette a fonalat”. A mondatok egyenként grammatikailag helyes mondatok, a szöveggel mégis valami baj van. Ilyenkor az olvasónak el kell döntenie, mennyire fontos számára az információ, érdemes-e egy-két bekezdést újraolvasnia, esetleg visszamennie a szöveg elejére, vagy egyszerűbb lemondani az információról. Ennek a tapasztalati jelenségnek a nyelvészeti magyarázatára teszünk kísérletet a továbbiakban.

1. A fordított szöveg, mint nyelvészeti kutatás tárgya

Papp Ferenc több mint harminc évvel ezelőtt megjelent tanulmányában (Papp 1972) kvázi helyes szövegeknek nevezte azokat a szövegeket, amelyekre egyszerre érvényes az alábbi három állítás: (1) A szöveg minden mondata az adott nyelv grammatikai szabályai szerint van megszerkesztve. (2) Az adott nyelv beszélői a szöveg minden mondatát helyesnek tartják és elfogadják. (3) Az egész szöveget mégis elutasítják, mert nem felel meg a helyesen szerkesztett szövegről alkotott intuitív elképzeléseiknek. Bár ő nem kimondottan fordításokat vizsgált, hanem magyar anyanyelvű személyek orosz nyelvű szóbeli és írásbeli produktumait, megközelítése nagyon alkalmasnak bizonyult a fordított szövegek egészének elemzésére is. Én magam 1981-ben megvédett és 1987-ben nyomtatásban is megjelent értekezésemben az oroszból fordított magyar társadalomtudományi szövegek grammatikai tagolásában és aktuális tagolásában mutattam ki azokat a jellegeze-

¹ A VII. Nemzetközi Magyar Nyelvészkonferencián (2004. augusztus 28–31.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

tességeket, amelyek tekintetében a fordított szövegek eltérnek az eredeti magyar szövegektől (Klaudy 1987). Szintén a kvázi helyesség terminust használta fel Inkeri Vehmas-Lehto finn kutató az oroszról fordított nyomtatásban megjelent finn sajtószövegek jellegzetességeinek leírására (Vehmas-Lehto 1988).

A fordított szövegek egészének kutatásában új fejezetet jelent a fordítási univerzálék kutatása, amelynek lehetőségét a nagyméretű fordítási szövegtörzsek teremtették meg. A korpusznyelvészet bevezetése a fordítástudományba Mona Baker két programadó cikkéhez kötődik (1993, 1995). Baker hangsúlyozza, hogy a fordított szöveg önmagában is kutatásra méltó tárgy, nem rosszabb, nem jobb az eredeti szövegeknél, csak más, és ezt a másságot kell kutatni. A másság univerzális jegyeit, illetve az ezzel kapcsolatos műveleteket fordítási univerzáléknak nevezzük. Különösen öt ilyen fordítási univerzálé kutatása folyik intenzíven: (1) explicitálás, (2) egyszerűsítés és egyértelműsítés, (3) a konvencionális grammatika alkalmazása, (4) ismétlések elkerülése, (5) bizonyos célnyelvi sajátosságok túlhangsúlyozása. Az univerzálék kutatása fokozatosan önálló területté nővi ki magát a fordításkutatásban, a 2002-ben tartott univerzálék-konferencia eredményei most jelentek meg önálló kötetben a Benjamins Kiadónál, amely már a címben megkérdőjelezi az univerzálék létét: *Universals in translation – Do they exist?* (Mauranen et. al. 2004).

2. Az európai uniós szövegek fordítása

A fordítás jelentőségének megnövekedése természetes velejárója az Európai Unió nyelvpolitikájának, amely minden tagállam nyelvét egyaránt hivatalos nyelvnek tekinti, s ez a nyelvi rendszer természetesen óriási mennyiségű fordítást igényel. Bár a fordítók rendelkezésére álló nyelvi technológiák mai fejlettsége mellett a fordított szövegek gépre vitele nem jelent problémát, sőt a fordítások ma már szinte kizárólag számítógépen készülnek, az európai uniós szövegek óriási korpuszának szövegszintű tudományos vizsgálata még nem indult meg.

Ha megvizsgáljuk, hogy a fordítástudomány három nagy kutatási területe közül (eredmény-, folyamat- és funkcióközpontú kutatás) melyiket termékenyítette meg leginkább az Európai Unió fordításpolitikája, akkor a publikációk számából nyilvánvaló, hogy a fordítás társadalmi funkciójával kapcsolatos kérdések kerültek a kutatók figyelmének középpontjába (Pym 2000, 2001, Wagner et al. 2002). Magyar nyelvészek számára különösen érdekesek a finn kutatók tanulmányai (Tirkkonen-Condit 2000, Koskinen 2000), amelyek az európai uniós szövegek fordításának problémáit a finn mentalitás szempontjából vizsgálják. Nyelvpolitikai, fordításpolitikai cikkek tehát szép számmal születnek (Szabari 1997, Horváth 2002), de a fordítók mindennapi munkájának nyelvészeti elemzése – néhány rész tanulmánytól eltekintve (Dróth 2000, Ajtay-Horváth 2002) – még várat magára.

Magyarországon a csatlakozás időpontjára kb. 120 ezer oldalnyi uniós joganyag fordítása született meg az Igazságügyi Minisztérium Fordításkoordináló Egységének irányításával. Bár a közbeszerzési eljárás miatt a fordításkoordináló egység kénytelen volt évente változó fordítóirodák közreműködésével dolgozni,

a terminológiai egységesítés érdekében összeállította és a fordítás közben folyamatosan fejlesztette többnyelvű terminológiai adatbázisát (www.eujogszab.hu), amely kb. 25 ezer egyeztetett terminust tartalmazott a csatlakozás pillanatában. A terminológiai egységesítésen kívül mondat- és szövegszerkesztési tanácsokat is kaptak a fordítók (IM Útmutató 2003).

Mindez a 120 ezer oldalnyi jórészt angolból és franciából fordított magyar joganyag, mind az egyéb európai uniós szövegek, tehát a magyar közigazgatási hivatalok, vállalatok mindennapi gyakorlatában keletkezett nagy mennyiségű angolból, németből és franciából fordított magyar szöveg nyelvészeti elemzésre vár. Ez a szöveganyag érdekes kutatási anyagot jelent a magyar nyelvészek és a fordításkutatók számára, mind a fordított szövegek jellegzetességeinek feltárása, mind a fordítók, lektorok szerkesztők tevékenységének, „nyelvi viselkedésének” leírása tekintetében.

3. A fordítók, lektorok tevékenységének kutatása

A fordítók, lektorok „nyelvi viselkedésének” kutatása a fordítástudományban többféle módon történik: introspekciós jegyzőkönyvek segítségével, amikor a fordítók fordítás közben mondják magóra, hogy mit miért és hogyan csinálnak (Tirkkonen-Condit 2002), retrospektív beszámolók segítségével, amikor a fordítás után teszik ugyanezt, vagy a fordító számítógépében rögzített időadatokat elemzésével (Hansen 1999) stb. Kevésbé újszerű, de még mindig elfogadható az a kutatási módszer, ha a fordított szöveg és az eredeti egybevetése alapján következtünk arra, hogy mit csinált és mit nem csinált a fordító. Jó kutatási anyagot szolgáltatnak a lektori javítások és a korrektúrajeleket megőrző szövegszerkesztői programokkal készített lektori javítások.

Mostanában újra gyakran van alkalmam a bevezetőben említett kvázi helyes magyar szövegekkel találkozni, mivel fordítást oktató tanárként és fordításokat javító lektorként is sokat foglalkozom magyarra fordított európai uniós szövegekkel, sőt a javító tanárok és lektorok munkájának értékelésére is többször kaptam felkérést. Az európai uniós joganyag fordításában és az EU intézményeinek működése során keletkezett szövegek fordításában nagyon gyakran találkozom azzal a jelenséggel, amit a bevezetőben említettem: a mondatok egyenként grammatikailag helyes mondatok, az egész szöveg mégis nehezen érthető. Mondhatná valaki, hogy a téma vagy az ábrázolt valóság bonyolult, de ha ilyenkor az eredeti angol, francia, vagy német szöveghez fordulunk, abból gyakran azonnal világos, miről van szó. Valami történik fordítás közben, amitől a magyar mondat átláthatatlanná válik. Annál inkább különösnek mondható, hogy a javításokat elemezve kiderül, a lektorok csak a terminológiai hibákat javítják, a mondatok szerkezetéhez nem tudnak vagy nem akarnak hozzányúlni.

Ennek több oka is lehet. (1) A mondat szerkezetét nehezebb javítani, mint egy-egy szakkifejezést. A szórendi javítás sokszor nem elég, az egész mondatot újra kellene fogalmazni, arra pedig nincs idő, vagy, valljuk be őszintén, sokszor anyagilag nem éri meg. (2) A szakkifejezések javításakor lehet támaszkodni a két-

és többnyelvű szótárakra, terminológiai adatbázisokra, a mondszerkesztési kérdéseknek azonban nincs hol utánanézni. (3) A javító tanárok és lektorok sokszor nem is tudják megfogalmazni a mondszerkezeti hibák okát, azt, hogy mitől félreérthető vagy nehezen érthető a mondat.

A mondottak szemléltetésére álljon itt egy európai tanácsi határozat egyetlen mondatának öt különböző fordítása, amelyet az európai uniós fordítóképzésben részt vevő hallgatók készítettek.

Szerkesztetlen hallgatói fordítások:

- (1) A benyújtott pályázati ajánlatok fényében a legmagasabb rátákat tartalmazó ajánlatok alapján kell meghatározni az odaítélendő legmagasabb visszatérítési rátákat és százalékos mennyiségeket.
- (2) A beérkező igények figyelembevételével a visszatérítések maximális értékét és a mennyiségarányos részesedéseket rögzíteni kell ahhoz, hogy a maximális értékre vonatkozó ajánlatokhoz szükséges engedélyeket kiadják.
- (3) A beadott és a maximális rátákat közlő pályázatok ismeretében meg kell állapítani a maximális visszatérítési rátát és a maximális rátát jegyző pályázatoknak odaítélendő százalékos mennyiségeket.
- (4) A benyújtott versenyajánlatok ismeretében, a legmagasabb rátákat tartalmazó és engedélyezendő ajánlatok alapján kell meghatározni a legmagasabb visszatérítési rátákat és százalékos mennyiségeket.
- (5) A benyújtott pályázatok figyelembevételével meg kell határozni a visszatérítések maximumát és a mennyiségi arányokat, amelyek alapján engedélyt kapnak azok az ajánlatok, amelyek tartalmazzák ezeket a megadott maximális értékeket.

A fenti öt fordítási változatban a lektor csak szakkifejezéseket javított (*versenyajánlatok* → *pályázatok*, *visszatérítési ráta* → *visszatérítési mérték*, *rögzíteni* → *megállapítani*), a mondatok szerkezetét mindegyik fordítás esetében elfogadta. Pedig felületes olvasásra is nyilvánvaló, hogy itt nem öt egyformán helyes változatról van szó, hiszen bár a mondatok grammatikailag a magyar nyelv szabályai szerint vannak szerkesztve, mégis mindegyik mást állít, mindegyikben más van kiemelve, és mindegyik nagyon nehezen érthető. Az alábbi szerkesztett fordítási változat a tanulmány szerzőjének javaslata:

Szerkesztett fordítás:

- (6) A benyújtott pályázatok alapján kell meghatározni, hogy mennyi legyen az export-visszatérítés maximális mértéke, és hogy a legmagasabb export-visszatérítést igénylő pályázatoknak hány százaléka részesülhet a kedvezményben.

A fordítás eredményeképp keletkezett magyar szövegek mondszerkesztési sajátosságainak vizsgálata tehát hasznos a szakfordítói és lektori gyakorlat számára,

de elméleti jelentősége is lehet, hiszen feltárhatja a magyar mondatok szöveggé szerveződésének mechanizmusát, és azoknak az eszközöknek a működését, amelyek ebben a szöveggé szerveződésben részt vesznek.

A szövegkutatásban ugyanis fontos szem előtt tartani, hogy a nyelvnek egyetlen olyan eszköze sincs, amely csak és kizárólag a szöveg szerveződésében venne részt. A szöveg szerveződésének nincsenek kizárólagosan saját eszközei. A szövegszervező elemek a mondat szerkezetben elfoglalt helyük révén, mintegy másodlagos feladatként vesznek részt a szöveg szerveződésében. Ugyanazon mondat egyformán helyes szintaktikai változatai éppen a szövegszintű funkciójukban különböznek egymástól. Illetve abban, hogy betöltik ezeket a funkciókat vagy sem. Mint a tudományos kutatásban ez oly sokszor megtörténik, itt is a működés hibáiból tudunk a funkcióra következtetni. Ha a mondat grammatikai tagolása helyes, akkor a szövegszintű diszfunkció okát a kommunikatív vagy értelmi tagolásban kell keresnünk.

4. A mondat kommunikatív tagolása

Köztudomású, hogy a mondatoknak a grammatikai (alany, állítmány, tárgy, határozó, jelző) tagolása mellett van egy másik, az adott szövegre, az adott szituációra jellemző úgynevezett aktuális tagolása is. Az aktuális (más terminussal értelmi vagy kommunikatív) tagolás az aktuális közlési helyzet szempontjából tagolja a mondatot. Eszerint a mondatokban elkülöníthető egy olyan rész, amely a mondatot összeköti az előzményekkel vagy szövegkezdő mondat esetén a közlési helyzettel, előzetes tudásunkkal – ez a téma vagy a tematikus szakasz, és van egy olyan része, amely új információt közöl, egy láncszemmel előre viszi a közlés folyamatát – ez a réma vagy a rematikus szakasz.

A mondatok tematikus (visszautaló vagy adott információt közlő) része és rematikus (új információt közlő) része közötti határt kommunikatív szakaszhatárnak nevezzük. Hipotézisünk, amelyet e tanulmányban bizonyítani kívánunk, a következő: az idegen nyelvből magyarra fordított szövegeket sokszor azért nehéz megérteni (azért veszítjük el olvasás közben a fonalat), mert sorozatosan eltolódik (bizonytalanra válik, eltűnik) bennük a kommunikatív szakaszhatár jelölése.

A kommunikatív szakaszhatárt a továbbiakban T/R határnak fogjuk rövidíteni. Először azt tekintjük át, hogyan történik a T/R határ jelölése a magyar mondatokban. A téma vagy tematikus szakasz és a réma vagy rematikus szakasz jellemzésekor az 1987-ben megjelent *Fordítás és aktuális tagolás* című munkánkra fogunk támaszkodni.¹ Bár a fenti munka célja az oroszból fordított magyar szövegek aktuális tagolásának leírása volt, mindazt, amit a magyar mondatok T/R

¹ Mivel célunk a T/R határjelölés fordításszempontrú leírása, szükségképpen le kell mondanunk arról, hogy a magyar mondat topik-predikátum szerkezetének kiterjedt szakirodalmát áttekintsük (erről részletesen: É. Kiss 1998: 2002).

tagolásával kapcsolatban akkor megállapítottunk, ma is érvényesnek tartjuk, ezért a további gondolatmenet megértéséhez szükséges megállapításokat rövidített formában megismételjük.

5. A T/R határjelölés eszközei a magyar mondatokban

A téma vagy tematikus szakasz és a réma vagy rematikus szakasz közötti határ jelölésének eszközei lehetnek tartalmiak vagy formaiak, explicitek vagy implicitek, progresszívek (előre mutatók) vagy regresszívek (visszafelé mutatók). A határjelölés eszközei eltérnek a beszélt nyelvben és az írott nyelvben, hiszen a beszélt nyelvben a szünet és a hanglejtés segítségével a kommunikatív szakaszhatár bárhová helyezhető. A határjelölés eszközei nyelvspecifikusak, tehát eltérhetnek a különböző nyelvekben, és ami minket most ebben a tanulmányban a legjobban érdekel, a határjelölés eszközei eltorzulhatnak vagy eltűnhetnek a fordításban.

Hogyan történik a tematikus szakasz határának kijelölése a magyar mondatokban? A tematikus szakasznak tartalmi és formai ismérvei egyaránt vannak. A tartalmi ismérvek közül a szakirodalom első helyen az ismertséget szokta említeni (Mathesius 1967), amely lehet kontextuális (az adott szövegben található előzményektől függő) és szituatív (a közlés helyzetétől függő). Az ismertségnél is fontosabb lehet, hogy a téma csak rámutat a közlés tárgyára, nem érte jött létre a közlés, tehát ha új információt hordoz is, a mondatban van egy nála magasabb fokú kommunikatív dinamizmussal rendelkező rész (Firbas 1964). A formai jegyek között első helyen a mondatkezdő helyzet áll, de ide tartozik a határozott névelő és a mutató névmások megléte is. É. Kiss a magyar mondatokkal kapcsolatban így foglalja össze a téma (nála topik) formai jellemzőit: „topikként vagy határozott, vagy specifikus határozatlan főneves kifejezés, vagy ilyet tartalmazó névutós kifejezés szerepelhet (É. Kiss 1998: 23).

Egy korábbi munkájában É. Kiss a tartalmi és formai jegyek viszonyáról az alábbi megállapítást tette: „Valamelyik argumentum vagy argumentumsor esetében a három definíciós jegy közül, (i) mondatkezdő helyzet, (ii) a megnevezett fogalom ismert volta, (iii) sajátos formai, többnyire morfológiai vagy fonológiai megkülönböztető jegy(ek), bármely kettőnek a megléte a harmadik meglétét is szükségszerűen maga után vonja” (É. Kiss 1978: 34).

A mi felfogásunk szerint magyar mondatok esetében a témának az itt felsorolt három ismérvénel fontosabb egy negyedik – annyira, hogy ha a negyedik feltétel hiányzik, az első három megléte nem elegendő a tematikusság biztosításához –, mégpedig az, hogy a téma valamilyen módon el legyen határolva a rémától. Állhat ugyanis valamely főnévi csoport a mondat elején, tartalmazhat a szűkebb vagy tágabb kontextusból nyilvánvalóan következő dolgokat, lehet benne határozott névelő vagy mutató névmás (7), ha utána fordított szórendű igei állítmány következik, ez a főnévi csoport bekerül a rematikus szakaszba (8).²

² Itt és a továbbiakban az európai uniós szövegekből vett példamondatok forrása: Bart I., Klaudy K. 2003. *Európai uniós fordítóiskola*. Budapest, Corvina.

- (7) [TSZ Az adópolitikai jogharmonizáció előbb említett hiánya] # [RSZ oda vezetett], hogy...
- (8) [RSZ (RCS (Az adópolitikai jogharmonizáció előbb említett hiánya) vezetett oda], hogy...

Ebből következik a téma vagy tematikus szakasz általunk megadott definíciója: A téma vagy tematikus szakasz olyan, többnyire a mondat elején álló főnévi, igenévi (ritkán igei) csoport, amely az adott mondat által közvetített információ kiindulásául szolgál, és valamilyen módon el van határolva a rémától (Klaudy 1987: 27). Ha tehát a kommunikatív szakaszhatár jelölését a magyar mondatokban a téma felől nézzük, megállapíthatjuk, hogy a tematikus szakasz határának kijelölése a magyar mondatban a réma szintaktikai megformálása által történik.

Hogyan történik a tematikus szakasz határának kijelölése a magyar mondatokban? A tematikus szakasznak szintén vannak tartalmi és formai ismérvei. A tartalmi ismérvek között első az adott mondatban új, legalábbis legfontosabb információ, hiszen, mint az alábbi példák mutatják, a téma is tartalmazhat új információt (az informatív témáról részletesen: Klaudy 1987: 58–70).

- (9) In view of the urgent need for more approximation of Member States' laws in the area of environmental and energy taxation in the EU...
- (10) Tekintettel a környezetvédelmi és energiaadók területén fennálló sürög további EU-jogharmonizációs igényre ...

Informatív téma esetén tartalmi szempontból az a lényeg, hogy a mondatban legyen egy még magasabb kommunikatív dinamizmusú rész, ami a közlés elsődleges célja, amiért a mondat létrejött, azaz a réma vagy tematikus szakasz. Ami a formai jegyeket illeti, a tematikus szakaszt általában a mondatvégi helyzet és az igei megformálás jellemzi. A mi felfogásunk a fenti közismert tartalmi és formai jegyeken kívül funkcionális jegyeket is elkülönít: itt történik a tematikus és tematikus szakasz határának, és a réma legfontosabb részének, a rémacsúcsnak a kijelölése.

A kommunikatív szakaszhatár jelölése a magyar mondatokban tehát a rémában történik, mégpedig alapján véve kétféle módon:

1. Ha a tematikus szakaszban erős igei állítmány van, akkor az erős igei állítmány a balra álló összes bővítményt a témába utalja, a tőle jobbra álló bővítményeknek pedig egyenletes kommunikatív töltést ad. Ilyenkor „egyenletes” rémáról beszélünk.

2. Ha a tematikus szakaszban gyenge igei állítmány van, akkor a gyenge igei állítmány a bal első helyen álló bővítményt tematizálja, ez lesz a rémacsúcs, a többi balra álló bővítményt a témába utalja, a tőle jobbra álló bővítményeknek pedig csökkenő kommunikatív töltést ad. Ilyenkor „ereszkedő” rémáról beszélünk.

Mit értünk erős és gyenge igei állítmányon? Vegyük az alábbi példamondatot, és változtassuk benne az igei állítmányt kétféle módon:

- (11) Az uniós intézményekben a hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetése tette lehetővé a fordítási és tolmácsolási munkák arányosabb elosztását.
- (11a) Az uniós intézményekben a hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetése *hátráltatta, akadályozta, lehetővé tette, oda vezetett, elősegítette, hozzájárult...*
- (11b) Az uniós intézményekben a hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetése *vezetett, okozta, tette lehetővé, vezetett oda, segítette elő...*

Erős igei állítmánynak nevezzük a (11a) állítmányait, azaz minden olyan módosított igealakot, amelyben a módosító (pl. igekötő) az ige előtt áll, és minden olyan módosító nélküli igealakot, amelynek erős szemantikai töltése van (pl. az olyan negatív tartalmú igéket mint a *hátráltatta, akadályozta* stb.). A fenti igealakok mind egyformán viselkednek a tőlük balra álló főnévi csoporttal szemben: bal felé zártak, a tőlük balra álló főnévi csoport egyetlen elemére sem terjed ki rematizáló hatásuk.

Gyenge igei állítmánynak nevezzük a (11b) állítmányait, azaz minden olyan módosított igealakot, amelyben a módosító (pl. igekötő) az ige után áll, és minden olyan módosító nélküli igealakot, amelynek gyenge szemantikai töltése van (pl. *okoz, vezet* stb.). A fenti igealakok mind egyformán viselkednek a tőlük balra álló főnévi csoporttal szemben: bal felé nyitottak, azaz rematizálják a tőlük közvetlenül balra álló főnévi csoportot, a többi balra állót pedig a témába utalják.

- (12) [_{TSZ}Az uniós intézményekben] # [_{RSZ} (_{RCSA} hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetése) *tette lehetővé* a fordítási és tolmácsolási munkák arányosabb elosztását].

A gyenge igei állítmány előtti „bal első helyen” álló rematizált főnévi csoportot nevezzük rémacsúcsnak.

Ha az ige erős szemantikai töltésű, akkor önmagában is képes a rematikus szakasz határának jelölésére. A negatív jelentésű igék annyira erősen jelölik a szakaszhatárt, hogy ha rematizálni akarjuk a tőlük balra álló főnevet vagy főnévi csoportot, akkor azt egy gyenge szemantikai töltésű igével ellátva (vö. *volt*) külön mondat-egységbe kell tenni, ugyanazon mondat-egységben belül a rematizálást nem lehet megoldani (csak hanglejtéssel, de olvasásra szánt írott szövegek esetében a hanglejtést nem vehetjük figyelembe).

- (13) [_{TSZ}Az uniós intézményekben]# [_{RSZ} (_{RCSA} hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetésének hiánya) *volt az*], [_{TSZ} ami] [_{RSZ} akadályozta a fordítási és tolmácsolási munkák arányosabb elosztását].

Az általános jelentésű, gyenge szemantikai töltésű igék az írott szövegben a hanglejtés segítségével nélkülön önmagunkban nem képesek világosan jelölni a kommunikatív szakaszhatárt.

- (14) Az uniós intézményekben a hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetése *segítette*...

Ebben az esetben igekötőre van szükség, hogy egyértelműen az igei állítmányra (14a) vagy a névszói bővítményre (14b) kerüljön a hangsúly.

- (14a) [TSZAz uniós intézményekben a hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetése] [RSZ *elő*segítette ...]
(14b) [TSZAz uniós intézményekben] # [RSZ (RCSa hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetése) segítette *elő*...]

Az igemódosítók határjelölő szerepével függ össze az is, hogy az egyenletes rémában mindig a rematikus szakasz legelején maradnak, bármely időben vagy módban áll az ige.

- (15) [TSZAz uniós intézményekben a hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetése] # [RSZ *elő* fogja segíteni a fordítási és tolmácsolási munkák arányosabb elosztását.]
(16) [TSZAz uniós intézményekben a hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetésével] # [RSZ *meg* lehetett volna oldani a fordítási és tolmácsolási munkák arányosabb elosztását.]

Ha a tőlük balra álló főnévre vagy főnévi csoportra kell kerülnie a hangsúlynak, akkor a határjelölők eltolódnak a rematikus szakasz éléről (nem feltétlenül az ige mögé kerülnek, csak egy hellyel hátrább tolódnak), hogy nyitottá tegyék az igei állítmányt, vagyis alkalmassá arra, hogy rematizálja a tőle balra álló bővítményt.

- (15a) [TSZAz uniós intézményekben] # [RSZ (RCSa hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetése) fogja *elő*segíteni a fordítási és tolmácsolási munkák arányosabb elosztását].
(16a) [TSZAz uniós intézményekben] # [RSZ (RCSa hivatalos és munkanyelvek megkülönböztetésével) lehetett volna *meg*oldani a fordítási és tolmácsolási munkák arányosabb elosztását].

Igemódosítón nemcsak igekötőt értünk, hanem az ige pusztán névszóból álló vonzatait is (vö. É. Kiss 1998). A pusztán névszói vonzat az ige előtt állva balra T/R szakaszhatárt jelöl, az ige után állva balra rémacsúcsot jelöl.

- (17) [TSZ A belső árampiacról szóló 96/92/EK irányelv] # [RSZ *lehetővé* teszi a tagállamoknak, hogy ilyen közszolgáltatási kötelezettséget vezessenek be...]
(18) [TSZ A kormánybiztos és tanácsadói] # [RSZ (RCS ilyen előzmények után) tettek *látogatást* a Parthiai Delegációnál.]

Ugyancsak kommunikatív szakaszhatár-jelölőként működnek a pozitív jelentésű módhatározók, a balra álló részt a témába utalják a jobbra álló résznek egyenletes kommunikatív töltést adnak.

- (19) [TSZ A Bizottság] # [RSZ *teljes mértékben* támogatja a Tanács erőfeszítéseit a reformok megvalósítására.]

Határjelölőként működik a tagadószó: ige előtt állva balra T/R szakaszhatárt, jobbra egyenletes rémát jelöl, főnév előtt állva balra T/R szakaszhatárt, jobbra rémacsúcsot jelöl.

- (20) [TSZ A Főigazgatóságnak] # [RSZ *nem* áll módjában befolyásolni a tagországok döntését.]
 (21) A görög küldöttség megállapította, hogy [TSZ az intervenciók összegeket] # [RSZ (RCS *nem* a termelőknek járó előlegek és segélyek kifizetésére) használták fel.]

A tagadószóhoz hasonlóan határjelölőként működik néhány módosító elem is: *éppen, csak, nemcsak*.

- (22) [TSZ Ez a megközelítés azonban] # [RSZ (RCS *csak* sokkal később) hozna látható eredményeket.]

Kommunikatív szakaszhatár-jelölőként működik az *is*. Rematikussá teszi a tőle közvetlenül balra álló főnévi csoportot, a többit pedig a témába utalja.

- (23) A német küldöttség felhívta a Tanács és a Bizottság figyelmét arra, hogy [TSZ az élelmiszerekre kiépített kockázatjelző gyorsriasztási rendszert] # [RSZ (RCS a takarmányokra) *is* mielőbb ki kell terjeszteni.]

Hasonlóképpen visszafelé jelöli ki a T/R szakaszhatárt és a rémacsúcsot a *sem*, de az *is*-sel ellentétben utána fordított szórendű igei állítmány következik.

- (24) [TSZ A Szerződő Fél] # [RSZ (RCS más módon) *sem* szolgáltathat ki e tárgyban szerzett információkat a Szerződő Hatóság előzetes, írásos hozzájárulása nélkül.]

Mivel a magyar mondatokban a kommunikatív szakaszhatár jelölésével egyidejűleg valósul meg a rémacsúcs kijelölése (ha van rémacsúcs a mondatban), a két funkciót együttesen rémajelölésnek, a funkciót megvalósító elemeket pedig rémajelölőknek nevezzük.

A rémajelölők között vannak olyanok, amelyek csak igékhez kapcsolódnak (igekötő, puszta névszói bővítmény, pozitív vagy negatív jelentésű határozószók), és vannak olyanok, amelyek bármely szófajhoz kapcsolhatók (*nem, éppen, nemcsak, is* stb.)

Vannak olyan rémajelölők, amelyek mindig előre (jobbra) jelölik a szakaszhatárt (*nem, nemcsak, éppen* stb.), vannak olyanok, amelyek mindig visszafelé (balra) jelölik a szakaszhatárt (*is, sem*), és vannak olyanok, amelyek a kommunikatív szándéktól függően változtatják szerepüket, például az igekötők, amelyek az ige előtt állva balra szakaszhatárt, jobbra egyenletes rémát jelölnek, az ige után állva pedig balra rémacsúcsot, jobbra pedig ereszkedő rémát jelölnek.

A kommunikatív szakaszhatár és a rémacsúcs kijelölésének módja a magyar mondatokban tehát lehet progresszív (jobbra irányuló) és regresszív (balra irányuló). Ezenkívül lehet implicit, ha az ige szemantikája által történik, és lehet explicit, ha a határjelölésre *nem, csak, éppen* típusú rémajelölők szolgálnak.

Vannak olyan rémajelölők, amelyek mindig működnek, működésük nincs feltételekhez kötve (ilyen pl. a tagadószó), és vannak olyanok, amelyek csak bizonyos körülmények között funkcionálnak rémajelölőként. Ilyen például az *is*, amely csak akkor jelöl regresszíven rémacsúcsot, ha utána mindjárt az igei állítmány következik, ha attól valami elválasztja, akkor a tematikus szakaszban marad.

- (25) [TSZ A rögzített könyvárrendszer megrendülésének végső okát *is*] # [RSZ (RCS az áruk szabad mozgására vonatkozó szabályok alkalmazásában) található meg.]

Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem vezetjük be a témajelölők fogalmát. Valóban igaz lenne, hogy a tematikus szakasz határát a magyar mondatokban mindig csak a réma jelöli ki? Nem foghatók fel sajátos témajelölőknek az olyan visszautaló értelmű módosító elemek, mint a *tehát, ugyanis, azonban, mindazonáltal*. A fenti szavak, bár gyakran állnak a tematikus szakaszban, nem tarthatók határjelölőknek, mivel helyük a tematikus szakaszban nincs megkötve. Állhatnak a tematikus szakasz legelején, és akkor semmiféle befolyásuk nincs arra, hogyan és meddig fog utánuk folytatódni a tematikus szakasz. Állhatnak a tematikus szakasz első főnévi csoportja után, de itt sem jelölnek határt, mivel utánuk a tematikus szakasz bármeddig folytatható.

- (26) [TSZ Jogilag *tehát* ez az érvelés] # [RSZ nem megalapozott.]

Azt azonban meg kell említeni, hogy azt a főnévi csoportot, amely után állnak, regresszíve kiemelik, nyomatékosítják a témán belül, tehát ha felvettünk volna ilyen kategóriát, azt mondhatnánk, „tematikus csúccsá” teszik.

Az 1. táblázatban összefoglaljuk, hogyan működnek a rémajelölők a magyar mondatokban.

Erős igei állítmánnyal kezdődő egyenletes rémát találunk az 1., 3., 5., 10. típusokban. Eddig az erős igei állítmánynak két típusát említettük, az erős szemantikai töltésű igéket és a módosító + ige kapcsolatokat, igemódosítón elsősorban az igekötőket és a detereminálatlan (puszta) névszói bővítményeket értve. Most az erős igei állítmány fogalmát kiterjeszthetjük a pozitív értelmű határozószók és a *nemcsak, éppen, csak* módosító elemek után álló igékre is, hiszen ezek után is egyenes marad a szörend.

1. táblázat
A [TSZ] [RSZ] határ és a (RCS) kijelölésének mechanizmusa a magyar mondatokban

	Regresszív jelölés: \Leftarrow		Rémajelőlk	Progresszív jelölés: \Rightarrow
1.		[TSZ] \Leftarrow	[erős szemantikai töltésű ige	\Rightarrow RSZ folyt.] egyenletes réma
2.	[TSZ] \Leftarrow	[(RCS) \Leftarrow	gyenge szemantikai töltésű ige	\Rightarrow RSZ folyt.] ereszkedő réma
3.		[TSZ] \Leftarrow	[módosító + ige	\Rightarrow RSZ folyt.] egyenletes réma
4.	[TSZ] \Leftarrow	[(RCS) \Leftarrow	ige + módosító	\Rightarrow RSZ folyt.] ereszkedő réma
5.		[TSZ] \Leftarrow	pozitív jelentésű határozószó (<i>gyakran, mindig, nagyon</i>)	\Rightarrow RSZ folyt.] egyenletes réma
6.		[TSZ] \Leftarrow	negatív jelentésű határozószó (<i>kevésbé, ritkán, sosem</i>)	\Rightarrow RSZ folyt.] ereszkedő réma
7.	[TSZ] \Leftarrow	[(RCS) \Leftarrow	<i>is</i>)	\Rightarrow RSZ folyt.] egyenletes réma
8.	[TSZ] \Leftarrow	[(RCS) \Leftarrow	<i>sem</i>)	\Rightarrow RSZ folyt.] ereszkedő réma
9.		[TSZ] \Leftarrow	[(<i>éppen, nemcsak</i> + fn	\Rightarrow RCS) RSZ folyt.] ereszkedő réma
10.		[TSZ] \Leftarrow	[(<i>éppen, nemcsak</i> + ige	\Rightarrow RSZ folyt.) egyenletes réma
11.		[TSZ] \Leftarrow	[(<i>nem</i> + fn	\Rightarrow RCS) RSZ folyt.] ereszkedő réma
12.		[TSZ] \Leftarrow	[(<i>nem</i> + ige	\Rightarrow RSZ folyt.) egyenletes réma

Jelmagyarázat: TSZ = tematikus szakasz, RSZ = rematikus szakasz, RCS = rémacsúcs, \Leftarrow = regresszív jelölés, \Rightarrow = progresszív jelölés, (...) a rémacsúcs határai, [...] = a TSZ és RSZ határai

Rémacsúccsal kezdődő és gyenge igei állítmánnyal folytatódó ereszkedő rémát találunk a 2., 4., 8., 9., és a 11. típusokban. A különbség mindössze annyi, hogy a 2., 4., 8. típusokban a rémacsúcs kijelölésének módja regresszív, utólag történik az ige gyenge szemantikai töltése és az ige után álló módosítók vagy a *sem* tagadószó által, a 9. és 11. típusban a rémacsúcs kijelölésének módja progresszív, az *éppen, nemcsak, csak* módosító elemek és a *nem* tagadószó főnév előtt állva előre jelzi, hogy itt rémacsúcs következik.

Nem egyértelmű a 7., 6. és a 12. típus. A 7-es egyedülálló eset, az *is* regresszíve rémacsúcsot jelöl, utána mégsem fordul meg az állítmány szórendje. Az *is* által regresszíve jelölt rémacsúcs helye nincs az ige elé rögzítve, bármikor átvihető az erős igei állítmány mögé is. Ezért a 7-es típust inkább az egyenletes réma egyik válfajának tartjuk.

Kérdéses még a 6-os és 12-es típus, amelyekben az igét negatív értelmű határozószó vagy tagadószó előzi meg. Ilyenkor az ige szórendje megfordul, de a tagadószót és a negatív értelmű határozószót mi mégsem minősítjük rémacsúcsnak, hanem a *nem* + ige vagy a *ritkán* + ige kapcsolatokat együttvéve erős igei állítmánynak tartjuk, s a velük kezdődő rematikus szakaszt pedig egyenletes rémának. A *nem* tagadószó, mint említettük, másképp viselkedik a főnévi csoport előtt és másképp az ige előtt. Főnévi csoport előtt rémacsúcsot jelöl, ige előtt csak kommunikatív szakaszhatárt (vö: (20) és (21) példa).

Ugyanez érvényes a módosító elemekre is. Csak a főnévi csoport előtt jelölnek rémacsúcsot, ige előtt csak a rematikus szakasz kezdetét. A táblázatunkban szereplő *éppen*, *nemcsak*, *csak* természetesen csak képviselői a módosító elemeknek, amelyek közül szinte mindegyik rémajelőlként is funkcionál.

A fentiek alapján a magyar mondatokban a kommunikatív szakaszhatár és a rémacsúcs kijelölése kétféleképpen történhet:

(1) implicit módon, azaz a rematikus szakaszban található ige szemantikai töltése révén;

(2) explicit módon, azaz az általunk rémajelőlknek nevezett funkcionális kategória révén, amely részben igemódosítókat (igekötő, determinálatlan névszói bővítmények, pozitív és negatív értelmű határozószók, igéhez járuló módosító elemek) részben főnévmódosítókat (főnévhez járuló módosító elemeket) tartalmaz. E szavaknak egyéb mondatbeli funkcióik mellett az aktuális szövegben másodlagos funkciói is vannak, a kommunikatív szakaszhatár és a rémacsúcs jelölésének funkcióját is ellátják.

A fentiekben tehát szétválasztottuk a rémacsúcs és a rémajelőlk fogalmát. A mi megközelítésünkben a rémacsúcs tartalmi kategória, a mondat leghangsúlyosabb része, de önmagában jelöletlen, nincsenek formai megkülönböztető jegyei. A rémajelőlk pedig önmagukban sokszor tartalmatlanok, vagy éppen csak módosítják az ige vagy főnév tartalmát, de a nyelvi eszközök közötti funkciómegosztásban jelentős szerep járul rájuk, egyéb feladataik mellett a kommunikatív célnak megfelelően rendezik a mondatot, kijelölik a rémacsúcsot, valamint pontosan megszabják a tematikus és rematikus szakasz határát.

6. A T/R határjelölés angol-magyar egybevetésben

A fordítás szempontjából mindez azért érdekes, mert a kommunikatív szakaszhatárok jelölésének fenti mechanizmusa ilyen formában csak a magyar nyelvre érvényes. Az angol mondatok rematikus szakaszában az igei állítmány általában a rematikus szakasz elején áll, vagyis a rematikus szakasz határának kijelölése progresszív.

- (27) [_{TSZ} The Commission] # [_{RSZ} *will energetically pursue* the avenues of tax policy co-ordination identified in this Communication.]
- (28) [_{TSZ} The wording of Article 12] # [_{RSZ} *contains* (_{RCSA} clear and unconditional prohibition)] which is not a positive but a negative obligation.

Az angol mondatokban nem „egyenletes” és „ereszkedő” rémát különböztünk meg, hanem „egyenletes” rémát, ahol a rematikus szakasz erős igei állítmánnyal kezdődik (*will energetically pursue*), és „emelkedő” rémát, ahol a rematikus szakasz gyenge igei állítmánnyal kezdődik (*contains*). A magyartól eltérően azonban az angolban a gyenge igei állítmány nem teszi hangsúlyossá a tőle balra álló főnévi csoportot, vagyis nem regresszíven (balfelé) hanem progresszíven (jobb-felé) rematizál. Az angol emelkedő rémában a mondatrészek kommunikatív dinamizmusa a mondat vége felé haladva egyre nő, és a rémacsúcsot a magyartól eltérően a mondatvégi pozíció jelzi.

A magyarra való fordítás szempontjából mindez a következőket jelenti: az angol egyenletes réma esetében nincs szükség a mondat szintaktikai szerkezetének jelentős átrendezésére, hiszen az erős igei állítmány mindkét nyelvben a rematikus szakasz elején állva jelöli a kommunikatív szakaszhatárt.

- (27) [TSZ The Commission] # [RSZ *will energetically pursue* the avenues of tax policy co-ordination identified in this Communication.]
 (27a) [TSZ A Bizottság] # [RSZ *nagy lendülettel törekszik* majd az adópolitikai együttműködés e közleményben megjelölt irányainak megvalósítására.]

Az angol emelkedő réma esetében viszont a mondat szintaktikai szerkezetének jelentős átrendezésére van szükség, mivel a magyar nyelvben a gyenge igei állítmány regresszíven jelöli a rémacsúcsot.

- (28) [TSZ The wording of Article 12] # [RSZ *contains* (RCSa clear and unconditional prohibition)] which is not a positive but a negative obligation.
 (28a) [TSZ A 12. cikk megfogalmazása] # [RSZ (RCsegyértelmű és feltétel nélküli tilalmat) *tartalmaz*], amely nem pozitív, hanem negatív kötelezettség.

Ha az angol rematikus szakasz végén található rémacsúcsot nem hozzuk balra az ige elé, akkor a gyenge magyar igei állítmány a tematikus szakaszt fogja rematizálni.

- (28b) [RSZ (RCSA 12. cikk megfogalmazása) *tartalmaz* egyértelmű és feltétel nélküli tilalmat], amely nem pozitív, hanem negatív kötelezettség.

A fenti hibát a fordítók általában nem követik el, és a rémacsúcs balra helyezésének műveletét rendszerint automatikusan elvégzik. De a rémacsúcs pozíciójába kerülő gyakran halmozott és bővített főnévi szerkezetek formájukat tekintve ugyanolyanok, mint amilyenek a tematikus szakaszban találhatók. Ha egyéb explicit rémajelölő nincs a mondatban, nem lehet róluk tudni, hogy mi a kommunikatív funkciójuk. Mivel eltűnik, illetve később válik nyilvánvalóvá a határ a tematikus és a rematikus szakasz között, nem lehet tudni róluk, hogy a tematikus vagy a re-

matikus szakaszhoz tartoznak-e? Vagyis az angolból magyarra való fordításban végbemenő kötelező szintaktikai átrendezés a T/R határjelölés jellegének megváltozását eredményezi.

7. A T/R határjelölés eltolódása a fordított magyar szövegekben

Mint említettük, az angol emelkedő rémában a rémacsúcs a gyenge igei állítvány után következik. Az ige utáni helyzet szinte korlátlan halmozási és bővítési lehetőségeket teremt az angolban, ami azonban nem jelenti a T/R határjelölés elmosódását, hiszen az ige a rematikus szakasz elején világosan jelöli a szakaszhatárt függetlenül attól, hogy milyen hosszú utána a rematikus szakasz.

- (29) As has been the case in previous Reports, [TSZ „progress”]# [RSZ *has been measured* (RCS on the basis of decisions actually taken, legislation actually adopted, international conventions actually ratified (with due attention being given to implementation), and measures actually implemented.)]

A magyar fordításban viszont a rémacsúcs pozícióját az ige előtt halmozott főnévi szerkezetek foglalják el, amelyeknek a mondat kommunikatív tagolásában betöltött szerepe csak akkor válik világossá, ha az olvasó eljutott az igehez.

- (29a) Amint az a korábbi jelentések esetében is történt, [TSZ a „haladás”]# [RSZ (RCSa ténylegesen meghozott döntések, az elfogadott törvények, a ténylegesen megerősített nemzetközi egyezmények (megfelelő figyelmet fordítva a végrehajtásra), és a valóban megvalósított intézkedések alapján) *volt mérhető*].

Mivel az olvasó olvasás közben folyamatosan értelmezni próbál, ilyenkor ideiglenes értelmezések jelennek meg a megértés során, amelyek később a végső értelmezéskor módosulnak. A regresszív (utólagos) T/R határjelölés tehát bizonytalanságot okoz a jelöletlen helyen:

Ideiglenes értelmezés a (28) példa fordításában:
...a cikk megfogalmazása egyértelmű és feltétel nélküli...

Végső értelmezés a (28) példa fordításában:
...a cikk megfogalmazása # (?) egyértelmű és feltétel nélküli tilalmat *tar-*
talmaz...

Ideiglenes értelmezés a (29) példa fordításában:
...a haladás, a döntések, az egyezmények, az intézkedések ...

Végző értelmezés a (29) példa fordításában:

...a haladás # (?) a döntések, az egyezmények, az intézkedések alapján *volt mérhető*.

Tanulmányunk elején említettük, hogy a fordítás eredményeképp keletkezett magyar szövegben az olvasó gyakran elveszíti a fonalat. Ennek többek között a fenti jelenség is oka lehet: a kommunikatív szakaszhatár jelölése eltolódik, a mondat kommunikatív perspektívája később válik világossá, olvasás közben sorozatosan megértési pályát kell módosítanunk.

8. A T/R határjelölés előrehozása a lektorálásban

A lektorok, kontrollszerkesztők nem tesznek mást, mint – tudatosan vagy ösztönösen – megpróbálják előbbre hozni a mondat megértését elősegítő támpontokat, vagy most már szakszerűbben fogalmazva: megpróbálják előbbre hozni az utólagosan jelölt kommunikatív szakaszhatárokat

Az alábbiakban megnézzük, hogy egy emelkedő rémájú angol mondat fordításakor milyen módszereket lehet alkalmazni, hogy a T/R határjelölés minél előbb megvilágosodjon a magyar olvasó számára. Szándékosan nem tesszük ki a zárójeleket, amelyek a kommunikatív szakaszok határát jelzik, így is nyilvánvaló, hogy míg az angol mondatban az ige (*must focus*) a rematikus szakasz elején állva előre jelzi a T/R szakaszhatárt, a magyar mondatban az igei szerkezet (*kell összpontosítania*) a rematikus szakasz végén állva, visszafelé jelzi a T/R szakaszhatárt.

Progresszíven jelölt T/R határ az angolban:

- (30) European Union *must focus* a on the practical problems for individuals and businesses operating within the Internal Market, and the level of co-ordination between Member States necessary to deal with these problems.

Regresszíven jelölt T/R határ a magyarban:

- (30a) Az Európai Uniónak a belső piacon működő egyének és vállalatok gyakorlati problémáira, valamint a tagállamok közötti megfelelő szintű együttműködés kialakítására *kell összpontosítania*, másképp e problémák megoldása nem lehetséges.

Bár a fordító nem hozott be mindent a rémacsúcsra, hiszen alkotott egy külön tagmondatot is (*másképp e problémák megoldása nem lehetséges*), mégis elég hosszú az a része a mondatnak, amelynek nem egyértelmű a kommunikatív tagolása. Az alábbiakban néhány olyan lehetőséget mutatunk be a kommunikatív szakaszhatár jelölésének előrehozására, amelyet lektorok, szerkesztők gyakran alkalmaznak.

Az első lehetőség az eredeti szövegben nem szereplő lexikai elemek betoldása a tematikus és rematikus szakasz határán. Ilyenek lehetnek például a *tulajdonképpen, különösképpen, lényegileg* stb.

- (30b) Az Európai Uniónak # *különösképpen* a belső piacon működő egyének és vállalatok gyakorlati problémáira, valamint a tagállamok közötti megfelelő szintű együttműködés kialakítására kell összpontosítania, másképp e problémák megoldása nem lehetséges.

A második lehetőség a regresszív határjelölés funkcióját ellátó igei állítmányi szerkezet előbbre hozása, azaz a rémacsúcs rövidítése oly módon, hogy a rémacsúcson álló főnévi szerkezetek egy részét valamilyen módon kivisszük az ige mögé.

- (30c) Az Európai Uniónak # a belső piacon működő egyének és vállalatok gyakorlati problémáira *kell összpontosítania*, valamint a tagállamok közötti megfelelő szintű együttműködés kialakítására, másképp e problémák megoldása nem lehetséges.

A harmadik lehetőség a regresszív határjelölés átalakítása progresszívvé, amit utalószó betoldásával és két szintemeléssel (*megoldja, alakítson ki*) lehet elérni. Ilyenkor a gyenge igei állítmány előtt kötelezően kitöltendő helyen csak egy utalószó van (*arra*), a tartalom külön mondategységekbe kerül, melyek mindegyikének megvan a saját T/R tagolása.

- (30d) Az Európai Uniónak *arra kell összpontosítania*, hogy *megoldja* a belső piacon működő egyének és vállalatok gyakorlati problémáit, megfelelő szintű együttműködést *alakítson ki* a tagállamok között, másképp e problémák megoldása nem lehetséges.

Összegezve: ha a magyarra fordított európai uniós szövegek hatalmas korpusza felkelti a kutatók érdeklődését, új lendületet kaphat a fordítás eredményeképp keletkezett magyar szövegek jellegzetességeinek nyelvészeti leírása. Ez a kutatás fontos társadalmi érdek, mivel ez a fordított szöveganyag hamarosan bekerül az intézmények mindennapi munkájába és hivatkozási alapot jelent előterjesztések, javaslatok, döntések számára.

A fordításszemponturnyú egybevetés akkor tud többet nyújtani, mint a hagyományos kontrasztív nyelvészeti és kontrasztív szövegnyelvészeti egybevetés, ha a nyelvi jelenségek elemzésekor túllép a rendszerszintű egybevetésen (vö. az SVO és SOV nyelvek különbségei), a nyelvhasználati szokások szintjén történő egybevetésen (vö. a főnévi csoportok halmozottsága és bővítettsége az európai uniós szövegekben), és a kutatás központjába a két nyelv együttes működését, valamint a fordítók, lektorok és szerkesztők nyelvi viselkedését állítja.

SZAKIRODALOM

- Ajtay-Horváth M. 2002. Az integráció nyelvi kihívásai (Az euroszövegek nyelvformáló szerepe). *Fordítástudomány* 4(2): 5–13.
- Baker, M. 1993. Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications. In: Baker, M., Francis, G. and Tognini-Bonelli, E. (eds.): *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: Benjamins, 233–50.
- Baker, M. 1995. Corpora in Translation Studies. An Overview and Suggestions for Future Research. *Target*. Vol. 7. No. 2. 223–45.
- Bart I., Klaudy K. 2003. *Európai uniós fordítóiskola. Európai uniós szövegek fordítása angolról magyarra*. Budapest, Corvina.
- Dróth J. 2000. Legyen egységes az EU magyar nyelvű terminológiája. *Magyar Nyelvőr* 124: 287–97.
- É. Kiss, K. 1978. A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 261–5.
- É. Kiss, K. 1998. A mondat topik-predikátum tagolódása. In: É. Kiss, K., Kiefer, F., Siptár, P. (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris. 21–30.
- É. Kiss, K. 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: CUP.
- Firbas, J. 1964. On Defining the Theme in Functional Sentence Analysis. *Travaux linguistiques de Prague*. 1: 267–80.
- Hansen, G. (ed.) 1999. *Probing the Process in Translation: Methods and Results* (Copenhagen Studies in Language Series, 24). Copenhagen: Samfundslitteratur, DK.
- Horváth I. 2002. Nyelvi jogok és az Európai Unió nyelvpolitikája. *Fordítástudomány* 4(1): 15–48.
- Klaudy K. 1987. Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi értekezések* 123. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Koskinen, K. 2000. Institutional Illusions. Translating in the EU Commission. *The Translator* Vol. 6. N. 1. 49–65.
- Mathesius, V. 1967. O tak nazivaemom aktualnom cslenyenii predlozsenija. In: Kondrasova, N. A. (ed.): *Prazszkij lingvisztyicseskij kruszok*. Moszkva: Nauka.
- Mauranen, A. Kujamäki, P. (eds.) 2004. *Translation Universals: Do they exist?* Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Papp F. 1972. Okoncsatyelnaja redakcija tyeksztovih jegyinyic dlinnyee predlozsenija. *Slavica* XII- 27–41.
- Pym, A. 2000. The European Union and its Future Languages. In: *Across Languages and Cultures*. Vol. 1. No. 1. 1–17.
- Pym, A. 2001. Nyelvpolitikai és fordításelméleti kérdések az Európai Unióban. *Fordítástudomány* 3(2): 5–21. Fordította: Horváth Ildikó.
- Szabari K. 1997. Az Európai Unió és a nyelvek. A nyelvi szabályozási gyakorlat, valamint a fordítás és tolmácsolás jelene és jövője. *Modern Nyelvoktatás*. 3: 31–45.
- Tirkkonen-Condit, S. 2002. Process Research: State of the Art and Where to Go Next? *Across Languages and Cultures* Vol. 3. No. 1. 5–21.
- Tirkkonen-Condit, S. 2000. EU-Project Proposals as Hybrid Texts: Observations from a Finnish Research Project. *Across Languages and Cultures* Vol. 2. No. 2. 261–5.
- IM Útmutató 2003. *Útmutató az európai közösségi joganyag magyar nyelvre történő fordításához, nyelvi és szakmai lektorálásához*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, Európai Közösségi Jogi Főosztály. Fordításkoordináló Egység.

- Vehmas-Lehto, I. 1989. *Quasi-Correctness. A Critical Study of Finnish Translations of Russian Journalistic Texts*. Helsinki: Neuvostoliittoinstituutti.
- Wagner, E, Bech, S., Martinez, J. 2002. *Translation for the European Union Institutions*. Manchester: St. Jerome.

Klaudy Kinga

SUMMARY

Klaudy, Kinga

Blurred borderlines between theme and rheme in translated Hungarian Eurotexts

The paper deals with the consequences of regressive focussing in the Eurotexts translated from English into Hungarian. Regressive focussing means that the verb of the Hungarian sentence fulfils the task of focus selection **a posteriori**. This may lead to undesirable consequences in translated Hungarian texts, managed by translators and editors with the help of special strategies discussed in the paper.

The first consequence of regressive focussing is the **blurred borderline** between the thematic and rhematic parts of the sentence. In English, in accordance with the SVO word order, the first element of the rheme is always the **verbal predicate** which serves as a **borderline marker** between the theme and the rheme. In Hungarian, the first element of the rheme, in accordance with the dominant SOV word order, is often a noun phrase, which does not show formal differences to the thematic noun phrase or phrases, and the borderline between them is indicated only regressively by the verb, which may be the last element in the sentence.

Another phenomenon of translated Hungarian texts may be called **overburdening of the focus slot**, when there is more than one element in focus position. As inverted verbs or semantically weak Hungarian verbs are open to the left, the focus slot can be occupied not only by the stressed postverbal component of the IE clause, but by all the postverbal components. In this case, the Hungarian verb will be pushed towards the end of the clause/sentence. Because of what is often called free word order in Hungarian, the occurrence of the verb in final position will not make the sentence grammatically incorrect, but leads to **belated identification** of the communicative structure of the sentence. The consequences of this belated identification will be realised by readers only on the level of the whole text, and is a clear sign of translationese.

A fordító és a nyelvi normák I.

1. Bevezetés: értékelés, előírás, leíró nyelvészet

Mi különbözteti meg a fordított szöveget az eredeti, nem fordított szövegtől? Az átlagember kézenfekvő válasza nyilván az lenne, hogy a fordítás rosszabb. Ha egy politikus helytelen nyilatkozatot tesz, kézenfekvő fordítási hibára fogni: a fordítás úgyis mindig rossz. Ez a vélemény annyira elterjedt, hogy Hönig szerint (1997: 21) egyes felhasználók egyenesen gyanúsak találják az olyan szöveget, amelyik nyelvi és stilisztikai szempontból eredeti szöveggént hat, mivel a tapasz-

talatuk az, hogy a pontosság és a stilisztikai elegancia kizárják egymást. A fordítás kutatói is ösztönösen hajlanak erre a véleményre. Sohár (2000: 10) a tényleges fordítások és az álfordítások tanulmányozása során a következőt állapítja meg:

Az álfordítások nyelvezete meglehetősen egyértelművé teszi, hogy írójuk anyanyelve magyar. Igen valószínűtlen, hogy ilyen sok remek fordító bukkant volna elő a semmiből, különösképp nem periferikus műfajokban, s a föltételezést azonnal el kell vessük, ha összehasonlítjuk a valódi és a fiktív fordítások nyelvhasználatát. Az álfordítások szókincse lényegesen nagyobb, kiterjed a passzív szókincsre is, a mondatok szerkezete és tartalma sokkal kevésbé idegen, a fölhasznált szólások-közmondások aránya jóval magasabb, a hasonlatok, klisék a magyar kultúrában gyökereznek, és gyakran fordul elő poliptoton, illetve figura etymologica.

A fordításnyelv kifejezéshez erős negatív konnotációk járulnak: a fordításnyelv nem felel meg a célnyelv megszokott normáinak, idegenszerű, nehezen érthető – szóval nem olyan, mint amit eredetileg az adott nyelven írtak. Azok, akiket aggaszt anyanyelvük állapota, netán „romlása”, gyakran a fordításnyelvet jelölik meg az egyik fő veszélyforrásnak. Így például az EU-csatlakozás előtt Finnországban felmerült az az aggodalom, hogy az EU-fordítások rossz hatással lesznek a finnek jogi nyelvére (Pym 2000, 2001). Nálunk a reklámtörvénnyel kapcsolatos viták során hangzott el olyan vélemény, hogy ha valami fenyegeti a magyar nyelvet, az nem annyira az idegen szavak beáramlása, mint a rossz fordítások (Nádasdy 2001, Kopp 2001).

A naiv nyelvhasználóval ellentétben a leíró nyelvész nem aggódik a nyelv romlása miatt. A nyelv fejlődését, a különféle nyelvváltozatok együttélését természetesnek tartja, és a mégoly gyakori tökéletlen nyelvhasználatból sem vonja le azt a következtetést, hogy a nyelv „romlik”, „beteg”, vagy bármi „fenyegetné”. Különösképpen nem ért (és nem érthet) egyet a leíró nyelvész azzal, hogy egyes nyelvi formák, illetve nyelvváltozatok szépek, jók, helyesek, míg más nyelvi formák vagy nyelvváltozatok helytelenek: úgy véli, hogy nyelvészeti szempontból ezek a vélekedések nem támaszthatók alá. Még ennél is kevésbé ért(het) egyet a leíró nyelvész azzal, hogy bárki számára elő lehetne vagy elő kellene írni, hogyan beszéljen, és hogy az előírásokat nem követőket meg kell bélyegezni, vagy hátrányosan meg kell különböztetni. Magyarul: nem szabad stigmatizálni és diszkriminálni azokat, akik nem követik a preskripciókat.

A leíró nyelvész leírja a nyelvi rendszert, illetve a nyelvi rendszer használatát, és tartózkodik az értékeléstől; tudománytalannak tart minden olyan felfogást, amelyben a nyelvi jelenségeket értékeli, vagy a nyelvhasználatot elő akarja írni. A nyelvi norma kérdését is leíró szemlélettel közelíti meg: az, hogy milyen normákat követnek a beszélők, és hogyan vélekednek a nyelvhelyesség kérdéseiről, leíró nyelvészeti kérdés, de az egyes beszédművek meghatározott norma alapján történő értékelése, egy adott norma másik fölé helyezése, a norma vagy normák előírása és szankcionálása tudományosan nem támasztható alá.

A fentiek értelmében tehát kérdéses, hogy egyetérthet-e a leíró nyelvész azzal, hogy a fordítások rosszak, vagy hogy egy adott fordítás rossz. Az viszont ellentmondana a józan észnek, ha feltételeznénk, hogy minden fordítás úgy jó, ahogy van. Mire való akkor a lektor? A fordításokat viszont csak akkor értékelhetjük, ha az eredeti szövegeket is lehet és szabad értékelni.

A leíró nyelvészek és a nyelv művelők közötti viták anyagait olvasva az a benyomása támadhat a kívülállónak, hogy a nyelvhasználat értékelése minden esetben helytelen, sértő és tudománytalan vállalkozás. Ez a felfogás, ha van ilyen, és nem csupán hamis látszat, ellentmond a gyakorlatnak, amely sok esetben nem tud megenni a nyelvhasználat értékelése nélkül. Anélkül, hogy a vita érdemi részével kapcsolatban állást foglalnék, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a nyelvi alapon történő diszkrimináció, a lingvicizmus, a stigmatizáció ellen, illetve a különböző nyelvváltozatok egyenjogúságáért folytatott harc során az a látszat alakulhat ki, mintha a leíró nyelvészek úgy gondolnák, hogy minden, amit egy anyanyelvi beszélő kimond vagy leír, úgy jó, ahogy van, kritikának, értékelésnek, normákra való hivatkozásnak nincs helye. A strukturalista Amerikában megfogalmazódott olyan vélemény is, hogy anyanyelvi beszélő nem követhet el nyelvi hibát (Read 1964), és a későbbiekben is találunk sarkított véleményeket. James (1998: 47) Andersson és Trudgill idézi (1990: 111): „We believe, as do most linguists, that native speakers do not make mistakes. Native speakers for the most part speak their native language perfectly.” Egy nemrég készült interjúban Nádasy is egyértelműen ezt az álláspontot fogalmazta meg:

„Tudományos értelemben minden helyes, amit az emberek használnak. A nyelv-tudós nem mondhat mást, mint a biológus: minden állat helyes, amely a földön szaladgál... Mindenki, aki ír vagy fordít, a nyelv teljes billentyűzetén játszik. Ízlés dolga, ki mit szeret jobban: a régit, a durvát, a nagyon mait. A nyelvhelyesség nem korlátozhatja az író, fordítót, hiszen az egyfajta illemtan, amelynek nincs helye a művészetben” (B. Nagy 2004: 82).

A fenti érvelés azonban legfeljebb a tudatos irodalmi nyelvhasználatra igaz. A hétköznapi életben, bár elvileg tökéletesen beszéljük anyanyelvünket, a gyakorlatban állandóan hibázunk: tökéletes anyanyelvi kompetenciánk nem mindig biztosít tökéletes performanciát, ahogy azt bármely leíró nyelvész, aki már írt át élőnyelvi szöveget, megerősítheti. Példaként idézzük a következő szakaszt:

...és akkor kapta a maktakaró boronát kapta. Az ety könnyebb, négy levelű volt, asz könnyű, két ló vitte, oja könnyű volt, az a maktakaró berena. És asz két ló vitte. Hogy, hat, hogy öt vót a vetőgéphe vagy hat, két ló elég vót a maktakaróba. [...] Mikor elvetettünk, akkor hozzáfoktunk, méjszántást, hát az bizony ojan, ojan harmincöt, harmincnolc vagy negyven centire, hat ló vitt (!) egyes ekével, amennyire csak le tudott menni az eke. [...] Mindég, abba a nyári mélyszántásba az, az tavasszal, mikor rájött az elmúlt, illetve (!) a, a, az esős idő, mekszikkatt, akkor avval a kultivátorral neki-

mentünk megint, megboronáltuk, mekporhanyósítottuk, hát az ojan volt, abba nem volt gaz, úty tessék gondolni (Kálnási 1999: 114–115).¹

Az értékelés szempontját szigorúan kizáró nyelvészeti megközelítés nem képes választ adni a gyakorlat egyes kérdéseire: illetéktelennek nyilvánítja magát. Az első ilyen kérdés a normatudat és a nyelvhelyesség iránti igény. A társadalomban mélyen gyökerezik a normatív magatartás, az a hit, hogy van nyelvhelyesség és vannak nyelvhelyességi normák. Sokan igénylik, hogy ha bizonytalannak érzik magukat, tájékoztatást, eligazítást kapjanak arról, hogy mi a **helyes**. Ezt az igényt nem lehet azzal kielégíteni, hogy akármit, akárhogyan mondunk, az mind helyes lesz, hiszen anyanyelvi beszélők vagyunk. Ha a nyelvészet nem ad útmutatást, akkor a kérdező máshova fordul tanácsért. A második kérdés a publikus nyelvhasználat: ha valaki nagyobb közönség előtt, foglalkozásának részeként használja a nyelvet (például fordít), munkájának értékelése nem lehetséges a nyelvhasználat minőségének értékelése nélkül. Ez viszont feltételezi bizonyos előírások – normák – betartását, bizonyos elvárásoknak való megfelelést. A gyakorlat igényeit jelzi, hogy a fordítási munka szabályozására különböző nemzetközi szabványok is készültek, amelyek a nyelvi megformálás tekintetében – bár csak általánosságokban fogalmaznak – normatív felfogást képviselnek. Gondot okoz végül a leíró szemlélet számára a pedagógiai kontextus kezelése (Bartsch 1987: 10). Kézenfekvő pedagógiai kontextus például az idegen nyelvek oktatása: a fokozatosság elve alapján nem tehetjük meg, hogy a kezdő nyelvtanuló nyakába zúdítsuk egy-egy nyelvtani kategória vagy lexikai egység tanulása során az adott nyelvben létező összes, egymással versengő variánst, kijelentve, hogy az adott nyelv különböző változataiban ezek mind lehetséges formák. Nem célszerű eljárás az sem, hogy – a nyelvváltozatok egyenértékűségének elvét követve – minden létező formát megtanítsunk, de nem tanítjuk meg az egyes nyelvi formákkal együtt azt is, hogy melyik formát melyik nyelvváltozatban használják, továbbá ha nem közöljük azt (a nyelvi ismereteken és nyelvészetben kívül eső) tényt, hogy milyen az adott forma társadalmi megítélése. Az idegen nyelv használata során ugyanis a nyelvtanuló perspektivikus beszédpartnerei között viszonylag elhanyagolható mennyiséget fognak képviselni a leíró nyelvészek, akik szemrebbenés – és a nyelvtanuló személyének negatív megítélése – nélkül veszik tudomásul az adott nyelvközösség által esetleg helytelennek vagy nem helyénvalónak tartott nyelvi formák használatát. A nyelvtanulás során tehát a tanult nyelv nyelvhelyességi normáinak megtanulása és betartása tekintetében biztonságra kell törekednünk, és ez együtt jár valamilyen fajtájú és mennyiségű preskripcióval. (Mivel az idegen nyelvet tanuló esetében az idegen nyelvnek nincs identitásjelző funkciója, így az a probléma sem merül fel, hogy csoportidentitásával nem fér össze az előírt norma. Más a helyzet, ahol nem idegen nyelvről, hanem második nyelvről van szó.) A pedagógiai kontextus és a leíró nyelvészeti szempont konfliktusa nyomán az ún. pedagógiai norma kérdése explicit módon is megfogalmazódott (Gass és mások 2002).

¹ Az itt idézett szövegrészlet a kiejtés szempontjából nem követi teljes mértékben az idézett művet.

A leíró szemlélet eltúlzását, illetékességi körén való túlterjeszkedését jelzik azok a viták, amelyekről James (1998: 43) számol be. A tanulók úgynevezett köztes nyelvének (*interlanguage*) tanulmányozása során egyesek arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a köztes nyelv természetes emberi nyelv, és ennek megfelelően önálló nyelvváltozatként kell leírni, nem szabad az anyanyelvi beszélők nyelvváltozatával összehasonlítani vagy a tanulót az ilyen összehasonlítás alapján ítélni meg. Ez mind nagyon szép és humánus, csak ne felejtkezzünk el arról sem, hogy a köztes nyelvet beszélő nyelvtanulók többnyire szabadulni igyekeznének a köztes nyelvtől. Ők nem nyelvészeti leírás tárgyaként, hanem pedagógiai folyamat alanyaként élik meg a nyelvtanulást.

A túlzottan merev leíró szemlélet továbbá ahhoz a paradoxonhoz vezet, hogy a leíró nyelvész, aki szigorúan ügyel arra, hogy a nyelvet, illetve a nyelvhasználatot csak leírja, és ne minősítse, továbbá illetéktelennek nyilvánítja magát a nyelvvel összefüggő társadalmi gyakorlat kérdéseiben, egyúttal elkötelezetten harcol a nyelvi diszkrimináció ellen. Ezzel viszont kilép a saját maga által a maga számára előírt egyedül üdvözítő leíró (= tudományos) szerepből: a diszkrimináció elleni fellépés ugyanúgy társadalmi jellegű cselekvés, mint a normák előírása és betartatása.

Úgy tűnik tehát számomra, hogy a leíró nyelvészeti szemléletmód túlhangsúlyozása nyomán a mai nyelvészet viszonyulása a norma kérdéséhez ambivalenssé vált, míg a gyakorlat – többek között a fordítás értékelése – továbbra is igényli a normatív megközelítést és az értékelést. Hönig (1997: 15) szerint a fordítás értékelése fontos a felhasználók számára, a hivatásos fordítók számára (hogy a kon-tár fordítók ne kapjanak megbízást), a fordításkutatók számára (akiknek, ha nem akarják, hogy a gyakorló fordítók irrelevánsnak tartsák eredményeiket, foglalkozniuk kell a minőségellenőrzés és az értékelés kritériumaival), és a fordítójelöltek számára, akiknek értékelésre, visszajelzésre van szükségük ahhoz, hogy fokozatosan javítani tudják munkájuk színvonalát. A gyakorlat szempontjainak félresöpérése nyomán feszültség alakult ki a leíró nyelvészet és a gyakorlat között, amelynek lehetséges káros hatásaira már többen rámutattak, ahogy ezt Heltai és Nagy (1997) leírja:

Milroy és Milroy (1985) szerint hiba volt, hogy a nyelvészek nem ismerték fel a preskripció funkcióját, nem foglalkoztak a nyelvi norma kérdéseivel, mivel a preskriptív magatartás, az az elképzelés, hogy vannak bizonyos betartandó normák, mélyen gyökerezik az emberekben. Bolinger (1980) is arra a következtetésre jut, hogy a nyelvészek nem teszik jól, ha a nyelvhasználat kérdéseit meghagyják az amatőröknek, a „sámánoknak”: a nyelv mindannyiunké, mindannyiunknak foglalkozni kell vele, felelősek vagyunk nyelvünk használatáért. [...] Stubbs (1986: 95) arra figyelmeztet, hogy a nyelvváltozatok egyenrangúsága nem jelenti azt, hogy a köznyelvi nyelvváltozat (standard English) nem foglal el különlegesen fontos helyet a társadalmi gyakorlatban, csupán azt, hogy privilegizált helyzetét nyelvi szempontból semmi sem támasztja alá, Hawkins (1984: 61) viszont egyértelműen úgy fogalmaz, hogy „a nyelvész humanista indíttatású érvelése, hogy a kognitív fejlődés

szempontjából potenciálisan minden nyelv egyenlő, nem sokat jelent a gyakorló pedagógus számára”, aki tanítványait használható ismeretekhez akarja juttatni. A munkaadók előítéleteit nem lehet rendelettel megszüntetni: a köznyelvet jól ismerő munkavállalók előnyben vannak a sztenderdet nem ismerőkkel szemben, így a demokratikus indíttatású elv a visszájára fordul, mivel a hátrányos helyzetű családok gyermekei nem kapják meg az iskolától azt az eszközt (a köznyelv ismeretét), amellyel hátrányos helyzetükön javíthatnának. Quirk (1995: 21–31) az angol mint idegen nyelv tanításának szempontjából bírálja a „felszabadítás-nyelvészetet”: „It is neither liberal nor liberating to permit learners to settle for lower standards than the best, and it is a travesty of liberalism to tolerate low standards which will lock the least fortunate into the least-rewarding careers.”

A fentiekhez hasonló véleményt fogalmaz meg Wagner, az Európai Unió Fordítószolgálatának vezetője, aki az EU-fordításokat érő kritikákra reagálva felhívja a figyelmet az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának szükségességére (Heltai 2002: 137). Elismerve az EU-fordítások bizonyos hiányosságait, úgy véli, hogy a nyelvészeknek, illetve a fordítástudománynak részt kellene vennie a fordítási minőség szempontjainak kidolgozásában, másrészt segíteniük kellene a nagyközönség fordításra vonatkozó nézeteinek megváltoztatásában, így például tudatosítani kellene a fordítások felhasználóiban (olvasóiban), hogy a jó fordításhoz idő kell, és a fordításnak vannak időtől függő minőségi szintjei. A fordítóktól sokszor lehetetlent várnak: jó minőségű fordítást azonnal. Bolingerhez hasonlóan tehát a nyelvtudomány, illetve fordítástudomány feladatai közé sorolja a (tudományos) ismeretterjesztést is.

A fordítás területén az elmélet és gyakorlat közötti kapcsolat sokszor teljes mértékben hiányzik. Chesterman (1999) úgy véli, hogy a problémát a leíró szemlélet el túlzása okozza: a gyakorló fordítók szerint a fordítástudomány eredményei irreleváns metafizikai ostobaságok, amivel semmire sem mennek a gyakorlati munkában.

Az elmélet és a gyakorlat közötti – véleményem szerint nem szükségszerű – feszültségnek a részbeni feloldását célozza a jelen tanulmány, amelynek fő kérdései a következők:

- Szabad-e, illetve lehet-e a fordításokat a célnyelvi normák betartása szempontjából értékelni?
- Ha igen, milyen normák alapján?
- Lehet-e az értékelésnek tudományos, nyelvészetileg alátámasztott alapja?
- Milyen magyar nyelvi normákat kell a fordítónak követnie, amennyiben bizonyos normák követése elvárható a fordítótól?
- Tényleg rosszak-e a fordítások? Lehetnek-e a fordítások rossz hatással a nyelvre?

Mielőtt ezeket a kérdéseket megvizsgálánám, ki kell térnem a nyelvi norma fogalmára. A norma fogalmának részletes elemzése természetesen nem a jelen dolgozat feladata, ezért a kérdés tárgyalása nem törekszik különböző álláspontok ütköztetésére, hanem inkább a szerző gyakorlati célokra kialakított norma-felfogását ismerteti.

2. A nyelvi normák

2.1 Norma és szokásos nyelvhasználat

A nyelvelsajátítási irodalomban az utóbbi időben igen nagy figyelem fordul az úgynevezett formulaszerű nyelvhasználatra. A nyelv elsajátítása során gyakran elemzés nélkül, egységként sajátítunk el több szóból álló kifejezéseket vagy mondatokat, és ezeket egységként raktározzuk és hívjuk elő (Wong-Fillmore 1976, Keller 1979, Coulmas 1979, Pawley és Syder, 1983, Peters 1983, Nattinger és DeCarrico 1992, Weinert 1995, Ellis 1996, Wray 1999, 2000, Wray and Perkins 2000). A nyelvhasználat során sokszor inkább az emlékezetre, az egészben reprodukált, több szóból álló kifejezésekre, szokásos, rutin formulákra, illetve mondatokra támaszkodunk, mint a nyelvtani szabályok alapján történő generálásra. Bolinger (1976) szerint az emberi kommunikáció nem olyan kreatív, mint azt a generatív nyelvészet feltételezte.

Mindennek az a következménye, hogy nem használjuk ki a nyelv összes lehetőségeit: bizonyos szituációkban a lehetséges mondatok, illetve kifejezések közül csak bizonyos mondatokat vagy kifejezéseket használunk. Pawley és Syder (1983) szerint ez a titka az anyanyelvi beszélő folyékony és idiomatikus nyelvhasználatának: a megszokott formulákon nem kell gondolkozni, automatikusan, egészben előhívhatók. Magyar példával illusztrálva Pawley és Syder érvelését: a kalauz általában a *Kérem a (menet)jegyeket* vagy a *(Kérem a) jegyeket és bérleteket* kifejezést használja, és bár helyes lenne az adott szituációban az is, hogy *Kérem, mutassák meg a jegyeket* vagy *Szeretném, ha mindenki megmutatná a jegyét* vagy akár az is, hogy *Most sor kerül a jegyek és bérletek ellenőrzésére* vagy *Eljött a jegyek és bérletek ellenőrzésének az ideje*; az utóbbi kifejezéseket általában, hacsak nem nagyon tréfás kedvű, nem használja. A szokászerű nyelvhasználat tehát alapvető jelentőségű a kommunikációban.

A nyelvi normát Bartsch (1987: 166–78) és Tolcsvai (1998: 32–3) nyomán **orientáló mintákként** határozhatjuk meg, amelyeket az egyszerű **szokástól** a **normatív erő** különböztet meg. A normatív erőt a normától eltérő viselkedés kritizálása, javítása és szankcionálása adja (Bartsch 1987: 166). Ennek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a norma olyan **szokásos nyelvhasználatot jelent, amely a normatív erő révén orientáló mintaként működve előírja, illetve szankcionálja a kívánatos, illetve nemkívánatos nyelvhasználatot.**

A **norma** és a **szokás** megkülönböztetése mellett tehát fontos hangsúlyozni, hogy a norma szerinti nyelvhasználat **szokásos nyelvhasználat**. Ezt hangsúlyozza Coseriu (1970, idézi Bartsch 1987: 153) is, aki szerint a norma határozza meg, hogy a nyelvi rendszer lehetőségei közül a nyelvhasználatban mely formák fordulnak elő (vö. Pawley és Syder, 1983), tehát a norma – a szokás alapján – leszűkíti a választékot, majd ezt a szűkítést a normatív erő révén rögzíti.

2.2 A normák betartásának motivációja

A norma kialakulása és értelme a szokásos nyelvi formák gazdaságosságával és feldolgozhatóságával kapcsolatos: a norma alapja eredetileg az ismétlődő típusú szituációkban való azonos nyelvi viselkedés, amely a megszokás révén részben automatizálható, így célszerű és gazdaságos; a szokásos formák könnyebben feldolgozhatók, mint a szokatlanok, tehát a megértés könnyebb, ha a szokásos, a normáknak megfelelő formákat használjuk (ld. lent).

A normák betartását ösztönzi az a tény, hogy a túl nagy változatosság és túl gyors változás zavarokat okozhat, a normák viszont csökkentik a variabilitást, és fékezik a nyelv változásának ütemét. Ily módon tehát a normák betartása közvetve is a jobb megértést szolgálja. A gyors változás és a normák elbizonytalanodása zavarhatja a sikeres kommunikációt: erre tanulságos példát szolgáltatnak a Sifianou (2001: 30) által leírt görögországi normaváltás nehézségei. A normaváltást követően sokakban bizonytalanság érzése keletkezett, és igény mutatkozott a tanácsadásra. A szerző óvatosan megjegyzi, hogy talán az sem lett volna baj, ha ebből a nyelvészek nem vonják ki magukat.

A nyelvi norma betartását ösztönözheti az a tény is, hogy a norma szerinti viselkedés a csoportidentitás jelzésére is szolgál. Ez a funkció esetenként akkor is fennmarad, ha a norma szerinti nyelvhasználat (már) nem gazdaságosabb, a kommunikáció szempontjából nem hatékonyabb, mint a normától eltérő nyelvhasználat.

2.3 Nyelvi normák

A *norma* szót, illetve terminust általában többes számban használjuk, és *nyelvi normákról*, illetve *nyelvhelyességi normákról* beszélünk. Ez jelzi, hogy egy adott nyelvben többféle norma létezik. Megkülönböztethetünk normákat nyelvi szintek szerint: Bartsch (1987: 190–1) fonetikai, fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai normákat említ. (Szerintem a lexikai-szemantikai szinten belül külön említendő a frazeológia szintje.) Tolcsvai (1998) a nyelvtani és a hangtani normákat emeli ki, és a helyesírás kérdésével külön foglalkozik. A felsorolásból hiányzik a szövegszint: erre a kérdésre az alábbiakban visszatérünk.

Megkülönböztethetjük továbbá az egyes nyelvváltozatok normáit. Minden nyelvben léteznek nyelvváltozatok (a regiszter és stílus szerinti változatok még úgynevezett primitív társadalmakban is). Adott nyelvközösségen belül megkülönböztethetünk nyelvhasználó és nyelvhasználati terület szerinti változatokat (Halliday 1978): az előbbieket közé tartoznak a regionális változatok (dialektusok), továbbá temporális (korhoz kötődő) és társadalmi réteg szerinti változatok (szociolektusok), míg a használati terület szerint a különféle regiszterek és műfajok. Mindezek a nyelvváltozatok létezhetnek beszélt és írott nyelvi, továbbá különböző stílusváltozatokban. Mivel az egyes nyelvváltozatok különböző, egymást keresztező szempontok szerint térnek el egymástól, az egyszerűsítő, kétdimenziós ábrázolás nehézségekre ütközik (Sándor 2001a: 36).

Az egyes nyelvváltozatok normái nem minden szint tekintetében térnek el egymástól: éppen ezért lehet a különböző nyelvváltozatokat azonos nyelvhez tartozónak tekinteni, és éppen ezért nem mindig lehet azonnal felismerni, hogy a nyelvközösség adott tagja adott helyzetben melyik nyelvváltozatot használja. Így például a (protestáns) *prédikáció* és a (katolikus) *szentbeszéd* normái a kiejtés, morfológia, szintaxis és lexika szintjén megegyeznek a sztenderd emelkedett stílusú beszélt nyelvi normáival, és inkább csak lexikai-frazeológiai szempontból térnek el attól és egymástól (bár a protestáns *prédikáció* egyes szavak kiejtésében is eltér: *íge, prédikáció, sákramentum, keresztyén* stb.).

Megkülönböztethetjük a normákat a kommunikatív kompetencia egyes összetevői szerint is, és beszélhetünk nyelvi, szövegalkotási (diskurzus-), szociokulturális, pragmatikai és stratégiai normákról.

2.4 Normák és szabályok

A norma mint **szokásos nyelvhasználat**, a nyelvi rendszer használata során kialakult konvenciók és megkötések értelmezése feltételezi, hogy vannak alternatív formák, amelyek önmagukban véve helyesek, és amelyeket használhatnánk ugyan, de az adott szituációban mégsem tartunk célszerűnek, vagy egyszerűen nem szoktuk úgy használni, és van egy kitüntetett, helyesnek tartott, illetve általában használt forma (vö. Bartsch 1987: 153). Így például az *egy csomó* kifejezés önmagában helyes, de az **egy csomó kísérletet végeztünk* kifejezés a tudományos dolgozat normáinak nem felel meg.

Ha nincs választási lehetőség, akkor szabályról kell beszélnünk (Villó 1992: 15). Ugyanakkor a *nyelvi normák* kifejezést gyakran használjuk kiterjesztő módon úgy, hogy a nyelvtan szabályait is beleértjük. Szigorúbb értelemben véve a nyelvtani szabályok – amennyiben azok az egyén nyelvi kompetenciáját írják le – nem adnak lehetőséget a kommunikációs helyzettől függően alternatív formák közötti választásra, és így nem képezik a norma részét. Így például számnév után egyes számú főnév áll a magyar nyelv mindegyik regionális változatában, tehát a **Tíz diákok állnak a folyosón* mondat nem a normákat sérti, hanem a nyelvtani szabályokat: egyetlen magyar anyanyelvi beszélő nyelvi kompetenciája sem tartalmazza ezt a lehetőséget. A **házben* forma (a *házban* helyett) nem a szokásos kifejezés-módot sérti, mivel ilyen formát nem lehet létrehozni a magyar nyelv egyetlen változatának szabályai szerint sem: a magánhangzó-illeszkedés olyan szabály, amely a magyar nyelv összes változatában érvényesül. A lexika tekintetében már nehezebb kötelező szabályokról beszélnünk, de azért megkockáztathatjuk, hogy a különböző szótévesztések (*gladiátor* helyett *radiátor*) nem a normát sértik, hanem a (lexikai) szabályokat. Az ilyen típusú hibák tehát szigorú értelemben véve nem norma-, hanem szabálysértések. Az adott nyelvközösség egésze számára minden esetben kötelező nyelvi szabályokat tehát szigorú értelemben véve nem tekintjük normának.

Ugyanakkor a tágabb értelmezésnek is megvan a létjogosultsága, és ezt az értelmezést követi a jelen dolgozat is. A nyelvi szabályok és normák ugyanis nem

határolhatók el egymástól mereven. A nyelv különböző szintjein gyakran nehezen határozható meg, szabályról vagy normáról van-e szó, és nem lehet megjósolni, mikor válik egy szabály normává, mikor jelennek meg alternatív, használható formák. A szabály tehát végső soron úgy is felfogható, mint a norma szélsőséges esete, ha „az adott szabály egyedüli mintaként érvényes az egész nyelvközösség számára egy adott időszakban [...] ez az érvényesség azonban nem volt föltétlenül meg a múltban, és nem biztos, hogy így lesz a jövőben ...” (Tolcsvai 1998: 38).

A szabályok elsősorban a fonológiai és grammatikai struktúrával kapcsolatosak, míg a nyelvhasználat más szintjein inkább normák érvényesülnek. A nyelvtani morfémák általában diszkrétan elkülönülő egységek (Tolcsvai 1998: 38), használatuk kevés átmenetet enged meg: vagy *-nák*, vagy *-nék* végződést használók – a kettő (többnyire) világosan megkülönböztethető. Ezzel szemben az egyes fonémák fonetikai realizációja gyakran tág határok között mozog, tehát itt inkább normákról beszélhetünk; ugyanakkor szabály jellegű az a követelmény, hogy az egyes fonémák megkülönböztethetőek legyenek. Az asszimiláció többnyire szabály, de vannak normatív elemei is. A lexika tekintetében szabálynak foghatjuk fel, hogy a szavakat meghatározott jelentésben használjuk, így a *piros* és a *zöld* jelentése különbözik egymástól, ugyanakkor a szavak jelentése a kontextustól függően változhat, és az alapjelentés inkább normaként irányítja a kontextuális értelmezést. A szókapcsolatok kifejezetten a norma területére esnek: az *elvetni egy ötletet* szókapcsolatban használhatjuk az *elvetni* ige helyett az *eldobni* igét is, bár a norma szerint az előbbi a helyes, szokásos szókapcsolat, elvileg az utóbbi is lehetséges, és minden nehézség nélkül értelmezhető.

A mondat és a szöveg szintjén is inkább normákról beszélhetünk, mint szabályokról: az *ő* névmást a magyarban például kitehetjük akkor is, amikor igazából nincs rá szükség, vagy éppen zavaró a megjelenése. Önmagában az *Elment* és az *Ő elment* mondat is helyes, tehát létező nyelvi forma, és csak a szövegösszefüggés alapján dönthető el, melyik formára van szükség. Normák érvényesülnek a szociokulturális, pragmatikai és stratégiai kompetencia tekintetében is. Általában elmondhatjuk, hogy az egyes elemektől a nagyobb egységek felé haladva a szabályoktól a norma felé haladunk, és a magasabb szinteken (a szövegépítés és a retorikai szerkezet szintjén) egyre bonyolultabbá válik a norma meghatározása.

Szövegalkotási normák. A fentiekben több alkalommal utaltam szövegalkotási normákra, ugyanakkor – mivel a szöveg létrehozásában és megértésében nemcsak nyelvi elemek játszanak szerepet – a szakirodalom szerint *szövegnormákról* vagy *szövegalkotási normákról* tulajdonképpen nem beszélhetünk (vö. Bartsch 1987: 16, Tolcsvai 1998: 37, Szikszainé 1999: 57–8). A magam részéről ezt nem kívánom kétségbe vonni, de a fordításértékelés kérdéseinek vizsgálata céljából feltehetően, bizonyos megszorításokkal, használni fogom a *szövegalkotási normák* kifejezést, hasonlóan a fordítástudomány más képviselőihez (ld. Dróth áttekintését 2001: 22–65).

Az ilyen korlátozott értelemben normáknak tekintett szövegalkotási normák jellegzetessége, hogy – mivel a szövegépítési lehetőségek rendkívül változatosak, és a gyenge megoldástól a nagyon jóig folyamatos az átmenet, és mivel a szöveg koherenciája nem csak nyelvi tényezőktől függ – ezeknek a normáknak a megsér-

tése nem eredményez abszolút hibát, tehát olyan normasértést, amely önmagában is helytelen volna. A szövegnormák inkább a Grice negyedik maximájából következő elvárásokból származtathatók: amit mondunk, legyen világos. Az viszont nem mindig világos, hogy ennek az elvnek a betartásához mikor mi szükséges. Éppen ezért a szövegnormák esetében a normatív erő kisebb, a stigmatizáció kevésbé jellemző, és az identitásjelző funkció kevésbé érvényes. Mivel az egyének diskurzus-kompetenciája eltérő, a szövegalkotással kapcsolatos kritika nem a nyelvváltozatra, hanem a konkrét nyelvhasználó konkrét nyelvhasználatára vonatkozik.

A szövegalkotási normák közé sorolhatunk részben olyan jelenségekkel kapcsolatos normatív elvárásokat, amelyeket hagyományosan a szintaktika körébe szoktunk sorolni, így például a tematikus tagolás és a fókusz kérdéseit. Ide sorolhatjuk a kohéziós eszközök használatát is. Normatív jellegűnek tarthatjuk azt a követelményt, hogy a szövegben a referencia nyomon követhető legyen. A szövegnormák, szemben a nyelvtani normákkal, gyakran statisztikai jellegűek, az egyes szerkezetek, lexikai vagy frazeológiai egységek különböző szövegtípusokban való disztribúciójával kapcsolatosak, és ebből következőleg többnyire nem nyilvánvalóak.

A továbbiakban tehát a *szövegalkotási normák* kifejezést a fent körülírt értelemben fogom használni, tudva azt, hogy ezek a normák sokszor nehezen határozhatók meg és nem kötelező érvényűek: inkább elveknek, konvencióknak vagy tendenciáknak értelmezhetők. Ugyanakkor, ha a normát prototípus-fogalomként képzeljük el, amelynek egyik oldalon periférikus tagjai azok a kötelező szabályok, amelyek egy nyelvterületen szocioregionális kötöttségek nélkül érvényesülnek (Tolcsvai 1998: 49–50), akkor a másik oldali periférián a konvenció jellegű (nem szankcionált, de szokásos) nyelvhasználatot helyezhetjük el; erre a területre esnek a szövegnormák. A szabályok és a normák, illetve a normák és a konvenciók közötti átmenet folyamatos.

NORMA			
Szabály	<	> Norma >	< Szokás, konvenció
nyelvtan: az egész nyelvközösségre érvényes; a forma zéró variabilitással érvényesül		nyelvtan: több választási lehetőség közül egyik preferálása és szankcionálása	szöveg: sok választási lehetőség közül a leggyakoribb, leghatékonyabb, preferált változat

2.5 Nyelvi normák és nyelvtani szabályok

Ha a szabályokat nem tekintjük a normákhoz tartozóknak, paradoxonnak tűnhet, hogy a **nyelvi normákkal** kapcsolatos viták főleg a grammatika területére irányulnak, hiszen elvileg itt egy adott beszélőközösség számára kötelezően tartandó **szabályok** vannak. Ennek ellenére a „nyelvhelyességi normák” kifejezést

többnyire éppen egyes nyelvtani (főleg morfológiai) formák használatára szoktuk vonatkoztatni.

A nyelvtanközpontúságnak több oka van. Az egyik ok az, hogy – bár adott nyelvváltozaton belül a nyelvtani szabályok alkalmazásának nincs alternatívája – az egyes nyelvváltozatok nyelvtani szabályai eltérhetnek, így adott nyelvközösségen belüli nyelvváltozatokban a nyelvtan egyes területein különbségek alakulnak ki, egymással versenyző szabályok keletkeznek, és ily módon létrejön a norma fogalmához szükséges több forma közötti választási lehetőség. A másik ok az, hogy a grammatikai szabályrendszer szilárdsága változó: a ritkább szerkezetek és morfológiai formák területén már nem találunk annyira egyértelmű és kötelező szabályokat, mint a központi területeken. A ritkán vagy egyáltalán nem használt formák törölődhetnek az emlékezetből. Előfordul tehát, hogy maga a nyelvi szabályrendszer hiányos vagy bizonytalan, és ezt felerősítik az egyes beszélők egyéni eltérései. Jól ismert példa erre az *enni* ige határozói igeneve, a *csuklani* ige felszólitó módja vagy az egyes szám – többes szám használatának dilemmája bizonyos szerkezetekben. A magánhangzó-illeszkedés szabálya a magyar nyelvben elég szigorú szabálynak tűnik, a szélein azonban – a vegyes hangrendű szavak esetében – ez is kirojtosodott: saját magam például nem tudom, hogy a latin képzőt megőrző *objektíve* magyarított megfelelője *objektívan* vagy *objektíven*, és bár nem hallottam még *férfiak* helyett *férfiak*-et, a *férfival* helyett *férfivel*-t már igen.

A grammatikai „normákra” irányuló túlzott figyelem további oka az, hogy, mint fent hivatkoztunk rá, a nyelvtani morféim általában diszkréten elkülönülő egységek (Tolcsvai 1998: 38), könnyen észrevehetőek, „kiszúrhatók”, míg a szövegalkotási, szociokulturális, pragmatikai normák (amennyiben egyáltalán normáknak tekintjük őket) kevésbé megfoghatók. A nyelvtani „hibák” Pym (1992b: 282) terminológiájával bináris jellegűek: vagy a „helyes” formát használta valaki, vagy nem: vagy *-tjuk*-ot ejtett, vagy *-ssuk*-ot; vagy azt mondta: *Mi ez?*, vagy azt, hogy *Ez mi ez?*; vagy azt mondta: *Ez más*, vagy azt, hogy *Ez másabb*; vagy azt mondta: *Magasabb nálam*, vagy azt mondta, hogy *Magasabb tőlem*. A kiejtési normák eltéréseit vagy észrevevesszük, vagy nem: egyes szavak kiejtésének eltéréseit (például helytelenül ejtett idegen szavak, mint a hírhedt *szimbórium*, vagy az *originált* csomagolás) vagy a raccsolást általában észrevevesszük, a */l/* fonéma különböző ejtéseit nem feltétlenül. (Egyes esetekben a kiejtési és nyelvtani eltérés egybemossódik, például a *-ba/-be(n)* esetében). Kevésbé könnyen azonosítjuk a frazeológiai normáktól való eltérést is: a következő mondat három helyen tér el a szokásos szókapcsolatoktól, de a hátról az általam megkérdezettek többnyire csak egyet vagy kettőt azonosítottak:

Hozzá kell tennem azt, hogy persze egy miniszterelnök egy ilyen döntésnek soha nem örömmel tesz eleget, mert a pénzügyminiszter úr sok feladatot sikeresen megoldott, de a kormány hitelessége és presztízse szempontjából nem engedheti meg azt, hogy ilyen eltérés mellett csak úgy áthaladjon. Ezért tehát napirendre nem lehetett térni emellett a kérdés mellett. (Medgyesi Péter, 2004. január 7.)

Az eltérés mellett csak úgy áthaladjon kifejezés nem igényel kommentárt, de a napirendre nem lehetett térni emellett a kérdés mellett furcsaságát már nem mindenki, vagy nem azonnal vette észre, míg az egy ilyen döntésnek soha nem örömmel tesz eleget kifejezésben előforduló keveredés „mellett” sokan „csak úgy áthaladtak”. (Vö.: döntésnek eleget tesz és örömmel tesz eleget a kérdésnek; a feltelezhető mondanivalónak egyébként jobban megfelelt volna a nem örömmel hoz ilyen döntést megfogalmazás.)

Végül a nyelvtani normákra irányuló kiemelt figyelmet az indokolja, hogy a fonológiai és a grammatikai kompetencia része az anyanyelvváltozatnak, így a csoportidentitás jelzése szempontjából fontos szerepük van, szemben a később tanult kompetenciákkal. A fonológiai kompetenciának azonban az írott nyelvben kisebb a jelentősége, míg a nyelvtani szabályok, illetve normák mind a beszélt, mind az írott nyelvben fontos szerepet játszanak. Az írott nyelvben a kiejtési norma helyére lépő helyesírási normákra ugyan bizonyos helyzetekben érzékenyek vagyunk, de mivel ezek később tanult normák, nem alkotják az anyanyelvváltozat részét, és ha a nem megfelelő helyesírást kritika éri, az elítélés nem a nyelvváltozatot érinti, hanem az egyént: miért nem tanulta meg.

2.6 A nyelvi szabályok, illetve normák megsértése

A norma sajátossága, hogy akkor is érvényes, ha nem tartják be (Bartsch 1987: 166), és a beszélők gyakran el is térnek az adott beszédközösség által adott kontextusban érvényesnek tartott normáktól. Az eltérés lehet szándékos és nem szándékos. A szándékos normaszegés Grice együttműködési elvének megfelelően különböző implikált jelentések kifejezésére szolgál (például a költészetben és a reklámokban), de ugyanez motiválja a normaszegést a stílusok keverése, az idegen szavak szándékos használata vagy erőltetett magyarítása, a szleng vagy trágárság nem helyén való használata vagy az értelmiségiek által gyakran imitált bunkó beszédmód esetében. A norma nem szándékolt figyelmen kívül hagyása – a tulajdonképpeni nyelvhelyességi hiba – a következő okok miatt fordul elő.

A normaszegés fajtái

1.	Az elvárt nyelvváltozat helyett más nyelvváltozat normáinak használata, például írott nyelvváltozat helyett beszélt nyelvváltozat.
2.	Tökéletlen létrehozás (performanciahibák): beszéd-, ill. helyesírási hiba, nyelvbotlás, újrakezdés, szerkezetek/kollokációk keverése stb.
3.	Az egyén kompetenciájának bizonytalanságai v. hiányosságai: a szövegalkotási, lexikai, szociokulturális, pragmatikai kompetencia hiányosságai (szavak, frazeológiai egységek bizonytalan ismerete, nyelvváltozatok, udvariassági formák ismeretének korlátai, stratégiák hiánya).
4.	A nyelvi rendszer bizonytalansága, hiányosságai ritkább formák esetében; analógiás létrehozás.
5.	A nyelvi rendszer változása: ingadozó/megváltozott nyelvhasználat, versenyző formák szemben a normák konzervativizmusával.
6.	Más nyelv hatása (interferencia).

1. A beszélő nem az adott helyzetben elvárt nyelvváltozat normáit követi: vagy egyszerűen más nyelvváltozatot használ (például az adott szituációban a mások által elvárt nyelvváltozat helyett az anyanyelvváltozatának megfelelő dialektust), vagy az adott szituációban elvárt nyelvváltozatot használja, de egyes formáit – szándékosan vagy különböző nem szándékolt okokból – felváltja egy másik nyelvváltozattal (például az anyanyelvváltozatából) importált formákkal. Ez elsősorban a sztenderd és a dialektusok viszonyában fordul elő. A különböző nyelvváltozatokban használt formák más nyelvváltozatba történő átvitele révén a befogadó nyelvváltozatban versenyző formák alakulnak ki és élnek együtt. Amennyiben az adott formák megfelelnek a beszélő anyanyelv-változati kompetenciájának, ezek az utóbbi nyelvváltozat szempontjából nem hibák és nem normasértések, ugyanakkor sokan a befogadó nyelvváltozat (többnyire a sztenderd) normáinak megsértéseként értelmezik (Bartsch 1987: 14), bár ma már talán – részben a leíró nyelvészek és a nyelv művelők nyelvi ismeretterjesztő munkájának köszönhetően, részben az uralkodó politikai és ideológiai eszmék változásainak hatására – kezd egy toleránsabb magatartás kialakulni egyes nyelvjárási formákkal szemben, és egyre többen és egyre több kommunikációs helyzetben tartják egyenrangú nyelvváltozatnak a nyelvjárásokat. Más nyelvváltozat normáinak átvitele adódhat abból is, hogy a beszélő/író korlátozott számú normát ismer, vagy bizonyos nyelvváltozatok (regiszterek vagy stílusok) normáit bizonytalanul ismeri: tehát nem arról van szó, hogy más normákat **akar** érvényesíteni (például a hivatalos stílusban), hanem hogy egyszerűen **nem ismeri** az adott nyelvváltozat normáit. Ez főleg a különböző írott nyelvi normák esetében fordul elő. A beszélt nyelvben ma már kevesen fordítanak figyelmet a *-ba/-be*, illetve a *-ban/-ben* különbségére, míg ezt a különbséget az írott nyelv normái még érvényesítik; az *aki*, *amely*, *ami* megkülönböztetése jelenleg már az írott nyelvben is csak igen korlátozottan érvényesül. Így például ha a beszélő kötetlen beszédstílus helyett hivatalos stílust használ (vagy fordítva), katolikus normák helyett protestáns normákat alkalmaz vallási regiszterben, politikai beszédben szlenget vagy trágár kifejezést enged meg magának, azt a norma (szándékos vagy nem szándékos) megsértéseként lehet értelmezni.

2. A normák figyelmen kívül hagyása vagy megsértése adódhat a tényleges nyelvhasználatnak (performancia) és a nyelvi rendszer és normák ismeretének (kompetencia) eltéréseiből is. A tényleges nyelvhasználat során, a konkrét beszédhelyzet korlátai között nem tudjuk mindig létrehozni azokat a tökéletesen jól formált és a kommunikációs helyzet normáinak megfelelő megnyilatkozásokat, amelyeket ideális körülmények között a rendelkezésünkre álló szabályrendszer és normaismeret alapján képesek lennénk. Nem tudjuk tehát érvényesíteni a normára vonatkozó ismereteinket: nem az adott nyelvváltozatban elfogadott nyelvtani és lexikai formákat használjuk. A performancia tökéletlenségei közé tartozik például a nyelvbottlás, hibás szóhasználat (például amikor összekeverjük a hét napjait, és *szerda* helyett *szombatot* mondunk stb.), a beszélő fizikai vagy pszichológiai korlátaiból származó hibák (beszédhiba: dadogás, hadarás, raccsolás stb.), a figyelmetlenségből vagy időhiányból eredő hibák (például vonzatok eltévesztése, helyesírási hibák), memóriaproblémákból származó hibák (egyeztetés hiánya: elfelejtettük, mi volt az alany), a beszélt nyelv sajátosságai (nem fejezzük be a mondatot, mert látjuk,

hogy a beszédpartner már megértette, amit mondani akartunk), a gondolkodás lassúsága stb. Ezeket a hibákat saját magunk is észrevesszük, és ha felhívják rá a figyelmünket, többnyire elismerjük és javítjuk, mivel a korábban létrehozott hibás termék nem felel meg a saját kompetenciánknak sem.

3. Az egyéni nyelvi kompetencia bizonytalanságai és korlátai. Különösen ritkább formák esetében előfordul, hogy adott beszélő nyelvi kompetenciája nem tartalmaz egyértelműen működő szabályt, illetve normát, amelyre az adott kommunikációs helyzetben szüksége lenne, míg a beszédközösség más tagjai esetleg ismerik és használják azokat. A beszélt nyelvben ez viszonylag ritkább, de az írott nyelvben (például a helyesírás területén) gyakori. A kommunikatív kompetencia összetevői közül adott beszédközösségben a nyelvi kompetenciát alkotó szabályrendszer központi része többnyire egységes és azonos szintű (bár ebben is vannak egyéni különbségek), a szövegalkotási, pragmatikai, szociokulturális és stratégiai kompetencia fejlettségi szintje azonban erős egyéni variabilitást mutat: egyes emberek képtelenek összefüggően beszélni vagy írni (szövegalkotási kompetencia) vagy szavaikkal szándékaikat egyértelműen és hatékonyan kifejezni, a megfelelő udvariassági szintet eltalálni (pragmatikai kompetencia) vagy a különböző beszédhelyzeteknek és beszédpartnereknek megfelelő változatokat alkalmazni (szociokulturális kompetencia) vagy kommunikációs nehézség esetén mondanivalójukat más formában kifejezni, illetve mondanivalójuk kifejezésére a leghatékonyabb formát megtalálni (stratégiai kompetencia, beleértve a retorikai kompetenciát). Bartsch (1987: 26) a szemantikai kompetenciával kapcsolatban jegyzi meg, hogy nem egyenlően oszlik meg a beszédközösségen belül, és utal Putnam nyelvi munkamegosztás-elméletére is: a nyelvközösség nem minden tagjától várható el, hogy minden kifejezést helyesen tudjon használni; senki sem tudja egy nyelv összes szavait, egyes szavak jelentését csak szakértők ismerik. A szókincs-elsajátítási kutatások (mind az anyanyelv, mind az idegen nyelv tekintetében) arra hívják fel a figyelmet, hogy a **szóismeret** összetett fogalom, és szóismeretünk nagyon sokszor részleges: ismerhetjük egy szó jelentését anélkül, hogy a szó szintaktikai jellemzőit vagy kollokációs lehetőségeit ismernénk, és ismerhetünk egy szóalakot anélkül, hogy a pontos jelentéssel tisztában lennénk. Vigotszkij (1962) különösen sokat foglalkozik az iskolai oktatásnak a szóismeret fejlesztésében játszott szerepével. Tolcsvai (1998: 51–2) szerint a magyar nyelvközösség egyes csoportjai vagy beszélőközösségei különböző mértékben ismerik „a mindennapi spontán beszéd-től távolabb álló hosszú, bonyolult és egyszerre kifejtő és bennfoglaló mondatmintákat, azaz az ilyen mondatszerkezeteket elváró beszédhelyzeteket”. Ha valaki csak egyetlen nyelvváltozatot ismer (például a beszélt nyelvváltozatot), akkor természetesen nem lesz képes egy másik (például írott) nyelvváltozat normáit betartani. Nyilvánvaló, hogy a kommunikatív kompetenciába, különösen a szociokulturális kompetenciába, beletartozik több nyelvváltozat normáinak legalább passzív ismerete, és az is nyilvánvaló, hogy nagyon sok embernek korlátozott a szövegalkotási és szociokulturális kompetenciája.

4. A normától való eltérés, mint említettük, adódhat a nyelvi szabályrendszer hiányosságaiból, következtelenségeiből, a szabályok egyértelműségének hiányából, például amikor a beszélő egy paradigma hiányzó formáját akarja (esetleg analógia

révén) létrehozni, és ezt a beszédpartner nem tartja elfogadhatónak. Így például a legtöbb magyar igének van *-va/-ve* képzős határozói igeneve, de az *enni* és *inni* igék esetében nem világos, hogy lehet-e, és ha igen, milyen tőből lehet képezni. Még gyakoribb, hogy a (nem szabályjellegű) normák bizonytalanok, nem egyértelműek. Míg a nyelvtani szabályok többsége kötelező érvényű és nyilvánvaló (legalábbis a nyelvhasználó számára így tűnik), addig a lexikai és frazeológiai szabályok már nem annyira egyértelműek: a pragmatikai tényezőktől függően adott szó teljesen új kontextuális jelentést vehet fel. Még inkább vonatkozik ez a szókapcsolatokra: a szokatlan szókapcsolatok túlnyomó többségére nem mondhatjuk, hogy helytelenek vagy indokolatlanok, csupán azt, hogy szokatlanok. Éppen ezért rendkívül nehéz megmondani, hogy performancia- vagy kompetenciahibáról van-e szó, illetve hogy egyáltalán történt-e normasértés. Ugyanez vonatkozik a mondat-, illetve szövegepítésre.

5. A nyelvi rendszer változásai során alternatív formák jelennek meg ott, ahol korábban nem volt választási lehetőség, versenyző formák jönnek létre, vagy új normák alakulnak ki. A normák konzervativizmusa miatt ezeket az új formákat gyakran hosszabb időn keresztül normasértésnek tekintik.

6. A normától való eltérés adódhat más nyelv interferáló hatásából. Amennyiben ez a hatás egyszeri, és az idegen nyelvi minta nem épült be a beszélő nyelvváltozatába, tehát más forma tartozik nyelvi kompetenciájába, de az adott körülmények között az idegen nyelvi minta erősebbnek bizonyult, akkor az idegenszerű formát interferencia-hibának, illetve normasértésnek tarthatjuk. Ha az idegen elem vagy minta beépült a beszélő, illetve a nyelvváltozat rendszerébe, akkor természetesen nem hibáról, hanem új normáról van szó. Az interferencia-hibák különösen gyakran fordulnak elő fordításban, míg a kétnyelvűség körülményei között mind az interferencia, mind az idegen nyelvi minta új normaként való befogadása előfordul.

A normasértés egy különleges esetét írja le Jettmarová (1997: 53–4), amelyet én a nyelvi imperializmus megnyilvánulásaihoz sorolnék. A rendszerváltás után a nemzetközi társaságok lefordították reklámjaikat a különböző kelet-európai nyelvekre is, de olyan mértékben ragaszkodtak a szó szerinti megfeleltetéshez, hogy a lefordított reklámok ütköztek a befogadó nyelv normáival. Így például a *Cats would buy Whiskas* hirdetés Magyarországon hosszú időn keresztül *Macskák Whiskast vennének* formában futott, névelő nélkül.

2.7 A normák szankcionálása

Ebben a részben tartjuk magunkat a leíró szemlélethez, és egyszerűen leírjuk, milyen szankciókkal járhat a normaszegés. Nem minősítjük a szankciókat helyesnek vagy helytelennek: egyszerűen vannak.

A szankciók skálája az enyhe rosszallástól az előítéletig, megbélyegzésig és a diszkriminációig terjed. A hétköznapi beszélgetés során az értékelés következményei többnyire hétköznapiak: regisztráljuk, hogy egyes emberek – szerintünk – nyelvhelyességi hibákat követnek el, és ez természetesen befolyásolja az illetőkre

vonatkozó véleményünket és várakozásainkat, de ezeket önmagában nem feltétlenül határozza meg. Tudomásul vesszük, hogy egyesekkel könnyen megértetjük magunkat, és nem vonják el a figyelmünket olyan nyelvi sajátosságok, amelyek a mi nyelvváltozatunk szerint nem helyesek, míg másokat nehezebben értünk, mert nehezen, körülményesen fejezik ki magukat, vagy szerintünk helytelen nyelvi formákat használnak; előfordul, hogy a nehezen érthető vagy szerintünk helytelen nyelvhasználat bosszankodást okoz, és az is előfordul, hogy közvetlenül kifejezzük egyes nyelvi formákkal kapcsolatos véleményünket (*Nem eszek, hanem eszem*), vagy felszólítjuk a beszédpartnert, hogy javítson kommunikációs színvonalán (*Beszélj már érthetően!*), és egy sor metalingvisztikai eszközt használunk a megértés közös erővel történő biztosítására. Saját beszédteljesítményünket is értékeljük: gyakran javítjuk magunkat, figyelembe véve a beszédpartnertől érkező visszacsatolást is (*Ezeknek nincs esze... eszik; Hogy is fejezem ki magam...; Igen, ahogy mondd: ez a helyes szó*). Néha nyugtázzuk, hogy nem tudjuk adekvátan kifejezni magunkat (*Nem tudok rá jobb szót, mint...*).

Az általunk betartandónak ítélt norma alapján a beszélő személyiségére, műveltségére vonatkozó következtetéseket vonunk le, amelyek nem mindig helytállóak: sztereotípiákon alapulnak, és esetenként előítéletekhez, diszkriminációhoz vezethetnek. Ugyanakkor a sztereotípiák hasznos is lehet, mivel sok esetben megbízható támpontot nyújt a várható viselkedés előrejelzéséhez. (A sztereotípiák elkerülhetlenségéről és részleges pozitív szerepéről ld. Hunyadi 1996: 7.)

A normák szankcionálásának szigorúsága jelentős mértékben függ a kommunikációs helyzettől és ezen belül különösen a beszélő és a hallgató viszonyától. Részben ez határozza meg, hogy a hallgató (olvasó) mennyi energiát hajlandó a megértésbe befektetni, mennyi többlet-erőfeszítésre hajlandó, mennyire türelmes a hibás, a normáknak nem megfelelő, a nehezen érthető és bosszankodást okozó produkcióval szemben. Nem szoktuk a normák betartását szigorúan venni abban az esetben, ha az adott kommunikátortól nem várható el a normák betartása. Nyilvánvaló, hogy a kisgyermek nem tud az írott nyelv normái szerint fogalmazni: ezt éppen az iskolában kell megtanulnia. Ha valaki soha életében nem mondott pohárköszöntőt, nem várhatjuk el tőle az adott műfaj normáinak betartását. Egyszerű emberektől nem várhatunk politikusi nyilatkozatokat, a külföldi diáknál eltekintünk a szociokulturális normák betartásától (sőt elébe megyünk azzal, hogy eleve letegezzünk minden külföldit). Ha tehát a hibás produkció oka a beszélő kompetenciájának olyan korlátozottsága, amelyről nem tehet, és a hallgató jóindulatúan viszonyul a beszélőhöz, akkor a hibás vagy nem a leghatékonyabban megfogalmazott megnyilatkozás által igényelt nagyobb feldolgozási erőfeszítés nem okoz irritációt, legfeljebb fáraszt. Ha viszont úgy ítéljük meg, hogy a hibákért vagy nehezen értelmezhető megnyilatkozásért a közlő fél felelős, mivel nem tesz elég erőfeszítést a megértés megkönnyítésére, akár aktuálisan a beszéd során, akár azt megelőzően (nem sajátította el az adott szituációban érvényes normákat, noha erre lehetősége lett volna), vagy eleve negatívan ítéljük meg a beszélőt, akkor alacsonyabb a toleranciaküszöbünk. Bartsch szerint (1987: 99) erősebb a normaszegés megítélése, ha az illető a saját közösséghez tartozik. A szankcionálás természete-

tesen függ a beszélő és a hallgató közötti hatalmi és tekintélyi viszonyoktól is; James (1998: 219) Kissinger példáját említi:

Similarly, when the speaker is an eminent scientist or a skilled statesman like the former US Secretary of State Henry Kissinger, even the most precious or pedantic listeners will make an effort not to notice the linguistic imperfections, and frequently no effort on their part will be required because the import of the message automatically overrides those imperfections. This explains why [...] the Kissingers or Pavarottis of this world have all their imperfections overlooked.

Szigorúbb megítélés alá esnek tehát azok, akikről elvárható lenne a nyelv normakövető és hatékony használata. Komoly (és indokolt) következményei lehetnek a normák be nem tartásának, akár a performancia, akár a kompetencia hiányosságából erednek, a publikus és hivatásos nyelvhasználat területén: a sportriportereket, tv-bemondókat, újságírókat, politikusokat és fordítókat állandó kritika éri különböző nyelvhasználati hibáikért (azaz a gyenge termékminőségért). A gyenge színvonalú kommunikációnak esetenként konkrét anyagi vagy egzisztenciális következményei is lehetnek (például ha a fordítást nem fizetik ki, vagy a fordítónak kártérítést kell fizetnie; ld. Szabari 1999: 29).

A normák szigorúsága és szankcionálása a különböző nyelvi szintektől (a kommunikatív kompetencia különböző összetevőitől) függően is változik. Az egyes nyelvváltozatok beszélői leginkább a nyelvtani szabályokat és a kiejtési normákat érzik sajátjuknak, identitásuk (az anyanyelvváltozat) részének, éppen ezért reagálnak érzékenyen az ettől eltérő nyelvhasználatra, míg jóval többet tűnnek el a szóhasználat, a frazeológia, a mondat és a szöveg szintjén, ahol a normák kevésbé egyértelműek és kisebb normatív erővel rendelkeznek (ld. fent).

2.8 A normák szankcionálásával kapcsolatos viták

Az utóbbi években a nyelvműveléssel kapcsolatos viták visszatérő motívuma volt, hogy a sztenderd normáinak szankcionálása igazságtalan azokkal szemben, akik más nyelvváltozatok normáit követik, ráadásul a sztenderd normái nyelvészeti szempontból semmivel sem jobbak vagy hatékonyabbak, mint más normák: a sztenderd norma szerinti *eszem* igealak semmivel sem „helyesebb” és semmivel sem könnyebben érthető, mint az *eszek* igealak. Ráadásul sok esetben a sztenderd nyelvváltozatot beszélők többsége sem a normatív előírások szerinti „helyes” formákat használja. A viták során különösen előtérbe kerültek a **nyelvi emberi jogok**, nevezetesen az, hogy senkit sem szabad megbélyegezni vagy hátrányos helyzetbe hozni azért, mert nem egy bizonyos nyelvváltozat (a köznyelv, illetve sztenderd) normái szerint beszél vagy ír. (Mellékesen megjegyzendő, hogy nálunk azért kevésbé jellemző az, ami állítólag máshol előfordul, hogy a nem sztenderd nyelvet beszélőket kizárják egyes foglalkozásokból: vö. Bartsch 1987: 103). Sándor (2001a: 46) szerint

aki a nyelv alapvető funkciójának tekinti az identitásjelzést is, az nem sérti meg a nem sztenderd beszélőket azzal, hogy a nyelvváltozatukat, s ezzel együtt közösségüket kritizálja; aki úgy gondolja, hogy az elsőként elsajátított nyelvváltozathoz szorosabban kötődünk, mint a később megtanultakhoz, annak nem jut eszébe leszoktatni az embereket arról, hogy úgy beszéljenek, ahogy elsődleges közösségükben tanulták.

A fentiekkel teljes mértékben egyetértek, de úgy gondolom, hogy ebből az egyetértésből nem következik az, hogy a normák betartására irányuló törekvés, illetve a normák szankcionálása **minden esetben** helytelen lenne. A különböző nyelvváltozatok egyenjogúságának elvéből és a nyelvi intolerancia elutasításából **NEM** következik, hogy

- a normasértés minden esetben azt jelenti, hogy valaki **más** normákat követ: a helytelenített forma lehet performanciahiba eredménye is, ami kellő gyakorlással elkerülhető lett volna, és bizonyos esetekben az erre irányuló gyakorlás elvárható;
- bármilyen kommunikációs helyzetben bármilyen nyelvváltozat, illetve nyelvi forma használata elfogadható (például trágár beszéd a parlamentben);
- ha a beszélő egyes (főleg írott) műfajok, regiszterek vagy stílusok normáit megsérti, azt mindig azért teszi, mert anyanyelvváltozatának normáit követi: lehet, hogy nem ismeri az elvárt normákat, noha ez tőle elvárható lenne;
- az egyénnek, különösen ha foglalkozása nyilvános nyelvhasználatot igényel, nem kell megtanulnia a különböző műfajok, regiszterek vagy stílusok normáit, és ha ezt elmulasztja, azt nem lehet számon kérni rajta;
- adott (főleg publikus) kommunikációs helyzetben az elvárt nyelvváltozat normáinak megsértése esetén a szankciók minden esetben helytelenek, igazságtalanok, és jogtalanok lennének.

A leíró szemlélet érvényesítése során nem célszerű tehát a nyelvváltozatok egyenjogúságának kérdését összemosni a nyelvhasználat hatékonyságának és helyénvalóságának kérdéseivel. Nem célszerű magatartás az sem, ha kijelentjük, hogy tudományos szempontból a normákat nem lehet indokolni, és a sztenderd normáinak betartására irányuló törekvések csupán a hatalmi elit uralmát szolgálják. Itt nem kívánom a sztenderd nyelv és a nyelvjáráások kérdéseit, a sztenderd funkcióját és létjogosultságát elemezni, csupán néhány ellentmondást szeretnék megemlíteni.

A nyelvváltozatok egyenjogúsága nem jelenti azt, hogy nincsenek normák, vagy nem kell betartani a normákat, vagy hogy az egyes nyelvváltozatok beszélőinek nincs normatadatuk. Minden nyelvváltozatnak megvan a maga normája, amelyet a nyelvváltozat beszélői betartanak, vagy betartandónak tartanak: adott dialektus vagy szociolektus beszélői között a sztenderd (“pesties”) nyelv beszélője kerülhet hátrányos helyzetbe. A normával kapcsolatos gondoktól, az előírástól és

szankcionálástól tehát nem szabadulunk meg azzal, ha az egyes nyelvváltozatokat egyenrangúnak tekintjük: a normatudattal kezdenünk kell valamit. Az embereknek van normatudatuk, és elkerülhetetlenül értékelnek.

Fontos figyelembe vennünk, hogy a normák kérdése nem teljes mértékben nyelvészeti kérdés, és ebből a szempontból irreleváns, hogy tudományos (nyelvészeti) szempontból semmi sem indokolja a sztenderd normák más normák fölé helyezését. Ha a nyelvi emberi jogok közé besoroljuk azt a jogot, hogy mindenki a saját anyanyelvváltozatának normái szerint beszélhessen, és ebben senki és semmi ne háborgassa, akkor egyrészt kilépünk a leíró nyelvészetből (a „tudomány” hatóköréből) a társadalmi cselekvés és a jog mezejére, másrészt ellentmondáshoz jutunk: **helytelen** ugyan az általunk betartandónak ítélt **nyelvhelyességi** normák alapján bárkinek a nyelvhasználatát **helytelenítenünk**, de az sem **helyes**, ha rá akarjuk erőltetni valakire azt a véleményt, hogy ne értékeljen (vö. Tolcsvai 2002).

Ugyancsak nem nyelvészeti kérdés, hogy ha a nyelv különböző változatainak (a beszélt nyelv, illetve különböző nyelvjárások) egyenértékűségét hirdetjük, akkor nem tévesztjük-e meg éppen azokat, akiknek az érdekeit képviselni akarjuk (ld. az I. részt.) A nyelvi emberi jogok közé beletartozik az a jog is, hogy mindenki megismerhesse azokat a nyelvváltozatokat, amelyek társadalmi érvényesülését elősegítik. Mivel az egyes nyelvközösségekben erősek a normatív tendenciák, a nyelvi emberi jogokhoz hozzátartozik az is, hogy a beszélők tájékoztatást és eligazítást kapjanak az érvényes normákról. A tájékoztatásnak nem feltétlenül kell előíró jellegűnek lennie, de az embereknek joguk van tudni, hogy milyen következményekkel jár(hat), ha nem követik a normát: egyszerűen rosszul fogják érezni magukat (mint amikor kiderül, hogy mindenki más nyakkendőt visel a társaságban), vagy komolyabb hátrány éri őket (nyakkendő nélkül be sem engedik őket). (A nyelvészek is használják a *Helyesírási tanácsadó szótárt*.)

A sztenderd normáit ugyanis csak az kérdőjelezheti meg, aki nem függ a normaadóktól. Aki a normák be nem tartásának következményeit nem tudja kivédeni, az jobban teszi, ha szükség esetén betartja a normákat, amíg el nem éri a normák megváltoztatását vagy más normák tolerálását. Amíg a sztenderd normáitól eltérő normák iránti tolerancia nem válik uralkodóvá a tudományos és az üzleti életben, addig veszélyes dolog arra biztatni a dialektusok és szociolektusok beszélőit, hogy ne tanulják meg a sztenderd normáit (beleértve a helyesírást), és használják csak bátran minden kommunikációs helyzetben azokat a stigmatizált formákat, amelyeket egyébként a sztenderd normáit vitató nyelvészek messze elkerülnek. Honey (1997: 43) beszámol arról, hogy a Black English normáinak iskolai elismerése ellen éppen a fekete szülők tiltakoztak legélesebben – nyilván tudták, hogy miért.

A normák tanulása. Nem nyelvészeti érvelés, hogy a sztenderd normái egy hatalmi elit érdekeit szolgálják, és nem is feltétlenül igaz. Honey (1997: 131) szerint a sztenderd angol nem osztálydialektus, hanem az iskolázottság (*educatedness*) jele. Amennyiben a normák jelentős részét explicit tanulással az iskolai oktatás során sajátítjuk el (a helyesírás, illetve a különböző regiszterek és stílusok normáit mindenképpen), akkor ez nem feltétlenül elvetendő nézet: abban, hogy egy másik nyelvváltozat normáit is meg kell tanulnunk az anyanyelvváltozat normái

mellett, és esetenként ez utóbbiakat kell alkalmaznunk, nincsen semmi megalázó, antidemokratikus vagy lehetetlen. Igaz, az anyanyelvváltozat normáinak identitásjelző funkciója is van, az viszont nem igaz, hogy ha az egyén az általa eredetileg elsajátított normáktól eltérő normák szerint beszél vagy ír adott kommunikációs helyzetben, az feltétlenül identitászavarokhoz vezet.

A grammatikai és fonológiai kompetencia módosítása, az elsajátított szabályok, illetve normák újakkal való felváltása viszonylag nehezebb, mivel a fonetikai, fonológiai és grammatikai kompetencia nagyjából már kisgyermekkorban kialakul, és felveti a csoportidentitással kapcsolatos problémákat, különösen ha az eltérő normák megismertetése azok erőszakos terjesztésével, a korábbiak elvetésével és stigmatizációjával jár együtt. Ez azonban nem szükségszerű: a sztenderd normáit meg lehet ismertetni úgy is, hogy nem várjuk el azok betartását. Andersson (2001: 97–8) szerint Svédországban a bi-dialektizmusra törekvés megnyugtató eredményeket hozott: az emberek nyugodtan használják és tiszteletben tartják azt a nyelvváltozatot, amelyet otthonról hoztak, ugyanakkor elsajátítják a sztenderd változatot is, amelyet az ország bármely részében és bármilyen társadalmi helyzetben használhatnak. Megjegyzi, hogy ennek a kedvező helyzetnek a kialakulásában közrejátszott az, hogy a nyelvészek és nyelv művelők együttműködtek a szemlélet megváltoztatásában, míg a nagyközönség ezeket nehezen fogadta el. James (1998: 38) szerint az iskolában a sztenderd nyelvet kell tanítani mindenfajta írásos feladatban, míg az iskolán belüli szóbeli nyelvhasználat során a tanulóknak a különböző háttérű iskolatársak révén meg kell ismerkedniük különböző dialektusokkal és akcentusokkal, és meg kell tanulniuk, hogy a beszédszituáció formalitásától és technikaiságától függően melyiket célszerű választani.

Könnyebb a helyzet a lexikai-szemantikai, frazeológiai, szövegalkotási, pragmatikai és szociokulturális kompetencia terén. Ezeknek a megtanulása gyakorlatilag az egyén élete végéig tart (vö. Tolcsvai 1998: 19–20), és a tanulási folyamatban fontos szerepet játszik az iskolai oktatás is. A grammatikai normáktól eltérően ezeknek a normáknak a módosítása, kiegészítése vagy lecserélése kevesebb lelki megrázkódtatással jár. Mivel az említett kompetenciák az iskoláskor kezdetén még eléggé fejletlenek, nem feltétlenül tragédia vagy égbekiáltó igazságtalanság, ha azt várjuk az iskolai oktatástól, hogy ezeket fejlessze, és hogy esetenként az otthonról hozott nyelvi formák mellett (nem helyett) más nyelvi formák használatára vagy legalábbis ismeretére, illetve a különböző formákkal kapcsolatos társadalmi attitűdökre megtanítsa a tanulókat. Elvárható továbbá, hogy aki a nyelvet hivatásos kommunikátorként fogja használni, az többféle normát ismerjen meg, és tudjon alkalmazkodni az adott kommunikációs helyzetben elvárt normához. Ha valaki erre nem képes vagy nem hajlandó, azt nem feltétlenül igazságtalanul sújtja a nyelvhasználat értékelésének negatív vonzata.

Az írott nyelvi normák túlnyomórészt tanult (nem az anyanyelvváltozat részeként elsajátított) normák. Így például egyetlen anyanyelvi beszélője sincs a tudományos stílusnak, de ha valaki tudományos cikket akar írni, el kell sajátítania az értekező próza írásához szükséges frazeológiai, szövegalkotási és stílusnormákat. Mivel ezek a normák nem részei anyanyelvváltozatának, elsajátításuk nem jelenti az eredeti csoportidentitás feladását. A helyesírást is mindenkinek tanul-

nia kell, tehát nincs identitásjelző funkciója. A hivatali stílus normái sem velünk születettek, és bár egyáltalán nem vagyunk szolidárisak a bürokráttal, hivatalos levélben alkalmazkodunk a hivatali stílus normáihoz.

Az írott nyelvi változatokban a morfológiai és szintaktikai normák tekintetében persze a sztenderd normái érvényesülnek, részben azért, mert a legtöbb szocioregionális nyelvváltozat nem alakított ki írott nyelvi normákat: a hivatali nyelvnek nincsenek regionális változatai, és a tudományos szakcikkeknek sincs (mondjuk) külön diáknyelvi változata, illetve normái (amennyiben van, az csak a tanulási folyamat közbeeső állomása). A nyelvközösség hatékony együttműködését egyébként nem feltétlenül szolgálja, ha (mondjuk) a rakéatechnika szaknyelvében több különböző regionális nyelvváltozattal kellene számolnunk.

Azok számára, akiknek nem a sztenderd nyelv (a köznyelv) az anyanyelvváltozata, kétségkívül hátrányos a fenti tény (tehát hogy az írott nyelv morfológiai-szintaktikai normái a sztenderd normáin alapulnak), ezt a hátrányt azonban fölösleges dramatizálni. A sztenderd nyelvbe beleszületettek valóban élveznek némi előnyt, de azért nem szabad elfelejteni, hogy az írott nyelvi normák jelentős részét nekik is tanulni kell: így például ebben a mondatban a hagyományos normák szerint jobb lett volna azt írnom, hogy *elfelejtenünk és tanulniuk*: ezt azonban nem a nyelvérzésem, hanem a norma tanulása alapján tudom. Hasonlóképpen néhány bekezdéssel feljebb kétszer is olyasmit írtam, hogy *az embereknek van normatudata*, és csak később javítottam tudatosan *normatudatukra*. A sztenderdbe beleszületetteknek is tanulniuk kell a helyesírást és a helyes fogalmazást, a különböző tantárgyak szókincsét és a különböző regiszterek sajátosságait, és gyakran nekik is gondolkodniuk kell azon, hogy adott mondatban a *-suk/-sük* vagy a *-tjuk/-tjük* végződés-e a helyes, és ha az utóbbi, nekik ugyanúgy meg kell tanulniuk, hogy a helyesírás nem *-tyuk/-tyük*.

Nem arra van szükség, hogy nyelvhasználata alapján ne értékeljünk senkit – elkerülhetetlenül értékelünk. Éppen arra van szükség, hogy **megtanuljuk értékelni**, hogy adott kommunikációs helyzetben milyen normák követése a legcélszerűbb, és kitől mi várható el. A szociokulturális kompetencia (amelynek része a különböző nyelvváltozatok normáinak megismerése és a helyénvalóság értékelési képessége) a sztenderdtől eltérő normák iránti türelmet is növelheti.

A normák szankcionálásának jogossága. A norma, illetve normák szankcionálásának jogossága két fő tényezőtől függ: az egyik a norma betartásának fontossága a sikeres kommunikáció szempontjából, a másik pedig az, hogy elvárható-e a norma betartása az adott beszélőtől (írótól). Ennek megfelelően a norma alapján történő értékelés és esetleges szankcionálás minden olyan esetben természetes és jogos, amikor a norma betartása a jobb megértés előfeltétele, és amikor **hivatásos** kommunikátorok **publikus** nyelvhasználatáról van szó: ide tartoznak például a színészek, politikusok, tanárok, riporterek és fordítók. Itt az együttműködés jelentős mértékben függ a nyelvhasználatától, tehát fokozott az igény a hatékony kommunikáció iránt, miközben a kommunikáció időbeni korlátai nem teszik lehetővé a gyakori önkorrekción vagy a pontos jelentésnek a beszédpartnerrel együtt történő tisztázását. A nyelvhasználat tökéletlensége tehát nehezíti a megértést, és ez a beszédpartner komoly érdeksérelmével járhat együtt. Ebben az esetben

a nyelvhasználatot nem tekinthetjük magántügynek, amihez senkinek semmi köze. Nyilvános nyelvhasználat esetén a normák betartása azért is elvárható, mivel hivatalos kommunikátornak több normát kell ismernie, mint az átlagembernek, és tudnia kell, hogy melyik beszédhelyzetben melyik normát kell követnie. A szankcionálás természetes: egyrészt megértjük, hogy a sportriportereknek nincs ideje arra, hogy saját beszédprodukcójukat figyeljék, másrészt jogosan kérjük számon tőlük a gyors, hatékony és a normáknak megfelelő kommunikációt. Ha nem így beszélnek, miért nem tanulják meg, és ha nem tudják megtanulni, akkor miért akarnak a nyilvánosság előtt szerepelni?

SZAKIRODALOM

- Andersson, L.-G. 2001. Language Cultivation in Sweden. In: Sándor, K. (ed.): *Issues on Language Cultivation*. JGYF Kiadó, Szeged, 85–98.
- Andersson, L. and Trudgill, P. 1990. *Bad Language*. Blackwell, Oxford.
- B. Nagy Á. 2004. Nádasy Á.: Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002. Magvető, Budapest, 2003. (Recenzió). *Modern Nyelvoktatás* 1: 81–3.
- Bachman, L. F. 1990. *Fundamental Considerations in Language Testing*. Oxford: Oxford University Press.
- Bachman, L. F. and Palmer, A. S. 1996. *Language Testing in Practice: Designing and Developing Language Tests*. Oxford: Oxford University Press.
- Baker, M. 1992. *In Other Words*. London: Routledge.
- Baker, M. 1993. Corpus Linguistics and Translation Studies – Implications and Applications. In: Mona Baker et al (eds.): *Text and Technology. In Honour of John Sinclair*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 233–50.
- Balázs Géza 1993. A nyelvi norma és a hagyomány. *Magyar Nyelvőr* 117: 413–5.
- Bartsch, R. 1987. *Norms of Language*. Longman, London and New York.
- Bolinger, D. 1976. 'Meaning and Memory'. *Forum Linguisticum* 1/1: 1–14.
- Bolinger, D. 1980. *Language: The Loaded Weapon*. London and New York: Longman.
- Campbell, Stuart 1998. *Translation into the Second Language*. London and New York: Longman.
- Chesterman, A. 1999. The empirical status of prescriptivism. *Folia Translatologica* 6: 9–19.
- Coseriu, E. 1970. *Sprache, Strukturen, Funktionen. Tübinger Beiträge zur Linguistik*. Tübingen: G. Narr Verlag.
- Coulmas, F. 1979. 'On the sociolinguistic relevance of routine formulae'. *Journal of Pragmatics* 3: 239–66.
- Current Issues in Language in Society: Translation and Norms*. Vol. 5: 1–2 (1998).
- Current Issues in Language in Society: Translation and Quality*. Vol. 4: 1 (1997).
- Dróth J. 2000. Legyen egységes az EU terminológiája! *Magyar Nyelvőr* 124: 287–97.
- Dróth J. 2001a. *A formatív értékelés a fordítás oktatásában*. Doktori disszertáció. Pécs.
- Dróth J. 2001b. Igényfelmérés a fordítási szokásokról és elvárásokról az angolról magyarra fordított szövegek tekintetében. *Fordítástudomány* III/2: 21–39.
- Dróth J. 2002. A fordítástudomány és a nyelvtudomány együttműködéséről. *Fordítástudomány* IV/1: 5–14.
- Ellis, N. 1996. Sequencing in SLA: Phonological Memory, Chunking, and Points of Order. *SSLA* Vol. 18, No. 1, 91–126.
- Fight the fog* (<http://europa.eu.int/comm/sdt/en/ftfog/index.htm>).
- Fordítási megbízások 2345 – A DIN szabvány szövegének magyar fordítása. *Fordítástudomány* I/1: 37–51.

- Gass, S., Bardovi-Harlig, K., Magnan, S. S. and Walz, J. (eds) 2002. *Pedagogical norms for second and foreign language learning and teaching: studies in honour of Albert Valdman*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- Givón, T. 1995. *Functionalism and grammar*. Amsterdam: John Benjamins.
- Greenbaum, S. and Quirk R. 1990. *A Student's Grammar of English*. Longman.
- Gutt, Ernst-August 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Halliday, M. A. K. 1978. *Language as a Social Semiotic*. University Park Press: London and Baltimore.
- Hawkins, E. 1984. *Language Awareness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heltai P. 1997. 'Minimal translation'. In: K. Klaudy and J. Kohn (eds.): *A 2. Transfere Necesse Est konferencia előadásai (Proceedings of the 2nd Transfere Necesse Est Conference)*. Budapest: Scholastica.
- Heltai P. 1999. Minimális fordítás. *Fordítástudomány* IV/2: 22–32.
- Heltai P. 2000. 'Translating Official Texts'. In: J. Dróth (ed.): *Szanyelvoktatás és szakfordítás. Tanulmányok a Szent István Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének kutatásaiból*. Gödöllő: Szent István Egyetem.
- Heltai P. 2002a. Rutin és kreativitás a szakfordításban. *Alkalmazott Nyelvtudomány* II/1: 19–40.
- Heltai P. 2002b. Claims, Changes and Challenges. Conference Report on EST Congress 2001. *Across Languages and Cultures*, Vol. 3, Issue 1, 129–38.
- Heltai P. 2003a. Message Adjustment in Translation. *Across Languages and Cultures* 4/2: 145–85.
- Heltai P. 2003b. Similarities and Differences Between Monolingual Communication and Translation. In: László I. Komlósi, Peter Hotlosser and Michiel Leezenberg (eds.): *Communication and Culture: Argumentative, Cognitive and Linguistic Perspectives*. Amsterdam: Sic Sat. 43–52.
- Heltai P. 2003c. *Mitől fordítás a fordítás?* Előadás a III. Szaknyelvi Szimpóziumon, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2003. november 22.
- Heltai P. és Nagy R. 1997. Nyelvművelés Angliában és Amerikában: a Plain English Campaign. *Magyar Nyelvőr* 121: 396–409.
- Heltai P. és Juhász G. 2002. A névmások fordításának kérdései angol–magyar és magyar–angol fordításban. *Fordítástudomány* IV/2: 46–62.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1993. A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben.) *Magyar Nyelvőr* 117: 420–2.
- Honey, J. 1997. *Language is Power. The Story of Standard English and its Enemies*. Faber and Faber: London and Boston.
- Horváth I. – Szabari K. – Volford, K. 2000. *Fordítás és tolmácsolás a világban*. ELTE BTK Fordító és Tolmácsképző Központ, Budapest.
- House, J. 1981. *A Model for Translation Quality Assessment*. Tübingen: Narr.
- House, J. 1997. *Translation Quality Assessment. A Model Revisited*. Tübingen: Narr.
- Hönic, H. 1997. 'Positions, Power and Practice: Functionalist Approaches and Translation Quality Assessment'. In: Christina Schaffner (ed.): *Translation and Quality (= Current Issues in Language and Society)*, Volume 4, No. 1, Clevedon: Multilingual Matters, 6–34.
- Hönic, H. G. and Kußmaul, P. 1982. *Strategie der Übersetzung. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr.
- Hunyadi Gy. 1996. *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- James, C. 1998. *Errors in Language Learning and Use*. Longman: London and New York.
- Jaskanen, S. 2001. „A fine kettle of fish.” Exploring textual norms in Finnish Subtitling. „Helsinki English Studies” (The Electronic Journal of the Department of English at the University of Helsinki) Volume 1, 2001. http://www.eng.helsinki.fi/hes/Translation/fine_kettle_of_fish.htm.
- Jettmarova, Z. 1997: Az alapnorma változása a reklámok fordításában. *Modern Nyelvoktatás* III/3: 46–56.

- Kálnási Á. 1999. *Cívís beszélgetések Debrecenből*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, Debrecen.
- Károly K. 2003. Korpusznyelvészet és fordításkutatás. *Fordítástudomány* V/2: 18–26.
- Keller, E. 1979. Gambits: Conversational Strategy Signals. *Journal of Pragmatics* 3: 219–38.
- Klaudy K. 1987. Fordítás és aktuális tagolás. *Nyelvtudományi Értekezések 123*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klaudy K. 1994. Fordítás és nyelvi norma. In: Kemény G. és Kardos T. (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 57–63.
- Klaudy K. 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr* 125: 145–52.
- Kopp M. 2001. Számítógép és emberi beszéd. (Interjú Prószéky Gáborral.) *Heti Válasz*, 2001. szeptember 21.
- Kusztor M. – Atayan, V. 2003. Az explicitációs hipotézis néhány elméleti kérdéséről. *Fordítástudomány* V/2: 5–17.
- Lanstyák I. 2004. Fordítástudomány és kétnyelvűség. *Fordítástudomány* 6: 1, 5–27.
- Lanstyák I. (megjelenés alatt). Fordítástudomány – társasnyelvészet – kétnyelvűség-kutatás – kontaktológia – nyelvtervezés. Gondolatok a fordítástudomány szakközi kapcsolatairól.
- Lesznyák M. 2003. A fordítói kompetencia értékelése: helyzetkép és kutatási feladatok. *Fordítástudomány* V/1: 60–80.
- Levy, J. 1967. Translation as a Decision Process. In: *To Honor Roman Jakobson*, The Hague: Mouton, 2: 1171–82.
- Mailhac, J.-P. 1997. (Hozzászólás.) The Debate. *Translation and Quality* (= *Current Issues in Language and Society*), Volume 4, No. 1. Clevedon: Multilingual Matters.
- Martin, A. 2001. A Translator's View of Translation Norms. „*Helsinki English Studies*” (The Electronic Journal of the Department of English at the University of Helsinki) Volume 1. http://www.eng.helsinki.fi/hes/Translation/a_translator.htm.
- Mauranen, A. 2000. Strange Strings in Translated Language: A Study on Corpora. In: Olohan, M. (ed.): *Intercultural faultlines. Research Models in translation studies I. Textual and Cognitive aspects*. Manchester and Northampton: St. Jerome Publishing. 119–41.
- McAlester, G. 1992. Teaching Translation into a Foreign Language. Status, Scope and Aims. In: Dollerup, K. and Loddegaard, A. (eds.): *Teaching Translation and Interpreting*. Amsterdam: Benjamins, 291–297.
- Melis, N. M. and Albir, A. H. 2001. Assessment in Translation Studies: Research Needs. *META*, XLVI, 2, 272–97.
- Milroy, L. and Milroy, J. 1985. *Authority in Language*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Mossop, B. 2001. *Revising and Editing for Translators*. St Jerome Publishing, Manchester, UK and Northampton, MA.
- Nádasdy Á. 2001. Rechtsre perdül. *Magyar Narancs*, 2001. szeptember 27.
- Nattinger, J. and DeCarrico, J. 1992. *Lexical Phrases and Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Nida, E. A. 1964. *Toward a Science of Translating*. Leiden: Brill.
- Nord, C. 1997: *Translating as a purposeful Activity. Functionalist Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Olohan, M. and Baker, M. 2000. Reporting *that* in Translated English. Evidence for Subconscious Processes of Explicitation? *Across Languages and Cultures* 1/2: 141–59.
- Orwell, G. 1946. Politics and the English Language. Reprinted in Escholz, P., Rosa, A. and Clark, V. (eds.) 1978. *Language Awareness*. New York: St. Martin's Press.
- Pápai V. 2001. *Az explicitációs hipotézis vizsgálata*. Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem.

- Pápai V. 2002. Fordítási univerzálék: az explicitáció. In: Fóris, Á. & Kárpáti, E. & Szőcs T. (eds.): *A nyelv nevelő szerepe. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye*. Pécs: Lingua Franca Csoport. 486–93.
- Pawley, A. and Syder, F. H. 1983. 'Two puzzles for linguistic theory: native-like selection and native-like fluency.' In Richards, J. C. and Schmidt, R. W. (eds.): *Language and communication*. London: Longman, 191–22.
- Peters, A. 1983. *The Units of Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pléh Cs. 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pokorn, N. K. 1999. *Literary Translation into a Non-Mother Tongue: Socio-Cultural and Individual Factors*. Doktori disszertáció, Ljubjanai Egyetem (szlovén nyelven).
- Puurtinen, Tiina. 1995. *Linguistic Acceptability in Children's Literature*. Joensuu: University of Joensuu.
- Pym, Anthony. 1992a. *Translation and Text Transfer: An Essay on the Principles of Intercultural Communication*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Pym, A. 1992b. Translation Error Analysis and the Interface with Language Teaching. In: Dollerup, K. and Loddegaard, A. (eds.): *Teaching Translation and Interpreting*. Amsterdam: Benjamins, 279–90.
- Pym, A. 1993. *Epistemological Problems in Translation and Its Teaching*. Calaceit, Teruel: Edicions Caminade.
- Pym, A. 2000. The European Union and its Future Languages: Questions for Language Policies and Translation Theories. *Across Languages and Cultures*, Vol. 1, Issue 1: 1–18.
- Pym, A. 2001. Nyelvpolitikai és fordításelméleti kérdések az Európai Unióban. *Fordítástudomány* III/2: 5–20.
- Quirk, R. 1995. *Grammatical and Lexical Variance in English*. London and New York: Longman.
- Read, A. W. 1964. Can Native Speakers of a Language Make Mistakes? *Abstract for the Linguistic Society of America Meeting*.
- Reiss, K. 1986. Szövegtipológia és fordítás. In: A fordítás tudománya. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Robinson, D. 1997. *Becoming a translator*. London: Routledge.
- Sager, J. 1998. „What Distinguishes Major Types of Translation?” *The Translator* 4/1: 69–89.
- Sager, J. 1993–1994. *Language Engineering and Translation. Consequences of Automation*. Amsterdam: Benjamins.
- Sándor K. 2001a. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Sándor, K. (ed.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYF Kiadó, Szeged, 7–48.
- Sándor K. (ed.) 2001b. *Issues on Language Cultivation*. JGYF Kiadó, Szeged.
- Sifianou, M. 2001. Language Cultivation In Greece? In: Sándor, K. (ed.): *Issues on Language Cultivation*. JGYF Kiadó, Szeged, 11–34.
- Sirén, S. and Hakkarainen, K. Expertise in translation. *Across Languages and Cultures* 3 (1): 71–81.
- Sohár A. 1997. Virtual Translations or Cyberpunk in Hungary. In: Klaudy K. – Kohn, J. (eds.): *Transfere Necesse Est*. Budapest: Scholastica, 423–31.
- Sohár A. 1998. 'Genuine and Fictitious Translations of Science Fiction in Hungary'. In: Bowker, L., Cronin, M., Kenny, D. and J. Pearson (eds.): *Unity in Diversity? Current Trends in Translation Studies*. Manchester: St. Jerome. 37–47.
- Sohár A. 2000. Importált kulturális javak: a populáris műfajok fordítása. *Modern Filológiai Közlemények* II/1: 5–13.
- Sperber, D. and Wilson, D. 1986. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.
- Stubbs, M. 1986. *Educational Linguistics*. Oxford: Blackwell.
- Szabari K. 1999. A fordítás minősége a fordítástudomány és a felhasználók szemszögéből. *Fordítástudomány* I/1: 27–36.
- Sziksainé Nagy I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Tájékoztató.* (Az Encyclopaedia Britannica Hungarica fordítói részére a Magyar Világ Kiadó által készített útmutató.) 1994. Kézirat.
- The Translator: Evaluation and Translation.* Vol. 6, No. 2, 2000.
- Tolcsvai Nagy G. 1992. A nyelvi norma és a mai magyar próza. In: Kemény G. (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma.* Linguistica series A, Studia et dissertationes 8. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 41–8.
- Tolcsvai Nagy G. 1998. *A nyelvi norma.* Nyelvtudományi értekezések 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy G. 2002. Hozzászólás a MANYE kongresszusán rendezett *Preskripció nélkül c.* kerekasztal-beszélgetéshez, Szeged, 2002. március 28.
- Toury, G. 1980. *In Search of a Theory of Translation.* Tel Aviv: Porter Institute.
- Toury, Gideon 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond.* Amsterdam and Philadelphia: Benjamins.
- Útmutató szakfordítások készítéséhez.* Agroinform, Budapest, dátum nélkül.
- Viaggio, Sergio 1994. „Theory and professional development: or admonishing translators to be good”. In: Dollerup, Cay and Annette Lindegaard (eds.): *Teaching Translation and Interpreting 2.* Amsterdam: Benjamins. 97–105.
- Vígotszkij, L. Sz. 1967. *Gondolkodás és beszéd.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Villó Ildikó 1992. A nyelvi norma meghatározásáról. In: Kemény G. (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma.* Linguistica series A, Studia et dissertationes 8. A MTA Nyelvtudományi Intézete, 7–22.
- Waddington, C. 2000. Different Methods of Evaluating Student Translations: The Question of Validity. *META* 46, 2: 311–25.
- Weinert, R. 1995. The role of formulaic language in second language acquisition. *Applied Linguistics* 16/2: 180–205.
- Wong-Fillmore, L. 1976. *The Second Time Around: Cognitive and Social Strategies in Second Language Acquisition.* Doctoral dissertation, Stanford University.
- Wray, A. 1999. Formulaic language in learners and native speakers. *Language Teaching* 32: 213–31.
- Wray, A. 2000. Formulaic sequences in second language teaching: principle and practice. *Applied Linguistics* 21/4: 463–89.
- Wray, A. and Perkins, M. R. 2000. The functions of formulaic language: an integrated model. *Language and Communication* 20: 1–28.
- Папп, Ф. 1972. Окончательная редакция текстовых единиц длинее предложения или квази-правильность речи лиц освоивших иностранный язык. *Slavica* XII, 27–41.

Heltai Pál

SUMMARY

Heltai, Pál

Translation and language norms

Descriptive linguistics has in recent years emphasised the equal value of all language varieties and has discredited prescriptivist attitudes to language use. However, descriptivist approaches are inappropriate where evaluation of language use is inevitable: in pedagogical contexts and where public language use by language professionals is involved.

The present paper argues that the basis of evaluation for language use is communicative efficiency, and that the observation of language norms, representing habitual, unmarked language

use, plays an important role in communicative efficiency. Relevance theory provides a convenient framework for the evaluation of various kinds of language use, including translation.

Translators as public and professional language users are expected to be able to operate a wide range of language norms and use them as required by the communication situation. Most translation situations require that the translation should follow prevailing language norms. While translation quality and usability are different concepts, it is desirable that translators should provide the best quality possible under the given circumstances, since translations have an important influence on the quality of language use in general.

A funkcionális stilisztika történetéhez*

1. *A funkcionális stilisztika történetéhez* címen előadásomban azt kívánom mintegy igazolni, hogy ez a stilisztikai irányzat képes a megújulásra, és hogy az eklekticizmus veszélye nélkül be tud építeni rendszerébe, szemléletébe és módszerébe sok mindent a modernnek számító új nyelv- és irodalomtudományi, valamint más eredményekből. Erre két művet fogok felhasználni. A Sorbonne-on 1991 vége felé megrendezett stilisztikai konferencia megjelentetett anyagát (*Qu'est-ce que le style?* Szerk.: Georges Molinié és Pierre Cahné. Presses Universitaires de France, Paris, 1994), továbbá a Bally-tanítvány Marcel Cressot *Le style et ses techniques* 1947-ben napvilágot látott művének Laurence James kiegészítéseivel, változtatásaival a kettejük neve alatt megjelent 13. kiadását (Presses Universitaires de France, Paris, 1994). Hogy azonban mindez világos legyen, illik előbb nagyon röviden rámutatni a funkcionális stilisztika lényegére, Bally megalapozó szerepére és két tanítványának: Jules Marouzeau-nak, továbbá Marcel Cressot-nak a továbbvivő munkásságára, valamint a stilisztika 1960-as évekbeli válságára, visszaszorulására, majd fellendülésére, igazi tudományvá válására.

2. A funkcionális stilisztika – amely a funkcionális szemléletű nyelvtudományi irányzatokból nőtt ki a XX. század elején, illetve a század első felében – a nyelvi-stilisztikai és a nyelven kívüli, úgynevezett extralingvális eszközöknek mint variánsoknak a kialakult szerepét, továbbá a mondanivaló kifejezésében és az alkotás egészében betöltött kommunikatív funkcióit, valamint azt vizsgálja, hogy a jelzett stílusjelenségek milyen beszédmódban otthonosak. Egyébként a latin eredetű *funkció* főnévnek három fő jelentése van a magyarban: 1. 'működés'; – 2. 'sajátos feladat, szerep, rendeltetés'; – 3. 'függvény', persze nem matematikai értelemben, tudniillik olyan dolgot jelent, amelynek létezése, alakulása, változása más tényező(k)től függ, más tényező(k) következménye (l. TESz., ÉrtSz.).

Anélkül, hogy bemutatnám, hogyan differenciálta a nyelvtudomány a nyelvi funkciót Humboldtól Bühleren, a Prágai iskolán, Jakobsonon át egészen Hallidayig és Dell Hymesig, elégedjünk meg annak a megállapításával, hogy a stilisztikai funkcióban a szónak mind a három jelentése érvényesül. Eszerint ez a stilisztika stíluson egyfelől a hangoztatásban, a lexikális és a grammatikai síkon, valamint a szöveg megszerkesztésében jelentkező többletet, járulékos közleményt érti. Másfelől a stílust úgy tekinti, mint a tudatunkban meglévő nyelvi anyagraktárnak és

* Elhangzott a VII. nemzetközi magyar nyelvészkongresszuson Budapesten, 2004. augusztus 30-án.

nyelvhasználati szabályoknak, röviden a nyelvi lehetőségeknek mint variánsoknak a felhasználását, közelebbről ezek meghatározott célú kiválasztásának, majd elrendezésének az eredményét.

A stílus tehát eszerint az a mód, ahogyan a közlés – más szempontból a szöveg – meg van szerkesztve, vagyis a kommunikációs helyzetnek és célnak megfelelő beszéd-, illetve szövegváltozat; azaz viszonyfogalom. A mondanivaló minden tekintetben pontos, azaz adekvát kifejezését, a gyakorlatban az odaillő nyelvi-stilisztikai variáns kiválasztását az teszi lehetővé, hogy a nyelvi-stilisztikai jelenségeknek részben kialakult, de mindig alakítható stílusértékük, vagyis funkciójuk van. Végezetül a funkcionális stilisztikának ezenkívül három fontos kategóriája van: a stílusréteg, a stílusárnyalat és a korstílus.

3. Hogyan alapozta meg Charles Bally a funkcionális stilisztikát? Abból indult ki, hogy a nyelv nemcsak az értelem kifejezésének eszköze, hanem az érzelemé is, sőt személyiségünket is lényünk affektív része teremti meg. A stilisztika feladatát a nyelvi kifejezőeszközök affektív tartalmának a vizsgálatában látja; számára a stílus a nyelvnek az érzelmet visszaadó kifejezőereje. Ezen elemek vizsgálata aztán elvezette a funkcionális stilisztika alapkérdéséhez: a lexikai és frazeológiai szinonimák árnyalt elemzéséhez, továbbá annak a felismeréséhez, hogy a szinonimák denotatív jelentése azonos, a konnotatív azonban különböző. A *Traité de stylistique française* (Paris, 1909) két kötete így lett a korabeli francia szó- és kifejezőkészletnek a modern feldolgozása. Bally bár teljes stilisztikai minősítőrendszert nem épített ki, az alapokat e tekintetben is lerakta. A természetes affektivitású elemek közt például megkülönböztet komikus, ironikus, festői, illetve pejoratív és amelioratív stb. hangulatúakat. És a környezetfelidező affektivitásúak között tárgyalja például a közkeletű és a ritkán használt, valamint a tájnyelvi szavakat, a neologizmusokat, az irodalmi és a tudományos, illetve szaknyelvi jelenségeket, a familiáris és az argó elemeket stb. A nyelvi rétegek közül pedig kitér az írott és a beszélt nyelvre, továbbá a hivatalos és a tudományos, valamint a szépirodalmi és a hétköznapi nyelv tárgyalására. (L. részletesebben Szathmári István: A funkcionális stilisztika megalapozása. In: *Hol tart ma a stilisztika?* Szerk.: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996: 19–24.)

4. Bally stilisztikai alapvetését tanítványai vitték tovább. Tény, hogy már a kortársak is felfedeztek bizonyos merevséget Bally stilisztikájában: a nyelvi elemek értelmi oldalának a háttérbe szorítását, továbbá a történeti stílusvizsgálatnak, valamint a szépirodalmi stílus elemzésének az elkerülését. Jules Marouzeau 1935-ös latin, majd 1941-es francia stilisztikájában a stílust magatartásnak, attitűdnek tekintette, amelyet a beszélő vagy író érvényesít a nyelvvel mint anyagraktárral, lehetőséggel kapcsolatban. Bevezette – vagy inkább felelevenítette – a „választás”, „válogatás” terminust, és felsorolta ennek feltételeit, határait. Továbbá az „expressivité” szakszóval élt, amely a nyelvi jelenség érzelmi-hangulati elemein kívül magában foglalja az értelmi oldalból, a használati kötöttségből, a szemantikai mozgásból, a szituációból adódó mozzanatokot is. Bevonja vizsgálódásaiba a költők, írók nyelvét. Példát ad aztán a történeti jellegű stilisztikai elemzésre is. Végül pedig a leíró nyelvtan beosztásának megfelelően beszél a hangok (és az írás), a szavak, a nyelvtani kategóriák és a versnyelv kifejező értékéről.

A másik tanítvány – akinek a munkásságáról később még szó lesz –, Marcel Cressot 1947-es *Le style et ses techniques* c. munkájában a stilsztika feladatát a „választás” értelmezésében jelöli meg. Aztán ő szintén „expresszivitás”-ról beszél, híve a történeti stilsztikának, és – nála talán ez a legfontosabb – a leghatározottabban bevonja vizsgálódásaiba a szépirodalmat, sőt jobbára azon belül is marad.

5. A funkcionális stilsztika további útját ezúttal nem tárgyalhatom (l. Szathmári i. m. 25–30). Arra azonban ki kell térnem, hogy az 1960-as évekre a stilsztika válságba jutott, és hogy éppen az említendő két mű is igazolja megújulását, életképességét.

Induljunk ki abból, hogy a stilsztika az utóbbi időkig nem tudott önálló tudománnyá válni, mert – egy kissé leegyszerűsítve – nem a saját problematikájából nőtt ki, és mert története során jobbára a nyelvészettől, kisebb mértékben az irodalomtudománytól kapta az indíttatásokat (részletesebben l. Szathmári István: Milyen napjaink stilsztikája? *MNy.* 88: 272–9). A válságot – mondhatnánk: kirívóan – jelezte, hogy Michel Arrivé a *Langue française* c. folyóirat 1969-es szeptemberi stilsztikai számában kimondta: „A stilsztikát nagyjából halottnak tekinthetjük.” Nálunk Vigh Árpád a *Helikon* 1988. évi 3–4. szintén stilsztikai számának a bevezetőjében hasonló következtetésre jut. Csakhogy akkorra már – az azóta eltelt időben meg még inkább – megváltozott a stilsztika helyzete. A bevezetőt követő angol, cseh-szlovák, québeci, franciaországi stb. stilsztikai kutató-sokról szóló felmérések éppen arról tanúskodnak, hogy – nemegyszer a poétikába és más diszciplínákba ágyazva, tehát nem stilsztikai címszó alatt – egy sereg (részben) új diszciplínának (a szemantikának, az információelméletnek, a szöveg-tannak, a szemiotikának, a szociolingvisztikának, a pragmatikának) a bevonásával ez a diszciplína új erőre kapott, és az egyes országokban szinte sajátos arculatot alakított ki.

És ez a fellendülés azóta is tart. Mégpedig két formában. Egyfelől részben vagy szinte teljesen új szemlélet és megközelítési módszerek születtek, amelyek nagyon is megtermékenyítették a stilsztikát (ilyen pl. a szövegtani, a pragmatikai, a beszédelt-elméleti, a regiszterelméleti és újabban a kognitív eljárás mód). Másfelől kiszélesedett a stilsztika területe. Az idevágó kutatás immár inter- és multidiszciplinárisává vált, azaz ezek csak az új nyelvészeti, irodalomelméleti, esztétikai, poétikai, retorikai, filozófiai, pszichológiai eredményeknek a megfelelő felhasználásával lehetnek sikeresek.

6. A stilsztika 1990 körüli állapotáról mintegy keresztmetszetet nyújt az említett *Qu'est-ce que le style* c. párizsi kötet, amely a konferencián részt vevő francia, svájci, belgiumi, hollandiai és német professzorok előadásait tartalmazza. Pierre Larthomas mindjárt a bevezetőben megállapítja, hogy a stílussal, stilsztikával kapcsolatos kutatások az utóbbi húsz évben megsokszorozódtak, amelyek e diszciplína frissességéről tanúskodnak, és hogy a „halott” jó egészségnek örvend („Dans les vingt dernières années, les recherches se sont multipliées qui témoignent de la vitalité d'une discipline dont on avait constaté le décès. Disons, pour parodier Corneille, que la morte que l'on tuait se portait assez bien” 5). Sőt azt is kijelenti, hogy a stilsztika immár teljes értékű külön tudomány („Le moment paraît donc

venu de proclamer que la stylistique est une science à part entière...” 6). Ugyancsak Larthomas utal arra, hogy a kötetben – igaz, hogy az előadóknak mintegy a kétharmada francia volt – Ch. Ballyt gyakrabban idézték, mint például Leo Spitzert (3). Valóban, a tanulmányok felében (és többször is) szerepel Bally neve: vagy úgy, hogy követik a nézeteit, vagy hogy továbbfejlesztik, vagy hogy éppen vele szembeszállva alakítanak ki új állásfoglalásokat. Egyébként a tanulmányok – a kötet címének megfelelően – sokfelől és sokoldalúan „járják körül” a stílus fogalmát (ezt foglalta össze Kemény Gábor Mi a stílus? c. dolgozatában: *Nyr.* 120: 6–13), míg közben sok más lényeges stilisztikai kérdést érintenek, vagy éppen meg is tárgyalnak. Csak néhány jellegzetes cím mutatóba a 18-ból: *Lacan a stílusról*, *Lacan stílusról* (Michel Arrivé), *Mi a forma?* (Pierre Cahné), *Gondolat és nyelv a stílusban* (Dominique Combe), *Teremtő utánczás és stílus a latinoknál* (Jacqueline Dangel), *A költészetbeli stílusról* (Marc Dominicy), *A stílus kérdése és a retorika* (Kibédi Varga Áron), *Stilisztika és verbális interakció* (Wolf-Dieter Stempel). Megemlítem, hogy a kötetről egyéni módon és igen érdekesen beszámolt Nyéki Lajos párizsi professzor 1994. november 16-án Stíluskutató csoportunkban *A stilisztika mai állása és új útjai* címen (kézirat).

7. És most lássuk egy kissé részletesebben a másik munkát: Marcel Cressot *Le style et ses techniques* című 1947-es könyvének a Laurence James által kiegészített 1991-es 13. kiadását. Közelebbiről a következőket vizsgáljuk: a) Az új szerző mikkel és milyen mértékben egészítette ki a csaknem fél századdal korábbi művet? – b) Mit változtatott a régi szövegen? – c) Mit hagyott el az eredetiből? Végül arra a kérdésre is válaszolnunk kell, hogy megmaradt-e a Marcel Cressot koncepciója, és hogy a funkcionális stilisztikának megfelelő egységes mű született-e Laurence James „beavatkozása” nyomán?

Az előszóban (9–12) és a könyv hátsó borítóján levő ajánló sorokban a szerző lényegében rávilágít, hogy mit végzett Cressot művével kapcsolatban. Abból indul ki, hogy a stilisztikának át kell hidalnia az irodalomtörténet és a nyelvtudomány közti távolságot. Megállapítja aztán, hogy a stilisztika megváltozott, kiszélesedett, összekötődött új diszciplínákkal is (itt utal a pragmatikára, az extralingvális eszközök új szerepére, a retorika fontosságára stb.). Kiemeli, hogy a korábbi immánens szövegelemzést felváltotta a mű külső tényezőit is figyelembe vevő sokoldalú analízis. Hangsúlyozza azt is – elsősorban Riffaterre-re hivatkozva –, hogy egy-egy stíluseszköz (franciául *fait de style*, szó szerint: stílustény) funkcióját nem lehet értékelni az egész műtől függetlenül. Jelzi aztán, hogy a fejezeteket átvizsgálta, új példákat is hozott, és a klasszikus szerzők mellett bőven merített mai művekből: Beckett-től, Camus-tól, Robbe-Grillet-től, Raymond Queneau-tól, Sartre-től és másoktól. A mához igazította aztán az egyes fejezetek végén levő szakirodalmi jegyzékeket is. Végezetül megemlíti, hogy megőrizte azt a szellemiséget, amelyet Cressot képviselt munkájában, elemzéseiben.

Egyébként a James által betoldott részek a bibliográfiákon kívül mintegy jó 70 lapot tesznek ki, tehát több, mint a negyedét az eredetinek. Csupán 14 lapnyi rész maradt ki, és a kisebb változtatások mennyisége körülbelül 20 lapnyi lehet.

8. L. James művében a következő viszonylag terjedelmesebb új témákkal találkozunk: a hangszimbolika (29–36), a denotáció és a konnotáció (57–61), a trópusok (69–82), az aszindeton (242–51), a mondat és a szünet (258–63), a fonostilisztika (275–80), új tanulmányterületek: statisztikai stilisztika (283–96), a stilisztika és az irodalmi elemzés (296–300), valamint kijelentés, pragmatika (300–02). De kisebb terjedelemben szó esik még a redundanciáról, a présent historique drámai művekbeli szerepéről, továbbá többször a szürrealizmusról és az abszurdról (érdekes módon a *posztmodern* terminussal nem találkoztam). Végül új elemzést is beiktat, Alfred de Vigny *A farkas halála* c. poémájának egy részét vizsgálta.

9. Hogy mit jelentenek a gyakorlatban James kiegészítései, lássunk néhány ilyen részt, legalább nagy vonalakban. Hat oldalon tárgyalja a hangszimbolikát (29–36). Egyrészt a nyelvészek – Saussure, Bally, a mi Zolnai Bélánk, Jespersen, Grammont, P. Guiraud, G. Michaud – idevágó nézeteit sorakoztatja fel. Majd kitér a költők, írók véleményére, kezdve Platonon, folytatva Rimbaud-val, Mallarméval és így tovább. Találó példák elemzésével jut el a hangszimbolika jellemző sajátságainak és funkcióinak a felsorolásáig, csak helyesen kiemelve, hogy az artikulációs metaforáknak (A. Spire így nevezi a hangszimbolika egyes jelenségeit) nincs független értékük, és nem működhetnek a szöveg támasza nélkül (36; egyébként magam így írtam körül 1970-ben egy nagyobb dolgozatomban: „a hangszimbolika a hangoknak [és hangcsoportoknak] az a sajátsága, hogy közvetlenül akusztikai hatásukkal – különösen ha nem nagy szövegrészben többször ismétlődnek –, képzésmódjuktól függően és megfelelő szövegkörnyezetben képesek alkalmissá bizonyos hangulat felidézésére és a mondanivaló érzelmi felerősítésére.” *Népr. és Nytud.* 1970: 81, 1. az egészet: 67–83).

Mintegy két oldalon Cressot is megemlékezett a metaforáról. James azonban külön fejezetet szentel – ahogy ő nevezi – a jelentésátviteleknak vagy trópusoknak (*Les transferts de sens ou tropes*; 69–82). A trópusokat a retorika eszközeiként mint szóalakatokat írja le, visszamenve egészen du Marsais-ig. Részletesen elemzi a metafora expresszív értékét. Sorra veszi aztán a többi trópus is (allegória, metonímia, szinekdoché, sőt ironia stb.), mindig utalva a lehetséges funkcióikra, és arra is, hogy mely tárgyalt jelenség mely korstílusra, illetve stílusirányzatra jellemző. Camus példáján bizonyítja, hogy az író a trópusok segítségével a mindennapitól eltérő univerzumot vagy misztikus világot teremthet. És megjegyzi, hogy a mai irodalomban teljes liberalizmus uralkodik, a képek is a költői nyelv fontos jegyivé válnak.

James a stilisztika új ágaként üdvözli az úgynevezett fonostilisztikát (275–80). „Az utóbbi évek – írja – tökéletesítették az emberi beszéd reprodukálását és regisztrálását biztosító készülékeket”, és ez fejlesztette ki a fonostilisztikát. Immár mérni lehet például a fonémák, a szótagok, a szavak kölcsönös hosszát, a hangsúly erősségét stb., rögzíteni lehet a mondat melódiáját és így tovább. Egyébként az élőbeszéd, az úgynevezett hangos stílus jelenségeivel viszonylag sokat foglalkozik a szerző.

Véleményem szerint a mi elemzéseinkben is hasznosíthatnánk a stilisztikai statisztika keretében a P. Guiraud-tól származó témaszavak és kulcsszavak (mot-thème et mot-clé) kategóriáját. Az előbbibe egy szöveg vagy mű leggyakoribb

szavai tartoznak. Az utóbbiba pedig azok a lexikai elemek, amelyek sokkal gyakrabban fordulnak elő egy-egy költő, író valamely művében vagy a teljes oeuvre-jében, mint másoknál, illetve a közbeszédben. A tárgyalt mű szerint például Valéry két első kulcsszava az *ombre* 'árnyék, sötétség' és a *pur* 'tisztá'. Baudelaire-nél ilyen az *ange* 'angyal' és a *coeur* 'szív', Rimbaud-nál az *Illuminations*-ban a *mer* 'tenger' és *fleur* 'virág' (288). Hozzáteszem, hogy tudomásom szerint Mallarmé továbbgondolásának megfelelően a kulcsszavak jellemzőek az illető költő, író habitusára, lelkivilágára is. Benkő László dolgozata szerint a *bús* szó minden bizonyonnyal kulcsszava Juhász Gyula költészetének (*Nyr.* 82: 351–7), és hogy a költő egész egyéniségére jellemző volt a *bús* jelző, azt felesleges külön bizonyítani.

Végül megjegyzem, hogy James példamutató sokoldalúsággal elemezte Alfred de Vigny *La Mort du Loup* című poémája 26 soros részének mindenekelőtt a szó-készletét (316–23), elsősorban a szavak stilisztikai funkcióit, valamint szemantikai és poétikai összefüggéseit állítva a középpontba.

Még az előadásomban korábban feltett néhány kérdésre kell válaszolnom. James nagyon keveset változtatott Cressot szövegén, jószerével csak annyit, hogy mai szépirodalmi példákat is hozott. Szintén keveset hagyott el az eredeti szövegből, inkább csak olyan rövid részeket, amelyeket újra tárgyalt valamelyest hosszabban. A 13. kiadásban egyébként teljesen megmaradt Cressot koncepciója – tudniillik James csupán mintegy továbbvitte egyes stilisztikai jelenségeknek a megvilágítását –, ilyenformán elmondhatjuk, hogy James keze nyomán egységes mű született.

10. Az itt röviden előadottakkal talán sikerült rámutatnom a funkcionális stilisztika élő voltára. Előadásomat annak a megállapításnak az idézésével fejezem be, amellyel Laurence James is zárta munkáját: „...discipline jeune, la stylistique est encore à la recherche de ses buts et de ses méthodes en même temps qu'elle connaît un grand développement” (302). Röviden: a stilisztika még nagy fejlődés előtt áll.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

On the history of functional stylistics

The speaker began by talking about Ch. Bally, the founder of functional stylistics, and then he discussed how his students, J. Marouzeau and M. Cressot elaborated on Bally's legacy. Following a temporary setback, stylistics underwent a new period of upswing, as the speaker demonstrated by two examples. First, he discussed the yield of a conference on stylistics held late in 1991 at Sorbonne (cf. *Qu'est-ce que le style?* Ed. by Georges Molinié and Pierre Cahné, Paris, 1994). Second, he noted the fact that M. Cressot's *Le style et ses techniques* (1947) appeared in a 13th edition in 1991. Then he gave a detailed analysis of whatever Laurence James changed in that edition and what he added to Cressot's original discussion. The talk concluded by stating that functional stylistics is capable of renascence and can absorb many results of more recent approaches without the danger of eclecticism.

Szavak, morfémak, toldalékok

1. Pete István (2004a, 2004b) nem kis feladatot tűzött maga elé azzal, hogy – mint mondja – újradefiniálja a morféma fogalmát, illetve ezen belül meghatározza a „zéró kategória” használatát. Előbbi cikkében nemcsak általában tárgyalja a morféma szerepét, de különös tekintettel van a StrMorf., azaz Kiefer (2000) elemzéseire és állításaira és azon belül is az általam írott fejezetben mondottakra (Kenesei 2000). Ebben az írásomban ezért főleg Pete (2004a) kijelentéseire fogok reflektálni.

Írásának az elején joggal mutat rá a morféma meghatározásainak sokféleségére a nyelvészeti szakmunkákban, de nem osztozom aggodásában amiatt, hogy ez káros volna tudományunkra nézve. Ez ugyanis világos következménye annak – a tudományokra általában jellemző – helyzetnek, hogy adott elméleti kerettől függően az alapfogalmak más-más jelentésekben használhatók. Legyen elég itt csak a fonéma történetileg és elmélettől függően állandóan változó fogalmára utalnom. Egy szigorúan a formai vonásokra támaszkodó korpuszalapú strukturalista elemzés (Bloomfield 1926, Harris 1946) morfémafogalma természetesen más lesz, mint a hagyományos nyelvtanba mintegy „utólag” bevett általánosításé, amely a tőszók és a toldalékok közös osztályát (a „szővelemeket”) nevezi morfémaknak (Tompá 1961: 12). És ismét más lesz egy generativista ihletésű közelítésben, amelyben jószérivel nincs is szükség rá, hiszen a beszélő nyelvi alapelemkészletét „megjelenítő”, reprezentáló „szótár” egyenként felsorolt és jellemzett „címszavait” kell tudnunk megállapítani, s ezek között mind „szavak”, mind a szónál kisebb elemek (ragok, jelek, képzők stb.) is vannak. Pete kritikája azt illetően, hogy Kiefer (2000)-ben nincsen definiálva a morféma, és hiányzik belőle a „morfematika” fejezet, így célját tévesztette. Hogy mi a „morfématan”, a morfológia tárgya, azt tehát az adott elmélet mondja meg, de már „közös ösünk”, Ferdinand de Saussure is kijelentette, hogy „a morfológiának – nyelvészeti tekintetben – nincs valóságos és autonóm tárgya; nem is lehet a szintaxistól független diszciplína” (1967: 169).

Ha ma egy más kontextusban, amely nem független a saussure-i alapoktól, de azt egy meghatározott irányban továbbfejlesztve már másképp is értjük Saussure idézett mondatát, az a mai értelemben ugyanúgy igaz, mint száz évvel ezelőtt: az, hogy mit tartunk „morfémának” vagy tágabb értelemben a szótárba felvett, külön felsorolandó (vagy a beszélő szempontjából nézve: megtanulandó) alapegységnek, nem határozható meg a grammatika más szintjeitől, jelesen a mondatantól függetlenül.

Ám már ezen a ponton is egy kettősségbe ütközünk. A szótárban felsorolandó elemek között ugyanis az „egymorfémás” toldalékok és tőszók mellett „többszörös morféma” címszót is találunk, mint például a *rádióamatőr*, *nagyszerű*, *hatalmas* stb., mivel – egyszerűen szólva – ezekben az „egész” jelentése nem azonos a részek jelentésének az összegével. A beszélő nyelvi tudása szempontjából tehát a morféma nem más, mint egy elemzési szint, de valójában nem releváns abból a szempontból, hogy mik a nyelv szabályrendszerének „engedelmeskedő” alapegységek. Ezek ugyanis a nyelv szótárának egyedileg listázandó elemei, vagy ahogy di Sciullo és Williams (1987) nevezi: „listémák”. A StrMorf. kötete tehát ezért nem szentel különösebb figyelmet a morféma meghatározásának. Az persze, hogy más megközelítésekben van-e és milyen szerepe a morfémanak, mint mondtam, attól függ, milyen alapokon nyugszik az adott elmélet, és hogy azon belül következetesen-e a fogalomhasználata. Ennélfogva a Pete által adott meghatározás is („A morfémak szavak és szóalakok szerkezetének valamilyen jelentéssel vagy funkcióval bíró, legkisebb aszimmetrikus formai egységei”) csupán annyit ér, amennyit egy (vagy „a”) nyelv elemzésében tenni lehet a segítségével.

2. Pete számára például az úgynevezett „aszimmetrikus unikális morféma” is a meghatározás alá tartoznak, például a *hent-es*, *kort-es*, *fa-batka* stb. vastag betűvel szedett részei. De hát ezekben nemcsak a *hent*, *kort*, *batka* lesz így unikális, hanem a szavak „másik fele” is. Azt ugyanis nem képzelhetjük, hogy a hentesnek „hentje”, kortesnek „kortja” (vagy „kort-je”?) van, ugyanúgy, ahogy a boltosnak boltja, az órásnak órája stb. Akkor viszont az *-os/es* képző sem az általánosan megszokott „valamely dologgal foglalkozó” értelmében szerepel ezekben a Pete által „morféma-kombinációknak” tartott szavakban, hanem egy feltehetőleg „unikális” jelentésben, ami az értelmetlen *hent* többől a „(sertés)hús előállításával és feldolgozásával foglalkozó személy” jelentést állítja elő.

Szögezzük le Petével szemben, hogy a *hent*, *kort*, *batka* stb. hangsoroknak nincs jelentésük (sem „funkciójuk”), tehát nem morféma, sem aszimmetrikusan, sem másképp. Az „unikális morféma” feltevése továbbá ahhoz a paradox helyzethez vezethet, hogy ezentúl akár a *körte* szót is felbonthatjuk a *fut-t-a* (vö.: *futában*) mintájára *kör-t-e* „unikális morfémaakra”. Megjegyzem, hogy például a *vágta* szavunkban ez az elemzés történetileg indokolt, de kötve hiszem, hogy a szinkrón rendszerben, azaz mi magyar anyanyelvű beszélők valóban *vág-t-a* elemekre bontanánk. De folytathatnánk a sort: *dí-va*, *nyes-t*, *kar-ó*, *talm-i* stb. Az unikális elemeknek semmi sem szab határt. Mindez Petének abból a többször is elismertelt sajátos felfogásából következik, hogy a morféma lehet jelentés nélküli elem is.

3. Pete amiatt is bírál, mert az ikerszavas összetételek ismétlő vagy rímelő tagjairól (pl. *ingó-bingó*, *icipici*, *gizgaz*) azt mondtam, hogy nemcsak önálló szónak megfelelő használatuk nincsen, de valójában jelentésük sem, s ezért még morféma, sem tekinthetjük őket (Kenesei 2000: 84). Petének három ellenvetése van. 1) A *bingó*, *ici*, *giz* „hangalakváltozatok valóban nem morféma, hanem az *ingó*, *pici*, *gaz* [...] morféma morfjai.” 2) „Az önálló szónak megfelelő használat nem kritériuma a morféma, még kevésbé az a morfjaknak [...]” 3) Pete „nyelvérzéke [...] szerint az *ingó tutaj* például nem ugyanaz, mint a kellemes érzetet keltő *ingó-bingó tutaj*”, tehát ezek „nem jelentés vagy funkció nélküli egyedi morféma-varianták”.

Először is, amikor az összetett **szavakat** vizsgáltam, el kellett döntenem, mit tartunk összetételei tagoknak: a Pete által a 2) pontban bírált állításom tehát annak a kérdésnek az összefüggésében értelmezendő, hogy vajon szavakat rakunk-e egybe az ikerszavas összetételek esetében.

Másodszer, Pete csakis az „unikális morféma” feltevése szerint állíthatja a 3) pontban, hogy ezeknek a rímelő hangsoroknak van valamiféle jelentésük, annak alapján, hogy az *ingó-bingó* „más” mint az *ingó*. Ha azonban a jelentéskülönbségük természete nem tér el attól, ahogy a *fa* jelentése különbözik a *fabatka* jelentésétől, vagyis semmiféle rendszeres formai és jelentésbeli szabályosságot nem lehet megállapítani, akkor semmi okunk feltenni, hogy a „nyelvben” (azaz a beszélő fejében elraktározva) nem külön-külön léteznek az *inog/ingó* és *ingó-bingó*; illetve a *fa* és *fabatka*; továbbá a *gaz* és *gizgaz* stb. szavak. Hiszen miért is lenne külön „címen” elraktározva a *bingó*, a *batka*, a *gáz* és a többi semmilyen más önálló elemmel összetételt (vagy bármiféle szerkezetet) nem alkotó forma. Ha például lenne *giz-gáz* vagy *gizember-gazember* is a *giz-gaz* mellett, mondjuk abban a jelentésben, hogy 'gyengébb fűtőerejű gáz' vagy 'kedves gazember', mindjárt más lenne a helyzet. De hát – szerencsénkre – ilyen alakok nincsenek.

Végül tanácstalanul állok az 1) pontban megfogalmazott állítással szemben. Pete ugyanis itt nem használja az „allomorfi” fogalmát. Igaz, az 1.6. pontban azt mondja, hogy „egy morféma megjelenési formája (fonémaállománya) többféle lehet: *esz-ik – ev-e-tt – e-gy-él – e-nni*”. A morfémanak ezeket a környezettől függő változatait pedig szokásosan allomorfoknak hívják. De Pete fenti kijelentése szerint vajon a *bingó* is lehet ugyanígy egy morféma megjelenési formája? Vagy a „hangalakváltozat”, azaz a „morf” más lenne mint a „megjelenési forma”? A 3.2. pontból annyi kiderül,

hogy a *cat-s*, *child-ren*, *ox-en* stb. szavakban megjelenő többes számot kifejező allomorfokat Pete „morfoknak” nevezi, viszont a 3.2. pontban felbukkan az „egy morféma különböző allomorfjai” kifejezés, szembeállítva az „egy morféma alternációs alakváltozatai” kifejezéssel – további magyarázat nélkül.

Pete morféma meghatározásában a „funkciónak” más feladatot ad, mint a „jelentésnek”: funkciója (de nem jelentése) van a kötőhangzónak (pl. *barát-o-d-a-t*), de az „üres” alanynak is (pl. *Es regnet*). Itt is ugyanazt a hibát követi el, mint korábban: a nyelvnek csak az egyik szintjét tekinti, holott, mint láttuk, már Saussure is megmondta, hogy nincs morfológia szintaxis nélkül. Az *es* névmás ugyanúgy listázott eleme a nyelvnek, mint a *regn(en)* ige. De ugyanúgy nincsen „jelentése”, mint a *dass* vagy a *hogy* kötőszónak. Mindkettőt a szintaxis „szabályai” helyezik el a mondatban, de jelentése csakis a velük alkotott (egész) mondatnak van. A kötőhangzókat pedig a (morfo)fonológiai szabályok helyezik el a szóban, de azt azért nem képzeljük, hogy ezek valahol a szótárban külön-külön fel vannak sorolva, ugyanúgy ahogy például a *-k/-i* többesjel?

Nem fogok Pete minden állításával foglalkozni, többnyire csupán az engem érintő kritikáira kívánok itt válaszolni. A 2.4.7. pontban nekem tulajdonítja a „passzív, fiktív vagy fantomtövek” megjelölést (pl. a *fesz-t*, amely a *fesz-ül*, *fesz-ít*, *fesz-eng*, *fesz-es*, *fesz-ély-ez* stb. szavak tövében található). A StrMorf.-ban a szerkesztő döntése miatt azt a gyakorlatot kellett követnünk, hogy a fejezetek szövegébe nem volt szabad beírni a hivatkozásokat, de a fejezetek végén a fontosabb forrásokat és hivatkozásokat meg lehetett jelölni, és ott szerepel a pontos szakirodalmi megjelölés is, ahonnan a terminust átvettem. De hát ha elolvasta volna az inkriminált részt, amelynek a címében a „tő” szó, benne pedig a „tő” meghatározása szerepel, láthatta volna, hogy én magam ezt a „tő” terminust vezetem be az említett példákra, megkülönböztetve a magyarban gyakoribb szó alapú és a ritkább tő alapú morfológiai eljárásokat. Igaz, alább már ezt a megújított szóhasználatot is nehezményezi, amikor azért von felelősségre, mert úgymond mellőzöm a „nyelvtudományban már elég régen meghonosodott »szabad és kötött szógyökerek« terminusok[at]”. De hát éppen ez a distinkció jelenik meg az általam használt szó, illetve tő alapú morfológiában. A fejezetben követelesen alkalmazott meghatározások szerint a szavak és a tövek nem kerülnek egy osztályba (Pete „szógyökei” közé) csak amiatt, mert mindkettő fel tud venni azonos toldalékokat. A töveket ugyanis – többek között – az jellemzi, hogy nincsen szófajuk, mint azt ott is mondom. A „kötött szógyökek” egy részének (pl. az *eszik* ige tövében álló kötött morfémanak van, a hozzá fonológiai-lag (de nem morfofonológiai-lag) valamelyest hasonló *fesz-* tőnek viszont nincsen. A „kötött szógyökek” tehát nem formálnak egységes osztályt, szemben a tövekkel, a (független) szavakkal, és a többivel.

4. De Pete a „félszó” terminussal is hadakozik. Jóllehet a fejezetben pontos meghatározást adok erre is (a mellérendelés-próbának eleget tevő összetételi tag, pl. *szobor- vagy kép-szerű*), közli, hogy „Kenesei a »félszó« terminust is egyénien értelmezi. A nyelvtudományban ezt a 'félszegédigék' jelentésében szokás használni”. Csakhogy én sem egyénien, sem sehogy máshogy nem **értelmeztem** a „félszó” terminust, hanem kitaláltam és meghatároztam az általam alkotott rendszeren belül – tekintet nélkül arra, hogy más nyelvészek alkalmaznak-e „félszegédige”, „féltoldalék” vagy más szakszavakat. Vagyis Pete arra alapozott kritikája, hogy egy másik terminust miképp szokás használni „a” nyelvtudományban, egyszerűen irreleváns.

Pete ama kérdésére, hogy a *kijárat* szóban mi a *jár* „gyökér”, a fejezetben viszonylag pontos választ lehet kapni. A *jár* természetesen független szó, amint a *ki* is. Mivel azonban az *-at* toldalék nem produktív, és ezért a nyelv szótárában nem az „aktív”, csupán a szófajt és a képzés tövét felismerni segítő „passzív” részben van felsorolva, a *járat* szót külön címszóként kell jegyezni. Csakhogy a *kijárat* nem a *ki+járat* összeadásából, de nem is a *kijár+at* (termékeny) szóképzésből

származik, mivel igekötőt főnévhez nem tehetünk, és mint láttuk, az *-at* nincs benne az „aktív” szótárban, de még ha benne lenne is, az állomásról „kijárni” legfeljebb a vasutasok szaknyelvében a vonat, de nem az utas szokott. Nincs mit tenni: a *kijárat* szónak külön egységként kell szerepelnie a szótárban.

5. Pete továbbá félreérti a „szintaktikai környezet” fogalmát is a 3.3. pontban, amikor azt idézi, hogy az inflexiós toldalékok ezt a szintaktikai környezetet nem változtatják meg. Mint ott kifejtem, arról van szó, hogy az inflexió (jel, rag) a tárgyas igét nem alakítja át tárgyatlanná, de nem arról, hogy a határozott tárgy mellett ugyanazt az igealakot használjuk, mint a határozatlan tárgy mellett (vagy a tárgy nélküli igén). Ez utóbbi ugyanis az egyeztetés esete alá tartozik, és amint azt ugyanott mondom, egyeztetni csakis inflexiós toldalékkal lehet. Ami ugyanis megváltoztatja a szintaktikai környezetet, például vonzatot „cserél”, az a szóképzés körébe tartozik.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden képző szófajt változtat, ezért Pete *ügy – ügy-ész* ellenpéldája megint csak irreleváns. Ha eljutott volna a fejezet végén szereplő összefoglaló táblázatig, láthatta volna, hogy vannak döntő jellegű különbségek, és – sajnos – vannak nem döntő eltérések, s ez utóbbiak miatt kell kijelentenünk, hogy nem mindig tudjuk megállapítani, hogy képzőről vagy inflexiós morfémáról van-e szó, mint például a határozók *-an/en* toldaléka esetén. Pete nem érvel, hanem kategorikusan kijelent: „A magyarban **esetragokat, igei és névutói személyragokat**, valamint **birtokos személyragokat** különböztetünk meg. [...] A **jelek** egyes morfológiai kategóriák egy-egy specifikus jelentésű alakját képezik. Beletartoznak az itt felsorolt ragozási paradigmákba, de esetenként és személyenként nem változnak. A **képzők** [...] új szavakat képeznek. Az igeveket [...] igealakoknak nevezzük, képzésük jelekkel történik”. (Kiemelés az eredetiben.)

Akkor most tudjuk-e, hogy az *élesebb* új szó-e vagy csak az *éles* szó egy specifikus jelentésű alakja? És mi a specifikus jelentés az *olvasni*-ban az *olvas* tőhöz képest? És a határozott tárgy miatt szükséges tárgyas ragozásnak mi a specifikus jelentése?

6. Mint a bevezetőben is mondtam, főként Pete (2004a) cikkének az én állításaimat bíráló megjegyzéseivel kívántam vitába szállni, és itt csupán egy rövid kommentárt fűznék Pete Istvánnak (2004b) a nulla fonetikai formájú elemekről írt áttekintéséhez, amivel ugyanaz a probléma, mint a morfémameghatározások felsorolásával: nem lehet ugyanis az adott elméletektől függetlenül megvizsgálni, miért szerepel egy leírásban vagy elemzésben a zérus elem. Pete például félreérti, illetve félremagyarázza a szintaktikai üres kategóriák szerepét és jelentőségét. Ezekre ugyanis az elméletet megszabó elvek működése miatt van szükség, mint az elméleten belüli konstruktumokra, azon belül létrehozott segédfogalmakra. Megindokolásukhoz a „kormányzás-kötés” típusú generatív szintaxis keretei között mozogva az ún. esetelmélettől kezdve a tematikus kritériumon át az üres kategóriák elméletéig sok mindent kellene áttekinteni, amire sem Pete cikkének, sem az én válaszomnak a terjedelmi korlátai között nincsen lehetőség. Ezért nem tudok foglalkozni az 5.2.3. pontban szereplő bírálatával, amely a magyar igeveves mondatok „rejtett” alanyáról adott elemzéssel foglalkozik, hanem kénytelen vagyok az olvasót Kenesei (2000) érveihez és levezetéseikhez utalni.

„Ad hominem” kritikái közül csupán egyetlen mondatra reagálok: „Kenesei István (1998: 71) hangsúlyozza, hogy a »zéró morféma koncepcionális problémákat vet fel«. Arra azonban nem tér ki, hogy egyáltalán milyen koncepció alapján érdemes létezésükről és típusaikról beszélnünk” (Pete 2004b: 352). Nos, ha valamivel koncepcionális probléma van, akkor a fogalom létezését szoktuk kétségbe vonni. Cikkemből annak kellett volna kiderülnie, hogy alapos indoklás nélkül nem szabad zéró morfémáról beszélni, viszont a zéró allomorfok segítségével sok esetben jobb megoldásokhoz jutunk.

7. Egy nagyobb terjedelmű munkában nyilván alaposabb válaszokat kaphattunk volna az ezekhez hasonló kérdésekre. Így azonban Pete cikkei több problémát vetnek föl, mint amennyit megoldanak.¹

SZAKIRODALOM

- Bloomfield, Leonard 1926. A set of postulates for the science of language. *Language* 1: 37–51.
- di Sciullo, Anna Maria, és Edwin Williams 1987. *On the definition of word*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 79–178.
- Harris, Zellig S. 1946. From morpheme to utterance. *Language* 22: 161–83.
- Kenesei István 1998. A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 122: 67–81.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer (2000): 75–136.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pete István 2004a. A morféma újradefiniálásának szükségessége. *Nyr.* 128: 187–96.
- Pete István 2004b. Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban. *Nyr.* 128: 326–39.
- Saussure, Ferdinand de 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Tompai József 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kenesei István

SUMMARY

Kenesei, István

Words, morphemes, suffixes

This paper is a rejoinder to István Pete's two articles in previous numbers of this periodical, in which he intends to "redefine" the concept of the morpheme, and within it that of the zero morpheme. I take issue with him on several counts; primarily by arguing his view that the morpheme can be defined as a theory-independent notion, and claim that, just as in the case of the phoneme and most other terms in linguistics, what we understand by morpheme depends on the theses, principles, etc., of particular theories. In a modular grammar, for example, it is the needs of the Lexicon, i.e., the idiosyncratic elements to be listed, the "listemes" of di Sciullo and Williams (1987), that determine the basic units, which then other approaches might call morphemes. The rest is a defense of the analyses put forward in Kenesei (2000) and criticised by Pete (2004a, 2004b).

¹ És akkor nem tértünk ki az olyan félreértésekre, mint amelyet Pete (2000a) 2.4.7 c) pontjában láthatunk, ahol is Petét becsapja a magyar helyesírás. Az igékötös igét ugyanis összetett szónak veszi, és ezzel próbál É. Kiss Katalinnak (1992) azon állítása ellen érvelni, hogy az összetett szó elemei nem válhatnak el egymástól. Csakhogy az igékötös igék nyilvánvalóan nem összetett szók, jóllehet Pete furcsa mód közéjük veszi a *meny-dörög* igét is, ami viszont az.

Itt jegyzem meg, hogy a Pete (2004a, 2004b) hivatkozásai között sem É. Kiss (1992), sem Kenesei (1998), illetve Kenesei (2000) feloldása nem szerepel.

A szaknyelvek és a szaknyelvi szövegek egyes sajátosságairól

A mai civilizáció egyik legjellemzőbb tulajdonsága az emberi munka egyre gyorsuló ütemben történő szakosodása. Ennek eredményeként nemcsak a szellemi munkavilág differenciálódik, különösen a tudomány területén, hanem a gyakorlati (termelési) munkavilág is. Ez azt eredményezi, hogy az egyes emberi társadalmakban egyre több kisebb-nagyobb új szakmai kommunikációs közösség jön létre. Azt mondhatjuk, hogy mindkét munkavilág szakmai differenciálódásának az egyik következménye az egyes emberi közösségek kommunikációs (információs) és végeredményben nyelvi tagolódása. A sajátos információs-kommunikációs szükségletek kielégítése érdekében a szakmai közösségek szükségszerűen létrehozzák a megfelelő szaknyelveket, azaz a **technolektusokat**. Ebből a szempontból a különböző emberi közösségek egyre gyorsabb és egyidejűleg egyre mélyebb technolektális differenciálódása teljes mértékben indokolt. Ez egyszerűen nem más, mint ennek a szakmai tagolódásnak a komplementáris együthhatója. Ha ez így van, akkor az egyes társadalmak által létrehozott technolektális „gazdagság” függvényében értelmezhetjük az általuk elért civilizációs szintet is. Az adott közösség által elért civilizációs fejlődés annál jelentősebb, minél gazdagabb az a szakmai nyelvkészlet, amellyel rendelkezik. Jelenleg tanúi lehetünk annak, hogy lavinászerűen nő az új tudás, az új innovációk és ennek következtében az új termékek mennyisége és minősége is. Ezzel egyidejűleg egyre gyorsabban avulnak el a tegnapi innovációk is. A távközlési elektronikában például a tudás már körülbelül 2–3 év alatt elavul, és vele együtt avulnak el a ráépülő termékek is. Ez azt eredményezi, hogy ugyanolyan ütemben változnak, avulnak el a megfelelő szaknyelvek is.

A technolektusok kétség kívül nemcsak a tudományban játszanak óriási szerepet, hanem a termelő munka világában is, és ezért az eddigénél sokkal több figyelmet érdemelnek. A technolektusok az emberi munka igen fontos eszközei, állapotuktól, elsajátítási fokuktól, használatuktól egyre nagyobb mértékben függ mind a megismerési, mind pedig a termelési munka hatékonysága. Ezért a mai világban az egyik legfontosabb kérdés a nyelv minősége, amelyben létrehozuk, rögzítjük és átadjuk a szaktudást. A szaktudás nyelvének van saját szakszókincse, amelynek az alapját egy meghatározott terminológiai és az a szabályrendszer képezi, amelynek segítségével bevezetik a terminológiai egységeket a szövegbe. Ez azt jelenti, hogy a szaknyelv saját kognitív szintaxissal rendelkezik, amely meghatározza a szakszövegek struktúráját. Egy konkrét technolektus szakszókincse és kognitív szintaxisa több aspektusban is különbözik a köznyelvtől. A köznyelv olyan funkciókkal rendelkezik, amelyek idegenek a szaknyelv számára. A technolektusok elsődleges funkciója az instrumentális funkció. Ezen kívül egyaránt jellemző rájuk a megismerési és a kommunikatív funkció. Azok a funkciók viszont, amelyek a természetes nyelv lényegét érintik, mint például az expresszív, az impresszív, valamint a poétikai funkció, nem tartoznak a technolektusok funkciókészletéhez.

Az adott nemzeti nyelv lexikális készletén alapuló szaknyelvek szókincse túllépi annak határait. Ez azt jelenti, hogy a szakszókincsekre más elveket alkalmazunk, mint az irodalmi nyelv szókincsének az esetében. Például az idegen nyelvekből átvett lexikális kölcsönzéseket másképpen értelmezzük az irodalmi nyelv szempontjából és másképpen a technolektusok tükrében. Az irodalmi nyelvben nem preferáljuk az idegen szavak átvételét, főként akkor, amikor megvan a saját megfelelője, sok technolektusban azonban az ilyen lexikális duplumokat az International Standard Organization ajánlásának értelmében normának tekintik. Bár a szakszókincs szerves kapcsolatban áll az általános szókincssel, ez azonban nem jelenti azt, hogy annak a „bővítését” képezi. Ez külön lexikális kategória, amelynek alapvető része nem tartozik a köznyelvhez. Minél nagyobb mértékben közelíti meg az adott terminológiai egység az „ideális terminus” fogalmát, annál inkább távolodik a köznyelv szókincseitől. Ebben a kérdésben nemcsak a terminusokról, mint olyan szavakról vagy szókapcsolatokról van szó, amelyek az adott szaktudomány fogalmait és objektumait jelölik, hanem a nomináció módjairól és típusairól, valamint a nem terminológiai szavaknak a szakszövegben történő funkcionálásáról is.

A terminus fogalmát általában az állandó paraméterek alapján határozzák meg. Tehát a terminus nem más, mint egy olyan szó (szókapcsolat), amely meghatározott, pontosan definiált fogalmi struktúrával rendelkezik, és amely elvileg egyértelmű, emocionális töltés nélküli egység, de amely viszont rendszerképző képességgel bír. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy paradox módon magának a terminusnak sincs egzakt definíciója a tudományban. A szakirodalomban a terminust különböző módon határozzák meg, illetve értelmezik, például, olyan nyelvi jelként, amelynek a deszignátumát az ugyanahhoz a szaktudományhoz tartozó más deszignátumok viszonylatában definiálják (Rondeau 1984); vagy a szaknyelv olyan formális jeleként, amelynek a képzési momentuma megelőzi a megfelelő fogalom definiálásának a folyamatát (Nowicki 1985); vagy egy szóként, illetve szókapcsolatként, amelynek speciális, konvencionálisan meghatározott tudományos vagy műszaki jelentése van; vagy egy kifejezésként, amelynek segítségével rámutatunk a fogalomra, azaz az adott objektum megkülönböztető jegyeinek a halmazára (Suonuuti 1997); vagy a szakszókincs egységeként (Lukszyn 1993); stb.

A terminus lényegét az egyes kutatók a következőkben látják: (1) a terminus logikai su-perstratum és a nyelvi szemantika által determinált konceptuális struktúra; (2) funkcionális struktúra, amely magában foglalja a nominatív, a szignifikatív, a kommunikatív, a pragmatikai és a heurisztikai funkciót; (3) olyan formális struktúra, amely „terminuselemekből” áll, és amelynek saját fonetikai, morfémius, derivációs és szintagmatikai jellemzői vannak (Lejcsik 1994). A definíciótól függetlenül a terminusok specifikuma mindenekelőtt abban rejlik, hogy azok „az emberi munka eszközei”. Segítségükkel az ember megismeri az objektív valóságot, képet alkot róla, és ez befolyással van az ember magatartására és viselkedésére (Grucza 1991).

A terminus jelentésének kettős jellege van. Először egyedi jelentése van, másodsor pedig – rendszerbeli. Ebben az értelemben a terminus és a kvázi terminus közötti eltéréseket e két jelentésfajta között fennálló, egymással ellentétes relációk határozzák meg. A terminus lényegét a rendszerbeli jelentése (értéke) adja meg. A terminus egyedi jelentése végeredményben azon belső rendszerbeli relációk származékának tekinthető, amelyek az adott konceptuális mezőt alkotják. A kvázi terminus lényegét viszont az egyedi jelentés képezi, és ezért a megfelelő konceptuális mezőt belső relációinak sajátos határozatlansága jellemzi. Ez azt jelenti, hogy a kvázi terminus használati köre kevésbé korlátozott az adott rendszer által, mint a terminus esetében.

A szakszöveg nem más, mint a megfelelő terminológiai tár reprezentációjának a formája, amely a megfelelő szintagmatikai sorban az aktuális logikai szintaxis szabályai szerint jött létre. Minden terminus, mint a rendszerbeli konceptuális egység, a saját diszkurzív potenciálját a megfelelő szakszöveg struktúrájában valósítja meg. A logikai szintaxis alkalmazásának eredményeként a szakszókincs egy olyan tezausszá, azaz olyan terminológiai rendszerré válik, amelynek a komponensei között meghatározott relációk érvényesülnek, és amely reprezentálja a szaktudást. A szakszókincset a következő elvek jellemzik: (1) az **adekvátság**, (2) az **aktualitás** és (3) a **produktivitás**. Az adekvátság fokát a szakszókincsben rögzült szaktudás mennyisége, az aktualitást viszont e szaktudás minősége alapján határozzák meg. A produktivitás az adott szaktudományban prognosztizálható potenciált jelenti (Lukszyn 2002: 41).

A szaktudás nemcsak abban különbözik az általános tudástól, hogy elméletileg bizonyított és kísérletileg ellenőrzött, hanem abban is, hogy új tények létrehozására irányul a szakmai tevékenység során. Ez a képesség a logikai szintaxis alapvető funkcióját vetíti elő. Érdemes megjegyezni, hogy a szaknyelvek területén folyó tudományos kutatásoknak nem annyira a terminológiai tár rendszerezésére és különféle tipológiák létrehozására kell törekednie, hanem inkább a szakgondolkodás algoritmusainak, szabályainak és elveinek a rekonstruálására kell irányulnia, amelyek alapján a létrejött hipotézisek és felfedezések normát alkotnak (Lukszyn 2002: 42). A *realibus ad realiora* maxima, azaz „a közvetlen valóságtól a magasabb rendű valósághoz” hűen jellemzi a technolingvisztikai kutatásokat.

A szakszöveg, mint a szaktudás képe (metaképe) a szakmai kommunikációs rendszernek alapvető eleme. Adója vele jelzi a vevőnek, hogy milyen szakinformációval rendelkezik, és a meg-

felelő metainformációs operátorok (metaszöveg) segítségével arra törekszik, hogy rávegye a vevőt és segítse abban, hogy ő a lehető legadekvátabb módon tudja rekonstruálni és elsajátítani az új szakinformációt. A vevő által rekonstruált kép az eredetinek (forrásnak) a metaképe, tehát általában nem izomorf képe annak, mivel a két szakember szaktudása, mentális képessége, tapasztalata, világképe stb. soha nem lehet azonos. Tehát jogosan beszélhetünk itt az **idiotehnolektusokról** a **politechnolektusok** viszonylatában, amelyek az idiotehnolektusok logikai metszetét alkotják. Ezen kívül a valódi kommunikációs folyamatban ez a kép, mint a szakközlemény, a különféle tényezők hatására deformálódhat, és a vevő nem az eredetileg neki szánt tudást rekonstruálja. Ennek számtalan példája is van a valóságban. Ennek a tükrében igen fontos kérdésnek tűnik a megfelelő kontextus biztosítása. A szakmai kommunikációs rendszerben a közlés vevője szakértő szerepben van jelen, mivel neki kell rekonstruálni, értékelni a közlés tartalmát a meghatározott szaktudás kontextusában.

A fentiek tükrében érdemes elgondolkodni azon, hogy a feljebb említetten kívül milyenek a szaknyelv további sajátosságai a köznyelvhez viszonyítva. A szaknyelveket a szemantikai síkon általában a **monoszémia**, azaz a konvencionális verbális jelek egyértelműsége, a morfológiai síkon a **szimplifikáció**, azaz a grammatikai rendszerek érezhető egyszerűsítése, a stilisztikai síkon viszont a **semlegesség**, azaz a funkcionális egységek expresszív konnotációinak a hiánya jellemzi. A szaknyelvekhez ezen kívül olyan tipikus tulajdonságokat is sorolhatunk, mint például: (1) a terminológiai tár nyitottsága, elsősorban az úgynevezett világnyelvekből történő kölcsönzések tekintetében; (2) az új terminusok megalkotásában a klasszikus nyelvek szókincsére való orientálódás; (3) a különféle interdiszciplináris kapcsolatok hatására a terminusok konceptuális átalakítására való fogékonyság. Ezen nyilvánvaló eltérések ellenére a szak- és a köznyelv között húzódó fő választóvonalak azonban máshol jelennek meg. Arról van szó, hogy a szaknyelvi szöveg tükrözi az irányított szakmai tevékenységnek azt a produktumát, amely az adott objektum elemzéséből született. Ez a tevékenység feltételezi a modellálást, azaz az absztrahálást, amely szükségszerűen implikálja a szaknyelv funkcionális egységeinek az egyértelműségét. Ennek az egyértelműségnek azonban nem okvetlenül igaz ítéletek formájában kell megjelennie. Ettől eltérően a köznyelv olyan szövegeket hoz létre, amelyek nem az adott objektum irányított elemzésével kapcsolatosak, hanem a konkrét kommunikációs szituáció szükségleteiből következnek, és ennek eredményeként a köznyelv funkcionális egységeit természetükénél fogva a polyszémia jellemzi. A szakszövegekhez hozzárendelhetjük: (1) a **felhalmozás**, (2) az **átadás** és (3) a **tudástökéletesítés funkcióját** is. Az első funkció sikeres alkalmazása többek között annak a megfelelő elméleti kontextusnak a rekonstruálási szükségszerűségét jelenti, amely az adott tudásmennyiséggel függ össze. Az átadás funkciója feltételezi a szakinformációnak az aktualizálását a vevőre. A tudástökéletesítés funkciója pedig a szakmai kommunikáció természetéből fakad, amelynek az alapvető feladata a tudás egyre újabb formuláinak a keresése.

A szakszöveg funkcióit, figyelembe véve konceptuális strukturáját, a megfelelő terminológiai egységek határozzák meg. A terminológiáról szóló szakirodalomban az elméleti és az empirikus terminusoknak tíz-egynéhány funkciót tulajdonítanak (Lukszyn 2001: 14–5), például: **denotatív funkciót** (a gondolat objektumának a jelölése), **didaktikai funkciót** (a didaktikai folyamat organizációja), **disztinktív funkciót** (az adott fogalom helyének a meghatározása a megfelelő fogalmi rendszer hierarchiájában), **információs funkciót** (a szakinformációk átadása), **instrumentális funkciót** (a szakmai munka eszköze), **kommunikatív funkciót** (a szakmai tudás kölcsönös cseréje), **kumulatív funkciót** (a szakmai tudás felhalmozása és tárolása), **nominatív funkciót** (az adott objektum közvetlen jelölése). Csak elméleti terminusok esetében viszont a következő funkciókról van szó: **diagnosztikai funkcióról** (a megállapított szakmai tudás minősítése), **explicációs funkcióról** (a terminológiai egységek jelentésének a magyarázása a meghatározott rendszer keretében), **gnoseológiai funkcióról** (a valóság jelenségeinek és tényeinek az azonosítása), **heurisztikai funkcióról** (az új kognitív modellek keresése és konstruálása), **ideológiai funkcióról** (az adott fogalmi rendszer függése az általános filozófiai alapállástól), **kognitív funkcióról** (a valóság azonosított jelen-

ségei és tényei modellálásának az eszköze), a **metodológiai funkcióról** (az adott fogalmi rendszer függése a kutatásban elfogadott metodológiától), **prognosztikai funkcióról** (a szakmai tudás minősítése a szükségletek tükrében), **szignifikációs funkcióról** (a fogalom jelölése a megfelelő szemantikai háló segítségével), **szisztematikus funkcióról** (az új alrendszerek létrehozása az adott terminológiai tár keretében).

Az elméleti és az empirikus terminusok az általuk betöltött funkciókra való tekintettel lényegesen különböznek egymástól. Az elméleti terminus nemcsak az intellektuális tevékenységnek az eredménye, hanem önmaga feltételezi az elméleti modellálást is, és így betölti a heurisztikai funkciót. Az elméleti és az empirikus terminusok megkülönböztetése az anyagi és az absztrakt objektumok megkülönböztetésén alapul. A terminusok az intellektuális műveletek objektumait jelölik, és ezért mindig a precízen vagy kevésbé precízen megfogalmazott elméletek jelrendszerei. Az adott elmélet precizitásának a hiánya főleg a kvázi terminusokban tükröződik, de néha olyan jelenségeket is létrehozhat, amelyek álterminusok vagy terminusokhoz hasonló szavak formájában jutnak kifejezésre. Ez utóbbiak jelentése nem a megfelelő rendszerből van levezetve. A szó ilyen jellegű „szemantikai függetlenségének” az eredménye az általa tartalmazott információs érték tetszőleges értelmezéséhez vezethet, és az értelmezésnek legfeljebb a fantázia szab határt. Tehát szigorúan vett szakmai tevékenységünkben nincs helye a kvázi vagy álterminusok használatának.

A szakszöveget, mint szakinformáció rögzítésének és átadásának a formáját bizonyos szerkezeti tömörség jellemzi, amelynek a koherenciáját a konnektorok funkciójában szereplő megfelelő grammatikai és lexikális nyelvi eszközök biztosítják. A szakszöveg szerkezeti modulja, azaz a tartalom kifejezésének a formája tükrözi a szakmai közlés belső logikáját. Hozzá kell tenni, hogy azoknak a kutatásoknak, amelyeknek a célja a szakszövegek univerzális tulajdonságainak a megállapítása, tekintettel kell lenniük a tudományos és kultúrparadigmák változásaira is. A szakszöveg koherenciája olyan tulajdonság, amely lehetővé teszi a szemantikai kapcsolatok hálózatára jellemző tipikus konceptuális komponenseknek a rekonstruálását. A szakszöveg szemantikai koherenciája olyan jelenségekben jut kifejezésre, mint például: (1) a **tematikus progresszió**, (2) az **egyes mondatok szinszemantikussága**, (3) ugyanazoknak a **terminusoknak a többszöri ismétlése**, (4) az **anafora** és a **katafora**. A tematikus progresszió a közlés tartalma alapvető komponensének a szintaktikai sor következő komponensébe történő áthelyezését jelenti ugyanebben vagy módosított formában. Az előző kifejezés tartalma adaptálásának az eredménye az adaptáló mondat szinszemantikussága, azaz a kontextustól való függősége. Ha a szinszemantikus mondat közvetlen kapcsolatai a kontextussal sérülnek, akkor ez következképpen a szöveg destrukcióját okozhatja.

A terminológiai egységek ismétlése az anaforikus, illetve a kataforikus elemek mellett a szakszöveg szemantikai koherenciájának a fenntartását biztosítja. A szakszöveg oszthatósága a nyelvi közlés olyan tulajdonsága, amely a szakszöveg közös témának alárendelt egyes részeinek a szemantikai önállóságán alapul.

Formális szempontból a szakszövegben különféle egységeket különíthetünk el, de a szöveg-elmélet számára csak azok az egységek lesznek relevánsak, amelyek az adott szövegfajtában szerkezeti modulokat alkotnak. Az egyes szakszövegekben a modulok készletét a megfelelő előírások szabályozzák. Ezek a hivatalos okmányok kellékei.

Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy a technolektusok kizárólag a speciális kommunikációs célok elérését szolgálják, de, ahogy feljebb már volt róla szó, olyan képződmények, amelyek nélkülözhetetlenek a civilizációs fejlődés szempontjából. Az emberekben tudatosult az, hogy szaknyelvekkel nemcsak a műszaki és/vagy tudományos területek rendelkeznek, hanem bármely szakmai emberi tevékenység (alkotás) is. Ez a felismerés, különösen manapság, oda vezetett/vezet, hogy a technolingvisztika területén egyre intenzívebb kutatások vették kezdetét szerte a világon, és ennek eredményeképpen egyre több tudományos munka születik, bár nem mindegyikét illeti meg a „tudományos” jelző. A technolektusokat különféle szempontból elemzik, de különös fontossággal a következő kérdések bírnak:

- a szakszövegek lingvostatisztikai tipológiája;
- a technolektális univerzálék;
- a díszkurzív elemek szerepe az egyes technolektusokban;
- a szövegmodulok, mint a megfelelő kognitív stílus reprezentációjának a formája;
- a terminológiai tár konceptuális struktúrája;
- a funkcionális terminológiai paradigmák;
- a terminológiai lexikográfia metanyelve;
- a mai metalexikográfia axiómái és elméletei;
- az internyelvek szerepe a szakszövegek fordításában;
- a terminológiai szókincstárak harmonizációja;
- a szakszövegek lingvodidaktikai szempontból történő preparálása;
- a didaktikai terminográfia elvei stb.

Érdeemes hozzátenni, hogy a technolektusok közötti határok nem mindig élesek, és időben változhatnak ugyanúgy, mint bármilyen társadalmi jelenség, tehát dinamikus jellegük van. Az egyes szaknyelveket a szaktudományok szerint különböztetik meg, illetve a specifikus lexikális, grammatikai elemek és metanyelvi operátorok figyelembevételével. A nagyobb szakterületeken a kommunikatív tényezők alapján további osztályozásokat eszközölnék. Például megkülönböztetik a „jogi” és a „jogászai” szaknyelvet is a használati kritérium értelmében: az egyik oldalon a többszemélyes „jogalkotó” áll, a másikon pedig a jogászvilág képviselői, akik értelmezik a jogalkotó által létrehozott jogszabályokat és törvényeket, és ily módon alakítják ki a jogi normákat, a joggyakorlatot.

Észre kell venni azt is, hogy manapság egyre nagyobb társadalmi igény fogalmazódik meg a szaknyelvek oktatásával és a szaknyelvi fordítók/tolmacsok képzésével kapcsolatosan. Ez nemcsak az idegen szaknyelvekre érvényes, hanem az anyanyelvire is. Ez viszont új tantárgyak bevezetését implikálja az oktatási tanrendekbe.

SZAKIRODALOM

- Albrecht J., Baum R. (szerk.) 1992. *Fachsprache und Terminologie in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen.
- Bańcerowski J. 2003. A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben. *Magyar Nyelvőr*. 3: 277–83.
- Bősze Péter (alapító-főszerkesztő) 2002. *Magyar Orvosi Nyelv*. II. évf. 1. szám.
- Buhlmann R., Fearn A. 1987. *Handbuch des Fachsprachenunterrichts*. Unter besonderer Berücksichtigung naturwissenschaftlich-technischer Fachsprachen. Berlin et al.
- Bungarten T. 1981. *Wissenschaftssprache und Gesellschaft*. Auswahlbibliographie. Hamburg.
- Busse D. 1989. Sprachwissenschaftliche Terminologie. Verständlichkeits- und Vermittlungsprobleme der linguistischen Fachsprache. *Muttersprache* 99: 27–38.
- Cs. Jónás Erzsébet 2002. *Így működik a Word szövegszerkesztő* (A humán informatika verbális kommunikációja). Nyíregyháza.
- Gajda S. 1997. Polskie języki specjalistyczne dawniej i dziś. In: Arabski J. (szerk.). *Języki specjalistyczne*. Język biznesu. Wyższa Szkoła Zarządzania Marketingowego i Języków Obcych w Katowicach. Katowice.
- Гринев С. В. 1994. Терминоведение: итоги и перспективы. „Терминоведение”. Вып. 2.
- Гринев С. В. 1995. Введение в терминологию. Московский педагогический университет. Москва.
- Grucza F. 1991. Terminologia – jej przedmiot, status i znaczenie. In: Grucza F. (szerk.): *Teoretyczne podstawy terminologii*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław.
- Grucza F., Kozłowska Z. 1994. (szerk.): *Języki specjalistyczne*. Materiały XVII Ogólnopolskiego Sympozjum ILS UW. Warszawa 9–11 stycznia 1992. Warszawa.
- Haugen E. 1950. The Analysis of Linguistic Borrowing. *Language* 26: 210–31.
- Hoffmann L. 1983. Fachtextlinguistik. *Fachsprache* Hft. 5: 2.
- Keszler Borbála 2002. A gyökerek: a magyar orvosi kifejezések eredete. *Magyar Orvosi Nyelv*. II. évf. 1. szám.

- Kielar B. Z. 1977. *Language of the Law in the Aspect of Translation*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Klaudy Kinga–Kohn János (eds.) 1997. *Transfere necesse est. Proceedings of the 2nd International Conference on Current Trends in Studies of Translation and Interpreting. 5–7 September, 1996, Budapest, Hungary*. Scholastica, Budapest.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata* (második kiadás). Scholastica, Budapest.
- Kurtán Zsuzsa 2003. *Szakmai nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Лейчик В. М. 1994. Обоснование структуры термина как языкового знака понятия. *Терминоведение* 2.
- Lukszyn J. (szerk.) 1993. *Tezaurus terminologii translatorskiej*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa.
- Lukszyn J. 1998. Język specjalistyczny a myślenie zawodowe. *Przegląd Rusycystyczny*. Zeszyt 3–4.
- Lukszyn J. 2001. Termin i system terminologiczny w świetle praktyki terminograficznej. In: Jerzy Lukszyn (ed.): *Języki specjalistyczne*. Metajęzyk lingwistyki. Uniwersytet Warszawski. Katedra Języków Specjalistycznych. Warszawa.
- Lukszyn J. 2002. Uniwersalia tekstów specjalistycznych. In: Jan Lewandowski (szerk.): *Języki specjalistyczne*. Problemy technolingwistyki. Uniwersytet Warszawski. Katedra Języków Specjalistycznych. Warszawa.
- Malczewski J. 1993. *Szkolny słownik nauki o języku*. Warszawa.
- Nowicki W. 1985. Zarys metody pracy terminologicznej w wybranej dziedzinie wiedzy. *Zagadnienia Naukoznawstwa* Z. 3.
- Nyomárkay István 2001. Adalékok a horvát szaknyelv magyar és német mintáihoz. *Nyr.* 125: 225–32.
- Ohly Rajmund 2002. Procesy tworzenia się języków specjalistycznych (LSP) w językach afrykańskich. In: *Problemy technolingwistyki* Jan Lewandowski (szerk.): Uniwersytet Warszawski. Katedra Języków Specjalistycznych. Warszawa, 49–63.
- Pátrovics Péter 2000. Nyelvhasználat a bíróságon. *Magyar Nyelv* 1: 25–31.
- Pátrovics Péter 2001. A medicina nyelve. Szaknyelvi sajátosságok, kommunikációs stratégiák az orvos–beteg kapcsolatban. *Hungaro–Slavica*. ELTE, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest, 194–201.
- Porta Lingua* – 2003. Cikk, tanulmányok a hazai szaknyelvtanításról és – kutatásról. Debrecen.
- Rondeau G. 1984. *Introduction à la terminologie*. Montréal.
- Stoberski Z. 1974. Prace UNESCO i ISO nad terminologią naukową i techniczną. *Poradnik Językowy* Warszawa, 527–532.
- Suonuuti H. 1997. *Guide to Terminology*. Tekniikan Sanastokeskus (The Finnish Center for Technical Terminology). Helsinki.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

On some characteristics of specialised languages and specialised texts

The special vocabulary and cognitive syntax of a concrete language for special purposes (= technolect) differ from those of general-purpose standard language in a number of respects. The latter has functions that are alien from languages for special purposes. The primary function of technolects is their **instrumental** function. In addition, they are characterised by **cognitive** and **communicative** functions. However, functions that lie at the heart of natural language, such as the **expressive**, **impressive**, and **poetic** functions, do not belong to the set of functions of technolects.

Special vocabularies are characterised by the principles of (1) **adequacy**, (2) **actuality**, and (3) **productivity**. The degree of adequacy is determined by the quantity of special knowledge involved, whereas that of actuality is determined by its quality. Productivity means the potential predicted for the given special branch of knowledge.

On the semantic plane, technolects are characterised by **monosemy**; on the morphological plane, by **simplification**, and on the stylistic plane, by **neutrality**. In addition, they are typically

characterised by (1) the **openness of the terminological stock**; (2) **orientation towards classical languages** in coining new terms; (3) and **susceptibility to conceptual refashioning of terms** due to various interdisciplinary connections.

Additional functions that can be attributed to special texts are those of (1) **accumulation**, (2) **transmission**, and (3) **knowledge improvement**. Successful application of the first of these means, among other things, the necessity to reconstruct the appropriate theoretical context that the given quantity of knowledge fits into. The function of transmission requires an actualisation of the specialised information to the given receiver. The function of knowledge improvement, in turn, stems from the nature of technical communication whose basic task is a quest for ever newer forms of knowledge.

The semantic coherence of specialised texts is expressed in phenomena like (1) **thematic progression**, (2) **synsemanticity** of the individual sentences, (3) **multiple repetitions** of the same terms, as well as (4) **anaphora** and **cataphora**.

Szófajok a grammatikában*

1. A különböző nyelvek leíró és történeti grammatikái, nyelvleírásai elég változatos felépítésűek.** Egy-egy nyelvi rendszer egy adott időben – a kutató szemléletétől függetlenül – természetesen egyféle, a vizsgált nyelv anyaga is egyformán van adva mindnyájunk számára. Mégis sokféle képet rajzolhatunk vizsgálatunk tárgyáról. Ennek hátterében elsősorban a többféle nézőpont, szemlélet lehetősége, létezése (és persze létjogosultsága) áll. Ezzel a gondolattal kapcsolatban Ágoston Mihályt idézem, az ő felfogásához csatlakozva: „Az ismert rendszerelemek [...] nem egyszer nemcsak egy közös vonásukban foghatók föl, hanem egyidejűleg kettőnél is több síkban szerepeltethetők: több irányban kapcsolódnak más elemekhez szerves (számunkra esetleg csak sejtett mértékben szerves) rendszertömbbé. Ilyenkor a nézőponttól függően *ugyanazon jelenségről* többféle ábrázolásban is mondhatunk *igazat*: részigazságot. [...] A megfigyelés nézőpontja [...] [tehát] lehet különböző, mert egyetlen nézőpontba rendszerint nem tudjuk belefogni a nyelvi rendszer-elemeket” (Ágoston 1993: 17).

Valamely nyelv grammatikai leírása (a grammatikán itt a teljes nyelvrendszerleírást értem), a leírás szerkezete, a szerkezeti vázként használt „modulok”, komponensek megválasztása, a leírás módszere sok mindentől függ. Csak vázlatosan: függ például az adott nyelv típusától (flektáló és agglutináló nyelveknek gazdag a morfológiája, izolálóknak szinte csak szintaxisa van), a tudománytörténeti korszaktól, amelyben zajlik a kutatás, a korszakban divatos és nem divatos, de szükségszerűen létező egyéb nyelvészeti felfogásoktól, az adott nyelvészeti irányzat, iskola, trend által képviselt grammatikaelméletől, és sok konkrét kérdésben elfoglalt állásponttól. Ilyen például: hogyan fogják fel a grammatikát, mit sorolnak a morfológia körébe, mit a szintaxiséba, egyáltalán elválasztják-e a két szférát, hogyan értelmezik a nyelvi egységeket, a morféma, a szó, a szintagma, a mondat fogalmát, mindezek fajtáit, szerepüket a nyelvi rendszer felépítésében, illetve a nyelv működésében, melyik a dominánsan vizsgált nyelv vagy nyelvtípus stb.

Mostani vázlatos áttekintésemnek a témája, illetve célja az, hogy képet kapjak (és adjak) arról, milyen szerepet játszik, hol helyezkedik el a szó és a szófaj a különböző nyelvek régebbi és újabb leíró és történeti grammatikáiban. Ami persze mindig azt igyekszik tükrözni, hogy mi a szavak

* Az alábbi szöveg előadásként hangzott el a Magyar Nyelvészek VII. Nemzetközi Kongresszusán, 2004. augusztus 29-én.

** Köszönöm Ágoston Mihálynak, hogy előadásom gondos elolvasásával és „megglosszázásával” segített írásom jobbá tételében.

osztályainak a szerepe a mondat-, illetve szövegalkotásban. Azt is megvizsgálom, hogy mi a háttérre annak, ha a szófaji kérdést a morfológián belül tárgyalják, ha a szintaxis egyik fejezeteként írják le a grammatikában, ha nincs szófajtani, illetve szófajttörténeti fejezet a nyelvtanban, hanem „szét-szórva”, több helyen bukkannak fel szófaji kérdések, s végül: milyen előnyei lehetnek a szófajtan/ szófajttörténet együttes, egységes tárgyalásának, annak, ha önálló fejezetként jelenik meg a nyelv-
tanban.

2. A korai időkben, a klasszikus grammatikai felfogásban a **szót** tekintették az alapvető grammatikai egységnek, ezért a kutatás elsősorban a szóra irányult. Így – a **hangtan** mellett – a **szótan** lett a másik nagy fejezet, a harmadik pedig a **mondattan**, amely a szavak meghatározott szabályok szerinti összeszerkesztését (mint folyamatot és annak eredményét) írta le. A mondattan (vagy szintaxis) pedig – a 19. század második felében – a beszédrészek, azaz a szófajok szintaxisaként jelent meg (Szerebrennyikov 1986: 141–2, 142), illetve szintaxison a mondattal és a mondatrészekkel foglalkozó tudományt értették. – A szó és a mondat, illetve a szótan és a mondattan kettőse Lotz Jánosnál is fontos szerepet kapott: „A tulajdonképpeni nyelvelírás (grammatika) két részből áll: az egyik a szót tárgyalja, a másik a mondatot, a fogalomnak és az ítéletnek megfelelően” – írja magyar nyelvtanával kapcsolatban a „Szonettkoszorú...”-ban (1976: 114). A szó és a mondat kettős pillérén nyugszik újabban a Duden-grammatika is (1998), persze mindkét nagy fejezet érdekes és tanulságos belső tagolással.

Sokan bírálták (többek között Ries; idézi Szerebrennyikov 1986: 49–50, 122, 143) a beszédrészek szintaxisát, a szó és a mondat, a szótan és a mondattan egyenes oppozícióját, hiszen így a szintaxison kívül rekedt volna minden jelenség, amely a mondatot mint kerek egészet jellemzi (mint: modalitás, prozódia, szórend stb.). – (A szintaxis újabb értelmezéseibe, felfogásába nem megyek bele.)

Addig tehát, míg a szót tekintették az alapvető grammatikai egységnek, a szótoni, ezen belül a szófajtni kutatások is központi szerepet kaptak. Főleg arra irányult a figyelem, hogy az egyes szófajok milyen mondatrészek szerepét tölthetik be, illetőleg milyen szintagmák felépítésében vehetnek részt. És persze arra, hogy milyen toldalékok kapcsolódhatnak hozzájuk. A súlypont így a szóalakra helyeződött át. A szóalak pedig morfémákból áll.

A tudománytörténeti fejlődés során egyre több kutató már nem a szót, hanem a **morfémát**, a legkisebb, a minimális jelentéshordozó elemet tekinti a grammatika alapvető egységének. Ezzel a nyelvtanokba belép a morfológia, amely a szót felépítő jelentéshordozó egységek összekapcsolódását, a szó grammatikai felépítését tanulmányozza, illetve a grammatikai egységek alakja és jelentése közötti kölcsönös viszonyt vizsgálja (Szerebrennyikov 1986: 90–8); egyéb megfogalmazásokra nem térek ki. A „tradicionális grammatikában” Bußmann szerint (2002: 450–1) a morfológiába általában beleértik a szófajtnant, a szófajok klasszifikációjának kérdését is. Más megfogalmazásban (a sok közül például) a morfológia a szintagmában szereplő szóalakok létrehozásának leírása és ezek szabályainak föltárása, illetve a szóalakok funkcióinak vizsgálata (Glück 1993: 403–4).

Azok között a kutatók között, akik a morfológiát tekintik a grammatika alapvető egységének, többen vannak, akik nem kívánnak elvi jelentőségű különbséget tenni a morfémák olyan összekapcsolása között, mely szavakat hoz létre, illetve a morfémák olyan kombinációi között, amelyek összetettebb egységeket, szókapcsolatokat és mondatokat eredményeznek. Míg a klasszikus nyelvészeti modellben a morféma a szót felépítő egység, addig a klasszikus deskriptív modellben a morféma nem a szó részeként szerepel, hanem mint a megnyilatkozás összetevője. Így ebben a modellben kevésbé van szükség a szóval való operálásra, így a szó és szófaj problémája háttérbe szorul (Szerebrennyikov 1986: 90, 127). – A szó fogalmát a francia funkcionalisták is meglehetősen mostohán kezelték (Máté 1998: 155). Martinet például abból indult ki, hogy nincs a szónak minden nyelvre érvényes meghatározása, és ez akadályozza a szójelentés komplex vizsgálatát; ezért tartja célszerűbbnek az autonóm monéma alapegységként történő használatát a nyelvelírás gyakorlatában (Máté 1998: 155).

3. Azzal, hogy a figyelem a morféma irányult, a grammatikák korábbi hangtan–szótan–mondattan szerkezetének fölébe kerekedett a **hangtan – morfológia – szintaxis** (ez gyakran kiegészül a lexikológiával, illetve a lexikonnal, esetenként a szövegtannal, szemantikával, pragmatikával; – hogy aztán az újabb időkben kiderüljön, hogy ezek a részterületek nem választhatók el egymástól, nem lehet őket külön tárgyalni, mivel együtt képezik le a nyelven kívüli valóságot (Bańcerowski 1999: 78).

Mindazonáltal leggyakrabban a fonológiát, a morfológiát, a szintaxist és a lexikont tekintik a kutatók, illetőleg a nyelvtanok a grammatika önálló komponenseinek (pl. Kiefer 1993: 173, 176; Lehmann 1993).

Az nyilvánvaló, hogy minden grammatikai összetevő csak úgy érthető, ha a többinek a tartalmát, tematikáját is ismerjük. – Hiszen a nyelvben is minden mindennel összefügg. Ehhez Karcevcszkijt idézem: „Egy nyelvben minden annyira összetartozik, hogy a látszólag legerényebb kérdést sem lehet feltenni anélkül, hogy az ne vetné fel a nyelvi rendszer problémáját a maga egészében” (idézi: Antal 1981: 163–7).

Így: egy-egy szófaj is csak úgy értelmezhető, ha azt is tudjuk, mit sorol a nyelvten a többibe, hogy a többi szófajt hogyan fogjuk föl. Mindezt nyelvtenonként kellene végigelemezni, amire nincs lehetőség. De bizonyos általános megállapításokat tehetünk.

A nyelvléírás részlegeinek (komponenseinek) fentebb jelzett kavalkádjában a szófaji problematikának, a szófajtanak hányatott sorsa volt, illetve van.

3.1. A grammatikák a szófajokat leggyakrabban a morfológia című fejezetben belül tárgyalják, mégpedig úgy, hogy a morfológia a szófajok szerint épül fel. Ha a nyelvtípus ezt szükségessé teszi, először általában a toldalékolható szófajok morfológiájáról van szó, aztán a nem toldalékolhatókat jellemzik. Vagyis a nem toldalékolhatóság is beleférhet a morfológiába. – De az ilyen felépítésű grammatikákban is, a szintaxisban is előjönnek, visszaköszönnnek bizonyos szófaji kérdések, hiszen a mondatrészeket, szintagmákat alkotó szavak szófaja, grammatikai jelentése, rendje határozza meg mondatbeli viselkedésüket. Vagy: ha a mondat modalitásáról, szórendjéről, a határozottság kategóriájáról és sok egyéb szintaktikai kérdéstről van szó, nem hiányozhatnak azok a szavak/szófajok, amelyek ezek kialakításában részt vesznek.

A szófajok lehetséges (és a grammatikákban megvalósult) tárgyalási helyeinek áttekintése előtt röviden nézzük meg, hogy a **szónak milyen tulajdonsága a szófaj**, hogy **milyen természetű jelenség a szófajiság**, hiszen lényegében ebben rejlik annak magyarázata, hogy olyan sokféle tárgyalási helye és módja van, hogy olyan nehezen találja helyét a nyelvi leírásban. – Erről a bonyolult problémáról csak néhány mondatban s szükségképpen leegyszerűsítve van idő szólni.

A szófaj grammatikai kategória, a szó grammatikai minősítettsége (Szilágyi N. 1987: 176). A megismerés, az elemzés során a mondatokban megvalósuló, adott szintaktikai szerepben álló szóelőfordulásokból vonjuk el az absztrakt lexémát, amely szótári szóként, a langue egységeként lép be a lexikonba. – Egy lexéma azonban általában többértékű, többjelentésű lehet. Minden szójelentésnek (a denotatív vagy dologi vagy tárgyi jelentés mellett) van nyelvtani, azaz grammatikai jelentés-összetevője is. Ezt szoktuk szófajnak, szófaji jelentésnek, szófaji értéknek nevezni. Lehet, hogy egy lexéma összes tárgyi jelentéséhez azonos grammatikai jelentés kötődik, azaz a lexéma egy-szófajú (pl. *föld*), de az is lehetséges, hogy a lexéma egyik jelentéséhez az egyik, másik jelentéséhez egy másik grammatikai jelentés, azaz szófaj kötődik. Ilyenkor többszófajú a szó (pl. *reggel*: határozószó és főnév). (Itt a polisémia, illetve a homonímia, valamint a többszófajúság elméleti és gyakorlati kérdései merülnek fel.) – Szófaja tehát a lexémának van, pontosabban: a lexéma egyes jelentéseinek van szófaja (Ágoston 1993: 300; bizonyos szempontból másként Berrár 1982: 7–32). Ilyenkor lexikai jelentésről és lexikai szófajúságról beszélünk. – A szó és a szófaj szintaktikai problémái pedig akkor merülnek föl, amikor egy adott szófajú szó belép a mondatba, illetőleg a szövegbe: a szó ugyanis csak grammatikai minősítettségének megfelelő szerepet tölthet be a mondatban (az alkalmi szófajváltás külön kérdés). Szófaja tehát meghatározza (illetve szófajai meghatározzák)

a mondatban elfoglalt lehetséges pozíciókat (ebbe a kérdéskörbe beleértve a toldalékolási lehetőségeket is). A szó a mondatban valamelyik szófaji értékében, aktuális szófajban jelenik meg. Ez pedig az aktuális mondat tartalmának és szerkezeti felépítésének függvénye. Több kutató a mondatban megjelenő szónak grammatikai szófajt tulajdonít, amit párhuzamba hoznak a mondatrészi szereppel (Lengyel 1996: 196), de sem ennek, sem a szófaji csoportosítás problémáinak fejtegetésébe már nem bocsátkozom.

Nézzünk meg most már közelebbről néhány grammatikát (részben nyelvtípusok, részben tárgyalási szerkezet szerinti rendben)!

Az **agglutináló és a flektáló nyelvek** leírásában a morfológia és a szófajok kérdése nem hiányozhat. Legtöbbször tehát a morfológiai fejezetbe épülnek be a szófaji kérdések. Úgy tehát, hogy a „morfológia” fő fejezetcím alatt az egyes szófajok az alfejezetek, és ezeken belül található a ragozások és egyéb morfológiai eljárások. Így van ez általában a **finnugor**, illetve az **uráli** nyelvek leírásaiban, például a „chrestomathiákban” (pl. Hajdú 1968; Rédei 1978; Honti 1984; Lakó 1986; Bereczki 1990; Csúcs 1990; Keresztes 1990; Wagner-Nagy 2002; stb.; így van még pl. Szerebrennyikov könyvében *A permi nyelvek történeti monográfiájáról* 1963-ból, Rombangyejeva vogul 1973, Tyerescsenko nganaszán nyelvtanában 1979). Hasonlóan épülnek fel (tehát: fonetika, morfológia, szintaxis, lexika) azoknak a finnugor és szamojéd nyelveknek a leírásai is, amelyek 1966-ban *A Szovjetunió nyelvei* (3. kötet, főszerk. Vinogradov 1966) című, valamint *A világ nyelvei. Uráli nyelvek* (főszerk. Jarceva 1993) című kötetben jelentek meg. (Például Tyepljasina udmurt grammatikája, vagy Majtyinszkaja magyar nyelvéírásai az orosz grammatikai hagyományhoz és gyakorlathoz igazodva nemcsak az egyes szófajok paradigmáit, toldalékolási sajátosságait írják le, hanem az egyes szófajokra jellemző, a szófajban megnyilvánuló grammatikai kategóriákat, illetve azok kifejezőeszközzeit is felsorolják: a főnévnél például: szám, eset, a birtokos személyre utalás, az igénélnél például: idő, mód, személy stb.) Ez a szerkezet jellemzi lényegében az uráli nyelvek újabb és legújabb leírásait is (pl. a Sinor [1988] és az Abondolo [1997] szerkesztette kötetben.) – Hasonló Bereczki Gábor két új könyvének szerkezete is: a *Bevezetés a balti-finn nyelvészetbe* [2000] és *A cseremiszi nyelv történeti alakzata* [2002]: az alaktan szófajok szerint tagolódik, azokon belül található a toldalékolás leírása. Ugyanakkor figyelemre méltó, és az újabb törekvésekkel összhangban van Bereczki Gábornak az a megjegyzése, miszerint: „Az alaktan tárgyalásakor elvi szempontból talán helyesebb lenne külön tárgyalni az egyes elemek eredetét és funkcióját, tehát elválasztani a morfológiát a morfoszintaxistól. Ennek gyakorlati megvalósítása azonban igen bonyolult, s sokkal áttekinthetőbb a mű, ha a két szempontot egyesítjük. Így sok ismétlés is elkerülhető” (2002: 16). Az „egyesítésnek” tehát csak gyakorlati oka volt. (Egyes nyelvtanok felvesznek morfoszintaktikai fejezetet is, például a Fogarasi-féle olasz nyelvtan [1984]: fonetika, lexikológia, morfoszintaxis, szintaxis; a szófajok a morfoszintaxisban vannak.)

Amikor azt mondjuk, hogy az uráli nyelvek grammatikáiban a szófaji problematika kifejtése a morfológiában található, rögtön hozzá kell tennünk, hogy bizonyos szófajteni kérdéseket a szintaxis sem nélkülözhet, hiszen a szavak/lexémák szófaja által meghatározott grammatikai jelentés teszi alkalmassá a szót ilyen vagy olyan mondatbeli szerepre. A szavak, szófajok mint lexikai-grammatikai kategóriák lesznek képesek a mondatban ilyen vagy olyan szintaktikai pozíciót betölteni, szintaktikai viszonyt kifejezni.

Sok hasonló szerkezetű grammatikát sorolhatnánk fel a **germán**, az **újlatin**, a **szláv** nyelvek köréből. – Germanisztikai bevezetésében Hutterer Miklós (1970) is a „nyelvtani rendszer”-nek nevezett morfológiában tárgyalja szófajok szerint a ragozásokat. A *germán nyelvek* című könyvében pedig (1986) az egyes történeti korszakokon belül tárgyalja együtt a morfológiai és szófaji kérdéseket, hiszen csak így tudja bemutatni a germán nyelveknek a szintetikus típustól analitikus típusúvá való alakulását (Hutterer 1986: 55, 361–84). Tamás Lajos is – *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvudományba* című könyvében (1978) – az alaktan fejezetben beszél a szófajokról, de mondattani megjegyzésekkel kiegészítve. Herman József (2003) – az újlatin nyelvek kialakulá-

sárról írva – a *Ragozás* című fejezetben beszél a ragozható szófajokról (45–66), a *Szókinsz* címűben pedig a „változtatlan alakú” szavakról, szófajokról (77–8).

Ilyen szerkezetű a Tegyei–Vekerdy-féle latin nyelvtörténet (1968), a Mayvald–Vayer–Mészáros által írt *Görög nyelvtan* (1987¹²). A hagyományos hangtan – szótan, illetőleg alaktan – mondattan hármasságból az alaktanban ismerteti a szófajokat. Az 1995-ös Sihler-féle görög–latin összehasonlító nyelvtan differenciáltabb szerkezetű, de a minket most érdeklő kérdésben hasonlóan jár el: szófajok és ragozások együtt szerepelnek benne.

Érdeemes lenne közelebről megnéznünk a lényegében hasonló felépítésű spanyol leíró (*Esbozo de una Nueva Gramática de la Lengua Española* 1989¹²; Quilis–Esgueva–Gutiérrez–Ruiz-Va 1993⁵) és történeti grammatikát (Penny 1991): a szófajok szempontjából a morfológia és a szintaxis kapcsolatának a kezelése tanulságos. Morfoszintaktikai (morfológiai és szintaktikai) és lexikai-szemantikai nyelvi szintet is felvesz. A szó (és persze a morféma) a morfológiának az alapegysége (de a lexikológiáé is), tárgyalási helye azonban attól függ, hogy a grammatikáiról hogyan foglal állást az alak és funkció kérdésében. Ha valamilyen szófajú szót/szóalakot a kettő egységében vizsgálunk, akkor a szó/szófaj morfológiai és szintaktikai kérdés is egyszerre. A fent említett 1993⁵-as nyelvtan mintaszerű táblázatban mutatja be az egyes szófajok morfoszintaktikai sajátosságait, azt, hogy az egyes szófajokat mi jellemzi alak, mondatbeli funkció, jelentés, valamint a szintagmaalkotásra való képesség szempontjából (alakon a toldalékolhatóságot érti, azt, hogy milyen grammatikai kategóriákat [személy, szám stb.] képes kifejezni, valamint azt, hogy milyen segédszókkal kapcsolódhat össze, funkción pedig a mondatrésztérteket). – (A grammatikának morfológiára és szintaxisra való felosztása ellen már Saussure és Hjelmslev is szót emelt [Saussure 1967: 170]. Főleg akkor válik szükségtelemmé a grammatikának morfológiára és szintaxisra való tagolása, ha a szó helyett a morfémát tekintik a grammatika alapvető egységének [ezen belül: lexikai morféma, grammatikai morféma], és a morfémát is úgy, hogy azt nem a szó részeként fogják fel, hanem a megnyilatkozás összetevőjeként [Szerebrennyikov 1986: 90–1, 127]. – A morfológia és a szintaxis összefüggéseinek ismeretében is – az utóbbi időkben is – általában külön komponens a grammatikákban a két részterület.)

A Sever Pop által írt román nyelvtan is (1948, 1965) a hagyományos hármas felosztást követi: a morfológia cím alatt szófajonként ismerteti a toldalékolást, de a szintaxisban is jönnek elő szófaji kérdések (a szintaktikai kategóriák mint szám, személy, nem, eset stb.); azokról a szófajokról is szól, amelyeknek szintaktikai szerepük van, mint például névmás, névelő, elöljáró, kötőszó.

A sok francia grammatika közül például a Brunot-féle (1966) nyelvtörténet olyan felépítésű, mint az előbb említett román. Külső és belső nyelvtörténetet egyaránt felölel a Picoche–Marchello-Nizia által készített (1989) nyelvtörténet is. A belső nyelvtörténet fonetika – morfológia – szintaxis – lexika szerkezetű. A könyv (jellegéből adódóan) nem ad teljes szófaj történetet, de a morfológiában a ragozási táblázatok a szófajokhoz kötődnek; a nem toldalékolható szófajok közül az adverbiumokról és a prepozíciókról beszél.

A szláv grammatikák nagy része is a szófajokra építi a morfológiát, azaz a morfológiai fejezet a szófajok szerint tagolódik, és az egyes szófajokon belül sorjázna a ragozások (lásd például orosz nyelvtan: Scserba 1924, 1983; Vinogradov 1947, 1972; Borkovszkij–Kuznyecov 1963, Kiparsky 1967, Dombrovsky 1969, Ivanov 1983; cseh nyelvtan: Lamprecht–Slosar–Bauer 1986; szlovák: Stanislav 1967; bolgár: Mladenov 1979; lengyel: Klemensiewicz 1974, Rospond 1979, Długosz–Kurczabiwa–Dubisz 1993). Az orosz, illetve szláv szófajelméleti irodalom gazdag, nagy hagyományokra tekinthet vissza, de részletezésére nincs módom.

A sok német, angol és egyéb grammatika változatos megoldásaira nem térek ki.

De két, földrajzilag távoli nyelv leírását megemlítem. – Az úgynevezett **paleoszibériai** vagy paleoázsiai szuffixáló és prefixáló korják nyelv is gazdag morfológiával rendelkezik, ezért a szófaj és a toldalékolás kérdésének leírása itt is összekapcsolódik, de ide vonódik a morfoszintaktikai jellemzők bemutatása is (Zsukova 1987). – Ha az uráli nyelvekhez hasonlóan agglutináló kazáni-

tatár grammatikát nézem, ott is hangtan, alaktan, mondattan a szerkezet, a szófajok ügye pedig az alaktanban van, szintén úgy, hogy az alaktan a szófajok szerint épül fel (Szentkatolnai 1877).

A több nyelv leírását tartalmazó kötetek közül ilyen szerkezetű a sok **afrikai** nyelvet bemutató Jean Perrot által szerkesztett kötet is (Perrot 1981), bár ez – a nyelvek sokfélesége miatt – változatosabb felépítésű nyelvreírásokat tartalmaz. Például a wolof nyelvről Sauvageot ír: a grammatikai szerkezet leírásán belül szófajonként ismerteti a ragozásokat, szóalkotásmódokat, majd a mondat jellemzőit (33–51). Az Oswin Köhler által készített nyelvreírás (a kxøe nyelvről) – a fonológia után – a szóosztályok és kategóriák (571–98) között beszél a szófajokról és arról, hogy az egyes szintaktikai kategóriákat (mint nem, szám, eset, mód stb.) milyen toldalékok fejezik ki. A harmadik nagy fejezet a szintaktikai struktúrákat írja le (mint például: mondatrészek, mondatfajták, szórend stb.).

A Vászolyi Erik által írt, Ausztrália bennszülött nyelveit bemutató kötet (Vászolyi 2003) szerkezete sem tér el nagyon az európai nyelvekétől, mivel az **ausztráliai** nyelvek (is) főleg szuffixálók és prefixálók. Leírásuk szerkezete: 1. fonológia, 2. alaktani és mondattani jellemzők: ezek szófajok szerint vannak felsorolva, a szófajokon belül pedig a tövek, toldalékok kérdései; 3. végül a szókincs (l. még Dixon ed. 1976: ausztráliai nyelvek).

A Fodor István által szerkesztett *A világ nyelveiben* (Fodor főszerk. 1999) szereplő szócikkek is lényegében hasonló sémát követnek: 1. hangrendszer, 2. alaktani és 3. mondattani jellegzetességek, 4. szókincs (bevezetés X.). A flektáló és agglutináló nyelvek leírásaiban itt is az alaktan a szófajok szerint épül fel, s az egyes szófajokon belül található a ragozások (általában csak a ragozható szófajokról van szó, így a szófaji rendszerről nem kapunk teljes képet). Az izoláló típusú kínai (stb.) nyelv szócikke más szerkezetű: lényegében nincs toldalékolás, alakilag nem különböztethető meg a szófajok stb. (l. még pl. Dragunov 1983).

A Comrie által szerkesztett *The World's major Languages* (Comrie ed. 1990) kb. 20–30 oldalas nyelvreírásokat tartalmaz, lényegében az eddig látott szerkezetben. E leírások hosszabb elemzést igényelnének.

Végül említsük meg, hogy több hasonló felépítésű és szemléletű **magyar** nyelvtan, illetve morfológia is született. A régebbiek közül például Robert Hallé (1944, 1979), újabban Kornai Andrásé (1994), vagy Abondoloé (1997: a magyarról szóló részt a szerkesztő írta: 428–56).

Ha megszorításokkal és eltérő megoldásokkal is, de lényegében ide sorolható a Strukturális magyar nyelvtan (Kiefer szerk. 1992, 2000) és a Magyar grammatika (Keszler szerk. 2000) is. – A Strukturális nyelvtan szótár, szintaxis, fonológia, szemantika és morfológia komponenseket különít el, ugyanakkor egyes komponensek érintkezéseit, kapcsolódásait is bemutatja. A szavak, szófajok jellemzőiről lényegében a morfológia kötetben beszél, de sok más helyen is előkerül a szófaji kérdés vagy mint rendező elv, vagy mint olyan jelenség, amely morfológiai, illetve szintaktikai viselkedés meghatározója, befolyásolója. – A Magyar grammatika együtt tárgyalja a szófajokat a morfológiával, de más módon, mint a StrNyt. és a többi, említett nyelvtan. A grammatikai rendszert a nyelvi szintek szerint írja le: e szintek között szerepel a szófajtan is. Az alaktan című fejezetben e komponensek csak az általános kérdéseiről van szó (az alaktan tárgya, alapfogalmak, a morfémák osztályozása, jellemzése, morfológiai szerkezetek). Utána következik a szófajtan: a szófajok általános jellemzése után az egyes szóosztályok morfológiája (történi problémák és toldalékolás), majd szófaji határkérdések, illetve a tárgyalt szófajnak más szófajokkal való kapcsolatai következnek. Később a szintagmatanban és a mondattanban is sokszor előjön a szintaktikai kategóriák szófaji meghatározottsága.

3.2. Az eddigi nyelvreírásoknak az volt a fő jellemzőjük, hogy együtt tárgyalták a szófaji és a morfológiai kérdéseket, vagyis a szófajok (és tulajdonságaik) a morfológia (esetenként a morfofonológia vagy a morfoszintaxis) főcím alatt szerepeltek. (Persze – mint már utaltam rá – a szófajok mondatbeli viselkedése a szintaxisban is előkerült.)

Most néhány olyan grammatikára vetünk egy-egy pillantást, amelyekben a szófajiság kérdése a **szintaxisban** szerepel, majd néhány olyanra, amelyben a grammatika több helyén, több fejezetben

is előkerül – néha nagyon szétszórva – a szófaji kérdés, illetve amelyben szinte egyáltalán nem, vagy csak érintőlegesen jön elő. Végül annak lehetőségéről és előnyeiről beszélek, hogy a szófajtan, illetve a szófajttörténet önálló fejezet is lehet a grammatikában.

Már utaltam rá, hogy a szófaji problematika a szintaxist is áthatja, akárhogyan fogjuk is fel ezt a tudományágat. Ha a mondatban a szóból szerkesztés (és egyebek) tudománya (szóból akár szintagma, akár egyszerű vagy összetett mondat, akár szöveg szerkesztésére gondolunk), akkor is szükséges a szó grammatikai jelentésének, szófajának a vizsgálata (vö. Comrie 178–9, in: Vogel–Comrie ed. 2000).

Akkor is szükség van a szófaji szempont érvényesítésére, ha azt vizsgálom, hogy valamely szó, szóalak milyen mondatbeli pozíciót, illetve pozíciókat tölthet be, és akkor is, ha a mondatban, illetve szövegben megjelenő szelőfordulást, illetőleg ezek csoportját jellemezni akarom. Arra a kérdésre is válaszolni kell, hogy mi az összefüggés a szavak lexikai-grammatikai osztályai (más terminológiával: a szintaktikai kategóriák, azaz a szófajok) és a mondatban betöltött szintaktikai funkciók (más kifejezéssel: grammatikai relációk, azaz mondatrészek között; vö. Croft 1991). Van olyan felfogás, amely a kettőt azonosítja, eszerint a szófajok (szóosztályok, kategóriák) száma megegyezik a lehetséges szintaktikai funkciók számával (az osztályok mutatója pedig egyúttal szintaktikai jel is; a szófajok rendszere azonban – a nyelvek többségében – nem szimmetrikus a szintaktikai funkciók rendszerével: Szerebrennyikov 1986: 160).

Több nyelvtan a grammatikai kategóriákból indul ki, és azt vizsgálja, milyen szófajú szó milyen morfológiai felszereltséggel képes ezeket kifejezni (pl. Dixon ed. 1976: *Grammatical Categories in Australian Languages*; e kötet sok ausztráliai nyelvet ír le lényegében egységes elvek alapján, l. pl. Vászolyi a wunambal nyelvet: 282–5).

A szintaxisközpontú nyelveírásokban, tipológiai munkákban sokszor tehát a szófajok ügye is a szintaxisba kerül. Ez többféleképpen is megvalósulhat: például úgy, hogy a grammatikai eszközök (szavak, toldalékok stb.) milyen mondatbeli szerepet tölthetnek be, vagy a mondatból kiindulva: a mondatnani kategóriákat milyen eszközök fejezik ki (pl. Balogh 1986: 44; Dezső 1976: 300–5).

Egyes grammatikákban a mondatban épül fel a szófajok szerint; például Papp István finn nyelvtana (Papp 1956), Ingerid Dalnak a német nyelvről írt szintaxisa (Dal 1966), Lewis török grammatikája (Lewis 1967, 1975), – vagy a mondatrészek (szókapcsolatok) fejezet írja le, hogy milyen szófajok milyen grammatikai formában töltik be az adott mondatrész szerepét (pl. Tyerescsenko [1973] a szamojéd nyelvekről; a nem mondatrész értékű szófajokról ilyenkor nincs szó, csak azokról, amelyek szintagma alkotásában részt vesznek).

Más nyelvtanokban a szintaxison belül önálló szófajtani fejezet oldja fel (és talán meg) a problémát. Ezzel találkozunk T. Givón *Syntax* című könyvében (1984: 47–84), a T. Shopen által szerkesztett háromkötetes könyv legelső fejezetében (P. Schachter tollából: 1985: 3–61), a Dürr–Schlobinski-féle deskriptív nyelvészeti bevezetőben (1990) stb.

3.3. A szófajok leírásával a **lexikológián** belül is találkozhatunk (pl. Cigankin 1983), de ilyen tárgyalás esetén sem nélkülözhetik a grammatika egyéb fejezetei.

3.4. Sok grammatikában **több helyen is** előjön a szófaj kérdése. A jelenséget már említettem azokkal a nyelvtanokkal kapcsolatban, amelyekben elsősorban a morfológia része a szófajtan. De a több helyen való tárgyalás amazokhoz képest még hangsúlyosabb is lehet: például Keresztes László manysi nyelveírásában (az Abondolo szerkesztette kötetben [1997], mégpedig a morfofonológiában és a szintaxisban), egyes spanyol és holland nyelvtanokban, (pl. Alcina ed. 1991, Zavaleta 1997). A Van der Wal-féle holland nyelvtörténet (Wal 1999), egyetemi tankönyv igen körültekintően jár el: külön fejezeteket szentel a fonológiai, morfológiai, lexikális és szemantikai változásoknak, de később, a könyv szerkezetére nézve nem ragaszkodik ehhez a felosztáshoz, hanem sokkal inkább a szófajok szerinti, egyes szófajokhoz tartozó speciális változásokat, jelenségeket mutatja be (így világosan kiderül, hogy milyen fontos szerepet játszanak egyes szófajok abban, hogy a nyelvi vál-

tozás folyamán a nyelv típusa a szintetikustól az analitikus felé halad [erősen gyarapodik például az adverbiumok, kötőszók, előljárók osztálya]; ennek megfelelően a morfológiai fejezet viszonylag sovány) stb., stb.

Részben hasonló jellegű, mégis minden más grammatikától eltérő a Comrie és Smits által szerkesztett bő kérdőívszerű vázlat (1977) alapján írt magyar grammatika, Kenesei–Vágó–Fenyvesi munkája (1998). Ez a nyelvtan a két szerkesztő felfogását tükrözi a szintaxis, a morfológia stb. tárgyról, anyagának elrendezéséről. Szófajokról szóló rész, illetőleg egyes szófajokkal kapcsolatos megjegyzések a szintaxisban és a morfológiában, az inflexióval és a szóalkotással kapcsolatban is vannak. Ez a séma lehetővé teszi különböző nyelvek hasonló szerkezetben való leírását, s így összehasonlítását, összevetését, az univerzálék kutatását. – Nyelvi leírást előíró séma alapján születtek a Jarceva által szerkesztett *A világ nyelvei* (Jarceva szerk. 1993). Ebben Majtyinszkaja írta a magyar nyelvről szóló részt (256–79): érdekesen, a morfológián és a szintaxison belül is több helyen, több szempontból jellemzi szófajainkat (még a szófaji határkérdésekről is szól).

3.5. Más nyelvtanokban az eddigiekhez képest is még több helyen, erősen szétszórtan (funkcióknak megfelelően) bukkannak fel szófaji kérdések. Jól illusztrálja ezt például Theodora Bynon a strukturalista modell bemutatásakor (1997: 95–102). Matthews morfológiája (1974) és szintaxisa (1981) külön mélyreható elemzést igényelne. Csak utalásszerűen: a morfológiát a szóstruktúra elméletének tartja, foglalkozik a szó és a morféma definíciójával, jellemzésével, a szavak toldalékolásával. A szó három ismert jelentése (fogalma) közül a 'lexéma' jelentésű szóról azt állapítja meg, hogy tulajdonságai leginkább a szintaktikai osztályozásban (pl. ige) és a jelentésben nyilvánulnak meg. A szintaxisban is sokszor szóba jönnek különféle szófajok, főleg az úgynevezett „szó alapú szintaxisban” (szemben a „morféma alapú szintaxissal”), amiről azt mondja, hogy „ez [mármint a szó alapú] természetesebb” (58). S arra is utal, hogy a kétféle szint, a kétféle leírás leginkább az adott nyelvtől, nyelvtípustól függ.

3.6. Vannak nyelvtanok, amelyek szinte teljesen **elhanyagolják** a szófajok kérdését (például Charles Bruneau francia nyelvtörténete, 1969; jellege, célja az, hogy nyelvtörténet legyen és nem történeti nyelvtan, hogy nyelvtörténeti korszakok szerint mutassa be a nyelvet történeti háttérrel).

3.7. Létezik a másik véglet is, olyan nyelvleírás, amelynek főhőse a szófaj. Ilyen például Kukenheim francia történeti nyelvtana (1967). Itt az egész **grammatika fő fejezetei a szófajok**; ezen belül tárgyalja a morfológiai és a szintaktikai kérdéseket, mondván, hogy a „szófajban” az alak (forma) és a funkció együttesen tárgyalható. Hasonló, csak még átfogóbb Weinrich munkája, a szófajok szerint felépülő szöveggrammatika (1993). A magyar munkák közül Hadrovics László funkcionális mondattana (1969) alkalmaz újyszerű komplex eljárást: mondattani vizsgálat a szófajok jelentéviszonyaira épül.

4. Összefoglalva az eddig tárgyalt grammatikaszerkezeti megoldásokat, a következőket mondhatjuk: 1) vagy a morfológia kebelezi be a szófajtant, vagy fordítva: a szófajtan a morfológiát (ez a leggyakoribb); 2) a szófajtan lehet a szintaxis része: a) azon belül önálló fejezetként, vagy b) a szintaktikai kategóriák, mondattani szerkezetek szerint szólva róluk; 3) nincs külön szófajtan, hanem a szófajok kérdései a nyelvtanban sok helyen, szétszórtan is előjöhethetnek; 4) de a szófaji fejezetekbe, a szófajok **alá** is lehet rendezni az egész grammatikát, sőt a szöveget is.

5. Legvégül arról a megoldásról szeretnék beszélni, röviden, amely a grammatikai leírás több fejezete közé, **önálló komponensként** iktatja be a szófajtant, illetve a szófajttörténetet. Kulcskérdés ennek tartalma és a fejezetnek a többihez való viszonya. Röviden az ilyen tárgyalási mód előnyei mellett szeretnék érvelni.

Először a hátrányáról. A szófajtan külön tárgyalásának az feltétlenül ellene mond, hogy így bizonyos írméltételek elkerülhetetlenek lennének, de láttuk, hogy ez a mostani szerkezeti megoldásokra is érvényes. – Néhány ilyen kísérletre utalok. A régebbiek közül: így mutatja be Majsev a komi nyelv grammatikáját (1940); újabban tanulságos Kaplan (1989) angol grammatikájának szerkezete: szófajok szerint tekinti át a morfológiát, aztán önálló szófaji fejezet is következik. Smedts–Belle (1993) holland nyelvészeti kézikönyvében is van külön morfológiafejezet (amely a morfológia általános kérdéseit tárgyalja), aztán külön szófajtan, a szófajba sorolás elméleti és gyakorlati kérdéseivel, mint például: a szófajok jellemzői, a szófajok belső rendszere, osztályozási problémák, milyen helyzetben fordulhatnak elő, és milyen szerepet tölthetnek be a mondatban az adott szócsoportok stb.; stb.

Az önálló szófajtant a morfológia és a szintaxis (ezen belül szó szerkezettan és mondat) között ('inter') helyezném el. Fő tartalma az adott nyelv szófajainak általános jellemzése, problematikája lenne, aztán az egyes szófajok sajátos kérdései. De mivel a „jellemzés”, a „problematika”, a „sajátos kérdések” lényege morfológiai, szintaktikai és szemantikai jellegű, ezekre a kérdésekre is ki kell térni, de, azt gondolom, hogy az utalások módszerének bölcs alkalmazásával.

A szófajtan együttes tárgyalását még fontosabbnak és gyümölcsözőbbnek tartom egy nyelv-**történeti** munkában. Ezt a szerkezetet választottuk az új *Magyar nyelvtörténet* című egyetemi tankönyvben (Kiss–Pusztai szerk. 2003). A szófaj történeti fejezet részletes ismertetésére most nincs idő (meg szükség se), csak röviden utalok néhány kérdésre.

A szófajok együttes tárgyalása lehetővé tette a köztük lévő összefüggések feltárását: például a főnév és a melléknév, a melléknévi igenév és a melléknév, a főnév és a határozószó, a határozószó és a többi viszonyzó történeti kapcsolatait. Nem véletlen, hogy a mondatban éppen azoknak a szavaknak (szóelőfordulásoknak) a minősítése okoz, illetve okozhat gondot, amelyek történetileg összefüggenek egymással, egyik a másiból keletkezett. Az *együtt* például eredetileg csak határozószó volt, abból lett – határozói értelmezős szerkezetben – névutó (*valamivel együtt*), igei bővítményként pedig igeikötő (*együttműködik*). Ez a szófaji változás ebben (és még sok-sok más esetben) – lexikai szinten – többszófajúságot eredményezett, a konkrét mondatban betöltött szerepe azonban ma is lehet problematikus. — Csak a szófajok együttes tárgyalása teszi lehetővé a többszófajúvá válás folyamatának, szintaktikai, szemantikai hátterének megismerését is. Így tudjuk feltárni az egyes szófaji kategóriák változását is, hiszen az is mindig összefügg a többiével (vagy legalábbis egyik-másik más szófajával). Így világosodnak meg (a történeti anyag mennyiségétől és jellegétől is függően) a tárgyalt szófajoknak más szófajokkal való kapcsolatai. Kiderül, hogy melyik nyelvtörténeti korban melyik szófaj állománya és használati köre szűkül, vagy bővül, miért és milyen módon. Így kapunk képet tehát az egész szófaji rendszer változásáról is, arról, hogy mikor milyen új szófajok, szófaji alcsoportok keletkeztek, illetve szorultak vissza. Az is világosan élénk tárul, hogy egyes szófaji változások hogyan befolyásolják a különféle grammatikai kategóriák kifejezési lehetőségeit (például hogyan módosítja a névelők kialakulása a határozottság kategóriájának kifejezését, az igeikötők keletkezése [illetéleg állományuk és használati körük bővülése] az aspektus, a módosítószók, a partikulák a modalitás kifejezési módjait stb.).

Ilyen tárgyalási szerkezetben színes képet tudunk adni a nyelv története folyamán zajló különféle lexikalizációs és grammatikalizációs folyamatokról, és bizonyos tipológiai jellegű változásokról is.

IRODALOM

- Abondolo Daniel (Ed.) 1997. *The Uralic Languages*. Routledge, London and New York.
 Ágoston Mihály 1993. *A magyar halmozatok. Kategóriájuk. Helyük a melléklevek osztályában a szófaji rendszerben. Belső rendszerük*. Forum Könyvkiadó, Novi Sad.
 Antal László (szerk.) 1981. *Modern nyelvelméleti szövegyűjtemény. I.* Budapest.
 Austerlitz 1992. *Nyelvek és kultúrák Euráziában*. Válogatta, szerkesztette, fordította: Simoncsics Péter. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Balogh Dezső 1986. A szófaji érték. *NyIrK.* 30: 43–7.
- Bañcerowski Janus 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Nyr.* 123: 78–87.
- Bereczki Gábor 1990. *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor 2000. *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*. Universitas Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor 2002. *A cseremisz nyelv történeti alakzata*. Studies in Linguistics of the Volga-Region. University of Debrecen Supplementum 1. Debrecen.
- Berrár Jolán 1982. Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához. – A szófajok. *Nyelvtudományi Dolgozatok* 33. sz. 7–32.
- Borkovszkij–Kuznyecov 1963. В. И. Борковский–П. С. Кузнецов: *Историческая грамматика русского языка*. Москва.
- Bruneau, Charles 1969. *La petite histoire de la langue française I–II*.
- Brunot, Ferdinand 1966. *Historie de la langue française des origines a nos jours*. Libraire Armand Colin, Paris.
- Bußmann, Hadumod 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. 2., völlig neu bearbeitete Auflage. 2002. 3., aktualisierte und erweiterte Auflage, Stuttgart, Kröner Verlag.
- Bynon, Theodora 1997 (1983). *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Cigankin 1983. Д. В. Цыганкин: *Лексикология современных мовдовских языков*. Саранск.
- Comrie, Bernard–Smith, Norval 1977. *Lingua Descriptive Studies: Questionnaire*. In: *Lingua*, vol. 42: 1–71.
- Comrie, Bernard ed. 1990. *The World's major Languages*. Oxford University Press, New York, Oxford.
- Croft, William 1991. *Syntactic Categories and Grammatical Relations*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Csúcs László 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Budapest.
- Dal, Ingerid 1966. *Kurze deutsche Syntax auf historischer grundlage*. 5., verbesserte Auflage. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Dezső László 1976. A nyelvtudomány elméleti alapjai és a mondattan. *NyK.* 78: 300–5.
- Dixon, R. M. W. ed. 1976. *Grammatical Categories in Australian Languages*. Linguistic Series No. 22. Australian Institute of Aboriginal Studies Canberra, Humanities Press Inc., New Jersey U.S.A.
- Dombrovsky József 1969. *Историческая грамматика русского языка*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dragunov A. A. A mai kínai nyelv szófajainak rendszere. In: Dezső László és J. Sz. Maszlov (szerk.): *Orosz és szovjet általános nyelvészet. Szöveggyűjtemény*. Tankönyvkiadó, Budapest, 256–63.
- Duden 1998. *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. 6., neu bearbeitete Auflage. Duden Band 4. Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
- Dürr, Michael–Schlobinski, Peter 1990. *Einführung in die deskriptive Linguistik*. Westdeutscher Verlag GmbH (WV studium Band 163), Opladen.
- Esbozo de una Nueva Gramática de la Lengua Española* 1989¹². Real Academia Española, Madrid.
- Fodor István (főszerk.) 1999. *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fogarasi Miklós 1984. *Grammatica italiana del Novecento*. 2., átdolgozott kiadás, Bulzoni Editore.
- Givón, T. 1984. *Syntax. A functional-typological Introduction*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- Glück, Helmut (Hrsg.) 1993. *Metzler Lexikon Sprache*. Verlag J. B. Metzler. Stuttgart, Weimar.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hall, Robert 1944, 1979. *Hungarian Grammar*. Supplement to Language. Journal of the Linguistic Society of America. 1944; Kraus Reprint CO. Millwood, N.Y. 1979.
- Herman József 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXI. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Honti László 1984. *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Horálek, Karel 1967. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hutterer Miklós 1970. *Bevezetés a germanisztikába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hutterer Miklós 1986. *A germán nyelvek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ivanov 1983. В. В. Иванов: *Историческая грамматика русского языка*. Москва.
- Jarceva (főszerk.) 1993. В. Н. Ярцева, *Языки мира. Уральские языки*. Российская Академия Наук. «Наука» Москва.

- Kenesei, István–Vago, Robert M.–Fenyvesi, Anna 1998. *Hungarian*. Descriptive Grammars. Series Editor: Bernard Comrie. Routledge, London and New York.
- Keresztes László 1990. *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1992. *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1993. A szó. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne, Szjé Enikő (szerk.): *Hajdú Péter 70 éves*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Linguistica Series A Studia et Dissertationes, 15. Budapest. 171–8.
- Kiefer Ferenc 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiparsky, Valentin 1967. *Russische historische Grammatik*. Band II. Heidelberg. *Die Entwicklung des Formensystems*. [Band I. 1963. Die Entwicklung des Lautsystems; Band III. 1975. Die Entwicklung des Wortschatzes.]
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Klemensiewicz, Z. 1974. *Historia języka polskiego*. Warszawa.
- Kornai András 1994. *On Hungarian Morphology*. Magyar Tudomány Akadémia, Nyelvtudományi Intézet, Linguistica series A, Studia et Dissertationes, 14.
- Kukenheim, L. 1967. *Grammaire historique de la Langue française*. Les Parties du discours. Universitaire Pers, Leiden.
- Laczkó Krisztina 1995. Szófav és szófaji érték. Problémafelvetés. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 258–67.
- Lakó György 1986. *Chrestomathia Lapponica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lamprecht–Slosar–Bauer 1986. *Historická mluvnická cestiny*. Státní Pedagogické Nakladatelství, Praha.
- Lehmann, Winfred 1993. *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*. Routledge, London and New York.
- Lengyel Klára 1996. Van a magyarban összetett jelző! *Nyr.* 120: 195–209.
- Lewis, G. L. 1967, 1975. *Turkish Grammar*. At the Clarendon Press, Oxford.
- Linke, Angelika–Nussbaumer, Markus–Portmann, Paul R. 1996 [1991]. *Studienbuch Linguistik*. 3., unveränderte Auflage. Reihe Germanistische Linguistik 121. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Lotz János 1976. *Szönnetkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Majsev 1940. Майшев И. И.: *Грамматика коми языка*. Коми Государственное Издательство. Сыктывкар.
- Majtyinszkaja 1955. К. Е. Майтинская, *Венгерский язык. Введение. Фонетика. Морфология*. Изд. Академии Наук СССР. Москва.
- Majtyinszkaja 1993. К. Е. Майтинская, *Венгерский язык*. In: Jarceva (főszerk.) 1993: 256–79.
- Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Máté Jakab 1998. *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Máté Jakab 2003. *A nyelvtudomány (vázlatos) története az ókortól a 19. század elejéig*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Matthews, P. H. 1974. *Morphology. An Introduction to the Theory of Word-structure*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Matthews, P. H. 1981. *Syntax*. Cambridge University Press. Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney.
- Mayvald József–VayerLajos–Mészáros Ede 1987¹². *Görög nyelvtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Melcsuk 1997. Мельчук И. А. *Курс общей морфологии*. Том I. Введение и Часть первая: Слово. Москва.
- Mladenov 1979. С. Младенов: *История на българския език*. София.
- Papp István 1956. *Finn nyelvtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Penny, Ralph 1991. *Gramática Histórica del Español*. Barcelona.
- Perrot 1981. *Les Langues dans le monde ancien et moderne. Les Langues de l'Afrique Subsaharienne*. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.
- Picoche, Jacqueline–Marchello-Nizia, Christiane 1989. *Histoire de la langue française*. Édition Nathan, Paris.
- Quilis, Antonio–Esgueva, Manuel–Gutiérrez, M. Luz–Ruiz-Va, Pilar 1993⁵. *Lengua Española*.
- Rédei Károly 1978. *Chrestomathia Syriaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rospond, S. 1979. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa.
- Saussure, Ferdinand 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford.: B. Lőrinczy Éva, Gondolat Kiadó, Budapest.
- Scserba, L. V. 1983. [1924] Szófavajok az orosz nyelvben. In: Dezső László és J. Sz. Maszlov (szerk.): *Orosz és szovjet általános nyelvészet. Szöveggyűjtemény*. Tankönyvkiadó, Budapest, 186–209.

- Sever Pop 1948, 1965. *Grammaire Roumaine*. Berne.
- Shopen, Timothy ed. 1985. *Language typology and syntactic description*. Cambridge University Press. Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney.
- Sihler, Andrew L. 1995. *New comparative grammar of Greek and Latin*. New York.
- Sinor D. (Ed.) 1988. *The Uralic Languages: Description, History and Foreign influences*. Handbuch der Orientalistic 8/1, Brill, Leiden.
- Smedts, Willy–Van Belle, Willam 1993. *Taalboek Nederlands*. De Nederlandsche Boekhandel Uitgeverij Pelkmans. Kapellen.
- Stanislav, Ján 1967. *Dejiny slovenského jatyka, I–II. časť*, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava.
- Szentkatolnai 1877. *Kazáni-tatár szövegek és fordítás*. Gyűjtötte és fordította Szentkatolnai Bálint Gábor. Budapest, 1875; 3. füzet: *Kazáni-tatár nyelvtan*. Budapest, 1877.
- Svedova 1974. Н. Ю. Шведова: *Грамматическое описание славянских языков*. Изд. Наука, Москва.
- Szerebrennyikov 1963. Серебrenников Б. А. *Историческая морфология пермских языков*. Изд. Академии Наук СССР, Москва.
- Szerebrennyikov B. A. 1986 [1973]. *Általános nyelvészet. A nyelv belső struktúrája és a nyelvészeti kutatás módszerei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1978. *Világunk, a nyelv*. Kriterion Kiadó, Bukarest.
- Tamás Lajos 1978. *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tegyey Imre–Vekerdy József 1968. *A latin nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tyerescsenko 1973. Н. М. Терещенко, *Синтаксис самодийских языков*. Наука, Ленинград.
- Tyerescsenko 1979. Н. М. Терещенко, *Нганасанский язык*. Наука, Ленинград.
- Vászolyi Erik 2003. *Ausztrália bennszülött nyelvei*. Kultúrák Keresztútján. L'Harmattan, Budapest.
- Vinogradov (főszerk.) 1966. В. В. Виноградов: *Языки народов СССР*. Москва.
- Vinogradov 1972. [1947] В. В. Виноградов: *Русский язык /грамматическое учение о слове/*. Москва.
- Vogel, Petra M.–Comrie, Bernard ed. 2000. *Approaches to the Typology of Word Classes*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Wagner-Nagy Beáta (szerk.) 2002. *Chrestomathia Nganasanica. Studia uralo-altaica*. Supplementum 10. SZTE Finnugor Tanszék, MTA Nyelvtudományi Intézet. Szeged, Budapest.
- Weinrich, Harald 1993. *Textgrammatik der deutschen Sprache*. Dudenverlag Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
- Zsukova 1987. А. Н. Жукова: *Корякский язык*. «Просвещение». Ленинград.

Mátai Mária

SUMMARY

D. Mátai, Mária

Parts of speech in grammar

The paper surveys the role and localisation of words and word classes in earlier and more recent descriptive and historical grammars of various languages. Where and how word classes are discussed in the individual grammars reflects, of course, their role in sentence or text formation. The paper also investigates the background of the issue of word classes being discussed within morphology, or as a chapter of syntax, discusses cases where there is no separate chapter on (the history of) parts of speech in a given grammar, but rather these issues occur scattered in various places, and finally: the advantages of a unified and concentrated discussion of word classes as a separate chapter of grammar.

Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel¹

1. Az utóbbi néhány évben immár a hazai nyelvtudományban is terítékre került egy, a nyelvtörténetírás szemszögéből feltett kérdés. Ez a kérdés így szól: milyen nyelvtörténetre is van vagy lenne szükségünk: rendszerközpontúra, szociopragmatikaira? Némely szerzők a radikális pragmatizálás mellett érvelnek, és a nyelvtörténet tárgyának újraértelmezését szorgalmazzák (Maitz–Molnár 2001: 324, 334). A kérdés bizonyos mértékig az ómagyar kori történeti nyelvtan (vö. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. és II/2.) folytatásaként készülő középmagyar kori grammatika szemszögéből is megkerülhetetlen, ez indokolja a témaválasztást. A harcos radikalizmust, amely elméletileg deficitesnek minősíti a rendszergrammatikai szemléletet (meg sem említve a nyelvi változás elméletét, a grammatikalizációt) talán inkább ignorálni érdemes; a kapcsolódási pontok keresése előbbre vihet. Mindemellett előfordulnak enyhébb hangvételű kritikák is, miszerint a nyelvtörténetesek csak ritkán teszik fel a „hogyan függ össze a grammatikai szerkezet változása a pragmatikai tényezőkkel?” (vö. Sárosi 2003: 444) kérdést. Szándékom, hogy a továbbiakból kiderüljön: ez sincs így, s hogy a kontextus szerepe a nyelvi változások leírásában sokkal kevésbé van és volt elhanyagolva, mint azt a történeti grammatikusok szemére vetik. De hogy a régi-új kérdéssel való foglalkozás mégsem érdektelen, mutatja, hogy egyéb nyelvek grammatikaírásával kapcsolatban is felmerül. A közelmúltban jelent meg egy konferenciaanyag, amely a német történeti nyelvtanírás elvi-elméleti kérdéseivel foglalkozik. Ennek bevezető, vitaindító előadásában Oskar Reichmann 13 megválaszolható kérdést tesz fel. Ezek alapvető módszertani, továbbá nyelv- és leíráselméleti döntéseket érintenek. A 9. közülük a pragmatika-grammatika prioritásproblémáit veti fel.² A német nyelvtörténetírás kérdésfeltevései a mi szempontunkból azért is figyelmet érdemelnek, mert az ő készülő történeti nyelvtanuk is nyelvi korszakok szerinti metszetek formájában íródik, illetve részben dolgozódik át; rendszergrammatikai³ kiindulású – problémáink tehát hasonlóak.

2. A pragmatika – a nyelvészeti – zavarba ejtően sok (kitágított-leszűkített) felfogásban szerepel a különféle szakmunkákban, így az első tisztázandó kérdés: melyik pragmatikafogalommal dolgozunk? A pragmatika legtagabb értelemben: nyelv a használatban; szűkebben: a kommunikatív cselekvés szabályosságait kutató tudomány (Jürgens 1999: 16), még szűkebben: a nyelvi jeleknek a beszédhelyzet alapján kikövetkeztethető jelentésével foglalkozó tudomány (Kiefer é. n. 5). A történetiség szempontját is szem előtt tartva talán Verschueren meghatározása felel meg a leginkább: a pragmatika egyfajta szemléletmód: a nyelvi jelenségeknek a nyelvhasználat folyamatai és sajátosságai felől való szemlélete. Ilyen pragmatikus perspektíva valamennyi nyelvi szinten kimutatható (Fehér 2004: 2).⁴

3. Ugyancsak eltérőek a felfogások a grammatika és pragmatika viszonyának megítélésében is. Ezt némelyek additívnek tekintik – azt állítva, hogy a szintaktikai és a szemantikai komponens mellett a pragmatika csupán egy harmadik (ez a felfogás többnyire kritikát vált ki), mások viszont integratívnak tartják (Jürgens 1999: 17–9). Akárhogy is van azonban: kölcsönös függésükben nem

¹ Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvészek VII. Nemzetközi Kongresszusán 2004. augusztus 31-én.

² „Betrachtet man in einem sehr fundamentalen sprachtheoretischen Sinne die Pragmatik als der Grammatik vorgeordnet oder schreibt man, das Umgekehrte voraussetzend, eine Grammatik ohne Berücksichtigung der Pragmatik? Für welche Sprachstufen spielt sich diese Frage welche Rolle” (Reichmann 2003b: XII–XIII).

³ Während viele Arbeiten im deutschen Sprachraum ursprünglich gleich auf syntaktische Phänomene ausgerichtet waren und sich dann den außersprachlichen Bedingungen öffneten, verlief der Weg in der amerikanischen Forschung meistens eher umgekehrt” (Betten 1990: 325).

⁴ Nagyon hálás vagyok Fehér Erzsébetnek, hogy pragmatikai előadásainak bőséges vázlatát rendelkezésemre bocsátotta.

lehet kétség. A pragmatikai funkció grammatikai struktúra segítségével realizálódik; – a grammatikai struktúrák pedig csak mint pragmatikai egységek aktualizálódnak. A grammatikának azonban – ha történeti – a nyelvi változásról (is) számot kell adnia, kettejük részarányát ezért a kutatásokban befolyásolhatják egyéb tényezők. Ilyen tényező a vizsgált nyelvi korszak időbeli elhelyezkedése. A grammatikáin kívül eső szociopragmatikai szemléletmód alkalmazhatósága és a vizsgált nyelvi korszak régisége egymással fordított arányban látszik állni. Íme egy idézet erre vonatkozóan az egyik tanulmányból: „Az újfelnémet kornak ez a szakasza [a 19. századról van szó] ugyanis egy történeti grammatikus számára – a nyelvi rendszerben végbemenő változások csekély mértékének köszönhetően – valóban nem sokat ígér, szociopragmatikai megközelítésben azonban egy változásokban gazdag, jól elhatárolható, önálló nyelvtörténeti korszakot testesít meg” (Maitz 2000: 510). A másik oldalról viszont azt tehetjük hozzá, hogy igen korai korszakok alig néhány (s többnyire kevésbé differenciált) szövegemléke meg azt teszi nehezzé, hogy a pragmatikus szövegnyelvészet deklarált alapkérdéseire lehessen általuk megbízható választ találni. Arra tudniillik, hogy az adott korszakban ki, milyen szöveget alkot és használ, milyen kommunikációs szükségletből, milyen intencióval és milyen nyelvi eszközök segítségével (Maitz–Molnár 2001: 327). Bár: éppen az új nyelvtörténeti tankönyvben kaptunk kiváló példát Gallasy Magdolnától arra, hogy a nyelvemléktelen ősmagyar kor nem rekonstruálható szövegeiről mi mindent lehet elmondani (Gallasy 2003: 268–76). Általában azonban a korai korszakokban a felsorolt szempontokból nyilván a nyelvi eszközökre vonatkozót lehet a legmegbízhatóbban kutatni. A fent említett időbeli összefüggésre egyébként Reichmann is utal, hiszen feltett kérdései között az is szerepel, hogy melyik nyelvtörténeti korban milyen szerepet játszhat a pragmatika (l. a 2-es lábjegyzetet).

Van azonban egy másik (immár nem nyelvtörténet-specifikus) összefüggés is a grammatika és a pragmatika viszonyában: bár a pragmatikai perspektíva minden nyelvi szinten kimutatható, magasabb nyelvi szinteken jobban érvényesülhet. Ennek az oka jól ismert, és roppant egyszerű: a magasabb nyelvi szintek esetében a nyelvhasználónak többnyire variánsok egész sora áll a rendelkezésére, s a variációs lehetőségek megléte miatt előtérbe kerül a **választhatóság**. Igaz, ez nem mondható éppen előnyösnek a történetiség szempontjából: a fejlődésvonalak megrajzolhatóságát teszi ugyanis nehezzé. (Ezért is nem számítódott/számítódik a mondattan a nyelv történetének vizsgálatában kedvelt munkaterületnek; – vö. Benkő 1988: 165; 1993: 22). Ami azonban hátrány a diakrón fejlődésvonalak megrajzolhatósága szempontjából, előny a másik oldalon: a választhatóság nagyobb teret enged pragmatikai szempontok érvényesítésére, illetőleg lehetőséget biztosít az ilyenek vizsgálatára. Csak megjegyzésként: az említett két arányosság meglétét verifikálja, hogy a pragmatika saját kitüntetett kutatási területét a jelenhez (egyik fő adu a beszédsszituáció) a nyelvi szerkezetek közül pedig a szöveghez, a diskurzushoz köti. Választani tehát ott lehet, ahol van miből, ahol maga a rendszer kínálja fel a fakultatív realizációs változatok egész sorát. Ezeknek a választható lehetőségeknek a száma azonban nemcsak a nyelvi szinttől nem független, hanem – ezen belül – magának a nyelvi kategóriának a részrendszerben elfoglalt helyétől sem. Ha a példáimmal a saját házam táján, az összetett mondatok körében maradhatok, akkor ebből a szempontból az erős grammatikai kötöttségű *hog*y kötőszós mondatokat állítanám szembe például a hasonlító mondatokkal.

4. A lehetőségeket tehát a rendszer nyitja meg, a megvalósulás útja pedig a **szövegtípusokon** keresztül vezet, amennyiben ezek bizonyos – választható – grammatikai formákat preferál(hat)nak. Egy-egy szövegfajta a lehetőségek közül specifikus módon gyakorlattá tehet valamilyen jelenséget. Ahhoz persze, hogy a különféle szövegfajták kedvezményezett szintaktikai megoldásait meg lehessen ragadni, hogy be lehessen bizonyítani: nem egyszeri, esetleges, hanem rendszeres(ebben) fellépő jelenségekről van szó, kvantitatív módszerek alkalmazására is szükség van. A pragmatika szempontjából a választások indítékának a vizsgálata alapvető (vö. Sárosi 2003, 446), grammatikatörténeti szempontból azonban ezeknek a nyelvi változásokra gyakorolt hatása, a változásokban betöltött szerepe a súlyosabb kérdés. Magyarán az: hogyan alakítja a nyelvhasználat a grammatikai

rendszer. E tekintetben több lehetőség mutatkozik. Az illusztrációk továbbra is az alárendelő mondatok köréből származnak.

Első eset: Egy bizonyos szövegtípus előnyben részesít egy jelenséget, de a nyelvi rendszer szerkezetére az adott korban ez nincs érzékelhető hatással.

A szakácskönyv mint szövegtípus például előszeretettel alkalmaz időhatározói mondatokat (a középmagyar grammatikához használt mintában ez az alárendelt mondatok 20,6%-a). A pragmatikai *miért?*-re azt válaszolhatjuk: a főzés folyamatában nyilván fontos hangsúlyozni, hogy az elvégzendő cselekvések, amelyeket a főmondat és a mellékmondat nevez meg, időben hogyan viszonyuljanak egymáshoz: „és mikor fel akarod adni, egy tálban metéld fel” (Szak. 40); „és mikor töröd, róla vizzel öntözd” (50); „mikor a’ petsenye félig megfűlt, ípékeld-meg tífztított fokhagymával” (52). A feltételes mondatok (egyik cselekvés, állapot feltétele a másiknak) még gyakoribbak (33,3%): „ha az nints, tsak citrom vizzel-is jó” (41); „Ha levet akarfz néki tsinálni,...egy kalán lifzet tégy belé” (53); „eczetet-is tehetfz belé, ha lok eczeted vagon” (55–56). (Alig van viszont tárgyi mondat – pedig más műfajokban általában azok szoktak a leggyakoribbak lenni – itt mindössze 2,9%-ot tesznek ki.) Az időhatározói és feltételes mondatok sűrűségének azonban a középmagyarban változási következménye nincs, előnyben részesítésük tisztán pragmatikai kérdés. A tudományos próza (pl. Melius Herbáriuma) rendkívül szikár (olykor hiányos) mondat szerkezetével kapcsolatban hasonló jelenségről számolhatunk be. Ezekben rendszeresen történik hivatkozás korábban már említett vagy az olvasó/befogadó háttértudását igénybe vevő tényekre, s ezekhez megfelelő grammatikai keretnek tűnik az állítmányi tagmondat együttes szerkezete. (Más esetekben ilyeneket többnyire fáradtságosan kell összevadászni a szövegekből, itt viszont bőséggel vannak: „Az erdei Bafileomnac azon haßna, mint à Fodor Mentánac” [Herb. 111a]; „Ha penig parlatß embert velle azon haßna à ki à Pulegiomnac” [Herb. 110b]). A mellékmondat helyén akár csupán utalás is állhat: „Ha fereßteß velle azon haßna: Lásd oda fel à Méntat” (Herb. 110b). Ez is megmarad azonban tisztán pragmatikai ügynek.

Második eset: Egy-egy szövegtípusban olyan funkcionális variánsok közötti választást lehet megfigyelni, mégpedig többnyire (bár nem feltétlenül) időben eltérően, különféle nyelvtörténeti korszakokban, amelyek tartalmilag (referenciálisan) ugyanazt valósítják meg, grammatikai megformálásukban (prezentációjukban) viszont eltérnek. (Ezt a jelenséget szokás mondattani színónímiának nevezni; – vö. Kiss 1993; Károly 1980: 46; Haader 2001: 367–8, Dömötör 2003: 449). Leginkább a vallásos élettel kapcsolatos szövegek kínálnak itt bőséges anyagot – elsősorban a bibliák, amelyeket különböző időszakokban újra és újra, de más-más pragmatikai háttérrel fordítottak le. A középmagyar kortól kezdve – amellet, hogy érzékeljük és le tudjuk írni a nyelvi változást – ismerjük a szövegalkotók társadalmi-kulturális háttérét, intencióit, fogalmaink lehetnek a megcélzott befogadói rétegről, így megpróbálhatunk következtetni arra, miért választotta a fordító a szóban forgó variánst. Így aztán ezek a szövegváltozatok igazi csemegék grammatikusnak-pragmatikusnak egyaránt. A szinonimikus jelenségek közül megemlíthetjük az ugyanazon latin helyén megjelenő igeves szerkezeteket, illetőleg mellékmondatokat. Egy igenév (főleg, ha határozói) ugyanúgy képes megszervezni bővítménykörét, mint az ige, tehát ugyanazt a tartalmat képes kifejezni; a mellékmondat viszont redundánsabb, szellősebb. Az igeves szerkezeteket felváltó mellékmondatok megszorodása a magyartól tipológiailag különböző más nyelvekben is végbement. Herman József erre a kérdésre pragmatikai választ adott (Herman 1967: 163–6). A redundáns változat megerősödését tanulási-életkani okokkal hozta kapcsolatba, mert a redundáns jelsorokat könnyebben el lehet sajátítani. Ennek nem mondanak ellent a bibliafordítások példái sem. Belőlük az derül ki, hogy a korai kódexek igeves szerkezeteit a későbbiekben mellékmondatos szerkesztés váltja fel. A későbbi megnevezéssel elsősorban a középmagyar bibliafordításokra gondolunk (Pesti, Sylvester), bárha későbbi kódexszöveget is jelenthetnek olykor. A szerkesztésmód cseréje természetesen egyúttal a tagmondatszám megemelését is jelenti, és hatással van a mondategész makroszerkezetére is. Találunk olyan bibliai verset is (Mt. 26: 47), amelyben a MünchK. egyetlen tagmondatának Sylves-

ternél egyenesen hat tagmondat felel meg. Nagy valószínűséggel gondolhatjuk, hogy az erasmista Sylvester kifejtett, terjengős fordításával a reformáció kezdeti szakaszának minél pontosabb és részletesebb anyanyelvű bibliaismeretét akarta elősegíteni. Illusztrációként az adatok, elsőként a MünchK. (ez az adat két többszörösen bővített igeneves szerkezetet tartalmaz): „*Meg ρ è bēzellèttè im èliuρ Iudas a tizenkètto kōzzol eg z ρ vèlè foc golèkezèt tōrçkèl z rudackal / èz èztettèc a papi fèdèl-mectol / z a nepecn^f vénitol*” (33ra–33rb); Sylvester fordítása: „*Meg mikoronn ezt mondanā / imē az Iudās ki az tizenkēt tanjtuānnak égik vala / eliuta / es ū uele nag fereg nip vala mell fereg nip fel kiβūt vala tōrçkuel es fabotokual / es mell fereg boczātattot vala az papoknak feiedelmitūl / es az nipeknek vinitūl*” (Sylvester: ÚT. 43; a virgulák nem a tagmondathatárok jelölésére szolgálnak, hanem Sylvester saját tagolójelei). Az első hivatalos katolikus fordítást készítő, jezsuita Káldi többnyire ismét a latinhoz ragaszkodó igeneves megoldásokhoz nyúl vissza. Döntése, fordítói magatartása – társadalmi és vallási helyzetének ismeretében – érthető. A különböző korokban keletkezett bibliafordítások kellő számú versének vizsgálata alapján, a szinonim lehetőségek közötti választások azonosságaiból és különbözőségeiből kirajzolódna a mintakövetési vonalak. Ezeket többnyire a felekezeti hovatartozás és az időbeliség hálózata determinálja. Ez, azaz a választás motivációjának kiderítése lenne a pragmatikai komponens. A nyelvi változások szempontjából viszont azt mondhatjuk, hogy a mellékmondatos szerkesztésmód előretörése funkcionális variánsával, az igeneves szerkezettel szemben, megfelel a szerkesztésmódokra nézve a nyelvi változások általános szintetikus → analitikus irányvonalának.

Harmadik eset: A grammatikai preferencia nyelvi változást idéz elő, (rész)rendszerátváltoztató tényezővé válik. Ez a leggazdagabb csoport, ide tartozik tulajdonképpen az összetett mondatokban zajló valamennyi (korábbi és későbbi) grammatikalizációs folyamat, hiszen mind pragmatikai indítatású. Egy apróbb, de pragmatikai szempontból talán mutatósabb példa közülük: A legendák – mint szövegtípusok – feltűnően nagy számú fokhatározói mondatot tartalmaztak. A fokhatározói mondat expresszív, érzelmileg telített mondatfajta. „Semleges” formában nem is fordul elő, hanem csupán sajátos jelentésárnyalattal együtt: a cselekvés (történés), tulajdonság vagy mennyiség intenzitását ugyanis mindig nagy hasonlítással, vagy következménnyel együtt nevezi meg. A legendák és az exemplumok az érzékletes láttatás által az érzelmekre akartak hatni, s ehhez kiválóan megfeleltek a fokhatározói mondat tulajdonságai. Egy különlegesen szép, láncolatos adatsor a VirgK.-ből: „*es mikoron az bezedeket halotta volna az wrdwg. ... meg haraguek. anera hogi asis melet valo kw hegieket. meg zagata. vgi hogi. az nagi kw zakadasokat egibe vere. oli igen. hogi ebwl lwn czatogas es nagi villamas es twznek nagi zikrazasa. es lwn olý igen nagon. hogi ez nagi zwriywsegre bodogsagos zent Ferencz. es mind w tarisi acellabol ky hertelekedenek*” (VirgK. 22). Az intenzitásnövelés, az expresszivitás iránti igény sorra hozta létre az ómagyarban a főmondatokban az újabb és újabb, egyre erőteljesebben ható fokhatározói utalószókat: *olyigen, olyigen nagyon, úgyannyira*. De a hasonló indítékokból ugyancsak szívesen és gyakran választott hasonló mondatokban is több új elem keletkezett: *úgymint, olymely, olymint, olymiképpen, olya, olymelyha*.

Lehet persze egyéb jelenségeket is említeni. Például az ellipsis okozta nyelvi változásokat, amelyek az alárendelő mondatokra nézve sokat alakítottak a rendszeren, s amelyek éppen arra példák, hogy a kommunikációnak a szituációba ágyazottsága hogyan hat a nyelvi forma alakulására. Az ellipsis igen nagy mértékben formálta például a hasonló mellékmondatok szerkezetét. Anynyira, hogy végül ezek *mint* kötőszavából bizonyos esetekben ragmorféma értékű prepozíció vált. De több hasonló összetett kötőszó keletkezésében is működött közre ellipsis (*mintha, miképpenha, hogynem, hogysenmint* stb.).

5. A pragmatikának a nyelvtörténetbe való beépülése két úton lehetséges (vö. Sárosi 2003, 444): kutathatjuk a rendszerre tett hatását, illetve kereshetjük, hogy egyes pragmatikailag releváns kérdéseknek a rendszerben milyen elemek felelnek meg. A történeti nyelvtani metszetek készítésekor az első út a járható, és – mint már utaltam rá – ez az út egyáltalán nem járatlan. További kérdé-

azonban, kell-e, szabad-e nyelvi változások magyarázataként felhasználni szociopragmatikai jelenségeket. Herman József, aki foglalkozott ezzel a kérdéssel, nem tartja alkalmasnak a nyelv társadalmi jellegének hangoztatását a nyelvi rendszert érintő változási folyamatok magyarázatára (Herman 1982: 1). Mindenesetre – ha ekként vesszük is számításba a nyelvhasználati *miért?*-ekre adott és adható válaszokat –, okvetlenül meg kell őket különböztetni az általánosabb érvényű, szigorúbb kritériumú, nagyobb hatókörű magyarázati kísérletektől. A nyelvtörténet magyarázati kísérleteivel kapcsolatban amúgy Károly Sándor is – bár más oldalról – szkeptikus. Azt írja, hogy mivel a nyelvi változásban a szituatív értelmezéseknek és átértékeléseknek van fontos szerepük, és mert ezek komplexek, és későbbi szemmel már nem ellenőrizhetők, az okok kutatásában a nyelvtörténetész helyzete majdnem hogy reménytelen (Károly 1972: 123–4).

Összefoglalóan lezögezhetjük: A nyelvi rendszer variációs lehetőségeket kínál fel, amelyek között a választás többnyire pragmatikai tényezőktől irányítva valósul meg azáltal, hogy bizonyos szövegtípusok bizonyos szintaktikai jelenségeket preferálhatnak. A nyelvhasználat által befolyásolt szintaxis viszont új grammatikai változások forrástartománya lehet. Így integrálódik a nyelvhasználat és a nyelvi rendszer: pragmatika és grammatika szembeállítását tehát nem érdemes szorgalmazni. Egy úgynevezett rendszerszemléletűnek (a kifejezést kölcsönöztem), főként, ha történeti rendszerszemléletű az illető, a nyelvhasználat, a pragmatika kérdésfeltevésai nem lehetnek idegenek, s a történeti pragmatikus sem lehet meg a rendszer ismerete nélkül. Ezért aztán a Reichmann feltette kérdés is (vö. 2-es lábjegyzet) túlságosan sarkos: Egy alapvető nyelvelméleti felfogásnak megfelelően a pragmatikát a grammatika elé kell rendelni, vagy fordítva: pragmatika nélkül kell grammatikát készíteni? Egyiket sem. Mágis irányítónak lehet tekinteni, amit Károly Sándor kb. harminc évvel ezelőtt fogalmazott meg arról, milyen szempontok figyelembevételével kell történeti grammatikát készíteni (lásd Károly 1972 és 1980). Az 1972-es tanulmány címe: Kommunikáció és nyelvtörténet! Tanulmányában Károly szorgalmazza a jelhelyzet lehető figyelembevételét, tehát a kommunikációs helyzet, a szöveg, a társadalmi funkció stb. számbavételét. Érdemes újraolvasni őt.

Mindemellett a legnagyobb nyitottsággal és várakozással tekintünk a nyelvtörténetírás nézőpontváltásából származandó produktumok elé. Ezek, amelyeknek az ígéretek szerint általános kommunikációtörténetben, történeti szövegpragmatikában (Maitz–Molnár 2001: 325, 331) kellene megvalósulniuk, egyelőre még csupán reménybeliek.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvészet alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1993. A szinkrónia korlátai a történeti nyelvtudományban. In: *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 17–24.
- Betten, Anne 1990b. Zur Problematik der Abgrenzung von Mündlichkeit und Schriftlichkeit bei mittelalterlichen Texten. In: Betten 1990a, 324–35.
- Betten, Anne (Hrsg.) 1990a. Neuere Forschungen zur historischen Syntax des Deutschen. *Reihe Germanische Linguistik* 103. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Dömötör Adrienne 2003. Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. *Magyar Nyelv* 99: 448–66.
- Fehér Erzsébet 2004. Nyelvészeti pragmatika. Előadási tematika. Budapest.
- Gallay Magdolna 2003. Szövegtörténet. In: Kiss Jenő, Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, 268–76.
- Haader Lea 2001. Mikrodiachrónia és változásvizsgálat. *Magyar Nyelvőr* 125: 354–71.
- Herb. = Melius Peter: Herbarium. Kolozsvár, 1578.
- Herman József 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 78: 1–8.
- Jürgens, Frank 1999. Auf dem Weg zu einer pragmatischen Syntax. *Reihe Germanistische Linguistik* 207. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Károly Sándor 1972. Nyelvtörténet és kommunikáció. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VIII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 119–31.

- Károly Sándor 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. *Nyelvtudományi Értekezések* 104. Akadémiai Kiadó, Budapest, 41–53.
- Kiefer Ferenc é. n. *Jelentésméлет*. Egyetemi Könyvtár, Corvina.
- Kiss Sándor 1993. A mondattani szinonímia és átépülésének tényezői. In: *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 115–9.
- Maitz Péter 2000. A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 124: 501–13.
- Maitz Péter–Molnár Anna 2001. Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvészet. In: Csátár Péter, Maitz Péter, Tronka Krisztián (szerk.): *A nyelvtantól a szövegtanig*. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 322–36.
- Reichmann, Oskar 2003b. Zur Schreibung historischer Grammatiken: einführende Bemerkungen. In: Reichmann 2003a, VII–XVI.
- Reichmann 2003a. = Lobenstein-Reichmann, Anja–Reichmann, Oskar (Hgg.): Neue historische Grammatiken. Zum Stand der Grammatikschreibung historischer Sprachstufen des Deutschen und anderer Sprachen. *Reihe Germanistische Linguistik* 243. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Sárosi Zsófia 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–47.
- Szak. = Misztótfalusi Kis Miklós: Szakátsmesterségnek könyvetkéje. Kolozsvár, 1695.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest.

Haader Lea

SUMMARY

Haader, Lea

Changes in historical syntax – with a pragmatic background

This paper discusses the relationship between grammar and pragmatics from the point of view of historical grammar writing. Language system provides a set of possibilities of variation, the selection among which is mainly directed by pragmatic factors in that certain types of texts may prefer certain syntactic phenomena. In turn, syntax thus influenced by language use may become the source of new grammatical changes. That is how language use and language system are integrated: hence, no opposition between pragmatics and grammar is worth pursuing.

A névmási rendszer funkcionális keretben¹ I.

A névmási szóosztálynak – ennek az egyfelől formailag² meglehetősen egységes, másfelől azonban funkcionálisan mégiscsak sokrétű és szélsőséges szófaji csoportnak – az elemeit a klaszszikus, a nyelvi formákból kiinduló grammatikák, legutóbb például a Magyar grammatika (Keszler 2000: 69) a szófaji felosztásokban alkalmazott Herman Paul-féle hármas szempont szerint a követezőképpen jellemzi általánosságban: szintaktikailag mondatrészszerpeket töltenek be, mor-

¹ Készült a Bolyai-ösztöndíj támogatásával. Ez a dolgozat két korábbi tanulmányom (2000, 2003) át-dolgozott, kibővített, pontosított változata.

² A formai egységességen alapvetően azt értem, hogy a névmások zárt szófaji osztályt alkotnak listázható egyedekkel, és jellemző rájuk egyfajta fonológiai egységesség is, vö. *mi, ami, valami, bármi, némi; amely, valamely, bármely, némely* stb.

fológiai szempontból toldalékolhatók,³ szemantikailag – Károly Sándor terminusával élve (1970: 71) – indirekt denotatív jelentéssel, másképp fogalmazva: az alapszófajokhoz képest részleges, vagyis közvetetten tartalmaz jelentéssel rendelkező szófajcsoport. Ez utóbbi szempont némiképp elnagyoltan a következőket jelenti: a névmások eszerint nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem általánosságban a mindenkori kontextus vagy szituáció segítségével. Az effajta utalás vagy jeltárgy-azonosítás következtében a névmások szükségképpen referenciálisan⁴ értelmezhetők – s ez elsődrendűen pragmatikai keretben történik.

Mit jelent ez valójában? Induljunk ki abból a nyilvánvaló és fontos tényből, hogy minden nyelvi egység a szövegben, pontosabban a szövegvilágban kapja meg érvényes funkcióját és értelmét (vö. Tolcsvai 2001: 121). A névmások vonatkozásában mindez lexikálisan adott alapvető szófaji jellemző, a névmások pragmatikai és referenciális jellegűek, s ebből ered szövegtani képességük, amely egyben a szófajiságuk legfontosabb jellemzője. A névmások tehát a szövegértelem mikroszintjének nyelvtani formái, az elemi egységek szövegszintű kapcsolatában vesznek részt, azaz nyelvtani-lexikális tulajdonságaik alapvetően alkalmassá teszik őket a szövegbeli mikroszintű kapcsolatok kialakítására szűk szemantikai megkötések nélkül (vö. Tolcsvai 2001: 169). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a névmásoknak nincsen állandó, általános jelentésük. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a jelentések nem egyneműek, hanem névmásfajtánként más és más absztrakciós szintet képviselnek, s így a névmási alosztályokhoz más és más szövegtani és/vagy grammatikai, valamint logikai funkciók kapcsolódnak. Itt elég csak arra gondolnunk, hogy a névmások úgynevezett funkcionális alcsoportjainak a száma⁵ hagyományosan hét és tíz között mozog. Hét akkor, ha az általános és határozatlan névmást egy nagy kategóriának tekintjük (például Velcsovne 1968: 42–3, 52–5); tíz akkor, ha megkülönböztetünk határozatlan, gyűjtő, tagadó, és megengedő névmásokat (például Pete 1981: 330–5). Mindebből viszont nyilvánvaló az, hogy a különféle névmások referenciális értelmezhetősége és az ezzel szorosan összefüggő helyettesíthetősége⁶ is meglehetősen nagy eltéréseket mutathat.

A névmások funkcionális alcsoportjainak összességét tekintve a névmás referenciális értelmezése alapvetően háromféleképpen valósulhat meg. Ezek a következők:

1. deixis,
2. koreferencia,
3. halmazreferencia.

³ A szintaktikai és a morfológiai viselkedés szempontjából abban azonban különböznek a nekik megfelelő alapszófajoktól, hogy a többi szófajcsoporttal ellentétben nem kaphatnak bővítményeket (vö. Laczkó 1996), illetőleg nem képezhetők, valamint a melléknévi névmások nem fokozhatók (vö. Laczkó 2005). Mindez a szemantikai jellegzetességükből adódik, s fontos momentum annak megítélésében is, hogy a névmások önálló szófaji osztálynak tekinthetők grammatikai minősítettségük szempontjából, tehát nem sorolhatók a főnév vagy a melléknév alosztályához.

⁴ A referencia értelmezéséhez Bencze Lóránt a szakirodalom alapján négyféle kiindulópontot ad:

1. denotáció,
2. nyelvfilozófiai értelmezés (vö. Frege *Bedeutung* terminusa),
3. utalás nyelvi eszközzel nyelvi vagy nyelven kívüli kontextusra,
4. jeltárgy-azonosítása nyelvi eszközzel (1992: 41).

Értelemszerűen a névmások vonatkozásában a fenti meghatározás értelmében a 3. és a 4. pont értelmezése jön számításba. (Részletesen lásd Laczkó 2001: 102–7.)

⁵ A névmások funkcionális alcsoportjai a Magyar grammatika (Kugler–Laczkó 2000: 156–7) szerint a következők: 1. személyes névmás (beleértve a birtokost is, amely alakilag ugyan elkülönül, de funkcionálisan nem ezek a névmási elemek, a személyes névmások szuppletív *-é* jeles alakjainak felelnek meg), 2. visszaható névmás, 3. kölcsönös névmás, 4. mutató névmás, 5. kérdő névmás, 6. vonatkozó névmás, 7. általános névmás (gyűjtő, tagadó és megengedő alcsoportokkal), 8. határozatlan névmás.

⁶ A névmási helyettesítés kérdését lásd Laczkó 1998: 120–6; 2002: 470–81.

A deixis és a koreferencia a mikroszintű szövegtani formák két alapkategóriája. A koreferencia általánosságban a névmás, a 0 + INFL., az egyeztetés és a határozottság kategóriáján alapul. A koreferencia további tipikus megvalósulási formái szerkezeti-grammatikai szempontból:

- a) a kontextusfüggő, vagyis tagmondaton túlmutató forikus referencia;
- b) a tagmondaton belüli forikus referencia;
- c) a konnexiós referencia. (Vö. részletesen Laczkó 2000.)

A halmazreferencia a logikai operátori szerepkörű, többnyire kvantorértékű általános és határozatlan névmásokra jellemző, s felfogható a deixis és a koreferencia egy speciális válfajaként.

A következőkben a fenti három nagy kategóriát (1–3.) vizsgálom meg a névmási szóosztályra vonatkoztatva.

I.

A deixis minden bizonnyal a legősibb nyelvi funkciók közé tartozik. Deiktikus funkciójú az a névmás lehet, amely a szövegvilág részévé tett, érzékelésen alapuló reprezentációt rámutatással jelöli ki. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtani monográfiája alapján (2001: 175) a deixissel mint szövegtani művelettel kapcsolatosan tehát a következőket kell kiemelni. A deixis egy dolog, másképpen fogalmazva: a referens érzékelésen alapuló reprezentációja, vagyis a deixissel egy addig külső dolgot, pontosabban a külső világ egy entitásának nem nyelvi, hanem főként vizuális reprezentációját bevonjuk a szövegvilágba, így téve lehetővé a nyelvi eszközzel történő rámutatást. Azaz a külső világ nem nyelvi és a szöveg nyelvi reprezentációi kerülnek egymás mellé, szoros kapcsolatot hozva létre a szövegvilág és a külső világ között. Lényeges momentum a deixisben, hogy a jelentés nem játszik szerepet, nincs fogalmat jelölő nyelvi reprezentáció, csak irány-, idő-, mód-, minőség- vagy helyreprezentáció. Mindebből következik, hogy a deixis alapvetően és elsődlegesen beszélt nyelvi jelenség. A rámutató nyelvi végrehajtását főképpen mutató névmási elemek⁷ végzik, valamint a személyes névmások és olyan határozószók, amelyek tartalmazznak névmási elemet, például a *most* vagy a *ma*.

A deixisen belül alapvetően megkülönböztethetünk úgynevezett exoforikus és endoforikus deixist.

1. Az exoforikus deixis a szövegen kívülre mutató funkciót jelenti, s ezen belül a szakirodalom hagyományosan személy-, hely- és idődeixisről beszél (vö. összefoglalóan Tátrai 2000: 228).

a) A személydeixis – beleértve a levinsoni szociális deixist, amely a beszédpartnernek egymáshoz való viszonyát jelöli –, a diskurzusban részt vevő személyek szerepének kódolását jelenti, s ez nyilvánvalóan a személyes névmások sajátja elsősorban.⁸ Az egyes szám első és második sze-

⁷ A mutató névmási elemek közé sorolom az úgynevezett határozószói mutató névmásokat is (*itt, oda, innen, azután, így, akképpen, ennnyire, arra* stb.) a Magyar grammatika alapján (Kugler–Laczkó 2000: 167). A korábbi magyar leíró nyelvtanok ezeket az elemeket névmási határozószóként kezelték (vö. Temesi 1961: 225–57; Velcsóvné 1968: 59–61). Tény, hogy formailag valóban inkább a határozószói főkategóriába tartoznak, s ezt erősíti a helyettesíthetőség vizsgálata is, hiszen nem lexikális határozószót helyettesítenek akkor, ha alkalmasak a grammatikai szubsztitúcióra, hanem grammatikai szófajt, azaz a mondatbeli szerep szempontjából határozót – szemben a főnévi vagy melléknévi helyettesítéssel. A határozószói szóosztályon belül a névmási alkategóriába sorolhatók, szövegtani-funkcionális szempontból azonban a névmási főkategória határozószói alkategóriájának részei (vö. Laczkó 2005).

⁸ A magyar nyelvben a személyes névmásokkal szoros összefüggésben inflexiós morfémák is hordozzák a személykategória nyelvtani megjelölését, ebből következően a személydeixisnek is kifejezőeszközei: ezek az igei személyragok és a birtokos személyjelek. Jóllehet ezek az inflexiós morfémák a személyes névmásokkal együtt értelmezhetők, a szövegszerkesztés, az aktuális mondattagolás függvényében gyakorta a személyes névmások nélkül hordozzák a személykategória kifejezését.

mélyű személyes névmások kizárólag a deixis elvén működnek. Az első személy például a beszélő, amely egyben deiktikus kiindulópontot is jelent, s köré szerveződik elsőrendűen az adott dikurzus idő- és helydeixisének értelmezhetősége, azaz a diskurzus a beszélő helyzetének és a beszélő idejének függvényében értelmezhető. Egyes értelmezések szerint az egyes szám első és második személyes névmások csak akkor nem deiktikusak, ha egyenes idézésről van szó. É. Kiss Katalin például a következőket írja. „Az 1. és 2. személyű névmások többnyire pragmatikailag, nem pedig grammatikailag vannak megkötve, azaz a konkrét szituáció, nem pedig a nyelvi kontextus határozza meg referenciájukat – a direkt idézést kivéve” (1985: 175). Direkt idézés esetén azonban nyilvánvaló, hogy nézőpontváltás történik a narrációban. Például:

Én is elmegyek – mondta János.

Te is gyere velem! – mondta János Gábornak.

Jóllehet első ránézésre úgy tűnik, hogy a példákban koreferenciális viszony van az *én* és a *János*, illetőleg a *te* és a *Gábornak* szövegbeli elemek között, a két névmás mégis deiktikus szerepű marad, pragmatikailag kötött, hiszen a megnyilatkozás kontextusára, a beszédesemény résztvevőire utal a narrációban bekövetkező nézőpontváltás miatt: János megnyilatkozásainak a szituációs kontextusát verbalizálja a Jánost idéző beszélő, vagyis János diskurzusa az elbeszélő szövegébe ágyazódik be (vö. Tátrai 2000: 231). Az egyenes idézés következtében a deiktikus névmási referencia nem szituáció-, hanem kontextusfüggő lesz, így endoforikussá válik.

A többes szám első és második személyű személyes névmások az egyes számúakhoz hasonlóan szintén mindig deiktikusak, hiszen kötelezően tartalmazzák az egyes szám első, illetve második személyt. Ezen túlmenően azonban rendelkezhetnek koreferenciális értelmezhetőséggel is a deixis mellett akkor, ha tartalmazzák a harmadik személyt.⁹ Ha például *mi = én + ő*, s a beleértendő *ő* névmásnak a kontextusban antecedense vagy posztedense van:

Tegnap Péter segített nekem. Mi együtt mindent meg tudunk oldani.

Vagyis *mi = én + Péter*, azaz az *én* deiktikusan, míg a harmadik személy koreferenciálisan értelmeződik.

Az egyes és többes számú személyes névmások jelentésszerkezete a következőképpen szemathelyezhető, s ennek függvényében értelmezhető az egyes esetek referenciája:

$mi = \acute{e}n + x_m$, ahol *én*: állandó, x_m : változó

(x_m lehet: *te; te + te ... n; ő/ők; te + ő/ők; te + te ... n + ő/ők*)

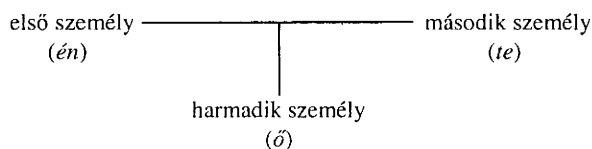
$ti = te + x_i$, ahol *te*: állandó, x_i : változó

(x_i lehet: *te/te + te ... n; ő/ők; te +te ... n + ő/ők*)¹⁰

Az egyes szám harmadik személyű személyes névmás lehet deiktikus, ebben az esetben az *ő* egy olyan személyre utal, gyakorta gesztussal kísérve, aki részese a beszédhelyzetnek, de nem részese a beszédeseménynek, azaz nem tölti be a beszélő vagy a hallgató szerepét. Az *ő* deiktikus meghatározása tehát a következő lehet: nem „én” és nem „te” (vö. Tátrai 2000: 230). Az *én* és a *te*, valamint az *ő* névmás szembeállítását, úgynevezett T struktúráként való értelmezését:

⁹ A többes szám első személyű igei inflexió kifejezhet általános alanyt is, szigorúan a névmás kitétele nélkül: *Árnyékáért becsüljük a vén fát*. Ebben az esetben azonban a többes szám első személy halmazreferenciával rendelkezik, tudniillik *mi = mindenki*.

¹⁰ *A te + te ... n*, a több jelenlévő hallgatót jelenti. (Lásd részletesen Laczkó 1993, Kugler–Laczkó 2000: 159.)

éppen a deiktikus meghatározás alapján, valamint a harmadik személyű személyes névmás koreferenciális szerepe miatt több kutató hangsúlyozza (Lyons 1977/1989: 638–9, Levinson 1994: 854¹¹; Lotz János 1976: 251).

A többes szám harmadik személy ugyanígy értelmeződik, hiszen jelentéstani képlete a következőképpen írható le: $\acute{o}k = n \cdot \acute{o}$, ahol $n \geq 2$. Nézzünk néhány példát deiktikus szerepű harmadik személyű személyes névmásokra:

Ő volt a tegnapi előadó is,

s a beszélő eközben a terembe lépő tanárra mutat.

Ők még veszélyesek lehetnek a magyar egységre,

mondja a sportkommentátor, miközben a képernyőn a német kajak kettes látszik a verseny megkezdése előtt.

A deiktikus szerepű harmadik személyű személyes névmás egyenes idézetben is megőrzi deiktikus referenciáját:

Ő is velünk jön – mondta János Gábor felé intve.

Az *ő* ebben az esetben a beszédszituáció résztvevőjére mutat rá, méghozzá endoforikusan, azaz az azonosítást a kontextus és nem a szituáció tartalmazza.

A személyazonosítás a személyes névmásokon kívül történhet mutató névmással is: *Ez Géza!*

b) A helydeixis, amely a diskurzus térbeli körülményeinek a kódolása, a mutató névmások sajátja elsősorban. A térbeli deixis lehet:

- irányt jelölő: *Erre fussunk!*;
- helyjelölő, azaz lokális: *Itt álljunk meg!*;
- dimenzionális: *Ekkorára lapult össze a tudóm a futástól.*

Mindhárom esetben a deixissel gyakorta együtt jár geszturális rámutatás is.

A térbeli rámutatáson belül megkülönböztethető továbbá az úgynevezett autodeixis, amely a tényleges térben történő rámutatást jelenti:

Itt avatott szakértők ülnek,

mondja az előadó, miközben körbemutat a teremben, tehát az *itt* névmás = az adott helyszín, vagyis a terem; valamint a heterodeixis, amelyben a rámutatás egy elképzelt, meghatározott teret jelöl:

¹¹ „The traditional paradigm of first, second and third persons is captured by the two semantic features of speaker inclusion (S) and addressee inclusion (A): first person (+S), second person (+A), and third person (-S, -A), which is therefore a residual, nondeictic category.”

Itt ma avatott szakértők ültek,

mondja az előadó a konferencia utáni banketten egy étteremben az Akadémia fényképére mutatva. Az *itt* tehát nem lehet ebben az esetben a tényleges térben történő rámutatás, hiszen a szöveg nem az adott helyszínen hangzott el. Az auto- és heterodeixis mindig a deiktikus kiindulópontból értelmezendő. Akkor is autodexisről van szó, ha egy drámát olvasva a szereplő így szól: *Itt meg kell állnunk*. Az olvasó számára nyilván nem tényleges térről van szó, a deiktikus kiindulópont azonban a szereplő és az a tér, amelyben ő helyezkedik el.

c) Az idődeixis a diskurzus időbeli körülményeinek kódolása, s a névmások közül elsősorban a mutató névmásokkal valósulhat meg. Az idődeixis lehet:

- időpontra utalás: *Itt fejezzük be a vitát;*
- időtartam kezdetére vagy végére utalás: *Eddig tartott a türelmem.*

Az időpontra utaló deixis gyakran együtt jár metaforikusan értelmezhető térbeli deixissel is, vagyis az *Itt fejezzük be a vitát* mondat *itt* mutató névmása egyszerre jelöli a megnyilatkozás elhangzásának idejét és helyét. A névmási idődeixis többnyire nyelvileg kifejtő rámutatással (lásd alább) valósul meg, például: *ebben az évben, ezen a napon, ennek a hónapnak az elején* stb. Nyilvánvalóan az idődeixis is a helydeixissel egyezően a deiktikus kiindulópontból értelmeződik, azaz a beszélő megnyilatkozásának idejében.

d) A szakirodalomban hagyományosan tárgyalt háromféle alapvető deixiskategórián túlmenően további kategóriákat is meg kell különböztetni, különösen a magyar nyelv gazdag inflexiójának, valamint a sajátos határozószó-rendszernek következtében. A mutató névmási exoforikus deixis a fentiekén túl azonosíthat (vö. még Bencze 1994: 42):

- tárgyat: *Ott a könyvem!*
- módot: *Így tartsd a könyvet, ne fejjel lefelé!*
- állapotot: *A macska egész nap így fekiúdt.*
- tulajdonságot: *Pont ilyen ruhát szerettem volna!*
- mennyiséget: *Csak ennyi kenyér van itthon!*

Fontos továbbá megkülönböztetni a nyelvileg kifejtő és az egyszerű névmási deixist. A mutató névmási exoforikus deixisben a rámutatás történhet tehát pusztán a névmással, például: *Ezt kérem*. Ebben az esetben csak és kizárólag a beszédhelyzet teszi értelmezhetővé a rámutatást, a névmás pedig alapvetően irányt jelöl, illetőleg kijelöli azt, hogy – a példában – egy dologra történik a rámutatás. Lehet azonban a deixis nyelvileg kifejtő is, például: *Ezt az almát kérem*. A névmás funkciója ilyenkor is alapvetően az irányjelölés, és elsősorban az, hiszen nyelvileg meg van jelölve az az entitás, amire a rámutatás történik. A kifejtő rámutatás grammatikailag jellemzően kijelölő jelzős szerkezet, a névmási kijelölő jelző pedig az értelmezőből keletkezett hangsúlyeltolódással. Az ilyen típusú, eredetileg névmási alaptagú értelmezős szerkezetek létrejötteinek pedig feltehetően éppen az az oka, hogy a névmás referenciális értelmezését kellett pontosítani az utaltaknak a megnevezésével. Úgy tűnik, annak függvényében, hogy a rámutatás nyelvileg milyen mértékben van kifejtve, a deiktikus mutató névmás funkciója úgy tolódik el a tulajdonképpeni irányjelölés felől egyfajta nyomósító szerep felé:

- *Ezt az almát kérem.*
- *Ezt a kukacos almát kérem.*
- *Ezt az asztal bal sarkán lévő kukacos almát kérem.*

Az eredeti irányjelölő és a nyomósító szerep között nyilvánvalóan nincsen éles határ, és a szituációtól is függ az, hogy melyik funkció dominánsabb. Az *Ezt az almát kérem* mondat mutató névmása némiképp más szerepkörbe kerül akkor, ha több alma közül mutat rá valaki egyre (kijelölés), illetőleg akkor, ha egyetlen almáról van szó (megerősítés). Nyilvánvalóan eltávolodik a kijelölő jelzői szerepű mutató névmás eredeti deiktikus funkciójától akkor, ha hangsúlytalan helyzetbe kerül, például: *Csak ne 'volna az az 'adósság!', 'Ki ez a 'nő a Géza szobájában?* (A kérdés nem Géza szobájában hangzik el.) (Vö. Kugler–Laczkó 2000: 166.) Ilyenkor már erőteljesen diskurzuspartikulai funkcióról lehet beszélni, leszámítva azt, hogy a névmás a partikulákkal ellentétben továbbra is egyeztetődik az alaptagjával esetben és számban: *Csak azt az 'adósságot tudnám feledni!; 'Kik ezek a 'nők a Géza szobájában?*

A mutató névmási exoforikus deixissel kapcsolatosan még egy fontos kiemelendő tényezőzt kell megemlíteni. A rámutatásban következetesen érvényesül a közel-távol kettősség. Ennek megfelelően a mutató névmásokra egységes fonológiai felépítés jellemző: palatális-veláris alakváltozataik vannak, s ezek értelemszerűen funkcionálisan elkülönülnek. Konkrétan vagy metaforikusan közélre mutat a palatális alakváltozat, távolra a veláris. A palatális-veláris megoszlás következtében az egész mutató névmási rendszerben érvényesül: *ez – az, ebbeli – abbeli, efféle – afféle, eme – ama, ekkor – akkor, ekörül – akörül, emiatt – amiatt, ennyi – annyi, erre – arra, ezenképpen – azonképpen, ezért – azért, ide – oda, ilyen – olyan, így – úgy, ilyenforma – olyanforma, imitt – amott, innen – onnan, innét – onnét, ugyanaz – ugyanaz* stb. A közel-távol kettősség nyilvánvalóan a deiktikus középpontból értelmeződik (vö. Tolcsvai 2001: 175). Ennek megfelelően a leíró grammatikák által nyomatékosnak nevezett mutató névmások, például az *emez*: *amaz* alakváltozatok (vö. Kugler–Laczkó 2000: 166) funkciója alapvetően nem a nyomatékosítás, hanem a közel-távol kettősség rendszerének kiteljesítését biztosítják. A deiktikus szerepű *emez* például a közelség kategóriáján belül a deiktikus középponttól konkrétan vagy metaforikusan távolabb eső nyelven kívüli entitásra mutathat: *Ezt a dobozt a pincébe, emezt a padlásra vidd!* Ugyanígy a távolság kategóriáján belül az *amaz* a távolabbi entitást jelölheti. Az *emez*: *amaz* névmások mindig tartalmaznak tehát egy olyan viszonyítást, amelyben egy másik külső entitáshoz képest értelmezhetők, tehát *emez* = ez a másik, *amaz* = az a másik. Ugyanilyen viszonyban áll egymással az *itt – ott*, valamint az *emitt – amott* kettőssége is. Vagyis az *emitt* a deiktikus kiindulópontból értelmezve a közelség kategóriáján belül a távolabbat, az *amott* pedig a távolság kategóriáján belül a távolabbat jelöli ki.

2. Az endoforikus, azaz a szövegrészletre mutató, szövegen belüli deixis, amelyet a szakirodalom szöveg- vagy diskurzusdeixisként tart számon (Levinson 1994: 856), a névmások közül elsőrendűen a magas hangrendű mutató névmással valósul meg. A diskurzusdeixis rámutathat egy szövegrészlet helyére és/vagy időbeli vonatkozására a diskurzuson belül. Mínt hogy a diskurzusdeixis a kontextusban kap értelmezést, éppúgy rendelkezik kontextusbeli irányultsággal, mint a koreferenciális névmások, tehát lehet előremutató és visszamutató. Előremutató például: *Hallottad már ezt a viccet? Két teve megy a sivatagban... Az ezt mutató névmásnak a funkciója ebben az esetben a vicc szövegrészletbeli helyének kijelölése, erre a helyzetre mutat rá, tartalmilag nem referál az általa kijelölt szövegre. Ennek az az oka, hogy a deixis nyelvileg kifejtő, grammatikailag a mutató névmás kijelölő jelzői pozícióban van. Nyelvileg kifejtő visszamutató diskurzusdeixis: *Megjelent a Harry Potter 5. kötete. Hallottátok már ezt a hírt?* A nyelvileg nem kifejtő endoforikus deixis esetén azonban a névmás nemcsak a diskurzus egy részének szövegbeli helyére, hanem bizonyos fokig annak tartalmi vonatkozására is rámutat, visszamutatásra példa: *Tegnap Péter időben hazaérkezett. – Ez nem igaz.* A névmás ilyenkor nyilvánvalóan nem kijelölő jelzői szerepben áll, hanem önálló használatú, ám átalakítható kijelölő jelzős szerkezetté úgy, hogy az alaptag egy a tartalmi vonatkozásnak megfelelő tartalomváró szó lesz: *Ez a kijelentés/megállapítás/tény nem igaz.* Ilyenformán a mutató névmás egyszerre deiktikus és anaforikus jellegű. Ugyanígy szövegbeli előremutató eset-*

tében: *Ezt nem hiszem el. Képzeld el, Miki tizedszerre is megbukott a KRESZ-vizsgán. Azaz: Ezt a tényt/dolgot/történetet nem hiszem el.*

Jellegzetesen a diskurzuseixis funkcióját töltik be a Szalamin Edit által fókuszismétlő névmásnak nevezett mutató névmások (vö. Szalamin 1988: 93), amelyek szerepe a mondat fókuszának kiemelése. Valójában ilyenkor a magas hangrendű mutató névmás kerül fókuszpozícióba az adott tagmondatban, a vele szemantikai kapcsolatban lévő szövegbeli előzmény pedig a tagmondat előtt áll ugyancsak kiemelt helyzetben. Ezek az úgynevezett előrevetett propozitumokat tartalmazó mondatok. Az előrevetett propozitum gyakran főnévi igeneves szerkezet, például: *Nevetségessé válni – ez a fő félelme*, de nemcsak az lehet, hanem akár egyetlen szó, más típusú szintagma, tagolatlan mondat vagy teljes mondat is (vö. Keszler 2000: 468). Az előrevetett propozitumot tartalmazó rész és az utána következő tagolt tagmondat között nincsen grammatikai viszony, csak szemantikai, s a köztük lévő szemantikai kapcsolat nyelvi formája, mintegy jelölője a névmás. A mutató névmás olyan módon kapcsolja az előrevetett propozitumot a rá következő mondathoz, hogy részben visszamutat annak szövegbeli helyzetére, részben tartalmilag is referál rá a névmás önálló használatára. Például:

A városrehabilitáció, a városmegújítás lehetőségei – ez volt az egyik kérdéskör.

Gyorsan az állatorvoshoz – most csak erre gondolj!

A Kürtösben egyébként saját kötetéről is kritikát írt, ez a lap legfigyelemreméltóbb része (Szabó Magda).

Élni, mikor nincs értelme – ez az élet legmélyebb értelme (Lengyel József).

A fókuszkiemelő névmás leginkább önálló használatú, de előfordulhat nyelvileg kifejtő formában is: *A városrehabilitáció, a városmegújítás lehetőségei – ez a kérdéskör volt a legfontosabb.*

A diskurzuseixis szerepében lévő magas hangrendű mutató névmás viszonylag gyakori egyenes idézetek esetén az idézőmondatokban. Lehet önálló használatú a névmás:

Nadas Péter ezt írja a Mese a tüzről és a tudásról című novellájában: „Magyarországot egy forró nyári éjjelen, ismeretlen tettesek, ismeretlen indítékból és ismeretlen körülmények között, a négy sarkánál felgyújtották.”

Valamint lehet a deixis nyelvileg kifejtő is:

Nadas Péter ezzel a mondattal kezdi a Mese a tüzről és a tudásról című novelláját: „Magyarországot egy forró nyári éjjelen, ismeretlen tettesek, ismeretlen indítékból és ismeretlen körülmények között, a négy sarkánál felgyújtották.”

Ha az idézőmondat az idézet után áll, az idézet sajátos előrevetett propozitumként funkcionál:

„Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj, megint egy mondat” – ezt a József Attila-parafrazist Esterházy Péter Othon című munkájában használja.

A hátul álló idézőmondatból a névmás gyakran elmarad:

„Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj, megint egy mondat” – (ezt) írja Esterházy Péter Othon című munkájában.

Gyakori, hogy az önálló használatú szövegeixis szerepű mutató névmás az összefoglaló jelentésű *mind-* előtaggal szerepel (a Jk. jelzéssel ellátott példák a Fővárosi Önkormányzat 2000. április 18-i közgyűlésének jegyzőkönyvéből valók):

Mindezzel együtt úgy ítéljük meg, hogy nem lenne szerencsés ide toronyházat, magasházat építeni (Jk.).

A *mind(en)-* előtag tipikusan az általános névmások közé tartozó gyűjtőnévmások sajátja: *mindenki, mindegyik, mindnyájan* stb. Mutató névmások előtagjaként a leggyakoribb szerepe a szóvegbeli deixis megvalósítása, akár úgy is, hogy közben főmondatbeli utalószók is egyben: ***Mindarról, amiről eddig beszéltünk, hát jó lenne, ha nem beszélnél másnak.***

Előfordul, hogy a mutató névmás egyszerre tölti be az exoforikus és az endoforikus deixis szerepét.

Frakciónk hétfőn elég hosszan tárgyalta ezt a napirendet, ami nyilvánvalóan nem volt meglepő, hiszen elég régóta téma már ez a magasházkérdés (Jk.).

Mindkét magas hangrendű mutató névmás endoforikus, hiszen a képviselő elsőként szól hozzá a vitában, tehát a névmásokkal rámutat arra, hogy a következőkben erről a kérdéskörrel lesz szó. Exoforikusak is egyben, mert a képviselő előtt található a napirendi ponthoz kapcsolódó előterjesztés, amelyre mint a külső világ entitására mutat rá, miközben a fenti megnyilatkozást teszi. Vagyis bizonyos szituációkban a kétféle deiktikus szerepkör nem választható szét élesen.

A szintaktikailag kijelölő jelzői szerepű mutató névmásnak létezik egy sajátos diskurzudeixis-funkciója is. A következő példában: ***Tegnap láttam a könyvesboltban egy nagyon jó könyvet. Ez a könyv azóta a polcomon van,*** a második mondat alanya (*a könyv*) anaforikus (megismételt elem), kijelölő jelzője a diskurzudeixis szerepében van, hiszen visszamutat az előző mondat tárgyi pozíciót betöltő antecedensére, ám a mondat e nélkül a jelző nélkül is helytálló pragmatikailag, tehát nem a névmás azonosít: ***Tegnap láttam a könyvesboltban egy nagyon jó könyvet. A könyv azóta a polcomon van.*** A mutató névmásnak ezt a funkcióját a *Grundzüge einer deutschen Grammatik* című német nyelvtan operátori szerepkörnek tartja, és iotaoperátornak nevezi. A következő megállapítást teszi róla: az az X elem, amire érvényes az, hogy X (Grundzüge 1981: 670). További példák:

Magyarán: a Csepel-északi területet egy nagyon szép helyen, gyakorlatilag a Duna fősodra és a Soroksári-Duna között valamifajta közparki, parkosított funkcióval lehetne a város számára legjobban hasznosítani. Természetesen senki nem mondja azt, hogy ezt a jövődől közparkot vagy ezt a zöldfelületet nem lehet valamilyen formában beépíteni. (Jk.)

Ezt a Csepel-északi területet nagyon szépen ki lehet tisztítani, nagyon szép része lehet a városnak, függetlenül attól, hogy milyen politikai színezet lesz a jövőben. (Jk.)

Mindhárom magas hangrendű mutató névmás endoforikus és iotaoperátor egyben. (Az operátor-funkciókat lásd később.)

SZAKIRODALOM

A magyar nyelv értelmező szótára I. 1978. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Antal László 1961. A magyar esetrendszer. *NyTudÉrt.* 29. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest, 57–77.

Antal László 1976. Gondolatok a magyar pronominalizációról. *MNy.* 72: 221–81.

Asher, R. E.: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 10. Pergamon, 1994.

Bencze Lóránt 1992. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 41–9.

Bussmann, Hadumod 1983. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Alfred Körner Verlag, Stuttgart.

É. Kiss Katalin 1983. A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *NyTudÉrt.* 116. Akadémiai Kiadó Budapest.

- É. Kiss Katalin 1985. Az anaforikus névmások értelmezéséről. *ÁNYT.* 16: 155–87.
- É. Kiss Katalin 1998. A névmások értelmezése. In: *Új magyar nyelvtan.* Budapest, 169–84.
- Elekfi László 1980. A névmási elemek (anaforikus) használata. *NyTudÉrt.* 104. Akadémiai Kiadó, Budapest, 229–305.
- Elekfi László 1980. Azokat – őket. *MNy.* 76: 176–87, 323–31.
- Engel, Ulrich 1988. *Deutsche Grammatik.* Julius Groos Verlag, Heidelberg.
- Fillmore, Charles 1966. Deictic Categories in the Semantics of come. *Foundations of Language:* 219–27.
- G. Varga Györgyi 1988. Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról. *MNy.* 84: 167–72.
- Grundzüge einer deutschen Grammatik.* 1981. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von K. E. Heidolph, Walter Flämig und Wolfgang Motsch. Berlin.
- Helbig, G.–Buscha, J. 1977. *Deutsche Grammatik* VEB Verlag Enzyklopädie. Leipzig.
- Hexendorf Edit 1954. Az emberé-féle alakok toldalékának elnevezéseiről. *MNy.* 50. 301–18.
- Hunyadi László 1988. Operátorok a magyar nyelvben. In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése.* Budapest. 461–7.
- J. Soltész Katalin 1976. Mikor őket, mikor azokat? *Nyr.* 100: 257–62.
- Kallmeyer et al. 1974, 1977. *Lektürekolleg zur Textlinguistik.* Frankfurt am Main, Athenäum.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyTudÉrt.* 16. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2000. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 67–76.
- Keszler Borbála 2000. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 461–71.
- Kocsány Piroska 1994. Szöveg és szövegten: olvasmányélmények a szövegnyelvészet szakirodalmából. *Nyr.* 118: 340–9.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az „ő” névmásról. *Nyr.* 119: 285–93.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152–75.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 152–174. (A névmásokra vonatkozó teljes szakirodalmat l. 172–174.)
- Laczkó Krisztina 1996. A névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz. *Nyr.* 119: 398–408.
- Laczkó Krisztina 1998. A névmási helyettesítésről. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára.* Budapest, 120–6.
- Laczkó Krisztina 2000. A névmási referenciáról. *MNyj.* XXXVIII: 277–82.
- Laczkó Krisztina 2002. Névmás és helyettesítés. *Nyr.* 126: 470–81.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások néhány sajátos szerepéről. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* ELTE, Budapest, 191–7.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Nyr.* 127: 314–25.
- Laczkó Krisztina 2005. Névmási határozószó vagy határozószói névmás? (Megjelenés alatt.)
- Laczkó Krisztina 2005. Névmások és képzők. (Megjelenés alatt.)
- Lengyel Klára 1997. Töprengés a birtokos névmásról. *Nyr.* 121: 487–9.
- Levinson, Stephen C. 1994. Discourse Deixis. In: Asher R. E. (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics.* Pergamon, 846.
- Lewandowski, Th. 1990. *Linguistisches Wörterbuch* 3. Heidelberg, Wiesbaden.
- Lotz Károly 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről.* Budapest.
- Lyons, John 1977. *Semantics.* Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sidney, Cambridge University Press.
- Papp István 1955. A jelfunkció kérdéséhez. *MNy.* 51. 290–7.
- Pete István 1981. A névmások osztályozása. *MNy.* 77. 330–5.
- Péter Mihály 1990. Névmások érzelmi-értékelő jelentése. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Zsilka János 70. születésnapjára.* Budapest, 193–8.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és szöveg. *ÁNYT.* 11: 261–77.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben.* Osiris, Budapest.

- Rácz Endre 1992. *Mondatgrammatika és szöveggrammatika*. Linguistica. Series C, Relationes 6. Budapest.
- Radford, Andrew 1988. *Transformational grammar: A first course*. Cambridge University Press, New York.
- Simon Györgyi 1987. A szófaji felosztás problémái. In: Rácz Endre szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Budapest. 33–58.
- Szalamín Edit 1988. Az ún. témáismétlő névmások kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. *Linguistica, Ser. A, Studia et Dissertationes*, I. Budapest, 91–101.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Nyr.* 124: 226–38.
- Toicsvai Nagy Gábor 2000. Vázlat az ő – az anaforikus viszonyáról. *MNy.* 96: 282–95.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tompa József 1964. Az az néha fölösleges. *MNy.* 60: 359–63.
- Tompa József 1976. Mutató névmásaink némely bökkenőjéről. In: *Anyanyelvi olvasókönyv*. Gondolat Kiadó, Budapest, 159–73.

Laczkó Krisztina

SUMMARY

Laczkó, Krisztina

The Hungarian pronominal system in a functionalist framework

In this paper the author summarises the contents of her earlier shorter articles on the referential interpretability of pronouns. She gives a detailed account of the issue of pronominal deixis and coreference, and compares the various types she sets up with the functional subgroups of pronouns. Both typical and special cases are discussed. The examples she gives include data from the register of spoken language, too.

A kontextus fogalmáról*

Bevezetés

Egy tudományos terminus széles körű és gyakori alkalmazása azzal járhat, hogy az általa jelölt fogalom folklorizálódik, azaz használata túlságosan magától értetődővé és reflektálatlanná válik. Holott a tudományos megismerés egyfelől fogalmainak pontos körülhatárolásában, másfelől folyamatos újraértelmezésükben érdekelt. Ennek magyarázata az interszubjektív ellenőrizhetőség iránti határozott igényben, illetve a történetileg változó és az egymástól eltérő, elkülönülő megismerői pozíciókhoz való reflexív viszonyulásban keresendő. E dolgozat az egyik legszélesebb körben és leggyakrabban alkalmazott pragmatikai fogalomnak, a kontextus fogalmának pragmatikaelméleti megközelítésére összpontosít. Az adott keretek között azonban nem törekedhet arra, hogy az adott fogalom értelmezésének rendszeres tudománytörténeti áttekintését adja. Csak arra szorítkozik, hogy a kontextus fogalmának egy lehetséges és a jelenlegi tudományos diskurzusban adekvátnak tartható értelmezését mutassa be.

A kontextus itt ismertetett fogalomértelmezésének háttérében az a pragmatikafelfogás áll, amely a pragmatikát nem önálló tárggyal rendelkező nyelvészeti részdiszciplínaként, hanem olyan

* Jelen tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

– a nyelvi tevékenységre átfogóan alkalmazható – **szemléletmódként** (pragmatic perspective) határozza meg, amely lehetőséget kíván nyújtani a különböző nyelvészeti részdiszciplínák közötti párbeszéd kialakítására és folytatására (l. Verschueren 1995, 1999, vö. még Mey 1998). E pragmatikai szemléletmódot az alábbiak jellemzik. 1) Nem kér részt a különböző nyelvi egységek azonosításának és meghatározásának feladatából, hanem olyan szemléletmódot kínál, amely a nyelvi jelenségeket (így a nyelvi rendszer összetevőit is) a nyelvi tevékenység feltételeiből kiindulva közelíti meg. 2) A nyelvi tevékenység társadalmi, kulturális és kognitív feltételeivel egyaránt foglalkozik, így a nyelvi jelenségeket a társadalmi, kulturális és kognitív szempontok együttes alkalmazásával közelíti meg. 3) Nem a nyelvi formákhoz (szavakhoz, mondatokhoz) többé-kevésbé stabilan hozzátartozó, hanem a szükségképpen kontextusfüggő megnyilatkozás folyamatában dinamikusan létrejövő jelentést vizsgálja.

A megnyilatkozások kommunikációs körülményeire vonatkozó kontextus fogalma tehát a pragmatika ezen értelmezésében is központi jelentőséggel bír. A kontextus fogalma egyszerre jelöli a megnyilatkozás kommunikációs körülményeivel kapcsolatos ismeretek rendszerét és ezen ismeretek alkalmazásának folyamatát, azaz szerkezeti és műveleti jellemzőkkel is rendelkezik. Ennek következtében a kontextus összetevőivel és a kontextus létrehozásának folyamatával egyaránt foglalkozunk. A kontextus összetevőit kettős, egymást kiegészítő és részben átfedő szempontrendszer segítségével közelítjük meg: egyfelől olyan értelemtartományként, amely a szituációra, a cselekvésre és a témára vonatkozó ismereteket foglalja magában; másfelől olyan viszonyrendszerként, amely a résztvevőket, illetve azok fizikai, szociális és mentális világát foglalja magában. A kontextus létrehozásának tárgyalásakor pedig abból indulunk ki, hogy a kontextus nem előre adott, a megnyilatkozástól függetlenül létező realitás, ennél fogva létrejöttéhez szükség van a résztvevők konstruktív hozzájárulására.

1. A szituáció, a cselekvés és a téma

Az emberi kommunikáció keretében létrejövő különböző megnyilatkozások a nyelvi tevékenység összetett viszonyrendszerében válnak értelmezhetővé. A klasszikus retorikában, illetve hermeneutikában a **circumstantiae** (fennálló körülmények) fogalmával jelölték azt a viszonyrendszert, amely alapvetően befolyásolja a nyelvi közléseknek mind a megalkotását, mind a megértését. A nyelvi kommunikációt meghatározó körülményeket a *ki, kinek, mikor, hol, miről, miért, hogyan* stb. kérdőszavak segítségével gyűjtötték össze (l. bővebben Bencze 1996: 37, 76). A felsorolt kérdőszavak lényegében lefedik azokat a tényezőket, amelyeket a nyelvi tevékenység huszadik századi kutatói pragmatikai vagy kontextuális tényezőknek neveznek.

A *ki, kinek*, illetve a *mikor, hol* kérdésének segítségével alapvetően a kommunikációs körülményeket, tényezőket nevezhetjük meg, amelyek együttesen alkotják a megnyilatkozások **szituációs kontextusát**, más szóval a beszédhelyzetet. (A szituációs kontextus fogalmát Malinowski [1923: 307] vezette be, értelmezésére l. még például Bar-Hillel 1970/1998: 171–3, Hymes 1972/1977, Lyons 1977: 574, Levinson 1983: 22–3, valamint Tolesvai Nagy 2001: 69–70.) A szituációs kontextus ismerete ugyanis egyrészt a **személyközi viszonyokra**, másrészt a **térbeli és időbeli viszonyokra** vonatkozó ismereteket foglalja magában. Egyfelől tehát annak tudását, hogy ki az, aki megnyilatkozik, és hogy kinek szól a megnyilatkozás. Másiképpen fogalmazva: annak tudását, hogy mi jellemzi a diskurzus két résztvevőjének kapcsolatát, egymáshoz képest elfoglalt társadalmi és kulturális helyzetét. A szituációs kontextus ismeretéhez másfelől annak tudása is hozzátartozik, hogy mikor és hol történik a megnyilatkozás létrehozása, illetve befogadása, azaz hogy mi jellemzi a résztvevők térbeli és időbeli elhelyezkedését. A szituációs kontextusra vonatkozó ismereteket azért kell figyelembe venni, mert ezen ismeretek alapvetően meghatározhatják bizonyos megnyilatkozások értelmezési lehetőségeit.

(1) Jó reggelt, Professzor úr!¹

Könnyű belátni, hogy különbözőek az (1) értelmezési feltételei akkor, ha a formulával egy egyetemi tanárt tanszékének a titkárnője, valamint akkor, ha a felesége köszönti reggel. Az előbbi egy konvencionálisnak mondható udvariassági aktusnak számít, az utóbbi pedig inkább egy ironikus kedvességként értelmezhető, amellyel a figyelmes feleség a délelőtti teendőire igyekszik ráhangolni ébredező férjét. Az (1) értelmezését azonban nemcsak az befolyásolja, ki mondja, hanem az is, hogy kinek mondják. Egy doktorandus például nemcsak témavezetőjét üdvözölheti a fenti formulával, hanem azt a barátját is ugrathatja vele, akit éppen akkoriban neveztek ki tanársegéddé. Az (1) értelmezése szempontjából az sem mellékes továbbá, hogy mikor mondják ki. Ha nem reggel hangzik el, akkor a megnyilatkozással elsősorban a szórakozottságára, feledékenységére lehet figyelmeztetni az egyetemi tanárt ugyanúgy, mint a tanársegédet vagy éppen a kisdíjakot.

Az (1) példa azt is szemlélteti, hogy a megnyilatkozások értelmezéséhez a személyközi és térbeli-időbeli viszonyok ismerete mellett azokat a szándékokat, célokat is figyelembe kell venni, amelyek érdekében az emberek megnyilatkoznak. A megnyilatkozások ugyanis mindig valamilyen emberi (társadalmi) **cselekvés kontextusában** jelennek meg: beilleszkednek azon nem nyelvi természetű cselekvések (tevékenységek és eredmények) sorába, amelyek a másik ember viselkedésére vonatkoznak, illetve viselkedéséhez igazodnak (l. Tolcsvai Nagy 2001: 71–3). A fentiekben azt láthattuk, hogy az azonos nyelvi formával rendelkező megnyilatkozásokkal egymástól eltérő céljaink is lehetnek, más és más cselekvést is végrehajthatunk általuk. Az (1) mondattal kifejezhetjük nagyrabcsülésünket, de ugrathatjuk is vele a másikat, udvariassan üdvözölhetünk, de ironikusan figyelmeztethetünk is valakit. A megnyilatkozások értelmezésekor tehát azokra az ismeretekre is szükségünk van, amelyeket annak a kérdésnek a feltevése után kaphatunk meg, hogy *miért* nyilatkozik meg valaki.

A megnyilatkozások sikeres értelmezése az eddig említettek mellett azt is megköveteli, hogy tudjuk, *miről* szól a megnyilatkozás, azaz mi a témája. A **tematikus kontextus** azokat a pragmatikai háttérismereteket foglalja magába, amelyek ahhoz segítenek bennünket hozzá, hogy megértsük, miről is szól, mire is vonatkozik az adott megnyilatkozás.

(2) Nem mondom, szép jószág.

Képzeld el, hogy a (2)-ben található megjegyzést egy parasztgazda vendége teszi, amint a gazdával együtt éppen azt szemlélik, hogy annak lánya tehenet fej. A megjegyzés vonatkozhat a tehenre és a leányra is, attól függően, hogy a gazda melyiküket kívánta megismertetni a vendégével. (Bizonyára mindenki ismer olyan bohózatokat, amelyekben a komikum forrása éppen abban rejlik, hogy az egyes szereplők gyökeresen eltérő tematikus kontextusba helyezik a megnyilatkozásokat.) A téma ismerete szorosan kötődik a résztvevők világról való előzetes tudásához: a megnyilatkozások értelmezéséhez szükség van arra, hogy olyan ismereteket is aktivizáljunk, amelyek nincsenek nyelviileg kifejtve a megnyilatkozásban és a beszédhelyzet (szituáció) ismeretéből sem következnek. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a világról való ismereteink nem rendezetlenek, épp ellenkezőleg: **sémákba** rendeződnek. (A világról való tudásunkat szervező *séma* fogalmának pragmatikai keretben történő értelmezésére l. Yule 1996: 83–9, vö. továbbá Schank–Abelson 1977, Kintsch–van Dijk 1978, van Dijk 1982, Beaugrande–Dressler 1981/2000: 127–8, Tolcsvai Nagy 2001: 73–8.) A világ egy meghatározott entitására vonatkozó ismereteinket magában foglaló statikus sémát **tudáskeretnek** nevezzük. A tudáskeret többféle minőségű tudásból áll össze. Az őzről például rendelkezünk mindennapi tapasztalatokkal, tudhatjuk, hogy a szarvashoz hasonló, de annál kisebb termetű állat,

¹ E példa alapjául Barbara Sandig (1986/1995: 326–30) példája (*Jó reggelt, Professzor asszony!*) szolgál, aki azonban a stilsztika horizontjából aknázza ki a példában rejülő lehetőségeket.

amely éjszaka előszeretettel szalad át előttünk az úttesten. Továbbá rendelkezünk róla olyan tudományos ismeretekkel, hogy páros ujjú patás emlőállat stb. Sőt vannak vele kapcsolatban olyan – sem a mindennapi tapasztalattal, sem tudományosan nem igazolható – hiedelmeink is, hogy szelíd, barátságos állat. Adott megnyilatkozások értelmezése során természetesen csak a tudáskeret egy részét aktivizáljuk. A példánál maradva: ha az őz egy mesében szerepel, akkor elsősorban a hiedelmeinkre, ha egy éjszakai utazásról szóló történetben, akkor főleg a mindennapi tapasztalatainkra, ha pedig egy tudományos ismeretterjesztő szakfolyóirat cikkében, akkor mindenekelőtt a tudományos ismereteinkre támaszkodunk. A világról való ismereteink azonban nemcsak statikus sémákba rendeződnek, hanem dinamikus sémákba is, amelyeket **forгатókönyveknek** nevezünk. A forгатókönyvek eseménysorok szerveződésének ismeretét tartalmazzák. A diskurzus résztvevői ismerhetik például az étterem, a vizsga, a könyvtár, a mise stb. forгатókönyvét. Ennélfogva ha valaki olyan megnyilatkozásokat hoz létre, amelyek megértéséhez az előbb felsoroltak valamelyikéhez kapcsolódó eseménysorok ismeretére van szükség, nem kell mindent elmagyaráznia. Ahogy számíthat a másíknak a szóba kerülő dolgokra vonatkozó hasonló tudáskeretére, úgy számíthat arra is, hogy partnere szintén ismeri ezeket a forгатókönyveket. Meg kell azonban jegyezni, hogy a sémák ismerete szociokulturálisan meghatározott. Van például olyan ember, aki egyáltalán nem vagy csak ritkán jár katolikus templomba, ezért nem ismeri vagy nem ismeri jól az ottani szertartás lefolyásának rendjét. Továbbá jelentős különbség van például egy magyar, egy japán és egy arab ember étteremmel kapcsolatos forгатókönyve között (egy magyar ember éttermi forгатókönyvében vélhetően nem szerepel, hogy ott le kell vetnie a cipőjét, az viszont része az ő forгатókönyvének, hogy az étteremben székekre kell leülni stb.).

A kontextuális tényezőket ismertetve röviden ki kell térni a *hogyan* kérdésre is. E kérdés a megnyilatkozások megformáltságára, azaz a **stílus** problémájára vonatkozik. A kontextuális tényezők – vagyis az, hogy ki, kinek, mikor, hol, miért és miről beszél – alapvetően meghatározzák a megnyilatkozások nyelvi megformáltságát. A tipikus szituációkban, cselekvésekben megjelenő, tipikus témákról szóló tipikus diskurzusokhoz (azaz műfajokhoz) kövte egy nyelvközösség tagjai számon tartanak tipikus megformálási módokat. E stílusminták olyan szociokulturális normarendszerek, amelyek keretet adnak a stílus egyéni alakításához. Például egy orvos a különböző szituációkban – remélhetőleg – más módokon formálja meg egy súlyos betegségről szólva a mondandóját: másképpen, ha magának a betegnek, másképpen, ha a hozzátartozóknak. másképpen, ha a kollégáinak a büfében, megint másképpen, ha ugyancsak a kollégáinak, de már egy konferencián elhangzó előadásban, és megint másképpen, ha otthon a feleségének vagy a kislányának számol be az esetről. Továbbá ha például Heidegger létfilozófiája a téma, a diskurzus megformálási lehetőségei is meg lehetőségek korlátozottak: e témáról ugyanis csak meghatározott szituáció- és cselekvéstípusokban szokás diskurzusokat folytatni; stb. Következésképpen a stílus értelmezhető úgy, mint a tágan értett kommunikációs helyzetnek (a kontextuális körülményeknek) megfelelő nyelvi változat. (A *stílus* itt ismertetett fogalomértelmezésére l. Enkvist 1985/1995, Péter 1974, Sandig 1986/1995, valamint Tolcsvai 1996: 50–132.) Fontos azonban megjegyezni, hogy a stílus nem egyszerűen leképezi a kommunikációs helyzetet. A megnyilatkozás nyelvi megformálása egyúttal felismerhetővé is teszi azt a viszonyrendszert, amelyben a megnyilatkozások megjelennek. A megnyilatkozás stílusa ennélfogva visszahat a szituáció alakítására, a cselekvés végrehajtására és a téma kijelölésére, vagyis a kontextus létrehozásának lehetőségeire. (A kontextus létrehozásáról a későbbiekben részletesen is szó esik.)

Az eddig elmondottakból az is következik, hogy a kontextust, amelyet a megnyilatkozások kommunikációs környezetére vonatkozó fogalomként értelmeztünk, nem azonosíthatjuk a megnyilatkozásban előforduló szavak nyelvi környezetével. Ez utóbbi jelölésére, amelyet szokás szövegkörnyezetnek vagy nyelvi kontextusnak is nevezni, a **ko-textus** terminust alkalmazzuk. (A ko-textus pragmatikai fogalomértelmezésére l. Yule 1996: 21–2, Verschueren 1999: 104–6, továbbá vö. még Halliday–Hasan 1976.)

- (3a) Magyarország már elég régóta nem határos Lengyelországgal.
(3b) Magyarország világbjajok!

A (3a)-ban és a (3b)-ben egyaránt szerepel a *Magyarország* tulajdonnév, de eltérő nyelvi környezetben, azaz eltérő ko-textusban. Az eltérő nyelvi környezet pedig ugyanannak a szónak különböző értelmezéseit hívhatja elő. A szituáció, a cselekvés és a téma, vagyis a kontextus ismerete nélkül is megállapíthatjuk, hogy a (3a)-ban szereplő *Magyarország* egy államot jelöl, mivel egy állam egyik fontos ismérve, hogy a nemzetközi szerződések által megszabott határai vannak, azaz *határos* lehet egy másik állammal. (Mindez azonban természetesen nem zárja ki, hogy e megnyilatkozásnak különböző kontextuális körülmények között egészen eltérő értelmezései jöjjenek létre.) A (3b)-ben viszont a *Magyarország* szó egy sportág nemzeti válogatottjára vonatkozik, amely ez esetben egy *világbjajok*ságon vett részt. Mivel a sportág nincs közelebbről meghatározva, a sikeres megértéshez szükség lehet a további szövegkörnyezetre, vagyis ha például e mondat egy sportújság szalagcíme, akkor magára a tudósításra, de legalábbis annak egy részére. De a tágabb ko-textus ismerete nem feltétlenül szükséges, hiszen a világról való előzetes tudásunk alapján könnyen kijelölhetjük a megnyilatkozás tematikus kontextusát, vagyis aktivizálhatjuk például azt a tudásunkat, hogy éppen most zajlik a vízilabda-világbjajok, és a magyar csapat tegnapelőtt már bejutott a döntőbe stb. Amíg tehát a ko-textus fogalma a nyelvi környezetre vonatkozik, addig a kontextus fogalma arra a fizikai, társadalmi és mentális világra, amely a résztvevőket körülveszi akkor, amikor diskurzusba kerülnek egymással.

2. A résztvevők világa

Fentebb láthattuk, hogy a kontextus összetevői megközelíthetők olyan értelemtartományként, amely a szituációra, a cselekvésre és a témára vonatkozó ismereteket foglalja magában. Megközelíthetők azonban olyan viszonyrendszerként is, amely a résztvevőket, illetve azok fizikai, szociális és mentális világát foglalja magában. Ezen utóbbi modellt ismertetve első lépésként a megnyilatkozások létrehozásához és befogadásához kapcsolódó résztvevői szerepek jellemzőit tárgyaljuk, majd rátérünk a résztvevők által észlelt tér-idő viszonyrendszerből felépülő fizikai világ, a társadalmi viszonyrendszerüket felölelő szociális világ és az (egymásnak tulajdonított) mentális állapotaikat tartalmazó mentális világ bemutatására.

2.1. A résztvevői szerepek

A diskurzusok – legyenek azok akár dialogikus társalgások, akár monologikus (azaz csak virtuálisan dialogikus) szövegek – általános ismérve, hogy mindig van valaki, aki megnyilatkozik, és mindig van valaki, aki befogadja a megnyilatkozást. Mindez még abban az esetben is igaz, ha magunkban beszélünk, vagy ha titkos naplót vezetünk, ekkor ugyanis önmagunknak címezzük (interiorizáljuk) a kimondott vagy leírt szavakat (vö. Tomasello 1999/2002: 172–210). Ennélfogva egy beszédeseményhez szükségképpen két **résztvevői szerep** kapcsolódik: a **megnyilatkozó** és a **befogadó** szerepe (l. Verschuere 1999: 77–87, valamint vö. még Duranti 1997: 280–330). Nyelvi univerzálénak tartható, hogy a beszédesemény két résztvevői szerepét betöltő személyekre deiktikus nyelvi elemek utalnak. Az első személyű formák a megnyilatkozó szerepét, a második személyű formák a címzett szerepét teszik nyelvileg jelöltté. (A harmadik személyű formák a beszédeseményen kívül eső személyekre vonatkoznak, de a magázás és az önözés esetében – grammatikai metaforaként – második személyű funkciót töltenek be [l. bővebben Yule 1996: 9–11, valamint Tolcsvai Nagy 1999: 165]). Abban azonban már különbözhetnek az egyes nyelvek, hogy milyen formai megoldásokkal fejezik ki a résztvevői szerepeket.

- (4a) I love you!
 (4b) Kocham cię!
 (4c) Szeretlek!

Ahogy a (4a) angol nyelvű példája mutatja, bizonyos nyelvekben személyes névmások töltik be a résztvevői szerepekre utaló, deiktikus funkciót. Más nyelvekben, mint azt a (4b) lengyel nyelvű példája is tanúsítja, a személydeixis a névmások (*cię*) mellett morfológiailag is kifejeződhet (*kocham*). A magyar is ez utóbbi csoportba tartozik, de abban egyedülálló, hogy – mint a (4c)-ben látható – egyetlen morfémában, a *-lak/-lek* suffixumban is ki tudja fejezni az első és a második személyt (l. Verschueren 1999: 78). (A magyar nyelv további sajátossága, hogy – ellentétben az európai nyelvek túlnyomó többségével – a harmadik személyű paradigmában nem tesz különbséget nyelvtani nemek között.)

A résztvevői szerepek tárgyalásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az interakció közvetlensége, illetve közvetettsége alapvetően befolyásolja a megnyilatkozó és a befogadó viszonyát. Közvetlen (szemtől szembeni) interakcióban a megnyilatkozó számolhat a befogadó(k) fizikai jelenlétével. Közvetett interakcióban viszont nem tehet mást a megnyilatkozó, mint maga elé képzelet (virtuális) befogadóját vagy befogadóit. Mindez azonban a **befogadó** szerepét, szerepeit is meghatározza. Közvetett interakciós helyzetben akkor válunk befogadókká, ha például kinyitunk egy könyvet vagy újságot, és elkezdjük olvasni, vagy ha egy levél olvasásába fogunk, vagy ha visszahallgatjuk az üzenetrögzítőt stb. Fontos azonban megjegyezni, hogy amíg bizonyos megnyilatkozások (például az e szempontból prototipikus irodalmi szövegek) elvileg bárkihez szólnak, aki értelmezni tudja és akarja őket, addig bizonyos megnyilatkozásokra az jellemző, hogy csak meghatározott **címzettek**hez szólnak. Ha tehát valaki elköveti azt az indiszkréciót, hogy elolvas egy másnak szóló levelet, vagy lehallgat egy másnak szóló üzenetet, annak ellenére válik befogadóvá, hogy nem ő a megnyilatkozások címzettje. A közvetlen interakciós társalgásban fizikailag jelen lévő befogadó is többféle szerepet tölthet be (l. Verschueren 1999: 82–5). Egyrészt természetesen betöltheti a **közvetlen címzett** szerepét, amennyiben neki szólnak a másik megnyilatkozásai. Másrészt **mellékes résztvevője** is lehet a diskurzusnak, mint például az a kisfiú, aki az apjával való séta közben illedelmesen végighallgatja az apja és annak kollégája közötti eszmecsereit a munkahelyi ügyekről. A szigorúan vett résztvevőkön kívül azonban olyanok is hallhatják a társalgásban elhangzó megnyilatkozásokat, akik nem részesei a beszéldeseménynek. Egyrészt azok a **báméskodók**, akikről a résztvevők feltételezik, hogy hallják azt, amiről beszélgetnek. (Az előbbi példát folytatva: mondjuk a közeli padon üldögélő idős házaspár.) Másrészt azok a **hallgatózók**, akikről a résztvevők nem sejtik, hogy kihallgatják a beszélgetést. (Például az a bokrok jótékony takarásában lévő padon ülő férfi, aki – lévén a két beszélgetőtárs főnökének jó barátja – kíváncsian fülel.) A résztvevői szerepekhez kapcsolódó kérdésekről szólva meg kell még említeni, hogy mind a megnyilatkozó, mind a befogadó felléphet **közvetítőként** is.

- (5a) A professzor úr várja önt.
 (5b) Kisfiam, nem kellene már ezt az ablakot megpucolni?

Ha egy titkárnő az (5a) megnyilatkozással fordul az ott várakozó hallgatói képviselőhöz, akkor csak a közvetítő szerepét tölti be, mivel nyilvánvalóan nem ő az üzenet forrása, hanem a professzor. Ha pedig az (5b) példát nézzük, könnyen el tudunk képzelni egy olyan – közmondásban is megöröklített – kontextust, amelyben a fenti megjegyzés elsősorban nem a megszólított fiatal férjnek van címezve: neki csak közvetítenie kellene az üzenetet, mégpedig ifjú hitvese számára.

A résztvevői szerepekről szólva fontos megjegyezni, hogy bizonyos diskurzusokkal kapcsolatban számolnunk kell a résztvevői szerepek egymásba ágyazódásával. Elsősorban, de természetesen nem kizárólagosan a közvetett interakcióval hangsúlyozottan jellemezhető irodalmi (művészi, tudó-

mányos és publicisztikai) szövegekre jellemző, hogy magukban foglalnak különféle diskurzusokat (l. Bahtyin 1953/1988: 247–8, Verschueren 1999: 81–2, valamint Tátrai 2003: 390–6). Hogy csak a legjellemzőbbeket vegyük: a drámák lényegében fiktív párbeszédéből állnak, a regények pedig lényegében egy történet elmondását fikcionálják. A regényekbe emellett párbeszéddek, mindennapi elbeszélések, anekdoták, levelek, naplók stb. ágyazódhatnak be. Ugyanígy találhatunk beágyazott diskurzusokat a tudományos szövegekben, más tudományos szövegekből vett idézetek vagy egyéb források, példák formájában. Valamint a publicisztikai szövegekben (interjúkban, riportokban), amelyek (jó esetben) nem fiktív beszélgetéseket foglalnak magukban; stb. A beágyazott diskurzusokhoz **beágyazott résztvevői (megnyilatkozói és befogadói) szerepek** kapcsolódnak.

(6) Te is várj! – mondta Kornél a barátjának.

A (6) olyan rövid szöveggént értelmezhető, amelybe beágyazódik egy szintén meglehetősen rövid diskurzus. A beágyazott diskurzus (*Te is várj!*) két résztvevője a megnyilatkozó szerepét betöltő Kornél és a címzettként megjelölt barát. A (6)-ban közölt diskurzus tehát egyrészt – egyenes idézet formájában – közli Kornél megnyilatkozását, másrészt – az idéző mondatban – felvázolja annak kontextusát. Pontosabban: megnevezve a résztvevőket a beágyazott megnyilatkozás személyközi viszonyait a ko-textus részévé teszi (l. bővebben Tátrai 2002: 58–60). Hogy kik is ennek a diskurzusnak a résztvevői, azt nem tudjuk. Annyi valószínűsíthető csak, hogy a megnyilatkozó nem Kornél, a befogadó pedig nem a barát. Rájuk ugyanis harmadik személyű formák utalnak az idéző mondatban, holott – mint tudjuk – a megnyilatkozóra első, a befogadóra pedig második személyű alakokkal szokás utalni. Azért csak valószínűsíthető, mert azt is tudjuk, hogy nemcsak Julius Ceasar élhet azzal a lehetőséggel, hogy önmagáról harmadik személyben beszéljen. A résztvevői szerepek egymásba ágyazódása szempontjából azonban ez az utóbbi lehetőség sem bír különösebb jelentőséggel, hiszen nemcsak mások megnyilatkozásait, hanem a magunkéit is beágyazhatjuk a diskurzusainkba. Azt viszont meg kell említeni, hogy a (6)-ban olvasható diskurzus is beágyazódik abba a diskurzusba, amelyben e sorok írójaként én töltöm be a megnyilatkozó, Ön pedig, nyájas olvasó, a befogadó szerepét. Ennélfogva itt a résztvevői szerepek többszörös egymásba ágyazódásáról beszélhetünk. Természetesen nemcsak arra van módunk, hogy a különböző diskurzusokat szó szerint, azaz egyenes idézet formájába emeljük be a magunk megnyilatkozásába, hanem arra is, hogy függő vagy szabad függő beszédet alkalmazzunk.

(7a) Kornél azt mondta barátjának, hogy ő is várjon.

(7b) Kornél azt mondta barátjának, hogy te is várj.

A (6) példa egyenes idézetében azt láthattuk, hogy a nézőpont – azon belül is a referenciális kiindulópont (Sanders–Spooren 1997: 87) – átkerül az idézett szereplőre, azaz Kornélra. Az idézett részben ugyanis az első személy rá, a második személy pedig beágyazott megnyilatkozásának címzettjére vonatkozik. A (7a) által szemléltetett függő beszédre, amelyben a megnyilatkozó csak az idézett megnyilatkozás proposicionális tartalmára összpontosít, viszont az jellemző, hogy a deiktikus elemek, köztük a személyekre utalók is, az ő személyéből kiindulva válnak értelmezhetővé. A referenciális kiindulópont a (7a)-ban tehát nem kerül át a beágyazott diskurzus beszélőjére. A (7b)-ben azonban, amely a szabad függő beszéd egyik lehetőségét szemlélteti, a függő mondat szerkesztést alkalmazó megnyilatkozó nézőpontja mellett a beágyazott megnyilatkozó nézőpontja is megjelenik, amelyet a mellékmondat második személyű alakjai mutatnak (a szabad függő beszéd problémájáról bővebben l. Kocsány 1996, valamint Tátrai 2002: 75–83).

A résztvevői szerepek alakulásának sajátos példája az **aposztrophé** alakzata, amelyben a megnyilatkozó oly módon használja ki a nyelvi tevékenység dialogikus természetéből adódó lehetőségeket, hogy megnyilatkozásának tényleges címzettjétől elfordul, és egy másik (ottlévő vagy odaképzelt) címzettet (élőlényt, elvont fogalmat, tárgyat) szólít meg (vö. Culler 1981/2000).

(8) Istenem, bárcsak már otthon lennék!

A (8)-ban szereplő – meglehetősen konvencionális – aposztrophé elhangozhat például egy autó két utasa közötti társalgás egyik fordulójaként egy fárasztó és veszélyes éjszakai utazás alkalmával. Szemben a beágyazott megnyilatkozásokkal, a (8) nem egy megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrészlet felidézéseként értelmezhető, hanem egy jelenbeli dialogikus viszony kialakításaként a tényleges dialogikus viszony keretében. Az aposztrophé mint megnyilatkozás tehát párhuzamos és szinkrón azzal a megnyilatkozással, amely neki keretet ad.

2.2. A résztvevők fizikai, szociális és mentális világa

Mint ahogy arról már szó esett, a kontextus összetevői megközelíthetők olyan viszonyrendszerként, amely a diskurzus résztvevőinek fizikai, szociális és mentális világát öleli fel (l. Verschuereen 1999: 75–102). Hangsúlyozni kell azonban, hogy e pragmatikaelméleti keretben a résztvevők fizikai, szociális és mentális világa kölcsönösen feltételezik egymást. Egyfelől a diskurzus során minket körülvevő fizikai és szociális világ az elménkben reprezentálódik, másfelől az elménk működéséről csak a fizikai és társas környezet figyelembe vételével, ahhoz való viszonyukban beszélhetünk (vö. Tomasello 1999/2002).

A **fizikai világot** az a tér-idő viszonyrendszer alkotja, amelyet mind a megnyilatkozó, mind a befogadó észlel, érzékel maga körül. A tér és az idő megnyilatkozásbeli reprezentálódása szoros összefüggésben áll egymással (bővebben l. Tolcsvai Nagy 2001: 132–62). A térbeli és időbeli tájékozódás ugyanis a beszélő által alkalmazott nézőpontok tekintetében összekapcsolódik egymással. Másrészt szólva: a térnek mindig van idővonatkozása és az időnek is mindig van térvonatkozása.

A **térbeli viszonyokra** történő utalásnak többféle, alapvetőnek mondható lehetősége áll a rendelkezésünkre.

(9a) Ott vár a barátod.

(9b) A barátod a hirdetőoszlop előtt vár

(9c) A barátod az épület előtt vár.

A (9a) a **rámutatásos térbeli utalást** szemlélteti. E lehetőségnek az a jellemzője, hogy a saját térbeli elhelyezkedéséből kiinduló megnyilatkozó (általában gesztussal kísért) deiktikus nyelvi elemekkel utal a különböző helyekre. Ez esetben az elhelyezés és az irányadás természetesen nemcsak távolra mutató (*ott, oda, onnét* stb.), hanem közelre mutató (*itt, ide, innét* stb.) formákkal is történhet. A (9b) és a (9c) a **dimenzionális térkijelölés** két típusára hoz példát, amelyre átfogóan az jellemző, hogy egy dolog térbeli elhelyezkedését, mozgásának irányát egy másik dologhoz viszonyítjuk. A (9b)-ben azonban a két dolog viszonyát a megnyilatkozó elhelyezkedése, azaz egy **külső (deiktikus) nézőpont** határozza meg. Ugyanis csak a beszélő elhelyezkedéséből kiindulva értelmezhető, hogy ki látható a kör keresztmetszetű oszlop előtt, mellett és mögött. A (9c)-ben viszont **belső (intrinzikus) nézőpont** érvényesül. Egy épületnek ugyanis konvencionálisan van eleje, oldala és hátulja, ennél fogva a két dolog viszonya nem függ a beszélő elhelyezkedésétől. Ez utóbbi esetben a résztvevők fizikai világának ismeretére azért van szükség, mert enélkül nem tudjuk eldönteni, hogy a határozott főnévi szerkezettel jelölt épület mely objektumra vonatkozik. A térbeli viszonyok észlelésével kapcsolatban fontos még megjegyezni, hogy általában a kisebb, kevésbé szembevetű, mozgó vagy mozogni tudó dolog (*barátod*), vagyis a **figura** (alak) elhelyezkedését viszonyítjuk a nagyobb, szembevetűbb, mozdulatlan dolog (*hirdetőoszlop*, illetve *épület*), vagyis az **alap** (háttér) elhelyezkedéséhez. (A kognitív nyelvészetben központi fogalomként megjelenő figura/alak és alap/háttér bővebb, összefoglaló jellegű értelmezésére l. Wallace 1982, Langacker 1987.)

Az **időviszonyok** értelmezéséhez célszerű három időminőséget megkülönböztetni egymástól. A **beszédidő** az az idő, amikor a beszélő a megnyilatkozást teszi. A beszédidőtől elkülönül az **eseményidő**, amely az említett esemény megvalósulásának idejét jelöli. Harmadikként a **referenciaidőt** kell megemlíteni, amely az eseményidőtől különböző, annak viszonyítására szolgáló időre vonatkozik (l. Reichenbach 1947: 287, valamint Verschueren 1999: 96–7, Kiefer 1992: 803–4).

- (10a) A professzor úr most érkezett meg a tanszékre.
 (10b) A professzor úr 8 óra 37 perckor érkezett meg a tanszékre.
 (10c) Miután megérkezett a tanszékre, a professzor úr kitöltötte a jelenléti ívet.

A (10a)-ban, ahogy azt a *most* deiktikus nyelvi elem mutatja, az eseményidő nagyjából egybeesik a beszédidővel. Azért csak nagyjából, mert a *most* nemcsak egy pillanatot, hanem viszonylag hosszabb időtartamot is jelölhet. A csak nagyjából való egybeesést egyébiránt a példában szereplő ige (*érkezett*) múlt idejű használata is megerősíti. Az eseményidő ez esetben tehát a beszédidőhöz viszonyítva nyer meghatározást. Az eseményidőre azonban nemcsak deixissel (l. még *tegnap, holnap, a múlt héten* stb.) lehet utalni. A (10b)-ben az eseményidő jelölésére alkalmazott *8 óra 37 perckor* szerkezet például nem deiktikus. Ahhoz azonban, hogy a napot és az évet is megtudjuk, természetesen ismernünk kell a beszédidőt, és ahhoz kell viszonyítanunk. A (10c)-ben a beszédidőtől különböző referenciaidő jelenik meg, hiszen az eseményidőt a *miután* időhatározó-szó után következő mellékmondatban kifejtett eseményhez viszonyítva értelmezzük. A beszédidő itt csak abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a referenciaidő és az eseményidő – az igealakok tanúsága szerint – hozzá képest a múltban helyezhető el.

A fizikai világ értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy a közvetlen interakcióval jellemezhető társalgásokban a résztvevők általában ugyanabban a térben és időben helyezkednek el. A résztvevők térben elfoglalt pozíciója, a **megnyilatkozó elhelyezkedése** és a **befogadó elhelyezkedése** természetesen ekkor sem eshet teljesen egybe (kivéve, ha magunkban, magunknak beszélünk). A telefonbeszélgetések során, mivel a résztvevők más helyen vannak, az interakció ezért tartható csak részlegesen (időben) közvetlennek. A közvetett interakcióval jellemezhető szövegekben viszont a megnyilatkozás és a befogadás helye és ideje – akár jelentős mértékben is – eltér egymástól. Ennélfogva az utóbbi esetben az időviszonyok értelmezését alapvetően meghatározza a **megnyilatkozás ideje** és a **befogadás ideje** közötti eltérés, amely kihatással van a térvizonyok értelmezésére is. A térvizonyok deiktikus jelölésének csak szimbolikus lehetősége áll fenn (például egy levélben: *itt [nálunk], ott [nálatok]* stb.).

A megnyilatkozások sikeressége attól is függ, hogy megfelelnek-e annak a társadalmi elvárásrendszernek, amely a nyelvi tevékenységnek keretet ad. A fizikai világ mellett ennélfogva a kontextus fontos összetevője az a **szociális világ**, amely a résztvevők társadalmi viszonyait, egymáshoz és más harmadik személyű utaltakhoz képest elfoglalt társadalmi helyzetüket foglalja magában. A résztvevők társadalmi viszonyait a szociális deixis különböző lehetőségei (megszólítások, felszólítások, címek és rangnevek, tegező, magázó és önöző formák, üdvözlő formulák stb.) teszik nyelvileg jelöltté. De általában is elmondható, hogy a megnyilatkozó választásait a rendelkezésére álló különböző nyelvi lehetőségek közül alapvetően meghatározza az a **társadalmi viszonyrendszer**, amelynek megnyilatkozásával maga is részesévé válik. A megfelelő nyelvi megoldás kiválasztása nagyban függ ugyanis attól, hogy alárendelt, fölérendelt vagy éppen egyenrangú viszonyban, formális vagy informális, távoli vagy közeli kapcsolatban vagyunk-e azzal, akihez, illetve akiről beszélünk.

- (11) Már ne is haragudj, ez ostobaság!

Ha például egy fiatal egyetemi oktató az egyik jó barátjával folytat vitát egy tudományos problémáról, akkor a vita hevében elhangozhat a (11)-hez hasonló megjegyzés. Ha azonban ugyanerről

a problémáról ugyanez a fiatal oktató a témavezetőjével vagy a hallgatóival vitatkozik, akkor nem ajánlatos, illetve nem elegáns dolog a (11)-hez hasonló megjegyzésre ragadtatnia magát, mert megsértve a társadalmi normákat az együttműködés sikerét kockáztatja. (Az együttműködési alapelv [Grice 1975/1998] és az udvariasság összefüggésére l. Leech 1983: 79–103, Brown–Levinson 1987.) Továbbá a szociális világgal függ össze az is, hogy bizonyos diskurzusokban (és egyben társadalmi cselekvésekben) csak az adott **társadalmi intézmények** által megerősített megnyilatkozók és címzettek vehetnek részt. Például börtönbüntetésre csak bíró ítéltet, és csak azt, aki az ügy gyanúsítottja volt, házastársakká csak az anyakönyvvezető vagy az adott egyház által felhatalmazott személy nyilváníthat, és csak azokat, akik korábban kifejezték házassági szándékukat stb.

A résztvevők szociális világát meghatározó társadalmi normák **kultúránként** különbözők lehetnek. (E témakör kiemelt kutatási területe a nyelvészeti antropológiának: l. Duranti 1997: 23–50.) Az ennek szemléltetésére hozott példa, amelyet személyes tapasztalataim is megerősítenek, az egyébiránt évszázadok óta intenzív kulturális kapcsolatban lévő magyar és lengyel nyelvközösség eltérő nyelvhasználati normáit érinti. Vélhetően nemcsak az ELTE bölcsészkarán, hanem általában a magyar egyetemeken is bevett szokás, hogy a hallgatók – akárcsak annak idején a középiszkolai tanáraikhoz – a *Tanárnő!* vagy *Tanár úr!* megszólítással fordulnak a professzorhoz ugyanúgy, mint a tanársegédhez, ha csak nem tegezik őket. (Ezért utaltam az 1. alfejezet első példája [*Jó reggelt, professzor úr!*] kapcsán egy titkárnőre, és nem egy hallgatóra.) A krakkói Jagelló Egyetemen – és vélhetően a többi lengyel egyetemen is – viszont mások az elvárások. A lengyel egyetemi hallgatók a megszólításban az oktató státuszától függően megjelölik annak vagy az egyetemi végzettségét (*panie magistrze* 'magiszter úr'), vagy a tudományos fokozatát (*panie doktorze* 'doktor úr'), vagy az egyetemi beosztását (*pani profesor* 'professzor asszony'). A lengyel középiszkolások pedig általában a *Panie profesorze!*/*Pani profesor!* megszólítással illetik az egyébként magiszteri fokozattal rendelkező tanáraikat. Mindehhez érdemes még hozzátenni, hogy a lengyelben a *pani/pan* megszólítással (névvel vagy beosztással kiegészítve, illetve a nélkül) kortól, végzettségtől, foglalkozástól stb. függetlenül mindenkihez oda lehet fordulni: egy takarítónőhöz és egy bolti eladóhoz éppúgy, mint a tanszéki titkárnőhöz vagy a dékánasszonyhoz, egy diákhöz éppúgy, mint a gondnokhoz. A magyar nyelvi praxisban ezzel szemben nem ilyen egyértelműek a megszólítással kapcsolatos normák, meglehetősen nagy változatosság és bizonytalanság tapasztalható, főleg ami a nők megszólítását (*hölgyem, asszonyom, kislány, kisasszony, fiatalasszony, kollegina* stb.) illeti. A szociális világot érintő, kulturálisan eltérő társadalmi normák, értékek pragmatikai vonatkozásaival, összehasonlító vizsgálatával – ahogy a kultúránként különböző sémákkal (tudáskeretekkel, forgatókönyvekkel) is – az úgynevezett **kultúráközi pragmatika** foglalkozik (áttekintő bemutatására l. Blum-Kulka–House–Kasper [eds.] 1989, valamint Wierzbicka 1991).

A kontextus összetevői között az eddig említetteken (a résztvevőkön, azok fizikai és szociális világán) kívül számításba kell még venni a **mentális világot**, vagyis a résztvevők mentális állapotait. A résztvevők mentális világának figyelembevétele azért elengedhetetlenül szükséges, mert a nyelvi tevékenység végeredményben két emberi elme közötti interakcióként fogható fel. Lényegében már Grice interakcióelmélete (1975/1998) is arra az elgondolásra épült, hogy az emberek képesek egymásnak **mentális állapotokat**, például szándékokat tulajdonítani (erről bővebben l. Tomasello 1999/2002, továbbá vö. még Reboul–Moeschler 1998/2000: 57–99). Ez a képesség egyaránt fontos szerepet játszik a megnyilatkozások létrehozásának és értelmezésének folyamatában. Egyfelől a megnyilatkozó is arra tekintettel fogalmazza meg a maga mondandóját, hogy milyen mentális állapotokat vélelmez a befogadónál. Másfelől a befogadó is különböző mentális állapotokat tulajdonít a beszélőnek akkor, amikor értelmezi a megnyilatkozást. Egy példa segítségével kísérletet tehetünk arra, hogy sorra vegyük azokat a lehetséges szempontokat, amelyek értelmezhetővé teszik a résztvevők mentális világát (a mentális állapotok itt ismertetett értelmezésére l. Verschueren 1999: 87–90).

(12) Azt hiszem, meg kellene fontolnod a témaváltoztatást.

Képzeld el, hogy a (12)-ben megfogalmazott tanácsot két jó barátságban lévő doktorandusz egyike mondja a másiknak. A megnyilatkozónak tulajdonítható mentális állapotokról szólva kiindulhatunk annak **személyiségéből**, illetve személyiségjegyeiből. Vajon egy igaz baráttal van dolgunk, aki elég bátor ahhoz, hogy vállalja az esetleges összeütközést, vagy csak egy számító álbaráttal, aki csak a saját érdekeit nézi? Számításba vehetjük az **érzelmekeket**, a megnyilatkozó érzelmi érintettségét is. Vajon a féltés vagy a féltékenység irányítja a szavait? Számolhatunk továbbá a **hiedelmekkel**, amelyek – tágan értve – a megnyilatkozó pragmatikai háttérismereteit jelentik. Vajon az eredeti terv megvalósításának komoly szakmai nehézségeiről van meggyőződve, vagy csak közös témavezetőjük véleményét ismeri? Figyelembe vehetjük még azt, hogy milyen **vágyak** vagy **kívánságok** játszanak szerepet. Vajon igazán azt akarja, hogy a másik megváltoztassa a témáját? Végül rákérdezhetünk, arra, hogy milyen sajátos **motivációk** vagy **szándékok** állnak a háttérben. Vajon kizárólag a barátja érdekei tarja szem előtt, vagy a saját előmenetele szempontjából is járna némi előnnyel az esetleges témaváltás? E szempontok segítségével természetesen az is megközelíthető, hogy a megnyilatkozó milyen lehetséges mentális állapotokat tulajdoníthatott a befogadónak akkor, amikor a különböző lehetőségek közül a rendelkezésére álló nyelvi potenciálból éppen az (12)-ben olvasható megoldást választotta. Vélhetően ennek részletezése nélkül is belátható, hogy a mentális világ egyrészt **kognitív** (vagyis a megismeréssel kapcsolatos), másrészt **emotív** (vagyis az érzelmekkel kapcsolatos) összetevőket tartalmaz. Az alábbiakban, ahol a kontextus létrehozásának folyamatát tárgyaljuk, természetesen érintjük a résztvevők fizikai és szociális világához kötődő ismereteit, de elsősorban a mentális világukhoz kapcsolódó ismeretek alkalmazásának kérdését helyezzük előtérbe.

3. A kontextus létrehozásának folyamata

Az összetevők bemutatása során már szóba került, hogy egy konkrét megnyilatkozás kontextusát nem úgy kell felfognunk, mint előre adott, a megnyilatkozástól függetlenül létező ismeretek rendszerét. A kontextust megnyilatkozásról megnyilatkozásra kell felépíteni, vagyis a nyelvi tevékenység folyamatában kell létrehozni. Ekkor viszont választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy melyek azok a kontextuális ismeretek, amelyekre az éppen aktuális megnyilatkozás megalkotásakor számítunk, illetőleg amelyek az éppen aktuális megnyilatkozás sikeres értelmezését lehetővé teszik a számunkra. Továbbá: hogy ezen ismeretek hogyan aktualizálódnak. Annak ellenére ugyanis, hogy elvileg az összes összetevővel kapcsolatos ismeretanyag szerepet kaphat, a kontextus létrehozásakor ezen ismereteknek csak egy részét mozgósítjuk. Mégpedig azon részét, amelynek viszonylatában az adott megnyilatkozás relevánsnak tekinthető. Mindez azzal magyarázható, hogy mindegyik megnyilatkozás saját **relevanciájának** elvárását váltja ki a befogadóból. (A relevanciaelvet, amely a megnyilatkozások értelmezésének alapjává szolgál, a Grice elméletéből kiinduló Sperber és Wilson [1986] dolgozta ki moduláris kognitív keretben, amelyről magyarul I. Reboul–Moeschler 1998/2000: 85–98.) A kontextus létrehozásakor tehát olyan ismereteket kell mozgósítanunk, amelyek biztosítják a megnyilatkozás megfelelő, sikeres értelmezését az éppen aktuális kommunikációs feltételek és igények mellett.

Először nézzük meg egyszer a korábban már tárgyalt (2) példát (*Nem mondom, szép jószág*). E megnyilatkozást egy parasztgazda vendégének tulajdonítottuk, aki egy tehenet és a gazda éppen tehenet fejő lányát nézve teszi a fenti megjegyzést. Ha a gazda a tehenet kínálja megvételre, akkor azok alapján az ismeretei alapján, amelyek a fizikai környezet észleléséhez és a másik résztvevőnek tulajdonított mentális állapotokhoz, ezen belül is elsősorban annak szándékaihoz kötődnek, nagy valószínűséggel úgy értelmezi a (2) megnyilatkozást, hogy az a tehenre vonatkozik. E példára még majd visszatérünk, most azonban nézzünk egy másik példát, amelyben az értelmezést lehetővé tevő kontextus létrehozásában a résztvevők fizikai világa nem, de szociális és mentális világuk, azon belül is elsődlegesen hiedelmek annál inkább szerepet kapnak.

(13) A király meghalt. Aztán a királynő halt meg bánatában.²

A (13)-ban található rövid kis történet megértése vélhetően nem okoz különösebb nehézséget egy magyar anyanyelvű olvasó számára. Ez annak köszönhető, hogy könnyen létrehozható olyan kontextus, amelyben e kétmondatnyi megnyilatkozás sikeresen értelmezhető. A kontextus létrehozásának folyamatát megközelíthetjük egyrészt a lokális, másrészt az analógiás értelmezés alapelve felől (l. Brown–Yule 1983: 58–67). A **lokális értelmezés** azt jelenti, hogy a történetben szereplő személyek, helyek, idők és okok között megpróbálunk olyan szoros kapcsolatot teremteni, amelyet csak megengednek a megnyilatkozás nyelvi kifejtett részei. A (13) értelmezésekor olyan következtetési folyamatok zajlanak bennünk, amelyek eredményeképpen – ha nem tévedek – a királyt és a királynőt házaspárnak tekintjük, akik ennél fogva természetesen egy országban és egyazon korban éltek, amíg meg nem haltak. Haláluk között sem telt el túl nagy idő: inkább hónapok vagy legfeljebb egy-két év, de semmiképpen sem néhány évtized. A királynő bánatának okát pedig a király halálában találjuk meg. (Afőlött könnyen átsiklunk, hogy egy király felesége, vagyis egy királyné csak nagyon ritkán lesz a férjjel együtt vagy annak halála után uralkodó, azaz királynő.) A lokális értelmezés alapelve mellett a kontextus létrehozásában szerepet kap még az analógia. Az **analógiás értelmezés alapelve** szerint egy megnyilatkozás értelmezésekor mozgósítjuk azt a tudásunkat, amelyhez az adott megnyilatkozáshoz valamilyen szempontból hasonló más megnyilatkozások értelmezésével jutottunk. Mindez a (13) esetében azt jelenti, hogy bizton támaszkodhatunk a narratív műfajok, azon belül is elsősorban a mesék értelmezésével kapcsolatos korábbi tapasztalatainkra.

Az eddig elmondottakból az is következik, hogy a kontextus létrehozása érdekében a befogadónak konstruktív módon hozzá kell járulnia a kontextus megalkotásához, vagyis mentális **erőfeszítéseket** kell tennie. Az értelmezés akkor mondható sikeresnek, ha ezek az erőfeszítések kielégítő **hatásokkal** járnak (l. Sperber–Wilson 1986). A hatásokat akkor érezzük kielégítőnek, ha a következtetési folyamatok végén levont konklúzió(k) által olyan tapasztalathoz jutunk, amely kárpótol bennünket az erőfeszítésekért. A befogadó erőfeszítéseinek, konstruktív hozzájárulásának mértéke azonban egészen eltérő lehet a különböző megnyilatkozások esetében. Amíg egyes megnyilatkozások kontextusának megalkotása egészen minimális erőfeszítést követel meg, addig más esetben egészen nagy mentális erőfeszítésre van szükség.

(14) Alvó szegek a jég hideg homokban.

Plakátmagányban ázó éjjelek.

Égve hagytad a folyosón a villanyt.

Ma ontják véretem.

Ellentétben a (13) példával, amelynek kontextusa – mint ahogy azt tapaszthattuk – viszonylag kis erőfeszítéssel létrehozható, a (14)-ben idézett Pilinszky-költemény, a *Négysoros* kontextusának megalkotása vélhetően már lényegesen nagyobb erőfeszítéseket igényel a mindenkori olvasótól. A *Négysoros* mondatai között ugyanis nem olyan könnyű összefüggést teremteni. A lehetséges következtetési folyamatok rekonstruálása helyett most elégedjünk meg annak megállapításával, hogy aki hajlandó és képes jelentős energiákat mozgósítani a kontextus létrehozása érdekében, azt ez esetben olyan jelentős (esztétikai) hatások érhetik, amelyek kiegyenlítik az erőfeszítéseit. (A *relevanciaelv* alkalmazhatóságára a szépirodalmi kommunikációban l. Tarnay 1991.) Mivel azonban az emberek közötti kommunikáció nem mondható mindig sikeresnek, természetesen előfordulhat olyan eset is, hogy – vagy a megnyilatkozó, vagy a befogadó hibájából – az erőfeszítéseket nem kárpótolják megfelelő hatások. E tapasztalat birtokában például más is dönthet úgy, hogy az adóbevallás kitöl-

² A sokszor idézett példa E. M. Forstertől (1927/1999: 69) származik, l. még Brown 1994: 15–8.

téséhez mellélt útmutató elolvasása helyett egy e tekintetben nagy gyakorlattal rendelkező ismerőst kér meg arra, hogy töltsse ki helyette a nyomtatványt.

Térjünk vissza még egyszer a (2)-ben szerepeltetett példára (*Nem mondom, szép jószág*). Arra jutottunk, hogy a felvázolt körülmények között a gazda nagyobb valószínűséggel fogja úgy értelmezni a megjegyzést, hogy az a tehenre vonatkozik, minthogy azt a lányára vonatkoztatná. A gazda ugyanis a tehenet akarja eladni, és a *jószág* szó konvencionális(abb) vonatkozása is egy háziállat szokott lenni. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy létrejöjjenek a kontextuális értelmezés olyan lehetőségei, amelyekben a fenti megjegyzés a lányra vonatkozik.

- (15a) De a tehenről ez már nem mondható el.
 (15b) És mit szól a tehenhez?

Ha például a vendég a (15a)-val folytatja a maga megnyilatkozását, akkor ezzel azt is egyértelművé teszi befogadója számára, hogy az előző mondatával nem a tehenet, hanem a lányt minősítette. Nemcsak a vendég, hanem a gazda is manipulálhatja azonban a kontextust, például oly módon, hogy vendége megjegyzésére a (15b) mondatral felel. A diskurzus résztvevőinek tehát lehetőségük van a **kontextusok manipulálására**, amely azt jelenti, hogy a megnyilatkozást vagy annak egy részletét nem az adott kommunikációs és nyelvi környezetben elvárható(bb) értelemben használják, hanem egy másik értelmezés lehetőségét nyitják meg (l. Verschueren 1999: 110–1).

A kontextus létrehozásának, vagyis a megnyilatkozás kontextuális értelmezésének folyamatában a befogadók tehát rákényszerülhetnek arra, hogy módosítsák a kontextusról kialakított addigi elképzeléseiket. A kontextus létrehozása így az esetleges pontosításokat, átalakításokat is magában foglalhatja. Ezt a folyamatot nevezzük **kontextualizációnak** (l. Verschueren 1999: 111–2).

- (16) Egy szép, napos délelőtt Peti elindult az iskola felé.³

Ha a (16) példát olvassuk, akkor az abban szereplő *Petiről* csak annyit állapíthatunk meg minden kétséget kizáróan, hogy van valaki, akit így hívnak. A tulajdonnév ugyanis egzisztenciális előfeltevés-kiváltóként funkcionál. Ennek ellenére mégis nagy a kísértés arra, hogy olyan kontextust hozzunk létre, amelyben *Peti* egy kisdíák, hiszen talán ez a legkönnyebben előhívható kontextus. Ebben szerepet játszik a ko-textus is az *iskola* szó szerepeltetésével, valamint az a tudásunk, hogy e becézett keresztnévvel elsősorban gyerekekre szoktak utalni. *Peti* kisdíák voltának feltételezését erősítheti továbbá az is, ha a világról való – kulturális kötöttségű – tudásunk részét képezi az a sláger, amely a nehéz iskolatáskáról szól.

- (17) A táskájában ott voltak a VIII. évfolyam kijavított matematikadolgozatai.

Ha viszont a (17) mondatot a (16) folytatásaként értelmezzük, akkor a kontextualizáció két alapvető lehetőségével számolhatunk. Vagy továbbra is kisdíáknak tartjuk *Petit*, de ekkor meglehetősen szokatlan dolognak kell tartanunk azt, hogy a táskája a kijavított dolgozatoktól nehéz. Vagy azt feltételezzük, hogy *Peti* nem egy kisdíák, hanem egy tanár, akire a megnyilatkozó – például ha közeli jó ismerőse – szintén utalhat becéző formával. Ekkor viszont nincs semmi meglepő abban, hogy *Peti* magával viszi az iskolába a dolgozatokat.

- (18) A felesége megkérte, hogy ugorjon be velük az iskolába, mielőtt bemenne a munkahelyére.

³ E példa Sanford–Garrod (1981: 10) klasszikusnak számító példáján (*John was on his way to school*) alapul.

Ha azonban a történet a (18) mondatlalt folytatódik, mindkét feltételezésünket el kell vetnünk. Egyrészt *Peti* nem lehet kisdíák, mert felesége van, másrészt nem lehet tanár, legalább is az említett iskolában, mert a munkahelye máshol van. Következésképpen a (18) – azáltal, hogy eloszlát bizonyos félreértéseket – visszamenőlegesen kontextualizálja a (16)-ban és a (17)-ben kifejtetteket. A (18) ugyanakkor önmagát is kontextualizálhatja, például oly módon, hogy a történet mesélője ironikusan intonálja a *megkérte* szót. Ekkor ugyanis vélhetően szintén egyértelművé válik valami a befogadó számára *Peti* és a felesége viszonyát illetően. A *megkérte* ironikus intonálásával a (19) ugyanakkor azt is példázza, hogy a kontextualizáció nemcsak a hiedelmek, hanem a szándékok felől is megközelíthető. Azokat a nyelvi megoldásokat (nyelvi nyomokat), amelyek a kontextualizáció jelzésére szolgálnak és a nyelvi struktúra minden szintjén előfordulhatnak, összefoglaló elnevezéssel kontextualizációs utasításoknak (Gumperz 1982) nevezzük.

Összegzés

A kontextus a megnyilatkozás kommunikációs környezetére vonatkozó ismereteket és azok alkalmazását foglalja magában. Ennélfogva a kontextus ismerete a szituációval, vagyis a közlés személyközi, valamint térbeli és időbeli viszonyaival kapcsolatos ismereteket, a megnyilatkozásnak keretet adó társadalmi cselekvéssel kapcsolatos ismereteket, továbbá azokat a világról való ismereteket jelenti, amelyek a megnyilatkozás témájával függnek össze. A kontextus abban különbözik a ko-textustól, hogy az utóbbi a megnyilatkozás nyelvi környezetét jelölő fogalom. A kontextus viszont a résztvevői (megnyilatkozói és befogadói) szerepekből, illetve a résztvevők fizikai, szociális és mentális világából tevődik össze. A fizikai világ a résztvevők által észlelt tér-idő viszonyrendszerből épül fel. A szociális világ a résztvevők társadalmi viszonyrendszerét öleli fel. A mentális világ pedig a résztvevők (egymásnak tulajdonított) mentális állapotait tartalmazza. A megnyilatkozások kontextusa azonban nem előre adott, hanem az értelmezés folyamatában jön létre. A kontextus létrehozása azt jelenti, hogy a résztvevők erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a fizikai, szociális és mentális világából származó ismeretek mozgósításával biztosítsák a megnyilatkozás relevanciáját. A kontextus létrehozása érdekében tett erőfeszítések és az azokat ellensúlyozó hatások mértéke azonban eltérő lehet az egyes megnyilatkozások esetében. Elmondható továbbá az is, hogy a résztvevők rákényszerülhetnek a kontextus módosítására, átalakítására. E folyamat a kontextualizáció, amelynek különböző nyelvi nyomai lehetnek a megnyilatkozásokban.

SZAKIRODALOM

- Bahtyin, Mihail 1953/1988. A beszéd műfajai. (Ford.: Könczöl Csaba.) In: Kanyó Z.–Síkklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 246–80.
- Bar-Hillel, Yehoshua 1970/1998. Indexikus kifejezések. (Ford.: Pléh Csaba.) In: Pléh Cs.–Síkklaki I.–Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 171–87.
- de Beaugrande, Robert–Dressler, Wolfgang 1981/2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. (Ford.: Siptár Péter.) Corvina Kiadó, Budapest.
- Bencze Lóránt 1996. *Mikor, miért, kinek, hogyan. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Blum-Kulka, S.–House, J.–Kasper, G. (eds.) 1989. *Cross-cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Ablex.
- Brown, P.–Levinson, S. C. 1987. *Politeness: some universals in language usage*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Brown, Gillian 1994. Modes of understanding. In: Brown, G.–Malmkjaer, K.–Pollitt, A.–Williams, J. (eds.): *Language and Understanding*. Oxford University Press, Oxford, 10–20.
- Brown, Gillian–Yule, George 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Culler, Jonathan 1981/2000. Aposztrophé. (Ford.: Széles Csongor.) *Helikon* 370–89.
- van Dijk, Teun A. 1982. Kontextus és megismerés. Tudáskeretek és beszédaktus-megértés. In: Penavin O.–Thomka B. (szerk.): *Tanulmányok 15*. Újvidék, 63–81.
- Duranti, Alessandro 1997. *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Enkvist, Nils Erik 1985/1995. Bevezető: stilsztika, szövegnyelvészet és kompozíció. (Ford.: Palkó Gábor.) *Helikon* 252–65.
- Forster, E. M. 1927/1999. *A regény aspektusai*. (Ford.: Szili József.) Helikon Kiadó, Budapest.
- Gumperz, J. J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Halliday, M. A. K.–Hasan, Ruquaya 1976. *Cohesion in English*. Longman, London.
- Hymes, Dell 1972/1977. Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Ö. (szerk.): *Kommunikáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 333–413.
- Kintsch, Walter–van Dijk, Teun 1978. Toward a model of text comprehension and production. *Psychological Review* 85: 363–94.
- Kiefer Ferenc 1992. A szöveg időszerkezetéről. *Szemiotikai szövegtan 4*. JGYTF Kiadó, Szeged, 40–55.
- Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszédű a belső monológig. In: Szathmári I. (szerk.): *Hol tart ma a stilsztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 329–48.
- Langacker, Ronald 1987. *Foundation of Cognitive Grammar. Vol. 1*. Stanford, California.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London, New York.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Malinowski, Bronislaw 1923. The Problem of Primitive Languages. In: Ogden, C. K.–Richards, I. A. (eds.): *The Meaning of Meaning*. Harcourt, New York, 296–336.
- Mey, Jacob L. 1998. Pragmatics. In: Mey, J. L. (ed.): *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Péter Mihály 1974. Stilsztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: Imre S.–Szathmári I.–Szűts L. (szerk.): *Jelentés és stilsztika*. Budapest, 258–63.
- Reboul, Anne–Moeschler, Jacques 1998/2000. *A társalgás cselei*. (Ford.: Gécz Szuzsanna.) Osiris, Budapest.
- Reichenbach, Henry 1947. *Elements of Symbolic Logic*. MacMillan, New York.
- Sanders, José–Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Point of View. In: Liebert, W.-A.–Redcker, G.–Waugh, L. (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 85–112.
- Sandíg, Barbara 1986/1995. A német nyelv stilsztikája. (Ford.: Kulcsár-Szabó Zoltán.) *Helikon* 306–33.
- Sanford, A. J.–Garrod, S. C. 1981. *Understanding Written Language*. Wiley, Chichester.
- Schank, Roger C. – Abelson, Robert F. 1977/1988. Forgatókönyvek, tervek, ismeretek. (Ford.: Síklaki István.) In: Kanyó Z.–Síklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 367–77.
- Sperber, D.–Wilson, D. 1986. *Relevance*. Blackwell, Oxford.
- Tarnay László 1991. Dialógus és irodalomtudomány. Egy kognitív elmélet problematológiai megalapozása. *Literatura* 153–74.
- Tátrai Szilárd 2002. Az 'ÉN' az elbeszélésben. Argumentum, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2003. Egy nem mindennapi elbeszélés. *Magyar Nyelvőr* 389–406.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilsztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 154–65.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tomasek, Michael 1999/2002. *Gondolkodás és kultúra*. (Ford.: Gervain Judit.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Verschueren, Jef 1995. Pragmatic perspective. In: Verschueren, J.–Östman, J.-O.–Blommaert, J. (eds): *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1–19.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London / New York / Sydney / Auckland.
- Wierzbicka, Anna 1992. *Cross-cultural Pragmatics. The Semantics of Human Interaction*. Mouton de Gruyter.
- Wallace, Stephen 1982. Figure and Ground: The interrelationship of linguistic categories. In: Hopper, P. J. (ed.): *Tens – Aspects. Between Semantics and Pragmatics*. J. Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 201–23.
- Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford University Press, Oxford.

SUMMARY

Tátrai, Szilárd

On the notion of context

The background of this paper is what is called the pragmatic perspective. The notion of context as referring to the communicational circumstances of utterances has a crucial role in this approach to pragmatics, too. The notion of context stands for both the system of knowledge related to the communicational circumstances of an utterance and the process of putting that knowledge to use, i.e., it has both structural and procedural aspects. The paper discusses the components of context as well as the process of creating context. The components of context are approached by a double system of complementary criteria: on the one hand, as an intellectual domain including one's knowledge of the situation, of the action, and of the topic; and on the other hand, as a system of relationships that involves the physical, social, and mental worlds of the participants. In discussing the process of creating context, the author claims that context is not a previously given piece of reality independent of the utterance, hence its creation requires constructive contribution of the participants, their mental effort. Also, it is pointed out that the creation of context may involve modifications of one's previous view of the context.

A XVII. századi nyelvújítás és a magyar orvosi nyelv¹

A *nyelvújítást, neológiát*, mint ahogy Fábián Pál írja (1993: 21), többféleképpen értelmezhetjük. Szűkebb értelemben, a magyarra vonatkoztatva, a nyelvújítás a magyar nyelvtörténetnek a felvilágosodás korában kezdődő és a kiegyezésig tartó szakaszát, az egész magyar társadalmat átható XVIII. század végi, XIX. századi mozgalmat jelenti, amelynek célja irodalmi és tudományos nyelvünk ki-művelése volt.

Tágabb értelemben azonban a nyelvújítás körébe tartozik minden olyan szándékos törekvés, amelynek célja az uralkodó nyelvsvokás módosítása, a nyelv hagyományos elemkészletének (elsősorban szókinccsének) mindennemű tudatos gazdagítása, frissítése.

A XVII. századi nyelvújító próbálkozásokkal, kezdeményezésekkel, törekvésekkel kapcsolatban a *nyelvújítás* szót ez utóbbi értelemben használom.

S hogy miért szűkítettem le a vizsgálat kereteit az orvosi nyelvre, annak az az oka, hogy a XVI. század végén született egy olyan munka (a Teleki-könyvtárban őrzött kéziratos orvosi könyv), mely szinte teljes egészében tartalmazza egy nyelvváltozat, az orvosi szaknyelv szókinccsét, s így jó összehasonlítási alapul szolgál a XVII. századi változások megítéléséhez.

A kutatások szerint a XVI–XVII. századig nagyon kevés volt hazánkban az akadémiaát, egyetemet végzett orvos, s ezek is vagy külföldi, vagy külföldön tanult magyar orvosok voltak. Az orvosi feladatokat nagyrészt a *füvesek* vagy *fűjesek*, *tudós asszonyok*, *javasasszonyok*, *bábák* látták el, akik a betegek gyógyításához és a varázsláshoz használatos gyökereket és orvosi növényeket gyűjtögettek. A gyógyító munkában részt vettek még különféle kuruzslók is. Ezek egy része vándorló (gyakran külföldi) kuruzsló volt, ilyenek voltak például az *olejkárok* (azaz az olajokot, balzsamokat árusítók), a *sérvmetszők*, a *borbélyok*, a *vándorsebészek*, a *csontraók*, a *szemoperálók*, sőt a *hóhérok* is, akiknek a köznép gyógyító képességet tulajdonított (Magyary-Kossa 1929/1: 75–92).

¹ Elhangzott a Magyar Nyelvészek VII. Nemzetközi Kongresszusán 2004. szeptember 30-án.

A magyar orvoslásnak volt tehát egy tudós, akadémiai végzett, orvosok által művelt ága. Ennek az orvostudománynak a nyelve kezdetben a latin volt.

Volt azonban egy népi ága is, mely tünettani észrevétel, tapasztalaton alapuló magyar kifejezéseket (gyakran körülírásos kifejezéseket) használt.

A kétféle orvoslás és a kétféle orvosi nyelv azonban nem vált el élesen egymástól, inkább valami sajátos egymásra rétegződés jellemezte ezt a két típust. A külföldön beszerzett könyvekbe beírták például a népi gyógymódokat, sőt a XVI. századi magyar orvosi könyv, mely az orvoslás tudományának szakszerű, tudományos összefoglalása, s melynek szerzője gyakran hivatkozik híres külföldi orvosokra, szintén tartalmazza a népi gyógyítás módszereit, sőt a népi babonákat is.

S fordítva: a papok, a bábák, a nemesi udvarházak asszonyai, akik gyakran foglalkoztak gyógyítással, a népi módszereken kívül sok mindent ellestek az udvarházakban megforduló orvosoktól, s gyakran össze is foglalták kis, kézíratos, házi orvosló könyvecskéikben a különféle eredetű tapasztalatokat.

Az orvosi nyelv tehát a XVI. század végén igen tarka és színes volt. Erről, mint említettem, hiteles képet alkothatunk a XVI. századi orvosi könyv alapján. Az orvosi könyv sok testrés-, betegség-, tünet- és gyógyszer-, illetve gyógymódnévet tartalmaz, szókészlete mégis (mai szemmel nézve) szegényes és olykor nehézkes is, hiszen sok esetben csak körülírásos kifejezésekkel él. Néhány példa erre: *Alom ho—o oruosság* (OrvK. 18), *Dühös busulth bolondság* (i. m. 25), *Szajnak es Orczanak felre mènese* (i. m. 46), *Zém fennek megh terjedese* (i. m. 61), *Ha Mely szem Estwe vagy Eyel jól lath, de delbe awagy nappal keweseth* (i. m. 89), *Saarnak az bér ala kÿ omlasa* (i. m. 223), *Az oldal chÿontok alatt ualó husos hartÿak* (i. m. 227), *Hasnak Verrel valo mènese* (i. m. 255), *Ke—nek megh chÿwgedese* (i. m. 402).

A nyelvünkkel való tudatos törődés a XVII. század első felében indult meg. Az úttörés érdeme Szenczi Molnár Alberté, aki nyelvtanaiban és szótáraiban megkezdte a tudományok nyelvének magyarosítását.

Szótára, s különösen annak latin–magyar része egyáltalán nem hasonlít a mai kétnyelvű szótárakra; sőt azt lehetne mondani, hogy inkább értelmező szótár, sőt enciklopédia, hiszen például a latin rész címszavai között igen sok görög–római kultúrkörbe tartozó személynév és földrajzi név szerepel, bőséges magyarázattal. Ugyanílyen részletes magyarázatot találunk néha a köznevek is ezzel együtt az orvosi szakkifejezések mellett is. Példa személynévek magyarázatára: *Hippócrates. egy igen jeles fő Orvos, az Cos Szigetbőlvaló. – Tántalus. Iupiter es Plota fia, ki Pokolba (az Poetac tetesse berint) mindenkor somjuhozik es ehezik, noha torkig all az vízbe, es orra elől függ az termet alma fa, kikkel hamikor elni akar, menten el rantatnak előle. – Példa néhány orvosi kifejezés értelmezésére: Agónia. Belső rettenetes hartz; Appetítus. Nagy eteli kivanság; Atheróma. Kelevény, fejer gönyetességgel rakva (ma: kásadaganat; vö. Brencsán 1983); Clyster. Kristely. Beteg hatullyaban boczato, purgalo orvos-ság (ma: beöntés); Cöndylus. Vyaid izéinec czomoia (ma: büttyök, ízületi véggel rendelkező csont rész; vö. Brencsán 1983); Eügium. az asszonyj allat bemermes testénecc kapu hartÿaja, mely az Venus első Ostromán rontatikel (ma: szűzhártya); Perióston. Egy vékony hartÿa, ki az egeß embernecc minden czontÿait befödi (ma: csont-hártya; vö. Brencsán 1983); Peritonaeum. Vekony de erős hartÿa, ki az hasban az több belt befödi es körül fogja (ma: hashártya; vö. Brencsán 1983); Phagaedéna. Fekely, vagy kelevény neme, ki az testen magat mind az Czontig beéßi (ma: kórházi úszók, mélyreható úszók szövetelhalás; vö. Brencsán 1983); Phimósis. Az ferfiui tagnac nyavalyaja, midőn az bőre ugy meg borul, hogy az mackrol le nem foßolhat, avagy vizontag rea nem borulhat (ma: fitymaszűkület; vö. Brencsán 1983); Pubértus. Kimohozot ifjusag; az Ferfinac 14. az Leanzonac 12. eßtendős koraban; Síríásis. Agy velő környekinec fölizzadasa elhevőlese, kivalt kepen kis Gyermekeken (ma: napszúrás; vö. Brencsán 1983); Solátus. Napfeny miat nyavalas, heuseg miat betegült, Egettetőt, rontatot (ma: napszúrást kapott); Steátoma. Testen valo dagadas, kiben faggußabaso nedvesség vagon (ma: faggyútömlő, vö. Brencsán 1983); Tórus. ember testin husos inas tag (ma: duzzanat, tekercs, csomó; vö. Brencsán 1983); Trachéa. Lelegzet veßő gege (ma: légcső; vö. Brencsán 1983); Várix. Dagat öreg*

Ér az ember testén (ma: *visszeres csomó, görcsér*; vö. Brencsán 1983); *Zostér. Szent Antal tüze, mely nyavalya az embert hamar megöli* (ma: *övsömör*; vö. Brencsán 1983). – Mint látjuk, ezek a szerkezetek nehézkesek, s nemigen alkalmasak a tudományos nyelvben a tiszta, világos kifejezőmódra, igaz, hogy némelyikre (pl. *phagaedena*) ma sincs megfelelő magyar kifejezés.

Molnár Albert szótáraiban azonban nem csupán körülírások magyarázatok, hanem új magyar szavak is találhatók, ilyenek a következők: *Ágyékhártya* (l. Diaphragma); *Czetstől elválasztás* (l. Ablactatio); *Gömbölyeg orvosságos Cipóczka* (l. Pastillum); *Czipóczont* (l. Cöxa); *Fityeßő, Elesßaglo mint az Eb* (l. Ságax); *Főnek meghüülása, Bolyokázás, Eßelyösseß* (l. Delirium); *Gyermekágyas* (l. Puérpera); *Holt test metélő* (l. Anatomicus); *Köz hartya* (l. Disséptum); *Megemeßtes, megfőzes* (l. Concoctio); *Parafstorvos* (l. Empiricus); Szunnyadozó, almos, *Szunnyata*, rest, tunya (l. somnolentus; ma: aluszékony, vö. Brencsán 1983; vö. még OrvK. 387: *zunnyadagos*); Hasas, Terhes, *Tölgyellő* (l. Foetus); *Tőkis zacskója* (l. Scrotum); (az EWUng. a szó 'a belső szervek, mirigyek váladékának tömlőszerű zacskója' jelentésére az első adatot 1760-ból idézi); *Vaklyás*, az ki az gyertyánál nem jól lát (l. Lusciósus); *Vekony Bél* (l. Híla); *Vemheczke*, kinek még eßtendőjelentő foga nem nőt (l. Abolus); *Veretec lic, haylic* az ember bőrin (l. Pórus); *termékeny* (TESz.).

Szenczi Molnár Albert új kifejezései szabályos alkotások: szószervezetek, szóösszetételek, képzések, néhány esetben új jelentéssel ellátott tőszavak, mint a *zacskó* ('herezacskó' jelentésben). Csúpán két szócsoportja mesterkél: a *-szabású* utótagúaké és az *-i* képzős mellékneveké (vö. még Bárdos Remig 1896: 42; Simonyi 1905: 173), például: *fejer ßabású* (l. Albidus); *faggyußabaso* (l. Steatóma); Nagy *eteli* kivanság (l. Appetitus); *Agyeki* fájdalom (l. Lumbago); *Kézi* kößvény (l. Chiragra); *Egéz testi* viz korság (l. Anasarca); *Szemi* kelyés, Arpa (l. Chalázion); *Erőßaki* halal (l. Biothánatos). Molnár Albertet valószínűleg az indította e megoldás gyakori alkalmazására, ami később Gelejit is, hogy maga is érezte, hogy a hosszabb, szerkezetes kifejezések (ilyenek például: *szemen való, májhoz kapcsolódó, májon való* stb.) nehézkesek, valamint hogy: amit a deák egy szóval fejezett ki, azt ő sem kívánta többel (vö. Simonyi 1905: 173–4).

A XVII. század közepén Erdélyben egy nyelvüvelőmozgalom-féle kezdett kibontakozni. Ennek okát Szathmári István (1968: 240–3) abban látta, hogy Európában a XVII. század a nemzeti nyelvek előretörésének, a tudományok anyanyelven történő indulásának az ideje. Így például a század elejétől fellendült a németországi nyelvüvelés, az úgynevezett német purizmus, mely a Németalföldről indult ki. Ekkorra a tudósok jelentős része már nem latinul írta műveit, s például a leydeni egyetemen már holland nyelven tartották az előadásokat. A magyar kálvinista írók is több (főként egyházi) művet lefordítottak latin, angol, német nyelvről magyarra, s mivel fordítás közben nehézségeik adódtak, rákényszerültek magyar szavak alkotására (vö. Simai 1908: 16).

A XVII. századi nyelvüvelő mozgalomnak a legkiemelkedőbb alakja Geleji Katona István, erdélyi református püspök volt, aki több új szót alkotott, s foglalkozott az új szavak alkotásának elvi kérdéseivel is. Mellette mások is részt vettek ebben a nyelvüjítő mozgalomban, így Gyöngyösi, Medgyesi, Kászoni, Pósházi, Mikolai Hegedűs. Geleji azt vallotta, s ezzel mértékletességre intett mindenkit, hogy szóalkotással „csak akkor kell élnünk, mikor a szóból megszükülünk [...]”; egyébként ha vagyon más alkalmas szókott szó, nem kell újat formálni” (vö. Bárdos Remig 1896: 43; Simai 1908: 110; Tolnai 1929: 31). A szóalkotásban a deákat tekintette mintának, tehát törekedett arra, hogy, amit a deák egy szóval fejez ki, azt ő hasonlóképpen tegye. Új szavait köznyelvi analógiák alapján alkotta, jól ismerve a szóelemzés elvét. Nem volt azonban túl szerencsés az a törekvése, s ezért többen támadták is, hogy szorgalmazta a szenvedő igékből képzett főnévi származékok használatát (i. h.-ek). – Geleji igazi nyelvüjítő volt. Sok új szót alkotott, de érdekes módon igen tartózkodott saját munkáiban az új szavak használatától (i. m. 47). Orvosi jellegű szava kevés, de ilyen mégis az *idősödik* (TESz.), a *képzet* (i. h.), a *terméketlen* (i. h.), a *szülékeny, fáradékony, szunnyadékony* (vö. Simonyi 1889: 8), a *sorvadékony, szaporodmány* (Simai 1908: 11), a *fogyatkozási, látási* (i. m. 112), valamint a tájnyelvből merített *sashudik* 'ellankad', a *fonyorodott* 'fonyadt, ráncos' és a *kabolgázás* 'szédelgés' stb. (vö. Simai 1908: 14).

Geleji újításait nem egészen egyedül csinálta. A *Titkok titkai* előszavában megvallotta, hogy másokkal is megbeszélte új szavait, de így volt ez a kor más nyelvújítóival is, például Kászoni is úgy nyilatkozott, hogy a deák szavakat többek tanácsára fordította magyarra (vö. Simai 1908: 17).

A XVII. századi nyelvújítással kapcsolatban elsősorban Geleji és Gyöngyösi nevét szokták emlegetni, Medgyesit, Kászoniét, Pósháziét, Mikolai Hegedűsét nem. Pedig ők is alkottak új szavakat, bár orvosi vonatkozásúakat nem, sőt több szempontból bírálták is a nyelvújítókat (a szükség-telen újítások miatt), s köztük Gelejit is, különösen azért, mert ő a latin mintáknak túl nagy jelentőséget tulajdonított, és kedvelte és szorgalmazta a szenvedő igékből képzett névszói származékok használatát.

A XVII. századi nyelvművelők nyilatkozatainak, tanácsainak, vitáinak mélyén többször ugyanazok az elvi kérdések rejlenek már, melyek a későbbi nyelvművelőket is foglalkoztatták (vö. Fábíán 1993: 15–6).

A XVII. században a legnagyobb nyelvújító, a szaktudományi nyelvek első kiművelője Apáczai Csere János volt, azzal, hogy a *Magyar encyklopédiában* (1653) és a *Magyar logicatskában* (1654) a tudományok fogalmainak magyar nevet igyekezett adni.

Apáczai azt tűzte ki célul, hogy magyar nyelven közölje a magyarokkal az összes tudományokat. Sajat szavaival megfogalmazva: „hogy a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szűkölködő nemzetemen tőlem kitelhetőképpen segítenék, s oly könyvet adnék a magyar ifjúság kezébe, melyben az anyai nyelvén minden szép és hasznos tudományokat olvashatna”. Azt vallotta, hogy „nyomorult az a nemzet, mely tudományt csak idegen kútfőktől meríthet” (Apáczaitól id. Bárdos Remig 1896: 48). Anyagát – mint megjegyzi – latinul rendezte el, majd áttette a tudomány számára teljesen idegen magyar nyelvre.

Apáczai enciklopédiájának orvosi részét főként Regius alapján írta meg, s mint a mű bevezetőjében panaszolta, olykor nagy nehézséget jelentett számára az újonnan alkotandó elnevezések „feltalálása”.

Apáczai munkája során támaszkodhatott volna a XVI. századi orvosi könyvre, valamint a többi korabeli, orvosi vonatkozású forrásra. Úgy tűnik azonban, hogy ezeket nem ismerte, ami nem is csoda, hiszen a kéziratok orvosi könyvek különféle nemesi udvarok és udvarházak könyvtárának féltett kincsei közé tartoztak, de e könyvekből egyébként is hiányoztak az élettani kifejezések, valamint sok anatómiai kifejezés is. Apáczai ezért több új szót is alkotott. Terminológiai újításai az erdélyi nyelvművelő mozgalomhoz való igazodást és Szenci Molnár Albert szótárának munkaszakozul való használatát mutatja (vö. Fábíán 1993: 19). Apáczai nevéhez fűződik a *lepény* 'méhlepény' (151) kifejezés. Ő használta először a *kalapatsotska*, illetve *kalapatsotska tsontotskája* szavakat, illetve szerkezetet 'a fülben található hallócsont egyike' jelentésben (157), valamint az *üllőhöz hasonló tsontocska* 'a hallócsontok egyike' kifejezést (157; a *kalapácsont* első előfordulása a TESz. szerint 1757, az *üllő* 1782!). Ő írta le először a fül *dobja* 'dohártya' (157) szót. Új bonctani kifejezései még: *kebelek* valószínűleg 'testrés, üreg' (például 142: *A' kebelek hárman vagnak, tudn fő, melly es a' has;* 154: *az agy kebeletskéi 'agykamrák'), bél köntőse* 'bélfal' (144), *látási és hallási érzőtag* (talán) 'látó- és hallóideg' (155), *látó rostotskák* 'látóidegek' (i. h.), *könyvező husotskák* 'könnycsatornák' (149), *domboru kristály lentse* 'szemlencse' (157), *kristaly higság, kristalyi higság 'üvegtest'* (155), *kristaly, és eveg fabasú hig 'üvegtest'* (156), *víz 'csarnokvíz'* (156; TESz. 1716!), *Szivárvány 'szivárványhártya'* (156), *barvasköntős 'szaruhártya'* (156), *szem fenéke* (156), *nyelő hurka* 'nyelőcső' (144), *baglás berző reftetskek* 'szaglóidegek' (157), *rostás csont* 'rostacsont' (157), a *nedvesség edényei* 'az élő szervezetben nedveket közvetítő cső, edény' (186; a TESz. szerint a szó ilyen jelentésben először 1787–1793-ban fordult elő először Mátyus István Ó és új dietetikájában), *altal rekeftő hártya* 'hashártya' (142), *valafto hartya* 'rekeszizom' (144), *tsetsek makkotskai* 'az emlők mirigyei' (150; a TESz. szerint a *makk*nak a 'makkhoz hasonló tárgy, eszköz' jelentése csak 1742/1881-től adatható). A *makk* elnevezés többször is előjön Apáczainál. Szól az agyban levő *fenyő makkotskáról* 'tobozmirigy', a *tsetsek makkotskairól* (150),

valamint a takony tsináló *makkotskáról* is (148). Mindkét esetben mirigyéről van szó. További szavai és kifejezései: *nyeldeklő kinyitto és bé boritto inas husa* 'nyelőizom' (160), *magzat be fedő hártják* 'magzataburok' (151), *inon valo husok... (egeretskék)* 'izom' (160; a TESz. szerint az *egér* 'kudorodó izom' jelentése 1763-ból adatolt), *menedék* 'kivezető csatorna, nyílás, pórus' (145, 150, 202 stb.), *maglo menedék* 'ondóvezeték' (150), *maglo holyagotskák* 'ondóhólyag' (uo.), *golyok egybe gomolyodot menedéki* 'herecsatornák' (uo.), *holyag borittója* 'dülmirigy' (uo.).

A szívnek is megállapítja a részeit: a' Bívnek két *kebeletskéje* 'kamrája' vagyon, melyek egy *temerdek hussal* 'szívbillentyű' válaftatnak el egymástól (146), mindeniknek... két két *edenye (űrege)* 'vasa' (146) van. A tüdő életérnek van három *fel holdni tokotskája* 'félhold alakú billentyűje' (146). Az ereket is osztályozza. Beszél *lélek érről* (150), melynek jelentése 'éltető ér, verőér, artéria', *életérről, életeres érről*, illetve *eres élet érről* 'tüdőütőér' (146), de szól például *kapu érről*, ma *májkapuér* a neve (145), *nagy élet érről* 'főverőér' (146), *rövid eres edenyről* 'rövid gyomorütőér' (145), *hugy erekről* 'nyirokér' (149), az *erek ágatskairól* 'kapillárisok' (146), *tagas érről* 'felső és alsó üres véna' (146) is. – Az érfalat az *ér kőntősenek* nevezi, melyet *rezegteti és veri az vér* (147).

Az eddig felsorolt elnevezéseket összefoglaló névvel anatómiai kifejezéseknek nevezhetnénk, melyeknek egy része (latinból fordított) metaforikus névadás eredménye.

Apáczaik azonban nem csupán a testrészeknek adott nevet, hanem tüneteknek, élettani folyamatoknak és betegségeknek is. Ezek száma azonban kevesebb.

Beszél a *vérenek kerüléséről* (147), illetve *kerengéséről* (i. h.; az OrvK.-ben a *kerengés* kifejezést még csak a következő összefüggésben használja a szerző: a szél *kereng* a hasban). A *pulzust* (a kitapintható szívdobogást) *ér bökkésnek* nevezi (147, 178), s a szívdobogásnak két fázisát állapítja meg: *fellővelles* 'diastole' és *lelohadás* 'systole' (147).

Egyéb orvosi szakszavai: *ábrázolás* (valószínűleg) 'képződés, álom' (158), *aßbonyi ho* 'havi vérzés' (166), *aßu hurut* (194) (az OrvK.-ban *aszú kórságról* esik csak szó), *betegseßberdök* (177), a *daganat meghegyesülése* (talán) 'megérése' (190), *elköltözés* 'kifakadás, meggyógyulás' (193) [a TESz. szerint is lehetett 'átalakul, megváltozik' jelentése az *elköltözésnek*, de ez csak 1787-ben fordult elő először!], *el válaftas* 'kiválasztás' (144), *ételi kevánáság* 'étvágy' (144), a betegség *gonoßbra fordul* 'rosszabbodik' (193), *haboru aluás* 'nyugtalan alvás' (189), *páras kiadás, izzadás* 'izzadás' (150), *setétes bédelgés* (171), *tantorgo (gyenge) egesség* 'gyenge egészség' (171), *véres kiadás* 'havi vérzés' (i. h.).

Apáczaik a köznyelvi kifejezések mellett nemegyszer tájszavakat (többnyire erdélyi tájszavakat) is használt orvosi szakszóként (vö. Benkő 1975: 394 is), például *buz* 'comb' (144), *fikarty* 'rost' (183), *fuallás* 'szél' (190), *gömbözt* 'gyomor' (144), *gyakdos* 'szúr' (184), *hurutás* 'köhögés' (184), *ki mohozás* 'a szeméremszőrzet kinövése' (167, 168), *zabarlóadás* 'torkosság' (182), *zákany (űtepedés)* 'üledék' (181).

Kedvelte a kicsinyítő képzős formákat (vö. még Deme 1960: 25 is!): *agyatska* (153), *beletske* (153), *egeretskék* (160), *ferfiatskákba* (167), *fűletske* (146), tüdőnek *gegetskei* 'tüdőléghólyag' (147), *hólyagotska* (149), *husotskák* (182), *kalapatsotska* (157), *keletske* (154), *makkotska* (150), *rostotskak* (154), *tagotskak* (167), *tokotskák* 'billentyük' (146, 149), *sehetske* (146), *tséßétske* (149) stb.

Ugyancsak kedvelte (a kor divatjának megfelelően) a gyakorító képzős igéket és ezek származékait, valamint a visszaható igéket és származékaikat: *érdekeldegeli* 'ingerli, bökdösi' (152), *gyakoroltatdogallyék* (172), *lúkkög* 'lötyög, lüktet' (190), *meg veßtegetdödöt* 'megveszett' (158), *mozgadoznak* (192), *ßivarkodik* (148), *ßoktatdogallyak* (172), *változdogalik* (182); *fogydogalas* (179), *huzodozás* 'rángatózás, időnkénti begörccsölés' (194), *mozgadozás* (151), *nevekeddegelés* (179), *nyomdogálás* (145), *verittekezdegelés* (189) stb; *botsattatnak* (145), *dagaßtatik* (145), *egybe kötettek* (147), *egybezavartatnak* (182), *el oßtatik* (153), *fedettek bé* (160), *hugyoztatott* (180), *ki botsattatik* (148), *ki nyomtatik* (156), *kötetett* (161), *meg állittatnak* (158), *meg indittatik* (167), *meg nyittatnak* (160), *meg nyujtatik* (155), *meg öntetett* (185), *meg segítettethetnek* 'meggyógyulnak'

(192), *mozgattatnak* (186), *nyomatik* (145), *oßratik* (146), *ßivattatot bé* (198), *tagittatott* (147), *távofßtassék* (172), *úrítettnek ki* (202), *űzetteik* (146) stb.; *bé ßorittatván* (167); *gyakdostatás* (189), *izgattatván* (188), *ki adattatás* (179), *marattatás* (144), *meg indittatván* (161), *meg nyittatván* (167), *meg nyomattatás* (158), *nyelettervén* (144), *oltalmaztatik* (151), *rágattatás* 'égő fájdalom, marás' (201), *ßurdaltatás* (190), *bélek rekeretése* (193), *űzetteis* (144).

A XVII. századi nyelvújítókhoz hasonlóan kedvelte Apáczai az -i képzős és a -szabású utótagú formákat is, például: *ételi* kívánság 'étvágy' (144), *lélekzesi* nehézség (194), *terméßeti* meleg (179), *arany ßabásu* (190), *citrom, sáfrány ßabásu* (180), *fekete ßabásu* (170), *hideg ßabásu* (i. h.), *kek ßabásu ßin* (180), *kemény ßabásu* (170, 184); *nedves ßabásu* (188), *olajos ßabásu* (168), *piros ßabásu* (170), *sárga ßabásu* (i. h.), *takony ßabásu* (182), *véres ßabásu* (148).

Sokan bírálták Apáczai szavait, sőt mondatszerkesztését is. Apáczai elmarasztalásával azonban nem érthetünk egyet. Igaz ugyan, hogy Apáczai szakszavai olykor különösek voltak, s nyelve is nehézkes, de néha igen színes, képes kifejezéseket is használt, például: *a' meg ragott eledel [...]* *a' gyomorba ér [...]*, *mint a' tsúrbe rakattatot nyers ßena [...]* *meg melegedik és lassan lassan peppé változik, a' mint a' fazakakban láttyuk* (144–5). S szakszavai közül is megmaradt néhány, akár eredeti formájában, akár kiegészítve, átalakítva, például: *lepény, szemfenék, kalapácsocsa* (ma *kalapácscsont*), *üllöhöz hasonló csont* (ma *üllöcsont*), *edények* (ma *véredények*), *fül dobja* (ma *dobhártya*), *szívárvány* 'szívárványhártya', *rostás csont* 'rostacsont', *kapuér* (ma szintén *kapuér*, *a máj kapuere*), *a vérnek keringése* (ma *vérkeringés*) stb. S vitathatatlan az is, hogy egyedülálló szerepe volt a magyar nyelvű művelődés előmozdításában, a tudományok anyanyelven való megismertetésében és tanításában.

Az orvosi szaknyelv szempontjából lényeges e korból Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporisa* is 1690-ből. Szakkifejezései Apáczai Enciklopédiájával ellentétben nagyrészt azonosak a XVI. századi orvosi könyv szakszókincsével, bár ő sem ismerte a XVI. századi orvosi könyvet, hiszen az *Elöljáró beszédben* (1747) azt írja, hogy az készítette a könyv megírására, hogy „tudomra e' matériáról való Irás a' mi nyelvünkön nem lévén”. – Munkájában elődeihez hasonlóan ő is olykor köriírásos megoldáshoz folyamodott, például *a' Tűdő sok holyagos lyukainak* nevezi a hörgőket (107), *a' Melyet a Hastól elrekesztő hártjának* a diaphragmát, rekeszizmot (106), *a' Melynek belső boltozattját kárpit modra bévonó hártjának* a mellhártyát (111), *a' nyeldekli körül való apró petsenyéknek* a nyelvizmot (92), *ételi kívánságnak* az étvágyat (101). Az *extraszisztolét* pedig így írja le: *A' Szű dobogáson itt érttyük a' Szűnek azt a' felverését, mely rendeletlen, és természet ellen vagyon* (132–3). Vannak azonban új kifejezései, szavai és új jelentésben használt szavai is, ilyenek az *Asthma* (106) (az EWUng. szerint az első adat 1695-ből származik), *alutó* 'altató' (394), *hánytató* (4), *Has sikulása* 'hasmenés' (169), *homlok ér* (4: *homlok eret* is meg-vágtatni igen hasznos), *Hó-szám* 'havi vérzés' (266), *Hypochondria* (228), *lügtet* (367), *mandola* 'mandula alakú, kötőszövetekből álló szerv' (90), *párlás* (2), *petsenye* 'izom' (a TESz. szerint a *pecsenye* szaknyelvi jelentése a *Pax corporisban* 'zsír, szalonna'; ez valószínűleg téves (vö. 376: *musculosok* vagy *petsenyés husok*; vagy 92: *a' nyeldekli körül való apró petsenyék*, 249: *Hojag nyakát bérekesztő petsenyés hús*), *posta* 'előjel, tünet' (13: *Ha valamely tag reszketése öreg korban esik, többire holtig úgy marad, és vagy Gutta-űtésnek, vagy legalább valamely tag elesésének elől-járó postája*), *Ptrűszköltető por* (6), *ptrűszköltő por* (148), *érnek réttye* 'fala' (68: *az érnekis réttyei megtágúlnak*), *száj-víz* (17: *Tsinálly ilyen Száj-vizet*).

Pápai Páriz Ferenc új szavai és kifejezései egyszerűek, világosak, könnyen érthetők. De törekedett is erre, hiszen az *Elöljáró beszédben* kifejti, hogy nem tudósoknak írta könyvét, hanem a házi cselédes gazdáknak s gazdasszonyoknak és az ügyefogyott szegényeknek.

Nyelvújító volt-e Pápai Páriz Ferenc, mint Geleji Katona, Gyöngyösi, Medgyesi, Kászoni és Apáczai Csere János? Úgy gondolom, hogy nem, ugyanis Simai Ödönhöz hasonlóan (Nyr. 1911: 309) azt vallom, hogy ha egy szépíró vagy szakíró műveiben van néhány új szó, attól annak írója még nem nyelvújító.

Pápai Páriz Ferenc orvosi munkáján kívül e korban még közel 15 kisebb-nagyobb kéziratot orvoslókönyv, patikakönyv stb. keletkezett, ezekben is vannak új szakkifejezések: *beka var* 'var-szerű cserepeesség' (Máriássy 1614–1635 k. 58, 59); *csukló: czukljo* 'csontok kapcsolódásának helye' (i. m. 61); *fáradékony* (TESz.); *fiola: Phiola* 'üvegféle' (1683; vö. TESz.); *fiókcsont: fiok czont* (1634; vö. SzT.); *folyosó: foloso* 'övsömör' (Med. Var. 1603: 30, 34, 35); *izmos* (1645; vö. TESz.); *körömház: keoreom ház* 'lópata ágya' (Máriássy 1614–1635 k.: 56); *operál* 'hat, működik': Lagj melegen osztan ehomra jnja kel [...] es igen zepen *operal* (Máriássy 1614–1635 k.: 61, 66); *öblöget: vizzel öblögessék* (1645; vö. TESz.); *pecsenyesség* 'vörösség, gyulladtság': Szemnek *pecsenyessagerül* (Med. Var. 1603: 26); *rongyol* 'összetör, roncsol': Az belend füvet *rongiold meg* (Med. Var. 1603: 30; a TESz. szerint a szó első előfordulása 1779!); *sorvad, sorvadás* (TESz.); *roshad* 'fonnyad, összeesik, megdinsztelődik': feözd megh igeon ereos eczetbe, hogi mind el *roshadgion* (Török 1619 e.: 96); *testiség* (TESz.); *végbél: vegh belt* (Máriássy 1614–1635 k.: 70), ezek szerzői sem nyelvújítók azonban, csak nyelvünk gazdagítói. Nyelvújítónak csak azt nevezhetjük, aki tudatosan, nagy számban alkot szavakat és kifejezéseket, vagy honosít meg idegen szavakat. Simai Ödön (1911: 309–10) nem tekinti nyelvújításnak a köz- és irodalmi nyelvek a tájszavak által történő gyarapítását sem, valamint (az ő szavaival élve) a mintegy maguktól termett fejleményeket sem (mai kifejezéssel élve: az automatikus szóképzéseket és szóösszetételeket). Ilyenek például szerinte az *-ás/-és* és a *-ság/-ség* képzős szavak vagy a birtokos jelzős összetételek.

A XVII. századi nyelvújítás nem volt olyan nagyarányú, mint a XVIII–XIX. századi, s nem terjedt ki az ország összes íróira és szakíróira sem, csupán az erdélyi kálvinista írók tartoztak a körébe. Ennek oka a politikai helyzeten és a tudományok fejletlen állapotán kívül az is lehetett, hogy nem is volt olyan vezére, mint a XIX. századnak, eredményei azonban igen fontosak és meghatározók voltak a magyar köz- és irodalmi nyelv, valamint a szaknyelv(ek), így az orvosi nyelv fejlődése szempontjából is.

SZAKIRODALOM

- Apatazi Tsere Janos 1653. *Magyar Encyclopaedia*. Ultrajecti, Ex Officinâ Joannis à Waesberge.
- Bán Imre 1958. *Apáczai Csere János*. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2003. A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben. *Nyr.* 127: 277–82.
- Bárdos Remig 1896. *A magyar nyelvtisztító törekvések története*. Esztergom.
- Benkő Loránd 1975. Apáczai Csere János és a magyar nyelv. *MNy.* LXXI, 385–97.
- Berrár Jolán–Károly Sándor 1984. *Régi magyar glosszárium*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Brencsán János 1983. *Új orvosi szótár*. Orvosi kifejezések magyarázata. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Büky Béla 1988. A legősibb nyelvi rétegekre visszanyúló orvosi szavaink. In: Kiss Jenő–Szücs László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Comenius, Johannes Amos. 1669. *Orbis sensualium pictus*. A' *Látható Világ*. Nürnberg.
- Comenius, Johannes Amos. 1675. *Orbis sensualium pictus*. A' *Látható Világ*. Brassó.
- Comenius, Johannes Amos. 1685. *Orbis sensualium pictus*. A' *Látható Világ*. Lőcse.
- Deme László 1960. Apáczai Csere János nyelvhasználatáról. *MNy.* LVI, 21–31.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-egyesület. Budapest, Kolozsvár.
- Fábián Pál 1993. Nyelvfajlás és nyelvfejlesztés. In: uő. (szerk.): *Nyelvművelés*. Kézirat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Geréb György 1959. *Comenius, Johannes Amos: Orbis sensualium pictus*. A' *Látható Világ*. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján készült, az eredeti fametszetekkel közzétett, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátott kiadás. Magyar Helikon.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szeged.
- Keszler Borbála 2003. Állatnévi eredetű betegségnemek a XVII. század elejéig. In: Hajdú Mihály és Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntőkönyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 76–9.

- Dr. Magyary-Kossa Gyula 1929. *Magyar orvosi emlékek I–II.* Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Máriássy János 1614–1635 k. Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989.
- Medicinae Variæ 1603 k. Melius Péter Herbáriumához kötött recipék. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989.
- Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis.* Kolozsvárott, 1747.
- Simai Ödön 1908. Nyelvújítók a XVII. század közepén. *MNy.* IV, 12–9, 108–14.
- Simai Ödön 1911. Csúzy Zsigmond szavai I. *Nyr.* 40: 308–15.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv.* Athenaeum, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1889. A magyar nyelvújítás történetéhez. *AkNyÉrt.* XIV/8: 1–27. Franklin.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szenczi Molnár Albert 1604. *Dictionarium Latino-vngaricum.* [2. rész:] *Dictionarium Vngarico-Latinum.* Nürnberg. (Hasonmáskiadás. MTA Irodalomtudományi Intézete. Budapest, 1990.)
- Szigeti József (sajtó alá rendezésével és bevezetőjével) 1977. *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia.* Kriterion Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- Szily Kálmán 1898. Apáczai encyclopaediája matematikai és physikai szempontból. In: *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez.* Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás.* MTA, Budapest.
- Újhelyi István 1677. Orvosságos könyv Apafi Anna számára. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989.
- Varjas Béla (kiad.) 1943. *XVI. századi magyar orvosi könyv.* Sárkány Nyomda, Kolozsvár.

Keszler Borbála

SUMMARY

Keszler, Borbála

The 17th-century language reform and the Hungarian medical language

Up to the end of the sixteenth century, the language of science in Hungary had been Latin. Conscious care about the Hungarian language only started in the first half of the seventeenth century. The credit for pioneering is due to Albert Szenczi Molnár who, in his grammars and dictionaries, started Hungarianising the language of science. Later, in the mid-seventeenth century, a kind of language cultivation movement began to take shape in Transylvania. An eminent figure of that movement was István Geleji Katona, a Calvinist bishop of Transylvania, who created a number of new words and also discussed the principles of the creation of new words. In the development of specialised scientific terminologies of Hungarian, János Apáczai Csere also had a great share: he proposed a number of Hungarian terms for scientific concepts in his *Magyar encyclopaedia* (A Hungarian Encyclopaedia, 1653) and *Magyar logikácska* (Concise Hungarian Logic, 1654). From the point of view of medical language, the contribution of Ferenc Pápai Páriz (*Pax Corporis*) is also significant. – The paper discusses the “language reform” of that period: its European roots, its difficulties, methods, and results, with special emphasis on the Hungarian medical language.

Jeles nyelvészek egy hatvani középiskola tanáraiként

Ismeretes, hogy régebben egy középiskolai, gimnáziumi tanári állás jóval megbecsültebb munkahely volt, mint most, a tanári kar tagjai között pedig viszonylag többen voltak olyanok, akik tudományos tevékenységet is folytattak, illetve később tudományos pályára kerültek. E bevezető megjegyzéshez csatlakozik az alább közölt tudománytörténeti érdekességű fénykép, illetve az a néhány sor, amellyel a száz éve született Tamás Lajos akadémikusra, Papp Istvánra, volt professzoromra és a nemrég elhunyt Szende Aladárra emlékezem, aki a Magyar Nyelvőrnek korábban segédszerkesztője is volt. A Hatvani Reáliskola (és) majd Gimnázium, amely később alapítójának, Klebelsberg Kunónak, azután pedig Bajza Józsefnek a nevét vette föl, 1992-ben Klebelsberg Kunó halálának 60., az iskola fennállásának 65. évfordulója alkalmából emlékalbumot adott ki (Széplaki 1992). Ebben a 13. lapon található az említett fénykép.¹

A tanári kar az 1929–30-as években.

Álló sor: Dr. Sipos Lajos magyar–francia; Dr. Tremel Lajos német–francia; Römer Camilló rajz–geometria;
Dr. Papp István magyar–német; Tóth Dezső mennyiségtan–fizika.

Ülő sor: Szentiványi Albert történelem–földrajz; Szilvássy János mennyiségtan–fizika;
Dr. Kovács Gábor r. k. hitoktató.

¹ Erre Papp Istvánnal kapcsolatban Kun András könyvtáros, egyetemi kollégám volt szíves felhívni a figyelmemet.

Számunkra ez azért érdekes, mert a képen Treml (1933-tól Tamás) Lajost és Papp Istvánt, fiatalemberként ugyanazon tanári kar tagjaiként egymáshoz közel állva látjuk. Amint az iskolai értesítő írja „Dr. Treml Lajos h.[elyettes] tanár. Szaktárgyai német–francia. Tanított 1929. szept. 1-től 1930. jan. 31-ig” (Szilvász 1930: 18). Domokos Sámuel (1984: 325) Tamás Lajosra emlékező nekrológjának tehát az a közlése, miszerint Tamás Lajos 1929-ben Hatvanban kezdte meg állami szolgálatát, és ott két évet töltött, részben téves. Hasonló mondható Kесе Katalin (1989: 12) adatairól. Ő egyéves hatvani tanítást említ, és azt, hogy noha Tamás 1926-ban doktorált, „avatására azonban csak 1929-ben kerülhetett sor, amikor – hatvani reálgimnáziumi tanárként – már elő tudta teremteni az avatáshoz szükséges költségeket. Doktori diplomájának kelte 1929. április 27.”. Tamás azonban a dokumentumok szerint ekkor még nem volt a hatvani reáliskola tanára. Ezt az onnan való eltávozásáról szóló iskolai hír is mutatja, amely arról tudósít, hogy Treml Lajost, akit az 1929/30-as tanévre a vallás- és közoktatási minisztérium helyettes tanári minőségben alkalmazott, 1930. január 27-én kelt minisztériumi rendelettel a Magyar Nemzeti Múzeumba I. osztályú segédtitkárrá nevezték ki (Szilvász 1930: 22). Az iskola előző évi értesítője sem említi, hogy Tamás az 1929-es tavaszi félévben tanított volna ott. Treml (Tamás) Lajos tehát egy félévet tanított Hatvanban. Kesétől (1989: 12) idézve „itt – amint az a részére [Tamásnak] kibocsátott hivatalos bizonyítványokból kiderül – kötelességét mindig híven és pontosan teljesítette, szaktárgyainak ismeretében kiváló tudást, a tanításban pedig kellő pedagógiai eljárást és a tanulókkal való bánásmódjában megértő szeretetet tanúsított”. Megemlítem még, hogy az iskola 1929. november 23-án tartott Bethlen Gábor-ünnepélyén Tamás Lajos tartotta az emlékbeszédet (Szilvász 1930: 24). Ez az esemény nyilván Bethlen Gábor halálának (1629. nov. 15.) háromszáz éves évfordulójával függött össze.

Ötvös-kollégistaként (ide Aradról jutott be) és már végzett tanárként Tamás Lajos több évig tartózkodott külföldi tanulmányúton, s rövid hatvani tanárságát és a Nemzeti Múzeumban, pontosabban annak Széchényi Könyvtárában való munkálkodását követően főállásban 1936-ban került a budapesti tudományegyetemre, amelynek 1933-tól már magántanára volt. Mint könyvtári tisztviselő pedig Gombocz Zoltán meghívására 1934-ig, nősüléséig az Ötvös Kollégiumban lakhatott óraadó tanárként. Tudományos pályája kiteljesedésével az egyetemen és másutt Tamás Lajos számos tudományos, oktatási tevékenységet, tisztséget látott el (vö. pl. Domokos 1984; Kесе 1989; Kenyeres 1994). Az iskolai emlékalbumban – ellentétben Papp Istvánnal – Tamás Lajos későbbi tudományos pályájáról nem emlékeznek meg. Vagy azért, mert csak fél évig tanított ott, vagy pedig azért – ami valószínűbb –, mert nem ismerték fel, hogy Treml Lajos azonos Tamás Lajossal.

Papp István az 1929/30-as tanévtől az 1937/38-as tanév kezdetéig tanított Hatvanban, ezután „a debreceni Fazekas Mihály Gimnáziumba nyert áthelyezést, s ezzel régi vágya nyert kielégítést” (Szilvász 1938: 23). Mivel Papp István hosszabb ideig volt Hatvanban, az ő tudományos tevékenységéről, iskolai munkájáról az évi értesítők többször is megemlékeznek. Megemlítik például a cikkeket, s egyoldalú beszámolót és méltatást közölnek az ő kiténtetése (sub auspiciis gubernatoris) doktorráavatásáról, amely 1934. május 17-én volt a debreceni egyetemen. Itt a kormányzót, Horthy Miklóst Szily Kálmán államtitkár képviselte. Mint az iskolai értesítő írja, Papp István egyszerű otthonból indult, ifjú éveit kemény munkával tölti. „Fáradhatatlanul foglalkoztatja a nyelv genetikai elmélete. Olvas, levelez mindenfelé”. A tudomány iránt belső ösztön, belső nyugtalanság, a lessingi „innerer Trieb” hajtja, amely nem enged megpihenést, megállást. A disszertációja címe: *A nyelvtudomány módszertanához* (Szilvász 1934: 7).² Arról is tudósítanak, hogy Papp István az 1935/36-os iskolai évben „finn állami ösztöndíjjal és a kultuskormány támogatásával nyelvészeti tanulmányokat végzett Finnországban: tanulmányozta a finn-ugor mondattani kérdéseket, valamint a finn népnyelv gyűjtésére és feldolgozására vonatkozó munkálatokat. Ugyanakkor

² Egyébként a fényképen láthatók közül Sipos Lajos, aki az első világháború után székely hadi árvaként került Magyarországra szintén kormányzógyűris doktor volt, 1931-ben avatták a budapesti tudományegyetemen. Itt a tanári kart és a diákságot küldöttség is képviselte.

különbféle társadalmi és tudós egyesületekben ismertette finn nyelven a magyar művelődési élet jelentősebb kérdéseit. A turkui egyetem meghívására előadásorozatot tartott az egyetem bölcsészeti karán” (Szilvássy 1937: 12–3). Nyilván ő szervezte a következőképp hírül adott eseményt is: „Dec. 4-én a finn rokonságot ünnepeltük. 1. Himnusz. 2. Madai Gyula: A finn testvérekhez; szavalta Tordai E. III. o. t. 3. Képek a finn iskolák életéből. Papp István dr. tanár előadása. 4. Krohn Károly: Rényi Ferenc. Szavalta Fogarasi I. VII. o. t. 5. Finn himnusz” (Szilvássy 1937: 20). Érdekes, hogy a Rényi Ferenc című verset is elszavalták. A világhírű folklorista, Kaarle Krohn (költői álnévén Väinö) Rényi Ferenc (Ferencz Renyi) című versét Papp István valószínűleg Finnországban ismertette meg, ahol ez – különösen a két világháború között – igen népszerű volt, iskolai ünnepélyeken ugyancsak gyakran szavalták, színpadon is megjelenítették. (Nem egy idős finn még ma is tud belőle idézni.) A költeménynek a Képes Géza-féle ismertebb átültetése ekkor még nemigen születhetett meg, az ünnepélyen nyilván Bán Aladár 1911-ben készült fordítása hangzott el. A vers ballada, arról szól, hogy az 1848–1849-es szabadságharc egyik katonáját, Rényi Ferencet az osztrákok elfogják, s meg akarják tőle tudni, hová rejtőztek a társai. Mivel nem beszél, Haynau a szeme láttára végezteti ki előbb az édesanyját, aztán a hűgát, majd ifjú feleségét, s Rényi az átélt megpróbáltatásokba beleőrül. Maga a történet nem valós, 1886-ban egy francia újságíró találta ki, és írta meg egy párizsi lapba, külföldön azonban igaznak gondolták, és figyelemre méltó sajtóvisszhangja volt. Az angol irodalomban vers és dráma, a lengyel, az angol–ír, a finn költészetben pedig egy-egy vers született róla, az utóbbiakban William Butler Yeats-tól, illetve Krohntól (I. A. Molnár 1975, 1979, 2004). – Mint ismeretes, később Papp István pályája is felfele ívelt, 1952-től nyugdíjazásáig a debreceni tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékét vezette (I. pl. Kenyeres 1981).

Az iskola emlékalbuma Szende Aladártól már mint nyugdíjas főiskolai tanártól közöl meleg hangú visszaemlékezést, s ennek elején egy időskori arcképe is látható. Ő 1939-től 1944-ig tanított a gimnáziumban, amelynek a tanári kara közben nagyrészt kicserélődött. Írásában az iskola jó légköréről, az ő ottani munkájáról szól. Megtudjuk, hogy például megbízták az iskolai énekkar vezetésével is (amit könyvből tanult), a 9 órás diákmisszen ő végezte a templomi orgonálást, de vezette az önképzőkört, gondozta a könyvtárat és országjáró kerékpáros kirándulásokat szintén szervezett. Az ő munkálkodásáról szintén hírt adnak az iskola évkönyvei, megemlítik azokat a nyelvészeti, pedagógiai és egyéb folyóiratokat, lapokat, ahol cikkei jelentek meg, illetve a Süss föl nap! című kétkötetes ifjúsági népköltési gyűjteményének az 1943-as könyvnapra való kiadását. Az iskola ekkori évkönyveit lapozva, az adatokat szemlélve, illetve azok mögé nézve természetesen az is látszik, hogy ez a jó szellemű iskola sem tudta kivédeni a korabeli és változó politikai viszonyok s a háborús évek negatív következményeit. Hírek jelennek meg bevonulásokról, hősi halottakról. S míg a korábbi értesítők például azt is közölték, hogy – más vallási előljárókhhoz hasonlóan – a területileg illetékes főrabbi és egyes izraelita vezetők évente megjelentek az izraelita vallásoktatás színvonalának felügyeletére, addig a negyvenes évek előrehaladtával az osztálynévsorokból szinte elfogynak az izraelita vallású tanulók. Szende Aladár pedig azt írja, hogy 1944 októberében ott kellett hagynia éppen érettségire készülő osztályát. Hozzá hasonló értelmiségiekkel egy dunántúli munkaszolgálatos zászlóaljba vonultatták be. S a háború után – szovjet fogságból szabadulva – Budapestre helyezték át. A hatvani iskola emlékalbumába írt, önéletrajzi adatokat, vonatkozásokat is tartalmazó figyelemre méltó cikke (Szende 1992) remélhetőleg szintén bekerült Szende Aladár bibliográfiájába.

SZAKIRODALOM

Domokos Sámuel 1984. Tamás Lajos halálára. *Filológiai Közöny* XXX: 224–7.

Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1981. *Magyar életrajzi lexikon*. Harmadik, kiegészítő kötet [a lexikoncikknél irodalommal]. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1994. *Magyar életrajzi lexikon (1978–1991)* [a lexikoncikknél irodalommal]. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kese Katalin 1989. *Tamás Lajos, a romanista*. ELTE, Budapest.
- A. Molnár Ferenc 1975. Egy magyar szabadsághős, Rényi Ferenc legendája az angol, finn, ír és a lengyel irodalomban. *Filológiai Közöny XXI*: 198–214.
- A. Molnár, Ferenc 1979. The Legend of Ferenc Rényi, a Hungarian Hero of Freedom, in English, Finnish, Irish, and Polish Literature. *Acta Litteraria* 21: 143–60.
- A. Molnár Ferenc 2004. Rényi Ferenc, egy magyar szabadsághős legendája Európában, Finnországban és annak történelmi-politikai vonatkozásai. Megjelenik a 2001-es, jyvaskyläi V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus anyagában (in Hatalom és kultúra).
- Széplaki Sándor (szerk.) 1992. *Klebsberg Kunó emlékalbum*. A hatvani Bajza József Gimnázium, Egészségügyi Szakközépiskola és Kollégium és a Bajza Öregdiákok Baráti Körének kiadása. Hatvan.
- Szende Aladár 1992. A Hatvani Klebsberg Kunó Gróf Gimnázium tanára voltam. In: Széplaki Sándor (szerk.) 1992: 14–6.
- Szilvásy János 1930. *A Hatvani M. Kir. Állami Reáliskola Értesítője* (III. évf.). 1929–30. iskolai év. Közzéteszi Szilvásy János igazgató. Hatvan.
- Szilvásy János 1934. *A Hatvani M. Kir. Állami Reálgimnázium Értesítője* (VII. évf.). 1933–34. iskolai év. Közzéteszi Szilvásy János igazgató. Hatvan.
- Szilvásy János 1937. *A Hatvani M. Kir. Állami Klebsberg Kunó Gróf Gimnázium Értesítője*. (X. évf.). 1936–1937. iskolai év. Közzéteszi Szilvásy János igazgató. Hatvan.
- Szilvásy János 1938. *A Hatvani M. Kir. Állami Klebsberg Kunó Gróf Gimnázium Értesítője*. (XI. évf.). 1937–1938. iskolai év. Közzéteszi Szilvásy János igazgató. Hatvan.

A. Molnár Ferenc

Gósy Mária: Fonetika, a beszéd tudománya. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. 350 lap.

Az Osiris Tankönyvek sorozatban jelent meg 2004 őszén Gósy Mária hiánypótló könyve a beszéd tudományáról. A kötet különös jelentőségét az adja, hogy először született a beszédről egy ilyen minden területre kitérő, átfogó tudományos mű. Elsősorban a felsőfokú oktatásban tanulók számára íródott – jól használható mind az alap-, mind a doktori képzésben is –, de hasznos és érdekes ismereteket nyújt a beszédtudomány különböző területein (úgymint gyógypedagógia, alkalmazott fonetika, beszédtechnológia stb.). Ezért haszonnal forgathatják például az idegen nyelvet oktatók, a vonatkozó műszaki tudományokkal foglalkozók és a logopédusok is. A könyv szakít néhány túlhaladott szemlélettel, számos kérdésben új megoldásokat javasol, illetve bemutatja a hazai és a nemzetközi kutatások legfrissebb – több esetben eddig még nem publikált – eredményeit is.

A szerző általános fonetikai szemléletben tárgyalja a beszéd sajátosságainak megismeréséhez szükséges részterületeket (az artikuláció, az akusztikum és a percepció összefüggéseit; a beszédhangok, hangkapcsolatok képzését, osztályozását; a szupraszegmentális összetevők és a spontán beszéd jellemzőit). Ez azt jelenti, hogy számos idegen nyelvből vett példán keresztül mutatja be a beszédprodukción és a beszédpercepción, majd ismerteti a magyar nyelv specifikus sajátosságait. A beszéd alapjai mellett kitér az alapkutatásokat felhasználó más tudományokra, bemutatja a fonetikai műszereket, eljárásokat, illetve az általános és a magyar fonetika történetének legfontosabb állomásait is.

A kötet tizenöt fejezetre tagolódik, minden fejezet összefoglalással zárul.

Az első rész (*A fonetika tudománya*) a beszéd definiálása után a fonetika tudományának tárgyát, kutatási területeit, célját, más tudományokkal való kapcsolatát írja le, és felsorolja a beszéd-folyamat fonetikai elemzésének lehetséges szempontjait. Itt megismerkedhetünk a fonetika olyan speciális részterületeivel is, mint a szociofonetika vagy a hangstilisztika; s megtudhatunk például olyan érdekességeket is, hogy milyen a hangjuk a karriert építő amerikai nőknek, vagy a magyar beszélők többsége ejti-e a [h] hangot a *h*-ra végződő szavak végén.

A második fejezet (*A beszéd élettani alapjai*) a beszéd képzéséért és megértéséért felelős szervek felépítését és működését mutatja be; a beszédképző szervek és a hallás szerveinek leírását rajzos ábrák és fényképek teszik szemléletesebbé. A beszéd élettani alapjainak tárgyalása során a szerző kitér például egy különleges énekhangképzési technikára, a falzett képzésre is, illetve megtudhatjuk, hogy a különböző érzelmek hogyan befolyásolják a beszédképzés biológiai folyamatait.

A harmadik rész (*A beszéd szegmentális szerkezete*) a beszédhangok képzését és osztályozását tárgyalja. A magyar magán- és mássalhangzók artikulációs konfigurációjának bemutatását az általános hangképzési jellemzők ismertetése előzi meg, a világ legkülönbözőbb nyelveiből vett példákkal illusztrálva azokat. A magyar magánhangzók rendszerébe bekerült a rövid [a] hang, amely bizonyos hangkörnyezetben meghonosodott a magyar nyelvben is; a mássalhangzók osztályozására pedig egy új, a legújabb artikulációs és akusztikai fonetikai kutatási eredményeket tekintetbe vevő rendszerezést ismerhetünk meg. A réshangok között megtaláljuk a zöngés, palatális résmássalhangzót (pl. a *dobj be* hangsorban), illetve a zöngés, veláris réshangot (pl. a *dohos* veláris réshangja) is. A fejezet végén olvashatunk a beszédhangok másodlagos képzési sajátosságairól, illetve első ízben

közölve megismerhetjük a magyarra jellemző beszédhang-előfordulási adatokat is. Ez utóbbi azért újdonság, mert az eddig közölt gyakorisági adatok nem a beszédhangok „használati megterheltségét” mutatták, hanem a fonémák előfordulási arányait.

A negyedik fejezetben (*Az artikuláció és az akusztikum kapcsolata*) a beszéd akusztikai alapjait (idő, frekvencia, intenzitás; a formánsszerkezet létrejötte stb.) tárgyalja a szerző; majd a következő részben (*A beszédhangok akusztikai szerkezete*) leírja a magyar magánhangzók és más-salhangzók akusztikai paramétereit.

A hangok egymásra hatásának jellemzői, azaz a koartikuláció a fonetika és a fonológia közös vizsgálódási területe, vannak olyan folyamatai, amelyek inkább fonológiaiak, míg mások inkább a fonetika vizsgálódási körébe tartoznak. A hatodik fejezet (*A koartikuláció*) ezeket a folyamatokat mutatja be; nagy újdonsága, hogy a szerző szakít a hagyományos szakirodalmi megközelítéssel, és a koartikulációs folyamatokat a fonológiai és fonetikai jelenségek elkülönítésével rendszerezi. Ebben a részben a fonetikai koartikuláció típusai kaptak helyet (úgy mint a hangátmenetek, a módosult artikulációs konfiguráció és a beszédhang megváltozása a koartikuláció hatására), de természetesen a kötet egy későbbi fejezetében a fonológiai koartikulációról is olvashatunk.

A szegmentális hangszerkezet artikulációs és akusztikai tárgyalása után a beszédészlelés működésével, a szegmentálás akusztikai alapjaival, az invariancia, redundancia és irrelevancia fogalmával, illetve az egyes beszédhangok, hangsorok felismerésének meghatározó elemeivel ismerkedhetünk meg (*A szegmentális hangszerkezet észlelése*).

A nyolcadik (*A szupraszegmentális hangszerkezet*) és a kilencedik (*A szupraszegmentumok észlelése*) fejezet a szegmentális hangszerkezetre épülő szupraszegmentumokat (vagy másképpen a beszéd prozódiai sajátosságait) mutatja be, azaz a beszéd dallam, a hangsúly, a beszédtempó, a beszéd szünet, a beszédritmus, a hangerő és az egyéni hangszínezet artikulációs, akusztikai és percepció jellemzőit tárgyalja.

A spontán beszéd során az artikuláció és ennek következtében a beszédhangok akusztikai szerkezete is eltér az izoláltan ejtett beszédhangok, illetve az előre megtervezett szövegek kiejtésének jellemzőitől, szerkezetétől. A tizedik fejezet (*A spontán beszéd sajátosságai*) ennek a beszéd fajtának a fonetikai jellemzőit ismerteti, kitér az érzelmek megjelenésére a beszédben, illetve bemutat két különleges beszéd módot, amelyre a beszélők egy bizonyos csoportja képes csak: a hasbeszélést és a visszafelé beszélést is. Az előbbit beszédillúzióknak is nevezik, s egy sajátos hangképzési forma, míg az utóbbi a beszédhangok sorrendjének megváltoztatásával, azaz az egyes szavak visszafelé artikulálásával jön létre.

A fonetika a fonológiához kapcsolódik a legszorosabban a nyelvtudományon belül. A két tudomány számos közösnek tekinthető kérdéssel foglalkozik, határterületi problémáik közé sorolhatjuk például a hangsorépítési (fonotaktikai) szabályszerűségeket, a morfológiai szabályokat és a már említett fonológiai koartikulációt (ide tartoznak a hiátustöltés, a hasonulások, a rövid-hosszú oppozíció változása és a kiesés). Ezeket a kérdéseket és válaszokat a tizenegyedik fejezetből (*A fonetika és a fonológia határán*) ismerhetjük meg.

Az elméleti, illetve kísérleti alap kutatások eredményeit használják fel az alkalmazott fonetikai kutatások és a beszédtechnológia, amelyeknek a legfontosabb területei a beszédzavarok fonetikája, a beszélő személy felismerése beszédének fonetikai vizsgálata alapján, a beszéd szintézis, a mesterséges beszéd felismerés, a korszerű adatbázisok tervezése és létrehozása, illetve a beszédtechnika. A tizenkettedik fejezet (*Alkalmazott fonetika*) ezen területek legfrissebb tudományos eredményeit ismerteti a magyar és a nemzetközi kutatások tükrében.

A tizenharmadik fejezetben (*A fonetika eszköztára*) a fonetikai eszközöket, műszereket és eljárásokat mutatja be a szerző. Áttekintést nyújt a különböző fonetikus átírásokról (részletesen ismerteti a magyar egyezményes hangjelölést és a nemzetközi fonetikai ábécét), a beszéd artikulációs és akusztikai vizsgálatához használatos műszerekről, illetve a beszédpercepciót vizsgáló kísérleti eljárásokról.

„Új feladatok kitűzésekor elengedhetetlen a múlt ismerete, és sok problémafelállítás munkáját takaríthatjuk meg vele.” Gombocz Endre botanikus gondolatainak jegyében a nemzetközi és a magyar fonetika rövid történetét tekinthetjük át az utolsó előtti fejezetben (*A fonetika történetének áttekintése*).

Befejezésként (*Kitekintés*) megtudhatjuk, mely kutatási területekkel foglalkoznak jelenleg a világ fonetikusai, illetve milyen megoldandó kérdések várnak a jövő szakembereire.

A kötetet részletes irodalomjegyzék, illetve tárgymutató zárja.

A könyv felépítése, nyelvezete és szemléltető ábrái biztossíjtják, hogy minden előképzettség nélkül is élvezetes olvasmánnyá váljon mindazok számára, akik fontosnak tartják egyik legjellemzőbb képességünknek, a beszéd alapjainak megismerését.

Bóna Judit

Hegedűs Rita: Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004. 332 lap

Ö. A magyarnak mint idegen nyelvnek az önálló, sajátos célokat maga elé tűző rendszerszerű leírása hosszú ideig váratott magára. Szükségességét senki sem vitatta, annál is kevésbé, mert „a hiány következményei kihatottak az egész szakterületre, de leginkább és legérezhetőbben a nyelvkönyvírásban mutatkoztak meg” (Szili 1984: 305), például a nyelvkönyvírók a grammatikai részrendszerek tárgyalásakor kénytelenek voltak a leíró magyar nyelvtanokra támaszkodni, pedig az anyanyelv és a magyar mint idegen nyelv leírásának a szempontjai nagymértékben különböznek egymástól.

A magyar mint idegen nyelv ilyen szempontú első grammatikája 1995-ben látott napvilágot (Keresztes László: Gyakorlati magyar nyelvtan. Hungarolingua. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen), amelyet az idén a Tinta Könyvkiadó gondozásában újabb kiadvány követett: az ELTE Magyar Nyelvi Lektorátusának munkatársa, Hegedűs Rita *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók összefüggései* címmel jelentette meg nyelvtanát. Ez az újszerű módon, a magyar nyelvi rendszer kategóriáit összevető-funkcionális megközelítésben tárgyaló munka – a szerző törekvése szerint – elsősorban a Magyarországon már több helyen is folyó magyar mint idegen nyelv szakos tanári képzés és továbbképzés céljait szolgálja, annak tananyagaként használható (tehát tanárok és leendő nyelvtanárok számára íródott), de természetesen segítséget nyújthat azoknak a magyarul (elsősorban az egyetemi szintű képzésben) tanuló külföldieknek is, akik a magyar nyelvről szerzett ismereteiket rendszerezni kívánják.

Az előszóhoz mottóként választott, Ballagi Mórictól vett gondolattal a magyart idegen nyelvként tanító tanárok valóban gyakran szembesülnek: mivel a leíró nyelvtanok általában magyar anyanyelvűek számára készülnek, így – akarva-akaratlanul – figyelmen kívül hagynak olyan jelenségeket, amelyeknek egy gyakorlati típusú nyelvtanban okvetlenül szerepelniük kellene. Ezek a jelenségek számunkra, magyar anyanyelvűek számára jószerivel még kérdésként sem merülnek fel, hiszen anyanyelvi kompetenciánk pontosan eligazít bennünket. Egy, a nyelvünket tanuló külföldi azonban szeretne választ kapni a „miért?”-ekre. A magyar mint idegen nyelv oktatásának, illetve tanulásának szempontjai tehát részben eltérő, sajátos követelményeket támasztanak a nyelvreírással szemben: a nyelv használatára, a mondat- és szövegalkotásra készülő nyelvtanuló egzakt grammatikai és nyelvhasználati szabályokat, pontos listákat, egyértelmű útbaigazításokat vár. A nyelvvoktatás sajátos igényeiből és szükségleteiből következik, hogy a nyelvvoktatás nemcsak tanulhat a tudományos nyelvreírásról, hanem fordítva is: a tanítás folyamatában szerzett tapasztalataival meg is termékenyítheti a nyelvreírást, segítségére lehet a tudományos nyelvreírásnak. Ily módon igazat adhatunk Gombocz Zoltánnak, aki szerint „A nyelvtanítás kérdése bizonyos vonatkozásban tudományos probléma is” (Gombocz 1931: 221).

Hegedűs Rita így summázza grammatikájának lényegét: „célját tekintve **pedagógiai grammatika**, melyre a tanár felépítheti a célcsoport igényei szerint összeállított nyelvi tananyagot; szemléletét tekintve *funkcionális*; módszerét tekintve *szituációs*” (5). A szerzőt minden bizonnyal a didaktikai cél vezette az újszerű megközelítési mód, a funkcionális szemlélet alkalmazásakor, amely a nyelvet (főként a formális leírásokkal ellentétben) nem statikus, hanem – Tesnière felfogása szerint – dinamikus rendszerként, tehát „működés” közben, állandó változásban mutatja be. A grammatika a kommunikáció-központú oktatásban nem elvont, hanem a nyelv működését feltáró szabályrendszer, eszköz a kommunikatív kompetencia megszerzéséhez. Mindebből pedig az következik, hogy a nyelvtanítás folyamata nem korlátozható formális szabályok, „kész kategóriák” elsajátíttatására: a szabályok csak irányt mutatnak, tendenciákat jelölnek ki az adott nyelv működésének megértéséhez, az állandó változásban lévő, viszonylagos nyelvtani kategóriák létrehozása pedig sohasem lehet célja, csak segédeszköze a nyelvreírásnak.

A *Magyar nyelvtan* három, egymástól jól elkülönített részből áll: a *Formák* (7–153), a *Funkciók* (155–218) és az *Összefüggések* (221–313) című fejezetekből. A kötet végén irodalomjegyzék, tárgymutató és részletes tartalomjegyzék segíti az olvasót az eligazodásban.

1. A *Formák* című rész a klasszikus leíró grammatikák fő fejezeteinek a tárgyalásmódját követi többé-kevésbé, az alaktanon, szófajtanon kívül ez a fejezet tartalmazza az egyszerű és az összetett mondatok különböző szempontok szerinti csoportosítását is.

Itt kapott helyet a szóképzés rendszerének leírása, a képzők és funkcióik részletes bemutatása is. Ezt az összefoglalást nagyon hasznosnak tartom, egyrészt azért mert a szóképzéssel kapcsolatos legfontosabb tudnivalók praktikus, szabályrendszerbe foglalható ismeretanyagot nyújtanak a nyelvet tanuló idegen ajkú számára, másrészt azért, mert hiánypótló szerepet tölt be: meghökkenve tapasztaljuk, hogy a magyar mint idegen nyelv tanításában használatos nyelvkönyvek nagy részében a szóképzésről alig vagy csak az ötletszerű tárgyalásmód szintjén esik említés (mintha a szóképzésnek a nyelvtanításban való felhasználása még mindig tisztázatlan lenne, illetve teljesen a szerzők egyéni elbírálásától függne). A tankönyvekben felbukkanó tárgyalásmódok egyik hibájának azt tartom (és ez alól Hegedűs rendszerezése sem kivétel), hogy a szerzők nem különítik el egymástól világosan és tudatosan a hasznos és kevésbé hasznos ismeretanyagot, pedig a képzők bősége a magyarban csak első pillantásra meghökkentő. Ha a képzők sokaságából kiválasztjuk azokat, amelyeket ma is használunk új szavak alkotására, akkor ez a nagy szám jelentősen csökken, továbbá ha a ma használatos képzők közül összegyűjtjük azokat, amelyeket rendszeresen alkalmazunk, akkor még kisebbre zsugorodik a számuk. Az *Új magyar nyelvtan* felmérése alapján a magyarban körülbelül 40-re tehető a produktív képzők száma (vö. É. Kiss et al. 1999: 224–5). A tanítás folyamatában fontosnak tekinthető formánsokat tehát nem is annyira funkciójuknak vagy gyakoriságuknak, hanem inkább produktivitásuk fokának kellene megszabnia. A nyelvtanítás a szóképzés terén különösen jól hasznosíthatná – Károly Sándor (1965) terminus technikusát használva – az úgynevezett kategorikusan produktív képzők csoportjainak összeállítását (az ilyen képzők szabályszerűsége kb. 95%-os), tudniillik ezek alkothatnák a megtanulásra feltétlenül érdemes képzők listáját. Meg kellene állapítani, hogy a produktív képző mely funkciójában, szerepkörében kategorikusan produktív. Az -As deverbális főnévképző például szinte minden igéhez hozzájárulhat, tehát használata grammatikai szabályszerűség dolgában még a ragokét is felülmúlja, hiszen jelentése szempontjából sokkal szabályszerűbben alkalmazható, mint bármely ragunk. Ennek a formánsnak a használata tehát szinte kivétel nélkülinek tekinthető. A szabályszerűen produktív képzők megtanítását érdemes szem előtt tartanunk, az egyéb produktív és improduktív képzők elsajátíttatására viszont – különösen a nyelvtanulás kezdeti szakaszában – nincs szükség.

Korábban a magyarnyelv-oktatási gyakorlat előnyben részesítette a nyelvtani formát a funkcióval szemben, és egy formát többnyire egy funkcióval társított. Ezzel szemben a kommunikáció-központú nyelvtanítás egyfelől azt keresi, hogy egy funkciót milyen formák fejezhetnek ki, másfelől azt vizsgálja, hogy egy adott forma milyen funkciók betöltésére alkalmas. Ennek a szemléletnek az

érvényesítésére törekszik az ismertetett mű szerzője is, amikor például a szóképzés rendszerét áttekintő táblázatokban igyekszik bemutatni, s a képzőket hol alaki, hol funkcionális összefüggéseik alapján írja le. Az ismétléseknek köszönhetően a rendszer áttekintése és elsajátítása könnyebbé tehető az idegen ajkúak számára, ám félő, hogy a táblázatok eklektikusságuk miatt áttekinthetetlenekké válnak az olvasó számára, akinek figyelme könnyen elfárad az apró betűs adat- és példahalmaz láttán. Táblázatos szemléltetés esetén az átláthatóság és az érthetőség a legfontosabb szempontok közé tartoznak. Törekedni kell a táblázat csoportjainak rövid és kifejező megnevezésére is, például a 4.2. pontban szereplő táblázatban a meglehetősen körülményes megfogalmazású „a képzett igében a cselekvés, a cselekvés kiindulópontja és a cselekvés irányulásának viszonya és a cselekvés lefolyása közötti lehetséges összefüggések; a képző sajátos jelentése” szempont helyett talán egyszerűen így: „a képzett szó funkciója/jelentése”.

Az önálló szóképzéshez a nyelvet tanuló számára nélkülözhetetlen az alapszó alaktani sajátosságainak az ismerete, csakhogy a táblázatok nem utalnak végig következetesen azokra a feltételekre, amelyek a derivációhoz elengedhetetlenek, például a *-ka/-ke* kicsinyítő képző vagy az *-at/-et, -tat/-tet* műveltető képző használatakor a szerző meghatározza a képzés alapjául szolgáló szó alaktani sajátosságait, mindezeket azonban figyelmen kívül hagyja más képzők használatának tárgyalásakor. A 4.3. pontban *A képzők alaktana* címmel a képzők újabb szempont szerinti – számomra nem teljesen világos – csoportosítását kapjuk: „azokat a gyakori képzőket vesszük szemügyre, amelyeknek produktív használata indokolt, s a nyelvtanulótól elvárható. A táblázatból leolvasható, hogy az egyes képzők mely tőtípusok esetén produktívák” (29). A produktivitást feltétlenül külön kell választanunk az előfordulások számától, a termékenység foka ugyanis nincs mindig egyenes arányban a gyakorisággal. A produktivitás és a gyakoriság nem mindig feltételezi egymást, a köztük lévő összefüggés nem szükségszerű: a gyakoriság ugyanis csak az előfordulások számát jelenti egy adott korpuszban, amely utalhat ugyan a termékenységre, de nem bizonyítja azt (vannak gyakori és ritka produktív, ahogyan léteznek gyakori és ritka improduktív képzők is; aztán a produktív képzőknek is lehet improduktív használatuk, ugyanis a legtöbb képző poliszém, és nem minden jelentésében termékeny). A szempontok keveredése semmiképp nem szerencsés.

Hegedűs nyomatékosan utal arra, hogy a szóképzésnek számos érintkezési pontja van a szintaxisal: „a magyarban sok olyan funkciót, amelyek az indoeurópai nyelvekben a szintaxis körébe tartoznak, alaktani eszközökkel töltünk be” (20), ezért ezeket a szabályszerűségeket, valamint a szóképzésnek a szóalkotás egyéb módjaival (az összetétellel és a szintagmatikus kapcsolatokkal) való rokonságát, transzformációs lehetőségeit és az egyes nyelvek közti megfelelési szabályosságokat – nagyon helyesen – ugyancsak fontosnak tartja megismertetni a nyelvet tanulókkal.

2. A külföldiek egyetemi magyarnyelv-oktatásának egyik alapelve a funkcióközpontúság: „a nyelvi jelenségek funkcióit, szemantikai összetevőit előtérbe állítva fejleszti tovább, hogy a grammatikai kategóriák formális, atomizált rendszere helyett a nyelvhasználat, a nyelvi funkciók szerves egységét alakítsa ki” (Éder et al. 1998: 409). A *Funkciók* című részben a szerző törekvése a nyelvi rendszeren alapuló nyelvhasználati rendszer leírása: „A leendő nyelvtanárok, kutatók számára a nyelvhasználat funkcionális kategóriáit úgy kell megfogalmazni, hogy azok segítségével a nyelvhasználatban megnyilvánuló nyelvi logika, a rendszerőség világossá váljék; egyúttal összemérhető, összevethető legyen más nyelvek hasonló rendszerével” (155). Úgy érzem, ez a cél sikeresen valósult meg a kidolgozás során: a nyelvhasználat szempontjai felől közelítve újszerű megvilágításba kerülő nyelvi tényeket a szerző szellemes és olvasmányos formában mutatja be, meggyőzően igazolva a magyar mint idegen nyelv oktatásában és a tanárképzésben szerzett tapasztalatait. Bőséggel tárja az olvasó elé a hosszú évek tanítási gyakorlata során összegyűjtött problémákat, azokat az interferencia-jelenségeket, anyanyelvi beidegződéseket, amelyek gátolhatják a gyors előrehaladást. Majdnem minden fejezetben találunk legalább egy keretben elhelyezett figyelmeztetést (*Figyelem*), amelynek egyrészt a megfogalmazott szabályok alóli kivételek bemutatása, másrészt a legfontosabb tudnivalók nyomatékosítása a célja.

Az alfejezetek címéül választott, népdalokból, slágerszövegekből, szépirodalmi alkotásokból vett sorok, illetve közmondások, szólások önmagukban is figyelemfelkeltő hatással vannak az olvasóra, érdeklődését azonnal a témára irányítják. Alaposan, szépen kidolgozott, logikusan felépített fejezetek követik egymást, amelyekben a hely, idő, birtoklás, ok, cél, viszonyítás, összehasonlítás stb. kifejezések tematikájával kapcsolatos összes hasznos információt megtalálhatják a magyart idegen nyelvként tanuló diákok. Az „idő” tematikájával foglalkozó részben például az összefoglalásként közzétett táblázat (2.1.) példásan átgondolt, jól felépített, áttekinthető rendszert ad az időhatározókról és funkcióikról. A teljesség kedvéért e fejezetben szó esik még a legfontosabb időhatározószók használati szabályairól, az időhatározói vonzatokról, két esemény között lehetséges időbeli viszonyokról, valamint az időhatározói összetett mondatokról is. Nagyon hasznosnak tartom *Az időhatározók használatának lehetséges buktatói* című alfejezetet is (2.1.1.), amelyben a magyarul tanuló idegenre leelkedő „csapdák”, a gyakori és típushibák listáját találjuk. Elkerülésük érdekében rövid, szabályba foglalható magyarázatokat kapunk a szerzőtől.

3. „Mivel a grammatika oktatásának az a célja, hogy feltárja a nyelv működését, és mivel a szöveg maga a nyelvi működés, ezért a nyelvtanítás középpontjába a szöveget (illetve annak kisebb egységeit) kell állítanunk. A szöveg a nyelvi jelenségek legtermészetesebb hordozója, a grammatikai részrendszerek egymásra épülésének, egymástól függésének, mozgásformáinak legteljesebb illusztrációja” (Éder et al. 1998: 411). A magyar mint idegen nyelv oktatásának elméletével foglalkozó tanulmányokban gyakran találkozunk azzal a gondolattal, hogy a szöveget alkotó mondatok fő pillérének az állítmány szerepét leggyakrabban betöltő ígét kell tekintenünk, a többi mondatrészt pedig az ige közvetlen vagy közvetett bővítményeként kell vizsgálnunk. Az *Összefüggések* című fejezetben a szerző is az ígét középpontba állító nyelvtanítást szorgalmazza, rámutatva az egyes mondatrészek funkcionális és alaki összefüggéseire, valamint a mondat és a szöveg összefüggését biztosító grammatikai eszközökre: az egyeztetésre, a névelőhasználatra, a névmásításra (pronominalizációra), a szórendre stb.

A *Magyar nyelvtan* szerzője a magyar mint idegen nyelv sajátos szempontjainak érvényesítését, a kommunikációs elvek és funkcionális szempontok megvalósítását tekinti a magyarnyelv-oktatás legfontosabb feladatának, és a jó leíráshoz általában tanácsolt „szükséges távolság” alaphelyzetéből mutat rá anyanyelvünk működésének rejtett összefüggéseire. Örömmel üdvözljük Hegedűs Rita újabb tervét, tudniillik ezt a pedagógiai célú nyelvléírást hamarosan követi majd egy gyakorlati nyelvtan (ez a műfaj egyelőre változatlanul hiányzik leíró nyelvtanaink köréből), amely „rövid és velős szabályokkal, sok-sok grammatikai gyakorlattal segíti majd a diákok munkáját” (6). Várjuk ezen ígéret mielőbbi megvalósulását!

SZAKIRODALOM

- Éder Zoltán–Kálmán Péter–Szili Katalin 1998. Sajátos rendező elvek a magyar mint idegen nyelv leírásában és oktatásában. In: Giay Béla–Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint idegen nyelv*. Hungarológia. Janus – Osiris Kiadó, Budapest, 409–11.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1999. *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvtudomány és nyelvtanítás. *Magyar Szemle* 13: 218–21.
- Károly Sándor 1965. A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról (kapcsolatban a nyelvtanítással). *NyK*. 67: 273–89.
- Szili Katalin 1984. Nyelvünk a külföldieknek írt tankönyvekben. *Nyr*. 108: 305–12.

H. Varga Márta

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Folyóiratunknak ez a száma a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával jelent meg.

Szemle

Gósy Mária: Fonetika, a beszéd tudománya (Ismereteli: <i>Bóna Judit</i>)	506
Hegedűs Rita: Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések (Ismereteli: <i>H. Varga Márta</i>)	508

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII., Orczy tér 1. tel.: 06-1-477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-clófizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996.
143. **Nagy L. János:** Ismételtek és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

194. Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás. Szerk. **Balogh Lajos, Ördög Ferenc, Varga Mária.** 2000. 2000 Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200 Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300 Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200 Ft.
211. **Vörös Ottó:** Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. 1999. 500 Ft.
212. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok. I—II. Szerk. **Raisz Rózsa és Varga Gyula.** 2000. 1000 Ft.
213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvmélek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.